

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

ЗВІТ КОНГРЕСОВО-ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ КОМІСІЇ США
З ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

1932 — 1933
ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

IV

Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс

***75-м роковинам
скорботи і пам'яті
присвячується***

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE
1932-1933

REPORT TO CONGRESS

COMMISSION ON
THE UKRAINE FAMINE

ADOPTED BY THE COMMISSION
APRIL 19, 1968

SUBMITTED TO CONGRESS
APRIL 22, 1968

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON : 1968

For sale by the Superintendent of Documents, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C. 20402

у **IV** томах

ТОМ
IV

ЗВІТ КОНГРЕСОВО-ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ КОМІСІЇ США
З ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

Виконавчий директор Комісії
Джеймс МЕЙС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

1932

—

1933

РОКІВ

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»

2008

УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615
В97

Останній том чотиритомного видання матеріалів Комісії з розслідування Голоду 1932–1933 рр. в Україні, виконавчим директором якої був відомий історик Дж. Мейс, містить підсумковий звіт із додатками. Проаналізувавши доробок не-радянських дослідників про український Голод, його особливості в контексті радянської історіографії голоду, згадки про Голод у радянській пресі, висвітлення цієї теми в історичній прозі, а також реакцію на Голод 1932–1933 років за межами України, подаючи унікальні свідчення тих, хто пережив Голодомор, архівні матеріали країн Заходу, зокрема депеші італійських дипломатів, Комісія дійшла висновку, що Голод 1932–1933 років був спланованим геноцидом, направленим на винищення українського селянства – життєдайної основи української нації.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої країни.

The final volume of a four volume publication of material dedicated to an investigation of the Famine of 1932–1933 in Ukraine, published under the executive direction of renowned historian James Mace, contains a summary report with additions. Having analyzed the work of non-Soviet researchers on the Ukrainian Famine, its uniqueness in the context of Soviet famine historiography, mentions of the famine in the Soviet press, the depiction of the subject in historical prose, reaction to the Famine of 1932–1933 outside of Ukraine, and submitting the unique testimony of Famine survivors and Western archival material, in particular Italian diplomatic dispatches, the Commission has come to the conclusion that the famine of 1932–1933 was a planned genocide aimed at the destruction of the Ukrainian peasantry – the life-giving source of the Ukrainian nation.

The publication is intended for both scholars and a wider audience interested in the historical past of Ukraine.

Видано за сприяння

*Відділу преси, освіти та культури
Посольства США в Україні*

Науковий редактор

*Кульчицький С. В.,
доктор історичних наук, професор*

Затверджено до друку

Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 2 від 28 лютого 2008 р.

ISBN 978-966-518-472-0
ISBN 978-966-518-476-8 (Том IV)

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Робота та висновки Комісії

Мета Комісії з вивчення Голоду в Україні, визначена у відповідному праводавчому нормативному акті, полягає в тому, щоб «здійснити дослідження українського Голоду 1932–1933 рр., аби розширити знання світової спільноти про голод, а також дати американській громадськості змогу краще зрозуміти радянську систему шляхом виявлення того, яку роль у Голоді відіграло керівництво СРСР». Федеральне законодавство дає Комісії мандат на (1) дослідження Голоду шляхом збору всієї наявної інформації про нього, аналізу причин його постання та наслідків, вивчення реакції вільного світу на Голод; (2) надання Конгресу проміжних звітів; (3) надання інформації про Голод Конгресу, виконавчій гілці влади, навчальним закладам, бібліотекам, засобам масової інформації та широкій громадськості; (4) подання кінцевого звіту до Конгресу до 23 квітня 1988 року включно; (5) припинення діяльності протягом 60 днів після цього.

Комісія з вивчення Голоду в Україні провела слухання по всій країні й заслухала свідчення 57 очевидців Голоду 1932–1933 рр. Тому лише за допомогою слухань було зібрано вагомий масив даних, які засвідчують трагедію, що випала на долю українського народу. Повні тексти цих слухань опубліковано у формі проміжних звітів й оприлюднено.¹

Комісія також затранскрибувала та наразі готує до оприлюднення додаток із даних докладного опитування понад 200 очевидців. На відміну від показів під час громадських слухань, які з огляду на обмеження в часі мусять бути короткими, усні історії були потрібні для того, щоб оповідачі могли розказати про пережите. Тривалість деяких історій перевищила дві години. Більшість усних історій зібрані безпосередньо штатні працівники Комісії; решту зібрав Леонід Герец у рамках пілотного проекту під керівництвом Джеймса Мейса у 1984 р. на кошти Україно-американської професійної і бізнесової асоціації Нью-Йорка і Нью-Джерсі. До того ж канадський Комітет дослідження українського Голоду та низка приватних осіб надали

¹ First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1986 (Перший проміжний звіт про засідання та слухання Комісії з вивчення голоду в Україні в 1986 році). – Washington: Government Printing Office, 1987; Second Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1987 (Другий проміжний звіт про засідання та слухання Комісії з вивчення голоду в Україні в 1987 році). – Washington: Government Printing Office, 1988.

Комісії додаткові плівки з записами, що вони їх збрали. Мовою оригіналу повний текст цих опитувань та свідчень займає понад 2000 друкованих сторінок і становить неоціненне джерело для майбутніх досліджень Голоду. Письмові записи усних історій було опубліковано й оприлюднено. Десять вибраних історій повністю перекладено й подано додатком до цього звіту.

Важливими завданнями нашої Комісії є поширення знання про Голод та надання інформації на запити державних органів і приватних осіб. Поширенню інформації про Голод сприяло налагодження зв'язків між Комісією та дослідницькою спільнотою за допомогою виступів із лекціями, публікацій та шляхом участі членів Комісії та її співробітників у різних конференціях.

Завдяки ініціативі члена Комісії доктора Мирона Куропаса в центрі уваги Комісії опинилося розроблення навчальних планів. Члени Комісії та її співробітники взяли участь у різноманітних конференціях учительсько-викладацького складу в Іллінойсі, Вісконсині, Мічигані, Колорадо, Нью-Джерсі, Коннектикуті та Аризоні. Д-р Куропас організував у Чикаго першу конференцію вчительсько-викладацького складу, присвячену Голоду, взяв участь у детройтській конференції та провів конференції у Вісконсині та Колорадо. З метою повнішого донесення інформації до навчальних закладів Комісія підготувала посібник про Голод для вчителів і викладачів. Його написав д-р Куропас із допомогою співробітників Комісії; посібник опубліковано спільно з Українською національною асоціацією.¹ Цей посібник був уперше представлений 1986 року на вчительській конференції в Чикаго, після чого його широко використовують. До того ж у Каліфорнії та Пенсильванії Комісія працювала з чиновниками, які відповідають за складання навчальних планів і були зацікавлені у включенні розділів про Голод. Подібні посібники видали Департамент освіти штату Нью-Йорк та філія Національної ради християн та євреїв у Коннектикуті – Західному Массачусетсі.² На відміну від нью-йоркського видання в м'якій палітурці, пакет документів, що його підготував д-р Куропас, було поширено у форматі незшитого брошури, що полегшувало додання або ж видалення матеріалів. Для посібника, виданого в Коннектикуті під егідою Національної ради християн та євреїв, також було обрано цей гнучкий формат.

¹ *Kuropas M.* The Forced Famine in Ukraine, 1932–1933: Curriculum and Resource Guide for Educators. – Washington, Jersey City: Commission on the Ukraine Famine, Ukrainian National Association, 1986.

² *Litynsky W., Larson J.* Case Studies: Persecution/Genocide. The Human Rights Series: Vol. III. – Albany: Bureau of Curriculum Development of the State Education Department at the State University of New York, 1986; *Soumerai E.* The Ukrainian Terror-Famine: a Case Study in Stalinist Communism. – Hartford, Connecticut-Western Massachusetts: Center for Human Relations of the National Conference of Christians and Jews, 1987.

Висновки

На основі отриманих усних свідчень та результатів досліджень співробітників, Комісія з вивчення Голоду в Україні дійшла таких висновків:

1. Немає сумніву, що значна кількість жителів Української СРР та Північно-Кавказького краю померли голодною смертю під час штучного голоду 1932–1933 років, спричиненого тим, що радянська влада конфіскувала врожай 1932 року.
2. Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.
3. Офіційні заяви радянської влади про «саботаж куркулів», на який було покладено вину за всі «труднощі» під час Голодомору, неправдиві.
4. Голод не був, як це часто припускають, пов'язаний із посухою.
5. У 1931–1932 роках у відповідь на спричинену посухою нестачу зерна за межами України офіційна радянська влада надала допомогу враженим територіям і зробила низку поступок селянам.
6. У середині 1932 року, після нарікань керівництва Української СРР на те, що надмірні обсяги хлібозаготівель призвели до спалахів голоду в окремих місцевостях, Москва змінила курс і почала висувати все жорсткіші вимоги до селян.
7. Через неспроможність виконати план хлібозаготівель радянська влада в Україні була змушена вдаватися до щоразу суворіших заходів із метою вилучити граничну кількість зерна в селян.
8. Восени 1932 року Сталін скористався спричиненою цими діями «кризою хлібозаготівель» в Україні як приводом для консолідування свого контролю в Україні та дальшого посилення конфіскації зерна.
9. Український Голод 1932–1933 років спричинило вилучення в граничних обсягах сільськогосподарської продукції в сільського населення.
10. Службові особи, які відповідали за конфіскацію зерна, також жили в страху перед покаранням.
11. Наприкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди вмирали з голоду.
12. У січні 1933 року Сталін використав «недостатню наполегливість» української влади в здійсненні конфіскації зерна, аби ще більше посилити контроль за Комуністичною партією України, та санкціонував заходи, які погіршили ситуацію й гранично збільшили кількість людських жертв.
13. П. Постишев отримав подвійне завдання від Москви: посилити конфіскацію зерна (а отже й Голод) в Україні та ліквідувати скромні вияви національного самоствердження, які керівництво СРСР доти дозволяло українцям.
14. Хоча впродовж 1932–1933 сільськогосподарського року голод охопив також басейн Волги та Північно-Кавказький край у цілому,

- лише на Кубані – населеному етнічними українцями регіоні Північно-Кавказького краю – агресивність втручань Сталіна була такою ж, як восени 1932 року та в січні 1933 року в Україні.
15. Було вжито заходів для того, щоб не дати голодним людям змоги їздити до інших місцевостей, де було більше харчів.
 16. У 1932–1933 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців.
 17. Американський уряд вчасно отримував достатню інформацію про Голод, проте не зробив жодних кроків, які могли би поліпшити ситуацію. Натомість одразу ж після Голоду, в листопаді 1933 року, адміністрація США пішла на дипломатичне визнання радянського уряду.
 18. Під час Голоду певні представники американського журналістського корпусу співпрацювали з радянським керівництвом із метою заперечити факт українського Голоду.
 19. Останнім часом наука на Заході, й меншою мірою в Радянському Союзі, зробила вагомий поступ у справі вивчення Голоду. Хоча офіційні радянські історики та представники так і не подали цілком точного й адекватного трактування, за останні місяці досягнуто великого прогресу щодо цього.

Аргументація висновків Комісії:

1. *Немає сумніву, що значна кількість жителів Української СРР та Північно-Кавказького краю померли голодною смертю під час штучного голоду 1932–1933 років, спричиненого тим, що радянська влада конфіскувала врожай 1932 року.*

Свідчення сотень очевидців було опубліковано до моменту створення Комісії. Їх підтвердили й свідчення на слуханнях, що їх зорганізувала Комісія, й сотні історій, записаних із уст очевидців. Вони повністю узгоджуються з тим фактом, що Голод був спричинений вилученням владою сільськогосподарської продукції у сільського населення.¹ Повідомлення консульства Королівства Італії в Харкові, тодішній столиці Української СРР, містять надзвичайно докладний опис щоденного місцевого життя впродовж того періоду.² Додаткові свідчення на користь історичної достовірності Голоду подає радянський український самвидав, офіційно опубліковані твори художньої літератури, а також, віднедавна, і преса.³ У грудні 1987 року Володимир Щербицький, перший секретар Комуністичної партії України, визнав, що «значні труднощі з постачанням продуктів» включали «голод у певних місцевостях». ⁴ Проте, хоча представники радянського уряду нещодавно відверто визнали факт Голоду, спроби спотворити інформацію про його обсяг та причини не припиняються понині.⁵

¹ Ці історії проаналізовані в розділі 8 цього звіту.

² Див. додаток 2.

³ Див. розділи 3 і 4.

⁴ «Правда України», 26 грудня 1987 р.

⁵ Див. розділ 2.

2. Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.¹

Комісія не вдавалася до докладного демографічного дослідження через недостатню кількість матеріалу, вміщеного в переписі населення СРСР 1939 року, та підозрілі обставини, пов'язані із цими даними. Ці два міркування не дозволили би досягти результатів, які б суттєво виходили за межі наявного фонду знань. Протягом років різні дослідники намагалися вивести рівень смертності, проте перепис населення СРСР 1939 року, основа всіх подібних обрахунків, є недостовірним. У 1937 році Радянський Союз провів перепис, який «після корекції» нарахував трохи що не 164 млн громадян країни. Ці дані були настільки нижчі від очікуваних, що їх можна було пояснити лише передчасною смертю мільйонів людей. Тому офіційних осіб, які відповідали за перепис, заарештували (багатьох розстріляли), а результати їхньої роботи замовчували.² Хоча деякі науковці вважають, що на перепис початку 1939 року не вплинули політичні міркування, такий висновок викликає дуже серйозні заперечення: адже якщо найвищих посадовців СРСР було розстріляно за те, що вони «не знайшли» достатньо людей у 1937 році, логічно припустити, що їхні наступники, яких не розстріляли, таки «знайшли» потрібну кількість громадян. Зважаючи на Сталінову схильність роздувати статистичні дані в інших сферах, є вагомі підстави припускати, що відповідальні за перепис 1939 року вчинили так само.

До того ж природний приріст населення в Українській СРР опустився з 2,25 % у 1927 році до 1,45 % у 1931 році (це останній рік, за який є дані), а перепис населення СРСР 1939 року показав, що українських жителів Радянського Союзу було на 3,1 млн (9,9 %) менше, ніж під час попереднього перепису 1926 року.³ Цей факт не лишає сумнівів, що мільйони людей загинули. Різні науковці оцінювали втрати українців під час Голоду в діапазоні від 3 до понад 8 млн осіб.

3. Офіційні заяви радянської влади про «саботаж куркулів», на який було покладено вину за всі «труднощі» під час Голодомору, неправдиві.⁴

Якщо розуміти термін «куркуль» згідно з офіційною радянською інтерпретацією як прошарок селянства, відчутно заможніший, ніж інші селяни, то до 1933 року куркулів не залишилося. Одна за одною хвилі «ліквідації куркулів як класу» накочувалися на село, щоразу охоплюючи все бідніших селян і зрештою знищивши будь-який слід

¹ Див. розділи 1 і 2.

² Див.: *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – New York: Oxford University Press, 1986. – Р. 299–300. Це питання нещодавно підняв у радянській пресі Марк Тольц: *Тольц М.* Скільки же нас тогда было // *Огонёк.* – 1987. – № 51 (19–26 декабря). – С. 10–11.

³ *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 84; *Козлов В. І.* Национальности СССР: этнодемографический обзор. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 285.

⁴ Див. розділи 2 і 3.

вищої соціально-економічної верстви на селі. Держава непрямо визнала це, фактично припинивши розкуркулення у 1932 році.¹ Тому офіційну декларацію про те, що куркулів переможено, але не знищено остаточно, можна витлумачити лише як акт політичного цинізму, покликаний виправдати цілу кампанію репресій проти селянства як такого.² Це ще очевидніше із сумнозвісної тези Сталіна про посилення класової боротьби мірою будівництва соціалізму.³

Сталін також висловлював невинувачення у численних випадках саботажу державних хлібозаготівельних кампаній, тобто в тому, що великі обсяги зерна скеровували в приватні руки чи приховували селяни-спекулянти. Якби зерно й справді в обхід державних заготівельних пунктів надходило в більш-менш значних обсягах на приватний ринок, придбати його з рук було би легше, ніж в інші роки. Насправді ж усе було навпаки. Якби селяни приховували велику кількість зерна, вони б напевне споживали його й уникали масового голодування, а воно таки мало місце. Пізніша радянська історіографія підтримує міф про «селянський саботаж», просто повторюючи звинувачення, висунуті в той час, аби виправдати тривалу конфіскацію зерна. За часів Сталіна органи радянської влади навмисне завищували обсяги отриманого врожаю на доказ того, що зерно (якого насправді не існувало) приховують. Чинovníки замовчували правдиві дані, замінюючи їх сфабрикованими підрахунками на основі «біологічного врожаю», тобто замінювали фактичний обсяг врожаю певної зернової культури довільною оцінкою того, скільки збіжжя позірно стояло в полі.⁴

¹ *Ивницкий Н. А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). – М.: Наука, 1972. – С. 297; *Немаков Н. И.* Коммунистическая партия – организатор массового колхозного движения. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – С. 239–241.

² Пленум Комуністичної партії у січні 1933 року та радянський уряд офіційно прийняли це формулювання. *Зеленин И. Е.* Колхозное строительство в СССР в 1931–1932 гг. (к итогам сплошной коллективизации сельского хозяйства) // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 32.

³ Цю тезу Сталіна, яка стала його ідеєю фікс, можна простежити від першої хвили примусової колективізації. Див., напр.: *Cohen S. F.* Bolshevism and Stalinism // Stalinism: Essays in Historical Interpretation. – New York: Norton, 1977. – P. 25.

⁴ У грудні 1932 року було заборонено фактичне зважування зернових. Натомість було утворено спеціальну урядову комісію, щоб визначити «біологічний урожай», тобто збіжжя, яке стояло в полі й зважити яке було насправді неможливо. *Зеленин И. Е.* Колхозы и сельское хозяйство СССР в 1933–1935 гг. // История СССР. – 1965. – № 5. – С. 13. Це означало закріплення систематичного переоцінювання врожаю зернових культур. У 1958 році Хрущов засудив цю практику як нечесну в своїй основі. *Ulam A.* Stalin: the Man and His Era. – New York: Viking, 1974. – P. 356.

4. *Голод не був, як це часто припускають, пов'язаний із посухою.*¹

Щербицький дотримується традиційного пояснення, що посуха 1932 року значною мірою спричинилася до Голоду, проте радянські метеорологи-історики так і не виявили цієї посухи. Були посухи в 1931 та 1934 роках, але не в 1932 році.² У лютому 1932 року Молотов офіційно визнав, що посуха 1931 року пошкодила врожай зернових у басейні Волги, Західному Сибіру та Казахстані.³ Подібного визнання щодо якоїсь посухи в Україні 1932 року не було. Найближче до згадки про посуху підійшов Й. Сталін, коли у січні 1933 року заявив:

Звичайно, в 1932 році ми мали певні втрати врожаю внаслідок несприятливих кліматичних умов на Кубані і Терщині, а також у деяких районах України. Однак не може бути й сумніву в тому, що ці втрати не становлять і половини тих втрат, які мали місце в 1931 році внаслідок посухи в північно-східних районах СРСР.⁴

Втрати, які нібито були пов'язані з суворими погодними умовами, не привели до послаблення конфіскації зерна в регіонах, про які згадав Сталін.

5. *У 1931–1932 роках у відповідь на спричинену посухою нестачу зерна за межами України офіційна радянська влада надала допомогу враженим територіям і зробила низку поступок селянам.*⁵

Після того, як у лютому 1932 року Молотов визнав, що через посуху в Поволжі постали проблеми, було мобілізовано принаймні якусь допомогу. У другій половині березня газета «Правда» оголосила, що після повного виконання плану хлібозаготівель на 1931–1932 сільськогосподарський рік у Північно-Кавказькому краї було застосовано «ударні методи роботи» для отримання 40 тис. тонн посівного матеріалу понад норму, які було відправлено у вражені посухою регіони.⁶ У Казахстані, де масове голодування почалося ще в 1930 році у зв'язку з тим, що кочових пастухів примушували вести осілий спосіб життя, у 1932 році із державних запасів кочівникам і напівкочівникам також було видано 2 млн пудів зерна як посівний матеріал та продовольчу допомогу.⁷

¹ Див. розділ 3.

² Засухи в СССР: их происхождение, повторяемость и влияние на урожай / Под ред. А. И. Руденко. – Ленинград: Гидрометеорологическое изд-во, 1958. – С. 168.

³ «Правда», 6 лютого 1932 р.

⁴ *Сталин И. В. О работе в деревне // Сочинения.* – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. 13. – С. 216–217.

⁵ Див. розділ 3.

⁶ «Правда», 20 березня 1932 р.

⁷ *Турсунбаев А. Б. Торжество колхозного строя в Казахстане // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в Союзных республиках / Под ред. В. П. Данилова.* – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 295.

Масштабнішою офіційною реакцією на труднощі 1931–1932 сільсько-господарського року стала низка поступок, відомих під назвою «травневі реформи». До них належали такі заходи: зниження плану хлібозаготівель приблизно до тих обсягів, які, власне, вже були заготовлені з урожаю 1931 року, стимулювання селян шляхом легалізації приватної торгівлі зерном після виконання планів хлібозаготівлі (тобто не раніше 15 січня 1933 року), а також кампанія «за соціалістичну законність», яка обіцяла покласти край адміністративним зловживанням стосовно селян.¹

б. *У середині 1932 року, після нарікань керівництва Української СРР на те, що надмірні обсяги хлібозаготівель призвели до спалахів голоду в окремих місцевостях, Москва змінила курс і почала висувати все жорсткіші вимоги до селян.*²

Після III Всеукраїнської конференції КП(б)У в червні 1932 року майже всі високопосадовці Комуністичної партії України посилалися на «продовольчі труднощі» (цей вислів понині залишається поширеним евфемізмом на позначення голоду в СРСР) в різних частинах Української СРР.³ Проте Молотов, який був представником Сталіна на конференції разом із Кагановичем, вказав на необхідність надання допомоги районам Верхньої та Середньої Волги, Південному Уралу, Західному Сибіру та Казахстану як на причину того, що Москва не дозволяє жодного послаблення вимог до хлібозаготівель в Україні. Тим часом Каганович чітко дав зрозуміти, що «передусім треба зосередити всі сили на успішне збирання врожаю й повне виконання плану хлібозаготівель».⁴ Конференція ухвалила резолюцію прийняти план хлібозаготівель, на якому наполягала Москва – 356 млн тонн – і водночас покласти край так званім лівацьким ухилам.⁵ Лише перша із цих вимог залишалася першочерговим завданням ще тривалий час.

Наприкінці літа та восени було вжито низку репресивних заходів. Найсерйознішим та найвідомішим із них став закон від 7 серпня 1932 року «Про охорону соціалістичної власності», який санкціонував застосування смертної кари чи 10-річного ув'язнення у тих випадках, коли селяни «крали» з урожаю, який вони ж і виростили, хоча б колосок пшениці чи один цукровий буряк.⁶ Хоча цей закон був чинний менше півроку, щонайменше 20 % всіх засуджених у ра-

¹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – М.: Сельхозгиз, 1935. – С. 533–536. Водночас із травневими постановами «Правда» частково поклала вину за труднощі весняної посівної в Україні на місцеве керівництво, яке звинувачували в нібито «лівацьких ухилах» та надмірному застосуванні адміністративного тиску під час примусових хлібозаготівель. «Правда», 18 травня 1932 р., с. 3.

² Див. розділ 3.

³ «Вісті ВУЦВК», 11–17 липня 1932 р.

⁴ «Вісті ВУЦВК», 14 липня 1932 р.

⁵ «Вісті ВУЦВК», 11 липня 1932 р.

⁶ Текст взято з книжки «Важнейшие решения по сельскому хозяйству», с. 65–66.

дяньських судах 1932 року підпали під його дію¹. Його вихваляли як основу «соціалістичної законності на теперішній момент».²

7. *Через неспроможність виконати план хлібозаготівель радянська влада в Україні була змушена вдаватися до щоразу суворіших заходів із метою вилучити граничну кількість зерна в селян.*³

Од початку хлібозаготівельної кампанії 1932 року Українська СРР сильно відставала від плану.⁴ Місцевим організаціям було наказано «вжити належних заходів», щоб забезпечити негайне повернення зернової позики, наданої колгоспам для посівної кампанії попередньої весни. Перед партією було поставлено завдання, щоб «кожен член партії, член комсомолу, кожний колгоспник, робітник усвідомив вирішальну роль України в загальному хлібозаготівньому пляні по СРСР». «Правий опортунізм» було вивищено до «головної небезпеки на даному етапі». Основне завдання полягало в тому, щоб «забезпечити перемогу в боротьбі за хліб».⁵

8. *Восени 1932 року Сталін скористався спричиненою цими діями «кризою хлібозаготівель» в Україні як приводом для консолідування свого контролю в Україні та дальшого посилення конфіскації зерна.*⁶

Протягом попередніх десяти років УСРР мала більшу відносну автономію, ніж будь-яка інша союзна республіка. Українські комуністи відкрито закликали до дальшого дистанціювання України від Москви у сфері політики, культури та економіки.⁷ Багато в чому таке привілейоване становище України було пов'язане з її розмірами та важливістю для Радянського Союзу. Із 69 млн неросіян, які проживали в СРСР у 1926 році, українців було 31 млн – більш як у 6,5 раза більше, ніж представників наступної за чисельністю неросійської нації Радянського Союзу.⁸ У 1931 році УСРР нарахо-

¹ Закон ніхто не скасовував, хоч після 1933 р. його поступово припинили використовувати як каральний засіб. Якнайширше його використали у січні 1933 р., коли по всій Україні була проведена акція з вилучення всього продовольства тривалого зберігання у селян-«боржників» по хлібозаготівлях. В телеграмі Й. Сталіна від 1 січня 1933 р., яка була надіслана в ЦК КП(б)У з наказом довести її зміст до кожного селянина, вказувалося: «щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і затаєний від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи стягнення, передбачені постановою ЦВК і РКК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 308. – Прим. наук. редактора.

² *Agricultural Workers in the USSR*. Ed. by R. Conquest. – London: Bodley Head, 1968. – P. 24–25.

³ Див. розділ 3.

⁴ «Вісті ВУЦВК», 3 серпня 1932 р.

⁵ За більшовицьку організацію та ударні темпи хлібозаготівель // Більшовик України. – 1932. – № 15. – С. 9–11. Цитата зі с. 11.

⁶ Див. розділ 3.

⁷ *Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. – Cambridge, Mass.: Harvard, 1983.

⁸ *Козлов В. И. Национальности СССР*. – С. 285.

увала 31,4 млн населення, тоді як населення всіх інших союзних республік за винятком Росії становило 18,7 млн осіб.¹ У сфері індустрії та сільського господарства Україна була найпродуктивнішою частиною Радянського Союзу. Очевидно, перед Кремлем стояло нелегке завдання контролювати таку велику та потужну республіку.

Українське самоствердження було явищем, великою мірою залежним від національної політики СРСР. Національна політика (питання про те, що робити з неросійськими народами Радянського Союзу) відбивала політику щодо села, а «національне питання» розглядали, за словами самого Сталіна, як «по суті справи питання селянське».² Тому винищення українського селянства дало Сталіну змогу зменшити прояви українського національного самоствердження.

12 жовтня 1932 року апарат КП(б)У було «підсилено» Менделем Хатаєвичем, якого перевели із Середньоволзького обкому, де він нажив репутацію жорстокого придушувача «куркульського саботажу», на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У. Водночас першого заступника голови ОДПУ Івана Акулова було призначено головою Донецького обкому. ЦК КП(б)У розпорядився негайно мобілізувати актив (тобто «активні» елементи, на яких партія спиралася у здійсненні своєї політики), «щоб ліквідувати ганебні прориви в хлібозаготівлі», «остаточно розбити правоопортуністичні (тобто проселянські) настрої» і виконати план хлібозаготівель.³

У двох однакових виступах 2 і 3 листопада Хатаєвич наголосив на проблемі: «В даний момент найважливіше для української парторганізації в усій її роботі є виконання пляну хлібозаготівель».⁴ Після цього керівництво УСРР посилювало тиск на селян.

20 листопада керівництво УСРР наказало провести перевірку всіх запасів хліба в колгоспах та негайно конфіскувати «вкрадений» хліб. Членів правління колгоспів притягували до відповідальності за розкрадання продуктів харчування за вищезгаданим законом від 7 серпня 1932 року «Про охорону соціалістичної власності».⁵

6 грудня на «чорну дошку» занесли перші шість сіл⁶ та поставили їх у умови економічної блокади.⁷ 13 грудня цю міру покарання поши-

¹ «Робітничая газета», 1 жовтня 1931 р. Цитата з повідомлення американського посольства у Варшаві держсекретарю США, 860С.917/11 від 1 грудня 1931 р.; Документи Держдепартаменту США, Національний архів, Вашингтон.

² *Сталін І. В.* Сочинення. – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. 7. – С. 72. Так це було вже в 1919 році. Див.: *Сильницький Ф.* Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – С. 196–199.

³ «Вісті ВУЦВК», 15 жовтня 1932 р.

⁴ *Хатаєвич М.* Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів і за піднесення сільського господарства // Більшовик України. – 1932. – № 21–22. – С. 3.

⁵ «Вісті ВУЦВК», 21 листопада 1932 р.

⁶ «Чорні дошки» та «червоні дошки» спершу вивішували на заводах, аби оприлюднити імена, відповідно, прогульників та взірцевих робітників.

⁷ «Вісті ВУЦВК», 8 грудня 1932 р.

рили на 82 райони УСРР, а ЦК КП(б)У наказав Дніпропетровському та Харківському обкомам негайно вилучити майно 1500 одноосібників, які не виконали плану хлібозаготівель.¹

10 грудня секретаріат Всеукраїнського центрального виконавчого комітету заявив, що

основною причиною млявого перебігу хлібозаготівель став той факт, що обласні, районні й сільські органи влади не мобілізували громадських організацій, не організували радянського суспільства й не забезпечили, таким чином, рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури – залишків петлюрівщини й махновщини.

У постанові районним виконкомам та сільським радам було наказано:

1. За документальними даними негайно перевірити в кожному колгоспі виконання плянів хлібозаготівель; перевірити наявність хлібних ресурсів у колгоспах, що відстають у хлібозаготівлях, звернувши особливу увагу на виявлення прихованого зерна, зокрема в соломі, полові, овадках тощо; негайно ж організувати повернення незаконно розданого хліба й здавання його в рахунок хлібозаготівель, організувати вилучення розкраденого в колгоспах хліба, передусім у ледарів, рвачів, що, не працювавши, мають запаси хліба.

2. Примусити твердоздавців негайно ж здати на зсипища хліб за доведеними до них завданнями; поставити категоричну вимогу перед одноосібниками ближчими ж днями виконати плян хлібозаготівель; негайно й рішуче застосувати заходи, що їх передбачено в постанові РНК УСРР з 20 листопада 1932 року, до тих одноосібників, які злісно зривають хлібоздавання.

Постанова також закликала пришвидшити обмолочування зерна під суворим державним контролем, очистити колгоспи та їх керівництво від так званих «куркульських контрреволюційних елементів» та скерувати більше працівників у села та колгоспи для підсилення хлібозаготівель.²

9. *Український Голод 1932–1933 років спричинило вилучення в граничних обсягах сільськогосподарської продукції в сільського населення.*

Проведення описаної вище політики у час нестачі сільськогосподарської продукції могло призвести лише до голоду. Той факт, що за інших обставин голоду не було б, впливає з офіційної радянської статистики щодо врожаю за цей період: згідно з нею урожай зерно-

¹ Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932). – К.: АН УРСР, 1961. – С. 298.

² «Вісті ВУЦВК», 11 грудня 1932 р. Петлюівцями називали послідовників Симона Петлюри, який як керівник Української Народної Республіки в 1919–1921 роках вів за собою українських соціалістів у війні проти більшовиків. У довоєнному радянському вжитку словом «петлюрівець» загалом позначали українських націоналістів. Махновцями називали послідовників Нестора Махна, провідника українського анархічного руху, який у 1919–1920 роках контролював велику територію у Східній Україні. Тому в цей період під «махновцями» мали на увазі селян-анархістів.

вих у 1932 році був не гірший, ніж в інші роки, коли не було ніякого голоду.

10. *Службові особи, які відповідали за конфіскацію зерна, також жили в страху перед покаранням.*

14 грудня газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала повідомлення Народного комісаріату юстиції та Генеральної прокуратури про судові процеси над двома місцевими службовцями, які нібито перейшли на бік класових ворогів.¹ 21 грудня Центральний комітет КП(б)У усунув десять чільних керівників районного рівня «за цілковиту бездіяльність» і за те, що вони «не вжили заходів для того, щоб зламати куркульський саботаж у хлібозаготівлях», тоді як спільною постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У було наказано виключити з партії та заарештувати п'ять директорів радгоспів «за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання».² Через тиждень все керівництво Кобеляцького району Харківської області було засуджено до ув'язнення терміном від двох до п'яти років нібито за організацію «куркульського саботажу хлібозаготівель».³ Були повідомлені й про інші такі випадки.

11. *Наприкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди вмирали з голоду.*⁴

Будь-який сумнів у тому, чи знав Сталін особисто про ситуацію в Україні, було розвіяно в 1960-х роках, коли Роман Терехов, колишній секретар одного з українських обкомів, заявив у газеті «Правда», що він розповів Сталіну про голод наприкінці 1932 року і попросив допомоги, але отримав відмову:

Коли в 1932 році у зв'язку з недородом у Харківській області довелося доповідати Сталіну про важке становище в селах і просити виділити цим районам хліб, він послухав, а потім раптом різко урвав: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, хороши́й оратор, виявляєтьс'я, ви хороши́й оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але – не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КПУ і піти працювати в Спілку письменників: писатимете казки, а дурні їх читатимуть...».⁵

Доповідь, у якій Терехов виступив співавтором, була оформлена з усіма офіційно прописаними евфемізмами, як-от «недород» та «серйозна ситуація». Якби Сталін і справді не повірив Терехову, він, без сумніву, мав у своєму розпорядженні достатньо засобів для незалежної перевірки, як-от НКВС. Тому слова невіри в повідомлення Терехова з боку Сталіна звучать фальшиво. Той факт, що Сталін відмовився вислухати прохання про допомогу від Терехова (який був особисто залучений до фатальної політики хлібозаготівель), за-

¹ «Вісті ВУЦВК», 14 грудня 1932 р.

² «Вісті ВУЦВК», 23 грудня 1932 р.

³ «Вісті ВУЦВК», 29 грудня 1932 р.

⁴ Див. розділи 2 і 3.

⁵ «Правда», 26 травня 1964 р.

свідчує, наскільки рішуче Сталін був налаштований не визнавати й не залагоджувати те, що накоїла його політика.

12. У січні 1933 року Сталін використав «недостатню наполегливість» української влади в здійсненні конфіскації зерна, аби ще більше посилити контроль за Комуністичною партією України, та санкціонував заходи, які погіршили ситуацію й гранично збільшили кількість людських жертв.¹

На початку 1933 року вся Україна виконала лише 74,5 % плану хлібозаготівель, причому жодна з областей України не виконала свого плану.² Центральний комітет у Москві засудив Комуністичну партію України за невиконання державного плану хлібозаготівель і «підсилив» український апарат Павлом Постишевим, офіційно призначивши його другим секретарем КП(б)У, а фактично її керівником. Водночас кілька інших високопосадовців були зняті з посад, і Сталін отримав практично прямий контроль через своїх ретельно підібраних представників. Спеціальним наказом Центрального комітету від 24 січня 1933 року Сталіну було надано контроль над двома з трьох секретарів ЦК КП(б)У та чотирма із семи обкомів України.³

Постишев практично переформував партійний та державний апарати України під себе. Станом на 15 жовтня 1933 року в тих областях, де чистка кадрів 1933 року вже завершилася, із 120 тис. членів та кандидатів у члени КП(б)У, яких на той час «перевірили», 27 500 було зачищено як «ворожий клас, нерішучі, безпутні елементи». Водночас було звільнено 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів та 158 голів районних контрольних комісій (РКК). До того ж 3 тис. «передових робітників» було направлено на роботу в нові політичні відділи при українських МТС, а 10 тис. осіб – до колгоспів, з них 3 тис. для постійної роботи головами колгоспів чи головами первинних партійних організацій.⁴ Це означало, що звільнили майже половину секретарів райкомів України, понад половину голів райвиконкомів та третину голів РКК. До кожного району було скеровано приблизно шість працівників для роботи в політвідділі. Ще 10 тис. «досвідчених більшовиків» було направлено в колгоспи. Григорій Костюк правильно описав загальну картину як «масову окупацію ключових посад у країні працівниками Сталінового сатрапа».⁵

Постишев виключив можливість надсилання посівного матеріалу. Натомість було наказано негайно вилучати хліб, який залишився в селі, нібито для наступної посівної кампанії.⁶ Водночас він закли-

¹ Див. розділ 3.

² «Вісті ВУЦВК», 4 січня 1933 р.

³ Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 3.

⁴ «Правда», 24 листопада 1933 р.

⁵ Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: a Study in the Decade of Mass Terror (1929–1939). – London: Atlantic Books, 1960. – P. 28.

⁶ Постишев П. П. Про завдання сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 73.

кав до «значного посилення» «репресивних заходів проти куркулів, підкуркульників, петлюрівських, шкідницьких й інших антирадянських елементів».¹ Цих ворогів треба було шукати не лише серед селян, а й у лавах партії, і лояльні більшовики мусили бути пильними у викорінюванні «шкідників» та «саботажників», які пролізли на партійні посади.²

Перший секретар КП(б)У Станіслав Косіор солідаризувався з Постишевим у покладанні вини за всі труднощі на «ворогів» – тепер ворогом називали будь-кого, хто наважувався констатувати той очевидний факт, що забирати було вже нічого.³ Навіть райони, які раніше належали до найдисциплінованих в Україні, не помітили, що чимало колгоспів підпали «під вплив куркульських, петлюрівських, махновських та інших елементів» і що «внаслідок благодушності, відсутності більшовицької пильності і прозорливості наша робота була така незадовільна, що навіть у хорошому районі куркулеві, шкідникові пощастило пролізти до керівництва ряду колгоспів і організувати там саботаж хлібозаготівель».⁴ Косіор також наголосив на неприпустимості залишення зерна для споживання чи як посівного матеріалу при невиконанні плану хлібозаготівель: «Дуже багато хліба було втрачено в так званому громадському харчуванні. При чім, до вересня з цим злом не провадилосся ніякої серйозної боротьби». Тих, хто скеровував зерно до насінневих фондів в обхід хлібозаготівель, називали також «опортуністами» та «агентами класового ворога». Політика була зрозуміла: «державі хліб треба здати в першу чергу, а потім утворювати фонди». Іншими словами, найбільший гріх полягав у тому, що для селян залишали щось для споживання й сіяння.

У той же час журнал ЦК України опублікував передовицю, в якій провал хлібозаготівель названо «ганебним» явищем і вказано, що причиною його є те, що селян не «змусили» з перших же днів жнив виконувати «першочерговий обов'язок кожного колгоспу – виконання плану хлібозаготівель».⁵ У статті також було окремо засуджено практику створення насінневих фондів до повного виконання плану хлібозаготівель.⁶

Невдовзі стало зрозуміло, що все, що можна було забрати, вже забрали. Тому 25 лютого 1933 року Україні було надано зернову позику із союзного резерву обсягом 20,3 млн пудів⁷ зерна та ще 15,3 млн пу-

¹ *Постишев П. П.* Про завдання сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. // *Більшовик України.* – 1933. – № 3. – С. 75.

² Там само. – С. 82.

³ *Косіор С.* Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України // *Більшовик України.* – 1933. – № 3. – С. 26–27.

⁴ Там само. – С. 28.

⁵ Там само. – С. 33, 34.

⁶ *Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України* // *Більшовик України.* – 1933. – № 3. – С. 3–20.

⁷ 1 пуд = 16 кг.

дів Північно-Кавказькому краю, а саме Кубані. Згідно з рішенням, підставою для надання позики були несприятливі погодні умови, які призвели до втрат урожаю в степових районах. Частина позиченого зерна було спожито в їжу, яку видавали в полі як стимул до весняних посівних робіт.¹ Саме ця позика уможливила отримання хоч якогось урожаю у 1933 році.

Проте тиск на село не слабшав аж до завершення збирання врожаю 1933 року. 1 червня Дніпропетровський обком оголосив про зменшення авансу, який видавали колгоспникам відразу після обмолоту, зі звичних 15 % до 10 %.²

Голод скінчився завдяки винятково хорошому врожаю 1933 року і тому, що цього разу держава дозволила видавати хліб колгоспникам. У постанові від 27 вересня було наказано розподілити 10–15 % обмолоченого зерна незалежно від того, чи виконав колгосп свій план хлібозаготівель.³

13. П. *Постишев отримав подвійне завдання від Москви: посилити конфіскацію зерна (а отже й Голод) в Україні та ліквідувати скромні вияви національного самоствердження, які керівництво СРСР доти дозволяло українцям.*⁴

14 грудня 1932 року ЦК ВКП(б) та Раднарком ухвалили (так і не опубліковане) рішення про припинення українізації в регіонах поза межами УСРР. Про його існування стало відомо лише тому, що в листопаді 1933 року в промові на пленумі ЦК КП(б)У Постишев сказав, що цим «історичним рішенням» ЦК КП(б)У та радянському уряду було наказано:

звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути її механістичне проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій, ретельно добирати й виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво й контроль за проведенням українізації.⁵

Наказ Постишева було виконано шляхом усунення того крила КП(б)У, яке очолював нарком освіти Микола Скрипник і яке обстоювало національні інтереси, а також шляхом придушення проявів українського національного самоствердження, заналічкованого як «буржуазно-націоналістичний ухил». Після приходу Постишева відбулася масштабна чистка української культурної еліти.⁶

Остання конфронтація Постишева й Скрипника мала місце на червневому пленумі ЦК КП(б)У. Постишев звинуватив Скрипника у націо-

¹ «Вісті ВУЦВК», 26 лютого 1933 р.

² «Вісті ВУЦВК», 1 червня 1933 р.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Збірник документів і матеріалів у трьох томах. – К.: АН Української РСР, 1961–1972. – Т. III. – С. 81–82.

⁴ Див. розділ 3.

⁵ «Правда», 6 грудня 1933 р.

⁶ Див.: *Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine...* – P. 58–59.

нальних ухилах, які сприяли провалу хлібозаготівель. Тим самим Постишев ототожнив кожний прояв українського національного культурного самоствердження з «махінаціями» класового ворога.¹

Після цього колишні соратники Скрипника взялися наввипередки злісно викривати всі прояви української національної самобутності, дозволені під час перебування Скрипника на посаді наркома освіти України. Це змагання не зупинило навіть самогубство Скрипника у липні.²

Постишев звинувачував у «труднощах» «класових ворогів», особливо тих, що пробралися всередину партії. Як і Сталін, він ігнорував людські страждання та масову загибель людей, що їх спричинив Голод. Причину неспроможності КП(б)У вилучити достатньо сільськогосподарської продукції він вбачав у неприпустимій благодущності до маневрів так званого класового ворога і пов'язав «національний ухил» Скрипника з махінаціями цього самого класового ворога. Заміна Скрипникового крила, яке до того часу домінувало в КП(б)У, новим керівництвом, присланим безпосередньо з Москви, ще раз підкреслює, що ключові рішення цієї політики надходили з Москви і що їх було насаджено українським органам влади.

14. *Хоча впродовж 1932–1933 сільськогосподарського року голод охопив також басейн Волги та Північно-Кавказький край у цілому, лише на Кубані – населеному етнічними українцями регіоні Північно-Кавказького краю – агресивність втручань Сталіна була такою ж, як восени 1932 року та в січні 1933 року в Україні.*³

На Північному Кавказі результати хлібозаготівлі 1932 року виявилися нижчими від запланованих – так само, як в Україні. Проте партійне керівництво цієї території, на відміну від українського, було, схоже, більш готове беззаперечно підкорятися політиці Москви. Органи влади на Північному Кавказі принаймні не чинили такий активний опір планам хлібозаготівлі, як їхні колеги в Україні в середині 1932 року. Позаяк крайові органи влади безпосередніше підпорядковувалися Москві, ніж влада Української СРР, певні репресії почалися ще раніше. Цілі райони було занесено на «чорну дошку» ще в жовтні, за два місяці до таких заходів в Україні.⁴

Центральна влада втрутилася в ситуацію на Кубані невдовзі після свого втручання в Україні в жовтні 1932 року. 2 листопада на Північний Кавказ прибула комісія найвищого рівня з Москви у складі Кагановича, наркома постачання Мікояна, заступника комісара оборони та головного політрука Червоної армії Гамарника, заступника

¹ «Вісті ВУЦВК», 22 червня 1933 р.

² *Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* – Cambridge, Mass.: Harvard, 1983. – P. 296–300.

³ Див. розділ 5.

⁴ *Shimotomai N. A Note on the Kuban Affair: the Crisis of Kolkhoz Agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica, 1983.* – I. – P. 44.

голови Комітету з постачання Чернова, заступника голови ОДПУ Ягоди, представника Президії ЦКК Шкірятова та генерального секретаря ЦК ВЛКСМ Косарева спеціально для того, щоб розібратися з «провалом» хлібозаготівель на Кубані. Під час зустрічі з крайовим комітетом вони негайно вирішили зменшити плани і водночас докласти більших зусиль для їх досягнення. План хлібозаготівель було зменшено з 136 млн пудів, встановлених у травні,¹ до 97 млн. Окрім того, чільних посадовців крайової партійної організації та урядового апарату було відправлено до 31 району, які найбільше відставали від плану, аби забезпечити активніше вилучення зерна.²

На цей момент «поступка» у формі зменшення плану була явно фіктивною. Встановлена цифра лише показувала, скільки зерна, на думку партійного керівництва, можна було вилучити, якщо докласти максимальних зусиль. Колишній радянський журналіст Юрко Степовий писав:

вдосвіта наступного дня після приїзду комісії Кагановича хлопці-газетярі вигукували жадливі заголовки: «Покінчити з петлюрівськими кулаками-саботажниками на Кубані» та «Викоринити петлюрівсько-козацьку контрреволюційну роботу на Кубані».³

4 листопада з'явилася ще одна постанова з наказом посилити репресії з метою виконання плану:

особливо ганебний провал плану хлібозаготівель та сівби озимих на Кубані ставить перед партійними організаціями бойове завдання – зломити саботаж хлібозаготівель та посівної, який організували контрреволюційні куркульські елементи; знищити опозиційні частини сільських комуністів, які фактично очолили саботаж; ліквідувати пасивність і благадушність щодо саботажу, несумісні з членством у партії.⁴

Цього разу на «чорну дошку» було занесено три козацькі станиці, а їх жителів попередили, що «дальший саботаж» змусить районну владу «підняти перед урядом питання про заслання їх... в північні райони» Радянського Союзу та заселення їхніх домівок колоністами з інших територій. В 11 районах було припинено будь-яке постачання продуктів до державних та кооперативних магазинів; ще в 10 районах продукти, які вже були в магазинах, було вилучено і відправлено в інші райони. Одноосібникам, які відмовлялися сіяти, погрожували забрати все майно та виселити їх на Крайню Північ. Було наказано негайно заарештовувати «злочинних невиконавців» та тих, хто не підкорявся розпорядженням щодо належного викорис-

¹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – С. 534.

² Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. – Ростов-на-Дону: Партиздат, 1932. – С. 16–17.

³ *Stepovyi Yu. The Tragedy of Kuban // The Black Deeds of the Kremlin: a White Book.* Ed. S. O. Pidhainy et al. – Toronto–Detroit: DOBRUS, 1953–1955. – Vol. II. – P. 554.

⁴ Сломить саботаж сева и хлебозаготовок. – С. 18.

тання худоби. Постанова також закликала переглянути недавні справи, які проходили за законом «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня, та прискорити провадження в нових справах. Місцеві партійні організації мали бути очищені від членів, які «об'єдналися з куркульськими організаторами контрреволюційного саботажу» і стали «рупорами класового ворога в партії», тобто від тих, хто недостатньо енергійно вилучав харчі.¹ Водночас московські керманічі призначили Шкірятова головою комісії, яка відповідала за виконання цієї чистки.²

12 листопада голова крайової партійної організації Борис Шеболдаєв виступив із надзвичайно різкою промовою, в якій знову підняв питання про виселення з Кубані цілих станиць.³ Все населення кубанських станиць Полтавської, Медвідівської та інших було виселено на Північ.⁴ Із опису західного дослідника дізнаємося, що загалом виселення охопило 13 станиць.⁵ Операція ця була, безумовно, масштабна: станиця Полтавська, наказ про виселення якої було видано 17 грудня, налічувала 27 тис. жителів, і в ній діяв Український педагогічний інститут, а населення Уманської станиці становило 30 тис. осіб.⁶ Очевидець згадує: «решант та особисті пожитки, які люди приготували були, щоб взяти із собою, від них забрали, коли садовили на потяги. Відправлення, як правило, не обходились без прилюдних розстрілів та кровопролиття».⁷

Тим часом на Кубані «було здійснено масові репресії проти членів партії, рад, керівництва колгоспів, а також рядових колгоспників». На «чорну дошку» занесли ще 15 станиць. У них припинили постачати продукти, заборонили колгоспну торгівлю, зобов'язали жителів негайно виплатити позики та податки. Під чистку потрапило близько 45 % членів партії,⁸ зокрема 358 із 716 партійних секретарів колгоспів та станиць (а це більшість), а багато цих організацій було розформовано.⁹

Як і в Україні, вище керівництво погрожувало підлеглим суворим покаранням. Щоб досягнути свого, крайова влада знову відкрила справу Котова згідно з постановою від 4 листопада. Котов очолював партійний комітет кубанської станиці і потай видавав місцевим селянам-козакам більше харчів, ніж передбачено законом. За це його виключили з партії та засудили на 10-річне ув'язнення в жовт-

¹ Сломить саботаж сева и хлебозаготовок. – С. 18–20.

² Там само. – С. 21.

³ Там само. – С. 8–9.

⁴ Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в Союзных республиках. – С. 55.

⁵ Black Deeds of the Kremlin. – Vol. I. – P. 441.

⁶ Conquest R. The Harvest of Sorrow. – P. 277. Педагогічний інститут згадано в книзі: Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 555.

⁷ Black Deeds of the Kremlin. – Vol. I. – P. 441.

⁸ Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план... – С. 55.

⁹ Shimotomai N. A Note on the Kuban Affair. – P. 47.

ні 1932 року. Однак коли справу знову відкрили, було «зачищено» ще 15 членів, а самого Котова страчено як контрреволюціонера. Нобуо Шимотомай завважив: «Така поведінка частини місцевого керівництва була настільки популярна й поширена, що лише такі жорсткі заходи (як-от страта місцевого начальника) могли покласти цьому край».¹ Котов став символом «ворога з партійним квитком у кишені» – основної мішені чистки 1933 року в масштабах всього Союзу.

Втручання Сталіна у ситуацію в Україні в січні 1933 року мало свою паралель і на Північному Кавказі. Внаслідок різних репресивних заходів, застосованих наприкінці 1932 року, скоригований хлібозаготівельний план для Північного Кавказу таки було виконано, хоча й величезним людським коштом.² 23 січня 1933 року, у день, коли Сталін доручив Постишеву взяти віжки правління в столиці України місті Харкові, було створено спеціальний комітет з проведення посівної на Північному Кавказі на чолі із секретарем крайкому Шемболдаєвим. Цьому комітету було надано абсолютну владу над усіма наявними органами крайової влади; це був випадок передання цілковитої влади органу, чиї рішення треба було виконувати беззаперечно та без апелювання до вищої влади. Комітет був підзвітний лише Москві.³

Наслідки політики, яку провадили безпосередні підлегли Сталіна в кубанських станицях у 1933 році, були ідентичними до того, що сталося в Україні. Однаковими були й свідчення очевидців, за винятком лише двох аспектів: виселення цілих кубанських станиць та закриття на Кубані українських шкіл та інших закладів.⁴ Таку політику було проголошено в телеграмі-обіжнику від ЦК ВКП(б), яка містила наказ здійснити негайну русифікацію всіх українських закладів СРСР за межами Української СРР.⁵

Хоча були повідомлення про голод на заселених козаками територіях Дону та Криму, найбезпосередніші втручання, відомі Комісії, сталися в регіонах, заселених етнічними українцями. Той факт, що вказівки, дані під час листопадового втручання 1932 року, стосувалися лише Кубані, заселеної переважно українцями, а не Дону, засвідчує свідому антиукраїнську скерованість політики Сталіна під час голоду.

15. Було вжито заходів для того, щоб не дати голодним людям змоги їздити до інших місцевостей, де було більше харчів.⁶

Селян, які страждали від голоду, залишили напризволяще; рух усього транспорту між Україною та сусідніми північними регіонами пиль-

¹ Там само. – С. 48.

² Там само. – С. 49.

³ «Правда», 24 січня 1933 р.

⁴ Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 545, 554; Найбільший злочин Кремля: свідчення про створений советською Москвою штучний голод в Україні 1932–1933 рр. / Ред. М. Вербицький (псевдонім). – Лондон: ДОБРУС, 1951. – С. 78.

⁵ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – Прометей, 1947. – С. 22.

⁶ Див. розділ 1.

но контролювали. Жертвам голоду не дозволяли їздити до Росії, де продукти були в наявності, хоча декому вдавалося робити це крадькома. Придбані без порушень закону продукти конфісковували на російсько-українському кордоні.¹

16. У 1932–1933 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців.

«Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього» визначає геноцид як одну чи більше зазначених дій, вчинених з наміром «знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». До дій, що їх кваліфікують як геноцид, якщо їх вчинено з наміром знищити, цілком чи частково, захищену конвенцією групу, належать такі: убивство членів такої групи, заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи, навмисне створення для певної групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення її.²

Одну чи більше таких дій, що зазначені у цій конвенції, було вчинено проти українців з метою знищити значну частину українського народу і в такий спосіб нейтралізувати їх як чинник політичного життя Радянського Союзу. Величезний масив доказів засвідчує, що Сталіна попередили про те, що в Україні насувається голод, а він наполягав на заходах, які могли тільки гарантувати його настання та посилити його наслідки. Ця політика не лише суперечила заходам, ужитим за його наказом, аби подолати харчові труднощі попереднього року в інших регіонах, – деякі заходи в межах цієї політики було впроваджено з більшим завзяттям на територіях, заселених етнічними українцями, ніж деінде, і використано з метою знищити будь-які прояви українського національного самоствердження.

До кола осіб, найочевидніше причетних до цього акту геноциду, належали: Йосип Сталін, тодішній генеральний секретар ВКП(б), який мав фактично цілковитий контроль за Комуністичною партією та радянською державою в цей період і таким чином ніс основну відповідальність за її дії; В'ячеслав Молотов, тодішній голова уряду СРСР, який під час Голоду часто навідувався в Україну, де суворо контролював дотримання політики Сталіна; Лазар Каганович, який

¹ Британське посольство в Москві чуло про цю політику, що підтверджує низка свідчень очевидців. Див., напр.: *Carynyk M. The Dogs that Did not Bark // The Idler, January 1985. – P. 15; Plyushch L. History's Carnival: a Dissident's Autobiography. – New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, 1977. – P. 41; М(айстрен)ко І. До 25-річчя голоду 1933 р. // Вперед: український робітничий часопис (щомісячник лівого крила Української революційно-демократичної партії в Мюнхені). – 1958. – № 7. – С. 1–2 (автор раніше був редактором одеської державної газети, а під час голоду – радянським українським професором журналістики); Найбільший злочин Кремля / Ред. М. Вербицький. – С. 89–90.*

² Текст взято з: *The Human Rights Reader / Ed. by W. Laqueur and B. Rubin. – New York: New American Library, 1979. – P. 201–202.*

під час Голоду очолював сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), а в листопаді 1932 року – спеціальну комісію, направлену на Північний Кавказ, щоб «зломити саботаж хлібозаготівель» на Кубані; Павло Постишев, ставленик Сталіна і фактичний правитель України із січня 1933 року.

17. *Американський уряд вчасно отримував достатню інформацію про Голод, проте не зробив жодних кроків, які могли би поліпшити ситуацію. Натомість одразу ж після Голоду, в листопаді 1933 року, адміністрація США пішла на дипломатичне визнання радянського уряду.*¹

Уже восени 1932 року Держдепартамент США отримував інформацію про Голод. Заклики надати гуманітарну допомогу від родичів тих, хто голодував, надійшли до Білого дому за кілька тижнів після інавгурації президента Рузвельта.² До середини жовтня 1933 року факт голоду в Україні категорично підтвердили американські дипломати в Ризі (Латвія) та Афінах (Греція).³

Комісія не знайшла підтверджень того, що знання про факт Голоду відіграло якусь роль у прийнятті рішення нормалізувати відносини з Радянським Союзом.

18. *Під час Голоду певні представники американського журналістського корпусу співпрацювали з радянським керівництвом із метою заперечити факт українського Голоду.*⁴

Радянська влада заперечувала наявність голоду в той час, коли він відбувався, і відхиляла всі пропозиції допомоги від приватних осіб. Коли в травні 1933 року в розпал Голоду лондонська газета «Дейлі експрес» повідомила, що радянський уряд закупив 15 тис. тонн пшениці, аби зменшити нестачу хліба, «Правда» опублікувала гнівне спростування.⁵ Наприкінці літа 1933 року французького прем'єр-міністра Едуарда Ерїю запросили на поїздку показовими селами Радянського Союзу, яка, здається, цілком переконала його, що ніякого голоду не було.⁶

Що стосується західного журналістського корпусу, то центральною фігурою, причетною до замовчування голоду, був Волтер Дюранті, який отримав Пулітцерівську премію 1932 року за свої повідомлення

¹ Див. розділ 6.

² Див., напр., звернення: Роберта Скіннера до держсекретаря США від 5 листопада 1932 р.; 861.6131/261; Анни Віткопп з Бей Сіті, штат Мічиган до президента Рузвельта від 13 березня 1933 р.; 861.48/2432; П. Гібберта, голови Центрального комітету менонітів до президента Рузвельта від 7 квітня 1933 р.; 861.48/2433; T1249; Документи Держдепартаменту США, Національний архів, Вашингтон.

³ Записка про розмову п. Коула і п. Лерса з членом дипломатичного представництва в Москві, 4 жовтня 1933 р.; 961.48/2450; повідомлення Лінкольна МакВіта, представника посольства США, Афіни, до держсекретаря США, 14 жовтня 1933 р. 861.48/2451; T1249; Документи Держдепартаменту США, Національний архів.

⁴ Див. розділ 6.

⁵ «Правда», 27 травня 1933 р.

⁶ *Ammende E. Human Life in Russia. – P. 223–257; Stepovyi Yu. Herriot's 'Film Studio' // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 696–698.*

з Москви. У розпал Голоду він розкритикував розповідь британського журналіста Гарета Джонса в статті з промовистою назвою «Росіяни голодні, але не голодують».¹ Через кілька місяців Дюранті повідомив британським дипломатам у конфіденційній розмові, що, на його думку, цілком можливо, що «десять мільйонів осіб у Радянському Союзі могло померти прямо чи опосередковано від нестачі їжі протягом останнього року».²

Ще в 1931 році американський дипломат у Берліні повідомив, що Дюранті сказав йому, що «згідно з угодою між “Нью-Йорк Таймз” та радянською владою, його офіційні повідомлення завжди відбивають офіційну позицію радянського уряду, а не його власну».³ Таке визнання слід розцінювати як осудний обвинувальний акт професійній чесності Дюранті як журналіста; воно великою мірою пояснює його роль у спростуванні історії про Голод.

19. *Останнім часом наука на Заході, й меншою мірою в Радянському Союзі, зробила вагомий поступ у справі вивчення Голоду. Хоча офіційні радянські історики та представники так і не подали цілком точного й адекватного трактування, за останні місяці досягнуто великого прогресу щодо цього.*⁴

На Заході з'явився чималий науковий доробок про Голод в Україні. На особливу увагу заслуговує праця Роберта Конквеста «Жнива скорботи» та збірка «Голод в Україні, 1932–1933» за редакцією Романа Сербина та Богдана Кравченка.⁵

У Радянському Союзі було зроблено скромний поступ у справі визнання Голоду, переважно під впливом праць західних науковців. У січні 1988 року газета «Ньюз фром Юкрейн» (News from Ukraine), орган товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, вмістила статтю, в якій визнано, що Голод мав місце, і основну вину за це покладено на Сталіна. Проте масштаби Голоду применшували, а дії Комуністичної партії зображали так, ніби вони мали на меті виправити ситуацію, а ті дії Компартії та радянського уряду, які посилювали Голод, просто ігнорували.⁶ Тим часом представники комуністів у Канаді розпочали масштабну кампанію дезінформації та заперечення існування Голоду, заявляючи, що ті, хто його досліджував

¹ «Нью-Йорк Таймз», 31 березня 1933 р.

² Вільям Стренг, британське посольство в Москві, до сера Джона Саймона, 30 вересня 1933 р.; Архів № 8; F07182/14/38; Державний архів Великої Британії, Лондон. Цим посиланням я завдячую торонтському Комітету з дослідження українського голоду.

³ А. В. Кліфот, посольство США в Берліні, «Записка від 4 червня 1931 р.», с. 2; 861.5017-Умови проживання/268; T1249; Документи Держдепартаменту США, Національний архів.

⁴ Див. розділи 1 і 2.

⁵ Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York: Oxford University Press, 1986; Famine in Ukraine, 1932–1933 / Ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

⁶ Kulchytsky S. Historical Experience: Vital Today // News from Ukraine, 1988. – No. 2. – P. 7.

і досліджує, є або українськими націоналістами й військовими злочинцями, або виразниками їхніх інтересів.¹

Прагнучи реалізувати законодавчо закріплені за нею повноваження, Комісія з вивчення Голоду в Україні намагалася дати відповідь на низку питань, які постають у зв'язку з одним із найстрашніших злочинів проти людства за всю його історію. Цими зусиллями комісія, можливо, допоможе запобігти повторенню таких злочинів у майбутньому, продемонструвавши, що хай навіть через півстоліття, але правда таки стане відома. Водночас ми маємо надію, що уроки щодо масових репресій, використання харчів як політичної зброї та замовчування злочинної політики з боку тих, хто здійснював її, зможуть стати в пригоді, якщо постане загроза аналогічних подій. На жаль, масові репресії, використання їжі як зброї та дезінформувальні кампанії, що їх здійснюють деспотичні режими, ще аж ніяк не відійшли в минуле. Під час роботи Комісії світ побачив, як режими з марксистською ідеологією здійснюють подібну політику в Ефіопії та Афганістані. На превеликий жаль, було би наївно припускати, що ці випадки будуть останніми.

¹ Граючи на тому, що деякі українці інколи помилково датували фотографії голоду 1921–1923 років початком 30-х років ХХ століття (1932–1933), український комуніст із Вінніпегу обстоював ту думку, що такі «сплагіаризовані» фото є підставою для «міфу про український геноцид», що ті, хто прилюдно свідчить про Голод, – колишні «українські нацисти», і що неукраїнці, які досліджували Голод, – їхні підставні особи. Він робить висновок: «образ “імперії зла” тримається, хоча би частково, на потрактуванні голоду 1932–1933 років як навмисного, спланованого геноциду мільйонів українців. Причиною кампанії про голод-геноцид є радше конфронтація часів холодної війни, аніж історична правда та розуміння. Підґрунтя для цього висновку становлять елементи шахрайства, антисемітизму, виродженого націоналізму, фашизму та псевдонауковості, викриті в цьому критичному розгляді певних ключових доказів, представлених у цій кампанії, а також політичної мети та біографічних даних її натхненників». *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: the Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard.* – Toronto: Progress Books, 1987. – Р. 133. Члени української спільноти Канади наразі намагаються розпочати судовий процес згідно з канадським законодавством, яке забороняє літературу, що виражає ненависть.

Розділ 1

ДОРОБОК НЕРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОД

Щоб зрозуміти доробок нерадянських дослідників про Великий голод 1932–1933 років, потрібно зробити кілька зауваг про ці твори. Незважаючи на очевидний зв'язок у радянській ідеології часів Леніна і Сталіна між так званими національним питанням і селянським питанням, західні дослідники незмінно трактували їх окремо.¹ Певною мірою це неунікна тенденція до спеціалізації в кожній академічній галузі, коли вона розпадається на низку досить слабо пов'язаних піддисциплін. Дослідники, які фахово цікавляться радянським селянством та аграрною політикою, зазвичай мало знайомі з національною політикою СРСР та не роблять розрізнення між російським та неросійським селянством або не бачать відмінностей в аграрній політиці в самій Росії та на інших територіях. Так само і роботи з питань селянства та сільського господарства (або загалом, або стосовно якоїсь однієї групи) нерідко залишаються незнайомі дослідникам радянської національної політики.

До того ж основні інтелектуальні джерела, які живлять радянську історію, – це російська історія та радянська політика. У цих двох галузях розвинувся сильний російськоцентричний ухил і нерідко має місце ігнорування питань національної політики. В англійськомовному світі академічне вивчення російської історії започаткували такі російські науковці-емігранти, як Павло Виноградов та Михайло Карпович. Дослідники російської історії увібрали упередження до революційної Росії, де вважали, що до українців не варто ставитися серйозно або ж що вони «сепаратисти» й зрадники російської батьківщини. Помітним винятком серед впливових російських істориків у Сполучених Штатах перед Другою світовою війною був Георгій Вернадський. Він побіжно торкнувся українських питань у працях, опублікованих близько 1940 року, але вони не мали такої ваги, як інші його праці.²

¹ Прикметним винятком є класична робота В. П. Тимошенка 1957 року, цитована нижче. Тимошенко найбільше знали як автора першого докладного дослідження колективізації сільського господарства в Радянському Союзі: *Timoshenko V. P. Agricultural Russia and the Wheat Problem*. – Stanford: Food Research Institute and Hoover War Library, 1932. Ця книга була основним джерелом із зазначеної теми до появи монографії Наума Ясного в 1949 році.

² Це роботи: *Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine*. – New Haven: Yale University Press, 1941; його ж передмова до «Історії України» Михайла Грушевського (*Hrushevsky M. A History of Ukraine*. – New Haven: Yale University Press, 1941). Друга праця – це переклад книги М. Грушевського, опублікованої на початку століття. Грушевський був аграрним соціалістом, президентом Центральної

З другого боку, дослідження радянської політики відразу після війни підпали під потужний вплив таких колишніх російських меншовиків, як Борис Ніколаєвський та Олександр Даллін. Ігнорування національного питання в їхніх працях було продиктовано тим, що вони сповідували ортодоксальний марксизм. Із сучасних авторитетних дослідників сталінського періоду Моше Левін є найбезпосереднішим виразником цієї меншовицької традиції.

Деякі історики, зокрема Теодор фон Лауе в 1980-х роках, обстоювали ту думку, що інтереси миру та міжнародного порозуміння накладають на фахівців у галузі дослідження Радянського Союзу особливий обов'язок трактувати об'єкт вивчення «відповідально», тобто апологетично. Фон Лауе спробував розглянути сталінський терор «у контексті, в якому нестримні амбіції та величезні людські жертви заради політичних здобутків вважали виправданою політикою». Він писав, що всебічний розгляд чинників постання сталінізму дасть нам змогу викинути його з голови «як зловісний симптом доби» і що це «може сприяти змінам у свідомості й навіть у політиці».¹ На думку фон Лауе, будь-який прояв морального осуду того, що Сталін діяв під тиском «обставин», перетворюється на свого роду західний моральний імперіалізм, спробу накинути західні моральні цінності суспільству, якому вони не притаманні. Видається, що фон Лауе намагався пояснити й водночас виправдати дії Сталіна. Його останній підхід не дістав значної підтримки серед фахівців.

Набагато вагомішим авторитетом був Е. Х. Карр, який наголошував на неunikності історичного процесу та на потребі в співчутливому розумінні авторів та провідників радянської політики. Під впливом Карра деякі радянологи, особливо британські, сконцентрували увагу на ідеалізмі впроваджувачів Сталінової аргарної політики, замість того, щоб розглядати наслідки цієї політики для сільського населення.² Класичний приклад цього підходу можна знайти

Ради в 1917–1918 роках, членом ВУАН та АН СРСР. (Він помер у Радянському Союзі в 1934 році за таємничих обставин.) Проте в доповіді, введеної в обіг у ФБР, Держдепартаменті та Відділі військової розвідки армії США, працю Грушевського було засуджено як «вираження нацистської пропаганди», яка нібито вихваляла «пронімецьку українську п'яту колону та поширювала нацистсько-расистські міфи про український народ». Файл 860E.20211/13; M1286; Документи Держдепартаменту, Національний архів США, Вашингтон. Поширення такої дезінформації в державних органах свідчить про існування ідеологічної атмосфери, в якій праці на українську тематику не могли мати великого впливу.

¹ von Laue T. H. Stalin in Focus // Slavic Review, 1983. – XLII:3. – P. 373.

² Джеймс Білінгтон писав про багатотомову працю Карра «Історія Радянської Росії» (History of Soviet Russia): «Праця сумлінна, чесна й ретельно виписана в деталях, проте всі події подано під кутом зору стриманого, але захопленого секретаря, який пише протокол Ленінського ЦК». Billington J. Six Views of the Russian Revolution // World Politics, April 1966. – P. 463; цитовано за: Laqueur W. The Fate of the Revolution: Interpretations of Soviet History. – New York: Macmillan, 1967. – P. 125.

в працях професора Р. В. Дейвіса з Бірмінгемського університету, який протягом багатьох років тісно співпрацював із Карром. Він заважив:

Гортаючи ці жовті сторінки (радянських журналів. – Дж. М.), історик, який співчутливо ставиться до індустріалізації, відчуває мало що не спокусу забути основи економіки, відкинути елементарний здоровий глузд та на мить перетворитися на одного із цих недосвідчених міських ентузіастів, які в похмурі січніві дні 1930 року сміливо мріяли про швидкий прогрес на шляху до гігантських механізованих тваринницьких господарств, заманюючи неохочих селян до колгоспів, засуджуючи непокірних та виганяючи їх із сіл у безкраї, вкриті снігом поля.¹

Небагато знайде читач у доробку Дейвіса про тих, кого, власне, вигнали «із сіл у безкраї, вкриті снігом поля».

Недавнім прикладом такого захоплення ідеалізмом тисяч міських робітників, залучених для здійснення ударної колективізації сільського господарства, є дослідження Лінн Віоли на тему кампанії так званих 25-тисячників 1929–1931 років. Проте опис цієї кампанії у роботі дослідниці збалансовують наведені деталі їхнього щоразу сильнішого розчарування на пізніших етапах.² В іншому місці Віола також вказала на те, що опозиція селян до колективізації, яку нерідко очолювали жінки, через що радянський дискурс охрестив її «бабськими бунтами», насправді становила політично усвідомлену, ефективну й організовану оборону інтересів селян.³

Окрім «основного річища» радянології, за межами СРСР окремо розвивалася україністика, внесок якої надто часто ігнорують. Українська історіографія тісніше пов'язана зі східноєвропейською, аніж із російською традицією. Їй властиві ті самі сильні й слабкі сторони, як, наприклад, і дослідженням Польщі, Чехії та Словаччини в екзилі. Непідрадянськими українцями, які присвячують себе дослідженню історії своєї нації, керує насамперед глибока любов до свого народу, його культури та історичної спадщини. Інколи національна гордість стає на заваді об'єктивному опису подій, проте це не унікальна властивість одного народу. І все ж сам факт наявності в частині української історіографії упередження, докорінно відмінного від ухилу радянології, надає першій ще більшу цінність у галузі, де кінцевою метою є об'єктивність.

Серйозні дослідники радянського сільського господарства вже давно знають, що голод постав на початку 1930-х років. У міжвоєнний період у дослідженнях Радянського Союзу (нім. Ostforschung) на те-

¹ *Davies R. W. The Soviet Rural Economy in 1929–1930: the Size of the Kolkhoz // Essays in Honor of E. H. Carr. / Ed. by C. Abramsky and Beryl J. Williams. – Hamden, CT: Archon Books, 1970. – P. 268.*

² *Viola L. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1987.*

³ *Viola L. Bab'i bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization // Soviet Studies, 1986. – XLV. – P. 42.*

ренах Європи перед вела Веймарська республіка. Провідним періодичним виданням цього напрямку був журнал «Східна Європа» (*Osteuropa*), що його багато років редагував Отто Геч (*Otto Hoetsch*). Журнал повідомляв про існування голоду ще до того, як газети підхопили цю новину: 1932 року в серпневому числі журналу вийшла стаття Отто Аухагена, колишнього німецького аграрного аташе в Москві. Аухаген писав:

Голод, у повному розумінні цього слова, лютує на великій частині території України, Нижньої Волги, Західного Сибіру та Казахстану. З багатьох вражених голодом місцевостей надходять дані про те, що доведені до відчаю люди їдять палих коней; через це в Німецькій республіці на Волзі багато осіб заразилися і захворіли.¹

Ці слова було написано, коли Голод тільки починався і перед тим, як зібрали врожай 1932 року. Цей факт засвідчує, що найавторитетніші дослідники Радянського Союзу були поінформовані про ситуацію від початку. Наступник Аухагена, Отто Шиллер, також обговорював розвиток «кризи сільського господарства Радянського Союзу», але не розповів найстрашніші факти.² Тим не менш, Радянський Союз висловив гучний протест німецькій владі з вимогою відкликання цієї інформації, однак безуспішно.³ Повністю його спостереження було опубліковано лише через 10 років.⁴

У 1933 році віденський кардинал Теодор Іннітцер призначив Евальда Амменде, генерального секретаря Європейського конгресу національностей, головою Міжконфесійного комітету допомоги, який мав на меті надання допомоги жертвам Голоду. В 1935 році він опублікував у Відні книжку про Голод, яка набула широкої популярності, а наступного року видав англійський переклад. Праця Амменде стала не лише найкращим оглядом газетних публікацій про Голод, а й чи не єдиною працею, в якій відразу ж було визнано зв'язок Голоду з радянською національною політикою. Амменде вказав на те, що будь-який аналіз Голоду буде неповним без усвідомлення того, що «паралельно з боротьбою за хліб уже певний час ведеться

¹ *Auhagen O.* Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932 (Економічне становище СРСР влітку 1932 року) // *Osteuropa* (Східна Європа), 1932. – VII. – P. 645.

² *Schiller O.* Die Krise der sozialistischen Landwirtschaft in der Sowjetunion (Криза соціалістичного сільського господарства в Радянському Союзі) // *Berichte über Landwirtschaft* (Огляд сільського господарства), 1933. – No. 7. Джерело недоступне для нас.

³ *Ammende E.* Muss Rußland hungern? Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion. – Vienna: Braumüller, 1935. – С. 2п. Див. також дещо скорочений англійський переклад: *Ammende E.* Human Life in Russia. – London: Allen and Unwin, 1936; передрук: Cleveland: John Zubal, 1984. – P. 30.

⁴ *Schiller O.* Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse (Радянська аграрна політика та її результати). – Berlin: Reichsnährstandsverlag, 1943. – P. 74–79. У цьому розгляді основну увагу звернено на Північний Кавказ, який Шиллер відвідав під час Голоду.

рішуча боротьба проти національностей, їхніх прав і культурної окремішності». Він пояснив, що регіони, в яких радянська влада вилучала продукти, були «населені переважно неросіянами, а іншими народами чи расами». Із цього випливає, «що, окрім величезної людської трагедії голоду, всі національні рухи місцевого населення безжалісно атаковано».¹

Після короткого опису поступок у національно-культурній сфері, що їх радянська влада зробила різним неросійським народам у 1920-х роках, Амменде зазначив:

Голод із усіма його супутніми явищами докорінно змінив ситуацію. Місцеві комуністи опиралися, наскільки могли, драстичним заходам із вилучення зерна в їхніх вражених голодом районах. І тому, природно, через певний час «боротьба за хліб» поєдналася з «боротьбою проти місцевих націоналістичних тенденцій» як реальної основи махінацій всіх ворогів держави, куркулів та саботажників хлібозаготівель. Зведення рахунків з місцевими комуністами, на яких лежала відповідальність за такі явища, було на часі, і хоча його тривалий час уникали, тепер воно стало невідворотним. Тому врешті-решт уряд почав ліквідувати будь-яке підкреслення місцевої чи національної самобутності як вороже державі та суспільному устрою. Боротьба ця, звісна річ, найсильніше лютувала в Україні, яка після Великої Росії була найбільшою з федеративних республік радянської держави.²

Цікавий аналіз українського Голоду з клінічної точки зору з'явився у Британському медичному журналі (*The British Medical Journal*) у липні 1936 року. Автор, професор Вільям Хорслі Гантт з Університету імені Дж. Гопкінса, здійснив свою першу поїздку до Росії в ролі голови медичного підрозділу Американського управління допомоги в Петрограді в 1922 році, зустрівся з відомим російським психологом Іваном Павловим і залишався його учнем до 1929 року. Влітку 1933 року Гантт повернувся, аби відвідати свого постарілого вчителя, і завдяки широким контактам із представниками радянських медичних установ дізнався стільки про ситуацію в СРСР, що мало хто за межами Союзу міг до нього дорівнятися.

Гантт вважав себе другом Радянського Союзу й у своїх спостереженнях розповідав про досягнення радянського уряду з часу революції. Він навіть схвалював повторне введення внутрішніх паспортів у 1932 році, вважаючи, що вони запобігали поширенню епідемій на міста. Проте через це його одкровення були тим разючішими. П'ятирічний план призвів до «поступового спаду рівня життя, кульмінацією чого стала велика епідемія та голод 1932–1933 років». Він бачив три причини виникнення голоду, і жодна з них не пов'язана з неврожаєм:

¹ *Ammende E. Human Life in Russia.* – P. 104.

² Там само. – С. 107–108.

Сумарний врожай 1930–1933 рр. навряд чи був нижчий, ніж врожай за попередні три роки, хоча й був один неврожайний рік. Однак великий голод мав місце на території Росії та Сибіру, але переважно в Україні, через (1) урядову політику, завдання якої полягало в створенні продовольчих резервів для Червоної армії з остраху перед конфліктом з Японією чи Німеччиною, (2) надмірний експорт, який давав змогу придбати великогабаритне промислове устаткування та зберігати кредитний потенціал за кордоном і (3) внутрішню політику стосовно селян.¹

Кваліфікація ситуації в Росії в 1932–1933 роках як голоду чи, навпаки, як загального збідніння населення не така важлива, як той факт, що найбільш враженими виявилися Україна та (хоча Гантт і не каже цього) Північний Кавказ. А те, що ці явища спричинила урядова політика, важливіше, ніж конкретні причини (власне, СРСР та Німеччина були в досить добрих відносинах в 1932–1933 роках). Це з очевидністю впливає ще й із такого спостереження:

Протягом цього періоду міста мали стале постачання продуктів, конфіскованих у селі, тобто ця ситуація повторювала з точністю до навпаки голод 1920–1921 років, коли міське населення виїжджало в сільську місцевість і поверталось до мішками картоплі та кукурудзи. Ось яскрава ілюстрація до ситуації: один селянин запитує в іншого: «Яка відмінність між більшовизмом і комунізмом?» «Більшовизм, – відповідає той, – це коли немає їжі в містах, а комунізм – коли немає їжі в селі».²

Гантт також підтвердив, що відомі з часів голоду 1920–1921 років жахиття голодування повторилися. Він навів думку посадовців сфери охорони здоров'я Радянського Союзу, які оцінювали смертність на рівні 15 млн осіб – найвищий показник із усіх, наведених у відповідній літературі. На його думку, насправді мала місце громадянська війна між владою і селянами:

СРСР вважає себе, особливо під час виконання плану п'ятирічки, у стані приготування до війни – і не лише з зовнішнім світом..., а й із селянином. Це пояснює другий великий голод та поширення епідемії за радянського режиму, а також важкодоступність інформації, яка могла би розкрити економічне становище країни перед ворогами. Публікацію невігідних фактів було заборонено – так само, як це зробили супротивні сторони під час Великої війни. Закордонним кореспондентам, які мешкали в Москві, наполегливо не рекомендували або й забороняли подорожувати за межі великих міст у той час, коли голод та епідемії були в самому розпалі, щоб світ не міг усвідомити серйозність ситуації ще протягом року, а то й довше після факту. Існування голоду та епідемії офіційно заперечували. Тому інформацію потрібно було збирати усно, як за давніх ранньозарських часів, коли літописці писали свої праці.³

¹ Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan // The British Medical Journal, July 4, 1936. – P. 19.

² Там само.

³ Там само.

Це призвело, продовжував він, до епідемії тифу, яка забрала життя мільйонів. Проте «повідомлення про хворобу були заборонені не лише в газетах, а й у медичних журналах, а в офіційному обігу це позначали як “Форма № 2”». ¹ Подавши огляд умов проживання працівників медичних закладів, покращення фінансування сфери охорони здоров'я, наукового прогресу та інших досягнень, Гантт написав у висновку:

Від часу Більшовицької революції 1917 року сталися два суворих голоди та епідемії хвороб, які забрали життя величезної кількості людей: перший в 1919–1921 роках (так!, 1921–1923. – Дж. М.), а другий в 1932–1933 роках. Хоча їх можна порівняти за масштабами та територією поширення, першому голоду була властива хаотичність, а другому – впорядкованість; перший переважав серед інтелігенції та в містах, а другий – серед селян... Росія пережила один із найскладніших відтинків усієї своєї історії. ²

Гантт також повторив ці самі пункти у своїй «Історії російської медицини», опублікованій роком пізніше. ³ Згодом, у приватній кореспонденції з Даною Далримплом, Гантт підтвердив, що від радянських держслужбовців він конфіденційно «отримав максимальну цифру в 15 мільйонів» померлих із Голоду. ⁴

Тим часом за межами Радянського Союзу українці також писали про Голод; під час поширення його широко висвітлювала популярна преса Західної України, яка тоді була під владою Польщі, та еміграційні українські видання. Однією з перших важливих спроб проаналізувати Голод стала праця Миколи Ковалевського «Україна під червоним ярмом», видана українською мовою у Варшаві та Львові 1936 року. Ковалевський завважив, що в січні 1933 року Павла Постишева було призначено другим секретарем і фактичним диктатором із подвійною метою: придушити українську національну опозицію та конфіскувати більше зерна під приводом збирання насінневого матеріалу для весняної посівної. Він також показав, що конфіскації зерна мали яскраво виражений політичний характер, про що свідчили неодноразові публікації в пресі, в яких відповідальних працівників Комуністичної партії засуджували за те, що вони, мовляв, пригріли «куркульські та петлюрівські» елементи, часте занесення сіл на «чорну дошку» та різні покарання «саботажників» хлібозаготівель. ⁵ На жаль, такі праці

¹ *Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan // The British Medical Journal, July 4, 1936. – P. 19.*

² *Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia // The British Medical Journal, July 18, 1934. – P. 130–131.*

³ *Gantt H. W. Russian Medicine. Clio Medica: a Series of Primers on the History of Medicine. – New York: Harper and Brothers, 1937. – Vol. XX. – С. 149–162.*

⁴ В. Х. Гантт Дані Далримпл, 6 березня 1964 року; опубліковано як додаток до праці *Sawka J. American Psychiatrist: Fifteen Million Died in Thirties' Famine // Ukrainian Quarterly, Spring 1982. – XXXVIII:1. – P. 65.*

⁵ *Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: документи і факти. – Варшава, Львів: Схід, 1937. – С. 128–131.*

українською мовою залишалися практично невідомі тим, хто нею не володів.

Класична біографія Сталіна авторства Бориса Суваріна, написана англійською мовою, вийшла друком у 1939 році. Суварін навів кілька оцінок числа жертв Голоду, які з'явилися в пресі, а також були конфіденційно отримані від радянських чиновників: 5 млн згідно з даними французької газети «Кур'є сосьяліст» (*Courrier socialiste*), 6 млн – за оцінкою радянського функціонера високого рівня, яку він дав американському єврейському соціалісту Гаррі Лангу, 8 млн лише в Україні, як повідомили Микола Скрипник та Всеволод Балицький Адаму Тодалу.¹

Першу спробу визначити демографічні наслідки Голоду на основі даних перепису зробив у 1940 році впливовий економіст-мігрант Сергій Прокопович. Він підрахував, що голод 1933 року забрав життя понад 9 млн осіб.² У 1946 році Франк Лорімер під егідою Ліги Націй провів докладне дослідження населення СРСР і також згадав голод 1933 року, не намагаючись, однак, підрахувати втрати.³ У праці Лорімера (одній з останніх, опублікованих під егідою Ліги Націй) подано консервативну оцінку: «надлишкова смертність» у СРСР за 1926–1939 роки склала 5,5 млн осіб.⁴

Приблизно в той же час високопоставлений радянський перебіжчик Віктор Кравченко як очевидець Голоду подав відверте свідчення у своєму бестселері «Я вибрав свободу».⁵ Ця книга стала приводом до розголосного судового процесу: автор подав до суду на періодичне видання французьких комуністів за піддання сумніву автентичності книжки й отримав як компенсацію символічний франк. Інша його книжка, «Я вибрав справедливість», ґрунтується на судових свідченнях і також містить матеріал про Голод.⁶ Однак Кравченко завжди дотримувався традиційного російського й радянського погляду, що трагедія ця сталася через надмірні темпи колективізації, а Україна та Північний Кавказ просто випадково опинилися в її центрі. Після приїзду на суд у Парижі він одразу чітко дав зрозуміти, що не бажає мати нічого спільного з тими, кого він називав «українськими сепаратистами», і відмежувався від них як від осіб «небажаних», чие свідчення він однозначно не використовуватиме в суді.⁷

¹ *Souvarine B.* Stalin: a Critical Survey of Bolshevism. – New York: Longman Green, 1939. – P. 669–670.

² *Prokopovich S. N.* The Growth of the Population in the U.S.S.R. // *Quarterly Bulletin of Soviet-Russian Economics*, April 1940. – No. 4. – С. 110. Цю цифру було повторено в його ж праці: *Prokopovich S. N.* Histoire économique de l'URSS. – Paris: Portulan, 1952. – P. 66.

³ *Lorimer F.* The Population of the Soviet Union: History and Prospects. – Geneva: League of Nations, 1946. – P. 121.

⁴ Там само. – С. 133–137, 231–240.

⁵ *Kravchenko V. I* Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official. – Garden City, New York: Garden City Publishing Co., 1946. – P. 110–131.

⁶ *Kravchenko V. I* Chose Justice. – New York: Scribner's, 1950. – P. 59–108 (у різних місцях).

⁷ Там само. – С. 29, 40.

Реакцію російських емігрантів на Голод відображено, зокрема, в російськомовному буклеті В. С. Мерцалова під назвою «Трагедія російського селянства», який вийшов друком близько 1947 року в Мюнхені:

У 1933 та 1934 роках радянське село вразив голод. Він буквально поглинув сільське населення України, Центрально-Чорноземного району, Дону, Північного Кавказу та кількох інших найродючіших районів країни. Мешканці сіл збирали й споживали в їжу лободу, кропиву, кору дерев. Не гребували й котами та собаками. На Дону, Україні та Кубані було зафіксовано чимало випадків канібалізму... Голодні, обідрані українці збиралися на вокзалах Москви та Ленінграда і на вулицях; вони приїхали до столиць по... хліб. Протягом усієї зими 1933–1934 років ці сім'ї з маленькими, закутаними в ганчір'я дітьми блукали вулицями Москви та Ленінграда, жебраючи. Щодня на вокзалах цих міст офіцери транспортного підрозділу НКВС підбирали дітей, які приїхали з колгоспів України та Центрально-Чорноземного району, щоби відправити їх, очевидно, в дитячі будинки та сиротинці, де їх лишали напризволяще, на голодну смерть. Жахлива картина, що її В. Кравченко змалював у своїй широко підтриманій книжці «Я вибрав свободу», – це лише невелика ілюстрація жалюгідного стану, в який було поставлено сільське населення Росії в 1933–1934 роках.¹

Отже, автор помилився в датуванні Голоду (на один рік) та окресленні географії його поширення, вказавши на Центрально-Чорноземний район Росії, однак, що цікаво, не згадавши басейн Волги. Голод він трактує як трагедію Росії, попри те, що більшість жертв недвозначно описує як українців. А проте Мерцалов із великим співчуттям змалював картину величезних людських страждань цього періоду.

У тому ж 1947 році Семен Підгайний опублікував українською мовою книжку «Українська інтелігенція на Соловках».² Ця праця була свого роду стислим попередником Солженіцинового «Архіпелагу ГУЛАГу» і серед мемуарів цього періоду заслуговує на особливу увагу, оскільки кидає світло на долю визначних у минулому постатей Радянської України, які пізніше зникли. Підгайний писав про Голод як невідокремну частину історії Соловків:

Третій період в історії Соловецької каторги слід починати від того часу, коли, ліквідувавши на селі все ініціативне і національно свідоме, Сталін вирішує поквитатися з рештою української інтелігенції та покінчити з усіма «нестійкими» елементами в КП(б)У.

Саме тепер Сталін заходився ліквідувати всі мізерні атрибути позірної окремішності УССР. Почалося з ліквідації Україн-

¹ Мерцалов В. С. Трагедия российского крестьянства. – Мюнхен: Посев. – Рік не вказано. – С. 77.

² Більшу частину цієї праці пізніше було опубліковано англійською мовою в цитованій вище книжці «Біла книга про чорні діла Кремля» (The Black Deeds of the Kremlin: a White Book).

ської військової округи та перетворення її на Харківську і Київську. Далі, як гриби під дощ, росли: «Союзхлеб» – замість «Укрхліб», «Союзуголь» – замість «Укрвугілля», «Союзсоль» – замість «Укрсіль», «Союзсахар» – замість «Укрцукор» і т. д. Негайно, за постановою ЦК ВКП(б), телеграфним наказом від 15.XII.1932 року русифіковано всі українські інституції на території ССРСР, що були за межами УССР. На Україну, з особливими повноваженнями від Сталіна, прибув П. Постишев. *Почалася друга хвиля терору на тлі страшного голоду 1933 року.* Всі тюрми й льохи переповнено ув'язненими. Серед заарештованих, крім селян, маємо вже немалий прошарок індустріальних робітників, тих інтелігентів, що недавно ще лояльно ставились до советського режиму. У казематах НКВД сидить багато комуністів, обвинувачуваних у націоналізмі чи троцькізмі.

Постишев приїхав з повноваженнями впень знищити націоналізм, що його на той час репрезентували вже не Грушевський, Єфремов і Ніковський (провідні діячі національної культури й політики, які не були комуністами. – Дж. М.), а Скрипник, Шумський, Полоз, Приходько, Михайлик і Хвильовий – члени КП(б)У, *комуністи-українці*, що одні з них всіма силами боронили бодай кущ автономію України доби НЕПу (тобто в 1920-х рр. – Дж. М.), а другі боролися за незалежну соціалістичну Україну. І для комуністів-українців настав, виходить, час, що його передчував український комуніст Еллан-Блакитний, який, вмираючи, говорив своїм товаришам: «Стережіться, хлопці, бо скоро хахла хватать будуть!»¹

Для нашого розгляду найцікавішим матеріалом у Підгайного є його спогади про зустріч із Іваном Козловим, соловецьким в'язнем, який очолив був селянське повстання під час Голоду. Підгайний описує його як сільського писаря, який

довгі роки жив ілюзіями революції, аж поки не побачив голоду 1932–1933 рр. Тоді він вирішив поквитатися з більшовиками. Активний, моторний і досить грамотний, він швидко створив навколо себе велику підпільну організацію, що охоплювала кілька районів на Полтавщині й Сумщині, і почав на власний розсуд повстання. Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції советської влади.

Звичайно, війська ГПУ розгромили повстання, його учасників постріляли, села спалили, а самого Козлова піймали аж через рік. На слідстві він виправдувався вченням Карла Маркса, бо десь там читав і вивчив, що «краще померти від меча, ніж від голоду», а тому й боронив за себе та своїх селян, бо однаково: хоч так, хоч інакше, а довелося б помирати. То краще померти в бою, ніж голодним рабом.

ГПУ, мабуть, подобалася така аргументація, і його не стратили, а дали десять років «с заменой» і послали на Соловки.²

¹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – С. 25–26.

² Там само. – С. 41–42.

Інформації про опір колективізації в роки безпосередньо перед початком Голоду є багато, а от про опір в УСРР під час Голоду – дуже мало. Бунт Козлова – це найбільше повстання, про яке нам відомо.

У класичному дослідженні радянського сільського господарства Наума Ясного (1949) теж згадано про Голод 1933 року, який автор трактував суто як симптом загального розвалу радянського аграрного сектору внаслідок колективізації. На думку Ясного, від Голоду загинуло щонайменше 5,5 млн осіб.¹

Нечисленні західні дослідники України інколи були не набагато ліпше поінформовані, ніж ті, хто майже нічого не знав про другу за численністю слов'янську націю. Наприклад, у своїй праці 1951 року Клеренс Маннінг на Голод звернув мало уваги, датував його роком раніше (1931–1932) і вважав, що Вільям Генрі Чемберлін був мало не єдиним, хто повідомив про нього на Заході.² Через два роки він із запізненням виправив датування і розглянув Голод дещо докладніше, але зробив це в більш популярній книжці, написаній без підрядкових посилань і розрахованій, очевидно, на українську діаспору в Америці.³ Тому його твердження про те, що «голод 1932–1933 років являв собою застосування нових методів терору як інструменту національної політики»,⁴ залишилося необґрунтованим.

Українці публікували дослідження рідною мовою і виявилися серйознішими дослідниками. У 1953 році Дмитро Соловей, який втік із СРСР під час Другої світової війни, опублікував книжку «Голгота України» (українською мовою). Із цієї книжки лише короткі уривки було перекладено англійською мовою. Соловей був невтомним дослідником, особливо за стандартами радянології того часу. Він був шокований тим, що навіть після Другої світової війни деякі автори описували ситуацію 1933 року як стан напівголодання чи відкидали факт існування Голоду взагалі. Він спирався на найважливіші з приступних тоді досліджень, що їх здійснили неукраїнці, і переконливо обґрунтував основні тези, які показують, що Сталін зініціював та організував Голод як геноцидний вияв національної політики:

1. Навіть багато російських дослідників визнавали, що Голод вразив територію не Росії, а такі порубіжні регіони, як Україна та Північний Кавказ.
2. Більшість жертв були бідняками або середняками, які на той час вже вступили до колгоспів.
3. Москва ухвалила ключові рішення, що призвели до Голоду (плани хлібозаготівель, закон «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 року, безпрецедентну охорону зерно-

¹ *Jasny N.* The Socialized Agriculture of the USSR. – Stanford: Stanford University Press, 1949. – P. 553.

² *Manning C.* Twentieth-Century Ukraine. – New York: Bookman Associates, 1951. – P. 92–93.

³ *Manning C.* Ukraine under the Soviets. – P. 103–107.

⁴ Там само. – С. 107.

сховищ), які були вперше запроваджені на початку 1932 року і пізніше ніколи не повторювалися.

4. Українським господарствам, які виконали початковий план, просто встановлювали додаткові плани хлібозаготівель, аж поки в них нічого не залишалось.
5. Нізвідки не дозволяли надавати допомогу голодним, навіть якби це не коштувало державі ні копійки.
6. Було докладено всіх зусиль, аби приховати від зовнішнього світу факт голодування людей.
7. Водночас було здійснено масове знищення української інтелігенції.¹

Хоча ці дані не обов'язково доводять, що Голод було сплановано заздалегідь, вони вказують на те, що одним із його завдань було втілення національної політики.

Солов'ю слід віддати належне за зібрання наявної фрагментарної інформації про випадки опору хлібозаготівлям у селах у 1932–1933 роках:

Більших і менших заворушень, що їх викликав голод 1932–1933 рр., також, як видно, було чимало. Ще в ті роки мені самому довелось якось чути з певних джерел про розгром державних хлібних комор на станції Сагайдак (Полтавщина), що його вчинили голодні, доведені до розпачу. Нещодавно я натрапив у пресі на згадку про такий же розгром хлібних комор на ст. Гоголеве (Миргородщина). А С. Підгайний згадує про ціле повстання голодних селян в оповіданні про соловецького засланця Івана Козлова (див. вище. – *Дж. М.*)...

Так само Лев Орлигора у своєму циклоstileвому виданні з 1946 р. «На суд історії» пише, що навесні року 1933 в селі Кленовому (на Богодухівщині, Харківської області) «пухлі селяни (чоловіки, жінки й діти) з вилами, граблями й залізяччям» щоночі робили наступ на державний горілчаний завод, який, маючи у своїх коморах величезні запаси кукурудзи, систематично працював, виробляючи спирт. Та завод охороняли три сотні енкаведистів. Отже, «кожен наступ закінчувався вбитими і раненими з обох сторін».²

Якби весь текст книжки Солов'я було перекладено англійською, її би безумовно визнали одним із найвагоміших внесків до вивчення Голоду.

У 1955 році Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами (ДОБРУС) опублікувало англійською мовою, в багатьох місцях недосконалою, другий том книжки «Біла книга про чорні діла Кремля» з підзаголовком «Великий голод в Україні в 1932–1933 роках». Цей том містить найбільшу на сьогодні збірку даних від очевидців та документів, пов'язаних із Голодом. Її профінансували

¹ Соловей Д. Голгота України: московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Вінніпег: Український голос, 1954. – С. 174–243 (перевидання публікації 1953 р.).

² Там само. – С. 141–142.

близько 100 приватних осіб, причому кожна жертва становила сто чи двісті доларів.¹ Тексту тому передую розлогий вступ «Голод як політична зброя» професора Т. Соснового, який підписався псевдонімом Петро Долина.

Сосновий-Долина вважає, що Голод зумисне zorganizували центральні органи радянської влади в Москві, щоб подолати систематичний спротив селян України та Північного Кавказу щодо виконання наказів уряду в галузі сільського господарства. Коротко кажучи, це був «антиколгоспний хлібний страйк». У відповідь на це центральна влада здійснила «план моріння голодом українських селян, ставлячи їх у такий спосіб на коліна і назавжди кладучи край ідеї дрібного господарства та приватної власності».² Сосновий-Долина пише:

Щоб здійснити запланований голод, як частину кампанії наприкінці 1932 та на початку 1933 років було запроваджено цілу низку постанов та заходів...

Ряд законів, введених в дію в той час, були формально спрямовані проти класу селян СРСР в цілому. Але насправді пізніший розвиток подій показав, що їхнє вістря було націлено проти українських селян. Це був логічний наслідок не лише нового курсу, що його Москва запровадила проти України в 1930-х роках у зв'язку з розвитком московських імперіалістичних тенденцій, але й з вочевидь жорстким опором колективізації з боку селян України, незалежно від їхнього місця проживання.

Плануючи голод, уряд добре знав, що доведені до відчаю голонді селяни скористаються колективним майном, головню продуктами, щоб вижити. Тому 7 серпня 1932 року, дуже завчасно, було видано постанову про охорону соціалістичної власності.

Основна ідея постанови полягала в тому, що «громадська власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського ладу, вона священна і недоторканна, а людей, що посягаються на громадську власність, потрібно розглядати як ворогів народу, з огляду на що рішуча боротьба з розкрадачами громадського майна є найпершим обов'язком органів радянської влади» («Правда», 8 серпня 1932 р.).

На основі цих принципів ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР ухвалили: «Прирівняти за значенням майно колгоспів і кооперативів... до майна державного і всіляко посилити захист цього майна від розкрадання. Застосовувати в ролі судових репресій за розкрадання (крадіжку) колгоспного і кооперативного майна найвищу міру соціального захисту – розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшувальних обставин позбавленням волі терміном не менше ніж 10 років із конфіскацією всього майна. Не застосовувати амністії до злочинців, засу-

¹ The Black Deeds of the Kremlin: a White Book / Ed. by S. O. Pidhainy et al. Vol. II: The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. – Toronto–Detroit: SUZERO-DOBRUS, 1955. Цю книгу було видано також іспанською мовою.

² *Dolyana P. (Sosnovy T.) Famine as a Political Weapon // The Black Deeds of the Kremlin. Vol. II. – P. 29–31.*

джених у справах про розкрадання колгоспного і кооперативного майна».

Ця постанова піднесла хвилю терору на досі небачену висоту. Переслідували всіх...

Аби посилити боротьбу з усіма ворогами «колективного ладу» та боротися з розкраданням «соціалістичного майна», Народний комісаріат юстиції в Москві створив нову посаду (у червні 1933 року. – Дж. М.) прокурора СРСР «з метою уніфікації діяльності прокурорів союзних республік» та «посилення соціалістичної справедливості й забезпечення належного захисту громадського майна в СРСР від жадібних антисоціальних елементів».

Видання цієї постанови було проявом непевності Москви в провінційних функціонерах на місцях, у цьому випадку – в прокуратурах союзних республік...

До заходів, запроваджених проти українських селян, належить одна важлива постанова: «Про заходи по боротьбі зі спекуляцією хлібом» від 22 серпня 1932 року. Важливість цих заходів полягала в тому, що селянам, які мешкають у селі, було дозволено купувати товари першої необхідності в державних магазинах лише за умови повного виконання плану заготівлі зерна та іншої сільськогосподарської продукції... Тому природно, що ті, кому не надали привілею торгувати з місцевим державним магазином, не з'являлися на роботу в колгоспах, бо йшли до міст у пошуках цих товарів. Ця постанова зараховувала їх до спекулянтів і передбачала покарання ув'язненням на термін від п'яти до десяти років у концентраційних таборах без права амністії.

За цією постановою було засуджено дуже велику кількість колгоспників.¹

Власне кажучи, немає доказів вибіркового застосування згаданих вище антиселянських всесоюзних заходів саме до українців, однак їх було ухвалено в той час, коли основні проблеми сільського господарства Радянського Союзу сконцентрувалися в Україні та на Північному Кавказі. Єдиний згаданий захід централізації (запровадження посади прокурора СРСР) було вжито лише в червні 1933 року, тобто вже після того, як Голод і Павло Постишев зламали спроможність керівництва УСРР протистояти центральній владі. Висновок автора можна було би підсилити посиланням на інші, раніші заходи централізації. Той факт, що заходи проти селянства не застосовували в дискримінаційному порядку, не обов'язково означає, що вони не були націлені на конкретну територію. Курс проти селянства, прийнятий в середині 1932-го року, коли центральну владу було попереджено про насування голоду в Україні, різко контрастує з відносним лібералізмом, який та сама центральна влада запровадила раніше у відповідь на менш масштабні проблеми в басейні Волги та Західному Сибіру. Ці факти не обов'язково означають, що Сталін мав наперед виношений план створити голод, як вважає Сосновий, але надають вагомий докази того, що коли Сталін дізнався

¹ Там само. – С. 31–33.

про те, що його політика призведе до голоду в Україні, він вирішив утриматися від заходів, які могли би відвернути цей голод, а натомість ужив заходів із метою погіршення ситуації і використав це для нейтралізації українців і козаків як політично проблемних груп, уможлививши в такий спосіб політичну централізацію та національне домінування Росії в Радянському Союзі.

Сосновий більш обґрунтовано описує ситуацію в Україні після врожаю: кампанія обов'язкових заготівель сільськогосподарської продукції шляхом обшуків селянських господарств і вилучення знайденого; різноманітні передовиці в московській пресі у вересні та жовтні 1932 року з вимогою до України виконати план хлібозаготівель; одночасні візити найвищого керівництва з Москви з метою чистки місцевого українського керівництва як покарання нібито за нерішучість. Жоден серйозний дослідник цього періоду не може піддавати сумніву висновок Соснового про те, що

Влада та її місцеві представники знали, що, забираючи їжу в селян, вони прирікали їх на голодну смерть. Наприкінці 1932 року численні випадки смерті від голоду вже не були секретом. Але вилучення харчових продуктів тим не менш тривало. Вимоги українських селян стосовно того, що після повного чи часткового виконання планів їм слід дозволити залишити частину продукції, щоб самим вижити, розцінили як опір класового ворога завданню уряду.¹

Сосновий описав політичний наступ Москви в грудні 1932 року і в січні 1933 року, в основі якого лежали звинувачення українського керівництва в «національних ухилах» та «бездіяльності у виконанні заготівель». Він також відзначив, що радянські джерела підтверджують, що на врожай 1932 року не було винятково несприятливого впливу погодних умов і що він був лише дещо нижчим за середній.² Голод, можливо, й не був створений згідно з наперед виношеним планом, але він був явно штучним. Його би не було, якби держава не вилучала сільськогосподарську продукцію; його можна було би легко відвернути шляхом зменшення обсягів конфіскацій, замість того, щоб використовувати їх для політичних цілей.

У 1955 році було також видано книжку про колективізацію, яка впродовж багатьох років була одним із найавторитетніших джерел у цьому питанні, – «Історію радянського колгоспу», мемуари колишнього українського голови колгоспу під російським псевдонімом «Федор Белов». Він писав, що восени 1932 року

«червона мітла» (поширена жаргонна назва заготівельної бригади, присланої ззовні для конфіскації продукції. – Дж. М.) пройшлася колгоспами та особистими ділянками, забираючи «надлишки» з комор і засіків на користь держави. У пошуках «надлишків» вилучали все. Запаси колгоспів вибирали навіть

¹ *Dolyna P. (Sosnovy T.) Famine as a Political Weapon // The Black Deeds of the Kremlin. Vol. II. – P. 34–43. Цитата зі с. 41–42.*

² Там само. – С. 44–58, 62–65.

ретельніше, ніж запаси куркулів. Як наслідок, уже восени 1932 року був відчутний голод, а до весни 1933 року він значно посилився.

Голод 1932–1933 років – це найжахливіше й найбільш руйнівне з усього, що випало на долю українському народу. Селяни їли собак, коней, гнилу картоплю, кору дерев, траву – все, що могли знайти. Нерідко траплялися випадки канібалізму. Люди мерли, як дикі звірі, готові пожертви одне одного. І що б вони не робили, вони й далі вмирили, вмирили, вмирили.

Вони вмирили поодинці та сім'ями. Вони мерли всюди – у дворах, трамваях, потягах. Ховати жертв Сталінового голоду було нікому. Люди долали тисячі кілометрів у пошуках їжі – їхали до Сибіру, на Кавказ. Багато з них вмирили на узбіччях чи потрапляли до рук міліції. Щоб захистити ті залишки зерна, які вціліли після міліцейських рейдів, селяни часто об'єднувалися в групи по тридцять-сорок осіб і захищали свої зібрані після жнив колоски з палицями й ножами в руках.

Мені було тринадцять років, і я ніколи не забуду те, що тоді побачив. Одна картина особливо вп'ялася мені в пам'ять: дитя лежить на грудях матері, намагаючись розбудити її.

Людина може забути багато чого, але хто бачив ці жахливі картини голодування, ніколи їх не забуде.

Автор додав, що селяни були неспроможні зібрати високий врожай 1933 року, тому для цього людей привозили з міст.¹

Прикметно, що українському автору дали російський псевдонім і що в книзі не вказано національність жертв та географічні межі поширення описаних подій, – ці обставини лише затьмарили питання про те, чи Голод мав також національний аспект.

У 1955 році було опубліковано важливий збірник районних архівних документів з Криничанська (Дніпропетровська область). До них було подано сухий коментар, який стосувався здебільшого колективізації та розкуркулення, однак збірка містила записну книжку зі списком померлих в одному селі протягом 1933 року.²

Від 1955 по 1960 рік український відділ Інституту дослідження СРСР у Мюнхені опублікував низку важливих праць про Голод у своєму друкованому органі «Український збірник».³ Найважливішими

¹ *Belov F. The History of a Soviet Collective Farm. – New York: Praeger, 1955. – P. 12–13.*

² *Kalynyk O. Communism, the Enemy of Mankind: Documents and Comments. – London, Ukrainian Youth Association in Great Britain, 1955. – С. 111–116.* Це, власне, лише витяги; вся записна книжка та інші документи доступні в Колумбійському університеті на мікроплівці під назвою «Ukrainian Famine of 1933». Оригінали документів перебувають у розпорядженні НТШ в Нью-Йорку; ними можна скористатись, отримавши дозвіл товариства.

³ Інститут дослідження СРСР існував у 1950-х роках як інформаційно-видавничий центр наукових досліджень СРСР, що їх здійснювали втікачі із Радянського Союзу. Інститут мав зв'язки з радіо «Свобода»; його, так само як і радіо, обачливо фінансував уряд США. Проте Інститут видавав праці усіх дослідників, що приїхали з СРСР і не були членами Комуністичної партії чи її прихильниками. Автори монографій чи статей у журналах Інституту представляли цілий спектр політичних позицій в еміграції, у тому числі лівих некомуністів.

з них були документи з іншого – Чорнухинського – районного архіву Полтавської області, що їх опублікував П. С. Лихо (псевдонім).¹ Як і в криничанському збірнику, мало документів стосувалося безпосередньо Голоду – можливо, через те, що Лихо вже опублікував кілька таких документів кількома роками раніше. Перший із цих документів – це наказ від 20 січня 1933 року, що його отримали з Москви комітети КП(б)У аж до районного рівня. Наказ зобов'язував їх негайно віддавати під суд винних у крадіжці, розтраті чи іншому злочині стосовно колгоспного зерна згідно із законом від 7 серпня 1932 року.² Другий документ, датований 22 травня 1933 року, надіслали своїм районним відділам прокурор Української СРР та заступник повпреда ОДПУ в УСРР. У ньому йшлося про людоїдство:

Чинний Кримінальний кодекс не передбачає покарання осіб, що вчинили людоїдство, тому всі випадки звинувачення в людоїдстві слід негайно передавати місцевим відділам ОДПУ. Якщо людоїдству передувало вбивство, передбачене статтею 142 Кримінального кодексу, такі справи слід вилучити із судів та слідчих відділів у структурі Народного комісаріату юстиції та передати на розгляд до колегії ОДПУ в Москві.³

Третій документ – це наказ від 17 червня за підписом Сталіна, який забороняв посадовим особам на місцях використовувати зерно з державних зерносховищ для годування населення.⁴

Документами з Чорнухинського архіву скористався також Павло Лутаревич у своїй статті, що її видав Мюнхенський інститут 1955 року. Підшивки кримінальних справ засвідчили, що під час голоду крадіжки стали настільки поширеним явищем, що влада виявилася майже неспроможною їх припинити, а сконцентрувала увагу лише на злочинах, які порушували інтереси або посягали на власність держави. У відчайдушних спробах здобути золото чи срібло для обміну на харчі у так званих торгсинах (пунктах обміну твердої валюти, від рос. «торговля с иностранцами»), масового характеру набуло грабування могил, особливо поховань визначних осіб минулого, яких, цілком ймовірно, могли ховати з ювелірними прикрасами. У випадках, коли активісти забивали селян-«крадіїв» до смерті, покарання не застосовували. Крадіїв колгоспних тварин лічували.⁵ Також у документах було наведено дані про смертність у районі (близько 20 %). Документи, що їх раніше було опубліковано в книжці «Чорні діла Кремля» (The Black Deeds of the Kremlin), тепер видали мовою оригіналу.⁶

¹ Лихо П. С. «Советская власть на местах»: робота комуністичної партії Чорнухинського району на Полтавщині // Український збірник, 1957. – Кн. 8. – С. 99–172. На відміну від документів із Криничанська доля оригіналів із Чорнух невідома.

² Lykko P. S. Soviet Documents on the Famine in the Ukraine // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. I. – P. 229.

³ Там само. – С. 230.

⁴ Там само. – С. 231–232.

⁵ Лутаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933) // Український збірник. – Кн. 2. – С. 82–83.

⁶ Там само. – С. 92–93, 96–98.

В «Українському збірнику» 1955 року Дмитро Соловей вказав на те, що меншого масштабу голод виник в Україні в 1931–1932 сільсько-господарському році – це важливий факт, про який слід пам'ятати, коли ми підійдемо до аналізу того факту, що в цей час нестачу харчів Москва визнала лише на території Поволжя.¹ Пізніше Соловей скористався з можливості публікації в мюнхенському журналі для подальшого узагальнення та доповнення своїх результатів і дійшов висновку, що від Голоду в Україні загинуло 4,8 млн осіб. Він також повторив свій раніше висловлений аргумент про те, що Голод було задалегідь сплановано.²

Першу справді академічну історію Української СРР англійською мовою опублікував Василь Дмитришин у 1956 році. Праця Дмитришина спиралася, насамперед, на результати уважного прочитання радянської української преси, особливо щоденного видання радянського уряду «Вісті ВУЦВК» (Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету). Це дало змогу Дмитришину отримати точні дані про етапи оприлюднення політики партії. Тому він цілком підставово обстоює ту думку, що протягом

першої п'ятирічки Україна, як один із ключових чинників у хитро-сплетіннях всіх цих експериментів (тобто п'ятирічного плану – *Дж. М.*), стала об'єктом граничної політичної та адміністративної уваги. Будь-який знак невластивого функціонування цього складного механізму негайно тлумачили як саботаж, як ознаку контрреволюційних рухів, як індикатор спроби відокремити Україну від решти СРСР і, зрештою, як знак таємної змови іноземних держав проти «оплоту пролетаріату». Захист СРСР, і зокрема України, став щоденним лозунгом, і для цієї мети було зорганізовано весь апарат Комінтерну. Одним словом, Україна стала регіоном *sine qua non*. Коли ж у цій атмосфері штучного страху та нервування стався частковий збій у функціонуванні сільського господарства, значну частину українського селянства було винищено як класового і національного ворога. Досягнули цього в найжорстокіший за історію людства спосіб – за допомогою зумисне створеного голоду.

Найжахливішою ознакою голоду 1932–1933 років в Україні був той факт, що він мав політичну мотивацію і що його повністю поблагословила верхівка партійного й урядового керівництва СРСР. Про навмисний характер цього холоднокривного масового вбивства свідчить той факт, що кожен захід радянського уряду в цей період мав на меті посилити, а не полегшити страждання населення. Наприклад, щоб профінансувати індустріалізацію та прогнати щоразу більше міське населення, уряд не лише змусив селян масово вступити до колгоспів,

¹ Соловей Д. Українське село в роках 1931–1933 // Український збірник. – 1955. – Кн. 2. – С. 64–66.

² Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні (До 40-літнього юбілею КП(б)У і 25-річчя голоду 1932–1933 рр. в Україні) // Український збірник. – 1958. – Кн. 15. – С. 3–61.

а й довільно посилював вилучення сільськогосподарської продукції та надлишку зерна в селян (не означивши того, що слід вважати «надлишком») – це при тому, що він цілком усвідомлював несприятливість кліматичних умов в Україні у 1931–1932 роках і факт зменшення посівних площ. Водночас керівництво СРСР повністю забезпечило дотримання закону про захист «соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 року. Внаслідок цього все селянство – не лише куркулі – залишилося без засобів існування.

На навмисне запровадження голоду ясно вказує також той факт, що уряд перешкоджав усім намаганням і спробам з боку українських та неукраїнських організацій та установ за кордоном надати допомогу голодному населенню і що всі послання на існування голоду дістали офіційну налічку «брехня, яку поширюють закордонні контрреволюційні організації». Проте водночас уряд СРСР заборонив кореспондентам усіх закордонних газет в'їжджати в охоплені голодом Україну та Північний Кавказ, допоки не буде зібрано врожай 1933 року. Заборона мала на меті запобігти поширенню інформації про цю величезну людську трагедію у зовнішньому світі. Якби голод постав унаслідок кліматичних умов і не був штучно створений, не було би ані потреби, ані причини ховати його від світу – особливо взявши до уваги те, що деякі добродійні організації висловили безумовне бажання й готовність надати допомогу. Однак через те, що голод був штучною катастрофою, спровокованою з метою «провчити селян», керівництво СРСР не бажало, щоб правда стала відома.

Масштаби цієї гігантської трагедії, яку сьогодні визнають всі спостерігачі, окрім комуністів та їхніх прихильників, важко навіть уявити.¹

Того ж року Інститут досліджень СРСР опублікував також українськомовну книжку Федора Пігідо «Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках)».² Він писав:

Голод 1932–33 року не був явищем окремим, відділеним від загальної політики окупаційної влади в Україні. Голод 1933 року це лише один із етапів у боротьбі, що її провадив большевизм з українським селянством, національно свідомою частиною робітництва, українською інтелігенцією та з українською революційною молоддю, не виключаючи й певної частини національно свідомих українських комуністів, тих, що їх Москва називала «контрреволюціонерами з партійним квитком у кишені». «Голод імени Сталіна», як його назвало українське селянство, був лише кульмінаційним пунктом, найдраматичнішим моментом у боротьбі українського народу за право вільно

¹ *Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine, 1918–1953: a Study of Russian Bolshevik Nationality Policy.* – New York: Bookman Associates, 1956. – P. 201–202.

² Кількома роками раніше, Пігідо також опублікував мемуари про голод: *Правобережний Ф. (Пігідо) 8 000 000: 1933-й рік на Україні.* – Вінніпег: Культура і освіта, 1951.

жити на своїй землі, за право на своє рідне слово, за своє національне буття...¹

Пігідо також стверджував, що

в Кремлівських палацах створений плян найбільшого в історії людства терористичного акту – плян організації масового штучного голоду на теренах цілої Української ССР та на Кубані, в районах з українським населенням.

Те, що відбувалося в Українській ССР в 1932–33 роках, було найжахливішим за всі роки большевицької окупації. Лише згодом стало ясно, що П. Постишев, який безперечно був обізнаний з тайними плянами Кремля, мав підставу на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявити, що:

«Рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року увійде до історії КП(б)У як переломний момент, що відкрив нову смугу переможної боротьби большевиків України».

У 1932–33 роках кардинально змінилися відносини між Москвою і Українською ССР. Глуха боротьба, що тривала між ними досі, зрештою вибухла. Навіть ту позірну незалежність Української ССР, що існувала бодай формально, брутално московським большевизмом потоптано.²

Пігідо відстежив боротьбу членів українського радянського уряду протягом весни 1932 року. Протистояння очолили голова Ради народних комісарів УСРР Влас Чубар та нарком освіти Микола Скрипник, які сподівалися сповільнити темпи примусової колективізації сільського господарства України, зменшити плани хлібозаготівель до реалістичнішого рівня та негайно розподілити такі необхідні зерно й харчі серед селян. Дослідник витлумачив червневий суд у селі Драбове 1932 року, на якому керівництво всього району було засуджено за зловживання владою над селянами, як частину цієї кампанії. Через тиждень після винесення вироку в Драбовому, на III Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року, конфлікт сягнув апогею, коли Каганович і Молотов (представники Сталіна на конференції) навідріз відмовилися зменшити заготівельні плани, затверджені в травні. Пігідо також вважав, що закон «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 року, який передбачав смертну кару чи десять років ув'язнення за крадіжку колоска пшениці, «був скерований виключно проти голодного населення України». Кульмінаційною точкою в цій боротьбі стало, звичайно, рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, яким керівництво КП(б)У було засуджено за неспроможність вилучити потрібну кількість зерна і підпорядковано П. Постишеву, який за допомогою тисяч нових працівників, привезених із Москви, керував Україною, по суті, як сатрап Сталіна.³

¹ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках). – Мюнхен: Інститут дослідження СРСР, 1956. – С. 103.

² Там само. – С. 107–108. Виділення автора.

³ Там само. – С. 108–111.

Пігідо навів два вагомі докази непокори рядових українських комуністів. У постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 року йшлося про «тісний зв'язок цілих груп комуністів та окремих голів осередків партії з куркулями та петлюрівцями, в результаті чого партійні організації стали відділами класових ворогів». Через кілька днів, 24 листопада, щоденна газета КП(б)У «Комуніст» засудила місцеві партійні організації за невиконання поставлених перед ними планів хлібозаготівель.¹

Пігідо невинуватено екстраполював свої докази, намагаючись показати, що український Голод було сплановано заздалегідь. Проте це не применшує важливості його дослідження у тій частині, де він вказує на заходи, що їх радянська держава вжила для погіршення ситуації, й на кардинальну зміну відносин між Москвою та Україною з цієї причини.

Невдовзі після того, як з'явилися книжки Дмитришина та Пігідо, Володимир Тимошенко також вказав на зв'язок Голоду та національної політики в Україні.

Як і Дмитришин та Пігідо, Тимошенко мав змогу сприймати певну кількість даних про Голодомор як дане. Власне кажучи, ось що він стверджував про Голод та державні заготівлі, які його спричинили:

Ми всі знаємо, що такі примусові хлібозаготівлі призвели до жахливого голоду в Україні й на Північному Кавказі, забравши життя мільйонів людей. Урожай був невисокий, згідно з офіційною статистикою, але його, звичайно ж, вистачило би, щоб нагодувати місцеве населення, якби не завищені плани хлібозаготівлі, безжалісно нав'язані голодному населенню.²

Досить незаслужено ігнорована стаття Тимошенка «Радянська аграрна політика та національне питання в СРСР» була виголошена на 7-й конференції Інституту дослідження СРСР у Нью-Йорку 28–29 квітня 1956 року. Тимошенко вказав на те, що завищені вимоги радянського уряду щодо заготівлі зерна в Україні та на Північному Кавказі були «однією з основних причин конфліктів між українськими селянами та групами козаків на півдні в 1927–1928 роках, що поклали край непу й спричинилися до нової аграрної революції в 1930-х роках».³ «Надзвичайні заходи» з вилучення зерна спочатку застосували до тих самих груп, і навіть наприкінці 1920-х років частка України в загальній кількості вилученого урядом зерна сягла рекордної позначки, набагато перевищуючи її частку в сукупному врожаї Радянського Союзу. Саме в цей час Москва розпочала по-

¹ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. – С. 112.

² *Timoshenko V. P. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956: a Symposium of the Institute for the Study of the USSR (Based on the Seventh Institute Conference), April 28–29, 1956. Ed. by Jaan Pennar. – Munich: Institute for the Study of the USSR, 1956. – P. 47.* Вказівкою на це джерело я завдячую д-ру Леву Гаврилову.

³ Там само. – С. 39.

лювання на відьом, тобто на «національних ухильників» в Україні.¹ Внаслідок «насильницької, примусової колективізації в Україні» степові райони України завершили колективізацію в червні 1931 року, а лівобережний лісостеповий регіон – у серпні. Особливо велику кількість зерна конфіскували в Україні в 1931–1932 роках. У деяких місцевостях було забрано 80 %, а в інших – всі 100 % врожаю. «Колгоспи, які виконали свої зобов'язання, отримали нові накази на заготівлю».²

Тимошенко розповів, як Сталін подолав внутрішньопартійний опір заснуванню політвідділів на всіх машинно-тракторних станціях та в радгоспах. Політвідділи було укомплектовано 15 тисячами перевірених, надійних міських комуністів, які отримали подвійне завдання: «забезпечувати заготівлю зерна та очистити особовий склад колгоспів від ненадійних елементів». Той факт, що рішення про створення політвідділів у січні 1933 року збіглося в часі з призначенням Постишева фактичним правителем України, вказує на те, що «саме впертий опір примусово колективізованих українських селян проти завищених планів хлібозаготівлі, поставлених перед колгоспами, став основною причиною рішення... про створення політвідділів».³ Своєю чергою, політвідділи відповідали за здійснення нагляду над хлібозаготівлями, які й спричинили Голод, що призвів до восьми мільйонного дефіциту населення.

А. П. Філіпов звинуватив Тимошенка в штучному прив'язуванні аграрної політики до національного питання. Разом із тим Філіпов визнав:

Без сумніву, існує якийсь зв'язок між ставленням радянського уряду до різних національностей та урядовою політикою в галузі сільського господарства. Наприклад, можна показати, як примусова колективізація та надмірне оподаткування колгоспів спричинили жахливий голод в Україні, що радянська влада не надавала жодної допомоги голодним селянам, внаслідок чого кілька мільйонів осіб загинуло від голоду, і, зрештою, як влада переселила селян із Росії до знелюднених українських сіл. Лише очевидці вимирання українських селян можуть повною мірою оцінити жахливі наслідки примусової колективізації. Я, наприклад, відвідав Полтавську область через п'ять років після голоду 1933 року і бачив багато сіл, де, незважаючи на колонізацію з півночі, не було жодної живої душі.⁴

Заперечуючи, що Голод був пов'язаний із національною політикою, Філіпов водночас розкритикував твердження Тимошенка про те, що Голод спричинив восьми мільйонний дефіцит населення. На думку

¹ Там само. – С. 40–41.

² Там само. – С. 45–46. Цитата зі с. 46.

³ Там само. – С. 47.

⁴ Philipov A. P. Comments on Professor Timoshenko's Report // Report on the Soviet Union in 1956. – P. 209.

Філіпова, ця цифра була занижка, її слід було би встановити на позначці між 14 і 15 мільйонами.¹

Такий обмін думками відбивав спільне визнання того, що рахунок жертв Штучного Голоду йшов на мільйони, проте радянологи більше нічого не публікували на цю тему аж до 1964 року, а посилань на цю дискусію в науковій літературі годі знайти.

З українцями справа була інакша. У 1958 році Всеволод Голубничий також опублікував есей українською мовою про причини Голоду. Як редактор видання «Вперед», органу лівого крила Української революційної демократичної партії, Голубничий представляв крайніх лівих серед тодішніх українських емігрантів. Він мав неперевершене знання радянських джерел та вміння критично їх використовувати, а його праці глибоко вплинули практично на всіх серйозних дослідників радянської України. Випереджуючи набагато пізніші праці про сталінський період, Голубничий розпочав із вказівки на те, що перший п'ятирічний план «був у кожному своєму аспекті імпровізацією». Радянським планувальникам того періоду були властиві впертість та надмірний ентузіазм. Капіталу гостро не вистачало; було одночасно розпочато забагато проектів, причому ресурсів для їх завершення бракувало. У 1933 році ціна пшениці, яку СРСР експортував, аби заплатити за імпортоване з-за кордону устаткування, впала з 8,63 рубля за центнер до 2,57 рубля, тоді як ціни на закупуване устаткування виростили на 55 %. Тим часом вимоги щодо заготівлі сільськогосподарської продукції, поставлені перед Україною, були непропорційно високими порівняно з обсягами її виробництва. Голубничий писав:

Про те, що в цей час Україну експлуатували безпосередньо, свідчить той факт, що якщо сукупний врожай України складав лише 27 % союзного врожаю в 1930 році, відвантаження зерна в Україні того ж року становили 38 % обсягу, відвантаженого в усьому Радянському Союзі.²

У 1930 році Україна збрала високий врожай (23,1 млн тонн зерна), а в українського села було конфісковано 7,7 млн тонн – більше, ніж до чи після цього року. Аби виконати поставлений план, державні заготівельники інколи забирали посівний матеріал і все зерно, що його припасли за попередні роки. У 1931 році, коли 71 % українських селянських господарств вже було колективізовано, поставили такий самий план, проте цього разу з урожаю, який офіційно оцінили в 18,3 млн тонн, причому 30 % його було втрачено під час збирання. Незважаючи на безпрецедентний тиск протягом заготівельної кампанії 1931–1932 років, було зібрано насправді лише 7 млн тонн, а весною 1932 року преса радянської України мусила навіть визнати, що мали місце випадки голодування. Під тиском

¹ Philipov A. P. Comments on Professor Timoshenko's Report // Report on the Soviet Union in 1956. – P. 213.

² Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932–33 // Meta, Winter 1979. – II:2. – P. 22–23. Оригінал опубліковано в числі 10 часопису «Вперед» за 1958 рік.

офіційних осіб України 6 травня 1932 року Сталін зменшив заготівельні плани для всього Радянського Союзу, зокрема план для України було встановлено в розмірі 6,6 млн тонн.¹

Українські комуністи продовжували наполягати на дальших поступках. Серйозна конфронтація відбулася на III Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року. Українські високопосадовці переконували, що плани занадто високі, що українські селяни голодують і що криза сільського господарства «об'єктивна». Молотов та Каганович, представники Сталіна, поклали вину за кризу на українців, відмовилися іти на будь-які поступки й наказали беззастережно виконати план до 1 січня 1933 року. Це дало поштовх «боротьбі за хліб», яка насправді була питанням життя і смерті. 125 тис. комуністів було відряджено до сіл (у 1930 році – 40 тис.). Кількість членів КП(б)У впала з 520 тис. у червні 1932 року до 470 тис. в жовтні 1933 року, комсомолу – з 1,3 млн у 1932 році до 450 тис. у 1934 році. Лише в лютому 1933 року 23,5 % всіх членів партії та 27 % комсомольців в Україні було виключено за порушення партійної дисципліни та заарештовано.²

Голубничий зазначив, що врожай зернових в Україні 1932 року було офіційно оцінено в 13,4–14,6 млн тонн, причому 40 % врожаю було втрачено під час збирання. Незважаючи на всі потуги конфіскувати все, що тільки можна, план у 6,6 млн тонн виконати було неможливо. Станом на 27 грудня 1932 року було заготовлено лише 4,7 млн тонн. Брак тяглової сили та робочих рук спричинився до неврожаю цукрового буряка – лише 4,3 млн тонн замість запланованих 16,8 млн тонн. На цей час Голод вже набув масового масштабу, але преси було заборонено навіть згадувати про це. Голубничий подав надзвичайно консервативну оцінку кількості жертв – 3 млн і вказав на те, що оскільки три чверті українських селян колективізували ще до початку Голоду, він не був зорганізований для того, аби загнати селян у колгоспи. Дослідник вважав, що немає доказів того, що Сталін спеціально спланував Голод чи що П. Постишев, будучи призначеним фактичним диктатором України в січні 1933 року, тобто після початку Голоду, був його організатором. Голод був штучним у тому сенсі, що йому можна було би запобігти, зменшивши заготівельні плани та сповільнивши заплановані темпи індустріалізації Радянського Союзу. Сталін і Постишев несли особисту відповідальність за те, що не зробили цього. Проте Голод *спричинили*, на думку Голубничого, «зовнішні та внутрішні економічні чинники та ситуація, в якій опинився СРСР».³

Аргументація Голубничого не втратила своєї ваги як серйозна спроба розібратися з основними питаннями, необхідними для розуміння Голоду, і до неї слід поставитись відповідно. Однак важко погодитися з дослідником у тому, що Голод спричинили просто тодішні

¹ Там само. – С. 23.

² Там само. – С. 23–24.

³ Там само. – С. 23–24. Цитата зі с. 24.

обставини. Власне, травневі реформи 1932 року було запроваджено не через те, як каже Голубничий, що українці чинили тиск на Сталіна, а, як ми побачимо, через труднощі в Поволжі. Отже, Сталін зреагував по-різному у двох ситуаціях: коли на початку 1932 року росіяни Поволжя опинилися під загрозою голодування і коли лише кілька місяців потому голодували українці. Це – ключ до розуміння політичної причини того, чому полишили помирати з голоду мільйони українців. Це правда, що немає доказів для твердження про те, що Сталін «спланував» Голод, проте ситуація на Волзі на початку 1932 року та в Україні пізніше того самого року дали йому змогу вирішувати, кого конфіскації поставлять на межу вимирання, а кого ні. Того ж 1958 року Інститут дослідження СРСР у Мюнхені опублікував англійською мовою збірку «Геноцид в СРСР: Дослідження групового знищення». Жодного із працівників українського відділу Інституту, які раніше публікували праці про Голод, не попросили написати статтю до цієї збірки, а в статті про українців питання Голоду не згадано.¹ Цікаво, що в статті Василя Гласкова про козаків Голод потрактовано як один із основних епізодів у спробах радянського керівництва знищити козаків.²

Дослідження Роя Лерда 1958 року «Колективні господарства в Росії» містить лише коротку згадку про Голод у цитаті з праці Белова.³ Немає доказів того, що він був знайомий із книжкою Дмитришина, статтею Тимошенка чи тими питаннями, які вони порушували. Наступна публікація результатів досліджень радянської України книжкового обсягу – монографія Роберта Саліванта 1962 року – багато в чому поступалася праці Дмитришина. Хоча Салівант досить докладно аналізує офіційні радянські джерела, в яких згадано «провал» хлібозаготівель, розвал сільського господарства та відповідні офіційні заходи, текст книжки не дає підстав вважати, що автор хоча би здогадувався про те, що хтось, власне, помер з голоду.⁴

Класичне дослідження Мерла Файнсода «Смоленськ під радянською владою» (1958) – це книжка, про яку жоден радянолог не наважиться сказати, що він її не читав. На основі даних компартійного архіву в Смоленській області, який спочатку захопили німці, а пізніше дістали американці, автор змалював картину збідніння колгоспників у регіоні на схід від Білорусії, але Голод в Україні згадав лише побіжно.⁵

¹ *Yurchenko A. V. The Ukrainians // Genocide in the U.S.S.R.: Studies in Group Destruction.* – Munich: Institute for the Study of the USSR, 1958. – P. 138–146.

² *Glaskow W. G. The Cossacks as a Group // Genocide in the U.S.S.R.* – P. 242–252.

³ *Laird R. D. Collective Farming in Russia.* – Lawrence: University of Kansas Press, 1958. – P. 64.

⁴ *Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957.* – New York, London: Columbia University Press, 1962. – P. 187–195 і далі.

⁵ *Fainsod M. Smolensk under Soviet Rule.* – New York: Knopf, 1958. – P. 267, 444. Перше посилання – це згадка про міліцейський звіт стосовно селянина, який стверджував, що він бачив, як українські селяни жебрають у Москві. Друге посилання – на наказ набрати місцевих євреїв, аби заново заселити єврейські колгоспи в Україні, які «зnelюдніли» під час голоду.

На рівні з книжкою Файнсода стоять лише шедевр Леонарда Шапіро 1960 року «Комуністича партія Радянського Союзу» та дослідження Роберта Конквеста «Великий терор» (1968) про сталінські чистки кінця 1930-х років. Ці книжки мало стосувалися Голоду. Шапіро лише побіжно згадує його.¹ Конквест пізніше звернув усю свою увагу на Голод, а у «Великому терорі» присвятив йому кілька сторінок, назвавши його «мабуть, єдиним випадком цілком штучного голоду в історії».²

Монографія Григорія Костюка «Сталінське правління в Україні» (1960) була на той час, без сумніву, найскрупульознішим дослідженням сталінського періоду. Автор майже цілковито покладався на матеріали радянської преси, щоб реконструювати політичну боротьбу, в контексті якої відбувся Голод. У вступному слові Костюк нагадав читачам, «що протягом семи років лідери Комінтерну п'ять разів обговорювали питання української національної опозиції».³ Дослідник спробував дати оцінку мотивам Сталіна:

Консолідація абсолютної влади в Кремлі призвела до поступової трансформації неросійських республік в адміністративні та економічні провінції Росії. Тому знищення будь-якої національної опозиції в місцевих партійних організаціях проводилося одночасно з ліквідацією внутрішньої опозиції в КПРС... Придушуючи різні опозиційні рухи (всередині Комуністичної партії. – Дж. М.) терором та застосуванням впливу партійного апарату, Сталін, очевидно, усвідомлював, що для того, щоб зберегти свою позицію та здійснити дальші плани, він повинен перетворити партію на своє зняряддя. Поки жили старі кадри, які знали про незначну роль Сталіна в ранній історії Компартії, зробити це було важко. Стосунки між радянськими республіками й Москвою також мали змінитися, і вся структура радянської держави повинна була зазнати докорінних змін. Щоб здійснити плани Сталіна, потрібно було задовольнити три умови:

- 1) централізація партійного апарату та усунення з нього більшовицької «старої гвардії»;
- 2) повне підпорядкування державного керівництва партії;
- 3) економічна уніфікація всіх національних республік та підпорядкування їх Кремлю.

Радянська історія 1930-х років засвідчує, як ці плани було втілено в життя. Опір безжально придушували. Більшовицька

¹ «З плином часу все гучнішим ставало крещендо самозадоволених привітань, якими обмінювалися партійні лідери, перебільшених заяв про успіхи, фальшивої статистики та напучування докладати ще більших зусиль. Проте приземленіша реальна ситуація викликала відповідну депресію. Замість обіцяного достатку харчів не вистачало, діяла сувор карткова система, яка була особливо дошкульною в голодний 1932–1933 рік». Цитата з: *Shapiro L. The Communist Party of the Soviet Union.* – New York: Random House, 1971. – P. 391–392.

² *Conquest R. The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties.* – New York: Collier, 1971. – P. 45.

³ *Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: a Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939).* – London: Atlantic Books, 1960. – P. 1.

«стара гвардія» була ліквідована в Росії та національних республіках, було знищено всі залишки національної автономії, а тих, хто не міг або не хотів підкорятися політиці Сталіна, заклеювали як «ворогів народу», «шпигунів», «саботажників» та «іноземних агентів»; згодом їх передали до ГПУ-НКВС і вони канули в забуття.

Продовжуючи концентрувати владу в своїх руках, Сталін розпочав у країні індустріалізацію, щоб збільшити її економічну міць та захисний потенціал. Для цього потрібно було «знайти засоби». Засоби й справді мали вирішальне значення. Їх треба було вишукувати «всередині самої країни». Робітників і селян закликали віддавати всі зусилля, а часто й життя, щоб дати змогу Сталіну здійснити його мрію.¹

Костюк описав інтенсивну боротьбу, яка супроводжувала колективізацію в Україні, розвал сільського господарства, який призвів до спалахів голоду на початку 1932 року, конфронтацію між керівництвом КП(б)У та представниками Сталіна на III Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року. Костюк також вказав на низку політичних подій 1932 року, які свідчили, що тертя між Москвою та українськими комуністами зростає. Ось кілька найважливіших подій у плані національного самоствердження:

1. Триумфальне святкування (у січні. – Дж. М.) 60-ї річниці від дня народження Скрипника – «невмирущого більшовика, одного з найкращих представників старої Ленінської гвардії, одного з найкращих борців і будівничих Радянської Соціалістичної України», причому без жодної згадки про Сталіна.
2. Відверто демонстративне рішення Української економічної ради від 14 липня 1932 року (через шість днів після III Всеукраїнської конференції КП(б)У), у якому було внесено зміни до постанови Раднаркому СРСР від 29 червня 1932 року стосовно постачання масла в Україні. Згідно зі зміною, початково встановлений план у 16 400 тонн масла було зменшено до 11 214 тонн.
3. Промова Чубаря (у вересні. – Дж. М.) на комсомольській конференції в Харкові із закликом до більшої свободи та децентралізації.
4. Піднесення національної гордості з приводу будівництва «Дніпрельстану» – першої гігантської електростанції в СРСР.²

З другого боку, про готовність КП(б)У виконувати накази Москви щодо драстичних заходів на виконання плану заготівель свідчать такі факти:

- 1) (листопадава. – Дж. М.) директива «негайно організувати повернення розданого (селянам) зерна та направити його на виконання плану хлібозаготівель»;

¹ Kostyuk H. Stalinist Rule in the Ukraine. – P. 3–4.

² Там само. – С. 24–25.

- 2) (груднева. – Дж. М.) санкція на повне вилучення запасів посівного матеріалу в колгоспах;
- 3) погрози арешту та ліквідації чиновників нижчого рівня в колгоспах.¹

Поворотний момент у цій боротьбі настав у січні, коли Сталін призначив Постишева другим секретарем КП(б)У і фактично окупував Україну за допомогою тисяч нових працівників, направлених із Москви. Костюк пише:

Напад Сталіна на Україну мав на меті не лише змусити вперте й непокірне селянство вступити до колгоспів. Його масштабний, грандіозний план полягав у знищенні духовного й культурного хребта цілої нації й терорі селянства. Без цілковитого винищення духовних ресурсів та культурних досягнень перемога Сталіна в Україні ніколи не була би остаточною. Усвідомлюючи це, він вирішив спрямувати всі нищівні сили, які були в його розпорядженні, проти тих, хто обстоював незалежну українську культуру, традиції та національну свідомість, хай би навіть вони були відданими комуністами.²

Костюк утримався від того, аби обстоювати існування наперед продуманого плану організації голоду, а також уникнув пастки, до якої потрапив Голубничий та багато інших неукраїнських дослідників: аналіз Голоду у відриві від національної політики СРСР. Суворе дотримання доказової бази у його праці є моделлю для подальших досліджень.

Праця Василя Гришка «Москва сльозам не вірить» вперше вийшла в світ 1963 року українською мовою, а згодом була перероблена, доповнена й опублікована в 1983 році англійською мовою під назвою «Український Голокост 1933 року». На думку Гришка, примусова колективізація сільського господарства містила національний аспект від часу першої хвилі розкуркулення, яку він називає першим актом української трагедії:

Саме в цьому полягає глибинна відмінність між Україною й Росією в період ліквідації куркулів. Хоча під час кампанії лунали заяви про те, що постраждало багато російських селян, розкуркулення в Росії було не настільки болісним, як в Україні (оскільки власне російську територію, за винятком сусідніх з Україною регіонів, не вважали «основним хліборобним регіоном») (тут автор говорить про той факт, що колективізація в першу чергу охопила хліборобні регіони. – Дж. М.), і кампанія розкуркулення мала інші наслідки національного характеру. У Росії розкуркулили і вислали пропорційно менше людей (порівняно з кількістю сільського населення), і переселяли селян в межах Росії. На противагу цьому українських селян масово виселяли за межі республіки, де вони асимілювалися і зникли як частина української нації. Тому від самого свого початку

¹ Там само. – С. 25.

² Там само. – С. 38.

колективізація в Україні мала національний аспект, якого не було в будь-якій місцевості Росії.¹

Спираючись на цифри, що їх раніше навів Голубничий, Гришко вказав на те, що основною причиною Голоду

була не хаотична й поспішна колективізація за наказом із Москви, а зумисна політика грабування України шляхом встановлення завищених планів хлібозаготівель... Найбільше вражає тут те, ...що Україна мала здати державі набагато вищий відсоток врожаю, ніж будь-яка інша республіка...²

Гришко небезпідставно звинувачує комуністичну верхівку України в покірній згоді втілювати катастрофічну за наслідками політику Москви до початку 1932 року, коли вони нарешті зробили (невдалу) спробу переконати Москву зменшити заплановані обсяги заготівель.

Це було початком того, що Гришко назвав другим актом трагедії. Москва відповіла проголошенням політики, яка мала на меті знищити якомога більше селян. Одним із найсумнозвісніших заходів став закон «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 року. До інших заходів цієї політики належали: постанова Раднаркому УСРР від 20 листопада 1932 року, якою було припинено видавання авансів продуктами колгоспникам тих колгоспів, які не виконали державні плани заготівлі; постанова від 17 листопада, яка засуджувала непокірні міські організації, називаючи їх «агентами куркулів та петлюрівців», тобто українських націоналістів за кордоном; постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 року, яка встановила економічну блокаду сіл, що «злочинно саботували» хлібозаготівлі; вимоги в грудневих числах газети «Правда» подолати «ганебне цьогорічне відставання України» «застосуванням суворіших методів» та провадженням «рішучої боротьби із залишками куркулів, особливо в Україні».³ Все це виправдав сам Сталін, оголосивши 27 листопада на засіданні ЦК ВКП(б), що серед колективізованих селян є

окремі підрозділи, які ідуть проти радянської влади і підтримують саботаж хлібозаготівель. Комуністам було би нерозумно припускати, що колгосп – це соціалістична форма господарства, і через це не завдати рішучого удару у відповідь на цей удар окремих колгоспників і колгоспів.⁴

Третій акт трагедії, за Гришком, наступив на початку нового року. Конфісковувати вже не було чого, обсяги заготівлі впали, і Москва відповіла тим, що використала це як привід звинуватити українську владу в «злочинній недбалості». У ситуацію втрутився Сталін, при-

¹ *Hryshko W.* The Ukrainian Holocaust of 1933. Trans. by Marco Carynyuk. – Toronto: Bahriany Foundation, 1983. – P. 77–78.

² Там само. – С. 79–80.

³ Там само. – С. 79–85.

⁴ Там само. – С. 82.

значивши 24 січня 1933 року П. Постишева фактичним диктатором України. Ось уривок тексту, вміщений лише у виданні 1983 року, де Гришко пояснює ситуацію з призначенням Постишева:

Хоча Постишев став до влади тоді, коли Україна вже голодувала, саме він був розпорядником голоду і фізичним втіленням антиукраїнської політики Москви. Москва підготувала голод за допомогою українських комуністів, яких засліпила віра в «класову боротьбу» та «інтернаціоналізм», але змогла здійснити геноцид лише неукраїнськими руками, тому що навіть українські комуністи, якщо вони ще вважали себе українцями, були призначені на знищення. Тому для остаточної й вирішальної фази геноциду – геноциду в чистій формі – Москві потрібно було послати росіянина Постишева разом з ретельно підібраним штатом, до якого входили такі помітні члени московського партійного центру, як М. Хагаєвич, Є. Вегер та інші.¹

Гришко також вказав на те, що Постишев виконував подвійне завдання:

Що стосується голоду, то Постишев не лише не запобіг катастрофі – у першій же своїй промові відразу після того, як він приступив до виконання обов'язків в Україні, він оголосив, що не може бути й мови про те, щоб видати зерно українським колгоспникам з метою відвернення голоду чи надати зерно колгоспам... Усвідомивши згодом, що за такого підходу не буде весняної посівної та врожаю, який можна буде конфіскувати, Москва надала Україні позику з резервів українського ж зерна, використовуючи цю нагоду для цинічної пропаганди власного милосердя. Але голодним селянам так і не видали допомоги. Лише під час весняної посівної, аби змусити колгоспників до роботи, їм видали трохи харчів, однак лише в полі під час польових робіт.

Особлива місія Постишева в Україні полягала в тому, щоб використати голод, який паралізував українське селянство та виключив його з політичної боротьби, як основу для очищення української інтелігенції та українських елементів у Комуністичній партії, яка була ожила в період українізації, та ліквідації наслідків українізації. Саме зі згортання української програми і почав свою діяльність Постишев у 1933 році, швидко давши зрозуміти українцям, що він прибув не задля того, щоб врятувати Україну від голоду (він відмовлявся визнавати його існування), але щоб «спастися» українців від української ж мови, яка нібито почала відбігати від російської через «шкідництво» уявних українських націоналістів та «помілок» українських комуністів, які нібито дозволили розвинутися небезпечному «національному ухилу».²

Загалом це дуже добре узагальнений виклад подій, які справді сталися в той період.

¹ Там само. – С. 85–86.

² Там само. – С. 88.

У 1964 році престижний британський журнал «Совіет стадіз» (Soviet Studies) опублікував статтю, яка на два десятиліття стала класичною англійськомовною роботою про Голод – «Радянський голод 1932–1934 років» Дани Далримпла.

Дослідник почав свій аналіз зі спостереження, що

Збої в економіці, причиною яких була колективізація, призвели до голоду і смерті мільйонів селян. Радянські лідери, очевидно річ, не прагнуть афішувати цей факт. Власне, вони настільки успішно замовчували інформацію про голод, що про нього сьогодні мало хто знає і навіть добре поінформовані дослідники Радянського Союзу висловлюють думку, що голод не мав серйозних наслідків.

Далі він взявся «прояснити ситуацію, описавши всебічну, підтверджену документами картину штучного голоду 1932–1934 років».¹

Далримпл подав стислий і легкозрозумілий огляд різних газетних повідомлень, західної наукової літератури, оцінок рівня смертності (середня оцінка становила 5,5 млн осіб) та найяскравіших свідчень очевидців. З аналізу статистики про врожай та заготівлі досить легко випливав висновок про те, що Голод спричинили конфіскації врожаю на користь держави та її відмова надати допомогу враженим територіям. Далримпл не розглядав питання національної політики і мав, як видається, надмірну довіру до повідомлень, які вказували на те, що Голод тривав ще в 1934 році і навіть пізніше.²

Мабуть, найоригінальніший висновок Далримпла стосувався аналізу причин офіційної політики замовчування Голоду:

Чому керівництво СРСР вирішило замовчати голод 1932–1934 років? Чи тому, що боялося потрапити під тиск із вимогою припинити експорт, якщо б воно визнало голод та попросило допомогу? Навряд чи. Восени 1922 року «...центральне керівництво оголосило про намір експортувати продукти і водночас попросило допомогу для 4 млн росіян». Мета була така сама, як і 10 роками пізніше, – закупити машинне обладнання для індустріалізації. І навіть тоді така політика була не новою: продукти експортували і водночас приймали допомогу під час голоду 1911, 1906 і 1891 років.

Чи боялося керівництво СРСР підривного впливу іноземців..? Знову ж таки, відповідь скоріше негативна. Чимало американців уже працювало в країні, надаючи технічну допомогу, й існувала низка іноземних сільськогосподарських концесій, причому якогось особливого підривного впливу, здається, не було...

За бажанням СРСР замовчати голод, вочевидь, стояли інші причини. Одну можливу причину вже вказано: прагнення вибити із селянства останні залишки спротиву та завершити примусову колективізацію. Якби уряду довелося визнати факт

¹ Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies, January 1964. – XV:3. – P. 250.

² Там само. – С. 250–284.

голоду та прийняти допомогу (у разі визнання голоду відмовлятися від допомоги не випадало), це, по суті, означало би піти на поступки селянам. Оскільки ж уряд був, фактично, у стані війни із селянством, він не був готовий піти на такий компроміс.

Ще одна і, можливо, настільки ж важлива причина полягала в тому, щоб не втратити обличчя. Радянський Союз намагався популяризувати історію економічного й соціального тріумфу першого радянського п'ятирічного плану. Визнання факту жахливого голоду наприкінці п'ятирічки навряд чи було би тим тріумфальним завершенням, якого бажало керівництво...

Однак тут ховалося щось більше, ніж престиж. Радянський Союз приблизно в цей час працював у трьох напрямках: а) досягнення дипломатичного визнання з боку Сполучених Штатів; б) прийняття до Ліги Націй; в) укладення угоди про ненапад з різними європейськими країнами. Якби історія про голод стала відомішою, Росія не мала би просування у цих напрямках, бо голод був, властиво, штучний, і росіяни не зробили фактично нічого, щоб його пом'якшити.¹

Спираючись переважно на дослідження Малкольма Маггериджа та Юджина Лайонза, Далримпл описав, як Радянському Союзу вдалося замовчати історію за допомогою контролю над західною пресою. Згадав він також про тему Голоду у творчості радянського письменника Івана Стаднюка.² Через рік Далримпл доповнив перший варіант статті низкою додаткових посилань, зокрема на цитовану вище працю д-ра Вільяма Хорслі Гантта.³

Праця Далримпла мала винятковий вплив у галузі радянології, і після її появи жоден поважний науковець фактично не міг заперечувати чи применшувати факт існування на початку 1930-х років голоду з мільйонними жертвами. Далримплове причинове пояснення Голоду з опертям на економічні імперативи та бажання керівництва провчити й остаточно колективізувати непокірне селянство, а також цифра 5,5 млн жертв (виведена виключно усередненням оцінок різних авторів) стали нормою. Він не використав майже жодних офіційних радянських джерел. Проте заслуга Далримпла полягає в тому, що він вивів Голод із напівзабуття. Він зібрав стільки інформації про Голод, скільки лиш зміг знайти, і опублікував її у легкодоступному для науковців форматі. У такий спосіб він зробив цінну послугу, і протягом двох десятиріч його статтю вважали класичною працею на цю тему.

Лише в 1968 році було здійснено першу серйозну спробу оцінити реакцію закордонних держав на Голод. Того року Роман Сербин написав статтю, яка спиралася на опубліковані документи міністерства закордонних справ Великої Британії, парламентські дебати та інформацію в пресі. Сербин показав, що принаймні у Великій Британії

¹ Там само. – С. 277–278.

² Там само. – С. 279–281.

³ *Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References // Soviet Studies, April 1965. – XVI:4. – P. 471–474.*

і уряд, і читачі газет знали, що Голод мав суто штучний характер, охоплював лише певні частини Радянського Союзу і що його «розглядали як зброю у боротьбі проти... селян та неросіян».¹

У 1969 році Алек Ноув, провідний британський історик економіки Радянського Союзу, спочатку опублікував «Економічну історію СРСР», у якій п'ять сторінок було відведено економічній кризі 1932–1933 років. Ноув вважав закон «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 року доказом того, що Сталін вважав, що веде війну із селянством:

Навіть Сталін не робив такого без вагомої причини. Той факт, що такі закони ухвалювали в мирний час, вказує на те, що принаймні сам Сталін знав, що він веде війну. Його лист до Шолохова, що його Хрущов процитував через 30 років, розкрив його думки.²

Аргументація Сталіна, пише далі Ноув, зводилася до того, що селяни вели «війну голодування» проти радянської держави. Ось як, в основних рисах, він виклав цю історію:

Суть проблеми була дуже проста. Врожаї були невисокі. Селяни деморалізовані. Колгоспи неефективні, коней забивали або ж тримали надголодь, тракторів було ще замало, та й ті мали незадовільне технічне обслуговування, транспортних засобів не вистачало, система роздрібної торгівлі (особливо в сільській місцевості) була вкрай дезорганізована через необачне скасування приватної торгівлі. Радянські джерела вказують на жахливо низьку якість землеробства... Дуже великі обсяги експорту в 1930 і 1931 роках виснажили резерви, швидкий приріст міського населення призвів до різкого стрибка попиту на харчі в містах, тоді як обсяги виробництва тваринницької продукції стрімко впали з втратою такої великої частки худоби. Уряд спробував забрати більше при меншому врожаї... Заготівлі в 1931 році залишили для селян та їхньої худоби надто мало їжі. Україна та Північний Кавказ постраждали особливо сильно. Колгоспники майже повністю залежали від зерна, що його розподіляли колгоспи, оскільки гроші в той час були майже нічого не варті; у містах ввели хлібні пайки, а в селі хліба неможливо було дістати, хіба що за астрономічними «вільними» цінами. Такі надмірні обсяги заготівель становили загрозу самому існуванню селянства в деяких місцевостях...

У 1932 році все це призвело до неспокою, крадіжок, недисциплінованості та приховування зерна. Як наслідок, Сталін, очевидно, вирішив дещо послабити зашморг заготівель, і план заготівель на 1932 рік, який спочатку було встановлено в неможливому розмірі (29,5 млн тонн), зменшили до 18,1 млн тонн, водночас даючи колгоспам і тим одноосібним селянам, які ще залишилися, більшу свободу продажу продукції на віль-

¹ *Serbyn R.* British Public Opinion and the Famine in Ukraine // *The New Review: a Journal of East European History*, September 1968. – VIII:3. – P. 89–101. Цитата зі с. 93.

² *Nove A.* *An Economic History of the U.S.S.R.* – Baltimore: Penguin, 1972. – P. 176.

ному ринку за умови, що спочатку вони виконають план заготівель.

Проте ситуація стала менш керованою. Заготівельні органи зменшили тиск, і... зерно попливало в неофіційні канали, зокрема до власних зерносховищ селян, оскільки врожай був невисокий і люди добре пам'ятали, як не вистачало продуктів попередньої зими. У деяких місцевостях дисципліна розклася. План держзаготівель (тепер уже зменшений) опинився під загрозою. На Північному Кавказі врожай видався особливо низький, лише 4,4–5,9 центнера з гектара – жалюгідна врожайність як для найкращого ґрунту в СРСР...

Така ситуація спровокувала державу на контрзаходи, що своєю чергою призвело до великої трагедії: голоду 1933 року. «Всі сили було кинуто на заготівлі». ...Десь по дорозі країна «демографічно» втратила понад 10 млн людей. (Деякі, звісно, так і не народилися.) Багато людей загинуло в жахливі 1930-ті роки; я сам говорив з українцями, які пам'ятають ті страхиття. Однак ні місцева, ні національна преса ніколи навіть і не згадувала голод... Ясна річ, історикам, які вірять у те, що без документального підтвердження немає факту, важко би дався опис подій того періоду.¹

Праця Ноува заслужено стала класичною, але якщо взяти до уваги те, що ми вже знаємо і про що йтиметься нижче, вона потребує змін. Невідомо, чи продовольча криза 1931 року була справді важчою в Україні та на Північному Кавказі, ніж в інших місцевостях, проте ми напевне знаємо, що на початку 1932 року центральна влада визнала, що в інших регіонах є труднощі. І справді, понадпланове зерно в 1931 році було конфісковано на Північному Кавказі та вивезено як допомогу на схід, тоді як у липні 1932 року українському керівництву прямо сказали, що допомога іншим регіонам має вищий пріоритет, аніж труднощі всередині України. Що стосується травневих реформ 1932 року, то плани було зменшено лише до рівня, якого вже було досягнуто після заготівель із урожаю 1931 року. Щобільше, обіцяну вільнішу торгівлю було дозволено провадити лише після того, як державні плани буде виконано на момент офіційного закінчення заготівельної кампанії, тобто не раніше 15 січня 1933 року. Насправді ці реформи мало що зробили для полегшення тягаря селян чи надання їм стимулу до виробництва. Крім цього, ми побачимо, що є значно більше документальних доказів минулих подій, ніж було відомо в 1969 році, і вони вказують, що Сталінова «війна голодування» була націлена насамперед проти селян на певних конкретних територіях.

Моше Левін розглянув проблему, тісно пов'язану з Голодом, у статті 1974 року «Забрати зерно: радянська політика сільськогосподарських заготівель перед війною».² Варто докладно зачитувати його аналіз Голоду. Він писав, що восени 1932 року

¹ Там само. – С. 188–181.

² Lewin M. 'Taking Grain': Soviet Policies of Agricultural Procurements before the War // Essays in Honour of E. H. Carr. – Hamden, Conn.: Archon Books, 1974. – P. 281–323.

було розпочато новий наступ – і перш за все хвилю терору проти органів влади, зокрема місцевої, які все ще надто неохоче йшли на крайнощі заготівельної кампанії. Завдяки потужним «стимуляторам» мали бути побиті нові рекорди репресій проти селянства. Влада на місцях не мала іншого виходу, як у свою чергу тиснути на підлеглі їй органи. Якщо колись їх критикували за жорстокість, то тепер мішенню нападок став «гнилий лібералізм», який вони нібито виявляли щодо недовиконавців планів заготівель, особливо в трьох основних хліборобних регіонах – Україні, Північному Кавказі та Нижньому Поволжі (на які припадало близько 60 % усіх заготівель). Відповідальні працівники добре розуміли значення закликів повести «справді більшовицьку боротьбу за хліб», «завдати ударів» проти розтрати зерна (мішенню тут виступало... несанкціоноване розподілення хліба між працівниками в полі та колгоспними фондами) і, зрештою, дістати зерно «за всяку ціну» (рос. *во что бы то ни стало*) – це приклади тих розпливчастих директив із тим не менш ясним значенням, що їх керівництво могло при потребі легко зректися.

Пришпорювані потоком наказів та тиском зверху, місцеві органи тепер різко змінили курс: від нібито «гнилого лібералізму» до чергової порції «суворих репресивних заходів», за словами нашого інформатора. Хоча фізичні обмеження виснаженого села та низький врожай змусили уряд знизити свої вимоги до багатьох регіонів (плани хлібозаготівель для України та Північного Кавказу переглядали в бік зменшення чотири рази), село все одно потребувало справжньої битви за виконання остаточних обсягів заготівель. Як пише сучасний дослідник із посиланням на архівні дані, Україна, Північний Кавказ, два регіони Поволжя та інші хліборобні регіони «випали з організованої сфери впливу партії та уряду», на що уряд відповів безпрецедентною репресивною операцією на їх територіях. Перебравши на себе особисте керівництво та формулювання цієї політики, Сталін закликав завдати «нищівного удару» по колгоспниках, тому що в його трактуванні «цілі бригади» колгоспників «повернули проти радянської держави». Спеціальне засідання ЦК ВКП(б) у січні 1933 року схвалило деякі старі та затвердило нові суворі заходи для збереження контролю за селом.

Тут можна згадати деякі акції, здійснені до й після цього пленуму. Неозначену, проте велику кількість селян заарештували і в багатьох випадках, особливо на Кубані (Північний Кавказ), у них забрали все майно та вислали на Північ. Багато компартійців постраждали від масових арештів, чисток та звільнення за те, що вони «захищали куркулів» та здійснювали «антидержавний саботаж заготівель». У багатьох місцевостях бригади заготівельників шаленіли до безумства (з непомільним благословінням зверху від Сталіна, Кагановича, Молотова та інших керівників найвищого ешелону) й відбирали в непокірних сіл усе зерно, яке тільки могли знайти. Забирали навіть зерно, яке селяни законно заробили й отримали як плату за трудові. Це був очевидний присуд на го-

лодну смерть, хоча відбувалися, ймовірно, також розстріли, кількість яких невідома.

Ці події розгорталися далі, і вже зимою та навесні 1932–1933 років хліборобні регіони звалилися в жахливих конвульсіях голоду. Радянський уряд так і не визнав на офіційному рівні цього факту, хоча обтічне формулювання ЦК КП(б)У («критична ситуація з продовольством у багатьох колгоспах») була найближча до істини. Проте публікації постсталінського періоду, особливо художня література, говорили набагато більше, хоча й не окреслювали масштаби катастрофи.

Багато чинників склалося на голод. Цього разу основною причиною були не примхи клімату та врожаю. Врожаї 1931 та 1932 років були невисокі, але й не катастрофічно низькі. Колективізація розладнала виробництво сільськогосподарської продукції і відіграла навіть більшу роль. Масове вирізання худоби завдало нищівного удару радянському сільському господарству, а поступку колгоспникам у формі дозволу на приватну земельну ділянку та корову уряд зробив запізно, коли шкоду вже було заподіяно. Щойно створені й нашвидкоруч зорганізовані колгоспи не знали, як дати собі раду із вцілілою худобою, і ще досить тривалий час втрати не припинялись.

Тим не менш, основним чинником були, очевидно, заготівлі – це зашморг, що його накинули на сільське господарство. 33 % врожаю 1931 року (і навіть вищий відсоток у колгоспах) було забрано, як кров із тіла людини. А це лише середній показник. У деяких районах, наприклад у Київському, колгоспникам залишили не більше однієї п'ятої врожаю. В умовах зменшення поголів'я худоби та втрат зерна щойно зорганізованим колгоспам, які потрапили в лабеті заготівель, бракувало досвіду й зацікавленості в тому, щоб належно підготуватися до наступного врожаю.

Здавалося б, що чаша вже наповнена, та ні – захопившись планами індустріалізації та нехтуючи навіть мінімальними запобіжними заходами, уряд почав впроваджувати амбіційну політику експорту зерна. Під час непу експортували лише відносно невеликі обсяги, а от у 1930 році – колосальний обсяг (цілих 4,8 млн тонн зерна), наступного року – ще більше (5,2 млн тонн). Цей крок виявився необачним. Навесні 1932 року в селі була така скрута, що уряд був змушений навіть імпортувати певну кількість зерна, хоча це була лише крапля в морі й ситуація не змінилася суттєво на краще. Відмова уряду імпортувати зерно в більшому обсязі для допомоги голодним була продиктована, очевидно, міркуваннями престижу.¹

Донедавна цей уривок був найкращим стислим узагальненням подій того періоду в літературі про Радянський Союз. Однак він не змальовує усїєї картини. Левін не згадав того, що Сталін і Молотов офіційно визнали труднощі, пов'язані з посухою в басейні Волги під

¹ Lewin M. 'Taking Grain' – P. 294–296.

час 1931–1932 сільськогосподарського року. Він також проігнорував той факт, що вони дещо попустили віжки репресій на селі. Цікаво також, що Левін засуджував подальші дослідження в цьому напрямі як такі, що їх не слід проводити:

«Це дурниці, нісенітниця», сказав Моше Левін (про «Жнива скорботи» Роберта Конквеста)... «Я ворог сталінізму, але я не розумію, які нові знання дає нам ця кампанія. Вона дає лише більше жахів і ще більше жахів, аж поки це не перетвориться на патологію».¹

Як справедливо завважив Роберт Конквест, позиція Левіна, здавалося, полягала «не в тому, що цього не сталося, а в тому, що мені не слід писати про це: дивно, як для науковця».²

У 1976 році Вільям Дандо зробив спробу ввести російський та радянський голоди в історичний та географічний контекст, опублікувавши статтю «Штучні голоди: деякі географічні спостереження з дослідницького вивчення тисячоліття російських голодів». На основі вторинної історичної літератури Дандо виводив тезу, що від 971 року, коли стався перший засвідчений у джерелах голод на території теперішнього СРСР, більшість голодів мали штучний характер.³ Під штучністю він не мав на увазі навмисність, а лише те, що вони поставали через такі соціальні чинники, як збої транспорту, культурні обставини, перенаселеність, а інколи й через політичні помилки чи плани. Стосовно голоду 1933 року він завважив лише, що різні дослідники пояснювали його «переважно втраченою приватною ініціативи та небувалим збіднінням селянства внаслідок колективізації».⁴

Наступною важливою працею на тему голоду стала стаття про радянську історіографію колективізації авторства провідного польського історика українського комунізму Януша Радзейовського. У статті було запропоновано огляд найважливіших праць радянської історіографії колективізації українського сільського господарства.⁵ Найбільше значення мав авторів підрахунок «демографічних втрат» українців у 1926–1933 роках. Радзейовський вивів цифру 9 236 000 осіб та пояснив:

Демографічні втрати складаються з тих, хто помер передчасно (тобто був убитий), дітей, які не народилися в осіб, що померли передчасною смертю, чи в осіб, які не змогли одружитися чи залишатися в шлюбі через зовнішні чинники, а також

¹ Цитовано за: *Coplon J.* In Search of a Soviet Holocaust: a 55-Year-Old Famine Feeds the Right // *Village Voice*, January 12, 1988. – XXXIII:2. – P. 31.

² *Village Voice*, February 2, 1988. – XXXIII:5. – P. 4.

³ *Dando W. A.* Man-Made Famines: Some Geographical Insights from an Exploratory Study of a Millennium of Russian Famines // *Ecology of Food and Nutrition*, 1976. – IV. – P. 219–234.

⁴ Там само. – С. 229.

⁵ *Radziejowski J.* Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*, Fall 1980. – V:2(9). – P. 3–17.

осіб, свідомо чи несвідомо асимільованих до іншої національності...

Докладніше розмежування відносної частки кожного із цих трьох типів втрат не видається можливим на основі тих даних, які зараз наявні. Проте в кожному випадку можна погодитися з думкою про те, що це зменшення населення (після п'яти років нормальної репродукції, 1934–1939 рр.) можна пояснити виключно асиміляцією українців росіянами. Пізніша демографічна історія цього народу виключає вірогідність такого пояснення.¹

Радзейовському слід також віддати належне за підкреслення факту, який мав би бути очевидним, а проте його часто ігнорували: «закупівельні органи (яким заготівельники були зобов'язані здавати зерно. – Дж. М.) були централізовані й працювали незалежно від місцевої влади. Дальший розвиток відносин в аграрному секторі постійно підсилював цю централізацію».²

Стаття Радзейовського вивела наукове обговорення Голоду за межі, що їх окреслив Далримпл: польський історик показав, що радянська історіографія і доступна, і необхідна для зрозуміння Голоду, якого сама радянська влада так повністю й не визнала.

Помітною віхою в дальших дослідженнях Голоду став спеціальний проект, започаткований з ініціативи Українського наукового інституту Гарвардського університету в 1981 році за фінансової підтримки Фонду українських досліджень та Української національної асоціації. Найважливішою працею, створеною в рамках проекту, стали «Жнива скорботи» Роберта Конквеста. Дослідження відразу ж визнали найавторитетнішим аналізом Голоду.³

Під час роботи над цим проектом Конквест співпрацював з Джеймсом Мейсом, який також видав низку публікацій, де звернув особливу увагу на проблему національної політики у зв'язку з Голодом.⁴ Книжка Мейса «Комунізм та дилеми національного визволення» є класичною працею про течії всередині КП(б)У, які були засуджені як «буржуазно-націоналістичні ухили» до початку та під час Голоду. Автор показує, як радянський уряд, що його Москва нав'язала Україні, взявся провадити політику українізації 1920-х років, аби замирити українську національну інтелігенцію та її численних прихильників у сільській місцевості. Після того, як Компартія прибрала до своїх рук ліве крило українських революційних соціалістів,

¹ Там само. – С. 17.

² Там само.

³ *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – New York: Oxford University Press, 1986.

⁴ Див., напр., *Mace J. E. The 'Ukrainian Problem' and How Stalin Tried to Solve It // Russia, 1982.* – No. 5–6. – P. 15–34; *Mace J. E. The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine // Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide / Ed. by Israel Charny.* – Boulder: Westview Press, 1984. – P. 67–83; *Mace J. E. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine // Problems of Communism, May-June 1984.* – P. 37–50.

рупором прагнень українців стали ті, кого самі ж українці вважали зрадниками національної ідеї, – українські комуністи. У той же час, поступки, що їх зробили українцям у 1920-х роках, сприяли легітимізації певної міри української ідентичності та самоствердження всередині партії. Це спричинило еволюцію відносно автономної Радянської України з пропагуванням культурного та соціального розвитку української нації в межах радянської системи. Однак такий курс було розцінено як загрозу єдності Радянського Союзу та російській гегемонії в Україні. Примусова колективізація сільського господарства дала нагоду центральній владі СРСР радикально змінити національну політику в Україні. Своєю чергою, колективізація відштовхнула прихильників українського націоналізму серед селян настільки, що в майбутньому жодні поступки в національному питанні не змогли би хоч трохи наблизити їх до примирення з радянською владою. Для колективізації сільського господарства потрібно було зломити селянство на всій території Радянського Союзу, а в Україні це означало зломити основних прихильників українського націоналізму. Колективізація просувалася вперед, а з нею зростали й обсяги конфіскації зерна. У 1932 році Москва проігнорувала застереги українського керівництва про те, що в Україні насувається лихо. Коли ж голод вже почав лютувати, Москва вжила заходів, навмисне розрахованих на граничне збільшення людських жертв від нього. Цілком очевидно, що від грудня 1932 року Голод був пов'язаний із кампанією придушення українського «буржуазного націоналізму», в якій було практично винищено українську еліту, а географія поширення Голоду показує, що його навмисне сконцентрували на територіях, населення яких створювало особливі проблеми для Сталіна в перехідний період впровадження національної політики.¹

У рік публікації книжки Дж. Мейса (1983) Сергій Максудов (псевдонім)² видав друком дослідження, яке відстежувало географічні межі поширення Голоду шляхом аналізу вікового складу жіночого населення в сільських місцевостях в 1959 році. Оскільки голод є причиною спаду народжуваності й зростання смертності серед немовлят, він також впливає на віковий склад населення в межах території свого поширення. Це найяскравіше впливає з аналізу найменш географічно рухливого контингенту населення – сільських жінок. Радянський перепис населення 1959 року став першим після 1926 року переписом, який містив дані про сільське й міське, чоловіче й жіноче населення за віком та регіоном мешкання. Однак у цьому переписі дані було розбито за п'ятирічними віковими групами, тому він міг засвідчити низьку народжуваність та високу дитячу смертність лише для проміжку 1929–1933 років. Отож, у 1959

¹ *Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* – Cambridge, Mass.: Harvard, 1983. – Пізні сторінки.

² Радянський дисидент Олександр Бабьонішев, який емігрував у США. – *Прим. наук. редактора.*

році аномально низька кількість сільських жінок, народжених у період з 1929 по 1933 рік, була зареєстрована в Україні, Північно-Кавказькому краї, Казахстані, деяких місцевостях басейну Волги та Західного Сибіру. Саме ці території Радянського Союзу найбільше постраждали від примусової колективізації сільського господарства та спричиненого нею голоду.¹

У 1983 році у Монреалі відбулася перша у світі міжнародна наукова конференція на тему українського Голоду. Вибрані статті, представлені на конференції, пізніше вийшли друком у формі книжки.² Майже кожен учасник відкрив щось нове, проте найбільш значущими були, найімовірніше, дослідження Богдана Кравченка та Сергія Максудова. Кравченко подав рясні документальні підтвердження хаосу під час колективізації в Україні. Максудов показав, що навіть якщо припустити, що статистика радянського перепису населення 1939 року (проведеного невдовзі після іншого перепису, дані якого анулювали через «применшення кількості населення») була абсолютно точна і що масове переселення російських селян до України після Голоду не мало впливу на кількість її населення, то Україна втратила принаймні 4,5 млн осіб у 1926–1939 роках, тобто за відтинок часу між двома переписами – і це ще надзвичайно консервативна оцінка.

Попри такі докази, деякі науковці все одно писали про Голод, ігноруючи роль конфіскації зерна на користь держави і навіть не вважаючи її одним із чинників Голоду. С. Дж. Віткрофт, один із найпомітніших учнів Р. В. Дейвіса, у березні 1985 року представив на щорічній конференції Британської національної асоціації дослідників СРСР та Східної Європи статтю під назвою «Радянська економічна криза 1932 року: криза в сільському господарстві», в якій зобразив Голод просто як кризу в сільському господарстві. Замість труднощів селян він поставив у центр уваги проблеми, на які наштотувалась держава, намагаючись знайти потрібну для вилучення кількості зерна. Віткрофт стверджує:

Не відкидаючи такі чинники, як бажання селян, брак матеріального заохочення та погодні умови, я все ж роблю висновок, що до 1932 року найважливішим чинником була вкрай критична нестача тяглової сили, особливо в Україні та Південному

¹ Максудов С. География голода 1933 года // СССР: внутренние противоречия, 1983. – Вып. 7. – С. 5–17.

² Famine in Ukraine, 1932–1933. Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. У збірку ввійшли такі статті: Mace J. E. The Famine of 1933: a Survey of the Sources; Krawchenko B. The Man-Made Famine of 1932–1933 and Collectivization in Soviet Ukraine; Maksudov S. Ukraine's Demographic Losses 1927–1938; Carynnyk M. Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the *New York Times* and the Ukrainian Famine of 1933; Liebich A. Russian Mensheviks and the Famine of 1933; Carynnyk M. Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933; Isajiw W. The Impact of the Man-Made Famine on the Structure of Ukrainian Society; Serbyn R. The Famine of 1921–1923: a Model for 1933?; Chalk F., Jonassohn K. Conceptualizations of Genocide and Ethnocide.

хліборобному регіоні (Північний Кавказ, басейн Волги. – Дж. М.). За умов такої нестачі, особливо в Південному хліборобному регіоні, неunikними були затримки зі збиранням врожаю ярини й озимини, а також із сівбою озимини, від чого так сильно залежала доля зернового господарства.¹

Той достатньо очевидний факт, що держава витягнула всі до останнього ресурси із сіл у заселених українцями та козаками регіонах, навіть не згадано. Таке велике перекручення історичної проблеми подібне до вивчення проблеми крадіжки під кутом зору крадія, якому важко знайти достатньо речей для здійснення свого злочину.

У 1986 році Роберт Конквест став першим науковцем, котрий ретельно задокументував той феномен, який він влучно назвав «терор голодом». Конквест чітко визначив місце голоду в подвійному контексті примусової колективізації сільського господарства та наступу на українську націю. Він зумів це показати, простеживши від часу революції два взаємопов'язані напрями більшовицької політики: стосовно неросіян, зокрема українців, та стосовно селянства. Конквест дослідив, як ці напрями політики впроваджували в життя протягом періоду поступок і селянам, і українцям у 1920-х роках, під час колективізації та розкуркулення й аж до наступу на українське національне самоствердження та Голоду. На особливу увагу у його дослідженні заслуговує широке використання розповідей українців-очевидців Голоду, опублікованих на Заході в 1950-х роках і дотоді майже не використовуваних у дослідженнях Радянського Союзу. Він продемонстрував їхню правдивість, порівнявши їх із літературними творами хрущовської доби, в основу яких було покладено реальні події періоду Голоду. Конквест показав, що в 1932 і 1933 роках штучно створений голод перетворив Українську СРР, суміжний з нею й заселений переважно українцями Північно-Кавказький край на сході та регіони басейну Волги із переважно німецьким і татарським етнічним населенням

на один величезний Берген-Бельзен.² Чверть сільського населення, чоловіки, жінки та діти, лежали мертві або вмирили, а решта людей перебували на різних етапах ослаблення й не мали сил поховати членів своєї родини чи сусідів. Водночас, так само як і в Бельзені, добре вгодовані загопи міліції та партійні чиновники здійснювали нагляд за жертвами.³

Особливо жахливою під час голоду була доля дітей. «Ціле покоління сільських дітей, загалом в СРСР, але особливо на Україні, було зни-

¹ *Wheatcroft S. G. The Soviet Economic Crisis of 1932: the Crisis in Agriculture.* Неопублікована стаття, представлена на щорічній конференції Британської національної асоціації дослідників СРСР та Східної Європи 23–25 березня 1985 р., с. 12–13.

² Берген-Бельзен – нацистський концентраційний табір, де в'язнів винищували голодом. – *Прим. пер.*

³ *Conquest R. The Harvest of Sorrow.* – Р. 3.

щено чи скалічено».¹ Конквест підрахував, що смертність з причин Голоду 1932–1933 років становила 7 млн жертв – 5 млн в Україні, 1 млн в Північно-Кавказькому краї та ще 1 млн в інших місцевостях.² Ось як Конквест підсумував результати свого дослідження:

1. Причиною виникнення голоду стали сильно завищені плани хлібозаготівель, що їх встановив Сталін та його спільники.
2. Керівництво КП(б)У від початку дало чітко зрозуміти Сталіну та його спільникам, що заплановані обсяги хлібозаготівель занадто високі.
3. Тим не менш, селян змушували виконувати ці плани, аж поки не почалося голодування.
4. Керівництво УСРР вказало Сталіну та його спільникам й на це; правду доносили до нього також інші особи.
5. Проте конфіскації не припинили.

Це основні висновки, до яких можна долучити додаткові докази:

1. В містах було запроваджено хлібні пайки, хай і невеликі, а села м подібного мінімального раціону не забезпечили.
2. У сховищах в охоплених голодом місцевостях було зерно, проте його не видали селянам в їхній крайній нужді.
3. Було видано накази й забезпечено, наскільки можливо, їх виконання з метою не допустити селян у міста та виганяти їх із міст, якщо вони туди таки добулися.
4. Було видано накази й забезпечено їх виконання з метою не допустити перевезення законно отриманих продуктів через республіканський кордон з Росії до України.
5. Факт голоду, та ще й особливо жахливого голоду, повністю засвідчують очевидці...

Що стосується мотивів, то особливі заходи проти України та Кубані були пов'язані конкретно з публічною кампанією цькування націоналізму та здійснені одночасно з нею. У цій та інших вражених місцевостях очевидна мета у власне аграрній сфері полягала в тому, щоб зламати дух найнепокірніших районів, де селяни обурювалися колективізацією. А що стосується самої Компартії, то результат і цілком імовірний намір полягали в ліквідації тих елементів, які були недостатньо дисципліновані в придушуванні буржуазно-гуманітарних настроїв.

Отож, факти достовірно встановлено, мотиви узгоджуються з усім, що відомо про позицію Сталіна, і вердикт історії не може бути інакшим, ніж кримінальна відповідальність.³

Такий висновок поєднує найкраще з основної течії досліджень СРСР із найкращими здобутками нерадянських українських науковців. Докази, розглянуті нижче, покажуть нам, що хоча ці висновки можна доповнити, в них мало що потребує зміни.

¹ Там само. – С. 283.

² Там само. – С. 306.

³ Там само. – С. 329–330.

Розділ 2

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ. ПІСЛЯСТАЛІНСЬКИЙ ПЕРІОД

У Радянському Союзі було опубліковано несподівано велику кількість праць, які так чи інакше торкалися проблем, тісно пов'язаних із Голодом 1932–1933 років. Вийшло друком дві статті, в яких було розглянуто ці праці: огляд радянської історіографії колективізації в Україні Януша Радзейовського та короткий огляд радянської російської художньої літератури Бориса Вайля.¹

Звісно, вся радянська історіографія підлягає диктату партійності, особливо коли йдеться про радянський період. Хто контролює радянське сьогодення, контролює також і офіційне минуле, і радянська Кліо на віки вічні приречена служити політиці. Коли викриття сталінських перегинів було офіційною політикою, до цих «перегинів» можна було включати злочини не лише проти членів еліти, а й проти ширших прошарків суспільства. Але це завжди було винятком.

Невдовзі після XX з'їзду КПРС та хрущовського розвінчання «культу особи» Сталіна історикам знову відкрилося, що не все було гаразд в українському селі у 1932–1933 роках. Ще 1957 року В. В. Бондаренко писав:

У 1932 р. з'явилися ознаки значного відставання в сільському господарстві республіки. Частково це пояснюється несприятливими погодно-кліматичними умовами в степовій зоні влітку 1932 року. Але головною причиною відставання сільського господарства стало незадовільне керівництво колгоспами з боку місцевих партійних і радянських органів. Унаслідок відставання в сільському господарстві в Україні у 1932 році спостерігався значний спад обсягу хлібозаготівель. Якщо до грудня 1930 року було заготовлено 400 млн пудів, а в 1931 році – 380 млн пудів, то до грудня 1932 року обсяг заготівель склав лише 195 млн пудів.²

Проте, коли 1958 року з'явився новий підручник «Історії Української РСР» (перший після Другої світової війни), досить багато місця у ньому відводилося на обговорення недоліків, які призвели до зниження сільськогосподарського виробництва на початку 1930-х років: брак досвіду в управлінні великомасштабним колективізованим сільським господарством, спад трудової дисципліни, низький

¹ *Radziejowski J.* Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography // *Journal of Ukrainian Studies.* – V:2(9). – P. 3–17; *Вайль Б. Б.* Голод 1933 года и советская литература // *Обозрение.* – 1983. – № 4. – С. 35–36.

² *Бондаренко В. В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1957. – С. 179.

рівень сільськогосподарських технологій, великі втрати під час жнив тощо. «На додачу до цього, в Україні спостерігалися серйозні перекоси у проведенні хлібозаготівель: колгоспам, які могли виконати план заготівлі, доводили додаткові плани, щоб перекрити недоборки інших колективних господарств».¹ Розглянувши кожен із цих чинників, автори підручника повідомляли своїм читачам: «Усе це не могло не вплинути на рівень врожайності: посівний план із зернових культур на 1932 рік не було виконано того ж року, що й призвело до створення значних труднощів із продовольчим забезпеченням».²

Перша справжня прикмета вільнішої дискусії з приводу колективізації з'явилася лише на початку 1960-х років. У 1960 році П. С. Загорський та П. К. Стоян змогли подати один із найперших детальних оглядів політики, яка призвела до катастрофи в часи тотальної колективізації сільського господарства та перших хлібозаготівель. У своїх «Нарисах історії комітетів незаможних селян» вони писали:

Серйозні перекручення були допущені в проведенні хлібозаготівель. При наявності таких колгоспів, які не виконували плану хлібозаготівель, на колгоспи, які повністю здали хліб, покладалися додаткові завдання, середняцькі господарства обкладалися як куркульські і т. д.

Такі перегини, поряд зі «знищенням куркуля», призвели до того, що українське сільське господарство у 1931–1932 роках опинилося в тяжкому прориві, додають вони.³ Однак про сам Голод автори мовчали, завершивши, таким чином, книгу на позитивній ноті – зосередивши увагу на досягненнях комнезамів, що нібито сприяло скасуванню їх навесні 1933 року.

Наступного року вийшла одна з найцікавіших ігнорованих праць усього хрущовського періоду: монографія І. І. Слинька про перші роки машинно-тракторних станцій в Україні: «Соціалістична перебудова та технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.)». Особливо цікавим є погляд Слинька як на роль МТС у заготівельних кампаніях, так і на самі ці кампанії.

Слинько подав один із найкращих і найдетальніших описів різноманітних заходів, до яких вдалася радянська влада в Україні для подолання «саботажу» з боку «куркулів та ворожих елементів» під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р. «Якими, – запитує він, – були головні причини такого важкого стану сільського господарства Української СРР у 1932 році?» Відповідь на це запитання у нього не проста. Класова боротьба була надзвичайно напруженою, і куркулям та іншим ворожим елементам вдалося посилити опір. За тодішніх темпів колективізації техніки не вистачало. Нові колгоспи

¹ Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1958. – Т. II. – С. 371.

² Там само. – С. 376.

³ Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1960. – С. 145.

і розподіл їхньої продукції між колгоспниками були погано зорганізовані, тож «принципом матеріальної зацікавленості колгоспників» нехтували. Хлібозаготівлі були неправильно сплановані. Кількість комуністичних осередків на селі була невеликою, а їх вплив – слабким, що й призвело до слабкої організаційно-масової агітаційної роботи партії. Навіть більше, село лишалося культурно відсталим, а дрібновласницькі інстинкти міцно вкоренилися серед селянства, особливо в середньому його прошарку. Досвідчених управлінців та кваліфікованих технічних кадрів для колгоспів не вистачало.¹

Труднощі полягали не в тому, що люди мерли від голоду, а швидше в тому, що плани посівної, збору врожаю та заготівель не виконувалися. Одначе натяки автора на брак уваги до матеріального зацікавлення селян та на неправильне планування хлібозаготівель допомагали обізнаному читачеві читати між рядків.

Наскільки важкою цю ситуацію вважала держава, видно з поданої автором інформації про виконання заготівель. У 1930 році, коли врожай сягнув рекордної позначки в 1 355 000 пудів зерна, плани заготівель піднімали двічі: із початкової цифри в 440 млн пудів до 472,3 млн пудів, згодом до 490 млн, що викликало «велике нерозуміння, а також обурення серед значного прошарку селянства, і цим ускладнило виконання хлібозаготівельної кампанії».² На 1 червня 1931 року в Україні було заготовлено лише 447 млн пудів зерна, – головною причиною через те, що одноосібники, а зокрема заможніший прошарок, на який припадала найважча ноша, не виконали доведених до них планів. Через це 22 тис. так званих передових господарств було оштрафовано, 23 тис. експропрійовано й 5100 осіб притягнуто до суду. У той час як більшість колгоспів виконувала чи перевиконувала завдання, автор знаходить приклади «дрібновласницьких тенденцій». Вони полягали в тому, що потреби селян задовольняли раніше, ніж потреби держави, а в деяких випадках навіть роздавали продукти селянам ще до виконання усіх зобов'язань перед державою.³

У 1931 році завдання заготівель підняли до 510 млн пудів, але врожаю збрали лише 845,4 млн пудів. Партія, як ніколи, мобілізувалася на боротьбу, і за лічені дні після жнив у кожному селі та районі були свої заготівельні комісії. Здебільшого вони складалися із членів партії та комсомольців, а також із комнезамівських та колгоспних активістів. Таких бригад було створено тисячі. 4500 керівних партпрацівників було послано на село, щоб допомогти місцевій владі виконати плани. Станом на 10 січня 1932 року. 14 200 колгоспів план перевиконали, 4042 виконали, а 3346 не виконали плану. Деякі області та райони були в такому жахливому стані, що було заявлено офіційні протести. Наприклад, 4 серпня 1931 року секретар Теп-

¹ Сльинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 278–279.

² Там само. – С. 282.

³ Там само. – С. 282–284.

лицького райкому партії написав листа до ЦК КП(б)У, у якому висловлював протест проти підвищення плану для району на 65 % порівняно з минулим роком, тоді як врожай був значно нижчим. Цифра для району становила десь 70–80 % від зібраного. Внаслідок цього в одному селі на хліб для 1230 колгоспників на весь рік лишилося тільки 136 пудів зерна. Випадки недовиконання планів, поставлених перед колгоспами, були поширені навіть у районах, що їх обслуговували МТС, хоча ці станції зазвичай найефективніше вичавлювали все для виконання зобов'язань перед державою. Ті ж господарства, які виконали план, отримували додаткові завдання, щоб покрити невиконання плану іншими, і планові органи не бачили «негативної сторони» такого підходу. Боротьба за хліб стала, за словами Слинька, «особливо напруженою».¹

У жовтні 1931 року союзне керівництво в наказовому порядку повністю заборонило видавати продукцію колгоспникам у тих господарствах, які не виконали сповна всі плани. Наступного місяця вийшов наказ негайно розпустити правління колгоспів і віддати їхніх членів під суд, якщо вони дозволяли торгівлю хлібом ще до повного розрахунку з державою. У жовтні Центральний комітет КП(б)У зняв із посад і звільнив партійне та державне керівництво в п'яти районах – за затримку чи «саботаж» хлібозаготівель. За «правий опортунізм» та «бездіяльність» під час хлібозаготівлі було звільнено директорів та старших агрономів на 23 МТС. Судячи із даних, лише по 146 районах станом на 10 січня 1932 року було розпущено правління 220 колгоспів, а 345 членів цих правлінь було віддано під суд; 355 голів колгоспів знято з роботи, 304 з них заарештовано; 943 голови колгоспів та члени правлінь отримали догани по партійній лінії. Та все ж до кінця 1931 року було заготовлено лише 395,9 млн пудів зерна.²

8 січня 1932 року ЦК КП(б)У висловив занепокоєння з приводу того, що ситуація й далі залишалася «надзвичайно тривожною», і оголосив січень «ударним місяцем» у надії виконати хлібозаготівельні плани. Ще більше працівників центральних органів, уряду й навіть Центрального комітету було послано в райони. Українському селу надали промислових товарів на 70 млн рублів для того, щоб допомогти стимулювати хлібоздавання. Але все ж таки, пише Слинько,

боротьба за виконання плану хлібозаготівель, за подолання куркульського опору на селі супроводжувалася і негативними явищами. Багато активних працівників захопилися адміністративними заходами, порушуючи революційну законність.

До весняної посівної кампанії 1932 р. більшість колгоспів не розраховувалася з колгоспниками за працю в 1931 році. У низці колгоспів не було створено в мінімально необхідних розмірах ні продовольчих, ні фуражних, ні страхових, ні навіть насінневих фондів.

¹ Там само. – С. 285–289.

² Там само. – С. 289–291.

Такі «викривлення», додає він, закономірно призводили до впливу селян із колгоспів у деяких районах.¹

28 березня 1932 року ЦК КП(б)У підбив результати плану хлібозаготівлі за 1931 рік у спеціальному указі. У ньому зазначалося, що багато районів не виконали завдання з політичного та економічного зміцнення колгоспів, не змогли створити сильного колгоспного активу чи організувати наступ із метою остаточного викорінення дрібновласницьких інстинктів серед колгоспників. Було також багато випадків незадовільного господарювання, а ліквідація округів (адміністративних одиниць між областю і районом) і велика кількість районів (494) позбавила владні органи обласного та республіканського рівня можливості контролювати роботу на місцевому рівні, як це раніше було на рівні округів. Внаслідок цього в плануванні хлібозаготівель не було порядку. Деякі колгоспи перевиконали завдання в декілька разів за рахунок того, що залишали на насіння менше зерна, ніж ті, що не виконали плану. Платили колгоспникам мало. Правління колгоспів самовільно розпоряджались колгоспними коштами, які треба було розподіляти за трудовими днями.² Районні організації, машинно-тракторні станції та банки часто незаконно розпоряджались грошовими фондами і коштами колгоспів, витрачаючи без відома колгоспів певні суми з їхніх рахунків. Низькі виплати викликали сильне незадоволення серед колгоспників. ЦК лише порекомендував, щоб «відсталі» господарства рівнялися на «передові». Інший наказ вимагав від місцевих партійних та державних органів дотримуватися принципу захисту матеріальних інтересів селянства, проводити розподіл урожаю серед колгоспників навіть іще до закінчення весняної посівної. Указ забороняв на власний розсуд розпоряджатися колгоспними ресурсами згори і розпускати правління колгоспів адміністративною вказівкою.³

Слинько описав значну допомогу, яку скерували в українське село під час весняної посівної 1932 року: 60 тис. пудів кукурудзи було відправлено в Молдавську АСРР (яка тоді входила до складу Української СРР), 60 тис. пудів на Дніпропетровщину, 150 тис. пудів до Одеської, 120 тис. пудів до Харківської та 210 тис. пудів до Київської областей. У травні області, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряка, одержали 800 тис. пудів кукурудзи та проса, 75 вагонів риби і 36 тис. пудів випеченого хліба. Згідно з листом ЦК до районних комітетів від 14 травня, 8,5 млн пудів зерна було видано населенню для споживання в їжу та як насіннєвий матеріал. Завдяки

¹ Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – С. 291.

² Трудові – це абстрактна одиниця обліку, яка базується на понятті про те, що складніші завдання можна перевести в «простий робочий час», так що один день роботи некваліфікованого працівника міг вартувати 1/2 трудового дня, а день роботи тракториста міг принести йому два трудові дні.

³ Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – С. 291–292.

цій допомозі весняну посівну провели майже за планом. «Великі труднощі, – пише Слинько, – було подолано».¹

Слинько не надто повно описує те, що відбулося на III Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 р. Він цитує слова Косіора (про те, як було подолано колишні труднощі, як план 1932 року у 356 млн пудів зменшили на 18,1 % проти показників минулого року), а за цим іде обов'язкове засудження «викривлень». Стосовно людських страждань, якими супроводжувалися жнива та період після них, Слинько лише згадує, що «у 1932 р. склалось таке становище, що хлібозаготівлі проходили з більшими труднощами, ніж в будь-якому попередньому році. Внаслідок незадовільної організації праці було занедбано “принцип матеріальної заінтересованості колгоспників”. Поширеним було розкрадання, яке призвело до запровадження закону про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 року.

План не виконали. Станом на 5 жовтня лише 1403 з 23 270 українських колгоспів виконали річне завдання. На 7 листопада план було виконано лише на 55 %. Тоді було вжито “найрішучіших заходів” Партія мобілізувала всі свої ресурси для забезпечення виконання заготівель та боротьби із “саботажем”».²

1 листопада керівництво Радянської України наказало, щоб тих, хто «саботує» заготівлі, віддавали під суд. Постановою від 20 листопада було заборонено продаж хліба в колгоспах, які не виконали плану, створення будь-яких натуральних запасів (тобто утримання частини врожаю на потреби самого господарства), а також видавання будь-яких продуктів колгоспникам до повного виконання плану. «Україна напружена боротьба», з якою провадили заготівлі, в грудні «ще більше посилилася». ЦК КП(б)У наказав створити в кожній області спеціальні комітети для розслідування причин провалу заготівель і дозволив подальші правові репресії проти «саботажників». Водночас постанова застерігала від помилок і свавільних заходів проти колгоспного керівництва, оскільки в деяких областях було репресовано аж 15–20 % керівників колгоспів. 13 грудня у 82 районах було запроваджено повну економічну блокаду, т. зв. чорну дошку. Для прискорення заготівель у партійних організаціях декількох районів провели масові чистки. ЦК наказав Дніпропетровському та Харківському обкомам експропріювати власність 1500 селян-одноосібників, які не виконали плану. Їхнє майно продали, а землю і будинки відібрали. Центральний комітет розіслав до обкомів спеціальні листи з наказом завершити заготівлі до 1 січня. Невдовзі після цього ще 112 відповідальних працівників було звільнено з обласних партійних та державних органів. На цьому Слинько завершує свою розповідь, сказавши лише, що партія продовжувала «значно посилювати боротьбу за хліб», внаслідок чого деякі регіони і справді виконали плани.³

¹ Там само. – С. 293.

² Там само. – С. 294–297.

³ Там само. – С. 297–299.

Не треба бути майстром Езопової мови, щоб багато чого зрозуміти з праці Слинька. На позір він зосереджує увагу на великих труднощах, що постали перед державою під час вилучення врожаю в селян, і лише зрідка згадає про «негативні явища». Але не потрібна багата уява, щоб зрозуміти, що за цим стоїть, коли він пише про село, де на початку серпня 1931 року залишилося менше ніж 2 кілограми зерна на людину на цілий рік; про те, як колгоспникам не платили за їхню працю, аж поки держава знову не згадала про них перед наступною посівною; про те, як одну шосту всіх районів України в грудні 1932 року занесли до економічного «чорного списку»; про повальні арешти керівництва колгоспів, 15–20 % у деяких регіонах... Таким чином, він багато розповів про те, що призвело до катастрофи 1933 року, навіть якщо мусив утриматися від опису самої катастрофи.

Праця Слинька, написана українською мовою, видається ще унікальнішою, якщо порівняти її з російськомовними працями, виданими в Москві у той самий час. Наприклад, В. М. Селунська у курсі лекцій «Боротьба Комуністичної партії Радянського Союзу за соціалістичне перетворення сільського господарства (жовтень 1917–1934 рр.)» заявляє, що

головним питанням історії колгоспного будівництва у 1932–1934 роках було надзвичайно гостре питання класової боротьби. У ці роки залишки розбитого, але ще не знищеного куркульства зосередили свою контрреволюційну діяльність на створенні та підтримці антидержавної діяльності у колгоспах. Це конкретно проявилось у їхніх спробах поширювати серед колгоспників брехню про суворість закону про тверді плани хлібозаготівлі. Вони були впевнені в тому, що чим більше зерна колгоспники приховують, тим вищими будуть державні плани...

Вона додає, що класові вороги також вели пропаганду і проти МТС, і проти того, як колгоспникам виплачували аванс, але не каже жодного слова про те, яких труднощів насправді зазнало сільське населення, або про державні заходи, які доклалися до них.¹

Ю. О. Мошков, чию працю з «зернової проблеми» в перші роки колективізації широко цитують такі західні вчені, як Р. В. Дейвіс та С. Дж. Віткрофт, теж не дуже відвертий у цьому питанні. Монографія Мошкова з питання зернової проблеми не охоплює Голоду, проте це зроблено в праці, закінченій у 1961 і виданій у 1963 році. Його погляд на 1932–1933 роки такий: тоді як у більшості регіонів Радянського Союзу наслідки минулорічної посухи було подолано,

у ряді районів справи пішли не так добре. Легалізація колгоспної торгівлі та існування поряд із фіксованими державними

¹ Селунская В. М. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917–1934 гг.): курс лекций, прочитанных на историческом факультете МГУ. – М.: Высшая школа, 1961. – С. 182.

цінами значно вищих вільних ринкових цін зміцнили рішучість певної частини колгоспників та одноосібників не здавати хліб державі. Особливо серйозною була ситуація в південних хліборобних районах країни (Північний Кавказ, Україна й Нижнє Поволжя), де партійні організації слабо контролювали колгоспи і хлібозаготівлі. ...поміж колгоспників було чимало колишніх куркулів та їхніх родичів, колишніх білогвардійців, які пробралися на керівні посади та організували саботаж хлібоздавання.

У січні 1933 року спільний пленум ЦК КПРС та ЦКК викрив недоліки в роботі в селах та виробив низку заходів для політичного та організаційно-економічного зміцнення їх.¹

Очевидно, що для Мошкова єдиною «зерною проблемою» була проблема держави, та аж ніяк не селян.

Всупереч очікуванням, у монографії С. А. Юдачева 1962 року «Боротьба КПРС за організаційно-економічне зміцнення колгоспів (1933–1934 рр.)» про цю ситуацію згадується менше, ніж у праці Слинька. Натомість Юдачев повністю задовольнився поясненням подій, що містилося в офіційних заявах даного періоду. Він без жодного застереження приймає критику ЦК на адресу українського, поволзького та північнокавказького керівництва у січні 1933 року за недбалість у проведенні хлібозаготівлі. Він практично дослівно цитує промову Сталіна на пленумі і вважає, що подолати викриті на пленумі недоліки й помилки допомогли заходи, що їх негайно після того вжила партія.² Єдиними винуватцями у нього були класові вороги. За Юдачевим,

особливо гостра класова боротьба точилася навколо хлібозаготівель. Граючи на дрібнобуржуазних пережитках деяких відсталих колгоспників, куркульські елементи намагалися не здавати хліб Радянській державі. Щоб досягти своєї мети, куркулі проводили контрреволюційну агітацію проти хлібоздавання й намагалися розкрадати хліб як тільки могли. Наприклад, лише за двадцять днів у грудні 1932 року в Україні було знайдено близько 700 тис. пудів хліба, що його сховали вороги Радянської держави.³

Радянським письменникам часто дозволяють заходити далі, ніж історикам. У цьому зв'язку справжньою віхою стала публікація роману «Люди не ангели» Івана Стаднюка, одного з найортодоксальніших радянських письменників (спочатку російською – у грудневому номері ленінградського літературного журналу «Нева» за 1962 рік, невдовзі українською та в англійському перекладі). Картини Голоду

¹ Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства // История Советского крестьянства и колхозного строительства в СССР: материалы научной сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 269.

² Юдачев С. А. Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934). – М.: Высшая школа, 1962. – С. 19–29 і далі.

³ Там само. – С. 73.

в Стаднюка вражають і беруть за душу, хоча у нього причиною Голоду є неурожай, дія розгортається в одному селі й немає жодної згадки про ширший політичний і географічний контекст. Тим не менше, дуже мало читачів не змогли б зрозуміти, про що приховано мовиться в романі.¹ Як видання «Одного дня із життя Івана Денисовича» Солженіцина спонукало російських істориків піти далі в зображенні «перегинів» Великої чистки і ГУЛАГу, так і книга Стаднюка показала, що їм можна бути відвертішими, коли мова заходить про 1933 рік.

1963 року в Києві вийшла друком стаття Н. І. Ткач про колективізацію у період відразу після Голоду. Про Голод вона пише:

Однак на сільському господарстві того часу негативно відбилися численні труднощі початкового етапу колгоспного будівництва. Колишнім одноосібникам важко було відразу звільнитися від приватновласницької психології, прилучитися до колективної праці. Цим користувався ворог – куркулі і буржуазно-націоналістичні елементи, які, змінивши тактику боротьби, підбурювали колгоспників і одноосібників проти колгоспного будівництва, проникали в колгоспи і намагалися підірвати їх зсередини.²

Наступна варта уваги наукова праця, що стосується теми, була опублікована в Москві у 1963 році під назвою «Нариси історії колективізації сільського господарства у союзних республіках» за редакції В. П. Данилова. У вступній статті В. П. Данилов і М. О. Івницький рішуче засуджують роль Сталіна та Кагановича у подіях 1932–1933 років. Уперше було визнано масштаби масових депортацій і занесення на «чорну дошку» цілих козацьких станиць на Кубані (Північний Кавказ), заселеній переважно етнічними українцями:

...Кубань, де за вказівкою останнього і за його особистої участі було здійснено масові репресії проти партійних, радянських і колгоспних працівників, проти рядових колгоспників. 15 кубанських станиць було занесено на «чорну дошку». В них припинили завозити товари, заборонили колгоспну торгівлю, провели дострокове стягнення кредитів та податкових платежів і т. д. Партійні і комсомольські організації розпускалися. Населення ряду кубанських станиць (Полтавської, Медведовської і деяких інших) було виселене у північні райони країни. Усі партійні організації Кубані було піддано чистці, внаслідок якої вони втратили близько 45 % свого складу. Масові репресії на Кубані були одним із найтяжчих злочинів Кагановича.

Подібні методи роботи знайшли поширення не лише на Кубані, а й в інших районах країни – на Україні, Дону. Сталін не

¹ *Stadniuk I. People Are not Angels.* – London: Mono Press, 1963. Цей твір повніше проаналізовано в розділі 4.

² *Ткач Н. І. Боротьба партійних організацій України за піднесення колгоспного виробництва в період між XVII і XVIII з'їздами ВКП(б) (1934–1938 рр.) // Історія соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1938).* – К.: АН УРСР, 1963. – С. 5.

тільки знав про це, але й виправдовував ці методи і по суті захоплював беззаконня стосовно селянства.¹

Ті, кому випало писати про ситуацію в Україні, були не такими сміливими, як Данилов чи Слинько в одних питаннях, а в інших пішли далі них. І. Ф. Ганжа, І. І. Слинько і П. В. Шостак разом написали статтю «Українське село на шляху до соціалізму». У ній зазначено, що «великі труднощі» постали внаслідок дії цілого ряду чинників у 1932–1933 роках. Колективізоване сільське господарство все ще було дезорганізоване. Ленінський принцип «матеріального зацікавлення колгоспників у соціалістичному виробництві» часто ігнорували. Відчувався брак досвіду ведення великомасштабного колективізованого сільського господарства. У жахливому стані була тяглова худоба. Кампанії збирання врожаю проводили неорганізовано, а кількість реально зібраного хліба суттєво поменшала. Авторі твердять також, що куркулі нищили техніку й худобу, підробляли звітність і розпродували колгоспну власність. Та на додачу до цього всього «було допущено великі помилки і перегини при проведенні цілої низки господарсько-політичних кампаній, і особливо хлібозаготівель».²

Цілий ряд областей і районів, продовжують вони, пішли «шляхом голого адміністрування і масових репресій». Зображення III Всеукраїнської конференції КП(б)У в липні 1932 року було відвертішим, ніж раніше у Слинька. Тепер вони визнали: видатні діячі партії заявляли, що в колгоспів забрали навіть насінневий матеріал. Згадали й про справу в Драбовому в червні 1932 року, коли за злочини проти місцевого населення зняли з посад і публічно судили керівництво цілого району. Авторі вперше заявили, що 25–30 % керівних кадрів районного рівня по всій Україні було звільнено. Знову ж таки у відповідності з хрущовською політикою початку 1960-х Сталіна, Кагановича і Молотова засуджено як головних винуватців. Це, звичайно, мало сенс, особливо коли згадати, що двоє останніх неодноразово відвідували Україну протягом 1931–1933 років. Зокрема, у 1932 році Молотов відвідав Новомосковський та Єлизаветградський райони і в обох зняв із посад усе керівництво. Авторі стримано додають: «Крайні труднощі і зриви в українському сільському господарстві тривали аж до середини 1933 року». Мало що потрібно домислювати після констатації того, що станом на 1 лютого 1933 р. прибутки від врожаю розподілялися лише у 22,7 % українських колгоспів (це означає, що 77,3 % колгоспів не видавали селянам за їхню роботу нічого від жнив і майже до весняної посівної, а то й довше).³

¹ Данилов В. П., Івницький Н. А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в Союзных республиках / Под ред. В. П. Данилова. – М.: Госполитиздат, 1962. – С. 54–55.

² Ганжа И. Ф., Слинько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в Союзных республиках / Под ред. В. П. Данилова. – С. 199.

³ Там само. – С. 200–202. Цитата зі с. 201.

Напевно, вершиною офіційних одкровень про Голод можна назвати 1964 рік, коли «Правда» надрукувала статтю, одним із авторів якої був Роман Терехов. На початку 1930-х років він був попередником Постишева на посаді секретаря Харківського обкому партії. Наприкінці загалом нічим не прикметної статті, присвяченої вшануванню 40-ї річниці XIII з'їзду РКП(б), Терехов умістив надзвичайно яскравий уривок, який нібито мав проілюструвати розбіжність між Сталіним і Леніним:

Усього лише один маленький епізод. Коли в 1932 році у зв'язку з недородом у Харківській області довелося доповідати Сталіну про важке становище в селах і просити виділити цим районам хліб, він послухав, а потім раптом різко урвав:

– Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, хороший оратор, виявляється, ви хороший оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але – не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КПУ і піти працювати в Спілку письменників: писатимете казки, а дурні їх читатимуть...¹

Середина 60-х була періодом розквіту радянської історіографії про Голод, який іменували евфемізмом «труднощі 1932–1933 років». Навіть тоді більшість радянських істориків вибирали політично безпечніший шлях і згадували про «викривлення» та «зловживання» лише у зв'язку з першою хвилиною колективізації, яку, зрештою, Сталін сам засудив у своїй промові «Запаморочення від успіхів» 10 березня 1930 року.² Після падіння Хрущова мода писати про «перегини» людини, яка чверть століття стояла на чолі КПРС, поступово минула.

У 1965 році С. П. Трапезніков, провідний консервативний офіційно дозволений російсько-радянський історик колективізації, все ж згадував, що 1932 року «було допущено серйозні помилки» у «явно хибній лінії, яка відродилася під час проведення хлібозаготівель».³ Далі він хоч коротко, але згадує, що запал, з яким у 1932 році відбирали врожай, призвів до проблем:

У багатьох колгоспах всі запаси харчів і навіть хліба було відібрано, а розподілу прибутків серед колгоспників не проводили. Внаслідок цього трудова дисципліна почала занепадати...⁴

Навряд чи це можна назвати відкритим засудженням зловживань чи їх наслідків. Не наводив він і таких подробиць цих помилок, як його українські попередники.

¹ Кузнецов К., Терехов Р. Важная веха в жизни ленинской партии: к 40-летию XIII съезда РКП(б) // Правда. – 26 травня 1964 р. – С. 3.

² Сталин И. В. Головокружение от успехов // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1946–1951. – Т. XII. – С. 191–199.

³ Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. – М.: Мысль, 1965. – С. 398.

⁴ Там само. – С. 400.

Російськомовна стаття І. Є. Зеленіна 1965 року показує важливу деталь – як ті, хто вже виконав плани, мусили відробляти за тих, хто не виконав:

Розмір хлібоздавання в 1931–1932 рр. визначав уже не контракт, а державні плани, які встановлювали за засіяними площами і прогнозованими врожайми і які часто змінювалися під час кампанії хлібозаготівлі. Сподіваючись виконати план заготівель, заготівельні органи перенаправляли колгоспам частину квоти для одноосібних господарств і використовували так звані додаткові плани, щоби змусити селян здати всі надлишки хліба.¹

В Україні М. Т. Куц опублікував монографію про колективізацію, в якій так пояснив проблему Голоду:

На Україні у 1930 році близько 34 % валового врожаю було здано (державі. – Дж. М.), але в 1931 р. через несприятливі погодні умови врожай був значно менший порівняно з 1930 р. і неможливо було виконати план хлібоздачі відповідно до проголошених принципів. На початку 1932 р. і навесні труднощі з заготівлею хліба особливо загострилися, багато колгоспів республіки не платили працівникам за роботу, не було створено достатніх продовольчих, фуражних, страхових та насінневих резервів.²

Куц також вказує, що у 1932 році валовий врожай зерна в СРСР був значно нижчим, ніж у 1930 році, і що ще кілька чинників поглибили «труднощі з забезпеченням продовольством». Роз'яснювальна робота серед селян була незадовільною. Надуживали адміністративними заходами (тобто безконтрольним застосуванням сили). Плани районам і колгоспам спускали згори, незважаючи на спроможність виконати їх. Часті зміни планів призводили до дезорганізації і непорозумінь. За Куцем, КП(б)У «чимало зробила» для того, щоб подолати ці проблеми. У цьому їй підсобила позика з Москви – насіння, худоба і техніка, що допомогло протриматися до врожаю 1933 року, який становив майже 1,2 млрд пудів зерна.³

Звичайно, усього Куц не розповів. Колгоспники не лише не отримували жодної плати за роботу; у них, як і в інших селян-неколгоспників, відібрали все їхнє майно. Проблема полягала не так у неспроможності створити запаси, як у вилученні вже наявних запасів. Куц також обминув ті факти, що найбільші труднощі були навесні 1933-го, що КП(б)У під безпосереднім керівництвом Москви посилила вилучення хліба на початку 1933 року і що позику в лютому 1933-го надали тільки тоді, коли стало зрозуміло, що без неї про новий урожай не може бути й мови.

¹ Зеленін І. Е. Колхозы и сельские хозяйства СССР в 1933–1935 гг. // История СССР. – 1965. – № 5. – С. 18.

² Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні, 1929–1941 рр. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – С. 72.

³ Там само. – С. 73–74.

Тим не менше, у 1960-х роках з'явилися ознаки зміни ставлення до Голоду. Навіть стандартні курси історії України почали вмішувати параграфи, що висвітлювали це раніше замовчуване питання. Наприклад, перше видання «Історії Української РСР: популярний нарис» Олександра Касименка, що вийшло українською мовою в Академії наук Української РСР 1960 року для масового читача накладом у 100 тис. примірників, ніде навіть не згадує «труднощів із продовольчим забезпеченням». Але через п'ять років, у виданні «перекладу» російською (накладом 25 тис. примірників) додали такий абзац:

Згубні наслідки помилок, допущених при колгоспному будівництві, особливо гостро проявились у неправильному способі проведення хлібозаготівель. Плани заготівель часто змінювалися в бік збільшення. Передові колгоспи, виконавши поставлені перед ними плани заготівель, отримували додаткові завдання. Ленінським принципом матеріальної зацікавленості колгоспника в результатах своєї праці було знехтувано. Все це призвело до того, що на Україні навесні 1933 р. виникли гострі продовольчі проблеми.¹

Також у 1965-му вийшов друком другий том збірки документів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР», який висвітлював період до кінця 1932 року. Туди не включили багато документів, на які покликалися попередні автори, але принаймні декілька свідчень тяжкого становища в сільському господарстві знайшли місце в збірнику. Найпомітнішими серед них є документи про впровадження на початку 1931 року так званих планів до двору (планів для сімей одноосібників), рішення ЦК КП(б)У за березень 1932 р. про хлібозаготівлю 1931 року та рішення III Всеукраїнської конференції КП(б)У з питань сільського господарства. Особливо показовим є один звіт з Єлизаветградського району за вересень 1932 року. У цьому районі станом на 15 вересня було обмолочено лише 30 % врожаю і заготовлено лише 14,4 % плану. Далі йшли звичайні обіцянки виправити ці недоробки.²

Варту уваги інформацію навів також етнодемограф В. І. Наулко, який, вперше з початку 1930-х років, навів щорічні дані народжуваності, смертності та природного приросту населення в Українській СРР в 1927–1931 рр. Послугуючись цифрами, що їх оприлюднило Центральне статистичне управління України перед самим Голодом, Наулко опублікував таку таблицю.

¹ Касименко А. С. История Украинской ССР: популярный очерк. – К.: АН УССР, 1965. – С. 331. Пор. з працею: Касименко О. С. Історія Української РСР: популярний нарис. – К.: АН УРСР, 1960. – С. 292.

² Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 рр.: збірник документів і матеріалів у трьох томах. – К.: АН УРСР – Наукова думка, 1962, 1965, 1971. – Т. II. – С. 321–324, 595–597, 603–616, 744–746.

ТЕМПИ ПРИРОСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР¹
1927–1931 рр.
(на 1000 осіб)

Рік	1927	1928	1929	1930	1931
Народжуваність	40,3	38,0	35,3	32,9	30,5
Смертність	17,8	16,5	17,6	17,3	16,0
Природний приріст	22,5	21,5	17,7	15,6	14,5

Протягом 1960-х років залишалося досить суперечливим питання про те, чи «утиски» селян тривали й після того, як навесні 1930 року Сталін офіційно їх визнав. Наприклад, у 1966 році Н. І. Немаков розкритикував консервативнішого історика, який стверджував, що після того як Сталін засудив практику примусової колективізації селян у 1930 році, «подальший розвиток колгоспного руху відбувався на основі ленінського принципу добровільності» (тобто селян не заганяли насильно в колгоспи. – Дж. М.).²

Немаков відповідає: «Адміністрування, порушення ленінського принципу добровільності і система покарань та репресій проти колгоспників тривали, фактично, і в 1932, і в 1933 рр. Яскравим прикладом цього є примусова соціалізація худоби в колгоспах, яку широко практикували в 1932 р.»³ Проте така відкрита полеміка з питань колективізації через кілька років стала нечастим явищем.

В «Історії селянства в Українській РСР» 1967 року також було згадано труднощі 1932–1933 років. У ній названо три причини скорочення сільського населення у 1930-ті роки: міграція з українських сіл в міста і на Урал, депортація 60 тис. куркульських родин за межі Української СРР та:

нарешті, зменшення кількості сільського населення було пов'язане з гострою нестачею продуктів харчування в 1931, 1932 і в першій половині 1933 р., що було викликано неврожайністю і неправильним плануванням хлібозаготівель.⁴

Кількома сторінками нижче автори додають:

Проте взимку і особливо навесні 1933 р. на селі склались тяжкі умови, викликані рядом об'єктивних і суб'єктивних причин.

З одного боку – ще недостатня машинно-технічна база сільського господарства, несприятливі кліматичні умови 1931–1932 рр., нестача керівних колгоспних кадрів, яких доводилося

¹ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 84.

² Смирнов А. С. Коммунистическая партия в борьбе за осуществление ленинского построения в СССР (1925–1937) // Вопросы истории КПСС. – 1964. – № 6. – С. 60.

³ Немаков Н. И. Коммунистическая партия – организатор массового колхозного движения (1929–1932 гг.). – М.: Изд-во Московского университета, 1966. – С. 20.

⁴ Історія селянства Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. II. – С. 175.

готувати поспіхом, перешкоди, що їх чинило приречене на загибель куркульство. З другого – мали місце перегини у проведенні колективізації і хлібозаготівель, політико-виховна робота партійних і комсомольських організацій серед колгоспників не всюди була на належному рівні, мали місце недоліки в організації праці, в колгоспах була ще слабка трудова дисципліна. З усіх цих причин у багатьох місцевостях України був недорід, не вистачало насіння, колгоспники одержали мало хліба на трудодні. Подекуди до колгоспного керівництва пробрались куркульсько-петлюрівські елементи, які псували машини, знищували худобу, розкрадали народне майно, чим розвалювали колгоспи.¹

Хоч би як називали це явище – голодом чи «різкою нестачею продовольства», що фактично було те саме, українські радянські історики визнавали, що його потрібно пояснити.

Ще одна помітна праця, опублікована в Києві у 1967 році, – «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» – була серйозною спробою створити офіційно схвалену історію колективізації в Україні. У цій праці про «труднощі» згадано в такому контексті:

Соціалістична перебудова дрібноселянського господарства виявилась дуже складною і важкою справою. Вперше в історії людства прокладався шлях до вільного і заможного життя трудящого селянства. Бракувало досвіду, кваліфікованих кадрів, матеріальних засобів і коштів, а навколо точилась найгостріша класова боротьба, і кожен, навіть зонайменший, промах класовий ворог використовував у своїх інтересах, тобто проти колгоспів.²

Цією ситуацією зазвичай пояснюють і боротьбу за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, проголошену 4 лютого 1932 року постановою ЦК ВКП(б). Ця кампанія передбачала створення постійних виробничих бригад у всіх колгоспах, кадрове зміцнення колгоспів, розширення ролі МТС у сфері контролю над колгоспами і запровадження типової системи оплати праці для колгоспників на основі нарахованих їм трудоднів. У книзі також зазначено, що на III Всеукраїнській конференції КП(б)У різні керівники відверто заявляли про серйозність становища у сільському господарстві: посівні площі скоротилися на 4,5 % проти 1931 року, і навіть колгоспи засіяли лише 91 % від того, що вимагалось за планом. Проте у цій праці не згадано, що практично кожен оратор говорив про «труднощі з продовольчим забезпеченням» у різних районах, хоча наведено уривки з архівних документів, в яких ідеться про те, що в кінці листопада 1932 року Українська СРР змогла заготовити лише 57,9 % від запланованого обсягу зерна, що врожайність із гектара була нижчою від середньої і що скоротилася кількість тяглової та м'ясо-молочної худоби.³

¹ Історія селянства Української РСР. – Т. II. – С. 177–178.

² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967. – С. 458.

³ Там само. – С. 459–460.

Головна причина такого стану в сільському господарстві України полягала в слабкому керівництві на селі з боку партійних і радянських організацій. Особливо незадовільною була організація і оплата праці в колгоспах. В практиці колгоспного будівництва того періоду здебільшого ігнорувалися вимоги економічних законів соціалізму. Відставання багатьох колгоспів пояснювалось недооцінкою економічного закону розподілу за працю, порушенням принципу матеріальної заінтересованості колгоспників і колгоспниць у результатах своєї праці. В матеріалах ЦК КП(б)У до XII з'їзду КП(б)У вказувалось, що в 1932 р. 32,4 % загальної кількості колгоспів республіки видали на трудодень колгоспникам менш 1 кг зерна. У постанові ЦК КП(б)У «Про факти викривлення директив партії у розподілі прибутків у колгоспах» (затвердженій політбюро ЦК КП(б)У 5 листопада 1932 р.) відмічалось, що в практиці розподілу натуральної частини колгоспних прибутків (тобто натуроплати. – Дж. М.) місцеві партійні організації, райколгосспілки і правління колгоспів допускали найгрубіші порушення неодноразових директив партії. Ці порушення зводились до створення численних натуральних фондів. Це різко зменшувало натуральні фонди видачі на трудодні колгоспникам, зайнятим у виробництві, завдавало великої шкоди як господарствам в цілому, так і матеріальним інтересам кожного колгоспника.

Внаслідок недоліків і помилок, припущених під час хлібозаготівель, та ігнорування принципу матеріальної заінтересованості (колгоспників. – Дж. М.) на Україні створилося важке продовольче становище.

Всі недоліки і помилки, що мали місце влітку 1932 р., спричинились у ряді місць до виходу селян із колгоспів...¹

Натякали навіть на справжню паніку, яка охопила лави КП(б)У в листопаді – грудні 1932 року, коли Москва все посилювала тиск на Україну з метою зібрати більше хліба. У книзі цитовано цікаву неоприлюднену постанову, датовану листопадом 1932 року, «Про мобілізацію робітників комуністів на хлібозаготівлі», яка закликала до мобілізації 600 комуністів із промислових центрів, які мали досвід партійно-масової роботи. Це були переважно «секретарі партійних осередків, заворги, культпропи, звільнені профспілкові працівники», яких об'єднували в бригади з 3–4 осіб. По 2–4 бригади посілали в райони, які вважались вирішальними для забезпечення заготівель, і зосереджували зусилля «на селах, де куркульський саботаж набув найгострішого характеру, а партійні організації працювали незадовільно». Поряд із цим ЦК КП(б)У наказав сільським парторганізаціям до 1 грудня 1932 року створити спеціальні бригади з колгоспників, які вже виконали або майже виконали план хлібозаготівель, для «сприяння» повному виконанню хлібозаготівель одноосібними господарствами. Одразу після пленуму ЦК ВКП(б) у січні 1933 року ЦК КП(б)У мобілізував ще 1300 комуністів, щоб замінити ними керівників у більше ніж половині сільських районів

¹ Там само. – С. 460–461.

України. Вважалося, що подібні заходи подолали «прорив» у сільському господарстві України.¹

У той же час було видано «Історію народного господарства Української РСР (1917–1967)» у двох томах. Загалом вона була менш інформативною, але визнавала, приміром, те, що реальна заробітна плата в роки першої п'ятирічки була недостатньою для прожиття робітників та їхніх родин і що через це вони стикалися з «продовольчими труднощами». Проте вину за ці «труднощі» покладали на залишки капіталістичних елементів на селі та невиконання планів заготівлі.² Згадано також і «прорив» у сільському господарстві України в 1932 р., який проявився в невиконанні планів заготівель, і різні спроби ліквідувати його, але жодного слова не було сказано про людські втрати, які супроводжували цей процес. Наступний уривок – чудова ілюстрація того, що можна назвати традиційним радянським поглядом на цей період, а також трактуванням цього та інших подібних незручних епізодів більш ортодоксальними істориками:

Процес суцільної колективізації сільського господарства в нашій країні являв собою революційний переворот у виробничих відносинах на селі. Виникли нові, соціалістичні, виробничі відносини, на основі кооперативно-колгоспної власності. В процесі революційної перебудови селянської економіки відбулося деяке тимчасове зниження рівня сільськогосподарського виробництва. Ось чому одним з найважливіших завдань другої п'ятирічки було – ліквідація прориву, який утворився в сільському господарстві, а також піднесення і організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Мобілізація всіх зусиль на виконання цього завдання була викликана тим, що вже в роки другої п'ятирічки колгоспи почали відігравати велику економічну роль у країні.³

Історики-правознавці – це частина окремого апарату, вони стоять окремо від інших істориків і часто можуть казати те, що не вільно іншим. У 1968 році один із них, Д. Сусло, зумів зробити одну з найзухваліших заяв у всій радянській літературі. У тексті «Історії суду Радянської України» він пише: «На початку 1933 року в Українській СРР почалися серйозні проблеми з продовольчим забезпеченням. У багатьох районах, зокрема основних хліборобних районах, населення залишили без хліба. Це призвело до помітного зростання злочинності». У примітках до цього абзацу він продовжує:

Причини продовольчих труднощів ще не досліджувались. Є певні підстави стверджувати, що партійні і державні органи на місцях за мовчазної згоди деяких керівних працівників Української СРР (Комісаріатів сільського господарства, державного планування тощо) шляхом завищення врожаю 1932 р.

¹ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – С. 462–463.

² Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. I. – С. 361.

³ Там само. – С. 411–412.

з метою прикрасити результати першого року суцільної колективізації свідомо піднімали показники врожайності і з цих кар'єрних міркувань, завищуючи (своїми даними) план хлібозаготівель, залишали в колгоспах одні лише насінневі запаси. Гіпотеза про те, що в ЦК КП(б)У і в уряді Української СРР при владі були вороги народу, які намагалися підірвати будівництво соціалізму, не відповідає дійсності.¹

Так, заховавшись за примітками, Сусло зміг дорікнути іншим радянським історикам за боягузтво у підході до цієї проблеми.

Незабаром ті, хто вважав, що маятник гойднуло надто далеко, пішли в контрнаступ. У 1969 році Інститут марксизму-ленінізму в Москві опублікував книгу «Ленінський кооперативний план і боротьба за його здійснення». У ній читаємо:

Не можна не дивуватися тому факту, що деякі автори представляють проблему таким чином, ніби помилки і перегини колгоспного руху, по суті, обнародуються тільки зараз, начебто ці автори єдині можуть відкрити, що трапилося насправді. Та це суперечить дійсності й несумісне з науковою істиною. Зазвичай такі автори мовчать про те, що помилки негайно викривалися і з усією можливою рішучістю суворо критикувалися самою партією та її Центральним Комітетом. Центральний Комітет сам вказав на характер та причини помилок і шляхи їх подолання. Центральний Комітет провів безжальну боротьбу з помилками і пережинами, доклав титанічних зусиль для ліквідації викривлень лінії партії, підтвердив ленінський принцип добровільності кооперації і своїми діями показав усьому селянству, що лівацькі викривлення в колгоспному будівництві не мають нічого спільного з політикою партії. Такий підхід до висвітлення найважливіших питань в історії колективізації має принципове політичне та методологічне значення.²

Вивіщення питання колективізації до рівня політичного принципу означало, що привертання надмірної уваги до того, що відбулося з селянством, могли прирівняти до політичної неблагонадійності.

У листопаді 1969 року цю точку зору підтримав сам Брежнев, заявивши на III Всесоюзному з'їзді колгоспників:

У процесі колгоспного будівництва ми не були вільні від відомих помилок, але це були помилки намагання шляху, помилки, спричинені браком досвіду. Партія сама викрила ці помилки, відкрито сказала про них людям і виправила їх. На жаль, і сьогодні знаходяться любителі перебільшити ціну цієї великої революційної події. У нашому розумінні колгоспної системи, Комуністична партія і радянський народ єдині. (Оплески.) Колгоспна система – наше велике історичне досягнення. (Бурхливі оплески.)³

¹ Історія суду Радянської України. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 126. Вказівкою на це посилання я завдячую д-ру Стівену Величенку.

² Ленинский кооперативный план и борьба за его осуществление. – М.: Госполитиздат, 1969. – С. 111.

³ Брежнев Л. И. Речь на Третьем всесоюзном съезде колхозников: 25 ноября 1969 г. – М.: Госполитиздат, 1969. – С. 6.

Після цього згадки про Голод у радянських працях дещо порідшали, хоча заява навіть самого Брежнєва не зразу відбилася на матеріалах, що їх уже готували до друку. Приміром, стаття В. П. Данилова, що вийшла у 1970 році, хоча була написана раніше, прояснила демографічну катастрофу початку 1930 років. Данилов вказував, що в кінці 1920-х та 1930-х років природний приріст населення в СРСР становив близько двох відсотків, а протягом 1930-х років офіційні прогнози чисельності народонаселення виходили з аналогічного приросту. (Навіть радянські вчені фактично не мають даних про чисельність населення у період з 1931 по 1936 рік.) Проте фактична чисельність населення Радянського Союзу за (замовчуваними) результатами перепису в січні 1937 року виявилася на 15–16 млн меншою, ніж можна було очікувати за такого щорічного приросту населення.¹ Це означало, що в Радянському Союзі був дефіцит населення (тобто смертність була вищою, а народжуваність нижчою, ніж можна було очікувати) у 15–16 млн *ще до* того, як загинула більшість жертв Великої Чистки кінця 1930-х років.

Кілька російських письменників, як-от Михайло Алексєєв, чії батьки загинули 1933 року у Поволжі, все ще могли писати про Голод за межами України в таких офіційних російських націоналістичних органах, як «Наш современник».²

Третій том збірника «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» вийшов у 1971 році й охоплює роки з 1933-го по 1937-й включно. У цьому томі немає жодного документа, що відображав би труднощі, які перенесли селяни в 1933 році, а лише згадка про запізнілий розподіл жалюгідного врожаю 1932 року та про надання насіння та продуктів для посівної 1933-го.³

Загалом стало складно знайти щось більше, ніж побіжне посилення на Голод, коли автор згадував про нього, щоб пояснити щось інше. Наприклад, російський радянський етнодемограф В. І. Козлов так пояснює факт раптового скорочення чисельності українців та казахів у СРСР у період з 1926-го по 1939 рік:

Судячи з деяких розрізнених даних, зниження рівня смертності в період відбудови народного господарства дещо сповільнилося, а в деяких регіонах країни йшло неоднаковими темпами. Так, падіж худоби в Казахстані в 1930 р. і неврожай 1932 р. в Україні, можливо, навіть спричинили короткочасний сплеск смертності.⁴

¹ Данилов В. П. Динамика населения СССР за 1917–1929 гг. (Опыт археографического и источниковедческого отбора данных для реконструкции демографического процесса) // Археографический ежегодник за 1968 год. – М.: Наука, 1970. – С. 248–249.

² Див. розділ 4.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. III. – С. 59–60, 81–82, 93–97, 241–243, 251–252.

⁴ Козлов В. И. Национальности СССР: этнодемографический обзор. – М.: Статистика, 1975. – С. 153.

Проте в іншому місці він додає:

Зниження темпів росту українського населення можна пояснити зниженням темпів його природного приросту (особливо в Україні на початку 1930-х років; спад чисельності, очевидно, був спричинений тим фактом, що значні групи населення у південному та інших регіонах європейської частини РРФСР, які називали себе українцями під час перепису 1926 р., якраз перебували на стадії етнічного переходу і під час перепису 1939 р. визнали себе вже росіянами.¹

Козлов не зробив жодної спроби провести розмежування цих двох чинників, що визначали чисельність українців у Радянському Союзі в 1926–1939 роках.

Після цього, коли радянська історіографія згадувала про помилки і регіони, це робили зазвичай лише у зв'язку з початковою фазою колективізації. При цьому пояснювали, що партія сама викрила і подолала помилки після того, як у березні 1930 року Сталін засудив викривлення.

Проте у 80-ті роки західні дослідження вже не дозволили Радянському Союзу ігнорувати факт Голоду. Спочатку це проявилось у свідомості радянських дипломатів. Радянські представники на Заході, які періодично наштотувалися на цю проблему, почувалися зобов'язаними відповісти на питання, що їх піднімали західні науковці. 28 квітня 1983 року посольство Радянського Союзу в Канаді випустило прес-реліз «Про так званий “голод” в Україні», у якому було заперечено факт Голоду, а визнано лише труднощі, які постали головним чином внаслідок посухи. Хоча більшість українських селян і вітали колективізацію – йшлося у прес-релізі, – заможні селяни, так звані куркулі, чинили спротив і акти тероризму та саботажу. І все ж було визнано, що «звичайно, постраждали багато родин, деякі дуже сильно, надто ті, чиїх односельців чи синів вбили бандити-куркулі. Деякі села опинилися в жахливому становищі після того, як були спалені їхні запаси зерна або потруєна худоба. Тим не менше, в цілому картина на Україні не нагадувала повного занепаду з відтінком всенародної трагедії, як це зображають найзапекліші антирадянські письменники в канадських засобах масової інформації. Навпаки, весь народ розпочав величні економічні та соціальні перетворення у загальній атмосфері героїчної праці та небаченого ентузіазму».²

У жовтні того ж року, виступаючи в Організації Об'єднаних Націй, представник української делегації в ООН Іван Хміль відгукнувся про Голод як про «вигаданий голод, який нібито мав місце в Українській СРР п'ятдесят років тому» і відкинув це як «наклеп», що його поширили «українські буржуазні націоналісти», які в роки Другої світової війни служили Гітлеру, потім перебралися до

¹ Там само. – С. 251.

² Відділ преси посольства СРСР у Канаді, «Про так званий “голод” в Україні». – Інформаційний реліз № 60, 28 квітня 1983 р. – С. 2–3.

Сполучених Штатів і, «щоб виправдати свою присутність у цій країні, почали поширювати вигадки про голод». Хміль також натякнув, що і США все ще мають значні проблеми з голодом.¹

У листопаді 1983 року «Комуніст України» опублікував статтю В. П. Баштанника «Всупереч істині (З приводу вигадок буржуазної пропаганди про сільське господарство в СРСР)». Не згадуючи про Голод відкрито, автор скаржиться на те, що «буржуазну пропаганду» використовують у «психологічній війні», поливаючи брудом колективізацію сільського господарства в СРСР. Це робилося шляхом застосування «нечесних способів і засобів, маніпуляцій і фальшування фактів, а також використання “мемуарів” різного стибу ренегатів і зрадників Батьківщини».² Також він практично повторив слова Брежнєва, заявивши:

Звичайно, народження колгоспної системи не пройшло без труднощів. З переходом до суцільної колективізації куркулі та інші ворожі елементи стали на шлях запеклої боротьби з Радянською владою. Не один борець за соціалістичне село загинув від їхніх рук. Були також і помилки, і промахи. Вони проявились, як відомо, в порушенні – за певних обставин – принципу добровільності і в поспішному запровадженні колективізації. Проте це були помилки дослідницькі, і зроблені, головню, через брак досвіду. Партія мужньо викрила їх, відкрито розповіла про них народоді і проявила у їх виправленні ленінську рішучість.

Це – правда історії. Ніхто цього не може приховати.³

Така заява у щомісячному журналі Центрального комітету Комуністичної партії України була не так власне заявою, як вказівкою. Українським радянським науковцям було повідомлено про небезпеку будь-якого іншого підходу.

Тоді надійшла черга для допомоги партійному апарату з боку академічної науки у справі викриття антирадянських фальсифікацій. Для України це – Інститут історії та Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Оскільки завдання творів цього жанру – дати відповідь західним фальсифікаторам, вони мусять встановити характер «антирадянської фальсифікації» і сформулювати відповідь. У 1984 році таку працю – «Націоналізм під личиною радянології (Критика сучасної буржуазної історіографії України)» авторства М. М. Варварцева – було опубліковано. Вона містила офіційну відповідь Радянської України західній науковій спільноті з приводу Голоду. Автор пише:

¹ Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй, 38-ма сесія, А/С.3/4-38/SR.17, від 19 жовтня 1983 р.

² Баштанник В. С. Всупереч істині (З приводу вигадок буржуазної пропаганди про сільське господарство СРСР) // Комуніст України. – 1983. – № 10. – С. 85. Зреферував і проаналізував Роман Солчаник: *Solchanyk R. Ukrainian Party Journal Defends 'Socialist Transformation of Agriculture', RFE/RL Research Report, RL 393/83, 24 жовтня 1983 р.*

³ Там само. – С. 87.

У реакційній історіографії чимало зусиль докладається, щоб дати бій радянським науковцям у питанні про результати колективізації. Закордонні «специ» не турбуються про те, щоб об'єктивно проаналізувати статистичні та фактичні дані про українське село. Натомість вони основним предметом обрали труднощі та помилки, які виникли під час практичного проведення колективізації. Значне місце у цьому належить спекуляціям, зокрема про труднощі з харчами, які постали в низці районів України в 1932–1933 рр. Справжні причини – брак досвіду в організації виробництва у більшості колгоспів, підризна діяльність недобитків куркульства, посуха в деяких районах – повністю відсутні в їхніх розрахунках. Час від часу окремі фактори, які перешкождали успішному будівництву колгоспної системи, таки згадано. Скажімо, у монографії Р. Салліванта згадано вплив несприятливих погодних умов на врожайність, а також підризну діяльність буржуазних націоналістів у колгоспах.

Проте буржуазні «україністи» не ухиляються від своєї основної лінії – натякати на «штучний» характер труднощів із харчами, що їх створив якийсь «центр». Усупереч фактам, Д. Далримпл, Дж. Хадсон та інші заявляють, що селян залишили взагалі без допомоги.¹

Для Варварцева видана в лютому 1933 року позика насінням та фуражним зерном Україні та Північному Кавказу (частину якої із запізненням використали для споживання) – це свідчення того, що голодним людьми справді надавали допомогу. Він заявляє також, що частина куркульства саботувала хлібозаготівлі й захоплювала владу в колгоспах, де нібито знищили харчові запаси:

Якщо говорити про зумисні дії з метою залишити трудящих без запасів продовольства, то таке справді траплялося. Організовували й використовували цю діяльність залишки знищених експлуататорських класів, переважно колишні куркулі, які вдавалися до нових методів боротьби проти соціалістичного порядку, проникаючи в колгоспи, а в деяких випадках навіть і обіймаючи в них ключові посади... Користуючись браком досвіду керівництва великомасштабним сільським господарством, вони вдалися до провокацій у питаннях постачання харчів і підривали роботу підприємств із постачання сільськогосподарської продукції сільському населенню.²

Варварцев також заявив, що труднощі не охопили всю територію Української СРР, але забув повідомити читачеві, які ж саме області залишилися неохопленими.

Одна з головних тез Варварцева – типова для цього жанру – твердження, що радянологія виникла на Заході після Другої світової як засіб психологічної війни проти Радянського Союзу. Цим же послугується і Б. Бабій, директор Інституту держави і права АН УРСР.

¹ Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (Критика современной буржуазной историографии Украины). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 176.

² Там само. – С. 176–177.

У статті «Анатомія антикомунізму: всупереч нормам міжнародного права», опублікованій у щоденній газеті «Радянська Україна» 11 серпня 1985 року, він пише:

Політика американського імперіалізму у 80-ті роки характеризується новими спробами грубо перевернути цінності реального соціалізму. Активну участь у цьому беруть представники вищих ешелонів влади США.

В спробах звести наклеп на суспільство реального соціалізму правлячі кола США та їхній ідеологічно-пропагандистський апарат послали останнім часом нападки на економічний розвиток нашої країни в цілому і союзних республік зокрема. З особливим завзяттям адміністрація США намагається дискредитувати становище в сільському господарстві на Україні.

Новим кроком в ескалації «психологічної війни» та посиленні втручання у внутрішні справи СРСР є провокаційна істерична кампанія, розв'язана у Вашингтоні з приводу продовольчих труднощів, які мали місце в 30-ті роки на Україні. Метою цієї диверсії, побудованої на брехливих вигадках, підтасованій аргументації та спростованих життях інсинуаціях, є обмовляння і підриг радянського державного і суспільного ладу, розхитування ідейно-політичної та інтернаціональної єдності радянського суспільства. Буржуазні «дослідники» не раз звертались до тих чи інших подій в історії нашої країни з метою дати їх перевернене тлумачення, і можна було б не звертати уваги на ці інсинуації. Але кампанія, про яку йде мова, за своїм характером – не ординарний ідеологічний чи пропагандистський захід. Це – акт протиправної «психологічної війни» з відверто афішованими цілями. Адже не випадково глава американської держави публічно ототожнює своє ставлення до Радянського Союзу з ставленням до нас воєнних злочинців і зрадників, які активно допомагали нацистам встановлювати на окупованих ними землях кривавий «новий порядок».

Бабій додає, що у 1931–1932 роках і в Америці були голодні бунти, і слідом за Хмілем цитує гарвардського професора Лері Брауна – на підтвердження того факту, що в Сполучених Штатах і сьогодні все ще існує голод.¹

Найважливішим моментом реакції української влади на дослідження західних науковців із приводу Голоду стала публікація в січевому випуску «Українського історичного журналу» за 1986 рік у рубриці «Проти буржуазних фальсифікацій історії» під заголовком «Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій». Це був докладний звіт про «науковий круглий стіл», що відбувся в Києві 21 жовтня 1985 року під керівництвом Інституту історії партії, Інституту істо-

¹ Бабій Б. Анатомія антикомунізму: всупереч нормам міжнародного права // Радянська Україна. – 11 серпня 1985 р. – С. 3.

рії та Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР та редколегії «Українського історичного журналу».¹

Цікаво, що єдину більш-менш безпосередню вказівку на сам Голод зробив у вступному слові Ю. Ю. Кондуфор:

Нам потрібно усвідомити, що по цей день на Заході буржуазні фальсифікатори та їхні лакеї, українські буржуазні націоналісти, тенденційно спотворюють процес соціалістичної перебудови в селі, розвиток колгоспного руху, здійснення сучасної аграрної політики КППРС, і дають викривлене зображення процесів, які відбулися і зараз відбуваються на селі. Так, у колективізації були також і помилки, і перегини. Партія мужньо викрила і пододала їх. Та це були лише епізоди величезної творчої роботи – будівництва соціалізму на селі. Це були помилки творення, творчого пошуку, і вони виникали через брак досвіду. Для партії і народу існує лише один погляд на колективізацію. Колгоспна система – це наше велике історичне досягнення.²

І ніде в цій дискусії читач не дізнається про те, що ці помилки призвели до людських втрат. Натомість бачимо бурхливу параноїдальну реакцію на будь-яку інформацію, що підтверджує факт Голоду. Приміром, О. Ф. Іванов, старший викладач Київського державного університету, обговорює слухання підкомісії Сенату США із сільського господарства про український Голод (1983 р.), жодним словом не обмовившись, якою ж була тема тих слухань. Натомість він просто зазначає, що «лейтмотивом свідчень цих “експертів” була фальсифікаторська теза про “відсутність економічних передумов” для партійного курсу колективізації, тоталітаристський характер цього процесу, “експлуатація” селян і т. д.».³

І справді, у жодному виступі 1933 рік не згадувався як чимось особливий у зв'язку з колективізацією чи хлібозаготівлями в Україні. Не було навіть звичайних у такому разі посилань на «продовольчі труднощі». Найавторитетніший фахівець із питань колективізації в Україні професор М. Т. Куц із Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту займався лише союзною політикою й жодного разу не згадав про особливості ситуації, що її пережила Українська СРР.⁴ Залишається припускати, що було вирішено просто заперечувати історичний факт Голоду або, принаймні, жодним чином не підтверджувати існування «перегинів» в Україні (крім раніше визнаних «помилко» у всесоюзному масштабі). Той факт, що було організовано таку серйозну конференцію, а на ній не прозвучало нічого особливого, свідчить як про все більшу потребу української влади якимось реагувати на пожвавлення громадської думки,

¹ Історичний досвід КППРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 59–99.

² Там само. – С. 80.

³ Там само. – С. 84.

⁴ Там само. – С. 6–68. М. Куц у 1965 р. видав цитоване вище дослідження «Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.).».

так і про її неспроможність це зробити. Ця далеко не переконлива інформація з конференції послужила лише пересторогою не торкатися забороненої теми.

Ще однією офіційною відповіддю стало інтерв'ю з Хмілем, який вже повернувся з ООН і тепер представляє українську радянську історичну науку. Це інтерв'ю – «аналіз псевдодокументального фільму “Жнива відчаю”», що його транслювало «Радіо Київ» для українців за кордоном 1–3 листопада 1986 року. Як стверджує Хміль,

сумнозвісну тезу про штучний голод у Радянському Союзі використовують пропагандистські служби у США, щоб відвернути увагу свого населення від їхніх власних труднощів. ...не випадково початок антирадянської кампанії збігся із різким загостренням ситуації з забезпеченням харчами у США.¹

Наголосивши кілька разів, що сучасна Америка, як виявляється, теж потерпає від голоду, він заявив, що «суцільна свідома фальсифікація харчової ситуації в Країні Рад, включно з нашою республікою, у 30-ті роки» не враховує посуху 1931–1932 років, брак досвіду керівництва колективізованим сільським господарством та саботаж з боку класового ворога. Як стверджує професор Хміль, цей фільм ґрунтується на сфальшованих джерелах із залученням емігрантів-зрадників у ролі очевидців «так званого» Голоду, а також «професійних антикомуністів, що спеціалізуються в галузі радянології» на кшталт Джеймса Мейса. На завершення Хміль запевняє слухачів:

Спроби спекуляцій на подіях п'ятдесятирічної давності з метою підхльоснути антирадянську істерію і розпалити ненависть до нашої країни виявилися безперспективними... Але, як у минулому, так і зараз, усе це поступово стихне.²

Із процитованих вище джерел видно, що на початку 1980-х років радянські історики відійшли від навіть обмеженого наукового аналізу питань, пов'язаних із Голодом в Україні 1932–1933 років, до просто його заперечення.

Проте за часів Горбачова гласність почала приносити свої плоди – якщо не в історії, то принаймні у сфері літератури. 16 липня 1987 року в «Літературній Україні», щоденному виданні Спілки радянських письменників України, було двічі згадано про Голод. Український радянський літературознавець Микола Олійник пише:

Перебудова відкриває перед літературою багато можливостей. Чимало тем, які були під сімома замками, розкривають свої «таємниці», ждуть правдивого втілення в художніх образах і колізіях. Найважливішою серед них здається мені екологічна. Навіть голод тридцять третього з усіма його трагічними наслідками, до чого десятиріччями тягнулася рука митця і що

¹ Summary of World Broadcasts (Збірник міжнародних радіопередач), 21 листопада 1986 р., SU/8422/A1/9.

² Там само, A1/9-11, цитата з A1/11.

безжалюбно вилучалося, – навіть він поступається перед всемогутністю проблем Природи.¹

Навряд чи можна назвати це гучним закликком до «правдивого втілення», оскільки суть не в екологічній проблемі неврожаю, а в політичній проблемі вилучення врожаю.

Що цікаво, у цьому ж номері було вміщено уривки з невиданої автобіографії (1966 р.) Григора Тютюнника, українського радянського письменника, який помер 1980 року. У ній він писав:

У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Феодулович Тютюнник, помер – ще й не сивий був і зуби мав до одного міцні... я й досі не знаю, де його могила...²

Таке сказати міг практично кожен українець, який приїхав на Захід з радянської України ще до 1939 року, але навряд чи щось подібне можна було б очікувати від радянської преси. За Хрущова у Радянському Союзі письменники-белетристи вже проклали були історикам шлях до розкріпачення. Можливо, нині ми бачимо початок ще одного такого епізоду.

Серед істориків деякі сміливці також почали виступати з відвертими твердженнями у виданнях, які були щоразу приступніші для широкої публіки. В. П. Данилов у популярній газеті «Советская Россия» від 11 жовтня 1987 р. засудив Сталіна за примусове об'єднання селян у колгоспи і підкреслив, що за зиму і весну 1932–1933 років Голод забрав життя «величезної кількості» людей.³

Ті громадяни Радянського Союзу, які хочуть писати про минуле правдиво, здобули значні перемоги, але зазнали й невдач. У промові 2 листопада 1987 року Михайло Горбачов заявив, що за Сталіна «масові репресії охопили багато тисяч членів партії та позапартійних».⁴ Визнання тисяч жертв – це лише обмежене визнання арештів, які проводили серед еліти. Таке визнання залишає поза увагою насильство над суспільством в цілому під час таких подій, як Голод 1932–1933 років, який забрав життя мільйонів людей.

А проте через дослідження західних науковців представникам Радянського Союзу стає все важче просто заперечувати історичність Голоду в Україні. У грудні 1987 р. щотижневий журнал «Огонёк» надрукував статтю Марка Тольца про замовчувані дані радянського перепису населення у 1937 р. під заголовком «То скільки ж нас тоді було?» Автор пояснює постання Голоду «дуже сильним неврожаем» на Північному Кавказі і Нижньому Поволжі, в той час як становище «було трохи кращим... на Україні» (так!), що й спричини-

¹ Олійник М. Час і ми // Літературна Україна. – 16 липня 1987 р. – С. 5.

² Тютюнник Г. Вічна загадка: автобіографія // Літературна Україна. – 16 липня 1987 р. – С. 6. Двома останніми посиланнями я завдячую д-ру Ларисі Онишкевич.

³ Данилов В. П. У колхозного начала // Советская Россия. – 11 октября 1987 г. – С. 4.

⁴ «Вашингтон Пост», 23 листопада 1987 р. – С. А26. (Виділення наше.)

ло «різке зниження» приросту населення в Радянському Союзі. Далі він пише:

Голод охопив насамперед ту частину населення країни, яка зазвичай її годувала. Першими жертвами ставали діти. У селах гинули цілі родини. Адаже відомо, що для виконання плану в тих важких умовах у багатьох місцях при заготівлях зерна вивозили весь хліб без винятку. Це торкнулося навіть того зерна, яке призначалося на фураж або було видане (колгоспникам. – Дж. М.) у формі авансу на трудодні. Згодом буде вжито заходів для виправлення цих «перегинів», але вони вже встигнуть завдати своєї непоправної шкоди.

Тривалий час традиційна формула «труднощі періоду індустріалізації і колективізації» ніби не підлягала розшифруванню. Але зараз настав час сказати, що ховалося за нею. Інакше трагічні події, що передували перепису 1937 року, так і залишаться нерозшифрованими.

Як складалися умови життя в ті роки? Визначалися вони передусім найсуворішим нормуванням та обмеженням споживання. З 1929 року в містах нормування постачання хлібом і цукром стало повсюдним. Воно поширилось і на інші продукти, а також і деякі промислові товари. Звісно, це було пов'язане зі зниженням сільськогосподарського виробництва у період колективізації. Водночас зросли заготівлі сільськогосподарських продуктів. Цього вимагало не лише швидке зростання міського населення. Необхідно було знайти засоби для пришвидшеної індустріалізації. І щоби дати необхідну техніку народному господарству, країна була змушена йти на закупівлю за кордоном. У 1931 році радянські закупівлі становили третину всього світового експорту машин та устаткування, а наступного року їхня частка склала навіть близько половини в цій частині світового експорту. Але що ми могли продати навзаєм? Небагато що, в тому числі й зерно. І за цих умов щонайбільшого напруження почався неврожай 1932 року.

Істинні масштаби цього лиха, очевидно, невідомі нам понині. Саме сільськогосподарська статистика «прославилася» в ті роки явними фальсифікаціями. Відомо, що дані про виробництво зерна з 1933 року внаслідок маніпуляцій із методикою почали свідомо завищувати. Яких масштабів це набуло, видно з такого прикладу. На тому ж XVII з'їзді ВКП(б) у доповіді Й. В. Сталіна виробництво зерна в 1933 році було названо 89,8 млн тонн. На даний час Держкомстат оцінює його в 68,4 млн. А за попередні роки цифри й зараз друкують колишні. І, судячи з них, ніякого неврожаю 1932 року в цілому по країні не видно. А хіба приписки з'явилися в нас учора чи позавчора? Але в нещодавню опублікованому ювілейному статистичному щорічнику знову повторюють старі цифри. Для 1932 року – 69,9 млн тонн, що на 0,4 млн тонн БІЛЬШЕ від урожаю зернових 1931 року. І навпаки, для 1934 року Держкомстат зараз дає цифру на 2,3 млн тонн МЕНШЕ порівняно з 1932 роком. Але ж із 1 січня 1935 року картки на хліб було скасовано! Напевно, вже час розгадати цю загадку.

Утім, зрозуміло й так, що життя для населення складалося надзвичайно важко. Це видно, наприклад, із цифр виробництва молока, різке зниження котрих може бути показником становища з дитячої смертністю. У 1933 році виробництво молока було не більше, ніж голодного 1921 року: адже в роки колективізації різко скоротилося поголів'я стада... Тривалий час мені не вдавалося знайти цифри, з яких можна було б судити про те, що ж насправді відбулося у 1933 році з чисельністю населення. В одній із праць видатного демографа Б. Ц. Урланіса я побачив нарешті цифри, які мене цікавили. Адже у своїй книзі «Проблеми динаміки населення СРСР» серед інших тем він розглянув колишній досвід прогнозування майбутньої чисельності населення країни. Учений проаналізував, як розрахунок, за яким народжуваність і смертність вважались постійними на рівні середини двадцятих років, розійшовся з дійсністю. За цим розрахунком населення СРСР на 1 січня 1933 року мало становити 167,7 млн осіб. «Відхилення розрахункових даних від дійсності, – як писав Б. Ц. Урланіс, – становило приблизно 7 млн осіб». Далі, розглядаючи, як далеко відхилювався від дійсності прогноз на першу п'ятирічку, автор оцінює чисельність населення в країні на 1 квітня того ж року в 158 млн осіб. Із цих цифр видно, що в 1933 році населення не лише не збільшувалось, а навпаки скорочувалось!

І тепер можна уявити, наскільки воно (за Урланісом приблизно на цілих десять мільйонів!) було далеке від сталінської цифри.

А ось інші дані, що показують тодішнє становище. Відомо, що в 1933 році навіть у містах європейської частини країни кількість народжень поступалася кількості смертей.

Це, зрештою, пояснює ще одну загадку – чому до моменту перепису тоді писали про 170 млн. Адже в 1935 році Й. В. Сталін говорив про щорічний приріст «на цілу Фінляндію». Однак, що це було не так, мовчки визнавалося. Ось і виходило, що фігурували дві цифри: 168 млн на кінець 1933 року і 170 млн на початок 1937 року.¹

Проте, продовжує Тольц, перепис 1937 року подає цифру радянського народонаселення у 163,8 млн. Ці дані було приховано, а всіх відповідальних чиновників заарештовано як ворогів народу.²

Підсумкові дані перепису 1937 р. було опубліковано чверть століття тому, але лише в спеціалізованих статистичних журналах – не в популярних щотижневиках – і без будь-яких згадок про Голод.³ Що стосується даних про врожай на початку 30-х років, цілком можливо, що в 1932-му врожай і справді був вищим, ніж у 1931 чи 1934 роках. У 1931–1932 роках було визнано факт труднощів з урожаєм зернових (офіційно визнаною причиною була посуха в Поволжі),

¹ Тольц М. Сколько же нас тогда было? // Огонек. – 1987. – № 51 (19–26 грудня). – С. 10–11.

² Там само. – С. 11.

³ Староский В. Методика исследования элементов роста народонаселения // Вестник статистики. – 1964. – № 11. – С. 11.

а в 1934 р. Голод вдалося відвернути лише завдяки хлібу з державних резервів і зниженню планів хлібозаготівлі. До того ж, хто був знайомий із даним періодом, не міг заявляти, що ситуація на Нижній Волзі була гіршою, ніж в Україні у 1933-му. Тож здається, що Тольц знає ще менше за нас. Та все ж він зміг хоча б виступити в офіційній радянській пресі.

Наприкінці грудня 1987 року перший секретар ЦК Комуністичної партії України Володимир Щербицький виступив із промовою, присвяченою 70-й річниці першої спроби створити радянський український уряд. Посередині довгого огляду історії радянської України натрапляємо на уривок, який є скромним кроком уперед:

Але перехід до колективного сільського господарства був далеко не простим. Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення (партійної) лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили обстановку на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 – на початку 1933 року, а в ряді сільських місцевостей і голод.¹

Це був сигнал офіційним українським радянським історикам: тепер дозволено бути дещо відвертішим у питаннях про Голод в Україні. Справді, вперше член радянського політбюро публічно назвав 1933-й роком Голоду.

Як далеко могли заходити українські радянські історики, стало видно з англійськомовної статті Станіслава Кульчицького, що її у січні 1988 року надрукувала газета «Ньюз фронт Юкрейн» («Вісті з України») – орган товариства зв'язків з українцями за кордоном (товариства «Україна»).

На початку статті Кульчицький заявив, що голод 1921 р. був тяжчим, ніж 1933-го, внаслідок політики держави. «На щастя, завдяки заходам, що їх вжила держава, голоду на початку тридцятих років не дали досягнути масштабів попереднього». Автор повторює кілька консервативних тез: по-перше, що колективізація сільського господарства була історичною необхідністю; по-друге, що боротьба проти викривлень навесні 1930 року «поклала край» примусовому об'єднанню селян у колгоспи; і по-третє, що велика частка вини за провали в сільському господарстві лежить на лінощах та безвідповідальності селянства. Незважаючи на нібито добровільний характер колективізації після березня 1930 р., Кульчицький визнає, що «селяни, які вступили до колгоспу, не були цілком переконані в перевагах колективної праці над одноосібною». Далі він пише:

¹ Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні, 25 грудня 1987 року // Молодь України. – 26 грудня 1987 р. – С. 2.

Людську психологію указом не змінити, отож селяни-малоземельники, які вступали до колгоспів, вирізнялися поганою дисципліною, інколи безвідповідальним ставленням до усупільненої худоби, розбазарюванням колективної власності, байдужістю до всього, крім власного городика. Якщо додати до цього організаційний безлад, який був природним результатом браку досвіду керування колгоспами, отримаємо ясну картину справжніх труднощів.¹

Кульчицький заявляє також:

Під час заготівельної кампанії 1931 року вище керівництво вимагало від районного та сільського керівництва виконання планів за будь-яку ціну, хоча ці плани постійно змінювалися. Не будучи обізнаними з дійсним станом справ на місцях, республіканські органи (тобто органи Української СРР) часто підвищували заплановані показники. У той же час місцевій владі не вдалося побачити справжнього потенціалу колгоспів. Внаслідок цього насінневі фонди часто забирали навіть у тих колгоспів, які перевиконали поставлені плани.²

У цілому слушно, *крім того*, що керівництво Української СРР просто відповідало на тиск Москви.³

За Кульчицьким, селяни, позбавлені будь-яких стимулів, «вигадали оригінальну тактику саботування державних закупівель»: подавали неправдиві дані про кількість зібраного врожаю чи залишали частину зерна у колосках, щоб потім потай домолочувати.

Звичайно, перед лицем таких фактів вище керівництво тиснуло на райони і колгоспи, які не виконали планів. Справжні труднощі не брали до уваги. Невиконання планів розглядали як саботаж, а цього було достатньо, щоб почалися репресії. Хибна теорія посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, якій Йосип Сталін надавав надзвичайної ваги, також відіграла свою роль. Районне та колгоспне начальство було деморалізоване і налякане суворими дисциплінарними заходами, тож намагалось виконати план за будь-яку ціну... Як було вказано в постанові III Всеукраїнської конференції КП(б)У, у ряді районів почався серйозний дефіцит харчів.⁴

Тут автор підходить аж надто близько до того, щоб звинуватити селян у провокуванні держави на репресії, але в усьому іншому досить-таки точно описує ситуації напередодні Голоду. Прикметною рисою,

¹ Kulchytsky S. Historical Experience: Vital Today // News From Ukraine. – 1988. – № 2. – Р. 7.

² Там само.

³ Див., напр.: Украина продолжает отставать, только отдельные районы большевистски борются за хлеб // Правда. 26 января 1932 г. – С. 1. Як зрозуміло із заголовку, Москва звинувачувала українських керівників у небажанні за будь-яку ціну виконувати план, називала райони, де цього не було досягнуто, наполягала на виправленні ситуації з їхнього боку, а вони або щосили намагалися виправитися, або їх замінювали.

⁴ Kulchytsky S. Historical Experience. – С. 6.

яку автор пізніше розвинув, є повернення до типового для хрущовської епохи розмежування між Комуністичною партією, якій приписуються всі добрі справи, і Сталіним, якого звинувачують в усіх гріхах. Це нагадує хрущовський міф про те, що навіть за часів найстрашніших сталінських репресій завжди існувало «ленінське ядро» партії, яке намагалось стримувати його.

Найцікавіше, звичайно ж, те, як Кульчицький пояснює сам Голод:

Весняна посівна кампанія 1932 року проводилася за несприятливих обставин. Продуктивність праці різко впала навіть порівняно з 1931 роком, що пояснювалось поганим харчуванням колгоспників, виснаженням худоби, незадовільною організацією праці. До негативних чинників додалися і несприятливі погодні умови.

6 травня 1932 року уряд СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли резолюцію про скорочення закупівельних планів для колгоспів та одноосібних господарств на 20 %, що дало їм змогу продавати надлишки зерна у містах. Проте ситуація вимагала змінити самі засади закупівельної політики, а не просто скорочувати обсяги закупівель. У липні 1932 р. III Всеукраїнська конференція КП(б)У піддала принциповій критиці систему вилучення надлишків – основну помилку політики хлібозакупівлі. Але на відміну від 1929 р., коли Йосип Сталін визнав факт застосування хибних методів організації колгоспів і постарався виправити ситуацію, цього разу, не зважаючи на жодні аргументи, він вперто чіплявся за ту систему закупівлі зерна, яка вже склалася.

Скорочення закупівлі зерна в другій половині 1932 р. призвело до повного припинення експорту зерна з Радянського Союзу, що згубно відбилосся на зовнішній торгівлі країни. Власне, питання про подальший експорт зерна більше не стояло: над країною нависла загроза голоду.

Нижче наведено разючі цифри, які свідчать про небезпеку становища, що склалося на той час: впродовж періоду з січня по листопад 1930 року українське селянство виробило 400 млн пудів зерна, в той час як показник за відповідний період 1932 року становив усього лише 195 млн. Подібна ситуація спостерігалася і в інших областях країни.¹

Знову ж таки, ця стаття цікава з огляду на те, про що вона говорить і що замовчує. Посівна 1932 року почалася із запізненням. Площі під посів дещо поменшали порівняно з попереднім роком. Погода як чинник неврожаю не відіграла такої помітної ролі, як у попередні роки. Автор також не вважає за потрібне згадати те, що в 1931–1932 роках посуха за межами України було офіційно визнано й мобілізовано обмежену допомогу.² Травневі реформи скоротили хлі-

¹ *Kulchitsky S. Historical Experience.* – С. 6.

² Молотов офіційно визнав, що посуха 1931 р. у Поволжі, Західному Сибіру й Казахстані понижила врожай зернових. Після його визнання у лютому 1932 р. труднощів, пов'язаних із посухою в Поволжі, було мобілізовано хоч якусь допомогу. У другій половині березня «Правда» оголосила, що після цілковитого

бозаготівлю лише до обсягів фактично вилученого за 1931–1932 сільськогосподарський рік зерна, що мало допомогло селянам. Проте Кульчицький правильно зазначає, що вся система примусових заготівель і додаткових планів була фундаментальною проблемою на території цілого Радянського Союзу. Правда й те, що до і після III Всеукраїнської конференції КП(б)У її представники безуспішно намагалися пом'якшити вимоги Москви. Сталін та центральні органи, власне, ще посилили тиск системи заготівель через запровадження таких заходів, як закон від 7 серпня 1932 року (10-річне ув'язнення або найвища міра покарання за крадіжку одного колоска пшениці). Вони також напряму, у два етапи, перебрали контроль над українським партапаратом: у жовтні 1932-го та січні 1933-го років. Заява про повне припинення експорту зерна в другій половині 1932 року не відповідає дійсності, хоча обсяги експорту справді суттєво зменшились. Важливо й те, що автор не порівнює врожай 1932 року з урожаєм 1931-го, бо в 1931-му він був ще гірший, ніж у 1932-му, проте Голод настав у 1932–1933 роках.

Кульчицький стверджує, що на початку листопада для забезпечення хлібозаготівель було створено надзвичайні комісії, які послали до Харкова (тодішньої столиці Української СРР), на Північний Кавказ і Поволжя. Він звинувачує харківську комісію в тому, що вона робила розрахунки за методом обчислення «біологічного врожаю», тобто збіжжя, а не фактично зібраного до комори. Різницю помилково списували на розкрадання. Заготівлі перетворилися на просту конфіскацію. Щодо згаданих комісій, нам відомо лише про ту, яка діяла на Північному Кавказі, в основному зосередившись на Кубані, заселеній переважно етнічними українцями.

Кульчицький доклав зусиль, щоб показати, що Москва намагалася зарадити цій ситуації. Він наводить указ від 19 січня 1933 р., яким система примусових контрактів (контракція) замінювалася на встановлені державою тверді квоти,¹ і вітає це як повернення «до ленінського принципу натурподатку». Він стверджує, що тепер селяни

виконання планів хлібозаготівлі на 1931–1932 роки в Північно-Кавказькому краї «ударними методами» вдалося добути ще 40 тис. тонн зерна, які відправили до районів, уражених посухою. У Казахстані, де ще в 1930 році почався масовий голод (із зовсім інших причин, ніж в Україні у 1932–1933 роках), з державного резерву у 1932 році виділили 2 млн пудів зерна для кочового та напівкочового населення як допомогу на насіння та харчування. Див.: «Правда», 6 лютого 1932 р.; 20 березня 1932 р.; *Турсунбаев А. Б. Торжество колхозного строя в Казахстане // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в Союзных республиках / Под ред. В. П. Данилова. – С. 295. Не було жодних подібних заяв у зв'язку з якою-небудь посухою, що могла б вразити Україну в 1932 р., а на III конференції ВКП(б) Молотов вказував на посуху в Поволжі як на причину того, чому не могло бути й мови про скорочення обсягів зерна, що його Україна була зобов'язана відправити до Москви. Див.: «Вісті ВУЦВК», 14 липня 1932 р.*

¹ Автор посилається на постанову: Об обязательной поставке зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами // Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – Изд. 2-е. – М.: Сельхозгиз, 1935. – С. 555–559.

мали стимул до праці, оскільки квоти визначали як частку від фактичного врожаю з гектара, отже селяни «знали свою частину від врожаю ще до посівної кампанії».¹ Але він не згадує, що цю частку все ще обраховували від так званого біологічного врожаю, а не фактично зібраного.

Далі він звертається до вже відомої нам лютневої позики насінням, виданої Україні й Північному Кавказу (вже не називаючи її хибно «харчовою та насінневою позикою») як до доказу прагнення партії поліпшити становище. Він також уперше зазначає, що

ЦК ВКП(б)У заснував централізований фонд допомоги дітям... На початку березня було введено в дію мережу пунктів харчування на 60 тис. дітей.²

Беручи до уваги величезну кількість дітей, які постраждали від голодування в той час, така програма, звісно, була краплиною в морі. Але ця інформація видається достовірною: маємо розрізнені дані про те, що в деяких районах обмежена кількість дітей справді отримувала одноразове харчування. Було б надзвичайно цікаво дізнатися більше про цей фонд як свідчення того, що навіть після прибуття Постишева до Харкова деякі керівники ще могли зробити щось для порятунку життя бодай небагатьох людей.

Питання призначення Менделя Хатаєвича другим секретарем КП(б)У в жовтні 1932 року, а 24 січня 1933 року – Павла Постишева на цей самий пост як фактичного сатрапа Сталіна і їхні дії становлять найочевиднішу прогалину в історії Кульчицького. Для радянської історіографії це дуже делікатне питання, тому що воно показує, що втручання Москви сягало набагато далі, ніж просте призначення комісій. Постишев, який у 1937 році спробував стримати Сталіна, коли той намірився винищити партійне керівництво, а не тільки селянство, був одним із перших з-поміж жертв Сталіна, кого Хрущов реабілітував 1956 року. Після цього Постишев став наріжним каменем так званого ленінського ядра, яке нібито намагалося зупинити перегини Сталіна. Зрозуміло, що було б неетично виставляти героя 1937 року злочинцем 1933 року.

Кульчицький визнавав, що серед населення були значні втрати, але пояснював їх незалежними від влади обставинами: «Але все це не змогло зупинити значні втрати серед населення. Державні фонди незабаром вичерпалися, а можливості закуповувати провізію за кордоном не було».³ До того ж радянський уряд не тільки заперечував факт Голоду в самий його розпал; він відмовлявся від будь-яких пропозицій приватної допомоги. Коли лондонська «Дейлі Експрес» повідомила, що радянський уряд закупив 15 тис. тонн пшениці, щоб зменшити дефіцит хліба, «Правда» надрукувала гнівне спростування.⁴

¹ *Kulchytsky S. Historical Experience.* – С. 6.

² Там само.

³ Там само.

⁴ «Правда», 27 травня 1933 р.

На закінчення Кульчицький, як водиться, засудив «українських буржуазних націоналістів», які «намагаються довести, що голод 1933 р. став наслідком якоїсь особливої політики стосовно України, та українців, які проживали в інших регіонах СРСР». Кількість жертв Голоду, додає він, «тепер практично неможливо визначити з точністю», а ті, хто посилається на той факт, що в 1939 році українців у Радянському Союзі було на понад три мільйони менше, ніж у 1926 році, «перекручують радянську статистику у власних інтересах». Скорочення чисельності українців, схоже, головним чином відбувалось через «процеси асиміляції». Отож, підсумок такий, що трагедія не стосувалася самих лише українців і була залагоджена правильною політикою радянської держави:

Не можна заперечувати, що ця трагедія залишила слід у пам'яті всіх народів СРСР – як тих, що проживають у вражених голодом регіонах, так і тих, чії республіки не зазнали таких важких наслідків від помилок і викривлень аграрної політики. Люди різних національностей вважали горе своїх співвітчизників горем цілої країни. Інакше й бути не могло у федеративній державі, де народи об'єднані спільною метою, де доля кожного народу чи народності має безпосередній вплив на міць і добробут країни в цілому. Ось чому радянські люди вважають лицемірними всі спроби довести, що в деяких народів, зокрема українців, було почуття ворожнечі.

Навряд чи можна сказати, що в національній політиці СРСР не було промахів і викривлень. Були серйозні, великомасштабні і трагічні помилки. Незважаючи на це, всі спроби виокремити страждання українського народу за рахунок применшення чи приховування труднощів, що випали на долю інших націй (а це той метод, який вигадали українські націоналісти, особливо в тому, що стосується росіян), мають відбиток недостатньо сумлінного ставлення дослідників і їхньої явної схильності до фальсифікацій.

Беззаперечним є той факт, що взимку та навесні 1933 р. голод, який забрав життя багатьох людей, лютував не лише на Україні, а й у сільських місцевостях Західного Сибіру, Південного Уралу, Північного Казахстану, Північного Кавказу, Кубані та Поволжя (в останньому регіоні він охопив територію від Горького до Астрахані), а також у Ростовській, Тамбовській та частково Курській областях Російської Федерації.

Заходи, націлені на виправлення аграрної політики, дали плоди: вже в 1933 р. Україна достроково виконала план державних закупівель зерна... Ситуація з продовольством покращилася по всьому СРСР.¹

Хоча голод і справді охопив багато інших регіонів за межами Української СРР, факти свідчать, що з територіями компактного проживання українців, зокрема Українська СРР і Кубань на Північному Кавказі, повелися набагато жорстокіше, ніж з іншими регіонами. Проте це

¹ Kulchytsky S. Historical Experience. – С. 6.

аж ніяк не применшує того факту, що страждали й люди інших національностей, не лише українці, або що серед жертв Голоду 1932–1933 років були росіяни.

Стаття Кульчицького, розрахована лише на українців за кордоном і не призначена для поширення в Радянському Союзі, є великим зсувом в офіційній радянській позиції щодо Голоду. Починаючи з 1983 року радянська позиція пройшла шлях від заперечення «здогадного» Голоду до засудження тих, хто зосереджував увагу на подіях в Україні й недостатньо повно висвітлював цілу картину. В інтерв'ю «Радіо Київ», що транслювалося англійською мовою, Кульчицький визнав, що Голод – «одна з так званих білих плям історії». Лише зараз у Радянському Союзі почали серйозно аналізувати події 1930-х років. А цьому якраз і сприяв «акт спотворення радянської дійсності на Заході», фільм «Жнива відчаю» й різноманітні публікації про Голод в Україні.¹ Кульчицький називав такі старання «пропагандистськими стереотипами» із застосуванням фальсифікацій, але якщо тепер вони підштовхують радянських науковців до глибшого дослідження подій 1932–1933 років, то це можна лише вітати.

Нині у Радянському Союзі помітні ознаки того, що про Голод згадують все частіше і що люди починають вимагати пояснень. Наприклад, журнал «Огонёк», редактором якого є український письменник Віталій Коротич і який часто називають флагманом гласності, надрукував цілу низку листів редакторові з приводу Голоду. Автор одного з них, М. Є. Галушко з Сумської області, пише:

Нові покоління мають знати правду про те, що пережили їхні батьки й діди. А проте, багато з історії і зараз або замовчується сором'язливо, або, якщо про це кажуть, то мимохідь. Ось про голод 33-го року, наприклад. Про нього я не можу згадувати, не здригаючись. Того літа мені, тоді підліткові, довелося пасти напівживих уцілілих корів. У лузі я збирав квіточки конюшини, сушив, м'яв, розтирав на порошок. Борошенце з конюшини мати змішувала з гречаною половиною, цим і харчувалися, та ще баландою з кропиви. До кінця днів своїх не забуду очей тих, хто помирав голодною смертю.

Коли я підріс, то почав запитувати себе: як могло трапитися, що Ленін (його смерть – перше гостре враження мого дитинства) зміг нагодувати народ невдовзі після громадянської війни та розрухи, а через декілька років напав на нашу землю справжній мор? Адаже тоді, я добре пам'ятаю, не було жодних стихійних лих.

Письменник М. Алексєєв у повісті «Забіяки» [«Драчуни»] змалював жахливі картини голоду в Саратовській області, від яких кров холоде в жилах. Виснажені люди не мали сил ховати померлих. Правдиво описавши те, чого сам був свідком, письменник виявився безсилим дати цьому яке-небудь переконли-

¹ Summary of World Broadcasts (Збірник міжнародних радіопередач), 13 січня 1988 р., SU/0052/B2.

ве пояснення, сказавши відверто, що намагається зрозуміти походження цього голоду.

Намагаюся зробити те саме і я. Чи був той голод фатальною неминучістю, чи він виник із чистієї вини і його можна було уникнути? На це запитання, наскільки мені відомо, ніхто навіть і не намагався дати ґрунтовної відповіді. Замовчувати таке принаймні аморально. А вже 33-й рік за кількістю своїх жертв переважає всі інші жертви сталінських репресій.¹

Можливо, в Радянському Союзі нарешті спробують дати відповідь на такі запитання.

Ще обнадійливішим знаком стало засудження сталінської політики у виступі Олекси Мусієнка в лютому 1988 року – одному з найрозгромніших на офіційних зібраннях в Україні. Мусієнко обіймає посаду заступника секретаря з ідеологічних питань партійної організації Київської філії Спілки радянських письменників в Україні. У виступі він вказав на те, що серед причин самогубства у липні 1933 року Миколи Скрипника, наркома освіти України з 1927 по 1933 рік і провідного захисника прав неросійських республік, був відхід від політики підтримки національного культурного розвитку (так званої українізації) та «жорстокий голод» 1932–1933 років, що його частково спричинили осінні хлібозаготівлі 1932 року. В якийсь момент він зайшов аж так далеко, що застосував слово, яке доти уживалося лише в еміграції – «голодоморд». Говорячи про Голод і мільйони українців, полеглих у Другій світовій війні, Мусієнко називає це «голокостами мільйонів» українського народу. Він закликає «стерти білі плями» в історії та культурі України.²

Ні від офіційних радянських істориків в Україні, ні від будь-кого в Москві досі не почуто чогось настільки відвертого, як ця відважна заява Мусієнка. У квітні 1988 року в популярній бульварній газеті «Аргументы и факты» академік Володимир Тихонов заявив, що Сталін «репресував» 10 млн селян на початку 1930-х років.³ Як і надруковані в «Огоньке» листи, це також вказує на поступ.

Останнім часом у Радянському Союзі багато зроблено для визнання факту Голоду та іншої спадщини сталінського правління. Це лише початок. Ми не знаємо, як далеко зайде нинішня відлига або як довго вона триватиме. Не можемо ми й знати, якими будуть її плоди. Що ж саме доведеться розглянути радянським науковцям для того, щоб заповнити білі плями в історії про Голод, – про це в наступному розділі.

¹ «Огонёк». – 1988. – № 2. Англійський переклад з: «The Ukrainian Weekly», 6 березня 1988 р., с. 2.

² Мусієнко О. Г. Громадянська позиція літератури і перебудова // Літературна Україна. – 18 лютого 1988 р. – С. 7–8; цитовано в: *Nahaylo B. Ukrainian Writer Denounces 'Monster Stalin' and His Heirs // Radio Liberty Research, RL85/88, February 25, 1988.*

³ *Remnick D. Academician Details Stalin's 1930s Terror // Washington Post, April 5, 1988. – P. A17.*

Розділ 3

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ПРО ГОЛОД

Відмова радянського уряду визнати факт Голоду під час його існування і згодом добре відома. Звідси часто роблять хибне припущення, що в радянській пресі мало інформації про те, що сталося в українському селі. Проте насправді вона є найціннішим джерелом інформації, бо подає дуже багато даних про політику, яка спричинилася до Голоду.

Офіційною радянською українською пресою того періоду радянологи послуговувалися мало. Незнання української мови не давало більшості радянських істориків скористатися цим джерелом. З другого боку, українські науковці часто вважають, що радянська преса друкує майже виключно пропаганду. Оскільки масив цього матеріалу дуже широкий і ми не маємо змоги докладно його тут розглянути, зробимо такі узагальнення:

1. Радянська історіографія, яка, своєю чергою, багато в чому ґрунтується на публікаціях того періоду, чітко зазначає, що хоча врожай пшениці 1932 року був нижчим від середнього, все ж він не був настільки поганим, щоб створити умови для голоду.

Згідно зі статистичними даними про врожаї післясталінського періоду, врожай пшениці, що мав вирішальне значення для України, Північного Кавказу й охоплених голодом частин Поволжя у 1932–1933 роках, був вищий, ніж у 1929 році, коли ніякого голоду не було. Врожай зерна в 1932 році був більший, ніж у 1931 і 1934 роках, що видно з поданої нижче таблиці.

Пізніше радянська історіографія постійно твердила, що 1931 рік був гіршим, ніж 1932-й, оскільки саме 1931 року погодно-кліматичні умови завдали набагато більшої шкоди.¹ Та все ж у 1931–1932 роках центральний радянський уряд визнавав труднощі, що виникли через посуху в Поволжі, на Уралі, в Казахстані й Башкирії, і навіть надавав цим регіонам допомогу.² В одному указі радянського уряду посуху на Волзі названо основною підставою для будівництва

¹ «...1931 та 1932 роки були неврожайними, особливо 1931 рік, коли посуха вразила Поволжя, Урал, Західний Сибір і Казахстан». Цитату взято з: *Зеленин И. Е.* Колхозное строительство в СССР в 1931–1932 гг. (к итогом сплошной коллективизации сельского хозяйства) // *История СССР.* – 1960. – № 6. – С. 33.

² Наприклад, 18 березня 1932 року Північно-Кавказький край відрепортував про 100 % виконання плану із відвантаження 40 тис. тонн посівного матеріалу, зібраного ударними методами, Середньому та Нижньому Поволжю, Уралу, Казахстану і Башкирії. Див.: 40 тыс. тонн зерна отгружено // *Правда.* – 20 марта 1932 г. – С. 3.

греблі гідроелектростанції на річці.¹ Влітку 1932 року В'ячеслав Молотов, відряджений до тодішньої столиці України Харкова як особистий емісар Сталіна, особливо наголошував на тому, що через посуху 1931 року в Поволжі, на Південному Уралі, у Західному Сибіру та Казахстані Україна повинна виконати зобов'язання із заготівлі зерна для держави. Він також розкритикував будь-які висловлювання з приводу того, що плани хлібозаготівель в Україні завищені, як «антибільшовицькі ідеї», які слід рішуче відкинути.²

Уже це саме по собі свідчить, що причина Голоду – аж ніяк не в недостатній кількості харчів, вироблених з урожаю 1932 року. Врожай був нижчий від середнього, але не настільки низький, щоб призвести до масового голодування.

ВАЛОВИЙ УРОЖАЙ ЗЕРНОВИХ І ЗАГОТІВЛЯ ХЛІБА В СРСР

(у мільйонах центнерів)

Рік	Всі зернові	Жито	Пшениця	Ївес	Державні заготівлі
1927	732,0	241,7	215,5	131,1	
1928	733,2	193,0	219,7	164,8	107,9
1929	717,4	203,6	188,8	157,4	160,8
1930	835,4*	236,0	262,2	166,2	221,4
1931	694,8	219,9	205,0	109,6	228,3
1932	698,7	220,2	202,5	112,4	190,3
1933	684,0**	241,9	277,3	154,1	236,6
1934	676				69,6
1937	974				319,3

* Немаков зауважує, що ця цифра викликала сумніви навіть у ті часи.

** Дані Мошкова, які зараз є загальноприйнятими. Немаков називає цифру у 898 млн центнерів – офіційний показник того періоду, обчислений методом «біологічного врожаю». Проте якщо прийняти виправлений у бік зменшення показник за 1933 р., то те саме, очевидно, слід зробити і з усіма іншими показниками за 1930-ті роки.

(Таблицю взято з видань: *Немаков Н. И.* Коммунистическая партия – организатор массового колхозного движения (1929–1932 гг.). – М.: Изд-во Московского университета, 1966. – С. 258; *Мошков Ю. А.* Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР: Материалы научной сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 271.)

¹ Постанова від 22 травня 1932 року: О борьбе с засухой и орошении Заволжья // Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – М.: Сельхозгиз, 1935. – С. 201.

² III Всеукраїнська партійна конференція: доповідь В. М. Молотова // Вісті ВУЦВК. – 8 липня 1932 р. – С. 4.

2. Органи радянської влади в Україні повідомляли Москву про «продовольчі труднощі» задовго до жнив 1932 року.

В Україні, як і скрізь, у 1931–1932 роках хлібозаготівлю проводили так, що в деяких господарствах не лишалося абсолютно нічого для розподілу між колгоспниками. Звісно, заготівлі проходили під тиском із Москви, яка протягом усієї кампанії безперервно підштовхувала місцеву владу до все більших зусиль із вилучення зерна.¹ Проте в травні 1932 року, коли стало очевидно, що труднощі, що їх спричинили попередні заготівельні кампанії, призвели до проблем із весняною посівною, вину за труднощі поклали частково на українську владу на місцях, яка нібито припустилася «лівого ухилу» і вдалася до надмірного адміністративного тиску, насильно вилучаючи зерно.²

Цей епізод – яскравий приклад сталінської політики: спочатку звинувачували в недостатній твердості (правий ухил). Коли ж почалися проблеми, то тих, хто взяв до уваги попередню критику, засудили за лівий ухил, тобто зловживання владою і «перекручення» через це лінії партії. Оскільки за відсутності точних вказівок (яких майже ніколи і не давали) будь-який курс у будь-який момент можна було засудити як правий або лівий ухил, Сталін і центральне керівництво завжди могли перекласти вину за виконання політики, яка не дала бажаних наслідків, на когось іншого.

III Всеукраїнська конференція КП(б)У проходила в Харкові у липні 1932 року, у час, коли режим ще сподівався подолати повсюдні «перекручення», характерні для попередньої хлібозаготівельної кампанії. Буквально кількома днями раніше, 28 червня, у невеличкому містечку Драбове закінчився гучний судовий процес, на якому за аналогічні «перекручення» засудили фактично все районне керівництво.³ На партконференції, яка почала роботу в Харкові 8 липня, практично кожен представник української владної верхівки погодився з планами заготівлі, що їх нав'язала Москва, і слухняно засуджував тих, хто погоджуватися не хотів. І все ж водночас вони наголошували на необхідності виправити «перекручення» й на існуванні «продовольчих труднощів» (цей вислів понині залишається поширеним евфемізмом на позначення голоду в СРСР) у різних регіонах України.

¹ Див., напр.: Украина продолжает отставать, только отдельные районы по-большевистски борются за хлеб // Правда. – 26 января 1932 г. – С. 1. У статті засуджено «опортуністичну практику» вилучення недостатньої кількості зерна. Подібна передовиця, у якій засуджено Україну, Казахстан, Західний регіон (Смоленщина) та Урал: Борьба за хлеб еще не закончена // Известия. – 1 марта 1932 г. – С. 1.

² От украинской организации партия ждет большевистской борьбы за успех сева // Правда. – 18 мая 1932 г. – С. 3.

³ Драбівська справа: вирок // Вісті ВУЦВК. – 2 липня 1932 р. – С. 4. «Перекручення», за які обвинувачені керівники дістали терміни ув'язнення від 18 місяців до 3 років, насправді були надзвичайно поширені під час кампанії хлібозаготівлі 1931–1932 років в Україні.

У своєму виступі 8 липня Молотов сказав:

Минулий рік утворив для ряду сільськогосподарських районів деякі додаткові труднощі. 1931 рік був роком посухи для п'яти найбільших районів: Середньої і Нижньої Волги, Південного Уралу, Західного Сибіру і Казахстану. Це вимагало від держави чималих ресурсів для насінної і почасти харчової допомоги цим районам. ...не можна применшувати важливість завдань, які стоять перед нами в сільському господарстві.¹

Було допущено значні помилки, продовжує він, як під час посівної, так і під час заготівельної кампаній. Про це свідчить і доведення додаткових завдань, інколи по три-чотири рази, для тих, хто вже виконав плани – з метою перекрити невиконання інших. Думка про те, що квоти були завищені, мала бути рішуче відкинута як «антибільшовицька». Лише «праві опортуністи» і «ліві ухильники» могли «капітулювати перед лицем труднощів». Більшовики повинні були «мобілізувати маси на виконання поставлених партією завдань». Слід було неухильно дотримуватися реформи 1932 року, скорочення (часто лише позірною) планів заготівлі по всьому СРСР та легалізації приватної торгівлі хлібом у районах, де всі плани заготівлі виконано. Цим могли скористатися куркулі і спекулянти. Торгівлю можна було дозволити лише після того, як плани буде виконано на 100%. «Дозвіл на колгоспну торгівлю не лише не притупить боротьбу проти куркуля та спекулянта, а навпаки, зробить її ще масовішою та рішучішою».² Молотов не залишив жодних сумнівів щодо того, що Москва не дозволить послабити вимоги до України.

За Молотовим приїхав інший емісар Сталіна, Лазар Каганович, колишній перший секретар КП(б)У і найнадійніший помічник у вирішенні складних проблем. Тон Кагановича був жорсткішим, ніж Молотова. Він одразу дав зрозуміти, що приїхав віддавати накази. Він заявив: «Українські більшовики повинні зараз же і по-більшовицькому вказати на свої практичні помилки і негайно почати виправляти їх». Першою помилкою був «механістичний» спосіб застосування планів без урахування можливостей кожного окремо взятого району і колгоспу. До помилок Каганович зарахував і той факт, що під час жнив було допущено великі втрати. Це свідчило про «самоплив», самовдоволене сподівання на те, що все вирішиться й без силового втручання партії. На думку Кагановича, скрізь ще було видно класового ворога, і з ним треба було вести боротьбу. «Ми в основному ліквідували куркуля. Та було б хибним твердити, що в жодному селі

¹ III Всеукраїнська партійна конференція // Вісті ВУЦВК. – 14 липня 1932 р. – С. 4.

² Там само. – С. 5. 5 травня 1932 року план хлібозаготівлі на 1932 рік для України у колгоспному секторі було знижено з 434 млн (у попередньому році) до до 356 млн пудів, а в радгоспному секторі – підвищено. Див.: О плане хлебозаготовок из урожая 1932 г. и развертывании колхозной торговли хлебом. Постановление Совета народных комиссаров Союза ССР и Центрального комитета ВКП(б) // Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – С. 534.

немає куркульського впливу. Він існує». І сам факт великих втрат під час збирання врожаю свідчив про силу куркульського впливу. Тоді Каганович дав конкретні накази: поліпшити технічну базу сільського господарства, розвивати тваринництво, доповнити інтенсивне зерновиробництво в степовій зоні ще й технічними (тобто нехарчовими) культурами, шахтам і заводам Донбасу створити й утримувати власні сади, Молдавській АСРР спеціалізуватися у виноградарстві та садівництві, подвоїти врожайність із гектара і збільшити посівні площі під цукровий буряк у буряківничих районах Вінницької, Київської та Харківської областей. «Понад усе, всі сили повинні бути кинуті на те, щоб успішно зібрати врожай і повністю виконати план хлібозаготівлі». Цього можна було досягнути лише шляхом продовження боротьби із класовим ворогом, знищення «дрібнобуржуазної психології» колгоспника і його ідеологічного перевиховання. На відміну від Молотова, Каганович навіть і словом не згадав про «лівацькі ухили».¹

Наступного дня основну доповідь виголосив перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор. Він відверто сказав про важке становище, що склалося в сільському господарстві Української СРР. Зазначивши, що посівні площі навесні 1932 року скоротилися порівняно з попереднім роком на 4,5 %, він дав чітко зрозуміти, що партійні лави охоплені песимізмом:

Відомо, що в чималій частині районів, в чималій частині колгоспів – навіть серед нашого активу – навесні, після виявлення перших великих труднощів, утворились подекуди настрої за-непаду...

Якими ж були причини наших труднощів? Однією з серйозних причин... були важкі погодні умови цього року, але це не головна причина. Минулого року ми зібрали звичайний, середній врожай, проте, навіть в умовах зростання колективізації, значного зростання товаровості нашого сільського господарства, в нас ряд районів опинилися до весни в дуже важкому харчовому стані...

Торік у нас, як відомо, в ряді районів були серйозні викривлення лінії партії і перегини в період хлібозаготівель. Все це найщільніше позначилося на весняній засівній кампанії.

Окремі товариші причини труднощів у весняній засівній кампанії і припущені перегини під час хлібозаготівель пояснюють великими плянами хлібозаготівель, а все інше – наче само собою з цього виникає.

Для нас такі міркування не є щось нове. Той, хто працював на Україні, хто брав участь у хлібозаготівлях, знає, що балачки, подібні до цих, трохи меншого масштабу, були й раніше. Опортуністичні елементи, в особливо важких періодах, завжди розперізуються. Вони на кожному перехресті кричать: «Все через важкі пляни. Наші темпи й пляни надсильні. Ось коли б

¹ III Всеукраїнська партійна конференція // Вісті ВУЦВК. – 14 липня 1932 р. – С. 4–5.

темпи менші, плян легший, тоді інша справа». Ці люди висловлюють цілком виразні куркульські настрої, проповідують куркульські, петлюрівські теорії, які нам усім добре відомі.

Так, у нас у хлібозаготівній кампанії припустилися багатьох помилок. Були перекручення й неподобства. Але що й хто тут винен? Чи плян хлібозаготівель, чи неправильне керування, погана робота нашої партійної організації? Намагання прикрити всі серйозні хиби нашої роботи пляном хлібозаготівель треба рішуче викрити, засудити, бо це є ніщо інше, як тільки капітуляція перед труднощами і скочування на позиції ворожих елементів, на антипартійний шлях.

У нашій партії є люди – їх не всіх ще викрито – які злорадіють, навіть раді з приводу всіх наших труднощів.¹

Такі люди були «правоопортуністичними капітулянтами» і «куркульськими» агентами, і боротьба з їхньою антипартійною діяльністю мала першорядне значення. Звичайно, «важкий харчовий стан» таки існував, і він ще більше ускладнився через посуху. Але основними причинами були: «механістичний» спосіб застосування планів, значні втрати, допущені при збиранні врожаю, селяни, які незаконно продавали свій хліб, і шкідницька діяльність куркулів.²

Коли черга дійшла до хлібозаготівель, що ось-ось мали розпочатися, Косіор дав недвозначно зрозуміти, що партія не потерпить незгоди і відставання:

Товариші! Ми вступили в збиральну кампанію, вже заходжуємося коло хлібозаготівель. І від того, в якому стані, з яким підготуванням наша українська партійна організація з перших же днів вступить у збиральну і хлібозаготівню кампанії, залежатиме успіх виконання пляну хлібозаготівель. Цілком ясно, що ми ні в якому разі не можемо терпіти розладу та розхлябаности, а головню правоопортуністичних, капітулянтських настроїв в основному питанні нашої роботи, в питанні про хлібозаготівлі.

Партійна організація України повинна хутко, рішуче зліквідувати в своєму середовищі ці, суттю антипартійні настрої, перебудувати свої більшовицькі лави на виконання основних завдань партії – збиральної і хлібозаготівньої кампанії.

Завдання з хлібозаготівель нам дано у відомій постанові ЦК партії і Союзного уряду. Ця цифра становить 356 млн пудів по селянському сектору. Плян цей ми повинні безумовно виконати, бо він виходить з наших можливостей і з мінімальної потреби держави.³

Косіор запевнив слухачів, що проблем із виконанням цього обсягу, нижчого, ніж фактично було здано минулого року, не буде, якщо правильно розподілити завдання згідно з можливостями окремо

¹ Косіор С. В. Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівлі та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Більшовик України. – 1932. – № 11–12. – С. 6–8.

² Там само. – С. 8–11.

³ Там само. – С. 13.

взятих районів та колгоспів і якщо боротися із втратами і нещадно воювати з класовим ворогом. Врожай, запевнив він учасників конференції, буде кращим, ніж торік, і тому плани можна буде виконати без «перекручень». З першого зібраного зерна колгоспникам буде видано аванс у розмірі 10–15 % (через кілька місяців цей крок буде засуджено).¹ І понад усе «треба найнещадніше вигнати з наших лав скигліїв і маловірів, усяких носіїв куркульської ідеології, правих опортуністів і “лівих” закрутників – одно слово всіх тих, хто своїми “теоріями” і практикою гальмує нашу роботу».²

Голова уряду України Григорій Петровський також зазначив, що «у деяких районах ми маємо труднощі з харчами», і пояснив цей «прорив» такими словами: «...наше село дуже складне, – весь Союз це знає, – у нас сильніші куркулі, багато націоналізму і шовінізму».³

Але нарком освіти Микола Скрипник пішов далі від усіх у висвітленні усієї серйозності становища в українському селі. Він навіть ужив слово «голод». Скрипник прямо заявив конференції:

Ми мусимо знати стан, який є. Ми мусимо знати, що в нас є величезний ганебний прорив, що в посіві ярих зернових ми маємо величезний прорив, так само в цілому в посіві озимини й ярини.

Ми аж ніяк не можемо затушковувати і продовольчого стану, який є по окремих районах. Вельми тяжкого стану по окремих колгоспах, по низці районів ніяк не можна затушковувати.

Отже, треба сказати, що по багатьох місцях у нас є тон «благополуччя», алілуйський тон щодо свого стану.

Заїздив я, наприклад, до Григорівського району на Молдавії (частина теперішньої Молдавської РСР на схід від Дністра була тоді АСРР всередині України. – Дж. М.). Приходжу до секретаря РПК і питаю: який у вас стан. «Та нічого, гаразд, є деякі труднощі, але стан нічого». Поїздив я разом з ним по району цілий день і питаю потім – «як тут, товаришу, чи “благополучно” у вас, чи можна алілуй співати і на цьому заспокоїтись». «Ні, товаришу Скрипник, – одержую відповідь, – я не знав, який стан у нас». І от замість того, щоб напружити зусилля, щоб подолати важкий стан, деякі робітники співають алілуй, виспівують «благополучие»...

Треба прямо сказати, що стан у нас тяжкий, у нас є прориви по хлібозаготівній кампанії минулого року, ми недобрали 70 млн пудів, маємо прориви і в продовольчому стані в цілій низці колгоспів і сіл цілого ряду районів.

Що є причиною теперішніх наших проривів, теперішнього нашого стану? Як сталося те, що Україна, маючи не кепський середній і вище як середній врожай, не лише недобрала 79 млн пудів хлібозаготовчого пляну, а має продовольчі труднощі в низці районів і колгоспів.

¹ Косіор С. В. Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівлі та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Більшовик України. – 1932. – № 11–12. – С. 14–25.

² Там само. – С. 18.

³ III Всеукраїнська партійна конференція // Вісті ВУЦВК. – 17 липня 1932 р. – С. 4.

Я об'їздив з січня понад три десятки районів і багато десятків сіл, колгоспів, радгоспів, МТС і твердо говорю, що це питання про причини теперішнього стану стоїть перед кожним.

Отже, я чув по окремих місцях таку відповідь. Я був у районі, де є великі продовольчі труднощі, це на Молдавії Окнянський район, село Ново-Красне: «Причиною є те, що в нас забрали все під метьолку, “ліве” перекручення, задавили, зажали». Таке пояснення цього стану дають. Іншими словами це пояснення говорять: «У невиконанні пляну хлібозаготівель, в кепському продовольчому становищі винні комуністи, комуністи забрали хліб, тому немає хліба для існування, тому тяжкий продовольчий стан, тому є голод в окремих місцях».¹

Конференція погодилася з планами, що їх нав'язала Москва, бо чи мала вона вибір? Водночас лунали заклики боротися з «лівим ухилом». Своїм рішенням конференція прийняла плани хлібозаготівлі, на яких наполягала Москва, 356 млн тонн, і одночасно закликала покінчити з так званими перекрученнями.² Лише перша частина ще довго залишалася на порядку денному.

3. Радянська влада в Україні стояла перед дедалі серйознішою кризою, не будучи в змозі виконати план хлібозаготівлі, і у відповідь уживала все жорсткіших заходів, щоб вилучити в селян якомога більше зерна.

Від самого початку хлібозаготівельної кампанії 1932 року Українська СРР почала швидко відставати. Ще 3 серпня «Вісті ВУЦВК» повідомляли, що перші результати липневої заготівлі виявилися «вкрай незадовільними» – було заготовлено лише 15,6 % плану, що в 5,3 раза менше, ніж за такий самий період минулого року.³ Пізніше, того ж місяця, місцевим організаціям було наказано «вжити відповідних дій» для забезпечення негайного повернення майже 8 млн пудів зерна, позиченого колгоспам на попередню весняну посівну кампанію.⁴ Водночас заклики, які під час попередніх кампаній призвели до «перекручень», відновилися. Партії було сказано:

Класова боротьба в процесі хлібозаготівель загострюється з особливою силою. Куркуль, розгромлений, але до кінця ще не добитий, чинить і чинитиме шалений опір хлібозаготівлям. Він використовує різні організаційні неадаптованості, він вживатиме

¹ Там само. – С. 5.

² Резолюція III конференції КП(б)У про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1934 рр.: збірник документів і матеріалів у трьох томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962–1971. – Т. II. – С. 603–616. Уперше надруковано у «Вістях ВУЦВК» 11 липня 1932 р., с. 1–3.

³ Липневий плян хлібозаготівель виконано лише на 15,6 % // Вісті ВУЦВК. – 3 серпня 1932 р. – С. 6.

⁴ За більшовицьку організацію та ударні темпи хлібозаготівель // Більшовик України. – 1932. – № 15. – С. 9–10.

усіх заходів, щоб перешкоджати хлібозаготівлям, утруднити їх, ба навіть в окремих місцях зірвати. Нещадна боротьба проти куркуля, проти його агентури, є вирішальною передумовою більшовицької організації та ударних темпів хлібозаготівель.¹

Тут же додано: «Кожен член партії, член комсомолу, кожний колгоспник, робітник має усвідомити вирішальну роль України в загальному хлібозаготівньому пляні по СРСР». «Правий опортунізм» звели в ранг «головної загрози на даний момент». Головним було «забезпечити перемогу в боротьбі за хліб».²

Ескалацію серйозності ситуації видно з листа Українського колгоспного центру від 5 вересня 1932 р. У ньому йдеться про те, що особливо (але аж ніяк не лише) в Харківській, Київській та Вінницькій областях є багато випадків, коли селяни залишають колгоспи. Ця міграція в деяких місцевостях набула «масового характеру», переважно через «перекручення лінії партії, вчинені під час проведення таких основних політичних кампаній, як хлібозаготівля тощо».³

Тоді ж покотилися голови на рівні райкомів та обкомів. 16 вересня на бюро Одеського обкому партії було піддано нищівній критиці чотири районні партійні організації за невиконання хлібозаготівель у своїх районах. 5 жовтня за невиконання плану вже критикували секретаріат Київського обкому, а на районному рівні засудили вісім райкомів партії, а ще в дванадцятьох винесли попередження секретарям. З 1 червня по 1 жовтня 121 із 494 голів райвиконкомів по всій Україні були зняті з посад. З 1 липня по 1 листопада зняли 47 секретарів райкомів. У свою чергу районне начальство теж замінювало непокірних сільських керівників на тих, хто охоче йшов забирати хліб.⁴

12 жовтня 1932 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому партійний апарат «зміцнили» переведенням Менделя Хатаєвича з Середнього Поволжя, де він зажив заслужено поганой слави через жорстокість у боротьбі з «куркульським саботажем», на посаду другого секретаря українського ЦК КП(б)У. Тим часом перший заступник Всесоюзного ОДПУ Іван Акулов був призначений керівником Донбаського обкому.⁵ У рішенні пленуму в основному йшлося про озиму посівну, яка саме була в розпалі. Знову повторювали звичне засудження «лівацтва» без конкретики та скаржилися на те, що хлібозаготівельна кампанія «майже застопорилася». Вину за таке становище покладали на селян – за незаконний продаж свого зерна,

¹ За більшовицьку організацію та ударні темпи хлібозаготівель // Більшовик України. – 1932. – № 15. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

³ Лист Укрколгоспцентру головам обколгоспспілок про усунення причин виходу селян з колгоспів // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. II. – С. 622. Свого часу лист не було опубліковано.

⁴ Хатаєвич М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів і за піднесення сільського господарства // Більшовик України. – 1932. – № 21–22. – С. 13–14.

⁵ Пленум ЦК КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 15 жовтня 1932 р. – С. 1.

особливо в одноосібному секторі, який в Україні все ще становив 30 % від усіх селянських дворів, а також на незадовільну роботу районних органів влади. Рішення пленуму вимагало мобілізації активу на всіх рівнях для «ліквідації ганебного прориву в хлібозаготівлях», «поразки крайнього правого опортунізму» та забезпечення виконання плану.¹ І аж 22 жовтня Комісаріат сільського господарства України і Укрколгоспцентр віддали розпорядження про розподіл врожаю серед колгоспників.²

Під усе більшим тиском з боку Москви ЦК КП(б)У розіслав обіжників до всіх обкомів та райкомів, який було повністю опубліковано у «Вістях ВУЦВК» від 26 жовтня, з вимогою негайної мобілізації, щоб подолати «ганебне відставання» у хлібозаготівлях і виконати план:

...ми не можемо терпіти *більше жодного дня*. Завдання більшовиків України, завдання всіх обласних і районних організацій, кожного колгоспного й радгоспного осередку КП(б)У, кожного члена й кандидата партії, кожного члена комсомолу полягає в тому, щоб швидше й міцніше мобілізуватися не на словах, а на ділі, і негайно подолати це ганебне відставання, незмірно підвищити свою роль у керуванні масами в справі успішного виконання хлібозаготівель, забезпечивши на ділі той перелом, якого вимагав пленум ЦК КП(б)У. Ми мусимо зуміти швидко надолужити прогалини час і спільними силами і додатковою мобілізацією вивести Україну на рівень передових районів СРСР.

Зокрема, усім обласним, районним і первинним партійним організаціям наказано негайно розпочати агітацію серед селянства за виконання хлібозаготівель. Вони повинні були скликати сільські збори, влаштувати соцзмагання, мобілізувати робітників із «передових» колгоспів, щоб «сприяти» іншим колгоспам у виконанні планів, і мобілізувати всі районні газети як «бойові органи» боротьби за заготівлі. Також слід було мобілізувати профспілки на участь у «боротьбі за хліб» і «нещадно придушувати будь-які спроби класового ворога і його агентури» зірвати хлібозаготівлі.³ Наступного дня передовиця у «Вістях ВУЦВК» наголошувала, що цей лист слід розуміти як «бойовий заклик мобілізувати всі сили української партійної організації для ліквідації провалу в хлібозаготівлях».⁴

2–3 листопада Хатаєвич особливо підкреслив цю проблему тим, що двічі виголосив ту саму промову, почавши такими словами: «В даний момент завданням, найважливішим для партії України у всій її

¹ Про перебіг засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі // Вісті ВУЦВК. – 15 жовтня 1932 р. – С. 1.

² Про розподіл прибутків у колгоспах на 1932 рік. Постанова Наркомзему УРСР і Колгоспцентру // Вісті ВУЦВК. – 22 жовтня 1932 р. – С. 3.

³ До всіх обкомів і райкомів КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 26 жовтня 1932 р. – С. 1. Виділення збережено.

⁴ Не на словах, а на ділі мобілізуватись на боротьбу за хліб // Вісті ВУЦВК. – 27 жовтня 1932 р. – С. 1.

роботі, є виконання пляну хлібозаготівель».¹ Хатаевич поклав вину за цю проблему на незадовільну роботу партії і закликав до «правильного» розподілу товарів і прибутків від врожаю між колгоспниками для стимулювання хлібозаготівель. Звільнення відповідальних працівників на селі досягло такого рівня, коли «плинність кадрів» стала справжнім лихом: Хатаевич поставив вимогу припинити цю «зливу репресій». Не спрацювало й відрадження в райони і села різного ґатунку «уповноважених»: керівництво важливими завданнями здійснювали другорядні й третьорядні працівники, а начальник три чверті року був на виїзді уповноваженим.² Але останній рядок лишився тим самим:

В даний момент партійні і радянські організації на місцевому рівні присвячують свої зусилля питанню хлібозаготівель. Це питання має першорядне значення. Ми повинні гарантувати повне відвантаження хліба робочому класу і Червоній Армії. Поки річного плану хлібозаготівель не виконано повністю, це завдання буде першочерговим і вирішальним.³

Планів не виконали, а прийоми, на які так нарікав Хатаевич, залишилися незмінними.

20 листопада український радянський уряд видав постанову з наказом провести ревізію всіх хлібних ресурсів у колгоспах. Згідно з постановою, дальший розподіл продуктів між колгоспниками до повного виконання хлібозаготівельного плану визнано злочином, «крадений» хліб наказано вилучити, а члени правління колгоспу, винні у розкраданні продуктів, підпадали під дію всесоюзного закону від 7 серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власності».⁴ Друга постанова від того самого числа уповноважувала сільські ради накладати на одноосібників, які «злісно» не виконували планів хлібозаготівлі, ще додатковий план заготівлі м'яса в розмірі їхнього звичного плану по м'ясу за 15-місячний період.⁵

Станом на 6 грудня 1932 року Україна заготовила лише 65,3 % від тієї кількості хліба, яку вимагала Москва. Дніпропетровська, Одеська й Харківська області були названі найвідсталішими із семи областей України. З 494 районів лише у 43 колгоспний сектор упорався з планом. Тільки у 24 районах приватний сектор виконав план, і лише в 16 районах обидва сектори виконали плани хлібозаготівлі.⁶ Пообіцявши виконати план до 1 січня, під загрозою дальшого втру-

¹ Хатаевич М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів і за піднесення сільського господарства // Більшовик України. – 1932. – № 21–22. – С. 3.

² Там само. – С. 13–15.

³ Там само. – С. 33. Виділення збережено.

⁴ Про заходи до підсилення хлібозаготівель: постанова Ради народних комісарів УСРР // Вісті ВУЦВК. – 21 листопада 1932 р. – С. 2.

⁵ Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі: постанова Ради народних комісарів УСРР // Вісті ВУЦВК. – 21 листопада 1932 р. – С. 2.

⁶ Про перебіг хлібозаготівель: постанова секретаріату Всеукраїнського центрального виконавчого комітету // Вісті ВУЦВК. – 11 грудня 1932 р. – С. 2.

чання Москви у разі провалу, охоплені панікою керівники України були готові вжити будь-яких заходів, хай би якими крайніми вони були.

- 6 грудня перші шість сіл було занесено на «чорну дошку»¹, і проти них відкрили економічну блокаду, яка включала такі заходи: 1) закриття всіх крамниць і вивезення із села всіх товарів; 2) повна заборона будь-якої торгівлі, зокрема продуктами; 3) повернення всіх позик і авансів, включно з тими, які було видано продуктами; 4) ретельні чистки місцевого керівництва і колгоспу (виключення з колгоспу в той час означало фактичне приречення на голодну смерть).² 13 грудня на «чорну дошку» занесли 82 райони, і ЦК наказав керівництву Дніпропетровської та Харківської областей негайно експропріювати майно 1500 селян-одноосібників, які не виконали індивідуальних планів.³
- 10 грудня секретаріат Всеукраїнського центрального виконавчого комітету заявив, що

основною причиною млявого перебігу хлібозаготівель став той факт, що обласні, районні й сільські органи влади не мобілізували громадських організацій, не організували радянського суспільства й не забезпечили таким чином рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури – залишків петлюрівщини й махновщини.

У постанові райвиконкомам та сільським радам було «запропоновано» вжити, зокрема, таких заходів:

1. За документальними даними негайно перевірити в кожному колгоспі виконання плянів хлібозаготівель; перевірити наявність хлібних ресурсів у колгоспах, що відстають у хлібозаготівлях, звернувши особливу увагу на виявлення прихованого зерна, зокрема в соломі, полові, овадках тощо; негайно ж організувати повернення незаконно розданого хліба й здавання його в рахунок хлібозаготівель, організувати вилучення розкраденого в колгоспах хліба, передусім у ледарів, рвачів, що, не працювавши, мають запаси хліба.

2. Примусити твердоздавців негайно ж здати на зсипища хліб за доведеними до них завданнями; поставити категоричну вимогу перед одноосібниками ближчими ж днями виконати плян хлібозаготівель; негайно й рішуче застосувати заходи, що їх передбачено в постанові РНК УСРР з 20 листопада 1932 року, до тих одноосібників, які злісно зривають хлібоздавання.

Постанова також закликала пришвидшити обмолочування зерна під суворим державним контролем, очистити колгоспи та їх керівництво від «куркульських контрреволюційних елементів» та скерувати

¹ «Чорні дошки» й «червоні дошки» спочатку вивішували на заводах. На них оприлюднювали імена, відповідно, халтурників і передовиків виробництва.

² Вісті ВУЦВК. – 8 грудня 1932 р. – С. 3.

³ Сльинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – К.: АН УРСР, 1961. – С. 298.

більше працівників у села й колгоспи для підсилення хлібозаготівель.¹

Активісти, відповідальні за вилучення зерна, також жили в страху перед покаранням, а преса не пропускала нагоди нагадати їм про це. Наприклад, 14 грудня «Вісті ВУЦВК» надрукували повідомлення Народного комісаріату юстиції та Генеральної прокуратури про дві справи. У замітці йшлося про те, що народний суд Гросулівського району Одеської області виявив, що громадянин на прізвище Химович

замість по-більшовицькому боротися за хліб, пиячив з клясово-ворожим елементом, затримував розгляд справ, за якими звинувачено куркулів та твердоздавців, ухвалювавши до них м'які вироки. Це на ділі була допомога куркулеві в його боротьбі проти хлібозаготівель.

Його наказали звільнити з посади, заарештувати і віддати під суд.

В іншій справі йшлося про громадянина на прізвище Падурець з Брусилівського району Київської області, який нібито затримував хлібозаготівлі, підігравав куркулям і твердоздавцям, дозволяв їм уникати покарання і полегшував їхню долю. Його теж зняли, заарештували і віддали під суд. Обласні прокурори дістали наказ бути «пильними» під час пошуку таких «злочинців».²

Навряд чи хтось причетний до «боротьби за хліб» не здавав собі справи в тому, що його чекає, якщо він не виконає зобов'язання перед державою. 21 грудня ЦК КП(б)У показово зняв десять керівників районів із посад за «цілковиту бездіяльність» і «неспроможність виконати заходи, щоб зламати куркульський саботаж хлібозаготівель». Спільною партійно-урядовою постановою було наказано виключити з партії та заарештувати п'ятьох директорів радгоспів за «злочинне перешкоджання завданням партії та держави по хлібозаготівлях».³ За тиждень керівництво Кобеляцького району Харківської області у повному складі дістало від двох до десяти років ув'язнення за звинуваченням у тому, що вони нібито власноруч організували «куркульський саботаж хлібозаготівель».⁴ Були повідомлення й про інші подібні випадки.

Попри щоденні вмовляння, погрози і все різкіший тон заголовків, в очах влади пресі бракувало бойової відданості справі хлібозаготівель. 29 грудня Мендель Хатаєвич, другий секретар КП(б)У, розіслав листи всім редакторам газет і всім секретарям обкомів та

¹ Про перебіг хлібозаготівель: постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету // Вісті ВУЦВК. – 11 грудня 1932 р. – С. 2.

² До суворой відповідальності (3 постанови Народного комісара юстиції та генерального прокурора республіки) // Вісті ВУЦВК. – 14 грудня 1932 р. – С. 2.

³ Постанова ЦК КП(б)У від 21 грудня 1932 року, Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 21 грудня 1932 року // Вісті ВУЦВК. – 23 грудня 1932 р. – С. 1.

⁴ Огурцов М. Нещадної кари ворогам з партквитками в кишені: присуд у справі колишнього керівництва Кобеляцького району // Вісті ВУЦВК. – 29 грудня 1932 р. – С. 4.

райкомів із наказом повністю мобілізувати пресу на «боротьбу за хліб»:

Районні й обласні газети України працюють незадовільно. За це особливо яскраво свідчить цілком недостатня участь преси в боротьбі за хліб, явно нікчемна допомога партійним організаціям у керуванні цією найважливішою справою.

Тим часом **БОРОТЬБА ЗА ХЛІБ ВИМАГАЄ ВІД НАШОЇ ПРЕСИ МАКСИМАЛЬНОГО ПІДВИЩЕННЯ БОЙОВОЇ МОБІЛІЗОВАНOSTI І ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ПРЕСИ, ЯК БОЙОВОГО ОРГАНІЗАТОРА І МОГУТНЬОГО ЗНАРЯДДА В РУКАХ ПАРТІЇ У КЕРУВАННІ МАСАМИ, В МОБІЛІЗАЦІЇ ЇХ НА БОРОТЬБУ ЗА ВИКОНАННЯ ПЛЯНУ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ**. Тепер, як ніколи, треба, щоб преса вмiла виявляти й викривати на конкретних проявах куркульські маневри й хитрощі, щоб умiла мобілізувати широкі колгоспні маси на рішучий і остаточний розгром куркульського саботування хлібозаготівель.

Тоді Хатаєвич наказав пресі «перебудуватися рішуче і швидко», щоб взяти на себе **«ОРГАНІЗАТОРСЬКУ РОЛЮ В БОРОТЬБІ ЗА БЕЗУМОВНЕ ВИКОНАННЯ ПЛЯНУ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ»**, і наказав обкомам і райкомам узяти газети під свій безпосередній контроль.¹

На початок 1933 року Україна заготовила лише 74,5 % від свого плану хлібозаготівель. Жодна з областей України не виконала планів хлібозаготівель.² Навряд чи на той час було що конфісковувати, та все ж вилучення зерна тривали разом зі звільненнями й арештами місцевих керівників, засуджених за «бездіяльність» або діяльність у ролі «агентів» куркулів, «твердоздавців» і «шкідників» хлібозаготівель.

4. Усвідомлюючи, що насувається трагедія, радянська влада в Україні виконувала накази Москви і проводила політику хлібозаготівель, знаючи, що вона могла призвести лише до катастрофи. Влада продовжувала цю діяльність навіть після того, як масове голодування стало загальновідомим фактом, а ігнорувала його лише преса. Проте водночас українські керівники зверталися з клопотаннями до Москви.

Яскравим прикладом такої амбівалентності чільних українських комуністів є Роман Терехов, який був членом політбюро КП(б)У і секретарем Харківського обкому до того моменту, поки в кінці січня 1933-го його не змінив Постишев. На липневій III Всеукраїнській конференції КП(б)У він пішов за рештою українського партійного керівництва, засуджуючи тих, хто вимагав знизити плани, як правих опортуністів, однак він також навів приклад Недригайлівського району (нині Сумської області), де плани заготовлі піднімали п'ять

¹ Хатаєвич М. До всіх редакторів районних газет, до обкомів і райкомів КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 29 грудня 1932 р. – С. 2. Виділення збережено.

² Перебіг хлібозаготівель по Україні за станом на 1 січня 1933 року // Вісті ВУЦВК. – 4 січня 1933 р. – С. 1.

разів.¹ 23 грудня він видав таємний наказ конфіскувати навіть насіння на наступну посівну. Після того як у січні 1933 року Терехова зняли з посади, його наступник розповів про те, що Терехов був сказав тоді:

Насінні фонди можна забирати в рахунок хлібозаготівель. Певна річ, це треба робити з розрахунком. Ми не повинні забувати при цьому про засівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба підходити гнучко. Ми не можемо тепер записати, щоб взяти насінний фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати засівного фонду.²

Та все ж цей самий Терехов якимось вижив і згодом у 1964 р. зміг розповісти таку історію в газеті «Правда», не називаючи багато речей своїми іменами:

Усього лише один маленький епізод. Коли в 1932 році у зв'язку з недородом у Харківській області довелося доповідати Сталіну про важке становище в селах і просити виділити цим районам хліб, він послухав, а потім раптом різко урвав: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, хороший оратор, виявляється, ви хороший оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але – не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КПУ і піти працювати в Спілку письменників: писатиме казки, а дурні їх читатимуть...».³

Тоді було багато й інших клопотань. Жодне не досягло своєї мети.

Якби Сталін і справді не вірив повідомленням, які отримував у середині 1932 року через своїх емісарів або більш безпосередньо через таких чиновників, як Терехов, то він, без сумніву, мав у своєму розпорядженні достатньо засобів для незалежної перевірки, як-от НКВС. Виходячи з викладеного, бачимо, що центральна влада не лише була в цілому обізнана: Сталіна особисто ще в липні 1932 року попереджали, що в Україні його дії призведуть до голоду; зараз ми бачимо, що влада весь час знала про ситуацію, яка погіршувалася протягом другої половини 1932 року. Сталін особисто відкидав усяке звернення від українських керівників, а вони, своєю чергою, якнайретельніше проводили в житті політику, знаючи, що вона призведе лише до катастрофи.

¹ III Всеукраїнська партійна конференція // Вісті ВУЦВК. – 10 липня 1932 р. – С. 2.

² Цит. за: *Постишев П. П.* Особливості сучасного етапу і завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання // Більшовик України. – 1933. – № 7–8. – С. 13. Слід зазначити, що Постишев, на відміну від Терехова, не переймався такими дрібницями, як необхідність тримати в таємниці інформацію «не для преси». У своєму виступі Постишев відкрито закликає до конфіскації запасів посівного матеріалу й додаткових конфіскацій для поповнення насінневого фонду.

³ *Кузнецов К., Терехов Р.* Важная веха в жизни ленинской партии: к 40-летию XII съезда РКП(б) // Правда, 26 травня 1964 р. – С. 3.

5. Реакцією центральної влади в Москві і самого Сталіна особисто на Голод стали дії, які можна розцінити лише як свідомий курс на погіршення ситуації і граничне збільшення жертв серед населення.

27 грудня 1932 року центральний союзний уряд оголосив про запровадження всесоюзної внутрішньої паспортної системи й одночасно перевів міліцію під безпосереднє керівництво спеціально створеної ради, яку очолив Г. Ф. Прокоф'єв, та ОДПУ.¹ Паспортизація населення дала змогу владі контролювати, кому можна було жити в місті, а хто мусив залишитися в селі. Централізований контроль за місцевою міліцією означав, що в своїх руках Москва тепер мала могутній інструмент для легшого і безпосереднішого здійснення своїх намірів. В Україні паспортизація мала бути проведена до кінця 1933 року, причому особливо наголошували на першочерговій паспортизації Харкова, Києва та Одеси.²

На спільному пленумі ЦК ВКП(б) і Центральної контрольної комісії 11 січня 1933 року Сталін проголосив сумнозвісну тезу про посилення класової боротьби под час розбудови соціалізму. Він також поклав вину за продовольчі труднощі на недбалість партійних керівників, які не зуміли зібрати хліб достатньо швидко після жнив і дозволили колгоспам створювати «всілякі резерви» і продавати зерно замість того, щоб здавати його державі на виконання плану заготівлі.³

Сталін наголосив, що труднощі з виконанням плану хлібозаготівель

...пояснити ...поганим станом врожаю ніяк не можна, тому що врожай у нас був цього року не гірший, а кращий, ніж попереднього. Ніхто не може заперечувати, що валовий збір хлібів у 1932 році був більший, ніж у 1931 році, коли посуха у п'яти основних районах Північного Сходу СРСР значно скоротила хлібний баланс країни. Звичайно, ми і 1932 року мали певні втрати врожаю внаслідок несприятливих кліматичних умов на Кубані і Тереку, а також у деяких районах України. Але не може бути сумніву в тому, що ці втрати не становлять і половинної частки тих втрат, які мали місце у 1931 році через посуху в північно-східних районах СРСР. Значить, у 1932 році хліба в нас було в країні більше, ніж у 1931 році. Та все ж, попри цю обставину, хлібозаготівлі пройшли в нас у 1932 році з більшими труднощами, ніж у попередньому році.⁴

Відкидаючи аргумент про нереальність планів, Сталін зосередився на неспроможності виконати плани хлібозаготівель. Він заявив, що

¹ Ці три укази було надруковано поряд у «Вістях ВУЦВК» від 29 грудня 1932 р., с. 2.

² Про запровадження єдиної паспортної системи на УСРР // Вісті ВУЦВК. – 1 січня 1933 р. – С. 4.

³ *Сталин И. В. О работе в деревне* // Сочинения. – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. XIII. – С. 216–233. Цю промову від 11 січня було розтиражовано в пресі.

⁴ Там само. – С. 216–217.

члени партії не змогли зрозуміти, що досягнення практично суцільної колективізації вимагає від партії набагато більшого контролю над колгоспами, ніж у часи, коли переважали одноосібні господарства. Більше того, додав він, багато комуністів не змогли зрозуміти, що колгоспник у душі все ще залишається дрібним власником, а в самих колгоспах ще повно замаскованих класових ворогів. «Багато товаришів», заявляє він,

...не зрозуміли того, що колгосп сам по собі, попри те, що він є соціалістичною формою господарства, – далеко ще не гарантований від усіляких небезпек і проникнення до керівництва колгоспом усіляких контрреволюційних елементів, не гарантований від того, що за відомих обставин колгоспи можуть бути використані антирадянськими елементами у їхніх власних цілях.¹

На думку Сталіна, проблеми виникли через те, що члени різноманітних контрреволюційних організацій зуміли пробратися в колгоспи і перетворити їх на справжні кубла контрреволюції.

Відомо, що одна частина контрреволюціонерів, наприклад на Північному Кавказі, сама намагається створювати щось на кшталт колгоспів, використовуючи їх як легальне прикриття для своїх підпільних організацій. Відомо також, що антирадянські елементи в ряді районів, де вони ще не викриті й не розгромлені, – охоче йдуть в колгоспи, навіть вихваляють колгоспи, для того щоби створити всередині колгоспів кубла контрреволюційної роботи...

З точки зору ленінізму, колгоспи, як і Ради, взяті як форма організації, є зброєю і тільки зброєю. Цю зброю можна за відомих обставин повернути проти революції. Вона може служити робітничому класові і селянству. Вона може служити за відомих обставин ворогам робітничого класу і селянства. Уся річ у тому, в чиїх руках перебуває ця зброя і проти кого вона буде спрямована...

І саме тому, що деякі наші комуністи не зрозуміли цієї простої речі, – саме тому... в ряді колгоспів заправляють справами добре замасковані антирадянські елементи, організовуючи там шкідництво і саботаж.²

Сталін твердить, що вороги перейшли від одкритої боротьби до прихованого шкідництва.

Вони ніколи не скажуть – «геть хлібозаготівлі». Вони «за» хлібозаготівлі. Вони «лише» вдаються в демагогію і вимагають, щоб колгосп утворив резерв для тваринництва, утричі більший, ніж це потрібно для справи, щоб колгосп утворив страховий фонд, утричі більший за розміром, ніж це потрібно для справи, щоб колгосп видавав на громадське харчування від 6 до 10 фунтів хліба в день на робітника і т. д.³

¹ *Сталин И. В. О работе в деревне // Сочинения. – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. XIII. – С. 225–226.*

² Там само. – С. 227–229.

³ Там само. – С. 230.

Це типове для Сталіна заперечення реального стану речей: у колгоспі є хліб, де його приховав класовий ворог. Комуністам треба просто відібрати його. Це було чистісінькою вигадкою з двох причин: хліба вже не залишилося й існування «класового ворога» було міфом. Це опосередковано визнала сама партія, наказавши припинити масові депортації куркулів у травні 1932 року. Після цього виселяти як куркулів могли лише окремих осіб, а не цілі родини.¹

Через місяць, коли Голод посилювався, Сталіну вдалося перевершити власний політ фантазії, коли на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він кинув своїм голодним підданим новий клич: «Зробити кожного селянина колгоспником, а кожного колгоспника заможним».² Слухачі, яким добре було відомо про голодування, зреагували з належним ентузіазмом.

Незважаючи на всі заходи, що їх вживала українська влада, ЦК ВКП(б) жорстко критикував Компартію України за неспроможність забезпечити виконання державного плану хлібозаготівлі, «зміцнив» український апарат, призначивши Павла Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У і фактичним правителем усієї республіки, і зняв з посад ще декількох керівників високого рангу. Це дало Сталіну майже безпосередній контроль через представників, яких він підібрав і призначив, що було закріплено в спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року:

ЦК вважає за встановлене, що парторганізації України не впоралися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання пляну хлібоздавання, не зважаючи на триразове скорочення і без того скороченого пляну.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, – є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому – секретаря ЦК тов. Постишева.
2. Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаевича, залишивши його одним з секретарів ЦК КП(б)У.
3. Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Вегера.
4. Звільнити тт. Майорова, Строганова й Терехова від тих посад, що їх вони посідають нині, і направити їх у розпорядження ЦК.
5. Тт. Постишеву, Хатаевичу і Вегеру почати виконувати свої обов'язки на новій роботі не пізніше як 30 січня ц. р.³

¹ Богденко М. К истории начального этапа сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР // Вопросы истории. – 1963. – № 5. – С. 31.

² Сталин И. В. Речь на первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников // Сочинения. – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. XIII. – С. 236–256.

³ Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 3.

Це вже був справжній державний переворот: тепер, після цих жовтневих і січневих призначень, Сталін контролював двох із трьох секретарів ЦК КП(б)У і чотири з семи обкомів України. Майоров, який більшість часу пропрацював в Україні, був звільнений із посади Комісара постачання УСРР і секретаря Одеського обкому партії і призначений секретарем Середньоазіатського Політбюро. Строганов, якого в жовтні понизили з другого до третього секретаря ЦК КП(б)У, щоб звільнити крісло для Хатаевича, тепер був звільнений з цієї посади і з Дніпропетровського обкому партії, а натомість поставлений другим секретарем Свердловського обкому. Терехова призначали на різні другорядні посади в Москві. Хатаевич (як і Акулов, який залишився на своїй посаді в Донецькому обкомі) був в Україні лише з жовтня. Більш ніж достатньою компенсацією за «пониження» з другого до третього секретаря для нього стало керівництво новим обкомом. Що стосується Вегера, то до цього часу він був усього лише маловідомим апаратником ЦК.

Павло Постишев, росіянин родом з Івано-Вознесенська, працював в Україні в роки національно-культурного відродження (1923–1930) і навіть був затятим борцем за українізацію, коли це було політикою партії. Тепер він повернувся як фактичний правитель республіки. Було зрозуміло, що Сталін поставив чільне керівництво України під руку Постишева. Ті, хто керували Україною до нього, навряд чи були в захваті від перспективи отримати нового повелителя, якому було наказано позбавитися небажаних елементів – нова мітла по новому мете.

Постишев вимітав украї ретельно. Це стало зрозуміло вже за кілька місяців його керування республікою. До 15 жовтня у тих областях, де чистки 1933 року, які загалом ще не припинили, було вже закінчено, звільнили 27,5 тис. із 120 тис. членів та кандидатів у члени КП(б)У – як «ворожий клас, нестійкі, гнилі елементи». Водночас Постишев зізнається, що послав тисячі своїх людей у райони та села по всій Україні:

Наведу декілька цифр. За останні 10 місяців були призначені на керівну районну роботу 1340 товаришів. За цей час було замінено надійнішими працівниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів і 158 голів районних контрольних комісій.

Під керівництвом і за безпосередньої допомоги ЦК ВКП(б) на Україні було організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди були призначені загалом 3000 керівних працівників, що відіграло виняткову роль у запровадженні нових форм та методів керівництва соціалістичним сільським господарством.

За минулий період було послано до колгоспів не менше 10 000 чоловік, у тому числі на постійну роботу як голів колгоспів, секретарів осередків і парторгів колгоспів 3000 чоловік.

На село було кинуте великий загін міцних, випробуваних більшовиків – організаторів колгоспного будівництва.¹

Це означало, що було замінено майже половину секретарів райкомів України, більше половини голів райвиконкомів і третину голів районних контрольних комісій; до кожного району послано близько шести політпрацівників, а ще 10 тис. «досвідчених більшовиків» – до колгоспів. Григорій Костюк правильно описав загальну ситуацію як картину «цілковитої окупації ключових посад у країні штатом сталінського сатрапа».²

Постишев майже негайно скликав пленум Харківського обкому. Реакція КП(б)У на нового правителя особливим захватом не вирізнялася. За словами самого Постишева, закритий пленум тривав лише 20 хвилин і був суто формальним. Ніхто не рвався зайнятися «самокритикою», яку Постишев очевидно вважав якраз доцільною. Йому видалося дивним те, що «керівництво, здавалося, хоче заховатися», а не «віддати належне рішенню Центрального Комітету».³

4 лютого Постишев скликає відкритий спільний пленум Харківського обласного комітету партії, міського комітету партії, секретарів сільськогосподарських районів та активістів. Для нього це було слушною нагодою показати, що він зараз господар становища, і добряче вчитати всю організацію КП(б)У за зволікання у боротьбі за хліб. Постишев навмисно прочитав заяву Терехова від 23 грудня про необхідність брати насінневе зерно і про небажання записувати це рішення як приклад непослідовної, слабкої політики, з якою більше не можна миритися. Тепер було відкрито проголошено політику вилучення якомога більшої кількості зерна у сільського населення. Однак оскільки весняна посівна от-от мала розпочатись, Постишев заявив, що насінневе зерно із союзних резервів більше не надходить, тому слід вилучати зерно і використовувати його як посівний матеріал:

Навколо збирання насіння на селі вже розгортається найжорстокіша класова боротьба. Куркуль і антирадянські елементи докладають всіх зусиль, щоб організувати саботаж засіпання насіння. Нам доведеться насіння збирати методами хлібозаготівель. А тому, що наївно гадати, ніби насіння лежить готове в коморах, то треба негайно таки розгорнути боротьбу за повернення в рахунок насінних фондів розкраденого й незаконно розданого хліба.

Клясовий ворог, в цьому немає сумніву, намагатиметься організувати розкрадання й знищення зібраного насіння. Треба

¹ Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У. (Речь тов. П. П. Постышева на пленуме ЦК КП(б)У 19 ноября 1933 года) // Правда. – 24 ноября 1933 г. – С. 3. Виділення збережено.

² Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: a Study in the Decade of Mass Terror (1929–1939). – London: Atlantic Books, 1960. – С. 28.

³ Постишев П. П. Про завдання сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 70–71.

до цього підготуватися і зараз же виділити на роботу завгоспів і комірників колгоспних комор абсолютно перевірених людей, як з колгоспників, так і з тих товаришів, які будуть направлені в колгоспи з районних і обласної організацій.¹

Іншими словами, Постишев дав чітко зрозуміти, що на допомогу з Москви в проведенні посівної сподіватися нема чого. Насіння для посівної треба відбирати такими самими методами, як і під час хлібозаготівель. Оскільки ж будь-який аванс, що його видали колгоспи, які не виконали плану (включно зі звичним 15 % авансом після обмолочення), був «незаконно розданим хлібом», то будь-яке зерно у власності тих, хто не виконав планів, вважали таким, що підлягає негайному вилученню.

Постишев далі додає: «Завдання готування й проведення весняної сівби потребують значного посилення наших репресивних заходів проти куркулів, підкуркульників, петлюрівських, шкідницьких й інших антирадянських елементів».² Таких ворогів слід було шукати не лише серед селян, але й усередині партії, і вірні більшовики зобов'язані були пильнувати і викорінювати «шкідників» і «саботажників», які пробралися на відповідальні партійні пости. За словами Постишева,

...відкрили широко двері партійних організацій, прийняли до членів партії неперевірених людей, під шумок пролізли туди і різні петлюрівські та білогвардійські елементи...

Хіба не було випадків, коли комуністи стояли на чолі організації саботажу хлібозаготівель. Це він, ворог з партквитком, організує розкрадання, розтягання колгоспного хліба, від нього виходять поради – «не закопує в одну яму, а розклади розкрадене зерно в десятки ям». Це він петлюрівець, білогвардієць, шкідник, пролізши до організації, стає надхненником, організатором і керівником різних пакостей проти радянської влади, проти колгоспного будівництва.³

Пленум ухвалив резолюцію, якою офіційно затвердив постанову Москви від 24 січня, визнав помилки у тому, що петлюрівців та інших класових ворогів всередині партії і в колгоспах не було виявлено, засудив формальний характер пленуму 29 січня і визнав правильним звільнення Терехова і призначення Постишева.⁴

5–7 лютого відбувся пленум ЦК КП(б)У для офіційного схвалення постанови від 24 січня. З основною доповіддю виступив Косіор, надавши Постишеву повну публічну підтримку. Він заявив, що у постанові Москви «дано характеристику роботи не тільки зазначених

¹ Постишев П. П. Про завдання сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 73.

² Там само. – С. 75.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Про завдання весняної засівної кампанії і постанову ЦК ВКП(б) від 24-І 1933 року: резолюція об'єднаного пленуму харківського обкому і міському разом з секретарями сільрайкомів КП(б)У та активом, ухвалена 4-ІІ 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 6 лютого 1933 р. – С. 1–2.

трьох областей, скільки роботи всієї нашої української парторганізації в справі організації й проведення хлібозаготівель». Заготівлю усього лише 255 млн пудів хліба ніяк не можна виправдати, оскільки за менш урожайний 1931 рік було заготовлено більше.¹ Причиною був «брак більшовицької пильності» та «ілюзія», що план можна виконати без цілковитої мобілізації. Селяни займалися масовим розкраданням і розпродавали зерно до того, як партія могла би бодай помітити це. Лише в листопаді 1932 року КП(б)У змогла справді мобілізуватися для участі у «боротьбі за хліб».² Та до цього часу класовий ворог вже пробрався до влади. Косіор заявляє:

У нас прогледіли нові форми боротьби клясового ворога проти хлібозаготівель. Клясового ворога «шукали», як раніше, поза колгоспом, а він, пролізши до колгоспу на такі посади, як комірник, рахівник, завгосп і т. д., організував розкрадання, покривав, заохочував крадіжки й розбазарювання хліба...

Коли приїжджаєш до району в справах хлібозаготівель, то вам починають витягати з усіх кишень зведення, таблиці про низьку врожайність, що їх скрізь і всюди складають ворожі елементи, які окопалися в колгоспах, земвідділах, МТС. Але в цих зведеннях ви ані слова не зустрінете про той врожай, який був на корню, який розтягли, розкрали, приховали. Наші ж товариші, в тім числі і всілякі уповноважені, не розібравшись у підсунутих їм фалшивих цифрах, в ряді випадків стають куркульськими адвокатами, оборонцями цих цифр. На численних прикладах доведено, що ця арифметика є куркульська арифметика, що по ній ми не тільки не дістали тієї кількості хліба, що заготували, а навіть і половини не заготували б. Фашиві цифри, дуті балянси були в руках ворожих елементів прикриттям для крадіжок, для масового розтягування хліба.

Партія повинна викрити цю «куркульську арифметику» як «махінації клясових ворогів» і не дати їм «послабити наші позиції у боротьбі за хліб».³ Навіть ті райони, які колись були передовими в Україні, не помічали, що багато колгоспів опинилися «під впливом куркульських, петлюрівських, махновських та інших елементів» і «сталось це тому, що в наслідок благодущности, відсутности більшовицької пильности і прозорливости наша робота була така незадовільна, що навіть у хорошому районі куркулеві, шкідникові пощастило пролізти до керівництва ряду колгоспів і організувати там саботаж хлібозаготівель».⁴

У саботажі Косіор звинувачує апарат аж до районного рівня:

Ми повірили багатьом товаришам, коли вони запевняли, божилися, що рішуче борються за хліб, що плян вони виконують. А під цей час провадилися балачки, які демобілізували,

¹ Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У у боротьбі за піднесення сільського господарства України // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 23.

² Там само. – С. 26.

³ Там само. – С. 26–27.

⁴ Там само. – С. 28.

роззброювали партійні організації. Ці демобілізаційні настрої на місцях пояснюються ще й тим, що коли готувалися до хлібозаготівель, то займалися балачками про понижений плян, жили надією на легкий плян, орієнтували на це колгоспників. А потім, коли дали плян, коли, наприклад, в Одесі, де врожай був багато кращий за торішній, обласне і районне керівництво не зуміло навіть протягом цілої кампанії протидіяти цим настроям, не зуміло зламати цих демобілізаційних настроїв. Наші керівні товариші в районах опинилися на становищі людей, що не додержали свого слова, бо їх надії на легший проти минулого року плян не виправдались. Ясно, що людині, яка сама була так настроєна, боротися проти таких настроїв у інших дуже важко. Все це не могло не відбитися на хлібозаготівлях, і чималий період боротьби за хліб проминув у ваганнях, сумнівах, балачках тощо.

Чого варті самі балачки секретарів між собою про плян. Хіба обласники не знали про ці опортуністичні балачки? Знали, а відсіч не давали. ...У нас чимало працівників замість боротьби за хліб просто відсижувалися, маневрували, а деякі «комунисти», що переродилися, просто саботували хлібозаготівлі...

Сказати, що плян, навіть попередній, був нереальний, ніхто, жоден більшовик не може. Досить по-чесному перевірити всі елементи, з яких складався урожай, перевірити всі дані, починаючи з урожаю і збирання, щоб з усією певністю сказати, що плян реальний...

Коли б у нас скрізь і всюди проводили тверду і рішучу лінію щодо всіляких опортуністичних настроїв, коли б в областях і, насамперед, у вирішальних областях не було б такої благодущності і з самого початку хлібозаготівель міцно вдарили б по опортуністичних, перероджених елементах, у нас не могли б мати місце такі справи, як оріхівська, кобелякська, балакліївська, або, скажімо, нещодавно викрита баштанська справа. Візьміть Оріхівський район (Дніпропетровської області). Там протягом ряду місяців люди, що стояли на чолі районного керівництва, організовували саботаж хлібозаготівель, а з області посилали туди уповноважених, всякі комісії, які нічого нічого не помічали, що там робиться. Те ж саме Кобеляки. Величезною ганьбою для старого керівництва харківської обласної організації є те, що у них буквально під боком, у Кобеляках, існував організований саботаж хлібозаготівель від верхівки районної організації, а вони до грудня нічого не помічали. Коли б обласні організації, їх керівництво знали справжнє становище справи у районах і колгоспах, ми всі ці факти викрили б значно раніше.¹

Косіор не приховував і того, що використання зерна на харчування чи насіння до повного виконання плану вважалося неприпустимим. «Дуже багато хліба було витрачено на так зване громадське харчування. При чім, до вересня з цим злом не провадилося ніякої сер-

¹ Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У у боротьбі за піднесення сільського господарства України // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 32–33.

йозної боротьби». Усі, хто скеровував зерно з хлібозаготівель у насінневі фонди, також були «опортуністами» і «агентами клясового ворога». Політика була зрозуміла: «...державі хліб треба здати в першу чергу, а потім утворювати фонди...»¹ Іншими словами, залишати селянам хоч що-небудь на харчування чи засів було найтяжчим гріхом. Зараз усі зусилля мали бути скеровані лише на конфіскацію зерна для насінневих фондів.²

Пленум знову офіційно підтримав постанову від 24 січня і продемонстрував таку ж самокритику, як перед тим харківський.³

Невдовзі після пленуму теоретичний журнал Центрального комітету надрукував передовицю, у якій ще раз було наголошено ту саму тему, а провал у хлібозаготівлях названо «ганебним». Комуністів звинуватили у неспроможності «змусити» селян із перших же днів жнив здійснювати «першочерговий обов'язок кожного колгоспу – виконання пляну хлібозаготівель». І знову було засуджено практику створення насінневих фондів до повного виконання плану хлібозаготівель.⁴

Проте незабаром стало зрозуміло, що все, що можна було відібрати, вже конфіскували. Через це 25 лютого 1933 року Україні виділили із союзного резерву 20,3 млн пудів зерна насінневої позики й ще 15,3 млн пудів – Північному Кавказу, а саме Кубані. У відповідній постанові було зазначено, що позику виділено з огляду на спричинені несприятливими погодними умовами втрати врожаю у степових регіонах. Частина цієї позики і справді пішла на харчування. Хліб часто видавали на колгоспних полях, щоб заохочувати селян працювати під час весняної посівної кампанії.⁵ Без цієї позики врожаю 1933 року швидше за все взагалі б не було.

І навіть тоді тиск на село не слабшав аж до самого закінчення жнив. 1 червня Дніпропетровський обком оголосив, що скасовує своє попереднє рішення і зменшує звичний 15-відсотковий аванс, що його видавали колгоспникам відразу після обмолоту, до 10 %.⁶

У наступні місяці риторика й підкріплювана нею політика мало що змінилися. З наближенням жнив 1933 року голодне населення почали годувати пересторогами про хитрого та всюдисущого класового ворога. Наприклад, у липні «Колгоспниця України» писала:

¹ Там само. – С. 33, 34.

² Там само. – С. 50.

³ Про підсумки хлібозаготівель на Україні і постанову ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 року: резолюція пленуму ЦК КП(б)У, ухвалена на засіданні 7 лютого 1933 року // Вісті ВУЦВК. – 10 лютого 1933 р. – С. 1.

⁴ Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 року та завдання більшовиків України // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 3–20.

⁵ Текст постанови див.: Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 рр. – Т. III. – С. 59–60. Уперше надруковано у: Вісті ВУЦВК. – 26 лютого 1933 р. – С. 1.

⁶ Про постанову Бюро Дніпропетровського обкому про авансування колгоспників і ухвалу у цьому питанні ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У: постанова IV пленуму Дніпропетровського обкому КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 1 червня 1933 р. – С. 2.

Класовий ворог, куркуль, гнучкий. Він пристосовується до часу, до обставин. Він тепер одверто не галасує проти колгоспів, проти хлібоздавання. Він знає, що так викрие себе перед масами. Він «тихенько» та «смирненько», нишком робить своє шкідницьке діло. І цього року не зовсім так, як торік.

Стаття проголошувала, що «на сівбі ворог зазнав великого розгрому... міцною дисципліною, ударною працею, охороною соціалістичної власности». У жнива ворог намагатиметься розпалювати «споживацькі намагання» і протиставляти інтереси колгоспника державі.

Що з цього виходить? Куди цілить ворог? Він хоче підірвати міць нашої держави. Аджеж хліб – велика сила в руках держави. Хліб у руках держави – великий засіб більшовицького впливу й на розвиток сільського господарства й цілого господарства країни.

Партія, попереджає стаття, цього не допустить. Класовий ворог діє не лише власними руками, а й через своїх людей (і ці люди часом бувають із партійними квитками), щоб підірвати здавання хліба державі. Службовці, які занизили дані про врожай, сподіваючись на зменшення планів, були агентами класового ворога. Однак розкрадання й інші підривні дії не пройдуть.

У цій боротьбі ми доб'ємо куркульню, петлюрівців, махнівців, всіляких шкідників соціалістичного будівництва, зміцнимо колгоспи, розтрощимо всіляких крадіїв колгоспного хліба, ледарів, зміцнимо колгоспи і наблизимо культурне заможне життя.¹

Голод скінчився невдовзі після жнив 1933-го завдяки винятково рясному врожаю і тому, що цього разу держава дозволила розподіл зерна між колгоспниками. Як це було заведено в СРСР, постановою від 27 вересня засуджено тих керівників, які не видали прибутки від врожаю, й наказано видати 10–15 % обмолоченого зерна незалежно від того, чи виконав колгосп план хлібозаготівель.²

Загалом під час Голоду Москва втрутилася, взяла у свої руки контроль над КП(б)У і державним апаратом через тисячі своїх емісарів, а конфіскаціями чинила все більший тиск на українське село, а також оголосила полювання на відьом – переслідування незгідних у середині свого ж апарату. Лише після остаточної спроби витиснути з українського села останню зернину Москва дозволила надати Україні хоч якусь допомогу, та й то лише тому, що без неї новий засів так би й не провели. Така політика в період масового голодування, якщо вона була дієва, могла призвести лише до більшої смертності населення.

¹ Достроковою задачею хліба державі доб'ємо ворога // Колгоспниця України. – 1933. – № 14. – С. 1. Цим посиланням я завдячую Федору Капусті.

² Лист ЦК КП(б)У про видачу авансів колгоспникам // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. III. – С. 81–82. Див. також на с. 93–97 спільну постанову Комісаріату сільського господарства України і Сектору нагляду за політвідділами МТС від 17 грудня, якою наказано видати зерно до 10 січня 1934 року.

6. **Постишев виконував подвійну місію: не лише посилити конфікацію зерна в Україні (а отже й Голод), а й викоренити «національні ухили», тобто ті скромні вияви національного самоствердження, які радянська влада українцям досі дозволяла.**

14 грудня 1932 року ЦК ВКП(б) та Раднарком ухвалили (так і не опубліковане) рішення¹. Про його існування стало відомо лише тому, що в листопаді 1933 року в промові перед пленумом ЦК КП(б)У Постишев сказав, що цим «історичним рішенням» ЦК КП(б)У та радянському уряду було наказано:

звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механістичне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій, ретельно добирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво й контроль за проведенням українізації.²

Постишев виконав цей наказ, розгромивши національно свідоме крило Компартії України на чолі з Миколою Скрипником. Він затаврував ці залишки українського національного самоствердження як «буржуазно-націоналістичні ухили» і придушив їх. У перші ж тижні після прибуття Постишева в Україну українське культурне життя пережило великі чистки.³ 28 лютого було проведено масові переміщення в українському уряді. Скрипника перевели до Держплану України, органу, значення якого істотно меншало зі зростанням ролі союзного центру у плануванні економіки. Замість нього комісаром народної освіти призначили Володимира Затонського, старого українського більшовика, який, утім, ніколи не був помічений в обстоюванні свого власного бачення політики.⁴ 11 березня ЦК Компартії України засудив підручники, що їх затвердив Комісаріат народної освіти на чолі зі Скрипником.⁵ Наприкінці квітня ЦК КП(б)У провів конференцію з національного питання, на якій Затонський засудив національні ухили в освіті, а завідувач відділу агітації та пропаганди Андрій Хвиля виступив проти таких ухилів у мовознавстві. Обое раніше працювали під проводом Скрипника.⁶

Остаточна конфронтація Постишева і Скрипника відбулася на червневому пленумі ЦК КП(б)У, стенограму якого так і не було опублі-

¹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. вперше опублікована в кн.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» – К.: Політвидав України, 1990. – С. 291–294. – *Прим. наук. редактора.*

² Советская Украина – несокрушимый форпост великого СССР. (Из речи П. П. Постышева на пленуме ЦК КП(б)У) // Правда. – 6 декабря 1933 р. – С. 3.

³ Див.: *Kostiuk H.* – *Stalinist Rule in the Ukraine.* – С. 58–59.

⁴ Вісті ВУЦВК. – 1 березня 1933 р. – С. 1.

⁵ Про підручники для початкової і середньої школи: постанова ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 12 березня 1933 р. – С. 1.

⁶ Народа з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. – 1 травня 1933 р. – С. 2.

ковано. Першим виступив Скрипник. Його промову також не оприлюднили, і про її зміст можна здогадуватися лише з відповіді Постишева. Евальд Амменде, один із найпроникливіших європейських спостерігачів, які пильнували ситуацію в СРСР, так відтворив останній виступ Скрипника:

Здається, він найбільше заперечував те, що українські комуністи діють як вороги народу і зняряддя антирадянських рухів, і наголошував, що це нове становище, яке склалося внаслідок застосування насилля й визискування проти народу, може призвести лише до протестів проти дій Москви з боку тієї частини інтелігенції і комуністів, яких зараз звинувачують у націоналізмі. Далі він показав, що головну причину провалу в українському сільському господарстві слід шукати в кроках, на які пішла Москва, і в придушенні свободи та ініціативи на місцях під тиском московського централізму.¹

Постишев же розпочав зі звичного тепер нагадування про січневу постанову:

Центральний Комітет нашої партії поставив у січні цього року перед більшовиками України ряд найсерйозніших завдань. Основне й головне завдання – це витягти сільське господарство України з того проривного стану, в якому воно останніх років перебуває, і позбутися тих труднощів, які ми і тепер ще маємо на Україні.

Завдання це надзвичайно складне й відповідальне. Його вага виходить далеко за межі України. Від успішного розв'язання цього завдання дуже значною мірою залежить даліше зростання соціалізму в СРСР, даліше зміцнення наших позицій на міжнародній арені.

Далі він заявив, що помилки минулих років (це, очевидно, стосувалось так званих національних ухилів 1920-х років) подолано ще не повністю. Він нагадав партії, що остання успішна посівна кампанія багато в чому завдячувала «великій допомозі», яку Україна отримала у вигляді зернової, харчової та фуражної позики, виданої під час сіяння. Та залишилися помилки, які можна виправити лише глибшою критикою:

Нам треба «взидибіть» усю партійну організацію України, насторожити її і не припустити повторення цих помилок.

Тому кожен комуніст, кожен комсомолец повинен здати собі цілком справу у цих помилках, що є помилки не тільки практичного порядку, а й дуже великими принципіально-політичними помилками.

Головна з помилок, за Постишевим, полягає в тому, що «брак більшовицької пильності призвів до того, що шкідницькі контрреволюційні елементи дістали найширше поле діяльності саме на Україні». Деякі з них орудували в сільському господарстві, але їхня діяльність аж ніяк цим не обмежувалась.

¹ *Ammende E. Human Life in Russia (reprint). – Zubal, Cleveland, 1984. – P. 122–123.*

Не подумайте, що ворог орудував тільки в системі наших земельних органів. Шкідницькі, контрреволюційні елементи зуміли розставити свої сили й на інших дільницях соціалістичного будівництва, і при тому незрідка на керівних постах.

Візьміть культурний фронт. Культурне будівництво на Україні – цей найважливіший чинник здійснення ленінської національної політики, має найпряміше і безпосереднє відношення до всієї нашої повсякденної боротьби, а проте, на цій найсерйознішій дільниці засіло чимало петлюрівців, махновців, агентів чужоземних контррозвідок, що пустили глибокі коріння, що відігравали керівну роль на окремих дільницях культурного будівництва.

Далі Постишев згадав тих українських комуністів і діячів культури, яких він заарештував як шпигунів і шкідників. Серед них – історик Матвій Яворський, чий підручник був обов'язковим для вивчення в українській радянській школі. Інші – Бадан, Максимович, Ерстенюк, Шумський і Солодуб – разом уособлювали внесок КП(б)У в українське культурне відродження 1920-х років. Як стверджує Постишев,

крім агентурної роботи, яку вони провадили на завдання контррозвідок деяких держав, керуючи окремими дільницями культурного будівництва, насаджували, зрозуміло, не нашу національну форму й соціалістичну змістом українську культуру, а культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських, культуру, ворожу ідеології та інтересам пролетаріату й трудящого селянства.

Постишев твердив, що такі люди прагнули підірвати ленінську національну політику. Своєю шкідницькою роботою «вони намагалися підірвати й послабити пролетарську диктатуру, гарячково готуючи нові вилазки проти СРСР, не залишаючи мрій про відрив України від Радянського Союзу». Ці шпигуни й шкідники прикривалися «потріпаним прапором» соборної України, що означало на ділі службу інтересам німецьких фашистів і польських панів, які ще сподівалися на реставрацію капіталізму.

Але, що створило сприятливі умови для їхньої шкідницької, шпигунської діяльності? Притуплення і навіть втрата в окремих випадках більшовицької пильності – ось де головна причина. Адже це факт, що їм вдалося дуже тонко облутати навіть деяких наших керівних товаришів.

У зв'язку з цим я хочу спинитися на виступі тут Миколи Олексійовича т. Скрипника. Треба прямо сказати, що цей виступ ніяк не може задовольнити нікого з нас.

Адже та дільниця, якою до недавнього часу керував тов. Скрипник (я маю на увазі наркомосвіту і всю систему органів освіти на Україні) виявилась найбільш засміченою шкідницькими контрреволюційними, націоналістичними елементами. Адже саме в цих органах шкідницькі елементи розперезалися на всю, розставивши своїх людей на найвідповідальніших керівних дільницях ідеологічного фронту. Адже ніякої боротьби проти цих елементів тут не було. І сам тов. Скрипник змушений

був визнати, що тут наші вороги нерідко мали міцний і авторитетний захист від деяких, очевидно, сліпих і глухих «комуністів».¹

І лише тепер Постишев був готовий відповісти на все, що сказав Скрипник, та й то тільки висміявши його слова й пов'язавши їх із «шкідництвом» класових ворогів та буржуазно-націоналістичних зрадників. Єдиний ключ, який може допомогти зрозуміти, про що говорив Скрипник, ховається в наступному уривку. Він свідчить, що колишній нарком освіти виступав проти далекосяжної русифікації української мови і культури, яку насаджував Постишев:

Як же можна, тов. Скрипник, виходити на цю найвідповідальнішу трибуну, до якої прикована увага й слух десятків і сотень тисяч комуністів, мільйонів відданих радянській владі та партії безпартійних активістів з такими, вибачте мені, дрібницями? Хіба вся справа в тих фактах, які ви наводите з царини української граматики, правопису? Хіба головне шкідництво буржуазно-націоналістичних петлюрівських елементів, які за сілі і нерідко заправляли в Наркомосвіті, тільки на те й сходило, що вони неправильно розставили літери *з* і *г*? І літери, звісно, мають значення. Але це ж дрібниці, рівняючи до тієї шкідницької роботи, яку проваджено в системі органів Наркомосвіти і яка була спрямована на облутування нашої молоді ворожою пролетаріатові ідеологією. Адже перше, ніж розставити літери *з* і *г*, ці шкідники в Наркомосвіті розставили своїх людей по всій системі органів освіти (*в залі сміх, вигуки «правильно!»*). Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти. ...Про це треба говорити, це головне (*бурхливі оплески*).²

Скрипник не визнав своїх помилок, як цього, очевидно, від нього чекали, але спробував виправдатися. За словами Постишева,

Помилки є великі, помилки серйозні і в літературних роботах тов. Скрипника з національного питання і культурного будівництва, в його керуванні Наркомосом.

І не в цьому, зрозуміло, суть, товаришу Скрипник, що обставини тепер, як ви говорили у своєму виступі, змінилися. Мовляв, раніше ці люди підходящі були, а тепер обставини змінилися і ці люди стали шкідливі. За таке, знаєте, пояснення перший-ліпший ворог ухопиться. Шкідливе це пояснення і не наше воно. Бадан завжди був шкідливий – і тепер, і 6 років тому. Ерстенюк був шпигуном і перше, і тепер, випусти його на волю, теж шпигуном буде. Яворський залятим ворогом нашим був і перше, і тепер лишився ворогом. Тим часом ці люди заправляли, ви бачите, тов. Скрипник, що тут суть не в літерах *з* і *г*, що тут і «ге» і «хе», і все що завгодно (*смій, оплески*).³

¹ Мобілізуємо маси на своєчасну поставку зерна державі: промова т. П. П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У 10-VI 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 22 червня 1933 р. – С. 1.

² Там само. – С. 1–2.

³ Там само. – С. 2.

Після пленуму і «викриття національного ухилу, очолюваного Скрипником», рясно посипалися нові звинувачення. Давні соратники Скрипника наввипередки засуджували кожен прояв української національної самобутності, дозволений під час його керівництва Наркоматом освіти. Це було справжнісіньке змагання, якому навіть самогубство Скрипника в липні 1933 року не поклато край.¹

Та повернімося до Постишева. У своїй промові він перейшов до сільського господарства і поклав вину на невдачу КП(б)У у вилученні потрібної кількості хліба у голодних селян на брак «більшовицької пильності», тобто небажання деяких українських комуністів звинувачувати у всьому всюдисущого класового ворога:

Я дещо відхилився в бік, але все це питання, що прямо й безпосередньо стосується причин провалу хлібозаготівель на Україні минулого року. Адже такі факти могли статися тільки через те, що не було в партійних організаціях України більшовицької пильності щодо класового ворога.

Хіба тут у нас все уже гаразд? Хіба ми не маємо тепер серед окремих працівників – і навіть досить відповідальних – антипартійних балачок, що, мовляв, уся причина прориву в сільському господарстві України в тім, що зліквідували округи й створили області спеціально з метою «накласти лапу на Україну та все зацентралізувати»? Ворожа нам ця балаканина. Усе це відриги старого, чужого нам впливу, що завдав величезної шкоди соціалістичному будівництву на Україні. Рішучу боротьбу треба оголосити таким антирадянським балачкам, а, головню, пам'ятати про більшовицьку пильність і ні на хвилину не забувати, що такого роду пояснення причин прориву в сільському господарстві України підсуває нам ворог.

Відсутність більшовицької пильності призвела до того, що партійні організації України були засмічені петлюрівськими, махновськими, білогвардійськими, шпигунськими й іншими антирадянськими елементами. Ворог з партквитком, що не зрідка сидів на керівних постах, в окремих районах організував прямий саботаж хлібозаготівель минулого року.

Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм. Боротьба за хліб тут на Україні – це боротьба за зміцнення соціалістичної радянської України. Ось чому саме на боротьбі за хліб ми особливо відчуваємо маневри й діяльність класового ворога та його агентури. Саме тут ми відчуваємо найдужчий опір ворога і саме тут з особливою гостротою виявляються всі хиби нашої роботи.

Насамкінець Постишев запевнив КП(б)У, що за умови достатньої «більшовицької пильності» щодо маневрів петлюрівців, махновців,

¹ Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, Mass.: Harvard, 1983. – P. 296–300.

білогвардійців та інших класових ворогів, 1933 рік буде останнім роком труднощів.¹

Постишев закінчив це проголошення сталінської доктрини ігнорування людських страждань і масових людських втрат внаслідок штучного голоду тим, що поклав вину за все на «класових ворогів», а надто ворогів у самій партії. Невдачу партії із заготівлею потрібних обсягів сільськогосподарської продукції Постишев пояснив неприпустимою втратою пильності до маневрів класових ворогів і до цих згоданих маневрів прив'язав «національний ухил» Скрипника. Отож, це стало продовженням тієї політики, яка вже прозирала в рішенні від 14 грудня 1932 року, і показало зв'язок між політикою Москви стосовно українського села і її політикою щодо національного самоствердження.

Національна політика (питання про те, що робити з неросійськими народами Радянського Союзу) відбивала політику щодо села, а «національне питання» розглядали, за словами самого Сталіна, як «по суті справи питання селянське».² Тому роздушення українського селянства дало Сталіну і його підлеглим змогу роздушити прояви українського національного самоствердження. Ми побачили, що Голод виник не внаслідок стихійного лиха, а внаслідок політичного акту. Керівництво України попереджало Москву про очікувані наслідки. Під тиском Москви КП(б)У провадила політику, яка спричинила Голод. Москва відповіла взяттям українського апарату під свій безпосередній контроль, давши Постишеву подвійне завдання з єдиним можливим розрахунком: ще більше посилення Голоду і разом із цим роздушення будь-яких проявів української самобутності під личиною боротьби з націоналістичними ухилами. Тож Голод, який нейтралізував основну масу прихильників українського національного самоствердження, було використано для знищення всякого «українського чинника» в радянській політиці. Це не те саме, що твердження про створення Голоду просто для винищення українців. На цьому етапі радянської історії існували нагальні економічні спонуки вилучити в селянства якомога більшу кількість продукції. І справді, в Казахстані від 1930 року, а в басейні Волги від 1931-го постійно був голод. Але якщо Сталін справді дійшов висновку, що певна частина населення мусить голодувати, щоби дати державі встановлений планами обсяг зерна, то чи не буде закономірним припущення, буцімто він міг вирішити, що якомога більше жертв має бути на територіях, які в його очах були каменем спотикання для його ж політики централізації та русифікації? Дії Сталіна, починаючи з грудня 1932 року, вказують на готовність піти на все, щоби прибрати з дороги цей камінь – Україну.

¹ Мобілізуємо маси на своєчасну поставку зерна державі: промова т. П. П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У 10-VI 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 22 червня 1933 р. – С. 2.

² *Сталин И. В. К национальному вопросу в Югославии* // Сочинения. – М.: Госиздат, 1946–1952. – Т. VII. – С. 72.

Розділ 4

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ПРОЗА
ПРО ГОЛОД

Як і інша заборонена колись тема ГУЛАГу, український Голод 1932–1933 років час від часу спливав у післясталінській радянській художній літературі та літературній критиці і в Україні, і в Росії. Чимало уваги присвятили Голоду четверо письменників: Іван Стаднюк (його роман «Люди не ангели» вперше опублікував ленинградський журнал «Нева» в грудні 1962 року; згодом він вийшов окремим виданням російською, українською та англійською мовами; інсценізований як драма у 1967 р.), Петро Лановенко («Невмирущий хліб», 1981 р.), Михайло Алексєєв (його роман «Забіяки» (рос. «Драчуны») вийшов частинами в журналі «Наш современник» у 1981 р., а невдовзі й окремою книжкою), і Володимир Тендряков (повість «Сконання» (рос. «Кончина»), 1974 р.).

Утім, зняття колись абсолютного табу на Голод ще не означає можливості його детального змалювання. Йдеться, радше, про розширення рамок дозволеного для письменника. Звісно, художня література не обов'язково вимагає достовірності. На Заході від письменників, зокрема тих, хто пише на історичні теми, не вимагають тлумачити дійсність, історію в якийсь певний спосіб – лише так, як вони самі вважають за потрібне. У вільному, нетоталітарному суспільстві історична проза, як і вся проза – це жанр, у якому стиль, як мірило естетичної цінності роману, має щонайменш таку саму вагу, як зміст.

Насадження естетичних формул соціалістичного реалізму в 1934 році надовго зробило немислимою суто особисту інтерпретацію історичної події. Соцреалізм, як і «пролетарський інтернаціоналізм» чи «ленінська національна політика» – це така ідеологічна константа, конкретний зміст якої часто змінюється. Згідно з формулою, закріпленою Статутом Спілки радянських письменників, соціалістичний реалізм вимагає від митця історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку, спрямованого на виховання мас у душі комунізму. Соціалістичний реалізм відкидає як буржуазну концепцію «мистецтва заради мистецтва»; мистецтво швидше розглядають під кутом його функції – як знаряддя класової боротьби, а його цінність вимірюють тим, наскільки воно сприяє історичному процесові під проводом Комуністичної партії. Це означає, що мистецтво, й зокрема історична проза, відбиває «правду» так, як це визначає партія. Автор історичного художнього твору повинен дотримуватися тієї «історичної правди», яку встановили радянські історики, що теж відповідають перед партією.

Відправним пунктом що для радянського історика, що для історичного письменника є не так певна історична подія, як політична «відповідальність» автора перед партією, яка сама й визначає, в чому ця відповідальність полягає. Якщо відданість принципів соцреалізму в мистецтві й літературі залишається константою, то партійне визначення «правди» змінюється. Цензурні рамки, яких має триматись автор, то ширшають, то вужчають залежно від політичної ситуації в країні: «відлига» чи «тиск». Більше того, оскільки художня література має справу з категоріями особистого й досвідного, а не з безликими формулами, з допомогою яких «науково» підходять до розуміння «історичного процесу», то радянська художня література інгерентно має більше свободи, ніж історія.

Історична проза про Голод 1932–1933 років з'явилася як одна з граней розвінчання культу особи Сталіна, яке досягло кульмінації в 1962–1963 роках. Перша стадія «викриття злочинів Сталіна» почалася 1956 року з закритої доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС і полягала просто в реабілітації деяких окремих жертв сталінської Великої Чистки 1937–1938 років, а XXII з'їзд Компартії та офіційна публікація роману Олександра Солженіцина про ГУЛАГ «Один день із життя Івана Денисовича» у 1962 році поширили поняття «жертва сталінізму» з окремих осіб на цілу суспільну категорію.

Практично кожен радянський лідер час від часу вносить свої поправки у поняття творчого процесу. Ось як Микита Хрущов описав принципи соціалістичного реалізму на зустрічі керівників партії з митцями 8 березня 1963 року:

Нашому народові потрібне бойове революційне мистецтво. Радянська література і мистецтво покликані відтворити в яскравих художніх образах великий і героїчний час будівництва комунізму, правдиво відобразити ствердження і перемогу нових, комуністичних відносин у нашому житті. Митець повинен уміти побачити позитивне, радіти цьому позитивному, що становить суть нашої дійсності, підтримати його і в той же час, звісно, не проходить повз негативні явища, повз усе те, що заважає народженню нового в житті.

Кожна, навіть найкраща справа має свої темні сторони. І найвродливіша людина може мати недоліки. Уся річ у тому, як підходити до явищ життя і з яких позицій їх оцінювати. Як кажуть, що шукаєш, те й знайдеш. Неупереджена людина, яка бере активну участь у будівничій діяльності народу, об'єктивно бачить і добре, і негативно в житті, правильно розуміє і вірно оцінює ці явища, активно виступає за утвердження передового, головного, того, що має вирішальне значення в суспільному розвитку.¹

Коротко цю хрущовську вказівку можна сформулювати так (і варто пам'ятати це, коли мова заходить про Голод): радянському письменникові дозволено визнавати існування багатьох різних сторін

¹ Хрущев Н. С. Высокая идейность и художественное мастерство: великая сила советской литературы и искусства // Правда. – 8 марта 1963 г. – С. 1.

дійсності, включно з темними сторінками радянського життя за часів сталінізму, – але якщо тільки він робить це під правильним кутом. Якщо ще коротше – треба звинувачувати Сталіна, а не радянську владу чи партію.

У цій промові Хрущов звернувся до своїх двох улюблених тем: засудження сталінізму – цього разу в мистецтві – та стійкості його спадщини:

Тепер нерідко задають питання про те, чому за життя Сталіна не було розкрито і припинено порушень законності і зловживання владою і чи можна було зробити це тоді? У партійних документах наша точка зору з цього питання була не раз висвітлена з усією повнотою і достатньою ясністю. На жаль, не вивелися ще такі люди, в тому числі й серед працівників мистецтва, які намагаються висвітлювати події в спотвореному вигляді. Тому ще й сьогодні нам доводиться торкатися питання про культ особи Сталіна.¹

Зокрема, Хрущов також уперше розповів про те, що шанований письменник Михайло Шолохов, який народився на Дону, критикував політику Сталіна в часи Голоду і, залишившись у живих, згодом розповів про це. Шолохов написав не лише «Тихий Дон», монументальну епопею про донських козаків у громадянську війну, а й менш відому «Підняту цілину» – книгу, що її Хрущов визнав, із цього приводу, найавторитетнішим романом про колективізацію. Хрущов почав із зауваги про те, що

наш шановний Михайло Олександрович Шолохов навесні 1933 року підняв свій голос протесту проти тієї сваволі, яку чинили в той час на Дону. Нещодавно в архівах було виявлено два листи Михайла Олександровича до Сталіна і відповіді Сталіна на ці листи. Не можна без хвилювання читати правдиві, написані кров'ю серця Шолохові слова про обурилі дії людей, які чинили злочинні дії у Вьошенському та інших районах Дону.²

Пропускаючи повний текст, у якому, очевидно, описано конкретні зловживання, Хрущов прочитав уривки з листа Шолохова від 16 квітня 1933 року:

Приклади ці можна без кінця наводити. Це – не окремі випадки перегинів, це – узаконений в районному масштабі «метод» проведення хлібозаготівель. Про ці факти я або чув від комуністів, або від самих колгоспників, які відчували всі ці «методи» на собі і опісля приходили до мене з проханнями «прописати про це все в газету».

Чи пам'ятаєте Ви, Йосипе Вісаріоновичу, нарис Короленка «У заспокоєному селі»? Таке ось собі «зникнення» було вчинене не над трьома запідозреними у крадіжці в куркуля селянами, а над десятками тисяч колгоспників. Причому, як бачите,

¹ Там само. – С. 2.

² Там само.

з багатшим застосуванням технічних засобів і з більшою вигадливістю. ...Розслідувати треба не лише справи тих, хто знущався над колгоспниками і над Радянською владою, а й справи тих, чия рука їх направляла. ...Якщо все, описане мною, заслугоує на увагу ЦК – пошліть до Вьошенського району справжніх комуністів, у яких вистачило б сміливості, не зважаючи на особи, викривати всіх, із чієї вини смертельно підірване колгоспне господарство району, які по-справжньому б розслідували і викрили не лише всіх тих, хто застосовував до колгоспників огидні «методи» катувань, побоїв і знущань, але й тих, хто надихав на це.¹

Хрущов не повідомив змісту чи дати другого листа, але прочитав відповідь Сталіна на обидва послання:

Я подякував Вам за листи, тому що вони викривають болячку нашої партійно-радян. роботи, розкривають те, як інколи наші працівники, бажаючи стримати ворога, б'ють ненароком по друзях і докочуються до садизму. Та це не означає, що я у *всьому* згоден з Вами. Ви бачите лише *один* бік, бачите непогано. Але це лише *один* бік справи. Щоб не помилитися в політиці (Ваші листи – не *белетристика*, а суцільна політика), потрібно оглянути, потрібно вміти бачити ще й *інший* бік. А інший бік полягає в тому, що шановні хлібороби вашого району (і не лише вашого району) проводили «італійку» (саботаж!) і не проти були залишити робітників, Червону Армію – без хліба. Той факт, що саботаж був тихий і зовні невинний (без крові), – цей факт не міняє того, що шановні хлібороби по суті справи вели «тиху» війну з радянською владою. Війну на змор, дорогий тов. Шолохов...

Звичайно, ця обставина в жодному разі не може виправдати ті неподобства, які було допущено, як запевняєте Ви, нашими працівниками... І винні у цих неподобствах мають бути належно покарані. Але все ж ясно, як божий день, що шановні хлібороби не такі невинні люди, як це могло би здаватися здалека.²

Відповідь Сталіна, на позір об'єктивна, але явно схильна захищати політику держави, могла б послужити чинною моделлю соціалістичного реалізму, який також «правильно» глумачить дійсність, хоча справляє враження, ніби зважає обидва боки справи. Але ще повчальнішим є такий факт: цей лист показує, якою мірою міг маститий письменник протестувати проти Голоду якраз тоді, коли все й відбувалося. Звичайно, слід пам'ятати, що ні листи Шолохова, ні відповідь на них так і не потрапили до збірки праць письменника. Відповідно нам про них відомо лише те, що побажав розповісти Хрущов. Більше того, ці листи належать до сфери приватної кореспонденції, а в ній, як і в приватній розмові, люди дозволяють собі сказати більше, ніж у присутності третьої особи.

¹ Хрущев Н. С. Высокая идейность и художественное мастерство: великая сила советской литературы и искусства // Правда. – 8 марта 1963 г. – С. 2.

² Там само.

Хоча для Шолохова, який під час Голоду був спеціальним кореспондентом на Дону, це, мабуть, було питанням першочергової ваги, у його творах ми не знаходимо того обурення, яке прозвучало в листі до Сталіна щодо «методів» хлібозаготівель із застосуванням тортур та інших «садистських» прийомів. Власне, у «Піднятій цілині», перша частина якої вийшла 1932 року в журналі «Новый мир», жорстокості партійця Нагульнова при вилученні хліба автор дає раціональне пояснення: мовляв, у ньому ще говорить стара партизанська школа, і замість таких, як він, невдовзі приходять людяніші партійні активісти.

В опублікованому листуванні Шолохова єдиним натяком на Голод можна вважати статтю під назвою «Результати непродуманої роботи», написану 22 березня 1933 року. У ній Шолохов бідкається з приводу того, як нерозумно було загублено майже половину тяглової худоби у Вьошенському районі (тому самому, про який він згадав у листі до Сталіна) під час транспортування 1000 тонн зерна з колгоспів цього району до колгоспів Міллеровського району.¹

Зрештою, ніхто б і не подумав прилюдно висловити щось на кшталт того, про що писав у листі до Сталіна Шолохов. Можна сказати, що Сталін лише злегка дорікнув письменнику, якщо зважити на те, скільки інших було «усунуто» з літературної арени за набагато менші провини. Докоряючи йому за надмірну заполітизованість, Сталін запропонував Шолохову забути те, що йому відомо найкраще – ситуацію нестачі хліба у його рідному краї, – і триматися того, що він робить найкраще – писання художньої літератури.

Усе це дуже повчально, якщо подивитися, за що Шолохова похвалили. У Хрущова Шолохов не критикував ні колективізацію, ні те, що селянам доводилося з-під палиці віддавати вирощене, – лише повсюдну жорстокість, із якою це робили. Не згадував він окремо й Голод – лише цілу систему порушень у процесі вилучення зерна. Іншими словами, він займав правильну позицію, був лояльним у головному, але критично ставився до зловживань.

Зрештою, усі твори Стаднюка, Лановенка, Алексеєва і Тендрякова, написані у хрущовські часи чи пізніше, більше чи менше повторюють згадані вище формули соцреалізму, та вони притягують – навряд чи із суто художнього погляду, а під кутом зору того, що можна чи не можна було писати про Голод впродовж трьох десятиліть мінливих політичних вітрів. Немає доказів того, щоб хоч один із цих авторів (можливо, окрім Алексеєва) виявив таку політичну мужність, як зробив це Шолохов, коли звернувся до Сталіна, однак Голод у них – далеко не безневинне питання. Пишучи романи й інші твори, ці письменники старалися вгинатися так, як віяв політичний вітер.

Іван Стаднюк, надзвичайно популярний «офіційний» письменник, першим написав роман про Голод, який потім багато разів перевидавали. У нещодавно надрукованій статті в «Социалистической

¹ Шолохов М. Результат непродуманной работы // Собрание сочинений в восьми томах. – М.: Правда, 1975. – Т. VIII. – С. 37–38.

индустрии» він натякає на політичну «відповідальність» радянських письменників, які пишуть на історичні теми – необхідність поважати усталену на даний момент офіційну інтерпретацію певної історичної події. Стаднюк, як завжди, тримає вітрила точно за останньою зміною політичного вітру і нині виступає за більшу гласність в царині історичної художньої літератури. Він завважує, що хоча для нього історична достовірність завжди була важливим критерієм, дотриматись її не завжди було можливо, навіть у так звані ліберальні 60-ті, на які припав пік антисталінізму. «У романі “Люди не ангели” я засудив, категорично засудив, *наскільки міг*, невинуваті репресії, а також перегини й помилки, пов’язані з колективізацією та розкуркулюванням».¹

Минуле десятиліття було порою великих зрушень у внутрішній політиці СРСР, офіційній радянській історіографії і, як відображення цього, – в політиці радянської літератури. За Хрущова Стаднюк у своїх публікаціях подав перше більш-менш чесне зображення Голоду в радянській літературі. За Брежнєва в радянському культурному житті запанував застій, відхід від критичнішого тону, дозволеного у хрущовську відлигу. Політичні вітри сприяли якщо й не цілковитому запереченню факту Голоду, то принаймні значним викривленням його масштабів і причин. Радянські історики ще не визнали відповідальність Сталіна і партії за Голод, і все ще небезпечно навіть просто згадувати цю тему в критичному контексті. Це легко побачити навіть на такому прикладі, як короткий і позірно невинний коментар Стаднюка про перегини в колективізації та розкуркулюванні. Кожному, хто читав його роман, відразу стає зрозуміло, що одним із «перегинів і помилок», про які він говорить, є Голод. Та все ж, хоча Стаднюк не побоявся звернутися до цієї теми у своєму романі 20-річної давнини, він справді не наважується вжити слово «голод» сьогодні у літературознавчій статті. Якщо взяти до уваги, що ця стаття – заклик до більшої гласності, стриманість Стаднюка не може не впасти в око. Як завжди, він дуже тонко відчуває, чого хоче нинішній режим і як далеко він готовий зайти.

Однак навіть попри шори офіційної політики, деякі сміливіші письменники сьогодні можуть розповісти більше у своїх творах, ніж історики, хай навіть і мовою натяків. Один автор з особливою енергійністю намагається розповісти правду про Голод. Це Михайло Алексєєв, головний редактор літературного журналу «Москва», секретар правління Спілки письменників СРСР і лауреат багатьох літературних премій. Він також один із найвидатніших членів так званого Російського Товариства, групи письменників, яких цікавить національне минуле росіян.² Якщо взяти до уваги високий ста-

¹ Стаднюк И. Право на поиск истины // Социалистическая индустрия. – 14 июля 1987 г. – С. 3. Виділення наше.

² Про офіційно толеровані течії в російській літературі, які відкидають багато офіційних інтерпретацій історії в ім'я національних російських цінностей, див.: Agursky M. Contemporary Russian Nationalism: History Revisited // Soviet and East European Center. – Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1985. – Research Paper No. 45.

тус в офіційних радянських літературних колах, що його навіть він міг би втратити, якби його відвертість видалася надто зухвалою, то захоплення Алексеєва темою Голоду, яке кульмінувало з публікацією його останнього роману «Забіяки», можна назвати і прикметним, і мужнім. Лише тим, що російський націоналізм (а саме з цієї течією пов'язують ім'я Алексеєва) на цей час користується відносною прихильністю влади, можна пояснити той факт, що письменнику дозволили зайти так далеко. Та навіть йому довелося за це заплатити.

Під час Голоду Алексеєву було п'ятнадцять років – вік, достатній для того, щоб запам'ятати жахіття, які коїлися на Саратовщині, де тоді мешкала його родина, і щоб зробити власні висновки з побаченого. В автобіографічному нарисі «Сіяч і хранитель» (1972 р.), справжньою метою якого, схоже, було висвітлення літературної програми автора і пояснення тематичного зсуву від Другої світової війни до села, Алексеєв багато розповідає про Голод у своєму рідному селі Монастирському:

А в 33-му в Поволжі (та й чи тільки в Поволжі!) почався голод. Поряд зі словом «голод» зазвичай ставлять слово «неврожай». Мушу зізнатися, я й досі ще намагаюся зрозуміти походження голоду, який прийшов до нас у 33-му. Врожай у 32-му році був якщо й не найбагатший, то, у всякому разі, непоганий. То що ж трапилось? Тут не місце вдаватися в глибокі історичні дослідження його причин. Дивує одне: в жодному підручнику новітньої нашої історії ви не знайдете навіть простої згадки про тридцять третій рік, позначений жахливою трагедією. Люди мерли цілими родинами. У нашому селі Монастирському, де до цього року налічувалося 600 дворів, лишилося 150, але ж у ці місця не докотилася жодна з воєн! Пам'ятаю, що спочатку почали здихати коні на колгоспних стайнях. Найдовше з усіх протрималася, мабуть, невибаглива до кормів наша Карюха...

Тридцять третій рік лишився і лишиться у пам'яті моєї найжахливішою позначкою. Багато моїх рідних і товаришів по школі, по безтурботних хлоп'ячих забавах померли у мене на очах. Багатьох із них закопували в землю там, де їх і спостигла голодна смерть. Не можу забути людину-скелетика, яка розбила в нашій хатині віконце, простягла кістляве рученя до чавунця з кашею, що саме вистигала край вікна, і просто жменями черпала її і кидала до рота. Я, мабуть, мав би написати про 33-й цілу книгу, та ніяк не зберуся з духом: адже для цього мені довелося б пережити усе знову...¹

Десять років, які Алексеєв присвятив темі Голоду, не викликають сумніву в правдивості його бажання написати про це «цілу книгу». Від 60-х років Алексеєв робить численні спроби ввести тему Голоду, як і інших явищ кінця 20-х – 30-х років (колективізація, руйнування сільських церков, розкуркулювання), до своїх творів. «Вишневий

¹ Алексеєв М. Сеятель и хранитель // Наш современник. – 1972. – № 9. – С. 95.

вир» (1961 р.), збірка «Хліб насущний» (1966 р.), «Карюха» (1969 р.), «Вербиченька неплакуча» (1975 р.) – тут скрізь бачимо досить стандартний, поверховий опис Голоду. В останньому творі, наприклад, Алексеев у загальних рисах згадує про Голод, відзначаючи кількість жертв у описаній місцевості й називаючи його «страшний тридцять третій», «голодний тридцять третій». Повніші картини Голоду, багато з яких є розширеними версіями уривка із «Сіяча і хранителя», інколи навіть із тими самими словесними формулюваннями, можна побачити у збірці оповідань «Хліб насущний». Та в цілому Алексеев приберігає більшість власних спогадів про Голод для роману «Забіяки», його *magnus opus* на цю тему, що вийшов друком майже через десять років по тому, як автор у нарисі «Сіяч і хранитель» зізнався, що йому не стає духу.

Можна сказати, що «Забіяки» по-новому висвітлюють Голод. З одного боку, це роман, у якому побіжні згадки про Голод, якими б довгими вони не були, поступаються місцем органічному вплетенню цієї теми у фактично автобіографічну розповідь про дитинство автора. Інакше кажучи, Голод вже не був просто історичним тлом, як, загалом, у Стаднюка й Лановенка, а подією, що має вирішальний вплив на розвиток сюжету роману і на моральну та психологічну еволюцію головних героїв. Фактично вплив теми Голоду на зміст роману настільки великий, що якби розділи про Голод вирізати, то це просто була б інша книга, чого не скажеш про твори Стаднюка, Лановенка чи Тендрякова. Голод в Алексеева – не лише структурний компонент його роману. Його симпатії, як ми побачимо нижче, цілком на боці жертв Голоду, причому стандартні виправдання колективізації (на кшталт теорії «страждати зараз, щоб завтра було краще», яке було на озброєнні майже у всіх інших згаданих письменників) Алексеев майже не згадує.

І нарешті, не останньою з унікальних рис роману «Забіяки» було те, що хоча книга написана в основному про неукраїнців – жертв Голоду в Поволжі, у ній постійно відчувається вихід у якийсь більший, масштабніший вимір. Це все завдяки тому, що автора пов'язує з українською мовою й українською культурою унікальний зв'язок. Чому письменник-росіянин плекає ніжні почуття до українського, прояснює сам Алексеев у статті «Сіяч і хранитель». Ось як він описує свою генеалогію:

Дідові Михайлу, а точніше сказати – його матері, моїй прабабці Анастасії, ми завдячуємо прізвиськом Хохлови, що на довгий час замінило для односельців справжнє наше прізвище. Прабабцю всі кликали не інакше, як Настася Хохлушка, а нас усіх – хохлята. Коли прабабця не була ще прабабцею, а просто Настусею, сімнадцятилітнім дівчам, прадід наш, учасник Кримської кампанії, що відслужив у царському війську без малого двадцять літ, буквально викрав її (звісно, за її згодою) у якоїсь поміщиці чи то Харківської, чи то Полтавської губернії, де прабабця була двірською дівчиною, і привіз до себе на батьківщину, на Саратовщину. Ось так-от і пішов наш рід.

Прізвище ніби чисто російське, а у жилах десь струмує часточка крові української. Через Настасю Хохлушку прийшли у наш дім українські пісні і українська їжа. Додам іще – і поголовна закоханість у природу, найперше – у сади.¹

Цікава реакція офіційної критики на роман. Одні критики його прийняли, інші – відкинули. Це, як добрий індикатор, показує, де саме проходять межі дозволеного в усвідомленні сталінського минулого. Це також служить наочним уроком майбутніх труднощів для інших радянських письменників, які, можливо, захочуть продовжити тему Алексеєва.

1982 року перші частини роману Алексеєва зустріла злива критики. Та незабаром після виходу останньої частини в обласному часописі «Волга» з'явився схвальний відгук Михайла Лобанова. Його заголовок, «Визволення», можна тлумачити різними способами: катарсис, визволення самого Алексеєва від його спогадів про Голод через написання роману; визволення радянської літератури від брехні про сталінізм; визволення радянської критики від зашкарублених формул соціалістичного реалізму.

Лобанов оцінив роман під двома кутами зору. У літературному плані він пов'язував його з автобіографічною традицією Аксакова–Толстого–Горького. Хоча Лобанов тактовно уникає прямого порівняння роману Алексеєва і цих класиків, його зауваги щодо недостатньо рельєфного психологічного змалювання певних персонажів (матері головного героя, наприклад) і певних лексичних промахів показують, що Толстому (чи навіть Горькому) не загрожує відхід у тінь Алексеєва в жанрі автобіографічної літератури.

Помірне схвалення художньої цінності роману Лобанов компенсує щедрими компліментами його історичності. Він непомірно розгледів, що «Забіяки» уособлюють радикальний відхід від типової радянської історичної белетристики, котра, як він вказує у своєму нарисі, або тяжіє до далекого минулого через острах порушувати теми новітньої історії, або ж змальовує останні нереалістично (себто зображає історичні події за стерильними формулами соцреалізму. – *Оля Самійленко*²; далі – *О. С.*).

Як приклад типового змалювання конкретної події у творах радянських письменників Лобанов наводить віршовану повість такого собі В. Казіна про будівництво Біломорсько-Балтійського каналу в 1930-ті роки.³ Поема, пише Лобанов, «дуже бадьора за тоном, співає хвалу красі праці, розповідає про перевиховання, відродження через радісну працю головного героя – бандита». Та все ж її так зва-

¹ Алексеєв М. Сеятель и хранитель // Наш современник. – 1972. – № 9. – С. 95.

² Оля Самійленко входила до науково-дослідницької групи, яку очолював Дж. Мейс. – *Прим. наук. редактора.*

³ Біломорсько-Балтійський канал, оспівуваний у ті часи як величезний триумф, був збудований рабською працею в'язнів ГУЛАГу й ціною незліченних людських жертв, а з господарського погляду – практично непотрібний. Лобанов, напевно, наводить цей приклад іронічно, як метафору на позначення безглузлого марнування людського життя при сталінізмі.

ний пафос будівництва, лаконічно веде далі Лобанов, – це ще не все, що можна сказати про 30-ті роки. Якщо художній метод має такі обмеження, то як може історична белетристика донести правду прийдешнім поколінням про події ХХ сторіччя? ¹

Зі слів Лобанова відразу зрозуміло, що це не західний критик, бо для нього ролі белетриста та історика нерозривно пов'язані. Сучасний письменник, який пише на історичні теми, нічим не повинен поступатися історичу, служити джерелом інформації про минуле й виховувати майбутні покоління. І роман Алексеєва «Забіяки» Лобанов оцінює саме за цим критерієм:

Тепер ми підходимо до межі в романі, за якою закінчується література і вступає у дію пекуча правда самого народного життя. Не наважуючись доти говорити про це, лише даючи інколи вихід придушеному в пам'яті тридцять третьому року – згадкою про нього, автор набрався нарешті рішучості звільнитися від того, що десятиліттями точило душу, і викласти все так, як воно було. Безглуздо було б відзначати якісь художні чесноти цих місць, як святотатством було б і художнє змалювання автором народної катастрофи. Якщо доречно говорити про якусь письменницьку якість, варту в даному випадку розуміння, то це – усвідомлення автором того, що відбулося, на народному рівні. Так написано ту частину роману, в якій йдеться про голод 1933 року у селі Монастирському Саратовської області, де підлітком жив тоді оповідач і де був свідком усього, що там відбувалося. Це вже й не проза, це сам літопис, який історик буде також включати у свій твір... Кожен факт тут має історичну значущість. ²

Лобанов хвалить Алексеєва за правдиве змалювання історичних подій, а також за щось невланне, а проте незамінне для справжнього художнього твору – точний психологічний портрет діючих осіб, у цьому разі – жертв Голоду:

Але ще важливішим, ніж для творчості самого письменника, є значення роману «Забіяки» для нашої сучасної літератури. Чи варто й казати про важливість такої властивості роману, як його історизм. І у прямому сенсі – віднині тридцять років поповнилися для історика таким матеріалом, який зробить йому неоціненну послугу в історичному висвітленні того часу. Та є ще один бік справи. Колись у минулому на крові мучеників будувалися святині. У житті нашого народу стільки випробувань, що кожне з них може бути «закваскою» цілої літератури, якби вона належним чином усвідомлювала свою відповідальність. Наведені автором замість епіграфа до роману слова Толстого про те, що з часом письменники будуть лише оповідати те, що їм довелося спостерігати в житті, – це очевидний історизм. Але є ще історизм психологічного плану, в тому сенсі, який мав

¹ Лобанов М. Освобождение (О романе М. Алексеєва «Драчуны») // Волга. – 1982. – № 10. – С. 145–146.

² Там само. – С. 160.

на увазі видатний російський історик В. Ключевський, який сказав, що (емоційні та психологічні. – О. С.) переживання народу вже є історичним фактом, поряд із подією. І хто ж, як не література, може і повинен, за художньою природою своєю, розкривати історизм свого часу в цій внутрішній, психологічній змістовності.¹

Зрештою, похвала Лобанова викликала інші критичні відгуки, які, разом із пізнішою статтею Стаднюка, піддають сумніву життєспроможність нового лібералізму в радянських літературних колах. Поперше, статтю Лобанова надрукували як запрошення до дискусії (а не авторитетний погляд), додавши такий постскрипtum від редакції:

Автор розглядає творчість М. Алексеєва в широкому історико-літературному контексті і у співвідношенні із сучасними тенденціями зображення людини в світовому мистецтві. Не з усіма його положеннями і висновками можна погодитися – на те й дискусія.²

Центральна влада підкреслено засудила такий підхід до колективізації як ересь спеціальною постановою ЦК:

Не можна миритися з тим, що в деяких журналах опубліковано твори, в яких події вітчизняної історії, соціалістичної революції, колективізації зображені з серйозними відхиленнями від життєвої правди.³

За очевидної підтримки верховної влади, офіційні критики вступили в суперечку з Лобановим через його виступ на захист Алексеєва, який із таким співчуттям змалював жертви Голоду. Вони не приховували, що їх геть не цікавить ні те, що зробив Алексеєв, ні спроба Лобанова використати його роман, щоб наголосити на вищому пріоритеті історичної правди проти диктатів соціалістичного реалізму. У статті під заголовком «“Визволення”.. від чого?», надрукованій у «Літературній газеті», П. А. Ніколаєв звинуватив Лобанова в порушенні принципу історизму:

У статті багато словосполук на кшталт «історична правда», «історичний стан», «історичний еквівалент», «історичні передбачення». Але нехай не подумає читач, що похвальні декларації реалізовувалися в практичному аналізі, що історизм став властивістю дослідницького методу критика. На жаль, зовсім навпаки.⁴

¹ Там само. – С. 162.

² Там само. – С. 145.

³ О творческих связях литературно-художественных журналов с практикой коммунистического строительства // Правда. – 30 июля 1982 г. Цит. за: Yurenen S. The Lenin Prizes for 1984: Why the Writer Mikhail Alekseev was Excluded // Radio Liberty Research, RL 16/85, January 18, 1985. – С. 4.

⁴ Николаев П. А. «Освобождение»... от чего? // Литературная газета. – 5 января 1983 г. – С. 4.

Ніколаєв прозоро натякає, що Лобанов винен у порушенні звичних «історичних істин» про «соціалістичну перебудову» радянського села:

Відколи це повне неприйняття історичних істин, здобутих великим соціальним досвідом народу, отримало назву дискусія? Адже стаття М. Лобанова – феноменальний приклад майже беззастережного критичного нігілізму не лише у ставленні до великої літератури, а й до історії... Втім, вона не випадкова в літературній практиці автора, але майже унікальна в сучасному критичному житті.

Колективізація за суттю своєю була необхідним історичним актом революційної перебудови селянської свідомості. Про практичні наслідки цього акту історична наука і література сказали досить ясно, але суть не піддавалася сумніву. Проте ні естетика, ні соціально-моральні погляди М. Лобанова не дозволяють йому прийняти історичну аксіому. На різному матеріалі, з різних боків, але завжди в єдиній – іронічній – стильовій тональності він піддає її сумніву.¹

Іншими словами, Лобанов поставив під сумнів те, у чому жоден партійно свідомий радянський критик ніколи б не засумнівався: що колективізація була невідворотним і революційним актом, який «перебудував» відсталу селянську свідомість.

Поза цим історичність для Ніколаєва просто не те саме, що для Лобанова. Для Ніколаєва вона означає те, як література змальовує історичні події за допомогою методу соцреалізму, діючи в парі із сучасною політичною доктриною. А для Лобанова історичність – це засвідчити очевидні речі про те, що сталося і що пам'ятає чимало нині сущих, – про страждання народу. Для Лобанова правдивість Алексеєвого зображення колективізації й Голоду в «Забіяхах» полягає, як ми далі побачимо, у розмиванні саме тих політичних розбіжностей у головних героїв, які партійці на кшталт Шолохова виносять на передній план. Натомість він на перше місце ставить *універсальність* людських страждань під час Голоду, на яку до його роману радянська література уваги не звертала. Інакше кажучи, справжнім злочинцем роману Алексеєва є Голод, а не куркулі. А якщо злочинець – Голод, то це вже непрямим чином ставить під сумнів роль тих, хто його спричинив своєю боротьбою з «куркулями» – хоча жоден радянський письменник ніколи цього відкрито не заявив би, тим паче якщо хотів бути надрукований.

Настільки безпомилково читач розпізнавав злочинну роль Голоду в романі (і настільки слабко порівняно з нею були представлені обов'язкові класові конфлікти), що Ніколаєв, читаючи нарис Лобанова, напевне, до глибини душі був настрашений тим, що Лобанов не вхопився за цю очевидну незрівноваженість. Здається, ніби Лобанов більше винний – бо ж не схотів вказати на ідеологічно розмиті

¹ Ніколаєв П. А. «Освобождение»... от чего? // Литературная газета. – 5 января 1983 г. – С. 4.

місця в романі Алексеева між героєм-марксистом і антигероєм – ніж винен сам автор, який, власне, і створив цю розмитість. Для Ніколаєва, сторожа ортодоксального марксизму-ленінізму, безстрашна похвала Лобанова масштабному змалюванню Голоду в «Забіяках» і його позірні кпини з «пафосу радянського будівництва» відгнали політичною ерессю.

Тож Ніколаєв звинуватив Лобанова у пропагуванні таких ідей, як «єдиної народної душі» і ґрунтолюбства (рос. *почвенничество*, селянофільський рух ХІХ ст. за повернення до своїх коренів). Обидві ці ересі засудив Ленін, і обидві вони явно проступають в Лобановій ідеологічно хибній оцінці змалювання селянства у «Забіяках». Для Ніколаєва селянство – це «темні маси», перетворені на політично освічених радянських громадян; це процес, що його Ніколаєв іменує діалектикою душі – термін тут покликаний підкреслити зв'язок із діалектикою історії.

Ніколаєв накинувся на Лобанова за його прихований виклик фундаментальним припущенням про конвенції соцреалізму щодо проведення різкого розмежування персонажів на «хороших» і «поганих». Ще з 30-х років не підлягало сумніву, що роль героя слід відводити тому, хто провадить державну політику проти класових ворогів або насаджує її «темним масам», які врешті отримують від цього саму лише користь.

Лобанов повністю прийняв співчутливе змалювання Алексеевим жертв державної політики, яке непрямо відвело досі героїчним «будівникам соціалізму» роль мучителів, і саме цим поставив під сумнів основні політичні припущення. В очах Ніколаєва Лобанов також був винний в ігноруванні класових відмінностей і зображенні усіх селян з Монастирського рівними перед лицем спільної трагедії. Та найбільше він завинив тим, що дав зрозуміти: селянська культура (зокрема українська) має певну надісторичну цінність, яка переходить від покоління до покоління – майже так само, можна додати, як прабабця Алексеева передала йому українську культурну спадщину. Іншими словами, Лобанов не лише не змалював правильних злочинців (куркулів), він ще й не показав, що селянство *потребувало* тієї трансформації, яку їм принесла колективізація, адже це виправдало би їхні страждання заради світлого майбутнього.

Ніколаєв майже не звертає уваги на роман Алексеева – він заклопотаний тим, щоб наставити на путь істинну колегу-критика, який був збився на манівці політичної ересі. В очах Ніколаєва, Лобанов не спромігся зробити головного, для чого й приходить у цей світ марксист-літературознавець – допомогти «активному формуванню нової людини.., в якому наша Комуністична партія вбачає одне з важливих завдань соціальної політики».¹ Ніколаєв підкріпив свій виступ проти Лобанова заявою про те, що ніякого визволення й не треба. У тому ж, що стосується письменника Алексеева і його роману,

¹ Там само.

Ніколаєва, здається, не надто цікавить художня цінність книги або брак такої – тож він просто дає зрозуміти, що це досить непоганий роман. Можливо, він просто не посмів замахнутися на таку по-стать, як Алексеєв. Одначе поза тим у романі достатньо деталей, аби вивчити різноманітні політичні уроки – і Ніколаєв переймається не самим романом, а тими уроками, які з нього виніс критик.

Хоча ми не бачимо відкритих нападок на Алексеєва, та все ж це не могло не заронити сумнів щодо його політичної надійності, і у квітні 1984 року перший секретар Комуністичної партії Костянтин Черненко викреслює письменника з числа кандидатів на Ленінську премію.¹ Відмова у висуненні цього роману на премію була, без сумніву, звинуваченням у неправильному змісті. Інші письменники мали зятимити: такому маститому авторові, як Алексеєв, подібна ересь зійшла з рук, та навіть йому довелося за це поплатитися. Чим же розплачуватися молодшому письменнику, який не претендує ще на премію? Членським квитком Спілки письменників?

Ця суперечка припала на період між хрущовською відлигою і горбачовською гласністю – період, коли ідеологічні шори надягали на обговорення будь-яких питань, які партія вважала вкрай незручними. Однак у теперішню епоху гласності, з широко розрекламованими сподіваннями правдивішої оцінки радянської дійсності, Голод обіцяє стати одним із сталінських «перегинів», запланованим на можливе переоцінювання. Недавно про Голод 1932 року уперше згадали два дуже популярні видання – «Советская Россия» та «Огонёк».² Чи сягне переоцінка Голоду далі за випадкові згадки в масовій пресі, до ґрунтовнішого оцінювання його причин – про це можна лише гадати. Що ж стосується белетристики – під час написання цього звіту невідомо, чи вслід за Алексеєвим та іншими згаданими авторами ще хто-небудь із радянських письменників звернувся до теми Голоду у своїх творах на історичну тематику. А от літературні критики, зокрема українські, стали менше стримуватися у висвітленні цього питання.

Кілька місяців тому в українському літературному тижневику «Літературна Україна» у двох рубриках з'явилися згадки про Голод. У рубриці «Письменницький роздум» літературознавець Микола Олійник приклав принципи перебудови до літератури та літературної критики. Олійник почав від самих витоків радянського літературознавства, майже як і Лобанов, коли писав про еволюцію радянської літератури в статті, присвяченій роману Алексеєва. Олійник дорікає радянським критикам за острах торкнутися небезпечних

¹ Yurenen S. The Lenin Prizes for 1984: Why the Writer Mikhail Alekseev was Excluded // Radio Liberty Research, RL 16/85, January 18, 1985. – P. 1.

² Це посилання на дві статті, декілька разів згадані в цій публікації: Данилов В. П. У колхозного начала // Советская Россия. – 11 октября 1987 г. – С. 4; Тольц М. Сколько же нас тогда было? // Огонёк. – 1987. – № 51. – С. 10–11. У статті Данилова згадано вже відомий факт багатомільйонних жертв у період колективізації, а в статті Тольца йдеться про замовчувані дані перепису населення 1937 року.

питань і неспроможність розчистити шлях для справжньої літератури:

Що ж Критик? Він ніби не помічав, вдавав, що це його не стосується, в нього інші, вищі інтереси, проблеми, виміри. Хоча, траплялося, обзивався – на догоду затискувачам (вартісної літератури. – О. С.). Тим більш прикро – в голосі його вчувалися фальшиві нотки вчорашнього «перебудовника».¹

Відкинувши поняття літературної перебудови як інновації стилю, Олійник бачить літературну реформу як питання виходу в раніше недосліджувані (себто політично небезпечні) теми, а надто в питання екології, яке, на його думку, в минулому було «суворо обмеженим»:

Перебудова відкриває перед літературою багато можливостей. Чимало тем, які були під сімома замками, розкривають свої «таємниці», ждуть правдивого втілення в художніх образах і колізіях. Найважливішою серед них здається мені екологічна. Навіть голод тридцять третього з усіма його трагічними наслідками, до чого десятиріччями тягнулася рука митця і що безжально вилучалося, – навіть він поступається перед всемогутністю проблем Природи. На ставленні до землі, води, повітря, дерев, нашого безсловесного світу вивіряється сьогодні наша партійна і громадянська совість. Я про Чорнобиль досі не написав жодного рядка, хоча й бував у «зоні», разом з переселенцями..., розділяв їх гіркоту і душевний щем, але скажу: причина трагедії – в совісті. Власне, відсутності її.²

Незвичну панацею від болячок радянської літератури пропонує Олійник. Невже перебудова позначила народження нової ери – ери уваги до проблем довкілля – у радянській белетристиці? Невже романи про забруднення довкілля тепер замінять найулюбленішу тему радянських письменників – Другу світову війну? Ставлячи Голод поряд із Чорнобилем, трагедією загальнонародного масштабу, ще свіжою в пам'яті радянських людей, Олійник хоче сказати, що Голод 1932 року був не менш масштабною катастрофою. Це зробити неважко – адже за нормальних обставин слово «голод» справді викликає в пам'яті картини екологічного лиха. Річ у тім, що в питанні про Голод відмінності між ним і такою національною катастрофою, як Чорнобиль, важать більше, ніж їх спільні риси. Бо якщо Чорнобиль насправді був випадковою аварією, про Голод цього не скажеш.

Голод згадано і в уривку з неопублікованої автобіографії Григора Тютюнника, написаної 1966 року і надрукованої разом із нарисами сучасників письменника, присвяченими його життєвому і творчому шляху (він помер у 1980 р.):

У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Феодулович Тютюнник, помер, – ще

¹ Олійник М. Час і ми // Літературна Україна. – 16 липня 1987 р. – № 29. – С. 5.

² Там само.

й не сивий був і зуби мав до одного міцні... я й досі не знаю, де його могила, а я в цей час – тоді мені було півтора року – перестав ходити (вже вмючи це робить), сміятися і балакати перестав...¹

Згадано й інші подробиці сталінської епохи, зокрема арешт батька письменника в 1937 році під час чисток і його реабілітація аж у 1959 році. Поза цією побіжною згадкою, тему Голоду 1933 року більше не розвинуто, і вона навіть дещо блякне на тлі багатьох інших спогадів Тютюнника.

Жоден із авторів, чий твори про Голод ми тут обговорюємо, не може писати правдиво або в усіх подробицях про Голод, якби й захотів. Ці письменники, за винятком Алексеева, применшують масштаби Голоду, пом'якшують його жахіття й уникають чесного розгляду питання про винуватців. Наскільки туманні відповіді вони всі дають, стає видно в порівнянні їхніх творів із самвидавським тюремним епосом Василя Гроссмана «Все тече» (1970 р.) – на питання про винуватців, це, можливо, найважливіше питання, Гроссман відповідає із жорсткою прямою. Та й зрештою більшість письменників, хоч як би зображали вони причини Голоду, співчують його жертвам. Єдиним винятком став Тендряков, який, схоже, не має й крихти жалю до них.

«Люди не ангели» і «Невмирущий хліб» практично не відрізнити за стилем, змістом і жанром. І хоча перша книга написана російською, а друга – українською, ми не бачимо, що використання української мови виказує бодай якісь національні устремління автора. Петро Лановенко – до глибини душі радянський письменник, а його рішення написати українською продиктувало, мабуть, ніщо інше, як потреба хоч в якійсь етнічності (бо ж дія розгортається в Україні) – додати національного колориту, якщо хочете, щоб хоч чим прикрасити сірість, либонь, нескінченних пасажів про прогрес сталінської доби. У Лановенка індустріалізація в радянській Україні нічим не відрізняється від індустріалізації деінде в Радянському Союзі і за винятком мови персонажі не проявляють жодних національних рис. У романі Стаднюка зачепилися випадкові українізми на кшталт «щиро», «дівчатка», «стежка», «левада», як і народна пісня «І шумить, і гуде, дрібний дощик іде», яку співає куркульська донька Христя і яку автор залишив українською мовою.

Романи Лановенка і Стаднюка – широкі епічні картини життя в українському селі (Коханівка – в романі «Люди не ангели», Павлівка – в «Невмирущому хлібі») від середини 1920-х до повоєнних років. Зміст – численні, та зрештою все ж здоланні, перешкоди на шляху до комунізму – розкуркулювання, колективізація, власівський рух під час Другої світової, вроджена недовіра селянина до техніки, його лінощі й надмірна любов до чарки. Зважають і навіть переважають ці труднощі осяйні досягнення соціалізму – створення пер-

¹ Тютюнник Григор. Автобіографія // Літературна Україна. – 16 липня 1987 р. – № 29. – С. 6.

шої машинно-тракторної станції в Павлівці, проведення перших телефонних ліній, спорудження Будинку культури.

До романів Стаднюка і Лановенка, що так нагадують романи перших п'ятирічок (наприклад, «Час, вперед!» Валентина Катаєва), так само легко могла би підійти загальна налічка «Соціалістичне будівництво в радянській республіці». Цеглина за цеглиною закладають фундамент сільського комунізму у вигаданих Павлівці й Коханівці давно знайомі типи того періоду: бідняки й середняки, сільські активісти, 25-тисячники, вчителі, районний партапарат тощо.

Ці дві епопеї, як і виробничі романи 30-х років, наповнені бойовими сценами і небезпечними моментами. Не встигли подолати одне лихо, як на зміну йому приходить інше, випробовуючи силу духу селян, а надто їхню політичну стійкість. Ледве з цим упоралися, як на обрії нависла нова хмара, і так весь час, раз за разом, із монотонною регулярністю. Реалії сільського життя в будь-якій країні (а що вже казати про похмуру дійсність радянського села в розпал сталінської епохи) можуть зацікавити хіба історика чи соціолога – але захопливе художнє читиво з цього не вийде. Соцреалісти Стаднюк і Лановенко, звісно, і не мають виставляти напоказ вади українського села; їхнє завдання – зобразити його як збуджено-схвильований контекст для перших кроків творення нового соціалістичного ладу. Щоб витворити елемент радісного пожвавлення, автори створюють драматичні колізії й інтригу за рахунок класових ворогів. Читач не зможе відірватися від тих місць оповіді, де йдеться про контрреволюційні змови, що їх організують куркулі, яких у цих романах, власне, ніяк не вдається нейтралізувати під час розкуркулювання і які потім час від часу підводять голови й завдають чергового підступного удару молодій Радянській державі. Саме з куркульського середовища взято більшість злочинних типів в обох романах. Решта злодіїв – українські націоналісти, яких Стаднюк якимось назвав «птицями в жовто-блакитному пір'ї», за кольором національного прапора України.¹

Як і у всіх творах соцреалізму, політичний профіль персонажа зрештою визначає його вартість як людини. Герой-комуніст (в обох романах він очолює сільську раду) проходить «випробування» на політичну зрілість – через зв'язки з класовими ворогами, в які він ненароком вступає. Цікаво відзначити, що у справах сердечних ворог завжди виступає в образі жінки, яка сама хоч і не куркулька, але обов'язково походить із розкуркуленої родини. Цей союз приречений на невдачу через, схоже, вроджені вади характеру куркульських нащадків. Можна забрати куркуля з села, але погане насіння все одно час від часу проявляється у відхиленнях (як-от божевілля) їхніх дітей. На символічному рівні єдність протилежностей представлена прив'язаністю нової радянської людини з незаплямованою

¹ Стаднюк І. Люди не ангели: роман в двох книгах. – М.: Молодая гвардия, 1979. – С. 98.

соціальною характеристикою до темного минулого її земляків, з якими треба навчитися жити поряд – майже як герой роману «Люди не ангели», комуніст Степан мусить навчитися жити поряд зі своєю дружиною Христею, яка в розпал Голоду безуспішно намагалася зарубати його.

Розділ-два в обох романах присвячено Голоду 1932–1933 років. У хронологічній послідовності Голод настає за розкуркулюванням, і його зображено як одну з перешкод на шляху до будівництва соціалізму, про які ми вже згадували. Одна з найприкметніших рис змалювання Голоду в радянській літературі полягає у вимозі геть перекрутити чи применшити вину держави у відбиранні харчів у голодних людей, згадуючи про це неодмінно в ряду із кількома іншими здогадними причинами. Обидва автори теж намагаються скоїти такого стибу оббілювання у своїх романах.

Тож навіть і згадуючи про підняття планів хлібозаготівель як чинника, що призвів до Голоду, Лановенко створює враження, ніби завищені плани були лише однією з ланок ланцюга з природних та штучних лих, що гуртом і спричинилися до Голоду. То тут, то там у розділах, що передують власне зображенню подій Голоду, з'являються якісь лиховісні ознаки. То загальну радість із приводу завершення колективізації в Павлівці затьмарює новина про комах, які напевне знищать новий врожай; то керівництво скрізь неефективне; то на залізничній станції згноїли вантаж пшениці. Нарешті дізнаємося, що навесні 1931-го земля не досить відтала, щоб дати добрий урожай. У «Невмирущому хлібі» конфіскацію зерна, яка погіршила й без того важке становище, описано, таким чином, як третьорядну причину Голоду.

На відміну від численних прикладів контрреволюційних інтриг, у «Невмирущому хлібі» автор ніколи не драматизує примусові заготівлі, у таких спосіб згладжуючи їх яскравість у читачевій пам'яті. Кілька дійових осіб згадують конфіскацію зерна з колгоспних комор, але Лановенко ні словом не прохопився про хліб, що його конфіскували сільські активісти в одноосібників. Це не означає, що сільських активістів та їхніх міських помічників, так званих 25-тисячників, у романі зовсім не представлено. Однак їх зображено як відомих із радянської пропаганди шляхетних «будівничих соціалізму», а не так, як пам'ятають їх люди, яким вони нав'язали волю партії.

Спочатку Лановенко змальовує продбригади не за часів Голоду, а на кілька років раніше, коли вони вперше були створені, у 1927–1928 роках. Тріумфірат на чолі з героєм-комуністом Панасом Кушніренком, головою сільради, всупереч будь-якій історичній достовірності, приходять з обшуком до баби Теклі, затятої куркульки, на її ж таки запрошення! Їхнє завдання – знайти приховане зерно, від чого Текля усіяко відмагається. Кушніренко і його бригада озброєні гострими щупами, якими тоді шукали захований хліб. Ця зброя часів примусових хлібозаготівель («до останнього зернятка») добре опи-

сана в літературі. Ті, хто пережив Голод, майже в один голос описують такі обшуки: члени ударних бригад трошили все, на чому спиналося око, аж до горщиків у печі, розпалені бажанням будь-що знайти захований хліб. На відміну від своїх колег із реального життя, Кушніренко під час трусу поводить себе по-лицарськи. Силу застосовує не хто інший, як сама баба Текля, яка кожен обережний крок Кушніренка по хаті супроводжує лютою лайкою і погрозливими жестами. Коли ж знайдено аж двадцять пудів зерна, знавісніла куркулька б'є Кушніренка гасовою лампою по голові. Товариші виносять пораненого голову сільради, а Текля, ошаленівши, голіруч трощить все начиння в хаті, репетуючи на весь голос, що це зробили активісти.¹

Ця сцена, коли квולה бабця дала відсіч трьом дорослим чоловікам, уже сама собою доволі абсурдна, але те, до чого вона підводить, непокоїть ще більше, бо тут жертву й ката так відверто поміняно місцями, що виходить, ніби єдиним завданням озброєних партійних активістів було боронитися від старої беззбройної жінки.

Так само Лановенко намагається оббілити 25-тисячника, росіянина на прізвище Кремньов, який приїхав із Харкова, щоб очолити МТС у сусідньому селі Андріївці. Пропаганда, яку веде Кремньов, взагалі невинна. Фактично, те, що він розповідає селянам, найчастіше й пропагандою назвати не можна, це просто хороші, розумні землеробські поради. Він візирець експерта з ефективності. Кремньов застерігає надто завзятих селян більше дбати про цьогорічний врожай (геть нікудишній), а не складати розрахунки на майбутні роки.

Коли настає час дізнатися, хто ж стоїть за наказом збільшити вилучення хліба, Лановенко покладає вину не на державу, а на продажного голову районного партапарату Боровика. У розпалі суперечки Панас Кушніренко, герой-комуніст і голова сільради в Павлівці, звинувачує Боровика у жадібності:

– Я не саботажник, – підвівся і собі Кушніренко. – Може, більше за тебе вболіваю за робітників, які не можуть купити досхочу хліба. Але що поробиш, коли з року в рік неврожай. А чому? Ти сам був хліборобом і повинен знати. Колись селянин голодував усю зиму, а сім'я не чіпав, бо пам'ятав, що без нього не буде врожаю. А що робиш ти? Згадай хоч би й минулий рік. Половину насіння і весь страховий фонд з колгоспу вивезли. А потім державну позичку нам давали. Довелося висівати зерно з малою схожістю. Для чого так робити? Тільки для того, щоб район зайняв перше місце в зведеннях по хлібозаготівлі, щоб тобі покрасуватися на Дошці пошани за перевиконання плану...²

Кінець кінцем виявляється, що Радянській державі нічого закинути, а весь тягар вини за Голод лягає цілком і повністю на плечі цапа-

¹ Лановенко П. Невмирущий хліб. – К.: Дніпро, 1981. – С. 10–16.

² Там само. – С. 228.

відбувайла – «виродженця» з нижньої ланки її політичної ієрархії. Тож радянський читач має гадати, що мільйони душ загинули через те, що окремі місцеві чиновники-«виродженці» всі разом і водночас учинили однакові перегини і вирішили вивезти весь хліб.

Стаднюк, як і Лановенко, теж дає не одне, а кілька пояснень Голоду у своєму романі «Люди не ангели», – і деяким із них читачеві так само доводиться вірити з натяжкою. Найменш достовірне із цих пояснень – контрреволюційна змова, в центрі якої стоїть диявольська постать затятої куркульки Оляни Басок. Вона якимось дивом з'являється у Коханівці після двох нищівних ударів: розкуркулювання й виселення на крижану Північ. Автор роману натякає, що не міцне здоров'я, а злі чари допомогли їй вижити. Від свого чоловіка, українського буржуазного націоналіста, висланого до Польщі, Оляна через посланця дістає накази саботувати проведення колективізації в селі:

Але щоб за два-три роки в колгоспі не лишилося ні конячини, ні пари волів. Врожай палити в полі й скиртах. Голод потрібен. Потрібен селянський бунт. Тоді прийде на поміч закордон. Військо української національної ради (йдеться про український уряд в екзилі. – О. С.) напоготові. Трифон у цьому війську в чині полковника ходить.¹

За наказом Трифона Оляна береться підмовляти політично невідомих односельців приховувати хліб, замість здавати його державі. «Ось і колгоспи від нечистого... Обмолоти врожай і половину на чорний день приховай», радить вона Платонові Ярчуку, наївному селянинові, який тимчасово підпадає під її чари.² За кілька років настійні намагання Оляни перетягнути Платона Ярчука на бік уже невидимого, але діяльного куркульського елемента дають плоди, ставши важливим чинником Голоду в Коханівці.

Тільки-но почався Голод, автор показує, що контрреволюційні сили одразу намагаються скористатися ним у своїх нищих націоналістичних цілях. На колишньому обійсті Басків під час таємних нічних сходів банда втікачів-петлюрівців об'єднує свої прагнення з прагненнями інших «ворогів народу»:

...Багато на що сподівалися: і на підригну роботу троцькістів, і на наших людей, що пробралися в радянський апарат. Та поки що жодних перспектив. Правда, зараз зріє голод. Якщо він приведе до заворушень – добре. Одначе жодної гарантії нема. Мужики просто розбігаються по містах, де робоча сила до зарізу потрібна...³

Характерно, що не всіх з-поміж численних розкрадачів хліба можна назвати справжніми лиходіями. Тут автор справді постарався – щоб хоч якось довести свою безсторонність у висвітленні пробле-

¹ Стаднюк *И.* Люди не ангелы. – С. 56.

² Там само. – С. 46.

³ Там само. – С. 93.

ми – провести межу між запеклими негідниками, яким уже не спокутувати свою провину політичним розкаянням, і легковірними, але в душі добрими селянами, які, у темноті своїй, довірилися облудному куркулеві, але яких ще можна напоумити партійно-роз'яснювальною роботою.

Перших у селі Коханівка водиться чимало. Це люди на кшталт Кузьми Грицяя, який, повагавшись, нарешті вступає до колгоспу, але згодом розуміє, що дух колективізму йому геть чужий. Аби забрати з колгоспу своє добро, Кузьма вдається до хитрої вигадки – каже, що страждає на безсоння. Через це до нього згодом учепилося прізвисько «лунатик» (Стаднюк обіграв обидва значення цього слова: «сновида» і «дурник»). Під прикриттям вигаданої недуги Кузьма-Лунатик (справжнє його прізвище односельці вживають рідко) ночами никає селом, не минаючи нічого, на що лише накинє оком, в тому числі й мішків із хлібом із колгоспної комори. Інші також до цього додумуються, і в одному з досить кумедних поворотів сюжету ми бачимо, що невдовзі село заповнили юрми лунатиків, через нічні вилазки котрих нестача продовольства в селі лише більшає. Зрештою, Кузьма з усією братією дістають по сім років за розкрадання соціалістичного майна, але не раніше, ніж Стаднюк переконає читача: Голод далеко не в останню чергу виник через них.

На додачу до справжніх політичних ретроградів, є й люди на зразок Платона Ярчука (погано замаскований новітній варіант толстовського селянина-філософа Платона Каратаєва), які лигаються з ворогами лише через свою темноту. У глибині душі Платон – «позитивний герой». І в романі, назва якого, зрештою, – просто банальний вираз, що стосується людства в цілому і політично неосвіченої його частини зокрема, – йдеться про те, як він і йому подібні намагаються примиритися з новим порядком. Хоча, під'юджуваний Оляною Басок, Ярчук вчиняє-таки одну-єдину крадіжку зерна з колгоспного поля, цей вчинок постійно переслідує чоловіка до кінця життя, викликаючи нічні жахіття, а згодом і хворобу серця. «Платон Гордійович почувався так, ніби скривдив дитину або зробив щось інше жахливо ганебне, від чого немає спокою сумлінню».¹

Насправді різниця між Лунатиком та Ярчуком не стільки в тому, що один шкодує про вчинене, а інший – ні, скільки в тому, що Ярчук посягнув на колгоспну власність зовсім не заради власної вигоди. Причиною, через яку підступна Олянина порада змогла заволодіти ним, став насамперед Голод:

Але й не каюся через свій учинок. Крадене зерно врятувало родину від голодної смерті. Та й поле ж бо не його – колгоспне. ...Торік усе зерно відвезли просто з току, від молотарки, у складські приміщення на станцію. Посланці з райцентру, поки молотили, сумлінно виконували наказ районного керівництва. Росла цифра, що позначала тонни хлібоздачі державі, і танули надії селян отримати що-небудь із заробленого. І було

¹ Там само. – С. 103.

незрозуміло Платонові, чому ті, кому слід пам'ятати, чомусь забували, що селянин – теж держава, що колгоспу потрібен на-
сінневий фонд, що в наступному році державі також потрібен
буде хліб.¹

Подаючи інформацію про Голод через потік думок Платона Ярчука, Стаднюк зміг виплутатися з незручної павутини вигадок, якими за-
туляв очі читача тоді, коли натякав: саме злі чари Оляни Басок і ди-
явольські махінації українських націоналістів і стали справжньою
причиною Голоду 1932 року. Платон Ярчук, з якого боку не глянь,
простий собі чоловік, яких багато серед читачів Стаднюка, що самі
пережили Голод. І Стаднюк явно йде на поступки історичній прав-
ді, вибравши такого симпатичного дядька, щоб показати, як саме
держава забирала в селян зерно.

Усе ж не можна сказати, щоб Ярчук у Стаднюка виступав виразником
думок автора. Простота Ярчука, звичка піддавати сумніву дії дер-
жави, неприкрита недовіра до державної політики, а також те, що
його роздуми часто небезпечно наближаються до того, аби звину-
ватити в селянських бідах саму державу, в жодному разі не компро-
метують самого автора. Та й, власне, як? Зрештою, епізод із крадіж-
кою зерна ясно показує, що Ярчук, яким би привабливим не здавався,
усе ж лишається злодієм, злочинцем проти радянського народу.
Йому за визначенням не можна довіряти, про що б він не говорив,
зокрема й про Голод. Скільки б не було історичної правди в його
душевних борсаннях, факт лишається фактом: він не бачить найви-
щої радянської істини (і тут автор постарався показати читачам, що
сам він її бачить), і треба ще не одну перешкоду здолати, щоб він та
інші коханівські селяни змогли раювати при соціалізмі. Інакше ка-
жучи, Стаднюк через тридцять років після написання роману може
твердити що завгодно про те, поділяє він погляди свого персонажа
чи ні. Зрозуміло одне: у романі достатньо доказів, які дають змогу
повністю відокремити автора від його героя, якби раптом йому це
заманулося. А з другого боку, можна сказати цілком протилежне.
Слова Платона Ярчука, що держава не дбає про себе саму, Стаднюк
може використати (і, як бачимо, справді використовує) на доказ
власної об'єктивності в зображенні епохи сталінізму.

Зрештою, Стаднюк настільки слизький, що його ні в чому не можна
звинуватити, хоч би як мінялись політичні вітри, і в цьому криється
секрет його успіху. Говорячи про Голод, він постійно маневрує: то
розводить типову радянську пропаганду про контрреволюційні
змови, то виправдовує розкрадачів хліба і натякає, що це держава
кривдить селян. Але радянська пропаганда в Стаднюка завжди на-
багато помітніша, ніж будь-які порушення політичної догми, на які
він натякає.

У цілому, не відступаючи ні на крок від лінії партії в часи хрущовської
відлиги, Стаднюк у розкритті правди про Голод зайшов усе ж далі,
ніж Лановенко за часів Брежнєва. До прикладу, думки з приводу

¹ Стаднюк *И. Люди не ангели.* – С. 103.

примусового вилучення хліба, що його санкціонувала держава, які інколи зринають у свідомості Платона Ярчука, межують із прямим звинуваченням Сталіна. У наведеному нижче уривку не названо винуватця, але Ярчук розмірковує про те, як селянам з Коханівки відмовляють у хлібі, аби пролетаріат міг виконати те, в чому кожен радянський читач легко впізнає сталінську мрію про індустріалізацію:

Атож, ти ори, сій, жни, молоти і отримуй за труди тяжкі не зерно, а перше чи десяте місце в районному зведенні з хлібоздачі.

Звісно, Платон усе розуміє. Та й кожному ясно, що є в селян великий брат – робітничий клас, без якого не те що машин чи ситцю, а навіть цвяха не матимеш у господарстві. І треба робітникам дати хліба й до хліба... Червоноармійців – синів своїх, які охороняють державу, теж не посадиш на голодний пайок. Словом, багато треба хліба. Інакше не збудуєш ні заводів, ні фабрик, ні шахт... Але хіба ж можна при цьому розоряти село? Хіба можна вести величезне господарство, не турбуючись про завтрашній день?¹

Стаднюк також зупиняється за крок від звинувачень у бік Сталіна і, як і Лановенко, покладає всю вину за Голод на три чинники – запроданців чиновників, які на свій розсуд керують хлібоздаванням і планами, так званих ворогів народу (напевно, таких, як Оляна Басок) і неврожай:

Ні, не все розумів добрий і мудрий селянин Платон Ярчук. Не до снаги було йому осягнути, що біля важелів складного державного механізму республіки де-не-де стояли люди, готові – одні з лихим умислом, а інші – через незрозуміння – пожертвувати навіть тією куркою, що несе золоті яйця, аби лишень «дати план», «відзвітувати перед центром», «не залишитися в хвості»... Недобиті вороги капостили партії, щоб посяяти лихо, викликати незадоволення в народі і ослабити країну, а кар'єристи дбали про те, щоби всидіти в «керівних кріслах». Були й такі робітнички, які своїм сліпим завзяттям робили партії ведмежу послугу. А тут ще й неврожай...²

І Лановенку, і Стаднюку, схоже, набагато зручніше описувати людську трагедію, яку приніс Голод, ніж назвати й оцінити його причини. Романи обох авторів рясніють сценами людських страждань, хоча їх дещо пом'якшено з огляду на радянського цензора і їм аж ніяк не дорівнятися до свідчень уцілілих очевидців справжнього Голоду, від яких кров холоне в жилах. Особливо це стосується Лановенка. Якщо Голод у «Невмирущому хлібі» Лановенка має в собі щось абстрактне, то це тому, що жоден із головних героїв, власне, не помирає, хоча багато з них голодує. Лише коні й корови у нього виснажені через те, що Лановенко називає евфемізмом «нестача», й лише

¹ Там само. – С. 104.

² Там само.

один випадок натякає на людську трагедію внаслідок Голоду. Якось, проїжджаючи полями, Панас Кушніренко бачить жінку, яка збирає в полі пшеницю. «Ти що? – захлинувся від обурення Панас Миронович. – До в'язниці захотіла?» Герой натякає на закон від 7 серпня 1932 року, яким крадіжку одного колоска пшениці з колгоспного поля прирівняли до злочину проти соціалізму і карали десятима роками ув'язнення або й розстрілом.¹ Коли ж оніміла зі страху жінка, Домаха Якимук, не може вимовити ні слова у відповідь, Кушніренко, замість того щоб припровадити її до в'язниці (що зробили б 95 % справжніх голів сільради), чемно відвозить її до хати. Там він бачить таку картину злиднів:

Панас Миронович засвітив електричного ліхтарика, обвів пучечком світла стіни. Троє дітей лежали впритул на полу. Не було ні подушок, ні ковдри, ні рядна, ні соломинки під ними. Самі голі дошки. Домаха стояла як мара з колосками і все тремтіла. Очі розширені, немов у божевільної. Кушніренко вискочив з хати як ошпарений...²

Майже в кожному свідченні про Голод натрапляємо на сцени з обідраними, голодними дітьми, як щойно наведена з твору Лановенка. Однак той факт, що автор не згадує Голод як причину цього лиха (попри те що факт крадіжки колосків – алюзія на сумнозвісний закон «про п'ять колосків» – чітко вказує на ці обставини), залишає місце для інших витлумачень, не пов'язаних із Голодом. Справді, Домаха, персонаж, що найбільше потерпає від Голоду, – це вам далеко не типова селянка. Це сільська потіпаха, яка постійно, навіть у кращі часи, перебивалася з хліба на воду. Зрозуміло, що масштаби і тяжкість Голоду не можна оцінити за зображенням соціальної проблеми так точно, як за зображенням, скажімо, селянської родини середньої заможності, причиною краху якої міг стати лише Голод 1932–1933 років. Кінець епізоду з крадіжкою колосків ще раз підкреслює, що це радше соціальна проблема, а не ілюстрація людських страждань під час Голоду. Наступного ж дня після відвідин Домашиної халупи Панас до кінця виконав роль «доброї партійної феї», порятувавши Домаху та її дітей від уготованої їм лихого долі. Домаху він влаштовує прибиральницею на МТС, а її нешлюбних дітей забирають спершу до лікарні, а тоді до дитбудинку, де їхнім вихованням займеться держава.

У Стаднюка сцени лиха і масштабніші, і емоційніші. Розділ про Голод у романі, для прикладу, починається великим ліричним описом неурожаю 1932 року:

У Коханівці рання осінь 1932-го була не схожою на інші. Гарбузи не звішували обважнілі голови через тин на вулицю. Недовго лежали на стежках під ногами яблука та грушки. На людських городах навіть колоска для курей не лишилося. Не

¹ Лановенко П. Невмирущий хліб. – С. 237.

² Там само. – С. 237–238.

тягнуло з коминів гострим духом браги. І ще багато чого не було, що могло б підтвердити спокійний хід сільського життя і мирне чекання зими у ситості й достатку.

У колгоспі віджнивували зле і зібрали бідний врожай. Молотьба вже скінчилася. Люди похмуро вертали з роботи. Дехто крадькома відвертав погляд, мацаючи в кишені жменьку зерна, потай прихоплену з току... Нема нічого страшнішого для землероба, ніж відчуття безпорадності перед загрозою голодної зими.¹

Погоду названо винуватцем посилення Голоду, а на зміну недороду 1932 року прийшла несприятлива весняна погода, яка не дала провести сівбу:

Ніщо так не хвилює душу хлібороба, як весна. Він завжди чекає на неї з трепетом, бо знає, що березень, квітень і травень не завжди миряться між собою. Вони підступно дарують один одному то лише тепло, то холоднечу...

Того року земля на Вінниччині ще до березня скинула з себе сніг, омилася грайливими, дзвінками струмками, напилася із них досхочу і, сп'янівши, заснула на осонні. Радісно весна ступила на цю мирну, спокійну землю, наздогнала квітень, який зазвичай ішов попереду.

З чистого неба щосили сяяло сонце. Над Коханівкою, над річкою Бужанкою, що хлюпала в береги, над неозорими колгоспними ланами розтікалося тепло, напоєне гірким духом набубнявілих вишневих бруньок. У лугах лунало пристрасне кування першої зозулі, а квіточки жовтцю зібралися в золотистий букет. Здавалося, ще день-два такого сонечка, і весна щедро одягне зеленню кожну гілочку, кожну ниву.

Та раптом, коли квітень навстіж розкрив двері назустріч травню, весна зникла, як дівча, що стрімголов кидається за посагом, залишивши десь у тридевятому царстві. Завіяли холодні березневі вітри, і сліду не залишивши від лагідного квітневого сонечка. День і ніч вони скаженіли у п'яному шаленстві, немовби тішилися відсутністю весни, господині землі. Налякано кричали круки і ламали собі крила об шалені пориви вітру. Дерев в коханівських садах і лугах безперестанку махали голим віттям, наче благали чогось у сонця. Неподалік жалісно стогнав ліс. Холодний вітер заморозив голу землю, перш ніж вона встигла одягтися.

Нема нічого сумнішого за голе поле. Посіяне навесні зерно ще й не сходило, а соковита зелень озимини не може прикрити торішню чорну рілля.

Старі люди в Коханівці стогнали й зітхали. Звиклі до всякого, їхні стомлені, вицвілі очі дивилися сумно й тривожно. Хлібороби захворіли тим же, що й земля, яка покійно лежала скрізь довкола в чеканні, і з кожним днем втрачала вологу, руділа і тріскалась. Попереду нависла загроза неврожаю, ще страхітливіша через те, що минулоріч у Коханівку прийшов голод.

¹ Стаднюк І. Люди не ангель. – С. 89.

Голод... страшне, погрозливе слово, від якого сама душа холоне. Хто ніколи не зазнав голоду, не може уявити, скільки людських страждань він несе. Немає нічого страшнішого для чоловіка, голови родини, аніж усвідомлення того, що він зовсім безсилий перед сумним, благальним поглядом жінки, яка не знає, чим нагодувати дітей. Немає нічого страшнішого для матері, аніж вигляд висхлих, голодних, безвольних дітей, які забули, що значить сміятися.

Якби ж то терпіти голод лише тиждень, місяць... Та вже багато місяців підряд більшість сільських родин не мали чого покласти на стіл. Комори виметено дочиста; з льохів усе попідчищали; на дворі ані курки не лишилося. З'їли навіть насіння цукрового буряка.

Ніколи так і нічого ще не чекали в житті, як селяни чекали приходу весни.

Вони чекали, коли мороз відпустить землю і можна буде копати городи там, де торік садили картоплю, щоб глянути, чи, бува, не лишилося де картоплини, бо хоч і підмерзла, бульба все ж містила дрібку крохмалю. Селяни чекали, доки оживе липа і з'являться бруньки. Тоді піде молода кропива, гусячі лапки, щавель, пшениця. Вони сподівалися, що природа якось прийде людині на поміч.

Та весна раптом відступила і лишила людей у страшній безнадії.

Першими від голоду помирали чоловіки. Тоді діти. За ними – жінки. Але перед тим, як розпрощатися з життям, люди часто втрачали розум і таким чином переставали бути людьми.¹

І знову Стаднюк бачить людську трагедію очима свого героя Платона Ярчука. Більшість сцен у романі виписані так, ніби їх бачив сам Ярчук. Проходячи колгоспними полями, він зауважує, що коні «худі, як скелети» і що ніхто не міг нічим «зарадити їх німому лихові».²

Доведені майже до голодування, Платон і його дружина знаходять неждане джерело їжі – дерев'яну діжечку, в якій вони за кращих часів тримали свіжину. Вони розбивають діжку і варять уламки в горщику, а там піднімаються бульбашки жиру, які одна по одній спливають на поверхню, зливаються в одну величезну бульку, схожу на «справжнє величезне святкове сонце».³

Стаднюк називає й інші способи виживання. Голод змушує Платона Ярчука обміняти три хрести Св. Георгія, якими його нагородили під Порт-Артуром (битва у російсько-японській війні, 1904 р.), на крупу в торгсині. Тут, як і всюди в романі, історичну правду показано лише наполовину. Сам акронім *торгсин* (рос. «торговля с иностранцами»), лишається нерозшифрованим, а в списку речей, за які можна було придбати продукти в цій крамниці, не згадано іноземну валюту. Отож, підмальований уривок виглядає так:

¹ Стаднюк *И.* Люди не ангелы. – С. 95–97.

² Там само. – С. 105.

³ Там само. – С. 101.

пішли селом чутки, що у Вінниці відкрився магазин із мудровоною назвою «торгсин». (Чому «мудровоною»? Автор ніби хоче сказати нам, що вибір назви був довільним. – О. С.). За золото й срібло там можна було купити хліб, борошно, крупу і цукор.¹

Не згадано також і не настільки насущні продукти (як-от копчена риба), які можна було в торгсині купити за золоті обручки або сережки. Зображення торгсину в Стаднюка неправдиве ще під одним кутом. Оскільки єдина людина в романі, яка розповідає про торгсин, – простий селянин Платон Ярчук – то складається враження, що торгсин був відкритий для будь-якого селянина (який насправді ніколи того золота й не бачив).

Є в романі й епізод з людоїдством, хоча йдеться в ньому радше про намір, ніж дію. Поява в цьому епізоді Платона Ярчука, на перший погляд, здається, підкреслює прагнення автора триматися історичної правдивості. Якось Платон відвідує свого небожа, взірцевого комуніста Степана Григоренка, чия посада (Степан – голова сільради) не рятує ні його самого, ні його родину від Голоду в селі. Це, звісно, типова риса соцреалізму – державні мужі (себто тільки «хороші комуністи») з готовністю поділяють усю скруту із простим народом. Не зважаючи на падчірку Григоренка, яка каже, що мати не веліла нікого впускати, Платон заходить у Григоренкову хату і знаходить свого небожа непритомним, з проваленою головою. Поруч лежить закривавлений молоток. Виявляється, злочин скоїла жінка Григоренка Христя, яка в нападі безумства намагалася вбити чоловіка і згодувати його своїм дітям.

У цій сцені багато правди, бо випадки людоїдства в розпал Голоду не були чимось незвичайним. Та знову, як і в зображенні торгсину, Стаднюк якось примудряється створити хибне враження. Безумна Христя – не просто собі сільська молодиця, а донька сумнозвісної Оляни Басок. Вона не така зіпсута, як її розкуркулена мати, якої на той час не було вже в живих, але несповна розуму. Її безумство – не цілком із Голоду, натякає Стаднюк. У романі є й інші сцени, які наводять на думку, що (як абсурдно це б не звучало) проблема куркулівни Христі закорінена в її сумнівному соціальному походженні. Спробу людоїдства, що нерідко траплялося в українському селі в роки Голоду, автор перетворив тут на приклад прояву загальновідомого куркульського «змійного насіння».

Епізод із людоїдством і сцена з Домахою Якимук та її голодними байстрятами позірно відповідають історичним фактам, та насправді через них автор вправно підсовує читачеві причину існування цього лиха, яка так чи інакше викривляє тяжкість, масштаби чи причини Голоду 1932–1933 років. Отож, що Стаднюк, що Лановенко у своїх романах подають якраз стільки правди, щоб їх могли сприйняти ті читачі, які пам'ятають події 1932–1933 років, і якраз стільки

¹ Там само. – С. 97.

лжі, щоб мати змогу захиститися від звинувачень у надмірному співчутті до жертв Голоду.

Слід завважити, що після тріумфу свого роману (успіх якого засвідчують численні перевидання) Стаднюк написав сценарій п'єси під тим самим заголовком. Її поставили російською мовою у 1965 році. Хоча про успішність п'єси нам не відомо, цікаво порівняти роман і п'єсу за релевантними критеріями, такими як історична правдивість, змалювання жертв Голоду, значення Голоду у світі даного літературного твору. Іншими словами, чи автор підкреслює важливість Голоду, відводячи йому багато місця в творі, чи, навпаки, применшує його роль?

На перший погляд драматична версія, п'єса на три дії «Люди не ангели», мало чим відрізняється від роману. Персонажі лишилися ті самі, що можна сказати й про сюжет. Здається, головна відмінність полягає в тому, як розставлено акценти. Якщо згадати про наявні в романі фантастичні сюжетні лінії з Оляною Басок та її бандою контрреволюціонерів, а також захоплені сцени (Христя з сокирою), то даліше нарощування драматичних ефектів видається зайвим. Проте Стаднюк, можливо, бажаючи вгодити своїм глядачам, переходить усякі межі, аби лишень задовольнити смаки неосвічених мас.

Це видно навіть із художніх засобів, які він використовує в п'єсі. Основним знаряддям створення драматичних ефектів і впливу на почуття глядачів є псевдогрецький хор (чого, на щастя, немає в романі). Хор відкриває кожну яву, і то зазвичай на тлі радянського побуту. Іноді хор заступає відсутнього оповідача, повідомляючи, скільки часу сплигло між явами. Так, у другій яві першої дії хор оголошує, що Степана Григоренка не було в селі шість років, а тепер він повернувся. На початку другої дії він передає патріотичні почуття, що їх викликало вторгнення німців в Україну. У результаті виходить суміш давньогрецької трагедії із сучасною Радянською Україною, що породжує відчуття неймовірної несумісності сценічних дій.

Напружені драматичні ефекти завершують не лише більшість дій, а майже кожну яву. Куркульська дочка Христя бігає по сцені з сокирою в руках, але цього разу нею керує вже не Голод, а бажання помститися за смерть першого чоловіка, до якої причетний, хоча й не прямо, її теперішній чоловік Степан Григоренко (Олекса повісився, коли послані за наказом Степана односельці прийшли його розкуркулювати). Показано на сцені й перестрілювання між Степаном та прибічниками Оляни, яке закінчується її смертю.

Узагалі, само собою зрозуміло, що для політичної пропаганди драма підходить набагато більше, ніж роман – хоча б тому, що для її розуміння не потрібно бути письменним. До того ж п'єси за визначенням мають бути коротшими, а це означає, що коли драматург хоче передати ідею (а радянський драматург, як і радянський романіст,

завжди мусить передавати якусь ідею), то зробити це треба якнайстиліше. У п'єсі «Люди не ангели» так звані нейтральні елементи (описи природи, зовнішності персонажів) викинуто геть – напевне, через те, що вони нічого не додають до політичної ідеї, тоді як авторські пояснення подій перетворено на діалоги. Це особливо ефективно, коли справа доходить до змалювання лиходійства Оляни Басок та її спільників. Бо що ж може бути драматичнішим звинуваченням, що краще надається для розпалювання пристрастей (на виконання хрущовської вимоги «бойового революційного мистецтва»), ніж самозвинувачення куркулів тут і зараз, перед очима, на сцені? Хоч би що там було, але Олянині плани саботувати збирання врожаю в колгоспі, спаливши збіжжя, розгортаються з кожним діалогом, а от описана в романі любов Христі до Степана й розмови про нього зі своєю матір'ю у п'єсі вирізано або видозмінено. Отож, Христине бажання поєднати долю з комуністом у п'єсі пояснено не коханням, а наказом матері спокусити його, щоб відвернути розкуркулювання в селі. Загалом же «чорні», антирадянські діяння в п'єсі змальовано ще чорнішими, а нейтральні вчинки персонажів або випущено, або оббілено.

Особливо цікаво поглянути, що в драматичній версії роману відбувається з Голодом. Нагадаймо, що людський вимір Голоду в романі створено багато в чому завдяки образу симпатичного читачеві селянина-філософа (і водночас крадія хліба) Платона Ярчука. Його зображено не як класового ворога, а як батька родини, доведеної до голодування. Стаднюк, звісно, наголошує, що ставши злодієм Платон робить негоже. Автор перестраховується від можливих звинувачень у політичних помилках, запроторивши героя свого роману до в'язниці. А от у п'єсі не показано ані мотивів, які штовхнули Платона на крадіжку мішка зерна, ані його сумнівів щодо того, що спонукає державу відбирати в селян хліб. Розмова між Платоном і його небожем Степаном Григоренком (дія I, ява 4), де Платон говорить про почуття вини від того, що він «обкрадає» землю – ось і все, що лишилося від цілого клубка питань, пов'язаних із його крадіжкою державної власності:

Степан: То що ж тебе гризе, дядьку Платоне?

Платон: Сам бачиш. Як озимину сіяли, я один мішок у сівалку засипав, а інший он там закопав. Цілий день я по полю майже порожню сівалку ганяв, а вночі викопав мішок із зерном і поніс додому.

Степан: Ти поле знищив... випив із землі життєдайні соки. Той мішок хліба, що ти забрав додому, у жнива сторицею б вернувся.

Платон: Чи ж я винен, що почався голод?

Степан: А земля? Вона теж не винна.

Платон: Не можу я дивитися в чорні очі землі... важко визнати, що я, хлібороб, вихлостив землю-годувальницю...

Степан: Вона про твій гріх не скаже, та було б краще, якби могла вона кричати.

Платон: Так, хай знають усі, що я, Платон Ярчук, землю обікрав... Нехай мене карають... Тоді можна доживати віку з легким серцем.¹

Платон Ярчук, як і в романі, вирішує здатися. Та замість того, щоб відбути термін і повернутися на село покаятимся, проте чесним громадянином, Платон Ярчук помирає загадковою смертю ще до звільнення. Автор лише завуальовано натякає те, що до його загибелі причетна Оляна Басок. Оляна перед смертю від руки одного зі Степанових помічників зізнається, що зустрічала Ярчука в таборі, куди її заслали після розкуркулювання. «Я і родича не пошкодувала, – заявляє вона своєму вбивці, – доля звела нас у табірному лазареті... Я нагадала Платонові, як він сміявся, коли мене забирали з Коханівки... Нагадала йому й допомогла покинути цю грішну землю». Коли ж її вбивця спитав, чи вона задушила Платона, Оляна загадково відповіла, що «це одному Господу відомо».²

Вилучення з образу Платона Ярчука політичної нестійкості вказує: Стаднюк відчув, що критика Сталіна виходить із моди, і тому зручніше вбити найсуперечливішого свого персонажа руками злісної куркульки. Ще одне свідчення того, що Стаднюк хоче уникнути суперечливої теми сталінських зловживань – той факт, що в п'єсі ми не бачимо сцен Голоду. Сцена, де жінка й діти Платона Ярчука збираються навколо діжечки і дивляться на бульбашки прогірклого смальцю, зникає із самим Ярчуком. Отож, сценічна адаптація роману «Люди не ангели» – це взірць мінімально критичного твору соцреалізму.

У повісті Тендрякова «Сконання» дія точиться у російському селі Пожари, точне розташування якого не вказано, і жанром вона нагадує романи Стаднюка і Лановенка, хоча коротша і через це насиченіша. Повість починається з розтягнутої сцени: Євлампій Ликов на смертній постелі – аналог добре знайомої російському читачеві сцени з оповідання Толстого «Смерть Івана Ілліча». Ликова, незмінного голову колгоспу, багато хто ненавидів, а мало хто любив. І ось він помирає. Перед читачем проходять кадри його життя, з 20-х років по сьогодні, й автор особливо випинає те, що Ликов зробив чи не зміг зробити в класичні поворотні моменти радянської історії. Якщо «міні-епопея» Тендрякова і виграє в чомусь проти громіздких опусів Стаднюка й Лановенка (звісно, за винятком того, що вона мала б нагадати читачеві Толстого) завдяки компактнішому поданню історії під кутом зору всього лиш двох героїв (Ликова і його давнього друга й зятятого суперника бухгалтера Івана Слегова), то цю перевагу нівелює рішення автора писати діалоги неперекладним місцевим діалектом. Це навіть наводить на думку, що такий прийом потрібен авторові, щоб затемнити грубо перекручені сцени Голоду від критичного ока західного читача,

¹ Стаднюк И. Люди не ангели: народная драма в трех действиях. – М.: Отдел распространения драматических произведений ВУОАП, 1967. – С. 21–22.

² Там само. – С. 29.

хоча, ймовірно, йому йшлося про те, щоб вивести в повісті грубі, неотесані типи піонерів соціалізму в Пожарах.

Певною мірою сам факт, що Стаднюк і Лановенко так силуються зліпити сяке-таке псевдопояснення причин Голоду, свідчить про важливість цього питання для них. Вигороджуючи владу, обидва письменники звертають увагу читача на те, що є сумніви щодо причетності держави до організації Голоду. Разюча відмінність між Тендряковим та його колегами полягає в тому, що він навіть і не натякає на вину держави. Він починає оповідь про Голод у російському селі Пожари спостереженням, що в «голодний рік» у Пожарах зібрали гарний врожай і створили достатні запаси хліба, тоді як у сусідніх селах люди мерли. Автор подає Голод як щось далеке, що ніяк не стосується щоденної роботи колгоспу, який, на диво, процвітає протягом злиденних 1932 і 1933 років. Власне, основна сюжетна канва повісті – наявність лишків зерна і питання про те, що з ними робити, а не опис голодних людей (хоча вони теж присутні).

Розкритикувавши пропозицію Ликова роздати лишки зерна колгоспникам до того, як до них добереться районне начальство, Слегов пропонує щось зовсім нове – використати їх як «пряник», щоб приманити голодний люд у Пожари, у колгосп, де вкрай потрібні були робочі руки для будівництва. «Споку-у-са», – зітхає Ликов. «Атож», – відповідає Слегов:

усі колгоспи навколо – ледве душа в тілі тримається, а тут дорога до раю – нова стайня, корівник, свинарник, про таке і в добрі часи годі мріяти. Та от дивина: у добрі часи і не мрій, а зараз, коли навколо біда, – роби мрію дійсністю, коси, коса, поки роса.¹

Як тільки план Слегова йде в життя, одразу ж кращає моральний стан у селі, куди й діваються лінощі, і життя в селі закипає. Це також відвертає увагу читачів від того, чому, власне, починаються ці всі роботи – для того, щоб використати надлишки зерна на потреби колгоспників, щоб районне начальство не засипало їх до засіків. Чому Ликов і Слегов думають, що воно вже накинуло оком на їхній хліб, – це така собі даність: Тендряков вважає, що читачі або й так усе знають про примусове вилучення хліба, або, ще ліпше, й гадки не мають про це.

Голод, спочатку такий далекий від повсякденного життя в Пожарах, нарешті дістався й сюди, хоча й не через примусові хлібозаготівлі чи посуху. Його показано як прикрий наслідок успішного в усьому іншому «проекті відбудови» Слегова. Це символічно, оскільки такий хід – сконденсований зразок того, як у Радянському Союзі виправдовували труднощі сталінського періоду. Грубо кажучи, на кожному цеглину, покладену на будівництві соціалізму, є муляр без пальця.

¹ Тендряков В. Кончина. Повести. – М.: Современник, 1974. – С. 185.

Колгосп починає потроху зводитись на ноги, а лишки хліба, які досі рятували село від голоду, ясна річ, тануть. Слегов попереджає свого начальника, що виплати за трудовні потрібно призупинити. Позаяк за трудовні платили зазвичай зерном або іншою продукцією, читач, обізнаний із механізмом Голоду, сприйме це як смертний вирок для селян.

Коли потрібно виправдати якийсь катастрофічне історичне рішення влади, радянські письменники зазвичай показують всі його «за» і «проти» в полемічному діалозі, щоб піддати нищівній критиці ту позицію, яка в цей момент розбігається з політикою партії. Далі зіставляють те, що могло б бути, якби влада пішла іншим шляхом, з тим, що власне відбулося. І які б страшні спогади не залишили реальні події в пам'яті очевидців, читача підводять до висновку, що найогидніші злочини влади були неминучими.

Саме це ми й бачимо в питанні про трудовні у повісті Тендрякова. Прихильника «жорсткої лінії» Слегова і його гасло «страждати зараз заради кращого майбутнього» протиставлено «м'якшому» курсу Ликова, який завважує (і з ним, здавалося б, важко не погодитися):

– На трудовдень законний зазіхаємо. На те, що твердо обіцяли... Мужика, виходить, свого ж обкрадаємо.

– Так вже й обкрадаємо? А чим наш мужик харчується?.. Чистим хлібом. А по інших селах що зараз жеруть?..

– На совість народ працював, і розрахунок має бути по совісті.

– По чий? – і крига в запитанні.

– Як це – по чий? – дивується Євлампій. – Хіба в народу совість одна, у мене – інша?

– А хіба ти у всьому згідний, скажімо, з Пашком Жоровим?

– Ну ні, не у всьому.

– Отож бо й воно. У Пашка совість така – лучче нині горобець, аніж завтра голубець, дай того горобця в руки, плювати на нову стайню, відсип зайву жменю жита. Можеш ти, голово, жити Пашковою совістю? Як так – то гріш тобі ціна.

– А чи про совість мова? – засумнівався Євлампій. – Може, про погляди? Вони тее... у Пашка – недорозвинуті.

– А совість хіба не на поглядах замішана? Злодюга, коли в кишеню руку запускає, теж, либонь, підхожими поглядами про всяк випадок запасається. Свої погляди, своя кишенькова совість, отак-пак!

– М-да...

– Як бачиш, гріха не буде, якщо ми в совісного Пашка очку-ра на пузі затягнемо.¹

Зрештою, всі причини політики невиплат за трудовні під час Голоду (фактично, єдиної дії влади, на яку прозоро натякає автор) виправдовує в нього те, що плату затримували лише таким трутням, як Пашко. Хоча про соціальне походження Пашка нічого не сказано,

¹ Тендряков В. Кончина. Повести. – М.: Современник, 1974. – С. 187.

самі лише слова, що він «злодюга», наводять на думку, що це кривий родич хитрюги-Лунатика з роману Стаднюка і ворог народу, який заслужив голодування. Тендряков явно не підтримує шляхетного погляду Стаднюка на людство: люди – не ангели. Немає в нього й м'якості Стаднюка, коли йдеться про зображення ворогів народу.

Сам факт, що переможцем у цьому словесному двобої виходить Слегов, свідчить про те, що Тендряков не солідаризується з поглядами Ликова. Як і п'єса Стаднюка, повість Тендрякова відбиває зміну політичного курсу після того, як у 1969 році Брежнев засудив тих, хто хоче «збільшити ціну» колективізації. Образ Ликова – це уособлення сталінського міфу про ворога «з партквитком у кишені», який чинив «саботаж» загального добробуту тим, що притримував забагато хліба для селян у своєму господарстві й тому став головною мішенню партійної чистки 1933 року. Авторіві абсолютно чуже співчуття до жертв Голоду. Звичайно, Стаднюк із Лановенком теж не обливаються слізьми через цю трагедію. Однак не треба бути великим фахівцем у читанні між рядків, щоб зрозуміти: попри всі намагання оббілити політику партії, і Стаднюку, і Лановенку – але не Тендрякову – щиро жаль голодних селян.

Перша згадка про голодних селян у повісті «Сконання» – це зображення вивезених на заслання розкуркулених українців:

У райцентрі Вохрово, на пристанційному скверіку, помирали вислані з України розкуркулені селяни. Бачити там щоранку мертвих стало звичною справою, приїздила підвода, лікарняний конюх Абрам навалював трупи.

Помирали не всі, багато блукали запорошеними, неприглядними вуличками, тягнучи слонячі від водянки, безкровно сині ноги, по-собачому благальними очима обмацували кожного перехожого. У Вохрові не подавали; самі мешканці, щоб отримати хліб на картки, шикувалися звечора в чергу до магазину.¹

Голодних селян на самому початку автор пов'язує із українськими куркулями, і цей асоціативний зв'язок наводить читача на думку, що жертви Голоду жалю не варті. Голодних російських селян теж згадано, але це все чужі, вони приходять у Пожари з ближніх сіл просити роботи (і хліба) у колгоспі. Читача підштовхують до висновку, що причина їхнього лиха – той самий неврожай. Голодні росіяни юрмляться на порозі колгоспної контори:

З Петраковської, де колись зневажали пожарців, і з інших навколишніх сіл почали сходитися чоловіки й жінки, то поодинокі, то цілими родинами з дітьми, що чіплялися за спідниці. Вони пропонували – візьміть нас, не дорого просимо, шматок хліба для дітей і для себе, до будь-якої праці готові. Ні, вони не падали з ніг, не виглядали виснаженими, правда, в очах

¹ Там само. – С. 183.

тоскно-сухо та рухалися якомсь спроквола. Усі хотіли бачити Євлампія Микитовича, кийком не зігнати з ганку, доки не з'явиться голова хлібного колгоспу.¹

Навряд чи можна назвати сентиментальним Тендрякове зображення голодної юрби. На відміну від Лановенка і Стаднюка, які старалися оминати неприємні натуралістичні деталі (зрештою, вони писали свої книги в 60-ті, коли це табу було ще більш-менш у силі), Тендряков без вагань змальовує голодних так, ніби це звалища гнилої плоти.

З міста Вохрова поповзли заслані куркулі, це вже не сусідські мужики, хоч травичкою, але нагодовані. Повзли й шкандибали босі, роздягнені під крижаним пронизливим вітром і крижаним дощем передзимових днів, по калюжах, затягнутих хрусткою півкою. Багато з них так і не могли здолати п'ятнадцяти кілометрів, не діставалися казкового села (Пожарів. – О. С.), їх знаходили на узбіччях полів, у придорожніх рівчаках. Але ті, хто доповзав, наводили жах на пожарців: заплилі, дихали з хрипом і клекотом, крізь діри завошивленого лахміття – роздряпані, м'які від водянки тілеса. Чоловіки, забачивши їх, стихали, винувато відверталися, жінки втирали очі, сором'язливо тиццями шматки хліба, в хати не запрошували – куди таких, одного візьми пошкодує, інших не обженешся. А голова ще трудодні обрізав, самим би кінці з кінцями звести.²

Якщо пожарські селяни дивляться на цих нещасних із жахом, виною і, звісно, жалем, то голова колгоспу безжально-жорстоко позбавляється від привидів, що юрмляться під порогом. «Євлампій Ликов... віддав наказ: запрягати коней, садити незваних гостей на вози і вивозити назад у Вохрово».³ Та якомсь Ликову не вдалося втримати жертву Голоду на віддалі, і йому довелося подивитися прямо в лице людському стражданню:

Так наскочив на одного: обличчя, як подушка, з водянистого затхло-зеленого м'якуша – совиний ніс, подушками й ноги, брудні пальці пристрочені знизу, як гудзики. Лежить у лахмітті на ганку, побачив Ликова, підвів нечесану голову.

– Візьми, – прохрипів. – Муляр я. В Орлі працював, підряди брав. Свою справу мав. Сам дюжиною робітників заправляв...

Євлампій Ликов хотів було обійти боком і, дай боже ніг, утекти від гріха подалі, та слідом на милицях дибав Іван Слегов – незручно кинути каліку, гість-бо поперек ганку лежить, шлях загороджує.

Іван навис над купою ганчір'я, а з неї впритул жахливо роздута, зі змитими рисами, запливими очидцями фізіономія, ніс гачком – із драглистого м'якуша. І по обличчю Івана пройшла судома.⁴

¹ Тендряков В. Кончина. – С. 188.

² Там само.

³ Там само. – С. 189.

⁴ Там само.

І знову через втручання Івана Слогова, свого alter ego, Ликов міняє рішення і забирає муляра. Це була єдина жертва Голоду, що її врятував голова колгоспу, який згодом так пояснив зміну свого ставлення: «може, й справді серед цих опудал воронячих потрібні нам люди є».¹ Михайло Чередник (явно українець), муляр, і справді виявляється корисним і згодом стає, як нам сказано, «бригадиром знаменитої будівельної бригади», що його потім «нагородили ордемом, про нього не раз писали газети...».² Решту «лахмітників», очевидно, покинули помирати.

Багато прогалин в описах Голоду у творах Стаднюка й Лановенка заповнив Михайло Алексеев у прозі на сільську тематику – збірці оповідань «Хліб насущний» і романі «Вербиченька неплакуча» (написаних одночасно з романами Лановенка і Стаднюка), а надто в «Забіяхах» – його magnum opus про Голод, написаному через 20 років. Саме в цьому романі всі попередні спроби змалювати трагедію було втілено найповніше. Згадаймо, що в ранній сільській прозі Алексеева, ще до роману «Забіяхи», було багато картин Голоду й тем, які будуть докладніше розвинуті згодом у «Забіяхах».

Три оповідання з добірки «Хліб насущний», якщо їх узяти разом, дають навдивовижу багато інформації про Голод. Це – «Самонька», «Астрономія» і «Вічний депутат». Деякі натяки на Голод – це просто орієнтири, щоб читач зумів уявити, коли саме відбувається дія в оповіданні. Скажімо, в оповіданні «Самонька» Голод – це частина біографії героя:

Потім Самонька, як і багато хто в ту пору, зник із села. Чи помер, ніким не зауважений у страшному тридцять третьому році, чи втік куди, гнаний голодом, ніхто не знав. Навіть його приятель Льонька, якому, видно, було не до Самоньки...

Про Самоньку майже всі вже й забули, коли – літ із двадцять потому, допіру зараз, – він об'явився знову в рідних Висілках. Тепер це був височезний чолов'яга років десь так тридцяти семи, у військовому однострої, з якого неможливо було визначити, до якого роду військ зараховано його власника.

Близьких родичів на селі в Самоньки не було: мати й батько померли в тому ж тридцять третьому...³

Цей персонаж, Самонька, – прообраз однієї з найбільших жертв Голоду, безпритульного сироти, але суть цього оповідання – не в дослідженні психології такої дитини.

Докладніше Алексеев показує наслідки Голоду для дітей в оповіданні «Астрономія», де розповідає про намагання двох осиротілих хлопчаків вижити в Голод. Цій темі Алексеев присвячує багато своїх прозових творів, а особливо роман «Забіяхи». Те, що Голоду тут

¹ Там само. – С. 190.

² Там само.

³ Алексеев М. Самонька // Хлеб – имя существительное. – М.: Художественная литература, 1966. – С. 294–295.

відводиться помітніше місце, видно зі згадки про нього вже в перших рядках:

В один рік хлопчачи ці лишилися круглими сиротами. Батьки їхні і матері повмирали у тридцять третьому, а старші брати та сестри, які лишилися живими, розлетілися бозна-куди і не давали про себе ніякого знаку.

Голод – не лише матеріал, «наповнювач», який мав просто виповнити біографії головних героїв, це ще й зовнішній чинник, який визначив їх розвиток:

Васько ж у кожному ділі бачив тільки його практичну цінність, не любив та й не вмів думками своїми відриватися від грішної землі і, мабуть, тому важче переживав тяжкі часи, хоча саме ця риса його характеру і врятувала приятелів від голодної смерті...¹

І далі:

Петькова хата була добротнішою – в ній і оселилися хлопчачи. Перше, що вони зробили, – це навчили корову виконувати обов'язки коня, бо в ту пору жодної кобильчини в колгоспі не лишилися: поздыхали від голоду все в тому ж тридцять третьому.²

Алексеев повертається до теми Голоду й сирітства в романі «Верби-ченька неплакуча», дія якого розгортається 1938 року. На початку роману ми бачимо двох шістнадцятилітніх хлопців, Гришка та Сержогу (які, як Васько та Петько з попереднього оповідання, стали прототипами Мишка і Ваньки у «Забіяках»), які верстають шлях від безіменного міста до їхнього рідного села Завидове. Знайомі краєвиди розбудили спогади про події, що відбувалися тут п'ять років тому:

А з лісу вони підуть у поля, бо з шістнадцяти своїх літ половину провели в степу, часто залишалися там ночувати, слухали перепелів, доглядали за кінями, рахували великі і яскраві нічні зорі і співали, лякаючи темряву, «Взвейтесь кострами». Були у них справи в полі й важливіші. У тридцять третьому році в Завидовому з піонерів організували загін і назвали його легкою кавалерією з охорони врожаю. Сержога і Гришко, які були в загоні чимось на кшталт командира й комісара, і тепер не знали, чому – кавалерія, якщо в колгоспі лишалися які-небудь три шкапи, а в їхньому загоні не було жодної конячини. Дітлахи ж тільки й робили, що сиділи з рання до смеркання на своїх спостережних вишках і слідували, щоб «куркульські перукарі» не обстригали в торби недоспіле колосся жита чи пшениці. Якось Гришко і Сержога побачили за таким заняттям Катерину Ступкіну, дебелу і всю якусь округлу, схожу на диню, рябу тітку, біднішу за яку на селі годі було й знайти. Галасувати

¹ Алексеев М. Астрономия // Хлеб – имя существительное. – С. 325.

² Там само.

не стали, взяли гріх на свою душу – відпустили Ступкіну. Ну, який з неї перукар, та ще куркульський, якщо в хаті на зуб покласти нема нічого ані їй, ані її дітяхам, з яких половину вона вже встигла поховати минулого літа. Щоправда, не в неї одної трапилося таке лихо. Селом пройшла чутка, що Шешка Лугова нібито свідомо заморила голодом своїх близнят-синів – все того ж тридцять третього, який забрав так багато людських життів і не удостоївся хоча б простої згадки в жодному з підручників новітньої історії.¹

Не можна не помітити, як часто Алексеев у своїх творах використовує біографічний матеріал. Саме ця тенденція, у застосуванні до Голоду, слугує для об'єднання двадцяти років письменницької праці однією темою. Наведені вище зображення хлопчика, що живе сам після того, як уся його сім'я померла з голоду; корови, яку привчили ходити в плузі; товариша, який живе в одній хаті з головним героєм – усе це можна знайти в біографічній книзі Алексеева «Сіяч і хранитель»:

У п'ятистінній нашій хаті лишився один-єдиний мешканець – це я. Довелось терміново оволодівати навичками, не властивими хлопчачкові. Тепер я доїв корову, пік хліб і врешті-решт так набив руку, що мені заздрили сусідські жінки. Спочатку, звісно, справа не йшла, особливо важко було доїти. Молоко чомусь текло не в дійницю, а в рукави моєї сорочки. Інколи корова, відганяючи комарів, тупцяла ногами, потрапляла одною з них у дійницю, і молоко доводилося виливати на землю. Тяжко було взимку. Треба було ходити до школи, підніматися вдосвіта, щоб встигнути щось зварити і спекти. Правда, на зиму в мене з'являвся помічник – мій одноліток Василь Ступкін, в якого в тридцять третьому році померли батько, мати, брати й сестри...²

Основними образами Голоду в творах Алексеева ще до роману «Забіяки» були майже завше діти, чиї долі поламав Голод, діти, яких залишили напризволяще. Без сумніву, частково ця цікавість до долі дитини, а надто підлітка, пов'язана з тим, що самому автору довелося пережити під час Голоду в Саратовській області. Та все ж той факт, що Алексеев протягом двох десятиліть знову і знову повертається до теми дітей та Голоду, свідчить не так про прагнення вигнати своїх власних демонів, як про бажання стати джерелом інформації і свідчити про все побачене і пережите.

Передати це знання молодшим поколінням було важко, і не лише через офіційні перешкоди. Про це йдеться в ще одному оповіданні з добірки «Вербиченька неплакуча» – «Вічний депутат»:

Справи в колгоспі, за який Акимушка завжди відчував себе відповідальним, щось не вельми йшли на лад. Слідом за куркулем із села – тільки вже добровільно – рушив середняк. За чийсь

¹ Алексеев М. Ивушка неплакучая. – М.: Военное издательство, 1975. – С. 12.

² Алексеев М. Сеятель и хранитель // Наш современник. – 1972. – № 9. – С. 96.

наказом було вивезено весь хліб і весь фураж. Почався масовий падіж коней, а тоді страшний голод: люди вимирали цілими родинами, валилися хати, порожніли вулиці, все більше й більше вікон сліпло – ті, хто виїздили до міста, наглухо забивали їх дошками й обаполами. Нині, через тридцять з лишком років після того жахливого року, пам'яттю про нього лишилися лише горбки від фундаментів та котловани від льохів, а ще де-не-де виднілися з-під землі перламутрові відблиски черепашок. Черепашки ці тоді ловили в річці, в озерах, ними люди намагалися порятуватися від голодної смерті. Діти, дивлячись на ці блискучі останки зниклого і незрозумілого для них життя, питають тепер матір або батька:

– А що, тут хіба було колись море? Звідкіля ці черепашки?

Батько, мати, бабуся чи дідусь мовчать. І що вони можуть сказати нерозумному дитяті? Вони-бо знають, що якщо й було тут море, то це море людських сліз. Нащо ж казати про це малюкам, навіщо ятрити, тривожити дитяче серце?..¹

Цей уривок про черепашки майже дослівно використано у «Верби-ченьці неплакучій»:

Про тридцять третій подумали на другий день, коли спускалися в Завидове і коли збиті до крові ноги ледве чвалали, а голова йшла обертом від спраги й голоду. Біля багатьох хат і зараз ще можна було помітити гірки черепашок, що перламутрово іскрилися проти сонця, – п'ять років тому, виловляючи їх в річці і в лісових озерах, люди намагалися порятуватися від смерті. Багато хат стояли з забитими вікнами, багато завалилися. На місці колишніх обійсть вигналася циганка – так у Завидові називали лободу якоїсь особливої породи, з черво-нястим листям. Кожного разу вона являлася на світ божий як правдива ознака запустіння, його незмінний, постійний супутник.²

Ранні спроби Алексеєва висвітлити події Голоду бліднуть порівняно з тим, що можна назвати найвичерпнішим документальним звітом про Голод у радянській художній літературі – автобіографічним романом «Забіяки», дія якого точиться не в Україні, а в його рідному селі Монастирське Саратовської області, на Волзі. На відміну від епопей, де час із карколомною швидкістю перескакує з однієї історичної події на іншу, «Забіяки» показують відносно невеликий період, з кінця 20-х до 1933 року. Там мало драматичних, захопливих подій, зате є спокійний, ностальгійний (бунінська – ось як найкраще назвати створену в Алексеєва атмосферу) погляд на сільське життя, до того як п'ятирічки скаламутили й знищили село. Це в повному сенсі смакування тих останніх зв'язків з ХІХ століттям, які порвалися із закінченням непу.

¹ Алексеєв М. Вечный депутат // Хлеб – имя существительное. – С. 338.

² Алексеєв М. Ивушка неплакучая // Хлеб – имя существительное. – С. 8–9.

Роман починається єдиним, на перший погляд незначним, епізодом – дріб'язковою сваркою двох восьмирічних хлопчаків, Мишка Алексеева і Вані Жукова. Оповідач, дорослий Михайло Алексеев, показує, як невеличке непорозуміння, причину якого хлопці незабаром і самі забули, швидко ділить ціле село на два ворожі табори. Алексеев, якому, на відміну від інших двох вищезгаданих авторів, притаманний літературний талант, не боїться експериментувати зі структурою роману. Час у романі, наприклад, не лінійний, а постійно перетікає з минулого в теперішнє і навпаки. Історії про те, як нагніталася ворожнеча між Мишком і Ванею, чергуються зі спогадами про ідилічну дружбу двох нерозлучних приятелів ще до сварки. Обидві оповіді переплітаються і створюють ілюзію нерозривно поєднаних, та все ж окремих світів.

Основним у романі, що не дивно, є незмінний світ радянських реалій. Це – і клас, де виникає сварка між хлопчачками, це – і сільрада, й дорослі, зайняті прийняттям важливих для життя села рішень. У цьому світі незворотний плин часу позначають події, які змінюють обличчя радянського села назавжди – розкуркулювання, колективізація, голод. Інший світ – це світ без часу, світ дитинства, ізольований від інших своїми власними правилами, світ, де час повзе як черепаха, і вимірює його інший годинник: приліт граків навесні, льодостав на річці, ігри в полі спекотними літніми днями, вуж, який прудко добирається до іншого берега річки Баланди, приручення пташеняти...

Ці два світи, чи, точніше, дві сфери впливу, притягують Мишка й Ваню, які дорослішають одночасно з юною радянською державою. Політичні події дорослого світу, багато з яких незрозумілі маленькому Мишкови, не уникнули критичної оцінки дорослого оповідача. Політичним кроком, що викликав у нього глибоке обурення, стало розкуркулювання, яке в 1929 році змело не лише так званих куркулів (кого до них слід зараховувати, держава офіційно так не пояснила), а й більш-менш заможних селян та середняків, а також тих, хто співчував куркулям. Алексееву відверту критику не можна назвати одкровенням, бо і Стаднюк, і Лановенко у своїх романах теж визнають, що цей процес був згубним для села. Це особливо видно в «Забіяках», коли батько Мишка, секретар сільської ради, з жахом бачить, як голова позначає прізвища кандидатів на розкуркулювання, керуючись при цьому кількістю голів худоби в господарці, а не їдців, – і робить спробу виправити цей список. Та головне, якщо перефразувати слова Анни Сергіївни з роману «Все тече» В. Гроссмана, – не те, що списки на розкуркулювання складали мерзотники, а що такі списки взагалі складали.

Ознаки нового соціалістичного життя рідко втручаються у світ Мишка і Вані, та й то лише тою мірою, якою вони змінюють щоденне життя хлоп'ят, як, наприклад, відкриття в Монастирському семирічки. Частіше трагічні наслідки поступу соціалізму лише далеким громом відлунюють у їхньому раю – і так до фатального 32-го.

Якщо для Стаднюка і Лановенка Голод – лише одна з багатьох подій в історії будівництва соціалізму, для Алексеєва він став невідокремною складовою побудови роману, кульмінацією, яка викликає розв'язку головної теми твору – сварки хлопців. Величину неправної втрати внаслідок Голоду символізує той факт, що це відбувається якраз у момент примирення. Голод стає спільною трагедією, яка вражає більшою чи меншою мірою усіх односельців і, як едемський змій, викидає хлоп'ят з їхнього маленького раю.

Згодом Голод жорстоко розриває щойно поновлену дружбу, бо Ваня, поховавши батьків, назавжди зникає з села. Руїнує він також і всю систему цінностей, яка вплинула на їхнє дитинство і головним у якій було естетичне сприйняття природи. Голод позбавляє природу ліричності, перетворює її з ігрового майданчика на звалище, де можна розжитися чимось істивним. «А тепер рослинний світ був для нас цікавим лише остільки, оскільки його можна було пустити на харч...».¹ Домашні тварини, які для обох хлопчиків були ніби членами родини, раптом стали лише джерелом їжі. Якось у розпал Голоду Мишко, набрівши на гору кінських трупів, упізнає серед них Карюху, їхню конячину. Лише до болю знайоме копито дозволило йому вирізати Карюху з-поміж купи падла. Не в змозі відійти, він помічає, що наближаються Ваня з батьком:

Очі мені наилися сльозами, і я дивився, як висхла, жилага рука Григорія Яковича Жукова, що вже спустився в котлован перед своїм найменшим сином, вхопила кінську ногу, щоб відрубати.

– Дядьку Гришо, не тре-е-е-ба! – відчайдушно заволав я. Та старший Жуков навіть голови не повернув. Зігнувшись у три погібелі під важкою ношею, він уже повільно дерся з ями нагору.²

Карюха символізує старий уклад життя, який починає поступово зникати після революції і з яким головні герої особливо болісно прощаються в роки Голоду – адже для них цей старий світ особливий і неповторний. Найголовнішим представником такого дорогого для Алексеєва минулого є старий Михайло – дід Мишка по батькові й водночас духовний наставник. Діда Михайла можна назвати нонконформістом, і цей його статус підкреслено й тим, що він живе відлюдником у порослій лісом балці за селом. Дідусь для маленького Мишка уособлює ті цінності, які згодом успадкує дорослий Михайло Алексеєв – доброту, співчуття, терпимість, і навіть його релігійність передасться онукові, хоча й у видозміненій формі – як повага до всього живого. Глибоко символічно те, що жертви Голоду поховані в спільній могилі, над якою височіє дерев'яний хрест із огорожі, що колись була навколо хати старого Михайла – як знак, що і вороги, і друзі рівні перед ликом смерті. Має значення й те, що

¹ Алексеєв М. Драчуны: роман. – М.: Молодая гвардия, 1982. – С. 280.

² Там само.

Михайло, який доніс до малого Мишка все найкраще з минулого, на відміну від інших монастирців, був українцем. Його мова щедро пересипана українськими словами й виразами. Це його онук теж успадкував й увічнив у самому романі. До того ж, етнічна належність діда Михайла – це сигнал читачеві, що ця історія не лише про Поволжя, а й про Україну.

Так само неочікуваним, як пов'язання позитивних цінностей з українським героєм, був відхил письменника від звичних відповідей на запитання «Хто ж винен?». Причини Голоду в романі згадано лише двічі, але так, щоб викликати сумнів щодо правдивості офіційних причин, викладених у Стаднюка і Лановенка. Уперше автор це робить досить звично, загальними зауваженнями про несприятливу погоду в Поволжі, яке

з прадавніх часів привчило місцевого сіяча ставити поряд три слова: «посуха», «неврожай», «голод» – слова, що грізно випливають одне з одного. Буває, коли орача перестають тішити ясні зорі, коли з марною надією відшукує він на розпеченому, побілілому від спеки небосхилі хоча б маленьку хмаринку, коли саме сонце, оспіване усіма поетами світу, стає прокляттям. Весняною порою сніг сходить за кілька днів. Оголена земля висихає, ледь у неї встигають кинути зерно. А тоді настають дні тяжкого чекання. Ось-ось закінчиться травень, вже й червень на підході, а дощу все нема й нема. Дочасно постарілі рослини шкарубіють, листя загострюється, на ньому вже явно проступає зловісна жовтизна. І от тоді і віруючий, і невіруючий мимоволі звертали свій погляд до неба; у відчаї вони кликали священика, щоб той попросив усевишнього про послання на землю рятівної вологи, і підтримували його моління хором, схожим швидше на стогін: «Дай дощу землі спраглій, Спасе!..» Не знаю сумнішої і трагічнішої ходи, ніж ці походи з молебнами на умираючі поля...

Бог, однак, лишався або байдужим до гарячої молитви хлібороба, або не чув її (адже він он як високо й далеко від землі, бог!), і до обійстя його наближався голод. Страшний цей гість навідував його так часто, що вже здавався невідворотним, як доля. Уперше за моєї пам'яті з'явився він у двадцять першому році. Небажаний прихोдько постукав у селянські хати в пору, коли країна й без того була виснажена тяжкими роками першої світової і громадянської воєн.¹

Та Голод 1932–1933 років, каже далі Алексеев, виник не через посуху:

У тридцять третьому почався другий за моєї пам'яті голод, він був, мабуть, страшнішим за попередній, хоч і не був викликаний посухою – цією відвічною мачухою землі. По правді кажучи, і досі я ще намагаюся зрозуміти походження цього голоду. Врожай у тридцять другому році був якщо не найбагатшим, то, у всякому разі, не поганим. Колгоспники нашого села, отримавши по сто грамів на трудовень авансом, сподівалися одержати

¹ Там само. – С. 263–264.

ще по кілограму пізніше, при остаточному розрахунку з державою. Надія ця, одначе, розсипалась, коли неждано-негадано об'явився «зустрічний план» із хлібозаготівель, який надмірною завзятістю місцевих властей і малописьменних активістів вимів із артільних засіків усе до останнього зернятка, лишивши людей без хліба, а коней колгоспних без фуражу.

Тридцять третій рік лишився і лишиться в пам'яті моєї найжахливішою позначкою. І як би тяжко, як би гірко не було згадувати про нього, я все-таки зобов'язаний зробити це перед своїми земляками. Зобов'язаний перед пам'яттю людей, які віддали свої життя хоч і не на бойових рубежах Великої Вітчизняної, але вчинили подвиг вже лише тим, що в найтяжчу годину, до самої смерті не втратили віри в Радянську владу, не оголосили їй анафему, не прокляли, заповідаючи цю святую віру всім, кому судилося жити, боротися, перемагати і виконувати свої обов'язки на крутих поворотах історії.¹

У цьому уривку Алексеев одночасно згадує «зустрічний план» збільшення хлібозаготівель і визнає, що не знає, чому його було видано. І ще раз ми чуємо «не знаю» – цього разу в розмові між малим Мишком і його батьком, який посварився з новопризначеним головою сільради і перейшов на роботу в інше село, Малу Єкатеринівку:

- А в Малій Єкатеринівці теж голод?
- Голодно, синку, і там. Та не так, як у нас.
- Люди помирають?
- Буває, що й помирають. Та поменше, ніж у Монастирському.
- А чому?
- Важко сказати, синку...²

Зрештою, небажання Алексеева розвивати цю лінію говорить багато про що.

Змалювання явищ, пов'язаних із Голодом, показує те саме вперте небажання автора прикрашати факти. Хоча ми вже бачили, що і Стаднюк, і Лановенко, згадуючи про примусове вилучення хліба, чітко дають зрозуміти, що це скоординувало якесь безлике «вище начальство», яке вже безнадійно втратило зв'язок із селянином. Ті люди, як-от Кушніренко з «Невмирущого хліба», які вилучають зерно в односельців, – позитивні герої, представники сільради, які дбають про справу партії. І навпаки, злочинцями показано тих селян, які у відчайдушних намаганнях нагодувати дітей ховають у льосі торбину з просом. У «Забіяхах» все інакше. У романі Алексеева (так само як і в Стаднюка з Лановенком) головний партійний активіст Воронін (чиє прізвище прямо натякає як на птаха, так і на зловісний символ сталінських репресій – «воронок») є головою сільради і особисто обходить хати, забираючи останнє зерно в голодних

¹ Алексеев М. Драчуны. – С. 264–265.

² Там само. – С. 294.

селян. Але Алексеев анітрішки не намагається виправдати ці його дії. Ось що каже Федот, одна із жертв політичного завзяття Вороніна:

Він же ж, Воронін себто, пополудні, якраз перед Степашком, навідувався до мене. Прийшов от із якимось залізним патиком, тицяв ним у всі кутки – і в льох, і під піч, і в льох лазив, по всіх хлівах нишпорив, шукав, бач, лишків, та й пішов шилом патоки вхопивши!¹

Хитрому Федотові вистачило кебети закопати трохи зерна подалі від хати, тому й пішов Воронін ні з чим, попри всі свої старання. Зараз ця схованка засипана кучугурами снігу, але Федот каже своєму приятелю, Кольці Полякову (який прийшов попрохати шматок хліба): «Зажди до весни, Федоровичу. Підсохне – я сам відкопаю хлібець і поділюся з тобою».² Закопування хліба у цьому разі не означає жодної антирадянської діяльності з боку Федота, як це було в інших романах. Це швидше акт самозбереження. А необхідність згуртуватися проти спільних ворогів, не лише самого Голоду, а й його прямого призвідця Вороніна, об'єднує монастирців, які до того ворогували.

Ця сцена людського співчуття перед лицем спільного лиха не вичерпує зображення конфіскацій хліба партактивістами в романі Алексеева. Цю тему автор порушує в іншому місці – цього разу з несподіваним кумедним поворотом подій. Восени 1932-го, коли Голод щойно починався, старшокласники місцевої школи, включно з Мишком і Ванею, отримали завдання стерегти поля від так званих куркульських перукарів. Хлоп'ят не цікавили політичні резони, для них це було просто пригодою. Кульмінаційний момент настає тоді, коли вони ловлять злодія, який серед білого дня намагався дремнути з торбою пшеничних колосків. Та всупереч очікуванням хлопців застати «куркульського перукаря», вони, на свій превеликий подив, виявляють, що це один із найзатятіших активістів Вороніна, Карпушка Котунов! (Його прізвище також із натяком, цього разу автор обіграє російське слово *кот*). Важко не зрозуміти, до чого веде автор: Котунов чинить саме те, чим і повинен займатися активіст і що він, власне, й робив увесь час: обкрадає людей. Втім, Котунову не дісталось від юних сторожів так, як діставалося від влади селянам, в яких знаходили прихований хліб. Зглянувшись на його сльози, хлопці відпустили його, нікому не прохопившись і словом. Не впоравшись, по суті, з державним завданням, Мишко й Ваня тим не менше отримали медаль за «надзвичайну пильність» – напевно, ще один сардонічний натяк автора на тогочасну систему нагороджень за заслуги.

Радянські письменники, й особливо Алексеев, зробили значний поступ, відносно чесно зображуючи Голод (наскільки це стосувалося

¹ Там само. – С. 267.

² Там само. – С. 268.

однієї місцевості) і спинилися за крок до висвітлення справжніх політичних та географічних масштабів Голоду. Звісно, їхні зусилля неминуче обмежено вимогами соціалістичного реалізму, який, своєю чергою, виступає провідником офіційної політичної ідеології в радянському мистецтві. Подія, яка збереглася в пам'яті багатьох, не може повністю сховатися від письменницького ока, навіть у Радянському Союзі. Для радянського історика чи письменника Голод 1932–1933 років нерозривно пов'язаний із двома іншими людськими трагедіями періоду «побудови соціалізму» – розкуркулюванням і колективізацією. Надзвичайно важливим став той факт, що в популярному читиві на кшталт романів Стаднюка і Лановенка (а читачів у них у сотні й тисячі разів більше, ніж тих, які бачили хоч одну сторінку самвидаву) Голод посів належне місце поряд із розкуркулюванням і колективізацією як одна з тих подій, що творили нову радянську людину. Те, що Голод зачепився серед інших дозволених тем у радянській художній літературі, засвідчує, що владі вже набагато важче контролювати літературу, ніж історію, і що він залишив глибокий слід у пам'яті людей, який не зітре жодна сила. Автор може лише натякати на причини Голоду. Напевно, найчесніша відповідь прозвучала в Алексеєва, у розмові між Мишком і його батьком у «Забіяках»: «Не знаю, синку». Цю межу не може перетнути ніхто з офіційних радянських письменників. Щоб дізнатися більше, читач мусить звернутися до творів радянських авторів, виданих за межами Радянського Союзу, як-от «Все тече» Василя Гроссмана. У них чітко видно намагання відповісти на ті запитання, які в Радянському Союзі навіть поставити лячно.

Розділ 5

ГОЛОД ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Навесні 1933 року до Української СРР, на теренах якої лютував голод, також долучились Казахстан, Дон, Кубань (на Північному Кавказі) і басейн Волги.¹ У цей час через примусову колективізацію в сільському господарстві й обов'язкову конфіскацію виробленої продукції на селян усього Радянського Союзу очікував, у кращому разі, дуже пісний рік. Проте не існує жодних свідчень про випадки масової смерті з голоду за межами цих територій. Щоб побачити, якою мірою Голод був пов'язаний з національною політикою в Україні і, можливо, деінде, потрібно взяти до уваги також і голод, що в той самий час існував поза межами України.

Спочатку через примусову колективізацію в сільському господарстві з голоду померла велика кількість людей у Казахстані. Впродовж XVIII століття казахів, кочовий тюркський народ, що традиційно займався скотарством у степах Центральної Азії, поступово підкорила Росія. В 1917 році націоналістичний рух був здатен обстоювати свої права, тож місцеві жителі роками чинили опір відновленню російського правління.² Діючи подібно сучасним муджахідам у сусідньому Афганістані, за підтримки фактично всіх секторів місцевого тюркського суспільства, басмачі роками чинили опір і, за словами Марти Брілл Олкот, становили «можливо, найбільший виклик радянській владі».³ В Центральній Азії примусова колективізація в парі з антирелігійною кампанією призвели врешті-решт до тривалого піднесення басмачького руху опору в 1930–1933 роках.⁴

Примусова колективізація сільського господарства, і зокрема примушення кочових скотарів до осілого способу життя, не лише пробудила басмачький рух опору, а й спонукала скотарів масово забивати худобу, аби її не забрали до колгоспу. Значно більше худоби загинуло в колгоспах через невідповідні корм і умови утримання. За період з 1928 по 1932 рік поголів'я овець і великої рогатої худоби в Казахстані поменшало майже на 80 %.⁵ Кількість населення, залученого до племінного тваринництва, впала з майже 80 %

¹ *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – New York: Oxford University Press, 1986. – P. 189–198, 274–282.

² Про історію казахів див.: *Brill Olcott M. The Kazakhs.* – Stanford: Hoover, 1987.

³ *Olcott M. B. The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918–1924 // Soviet Studies, 1981.* – XXXIII:3. – P. 352–369. Цитата зі с. 352.

⁴ Там само. – С. 363–364. Див. також: *Поляков Ю. А., Чузунов А. И. Конец басмачества.* – М.: Наука, 1976. – С. 144–164.

⁵ *Olcott M. B. The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review, 1981.* – XL:3. – С. 122–123.

в 1926 році до лише 27,4 % влітку 1930 року. Звільнених скотарів ніде не брали на роботу. Керівний режим недостатньо забезпечував колективні господарства харчами, насінням, інвентарем і технічною допомогою.¹ Останній раз про басмацький рух опору згадано в 1933 році; він, схоже, занепав скоріше через невправність влади, аніж через її цілеспрямовану політику. Голодування поклато край опору.

Ось як зображено події в традиційних казахських аулах у офіційних радянських джерелах 1960-х років:

Сталін недооцінив специфічні умови відсталого тоді аулу, не бажав прислухатися до сигналів і розумних пропозицій місцевих партійних працівників проводити колективізацію в кочових і напівкочових аулах іншими темпами, застосовувати до них інші форми колгоспного будівництва, ніж в осілих районах. Це стало основним джерелом багатьох помилок в 1930–1931 рр., які призвели до величезного зруйнування виробничих сил і смерті багатьох людей в аулах.²

Казахське населення було спустошено. Відповідно до союзного перепису 1926 року, в Радянському Союзі проживало 3 968 300 казахів; за переписом 1939 року їх нарахували лише 3 100 900. Абсолютне зменшення становить 21,9 %, тоді як українців за той самий період поменшало на 9,9 %.³ Багато з казахів рятувалися втечею до суміжних регіонів Радянського Союзу, інші подалися до Синдзяну або на Памір, ще інші приєдналися до басмачів, але були й такі, що просто вмерли – за оцінкою Наума Ясного, таких було півтора мільйони.⁴ Тож, якщо порівняти втрати у відсотках від загальної кількості населення, казахи вирізняються тим, що постраждали навіть більше, аніж українці.

Проте в Казахстані голод розпочався раніше і з інших причин, аніж голод в Україні. Роберт Конквест завважив:

Голод у Казахстані мав штучний характер... оскільки був наслідком ідеологічно вмотивованої й необачно застосованої політики. Це не був голод, свідомо створений заради голоду, як в Україні...

Втім, існує думка, що ефективність незапланованого казахського голоду в придушенні місцевого руху опору стала корисним зразком для Сталіна, коли настала черга України.⁵

¹ *Olcott M. B. The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review, 1981. – XL:3. – С. 129–134.*

² *Турсунбаев А. Б. Торжество колхозного строя в Казахстане // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках: Сб. ст. под ред. В. П. Данилова. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 293–294.*

³ *Козлов В. И. Национальность СССР: Этнодемографический обзор. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 285.*

⁴ *Jasny N. The Collectivized Agriculture of the USSR. – Stanford: Stanford University Press, 1941. – С. 323.*

⁵ *Conquest R. The Harvest of Sorrow... – С. 196.*

Восени 1932 року, саме тоді, коли Україну штовхали до прірви, Москва відступила у своїй політиці стосовно казахів. 17 вересня 1932 року ЦК ВКП(б) ухвалив рішення щодо обмеження колективізації сільського господарства кочовиків Центральної Азії. В кочових районах колективізація мала бути обмежена лише найвільнішими формами колективного господарства – товариствами спільного оброблення землі, а артїлі, в яких порядки були суворіші і які були поширені на інших територіях, тимчасово заборонили. Завдяки цим заходам певною мірою відновилась приватна власність на худобу, і 19 жовтня казахське компартійне керівництво постановило, що на певних кочових територіях одна родина могла мати у власності 100 овець, від восьми до десяти голів великої рогатої худоби, від трьох до п'яти верблюдів і від восьми до десяти коней.¹ Приблизно в той самий час центральна влада виділила казахським кочовикам і напівкочовикам два мільйони пудів харчового й насінневого зерна.² Становище, схоже, не поліпшилося аж до 1934 року, але Москва принаймні не докладала активних зусиль, аби його погіршити, в той час як в Україні вона робила все можливе, щоб становище загострити.

Влітку 1932 року в місті Омськ, що лежить поблизу теперішнього кордону з Казахстаном, а до революції перебувало з ним в одних адміністративних межах, американський письменник Вілл Дюрант бачив голодну смерть. Він описав тамтешні злидні – ще гірші, ніж ті, що він бачив у Китаї та Індії. Він пише про людей, які голодують, хоча й не в таких масштабах, як у Казахстані чи Україні. Дюрант пише:

Так, сам Омськ помирав. Населення міста щоденно тануло; за рік його випередив Новосибірськ, нова столиця Сибіру. В давнину місто було жвавим торгівельним центром, повним торговців і товарів; тепер тут для цього не було ані місця, ані потреби, оскільки крамниці стояли напівпорожні, а держава взяла під свій контроль всю торгівлю в цих краях. Можливо, радянська влада не могла забути, як Колчак зробив Омськ столицею контрреволюції (під час громадянської війни. – Дж. М.); хіба смерть декількох хирих душ або міст має значення для стоїчного перебудовника народів?³

Або, хочеться додати, – націй.

Наступним випробування голодною смертю мав пройти Волзько-Уральський регіон, що лежить на північному заході історично спорідненої з ним Центральної Азії. Волзько-Уральський регіон відібрав у волзько-уральських (казанських) татар Іван Грозний ще до того, як Московське царство перетворилось на Російську імперію, а на час революції ця територія була етнічно неоднорідна. Перед

¹ *Olcott M. B. The Collectivization Drive in Kazakhstan. – С. 134.*

² *Турсунбаев А. Б. Торжество колхозного строя в Казахстане // Очерки истории... – С. 294.*

³ *Durant W. The Tragedy of Russia: Impressions from a Brief Visit. – New York: Simon and Schuster, 1933. – С. 20.*

Першою світовою війною волзькі татари все більше вели перед у культурному житті всіх мусульман Російської імперії. Із 16 тюркомовних періодичних видань у Російській імперії в 1913 році всі, крім трьох, виходили діалектом волзьких татар. Все йшло до того, що цей діалект мав невдовзі стати спільною літературною мовою тюркських народів імперії. У цьому й інших аспектах волзькі татари були засновниками культурних і політичних течій, що поширювалися на Центральну Азію і далі.¹ Татари й споріднені з ними башкири одними з перших серед мусульманських народів опинились під радянською владою. Місцеві мусульмани сподівались запровадити радянську владу на Середній Волзі в рамках об'єднаної Татарсько-Волзької СРР, проте в 1919 і 1920 роках було окремо створено, відповідно, Башкирську й Татарську АСРР.² Навіть у межах комуністичного руху, перші національні ухили мусульманського характеру на початку 1920-х років, виразником яких був Мірсаїд Султан-Галієв, йшли від волзьких татар.³ У 1920-х роках в Татарській АСРР проводилась подібна українізації політика татаризації.

Ми не маємо інформації на підтвердження того, що Голод 1932–1933 років на теренах оселення татар і башкир якимось відрізнявся від решти території басейну Волги. Проте все-таки виявилось, що тамтешніх впливових комуністів було вичищено за звинуваченнями в тому, що «особливо в 1932 році» вони «цілковито перейшли на позиції Султан-Галієва, робили спроби підірвати боротьбу партійних організацій за генеральну лінію партії, боротьбу за заготівлю зерна тощо».⁴ Той факт, що лідерів татарських комуністів було звинувачено в підриві заготівлі, свідчить про те, що і в цьому краї в селян вилучали більше продукції, аніж вважала прийнятним місцева влада. У 1930-х роках за надуманими звинуваченнями в «султангалієвизмі» й інших актах «зради» було нейтралізовано фактично всю інтелігенцію радянських мусульман.⁵

У XVIII столітті в басейні Волги оселилась також значна кількість німців. Після революції їм створили АСРР німців Поволжя, проте Сталін, без сумніву, їм не довіряв. В 1941 році, невдовзі після нападу нацистської Німеччини на СРСР, за вказівкою Сталіна на терени, де жили волзькі німці, було скинуто провокаторів-парашутистів. На підставі того, що їх негайно не видали державі як шпигунів, 28 серпня 1941 року АСРР німців Поволжя було розформовано. Всі поселення етнічних німців в європейській частині Радянського

¹ *Pipes R.* The Formation of the USSR: Communism and Nationalism, 1917–1923. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954. – P. 14–15.

² *Rorlich A.-A.* The Volga Tatars: a Profile in National Resilience. – Stanford: Hoover, 1986. – P. 137–138.

³ Його головні праці були зібрані й вийшли друком: *Султан-Галієв М. С.* Статті. – Oxford: Society for Central Asian Studies, 1984.

⁴ *Разумов М.* Победа ленинской национальной политики (Опыт Татарии) // Большевик. – 1933. – № 21. – С. 40.

⁵ *Burbiel G.* The Tatars and the Tatar ASSR // Handbook of Major Soviet Nationalities. Ed. by Z. Katz et al. – New York: Free Press, 1975. – P. 394.

Союзу було негайно оточено й мешканців виселено на схід як зрадників «соціалістичної батьківщини». До 1948 року до них ставилися як до арештантів і приписували до робочих батальйонів. До 1955 року вони примусово мешкали в «особливих поселеннях».¹ Після «реабілітації» в 1960-х роках вони так і не дістали дозвіл на повернення із заслання, тож десятки тисяч німців прагнули одного – еміграції.²

На початку 1930-х років у басейні Волги все ще жили волзькі татари, низка інших груп мусульманського населення, німці в АСРР німців Поволжя, росіяни, що становили більшість населення, й велика частка українців.

У 1931 році цю територію вразила посуха. Згідно з офіційною радянською історією посух, від 1924-го по 1934 рік лише сильна посуха 1931 року позначилася на становищі в Радянському Союзі. Посуха охопила територію між Нижнім Поволжям і Уральськими горами, вразила Нижнє й Середнє Поволжя, південно-східну частину Башкирської АСРР, середній і нижній Дон, південні й східні райони України й північні та східні райони Північного Кавказу.³ Про неї також згадав В'ячеслав Молотов, заявивши на XVII конференції ВКП(б): «через суху погоду 1931 року, яка вразила багато районів на сході, СРСР втратив декілька мільйонів пудів зерна. Протягом другої п'ятирічки ми повинні вжити ефективних заходів проти посух».⁴

Після цього найбільш постраждалим територіям було надано допомогу. Наприклад, у березні 1932 року «ударними методами» було зібрано, тобто насильно вилучено, 40 тис. тонн насінневого зерна. Його відправили в Північно-Кавказький край, на Нижнє й Середнє Поволжя, на Урал, у Казахстан і Башкирію. Слід наголосити, що це перевищувало хлібозаготівельний план 1931–1932 років для Північного Кавказу, який також було виконано на 100 %. Було надіслано, ймовірно, також іншу допомогу.⁵

В 1975 році один радянський громадянин, росіянин із волзького міста Саратов, у статті про неприпустимість марнування хліба написав: «Серцем пам'ятаю ті чотири труни, що їх наша родина відвезла на сільський цвинтар впродовж одного літа 1933 року, жахливого року для Волги».⁶ Проте в Україні й на Північному Кавказі мало хто мав

¹ Alexeyeva L. *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights*. – Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1985. – P. 168–169; Nekrich A. *The Punished Peoples: the Deportation and Tragic Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. – New York: Norton, 1978. – P. 10–11, 98–99, 104, 133.

² Alexeyeva L. *Soviet Dissent*. – С. 171–174.

³ Засухи в СССР, их происхождение, повторяемость и влияние на урожай / Под ред. А. И. Руденко. – Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1958. – С. 168–169.

⁴ «Правда», 6 лютого 1932 р.

⁵ 40 тыс. тонн семзерна отгружено // Правда. – 20 марта 1932 г. – С. 3.

⁶ Палькин Н. Хлеб – всему голова // Советская Россия. – 26 августа 1979 г. – С. 1.

труни, і трупи часто складали на підводи – це свідчить, що трагедія була значно тяжча.

Ми вже побачили з творів Михайла Алексеєва, російського письменника, який пережив Голод у Волзькому регіоні Саратовської області, що 1933 рік був значно гіршим за 1932-й. В його автобіографічному нарисі знаходимо деякі свідчення про те, що пережив у 1933 році сам Алексеєв:

А в 33-му в Поволжі (та й чи тільки в Поволжі!) почався голод. Поряд зі словом «голод» зазвичай ставлять слово «неврожай». Мушу зізнатися, я й досі ще намагаюся зрозуміти походження голоду, який прийшов до нас у 33-му. Врожай у 32-му році був якщо й не найбагатший, то, у всякому разі, непоганий. То що ж трапилося? Тут не місце вдаватися в глибокі історичні дослідження його причин. Дивує одне: в жодному підручнику новітньої нашої історії ви не знайдете навіть простої згадки про тридцять третій рік, позначений жахливою трагедією. Люди мерли цілими родинами. У нашому селі Монастирському, де до цього року налічувалося 600 дворів, лишилося 150, але ж у ці місяці не докотилася жодна з воєн!..

Тридцять третій рік лишився і лишилося у пам'яті моїй найжахливішою знанкою. Багато моїх рідних і товаришів по школі, по безтурботних хлоп'ячих забавах померли у мене на очах... Не можу забути людину-скелетика, яка розбила в нашій хатині віконце, простягла кістяве рученя до чавунця з кашею, що саме вистигала край вікна, і просто жменями черпала її і кидала до рота. Я, мабуть, мав би написати про 33-й цілу книгу, та ніяк не зберуся з духом: адже для цього мені довелося б пережити усе знову...

Батько й мати померли в 34-му. Не можу сказати, що від голоду. Але 33-й рік прискорив їхню смерть.¹

Проте Р. Конквест стверджує, що «схоже, головною мішенню» Голоду в басейні Волги була саме АСРР німців Поволжя.²

Більшість наявної інформації про Голод на Волзі надали німецькі поселенці. Німецька євангельська церква отримала 100 тис. листів від радянських німців. Переважно це прохання про допомогу, яку можна було отримати лише через офіційну систему торгсинів. Конквест подає опис цих листів:

Багато листів надійшло з Північного Кавказу та з України, і в них йдеться про знайомі речі. Але більшість надійшли саме з АСРР німців Поволжя – там також панує голод і з тієї самої причини: «ми мусили все віддати державі» (лютий 1933 р.). Лист за листом розповідає про те, що хліба немає чотири, п'ять, шість місяців. Також йдеться про радгоспи: «Той, хто працює на державу, отримує 150 грамів хліба на день – і не померти, і не прожити».

Ось уривки з листів із звичайних сіл: «четверо дітей брата Мартіна померли з голоду, решті теж до цього недовго» (бере-

¹ Алексеєв М. Сеятель и хранитель // Наш современник. – 1972. – № 9. – С. 96.

² Conquest R. The Harvest of Sorrow... – P. 281.

зень 1933 р.); «велике село (біля 8 тис. мешканців) стоїть напів-порожнє (березень 1933 р.); «вже п'ять місяців, як ми не їли хліба, м'яса чи сала... Багато хто помирає»; «більше ніде не видно ні собак, ні котів» (квітень 1933 р.); «помирає так багато людей, що не встигаємо копати могили» (квітень 1933 р.); «Село вимерло. Цілими днями нікого не видно... ми замкнулись у хаті й чекаємо смерті» (лютий 1933 р.). Один євангельський християнин пише: «Коли я думаю про майбутнє, перед моїми очима постає гора, на яку я не можу видертися».

В деяких листах йдеться про отримані із Заходу пакунки. Завдяки їм і, можливо, ще з інших причин кількість жертв тут менша, ніж на Кубані. Тим не менш, за час голоду померло 140 тис. німців і, за оцінками дослідників, ще близько 60 тис. німців заслали до виправних таборів.¹

Якщо погодитися з підрахунками, що їх наводить Конквест, то видно, що Голод знищив буквально кожного десятого німця в СРСР. Ці дані стосовно німецького населення на теренах СРСР опублікували 1934 року німецькі агентства допомоги – задовго до сумнівних результатів радянського перепису.² Згідно із союзним переписом 1939 року кількість радянських німців з 1926 року фактично зросла на 15,2 % – з 1 238 500 до 1 427 200 осіб.³ Цей показник дуже близький до приросту населення в СРСР у цілому, який склав 15,7 %, і свідчить про те, що оцінка смертності радянських німців від голоду може бути перебільшена. І все ж припущення Конквеста, що за межами України й Північного Кавказу, а саме в басейні Волги і прилеглого Західного Сибіру, від голоду загинуло близько 1 млн людей, не поступається достовірністю іншим можливим підрахункам.⁴

Найбільше схожа із долею України доля Північного Кавказу, оскільки він розбитий на менші території й заселені неросіянами райони. В цьому краї, що лежить між Чорним і Каспійським морями, в цій традиційній прикордонній смузі слов'яни з півночі й заходу сходяться з корінними народами Кавказу. Тут слов'янський і неслов'янський світи стрілися, зіткнулися й розв'язали війну. Як і українські степи, степи Північного Кавказу довго були прикордонням, де селянин-слов'янин міг обробляти землю без поміщика, якщо лиш він був здатний її обороняти. На цьому ґрунті вирости козаки, які однаково добре вміли воювати і ходити коло сільського господарства. Три січі Північного Кавказу назвали за річками, вздовж яких вони розселилися. Найпівнічніші з них, донські козаки, першими з козаків оселилися в цих краях й розмовляли російським говором, який зазнав істотного тюркського впливу. На початку XVIII століття ці землі завоював Петро I. За ними прийшли кубанські козаки – від самого початку не зовсім успішне об'єднання, сформоване

¹ Там само. – С. 281–282.

² *Ammende E.* Human Life in Russia (reprint). – Zubal, Cleveland, 1984. – Р. 98. Цитує: *Nation und Staat*, No. 40, 1934.

³ *Козлов В. И.* Национальности СССР. – С. 287.

⁴ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow... – С. 306.

1860 року з нащадків запорозьких козаків (українських запорозьких козаків, висланих до цього краю після того, як Катерина II наказала зруйнувати Запорозьку Січ) і лінійних козаків (рос. *линейцы*), російськомовними нащадками донських козаків, які згодом сформували корпус старших офіцерів. Третя, найменша січ, розселилась вздовж річки Терек, їхня говірка нагадувала мову їхніх родичів, що жили вздовж Дону.

З часом козаки стали чимось на кшталт військової касти, члени якої були зобов'язані відслужити 20 років у царському війську. За свою службу вони отримували досить великі за російськими мірками земельні ділянки. І цар, і Тимчасовий уряд час від часу використовували добре вишколених козаків як кінну поліцію, відому своєю жорстокістю, особливо щодо євреїв. До того ж козаки не становили абсолютної більшості серед населення жодної території, хоча в 1914 році на Дону їх було 49 % від загальної кількості місцевих жителів, а на Кубані – 44 %. Решту населення Північного Кавказу становили переважно чужоміські люди (рос. *иностранцы*), хоча влучнішою назвою було би *новоприбульці* (48 % на Дону і 53 % на Кубані). Ці «новоприбульці» були далеко не такі заможні, як їхні сусіди козаки й не мали політичних прав. Решта населення складалася з неслов'янських народів, що жили тут ще до приходу козаків.¹ На Терекі співвідношення було протилежним: 20 % козаків, 20 % «новоприбульців» і 60 % корінного населення – кабардинців, осетинів, чеченців та інгушів, разом називаних «верховинці» (рос. *горцы*).²

Після того як більшовики захопили владу в центральній Росії, козаки відмовилися коритися їм і Північний Кавказ став основою для формування антикомуністичної Добровольчої армії. Але ось що повідомляє Петер Кенез, провідний історик цього руху:

Добровольча армія була офіцерським формуванням. Офіцери створили армію, заклали загальні принципи її існування, визначили її ідеологію і керували нею. Проте більшість війська становили не офіцери й не російські солдати, а саме кубанські й донські козаки. Козаки, люди, що відрізнялись своїм походженням й ідеологією від офіцерів, виступили проти більшовиків, маючи на це власні причини.³

Головною спонукою козаків виступити проти більшовиків було бажання вберегти свої привілеї від зазіхань «новоприбульців», які накидали оком на козацькі земельні наділи й вимагали для себе політичних прав. Згідно з Кенезем,

¹ Kenez P. Civil War in South Russia, 1918: the First Year of the Volunteer Army. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 37–40. Щодо націоналістичного погляду козаків див.: Glaskow W. G. History of the Cossacks. – New York: Speller & Sons, 1972.

² Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920: the Defeat of the Whites. – Berkeley: University of California Press, 1977. – P. 123–124.

³ Kenez P. Civil War in South Russia, 1918. – P. 37.

Небажання козаків ділити достаток і владу з тими, хто жив поруч з ними в їхніх заможних районах, позбавляло сенсу їхні урочисті заяви щодо демократії, автономії і самоврядування. Збройний опір більшовикам вони насправді чинили для того, щоб оборонити свої феодалні майнові привілеї від зазіхань власних сусідів. Для того щоб виправдати себе у власних очах, вони створили фіктивний націоналізм, заснований на вигаданому минулому.¹

Науковці, ліпше обізнані з історією слов'янських народів, утрималися би від кваліфікування будь-якого націоналізму як «фіктивного», а тим паче через те, що його прихильники витворили міфічне минуле, оскільки в той чи той час це робили майже всі народи. Хоч які б причини були на це у козаків, але вони розвинули зачатки національної ідеології й вимагали автономії. Це призвело до напруження в стосунках з проводом Добровольчої армії, яка боролась за «єдину й неподільну Росію» і була засадничо проти будь-яких поступок регіональному партикуляризму.

Такою ситуація була на Кубані, де козацький націоналізм змагався з націоналізмом українським. Цей край був «центром антибільшовицького Півдня», а місцеві козаки становили «основу Добровольчої армії».² Навіть російські лінійці сподівались отримати якийсь різновид регіональної автономії, тоді як більшість – колишні чорноморські козаки – була свідома своєї української спадщини й активно співчувала національному руху в Україні під проводом Симона Петлюри; багато з цих козаків прагнули незалежної Кубані.³ В січні 1920 року козацькі січі оголосили про створення спільного для усіх трьох січей уряду.⁴

Більшовикам же було непросто визначитися: зробити спробу залучити козаків на свій бік чи спробувати знищити їх як однорідну контрреволюційну верству. Коли на початку 1919 року більшовики взяли Дон, вони запровадили політику масового терору під назвою «розкозачування».⁵ Згодом вони створили Козацькі Автономні Радянські Соціалістичні Республіки, проте 18 липня 1923 року скасували їх, а заодно й саме слово «козак».⁶ Брак довіри до козаків підтверджує те, що їх не рекрутували на військову службу до Червоної армії до 1936 року.⁷

¹ Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920. – P. 112.

² Там само.

³ Там само. – С. 112–120, 132–139. Про погляди тих, хто прагнув незалежної Кубані, див.: Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1968.

⁴ Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920. – P. 227–236; Glaskow W. G. History of the Cossacks. – P. 121–127.

⁵ Starikov S., Medvedev R. Philip Mironov and the Russian Civil War. – New York: Knopf, 1978. – С. 101–132.

⁶ Glaskow W. G. History of the Cossacks. – P. 128–129.

⁷ Shimotomai N. A Note on The Kuban Affair (1932–1933): the Crisis of Kolkhoz Agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica, 1983. – Vol. 1. – P. 40.

Після 1923 року козаків, залежно від їхнього походження, називали або росіянами, або українцями. У Радянському Союзі на переважно українських територіях, як-от Кубань, політику українізації провадили під наглядом Наркомосвіти України.¹ На Кубані антирадянські партизани діяли навіть у більших масштабах, ніж в Україні, до середини 1920-х років.² У 1929–1930 роках, коли тисячі некомуністів, представників української інтелектуальної, культурної й духовної еліт, було заарештовано у справі так званої Спілки визволення України, кубанських козаків також переслідували за підозрою у співучасті.³

Виступи проти колективізації почалися на Кубані в 1929 році й тривали ще наступного року. Згідно з даними одного радянського джерела, на Кубані діяла одна з так званих банд із 4 тис. озброєних «бандитів» – це найбільший такий утвір у Радянському Союзі, про який нам відомо.⁴ В 1932–1933 роках західна преса повідомляла про подібний бунт на Кубані. У «Літерарі дайджест» (Literary Digest) йшлося про 6 тис. озброєних кубанських козаків, які чинили збройний опір урядовим військам:

Доведене до смертельного відчаю через нестачу продовольства, населення Кубанського регіону Північного Кавказу повстало в гнівному протесті проти радянського уряду. Повстання тривало майже два тижні, сотні повстанців загинули. Сутички між людьми, що помирили з голоду, й владою тривали місяцями.⁵

Проте радянська історіографія твердить лише, що «в 1932 році ворожі елементи спромоглися організувати куркульський саботаж на Кубані і в деяких інших районах Північного Кавказу».⁶ Як видається, цього разу, як ніколи, радянська версія подій відповідає істині, оскільки ніхто з очевидців із самої Кубані не згадує, що у другій половині 1932 року був великий бунт.⁷

Більше відомо про те, якою була реакція радянської влади, а також про те, що вона була скерована переважно проти української Кубані і у що це вилось. На самому початку січня 1931 року ЦК ВКП(б)

¹ Див., напр.: *Скрипник М.* Статті і промови. – Харків: Держвидав України, 1930–1931. – Т. II. – С. 69–70, 246–247.

² *Glaskow W. G.* History of the Cossacks. – P. 129.

³ Найбільший злочин Кремля: створений советською Москвою штучний голод в Україні 1932–33 рр. / Ред. М. Вербицький. – Лондон: ДОБРУС, 1952. – С. 77.

⁴ *Кукушкин Ю. С.* Осуществление сельскими советами политики ликвидации кулачества как класса // Вестник Московского университета. – 1966. – № 4. – С. 27.

⁵ The Hunger Revolt in Northern Caucasia // *Literary Digest*, January 28, 1933. – P. 12.

⁶ *Юдачев С. А.* Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934 гг.). – М.: Высшая школа, 1962. – С. 39.

⁷ Якби відбулося таке озброєне повстання, воно, без сумніву, вплинуло б на найвідомішу з депортованих станиць, Полтавську, але у звіті очевидця з цієї станиці таке повстання не згадане. Див.: *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля. – С. 47.

прийняв спеціальну постанову про колективізацію на Північному Кавказі: він мав першим серед регіонів СРСР досягти повної колективізації. Йшлося в ній і про «жорстоку класову боротьбу» й «гострий опір кулаків».¹ Це й не дивно. Якщо говорити про конфіскацію зерна, то Північний Кавказ було спустошено такою ж мірою, як і Україну. В 1930 році держава вилучила 38 % всього зібраного там зерна на виконання обов'язкового плану хлібозаготівель, а в 1931-му цей план сягнув 44 % врожаю. На колективізований сектор було покладено навіть ще важчий тягар: 45,6 % всього врожаю в 1930 році і 63,4 % в 1931.²

В 1932 році хлібозаготівлі відставали від плану (як і в Україні). Проте місцеві партійні керівники були, схоже, більш готові беззаперечно підкорятися політиці Москви. Принаймні, немає жодних доказів, що вони чинили активний опір планам хлібозаготівлі, як це робила українська влада в середині 1932 року. А позаяк крайова влада мала менше повноважень (порівняно з Москвою), ніж республіканське керівництво Української СРР, певні репресії почалися там навіть раніше. Цілі райони було занесено на «чорну дошку» ще в жовтні 1932 року, за два місяці до таких заходів в Україні.³

Центральна влада втрутилася в ситуацію на Кубані невдовзі після свого втручання в Україні в жовтні 1932 року. 2 листопада на Північний Кавказ прибула комісія найвищого рівня з Москви у складі Кагановича, наркома постачання Мікояна, заступника комісара оборони та головного політрука Червоної армії Гамарника, заступника голови Комітету з постачання Чернова, заступника директора ОДПУ Ягоди, представника Президії ЦКК Шкірятова та генерального секретаря ЦК ВЛКСМ Косарева спеціально для того, щоб розібратися з «провалом» хлібозаготівель на Кубані. Під час зустрічі з крайовим комітетом вони вирішили негайно зменшити плани, водночас збільшуючи зусилля для їх досягнення. План хлібозаготівель було зменшено з 136 млн пудів, встановлених у травні,⁴ до 97 млн. Водночас чільних посадовців крайової партійної організації та урядового апарату було відправлено до 31 району, які найбільше відставали від плану, аби забезпечити інтенсивніше вилучення зерна.⁵ На цей момент «поступка» у формі зменшення плану була явно фіктивною.

¹ Колективізація на Північному Кавказі: постанова ЦК ВКП(б) від 10 січня 1931 р. на доповідь Півкавказрайкому // Вісті ВУЦВК. – 13 січня 1931 р. – С. 2.

² Shimotomai N. A Note on the Kuban Affair: the Crisis of Kolkhoz Agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica, 1983. – I. – P. 40.

³ Там само. – С. 44.

⁴ Важнейшие решения по сельскому хозяйству. – М.: Сельхозгиз, 1934. – С. 534.

⁵ О выполнении плана хлебозаготовок по Северо-Кавказскому краю: постановление бюро Сев.-Кав. краевого комитета ВКП(б), совместно с представителями ЦК ВКП(б) тт. Кагановичем, Микояном, Гамарником, Шкирятовым, Ягодой, Черновым, Юркиным и Косаревым от 2 ноября 1932 года // Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. – Ростов-на-Дону: Партиздат, 1932. – С. 16–17.

Встановлена цифра лише показувала, скільки зерна, на думку партійного керівництва, можна було вилучити, якщо докласти максимальних зусиль. Колишній радянський журналіст згодом згадував, що вдосвіта наступного дня після приїзду комісії Кагановича хлопці-газетярі вигукували жахливі заголовки: «Покінчити з петлюрівськими кулаками-саботажниками на Кубані» та «Викоренити петлюрівсько-козацьку контрреволюційну роботу на Кубані».¹

4 листопада з'явилась ще одна постанова з наказом посилити репресії з метою виконання плану:

Особливо ганебний провал плану хлібозаготівель та сівби озимих на Кубані ставить перед партійними організаціями бойове завдання – зломити саботаж хлібозаготівель та посівної, який організували контрреволюційні куркульські елементи; знищити опозицію частини сільських комуністів, які фактично очолили саботаж; ліквідувати пасивність і благодущність щодо саботажу, несумісні з членством у партії.²

Цього разу на «чорну дошку» було занесено три козацькі станиці, а їх мешканців попередили, що «дальший саботаж» змусить районну владу «підняти перед урядом питання про заслання їх... у північні райони» Радянського Союзу та заселення їхніх домівок колоністами з інших територій. В 11 районах було припинено будь-яке постачання продуктів до державних та кооперативних магазинів; ще в 10 районах продукти, які вже були в магазинах, було вилучено і відправлено в інші райони. Одноосібникам, які відмовлялися сіяти, погрожували забрати все майно та виселити їх на Крайню Північ. Заарештовували «злочинних невиконавців» та тих, хто не підкорявся розпорядженням щодо належного використання худоби. Постанова також закликала переглянути недавні справи, які проходили за законом «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня, та прискорити провадження. Місцеві партійні організації було очищено від членів, які «об'єдналися з куркульськими організаторами контрреволюційного саботажу» і стали «рупорами класового ворога в партії», тобто від тих, хто недостатньо енергійно вилучав харчі.³ Водночас московські керманічі призначили Шкірятова головою комісії, яка відповідала за виконання цієї чистки.⁴

¹ *Stepovy Yu. The Tragedy of Kuban // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 554.*

² О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани: решение бюро Крайкома совместно с представителями ЦК ВКП(б) от 4 ноября 1932 г. // Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. – Ростов-на-Дону: Партиздат, 1932. – С. 18.

³ Там само. – С. 18–20.

⁴ О чистке сельских парторганизаций Сев. Кавказа: постановление ЦК ВКП(б) и президиума ЦКК от 4 ноября // Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. – С. 21.

12 листопада голова крайової партійної організації Борис Шеболдаєв виступив із надзвичайно різкою промовою, в якій він знову підняв питання про виселення з Кубані цілих станиць:

Ми публічно заявили, що виселимо в північні регіони кримінальних саботажників і підкуркульників, які не хочуть сіяти. Але хіба ми вже не вислали куркульські контрреволюційні елементи саме звідси, з Кубані, за попередні роки? Ми вислали їх і в достатній кількості. І тепер, коли ці куркульські недобитки намагаються організувати саботаж і протистояти вимогам радянського уряду, правильніше буде віддати ці найродючіші кубанські землі тим колгоспникам з інших регіонів, які мають мало землі або мають бідну землю. І вони не просто краще її оброблятимуть, а й більше цінуватимуть. А тих, хто не хоче працювати і лише бруднить нашу землю, ми виселимо в інші місця. Це справедливо. Нам можуть сказати: «Як же так, що раніше ви виселили куркулів, а тепер говорите про цілі поселення, в яких є колгоспи і в яких живуть доброзичливі одноосібники; як так може бути?» Так, ми повинні підняти питання про виселення всього поселення або колгоспу, або колгоспників, або справді доброзичливих одноосібників, які за даних умов мають понести відповідальність за ставлення своїх сусідів. Хіба це підтримка радянської влади – якщо якийсь колгосп разом з іншим колгоспом, або якщо ціла група одноосібників активно чинять опір діям органів радянської влади? Що це за підтримка така, якщо немає спроб швидко й рішуче розгромити і зломити опозицію? Ми вимагаємо, якщо є елементи, справді віддані радянській владі і колгоспництву, то вони повинні разом з нами піти вперед, щоб негайно зломити організований куркулями саботаж і таким чином виправити цю ситуацію, і тоді питання про виселення не стоятиме.¹

Виконати вимоги Шеболдаєва було неможливо, бо куркулів уже давно вислали і, схоже, роботи державі лишилося небагато. Згідно з даними пізніших радянських досліджень, на Північ було вислано все населення кубанських станиць Полтавської, Медвідівської та інших.² Із опису західного дослідника дізнаємося, що загалом було вислано 13 станиць (окрім згаданих вище, відомі ще Уманська та Мішатівська).³ Операція ця була масштабна: станиця Полтавська, наказ про виселення якої було видано 17 грудня, нараховувала 27 тис. жителів, і в ній діяв Український педагогічний

¹ Шеболдаєв Б. Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани // Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. – С. 8–9.

² Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках: Сб. ст. / Под ред. В. П. Данилова. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 55.

³ Ver P. Devastation of Kuban // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. I. – P. 441.

інститут, а населення Уманської станиці становило 30 тис. осіб.¹ Очевидець згадує: «реманент та особисті пожитки, які люди приготували були, щоб взяти із собою, від них забрали, коли садовили на потяги. Відправлення, як правило, не обходились без прилюдних розстрілів та кровопролиття».²

Водночас на Кубані «було здійснено масові репресії проти членів партії, рад, керівництва колгоспів, а також рядових колгоспників». На «чорну дошку» занесли ще 15 станиць. У них припинили постачати продукти, заборонили колгоспну торгівлю, зобов'язали мешканців негайно виплатити позики та податки. Під чистку підпало близько 45 % членів партії,³ зокрема 358 із 716 партійних секретарів колгоспів та станиць (а це більшість), а багато цих організацій було розформовано.⁴

Спеціально щоб залякати місцеві кадри, декретом від 4 листопада було відновлено справу Котова. Котов очолював партійний комітет кубанської станиці й потай видавав місцевим селянам-козакам більше харчів, ніж передбачено законом. За це його виключили з партії та засудили на 10-річне ув'язнення в жовтні 1932 року. Однак коли справу знову відкрили, було «зачищено» ще 15 членів, а самого Котова страчено як контрреволюціонера. Нобуо Шимотомаї завважив: «Така поведінка частини місцевого керівництва була настільки популярна й поширена, що лише такі жорсткі заходи (як-от страта місцевого начальника) могли покласти їй край».⁵ Котов став символом «ворога з партійним квитком у кишені» – основної мішені чистки 1933 року в масштабах всього Союзу.

Втручання Сталіна в ситуацію в Україні в січні 1933-го мало свою паралель і на Північному Кавказі. Внаслідок різних репресивних заходів, ужитих наприкінці 1932 року, переглянутий хлібозаготівельний план для Північного Кавказу таки було виконано, хоча й ціною величезних людських втрат.⁶ 23 січня 1933 року, у день, коли Сталін доручив Постишеву взяти віжки правління в столиці України Харкові, було створено спеціальний комітет з проведення посівної на Північному Кавказі на чолі із секретарем крайкому Шембодаєвим. В декреті, яким цей комітет створено, йдеться, зокрема, про таке:

Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) попереджує партійні й радянські організації Північного Кавказу, працівників сільськогосподарських органів, машинно-тракторних станцій і державних господарств, а також керівництво колгоспів і бригад, що їхнім першочерговим обов'язком є боротьба з усіма ознаками куркульського саботажу і шкідницької діяльності, що можуть по-

¹ *Conquest R. The Harvest of Sorrow... – P. 277. Педагогічний інститут згадано в: Stepovy Yu. The Tragedy of Kuban. – P. 555.*

² *Ver P. Devastation of Kuban // The Black Deeds of the Kremlin. – P. 441.*

³ *Данилов В. П., Івницький Н. А. Ленинский кооперативный план... – С. 55.*

⁴ *Shimotomai N. A. Note on the Kuban Affair... – С. 47.*

⁵ Там само. – С. 48.

⁶ Там само. – С. 49.

вторитися,.. будь-яка поблажливість до ворогів народу, які зривають посівні, буде розцінена як сприяння куркульським і контрреволюційним елементам...

З метою вчасно й успішно провести посівні на Північному Кавказі в усіх секторах, створюється Комітет з весняної посівної, його головою призначається товариш Шеболдаєв і до складу входять товариші Ларін, Зімін, Євдокімов, Юркін та Іщенко. Комітетові надається повна адміністративна влада, потрібна для успішного завершення посівної кампанії, постанови комітету мають бути абсолютно обов'язковими для виконання всіма органами, установами й адміністративними одиницями краю і не можуть бути оскаржені.¹

Хоча головою було призначено крайового секретаря Шеболдаєва, цьому комітету було надано абсолютну владу над усіма наявними органами крайової влади. Отож, комітет став органом, чий рішення треба було виконувати беззаперечно та без апелювання до вищої влади. Комітет був підзвітний лише Москві.

Наслідки політики, яку провадили безпосередні підлеглі Сталіна в кубанських станицях у 1933 році, були ідентичні до того, що сталося в Україні. Однаковими були й свідчення очевидців. Один із них згадує: «Краснодар, головне місто Кубанського краю, був закиданий трупами, і ніхто не брав на себе клопіт підбирати їх».² Кубанський козак Дмитро Фесенко зі станиці Старокорсунської засвідчив:

Після розкуркулення, масових арештів і вислання одноосібників з родинами або без них настав штучно створений голод 1932–1933 років. Після нього з 14 тис. населення тільки близько тисячі вижило, та й ті були напівживі. У цьому акті вбивства гинули як колгоспники, так і неколгоспники; помирили також сільські вчителі і навіть активісти. [Потім] у станицю завезли росіян із Тули, Курська й інших регіонів.

Сусідні станиці Вороніжська й Дінська занесли на чорну дошку, і їх спіткала доля нашої станиці.³

Колишній радянський журналіст додав, що невдовзі після приїзду комісії Кагановича в листопаді 1932 року:

вся Кубань була зрошена кров'ю й сльозами, в той час як московські банди безжалісно вимітали останні зернинки хліба з козацьких комор, заарештовували тих, хто вцілів після попередніх арештів, і набивали темниці Краснодарського ГПУ, поки кубанське зерно текло до Москви.

Пізньої осені 1932 року Кубань остаточно знищили. Колись заможні села стояли тепер спустошені й збезлюднені. Все

¹ О мероприятиях по организации весеннего сева на Северном Кавказе: постановление Совнаркома Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б) // Правда. – 24 января 1933 г. – С. 1.

² Petrenko P. They Ruined and Starved Kuban // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – С. 545.

³ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. – С. 78.

українське національне життя на Кубані було знищено. Українські школи примусили навчати лише російської мови.¹

Багато з того, що стало відомо про Кубань, описано в модерністському романі «Жовтий князь» авторства очевидця Голоду Василя Барки.²

Про Донський край на Північному Кавказі відомо менше якоюсь мірою, через те що радянська преса того періоду не повідомляла, що на Кубані існують якісь особливі «проблеми». Але те, що цей штучний голод уразив і донських козаків, видно з такого повідомлення:

Розташовані в південній частині Придоння Сальські степи знамениті своїми родючими пшеничними полями. Врожай 1932 року був відмінний.

Однак у 1932 році держава забрала у колгоспів все зерно. Полив'янська машинно-тракторна станція, де я працював рахівником, обслуговувала 18 колгоспів. Колгоспи мали свиней, овець, певну кількість дійних корів і дуже мало коней...

Весною 1933 року всі харчі вийшли, і на славні своєю пшеницею степи прийшов голод. Хліба не можна було дістати ні за яку ціну. Люди пухли з голоду й помирали. Майже ніхто не думав працювати в колгоспі, бо найбільше турбувалися тим, щоб врятувати своє життя. Люди лишали свої села, станції [станіці?]³ й хутори і в пошуках хоч якої допомоги добирались до районного центру. Інші їхали потягом в різні кінці в надії знайти їжу. Там були юрми опухлих, виснажених дітей, які втратили батьків, однак на них ніхто не звертав уваги.

До початку літа через цей голод більшість сіл Полив'янської машинно-тракторної станції втратили половину свого населення.⁴

Згідно з іншим повідомленням, весною 1933 року Сальський залізничний вокзал був набитий голодними селянами. Не маючи змоги купити квитки, багато з них падали мертві, і їхні тіла вивозили ховати підводами. А в цей час пакгаузи поряд з вокзалом були вщерть наповнені зерном. До того ж:

Те зерно, яке не можна було ввіхати в пакгаузи, скидали просто на землю і прикривали брезентом. Багато складованого у такий спосіб зерна гнило. Пакгаузи були обгороджені парканом, і їх охороняли озброєні таємні агенти.

Було заборонено видавати це зерно людям, які його виробили, а зараз вмирали голодною смертю. Його вантажили під

¹ *Stepovy Yu. The Tragedy of Kuban. – Vol. II. – P. 554.*

² Існує переклад французькою: *Barka V. Le prince jaune. – Paris: Gallimard, 1981.* Оригінальне видання: *Барка В. Жовтий князь. – Мюнхен: Сучасність, 1968.*

³ Так в оригіналі. – *Прим. перекладача.*

⁴ *S. K. Famine in the Salsk Steppes // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 547–548.*

охороною в товарні вагони, везли до портів Чорного й Азовського морів та експортували за кордон.¹

Через тридцять років після цих подій Хрущов повідомив, що знаний письменник Михайло Шолохов написав листа Сталіну про масовий терор, що супроводжував заготівлі в одному з районів Дону. Шолохов, лауреат Ленінської премії, був родом з цього Донського козацького краю. Хрущов тоді сказав:

наш шановний Михайло Олександрович Шолохов навесні 1933 року підняв свій голос протесту проти тієї сваволі, яку чинили в той час на Доні. Нещодавно в архівах було виявлено два листи Михайла Олександровича до Сталіна і відповіді Сталіна на ці листи. Не можна без хвилювання читати правдиві, написані кров'ю серця Шолохові слова про обурливі дії людей, які чинили злочинні дії у Вьошенському та інших районах Дону.²

Хрущов цитує уривки з листа Шолохова від 16 квітня 1933 року:

Приклади ці можна без кінця наводити. Це – не окремі випадки перегинів, це – узаконений в районному масштабі «метод» проведення хлібозаготівель. Про ці факти я або чув від комуністів, або від самих колгоспників, які відчули всі ці «методи» на собі й опісля приходили до мене з проханнями «прописати про це все в газету».

Чи пам'ятаєте Ви, Йосипе Вісаріоновичу, нарис Короленка «У заспокоєному селі»? Таке ось собі «зникнення» було вчинене не над трьома запідозреними у крадіжці в куркуля селянами, а над десятками тисяч колгоспників. Причому, як бачите, з багатшим застосуванням технічних засобів і з більшою вигадливістю. ...Розслідувати треба не лише справи тих, хто знущався над колгоспниками і над Радянською владою, а й справи тих, чия рука їх направляла. ...Якщо все, описане мною, заслуговує на увагу ЦК – пошліть до Вьошенського району справжніх комуністів, у яких вистачило б сміливості, не зважаючи на особи, викривати всіх, із чиеї вини смертельно підірване колгоспне господарство району, які по-справжньому б розслідували і викрили не лише всіх тих, хто застосовував до колгоспників огидні «методи» катувань, побоїв і знущань, але й тих, хто надихав на це.³

Хрущов не повідомив змісту чи дати другого листа, але прочитав відповідь Сталіна на обидва послання:

Я подякував Вам за листи, тому що вони викривають болячку нашої партійно-радян. роботи, розкривають те, як інколи наші працівники, бажаючи стримати ворога, б'ють ненароком по друзях і докочуються до садизму. Та це не означає, що

¹ М. Т. People Dying near the Grain Elevators // The Black Deeds of the Kremlin. – Vol. II. – P. 559.

² Хрущев Н. С. Высокая идейность и художественное мастерство: великая сила советской литературы и искусства // Правда. – 8 марта 1963 г. – С. 2.

³ Там само.

я у всьому згоден з Вами. Ви бачите лише *один* бік, бачите непогано. Але це лише *один* бік справи. Щоб не помилитися в політиці (Ваші листи – не *белетристика*, а суцільна політика), потрібно оглянути, потрібно вміти бачити ще й *інший* бік. А інший бік полягає в тому, що шановні хлібороби вашого району (і не лише вашого району) проводили «італійку» (саботаж!) і не проти були залишити робітників, Червону Армію – без хліба. Той факт, що саботаж був тихий і зовні невинний (без крові), – цей факт не міняє того, що шановні хлібороби по суті справи вели «тиху» війну з радянською владою. Війну на змор, дорогий тов. Шолохов...

Звичайно, ця обставина в жодному разі не може виправдати ті неподобства, які було допущено, як запевняєте Ви, нашими працівниками... І винні у цих неподобствах мають бути належно покарані. Але все ж ясно, як божий день, що шановні хлібороби не такі невинні люди, як це могло би здаватися здалека.¹

Хрущов повідомив про це листування до болю мало. Він вирішив не перераховувати конкретні зловживання, на які посилався Шолохов, а Шолохов і Сталін не вжили саме слово «голод». Разом з тим це один із тих небагатьох ключиків, які можуть допомогти нам зрозуміти, що думав Сталін під час Голоду. Зміст його листа вказує на те, що він вважав себе учасником війни, в якій головною зброєю була їжа. Якщо хлібороби оголосили уряду тиху «війну голодуванням», хай буде так; радянська влада її виграє.

Хоча факт залишається фактом, і ми знаємо про пряме втручання Сталіна в ситуацію лише на українських етнічних землях. Навіть на Північний Кавказ комісію на чолі з Кагановичем було послано саме для того, щоб зломити саботаж на Кубані, хоча повноваження комісії потім поширилися на всю територію. Той факт, що найбезпосередніше й найагресивніше втручання центральної влади під час Голоду було скеровано саме проти Української СРР й українських етнічних земель Кубані на території Північного Кавказу, вказує на існування суто антиукраїнського аспекту радянської політики цього періоду.

¹ Хрущев Н. С. Высокая идейность и художественное мастерство: великая сила советской литературы и искусства // Правда. – 8 марта 1963 г. – С. 2.

Розділ 6

РЕАКЦІЯ США НА ГОЛОД

Уряд США вчасно отримував достатню інформацію про штучний Голод 1932–1933 років в Україні, однак попри це не визнав публічно, що саме йому відомо, і ніяк, власне, не зреагував. Низка представників американської преси активно заперечувала на людях ті дані про Голод, що їх вони підтверджували в приватних розмовах.

Не маючи достатньої дипломатичної присутності в СРСР до кінця 1933 року, Держдепартамент здійснював спостереження за подіями в країні, використовуючи як офіційну радянську пресу, так і різноманітні інші джерела. Особливо пильно відстежували питання, пов'язані з виробництвом зерна, оскільки американські й радянські експортери зерна були безпосередніми конкурентами на світовому ринку. Менше уваги звертали на розвиток національної політики, але тут інформація теж напевне була в наявності.

Роберт Ф. Келлі, голова відділу у справах Східної Європи Держдепартаменту США з 1926 року до його скасування в 1937-му, відповідав за дослідницьку роботу й опрацьовував дані розвідки про СРСР. Найважливішим пунктом для отримання вчасної і достовірної розвідувальної інформації був російський відділ дипломатичного представництва США в Ризі (Латвія), звідки з 1922 року велося спостереження за Радянським Союзом.¹

Вже в 1931 році надмірне вилучення сільськогосподарської продукції спричинило спалахи голоду в деяких місцевостях України. Про створені в СРСР труднощі одними з перших засвідчили біженці, які у великих кількостях тікали в Польщу і Румунію, про що Держдепартамент належним чином повідомляли.² Дивовижно, але

¹ *Maddux Th. Years of Estrangement: American Relations with the Soviet Union, 1933–1941.* – Tallahassee: University Presses of Florida, 1980. – P. 17–18.

² «Незаконний перехід кордону став частим явищем після того, як радянський уряд підвищив темпи колективізації, і сягнув апогею навесні минулого року». Табори для біженців, що їх польський уряд облаштував у 1930 році, щоб дати прихисток понад 2 тисячам селян, ліквідували восени того ж року, проте поновний наплив людей в 1931 році змусив владу відкрити новий табір у Тульчині (польською мовою Тусзуп, зараз районний центр Вінницької області). Дж. С. Вайлі, повірений у справах посольства США у Варшаві (Польща) держсекретарю США, 13 квітня 1931 року, с. 1–2 (861.48-Refugees-60C/4, T1249, Records of the Department of State, National Archives, Washington, DC). Майже роком пізніше схоже повідомлення надійшло з Бухареста: «одна тисяча радянських молдаван перейшли по кризі замерзлого Дністра на румунську територію, де влада облаштувала табори для біженців. Голова румунського управління громадської безпеки Кадере (Cadere) побував там з метою виявлення можливих шпигунів, провів бесіди з багатьма втікачами і розповів американському дипломатові: "Всі вони скаржаться, що радянська влада повелася з ними у найбрутальніший і нелюдський спосіб. Вони стверджують, що їхню худобу та іншу власність було конфісковано, їх

в 1931 році до Вашингтона дійшло два листи з міста Жашків (тепер районний центр Черкаської області в УРСР), адресовані англійською мовою в «Департамент в місті Вашингтон, округ Колумбія».¹

змушували вступати в колгоспи, силою перешкождали відвідувати релігійні зібрання і останнім часом чимало їхніх співвітчизників насильно, проти їхньої волі відправили у віддалені частини Радянського Союзу на примусові роботи. Тож вони вирішили ризикнути: ліпше їх застрелять радянські прикордонники за спробу втечі на територію Румунії, аніж вони й далі терпітимуть такі переслідування». Ч. С. Вілсон, дипломатична місія США в Бухаресті, держсекретареві США, 12 березня 1932 року, с. 2–3 (861.48-Refugees-71/2; T1249; Records of the Department of State; National Archives; Washington, DC).

¹ В першому листі, написаному неграмотною українською і датованому 24 червня 1931 року, читаємо: «Звернення Всього Народу України до Президента і Сенату і до всіх Громадян Америки. Будь ласка, будьте такими добрими і допоможіть нам, в ім'я гуманності і братерської любові й не відхиліть це наше благання і протест проти червоних катів, які сьогодні господарюють в Україні. Вони забрали в нас все, а тепер примушують працювати големи на полях з цукровим буряком, а ті, хто не хочуть йти і збирати цукрові буряки, хоча вони голі і голодні, повинні платити штраф від 10 до 100 рублів за кожен день, що вони відмовляються. Вони забрали наш одяг і худобу, і все, що ми мали, і тепер нас залишили без притулку, і ми спимо де тільки можемо, на руїнах наших хат; а зранку вони як худобу женуть нас цілий день збирати цукровий буряк. Є хати повні людей, що не можуть працювати голодні й голі, і за це їх надовго ув'язнили в цих хатах, і багато вже померли з голоду. В місті Умань на Київщині у в'язниці померли тисячі людей. В Жашкові тисячі людей страждають і помирають з голоду там, де колись була баня. Через це ми звернулись до вас з проханням не ігнорувати наше становище і стати проти цих катів або оголосити їм війну. Людські маси не будуть воювати, і тоді буде легко позбавитись цих катів. Прощавайте. Чекаємо вашої допомоги. Ш. Худялий, Дудник, П. Король (?), Талішончик, І. Якимич, К. Гліюн, П. Драч (?) Записав Ч. Ш.». Додаток до: Д. Е. Гарджес, секретар Ради вповноважених округу Колумбія, держсекретареві США, 13 липня 1931 року (861.4016/345; T1249).

Через тиждень Рада вповноважених округу Колумбія надіслала Держдепартаменту подібний лист від 2 липня, написаний неграмотною російською: «Звернення і прохання усіх людей до Президента США і також до Сенату. Пане Президенте і Сенатори США: Проявіть милосердя до нас, хто терпить насильство і жахливе руйнування в місті Жашків Уманської округи на Київщині. Всі ми, голодні і майже голі, без розбору, примушені обробляти цукрові буряки. Цієї весни у нас забрали наше зерно і вивезли його за кордон; також забрали нашу худобу. Наші люди, голодні й роздягнені, примушені працювати на лісопвалах, фабриках і полях цукрових буряків. Тих, хто не має сил йти на роботу, штрафують, а якщо вони не можуть заплатити штраф, їхні хати руйнують, а дерево, з якого вони були побудовані, або вивозиться, або використовується як паливо для печей для випалювання цегли, або скидається на купу і спалюється, щоб нашкочити власнику, який не може заплатити податок. А тих, кого визнають винними, відправляють на копальні і там їх примушують працювати і там піддають тортурам, або відправляють в копальні, які завалюються, і вони там гинуть. Так нас знищують щоденно тисячами або приходять вночі й забирають нас, безжалісно гвалтують молодих дівчат, жорстоко вбивають нас. Комуністи відкрито кажуть нам: "Ті, хто не з нами, ті – проти нас, і ми знищимо до кореня кожного, хто проти нас". І так вони і роблять. Або закривають нас у в'язницях і тримають там, поки не погодимося вступити до колгоспу і не віддамо їм те, що маємо, і добровільно працювати у цих колгоспах; згадай про платню – і той, хто це зробить, буде негайно вважатися ворогом і його можуть

Ці листи були доставлені в Раду вповноважених округу Колумбія і переслані в Держдепартамент. Про перший лист Келлі сказав, що він «очевидно, надісланий з Росії, і йдеться в ньому про умови життя, які начебто склалися в Росії».¹ Подібною була його реакція й на другий лист – він також стосувався «здогадних умов життя», але цього разу в «Україні».²

Коли в 1932 році радянський уряд проголосив «травневі реформи», ризька дипломатична місія спочатку була налаштована оптимістично, проте згодом зайняла стриманішу позицію.

11 липня дипломатична місія США в Ризі надіслала огляд радянської економіки за другий квартал 1932 року:

На початку кварталу становище в сільському господарстві було мало що несприятливе. Бракувало сільськогосподарських продуктів, що створило численні складнощі із забезпеченням певних районів харчами й насіннєвим зерном. Видається безсумнівним, що ці труднощі в забезпеченні продовольством мали серйозніший характер, аніж будь-які труднощі за останні декілька років, особливо в Україні і в тих районах, де торік зібрали бідний врожай...

Засіви одноосібників значно відстають від плану. В Україні становище було особливо несприятливе, і якби не успішне проведення посівної в деяких нещодавно освоєних сільськогосподарських регіонах, неврожай в Україні поставив би країну в дуже серйозне становище. Зараз зернові культури висіяли в країні вкрай зле... Що стосується врожаю, то повідомляють, що погодні умови досі були сприятливі... Через це постачання основної сільськогосподарської продукції все ж дещо зросло, хоча ціни на неї відчутно вищі, ніж у державній і кооперативній торговельних системах. Тим не менш... широкі верстви селянства, схоже, не бажають вірити в чесність поступок уряду. Лише кращий врожай може стати підтвердженням того, що зміни в політиці принесли реальні результати.³

ліквідувати вночі без суду. Ми, голодні і роздягнені, благаємо про вашу братерську допомогу. Не залиште наше звернення без відповіді. Ви можете прислати протест з Америки, так що комуністи не будуть поводитися з нами не по-людськи й не будуть нас примушувати голодними працювати. Для худоби немає фуражу, але якщо трохи є, його забирають комуністи. Хліб дуже дорогий, тому що його зовсім немає. Ми не маємо каші, а коли стається так, що трохи є, вони забирають її собі. Вони практично нічого нам не продають, тож вся Україна і Київська область молих вас в ім'я людяності і братерських почуттів щось вдіяти, щоб допомогти нам і цивілізації. Ю. Гліюн, І. Бабрій, П. Король (?), Дудник і записав Ч. А. Ш.». Додаток до: Д. Е. Гарджес держсекретареві США, 20 липня 1931 року (861.4016/346). Переклади в цих підшивках неточні, їх повиправляла д-р Ольга Саміленко.

¹ Р. Ф. Келлі, голова відділу у справах Східної Європи, Д. Е. Гарджесу, секретареві Ради уповноважених округу Колумбія, 20 липня 1931 року (861.4016/345).

² Р. Ф. Келлі Д. Е. Гарджесу, 24 липня 1931 року (861.4016/346).

³ Ф. Коул, тимчасовий повірений у справах, Рига, держсекретареві США, 11 липня 1932 року, с. 2, 3, 4, 5–6 (861.50/785; T1249).

В серпні стало зрозуміло, що врожай зернових культур 1932 року не задовольнить потреб держави і що травневі реформи були значною мірою оманливі:

Беручи до уваги те, що вирощування зерна в Росії і досі перебуває на довоєнному рівні за загальним обсягом і на душу населення, і той факт, що річний приріст населення країни становить 2 %, цей спад у виробництві зерна є економічним явищем, важливість якого не можна недооцінювати...

Попри те, що формулювання в постанові від 6 травня 1932 року створювали протилежне враження... план заготівлі зерна на 1932 рік, визначений у цій постанові, не передбачав жодного полегшення для селян, оскільки з урожаєм 1932 року вони були зобов'язані поставити майже стільки ж зерна, скільки вони фактично поставили в 1930-му і в 1931 роках. З огляду на це, право продавати на вільному ринку надлишки зерна після виконання держплану й створення насінневого фонду для наступної посівної... може виявитися ілюзорним, якщо тільки цей врожай не буде надзвичайно щедрим.¹

Оманливість травневих реформ підтвердив польський журнал «Росія совецка» (Rosija Sowiecka). Ще в березні Келлі особливо зацікавився цим журналом, а відтак кожне число перекладали майже повністю.² Наприкінці березня журнал писав, що політиці Сталіна властива «максимальна централізація в економічному й політичному житті, певна претензійність у сфері національної політики та питань діяльності Комуністичної партії і нехтування поточною ситуацією в економічних розрахунках».³ У вересні видання звернуло увагу на те, що травневими реформами було зліквідовано останні сліди колгоспного самоврядування і це набагато далекосяжніший ефект, аніж такий аспект, як «лібералізація». У додатковій постанові від 3 вересня 1932 року було підтверджено недоторканність колгоспної землі й зроблено спробу унеможливити вихід із колгоспу: колгосп не мав права повернути селянинові, що виходить із нього, «будь-яку землю в користуванні колгоспу».⁴ В жовтні «Росія совецка» відстежила процес, який фактично зводив нанівець травневу обіцянку вільної торгівлі продуктами: вільні ринкові ціни і будь-яка приватна торгівля харчами в околі 50 км від великих міст були заборонені.⁵

Польська газета також звернула увагу на те, що було цілком очевидним для селян, але довго випадало з уваги багатьох західних спо-

¹ В. Дж. Галлман, тимчасовий повірений у справах, Рига, держсекретареві США, 12 серпня 1932 року, с. 6–7 (861.6131/253).

² Дж. Н. Вілліс, Варшава, держсекретареві США, 9 березня 1932 р., с. 1 (860С.917/19).

³ Організаційні проблеми СРСР на основі Конституції 1923 р. // Rosija Sowiecka. – 30 березня 1932 р. – № 17 (860С.97/21).

⁴ Постанови про захист і контроль колгоспів // Rosija Sowiecka, 28 вересня 1932 р. – № 28 (переклад 860С.917/31); продовжено в № 29 (860С.917/32).

⁵ Фактичне скасування травневих постанов про вільну торгівлю продуктами // Rosija Sowiecka. – 19 жовтня 1932 р. – № 30 (860С.917/33).

стерігачів: колгоспна система була, власне, поверненням до феодалізму, бо звільняла державу від прямої адміністративної відповідальності і водночас контролювала колгоспників. Вперше це стало очевидним у зв'язку із забороною від 3 вересня, яка стосувалася розширення радгоспів за рахунок колгоспів. Радгоспами мала керувати безпосередньо держава, але

радянському уряду набагато простіше наглядати за невеличкими феодальними господарствами, збирати з них податки в натуральній формі і не перейматися тим, чи залишилось у селянина, який живе у цьому господарстві, достатньо зерна для харчування й сіяння. Саме тому радянський уряд не має жодного наміру збільшувати площу радгоспних земель...¹

Повідомлення про бесіди американських дипломатів з мандрівниками до СРСР також постачали інформацію про стрімке зубожіння населення України й Північного Кавказу.² 27 жовтня 1932 року дипломатична місія США в Ризі прислала службову записку про бесіду з одним із провідних американських фахівців з питань СРСР професором Семюелем Харпером, який щойно повернувся після двох місяців перебування в Радянському Союзі і привіз тривожні новини: «становище з харчами вельми ускладнилось і через рік може стати катастрофічним, якщо не буде вжито заходів для його

¹ Феодалізація чи націоналізація сільського господарства СРСР? // Rosija Sowiecka. – 30 вересня 1932 р. (860С.917.32).

² Два таких мандрівники, карикатуристи Джей Дарлінг та Айві Калбертсон, вільно володіли російською і провели в СРСР шість тижнів: «Містер Калбертсон відвідав на Кубані давніх російських друзів. Як він сказав, цей регіон було майже цілком колективізовано. Радянська влада спромоглася вислати з Кубані до Сибіру всіх чоловіче козаче населення (це перебільшення: в 1933 році кубанські козаки все ще чинили владі спротив. – Дж. М.), яке було затятим супротивником радянської влади. Однак ми побачили там скрізь “тисячі” радянських вартових і охоронців – охороняли навіть мости. Це було схоже на окупацію країни іноземним військом. Казали, що харчові пайки в Україні й на півдні Росії дуже малі. До них не включали навіть тютюну і чай. Чорний хліб був нездоровий, а крихітні порції м'яса – “огидні”». Посольство США в Берліні «Доповідна записка», 31 серпня 1931 року, с. 1–2 (861.5017-Living Conditions/319).

Факт зубожіння українського населення також підтвердив у кінці жовтня д-р Морріс Інгалл, який відвідав свою сестру у Вінниці: «я бачив черги за хлібом, і цей хліб був такий поганий, що я захворів від нього. Сестра купила мені білого хліба. За один буханець хліба їй довелося заплатити 3 рублі 50 копійок. У великих містах життя краще, ніж в менших. Коли я приїхав до Вінниці, то одразу змінив одяг, щоб виглядати, як усі люди... Селянство не підтримує більшовиків. Я бачив групу з 50 селян, яких було заарештовано і вивезено з їхнього села... Ця зима принесе багато страждань». Е. А. Харріс, генеральний консул США у Відні, «Стенографічний запис заяв д-ра Морріса Інгалла, доктора медицини, росіянина за походженням, працівника Бостонської міської лікарні, 29 жовтня 1931 р.» (861.5017-Living conditions/363).

Звичайно, серед таких повідомлень траплялись і поодинокі винятки. Деякі американці, помандрувавши по СРСР, після повернення співали країні дифірамби. Див., напр., «Розмова зі Спенсером Вільямсом», 17 грудня 1931 р.» (861.5017-Living Conditions/401).

поліпшення. Найгірше становище в Україні, з якої минулого року державні хлібозаготівлі витиснули буквально все до кінця».¹

Інформація про радянську національну політику зазвичай приходила з других рук. Польща, яка пройшла через війну з радянськими військами в 1920 році і мала власну неспокійну українську меншину, завжди особливо пильно стежила за розвитком подій у свого східного сусіда.

14 листопада посольство США у Варшаві прислало у Вашингтон переклад аналізу стану радянського сільського господарства, що його підготував польський консул у Києві. Отриманий із «суворо конфіденційного джерела» аналіз показував, що впродовж липня, серпня і вересня Україна виконала річний план заготівлі зерна лише на 28,6 %, тож будь-які сподівання, що зерна зберуть достатньо, щоб задовольнити вимоги Москви, були нереалістичними. Місцеві урядовці й преса «пригнічено» розповідають про «справді поганий стан справ» в українському селі.²

Наступного дня Скіннер надіслав до Держдепартаменту своє перше повідомлення про те, що розпочався Голод:

У той час як московська преса мовчить про нестачу харчів у Росії, інші джерела інформації свідчать, що новий врожай не зміг хоч якось компенсувати гостру нестачу запасів, зроблених у 1931 році. Німецький фахівець із російського сільського господарства Отто Аухаген у своєму дописі до загалом добре поінформованого берлінського видання «Остойропа» (серпень 1932 р.) змальовує становище в сільських районах України і називає його навіть ... «голодом у повному сенсі цього слова».³

Дальші повідомлення підтверджували, що становище гіршає. Наприкінці листопада Кендал Фосс з «Херст Прес» (Hearst Press) підтвердив берлінському консульству, що ситуація з харчами постійно гіршає «і в деяких селах люди справді голодують».⁴

Після обрання Франкліна Рузвельта на посаду президента США імовірність того, що США визнає Радянський Союз, стала реальною, і ті урядовці Держдепартаменту, які знали про справжній стан справ

¹ «Записи з розмови з професором С. Н. Харпером», с. 2, 27 жовтня 1932 року (861.5017-Living Conditions/550).

² «Цей стан справ тим більше небезпечний для України: наведені цифри є остаточною, а це означає, що зерна більше не буде зібрано чи відкладено. Спостережених фактів, інформації з усіх частин країни і пригніченого тону преси й представників місцевої влади достатньо, щоб переконати нас у справді поганому стані сільського господарства... Україна має дуже низькі шанси виконати цьогорічний план хлібозаготівель» «Зернові культури в Україні та перспективи створення запасів зерна», 14 листопада 1932 року, с. 7 (861.613V263).

³ Р. П. Скіннер держсекретареві США, 15 листопада 1932 року, с. 4–5 (861.6131/261). Твердження, на яке посилається Скіннер, наводиться в повному обсязі в: *Auhagen O. Wirtschaftsfrage der Sowjetunion im Sommer 1932 // Osteuropa, 1932. – VII. – St. 645.*

⁴ Р. Гейст, консул США в Берліні. «Записка про розмову з Кендаллом Россом, представником "Херст прес" у Москві», 22 листопада 1932 року (861.5017-Living Conditions/569).

в СРСР, докладали більше зусиль, працюючи над повідомленнями. 16 грудня консул США в Парижі Роберт Д. Мерфі надіслав реляцію, яку добровільно підготував колишній міністр фінансів російського уряду Керенського 1917 року. Цей матеріал мав на меті показати, що «будь-які розмови, що СРСР, країна, в якій сільське господарство зруйновано, промисловість перебуває на межі анархії і де населення помирає з голоду, здійснить величезні закупівлі в Сполучених Штатах, є ніщо інше, як радянська пропаганда». ¹ У реляції також наведено свідчення про голод з емігрантської преси й приватних листів. Автор одного такого листа, отриманого в Парижі в серпні, пише: «Зараз в Україні пекло. Голод сягнув великих міст. Щоденно в Києві помирає безліч людей. Голод винищив велику частину населення Одеси. У Миколаєві робітники залишили корабельні. В Полтаві тиф...».²

5 січня 1933 року Скіннер повідомляє про оприлюднення постанови про створення постійної «Державної комісії з визначення врожайності зернових». Цей декрет вводить поняття так званого біологічного врожаю і зобов'язує місцеві відділи цієї комісії визначати площу засіяних територій, обсяги біологічного й зібраного врожаю, а також переслідувати в правовому порядку будь-кого, хто «намагається увести в оману радянську державу, надаючи неправдиві дані щодо біологічного врожаю, засіяних площ і валового обсягу зібраного врожаю». Ця постанова, пише Скіннер, свідчить про те, «наскільки політично важливими були, як виявилось, показники врожаю для радянського уряду, який усвідомлює, що вони є індикаторами успішності чи провальності його поточної політики».³ А от що він не зміг досягнути, то це важливість поняття біологічного врожаю: від початку його застосування зернові квоти мали визначати не за обсягом фактично зібраного врожаю в коморах, а на основі перебільшених оцінок того збіжжя, що нібито стояло в полі. «Росія совецка» провела проникливіший аналіз:

Офіційна статистика щодо врожаїв в СРСР настільки сумнівна, що її не можна навіть брати до уваги. Статистику цю виводять за таким принципом: кількість засіяних гектарів множать на середній показник врожайності і таким чином отримують задовільні результати, не зважаючи на те, коли і як проведено сівбу і коли і який зібрано врожай.⁴

27 січня 1933 року Рига надіслала доповідну записку про стан радянської економіки за останній квартал 1932 року. У звіті було

¹ Бернацький Б. М. Економічна ситуація в СРСР та розвиток радянської зовнішньої торгівлі, с. 10; 16 грудня 1932 р. (861.50/793).

² Там само. – С. 4 (861.50/793).

³ Р. П. Скіннер, дипломатична місія США в Ризі, держсекретареві США, 5 січня 1933 р., с. 2–3 (861.6131/266).

⁴ Єдине надійне джерело статистики про сільське господарство в СРСР перестало існувати // Rosija Sowiecka. – 7 березня 1933 р. – № 38 (860С.917/43).

значено, що «в багатьох районах гостро бракує харчів, а вимоги щодо сільського господарства величезні».¹

Рига надіслала лише коротке повідомлення про постанову від 24 січня 1933 року. У ній йшлося тільки про те, що призначення Постишева новим керівником України зустріли явно «без захвату» і цей хід означав, що Москва вважає КП(б)У «або неспроможною, або неохильною втілювати в життя сільськогосподарську політику із необхідним запозяттям».²

1 березня Фредерік Сакетт із Берліна надіслав конфіденційну доповідну записку, що її написав Кельвін Хувер, професор економіки університету Дьюка, який раніше висловлювався дуже оптимістично щодо розвитку радянської економіки. Тепер він вважав, що Росія «прямувала до хаосу та розрухи».³ На думку Келлі, ця доповідна була настільки цінною, що місяць потому він переслав її заступникові держсекретаря, додавши: «Якщо в держсекретаря знайдеться кілька вільних хвилин, то я гадаю, йому буде цікаво переглянути це», що новий держсекретар Корделл Халл, вочевидь, і зробив.⁴ Хувер вказував на те, що з 1930 року велика кількість людей загинула з голоду в Казахстані, на «жахливу нестачу харчів на Північному Кавказі та в Україні», партизанську війну на Північному Кавказі й численні селянські заворушення в Україні кількома місяцями раніше. Цензура посуворішала до західних кореспондентів, і двом американським кореспондентам недавно відмовили в дозволі на в'їзд в Україну.⁵

27 березня Роберт Скіннер доповідав із Риги про страту 35 радянських посадовців, відповідальних за сільське господарство, та арешт ще сорока. Згідно із офіційним повідомленням ОДПУ, їх покарали за «організацію контрреволюційного саботажу на машинно-тракторних станціях і в радгоспах низки регіонів України... і за дезорганізацію посівної та молотильної кампаній з метою підірвати матеріальне становище селян і спричинити голод у країні». Зазначивши, що його дипломатична місія вже інформувала про «незадовільний стан сільського господарства Радянського Союзу з 1931 року», Скіннер завважив з властивою йому дипломатичною стриманістю:

Спостереження за розвитком цих подій протягом кількох років залишає незгладне враження, що сучасний стан росій-

¹ Дипломатична місія США в Ризі, «Стан економіки в Росії в четвертому кварталі 1932 року», 27 січня 1933 р., с. 3 (861.50/799).

² Хьюз К. Б., тимчасовий повірений у справах дипломатичної місії США в Ризі, Латвія, держсекретареві США, 17 лютого 1933 року (861.6131/270).

³ Сакетт Ф. М., посольство США в Берліні, держсекретареві США, 1 березня 1933 року, с. 2 (861.5017-Living Conditions/595).

⁴ Келлі Р. Ф. держсекретареві США В. Філліпсу, 5 квітня 1933 року (861.5017-Living Conditions/595. З позначкою «Взято до уваги держсекретарем 27 квітня 1933 р.»).

⁵ Харпер К. «Доповідна записка», 1 березня 1933 року, с. 1–2, 8–9 (861.5017-Living Conditions/595).

ського сільського господарства склався не внаслідок кримінальних дій окремої групи осіб, а внаслідок реакції селянства загалом (а в Росії це означає переважної більшості населення країни) на політику уряду, який позбавив їх приватної власності на більшу частину майна, що й призвело до втрати стимулу до праці. З огляду на це, суворе покарання 75 службовців, по суті, схоже на акт терору з подвійною метою: роздушити критику сталінської політики серед урядовців і приховати справжні причини її провалу, переклавши відповідальність на тих, хто насправді її не несе.¹

«Росія совецка» підкреслила безпрецедентність того факту, що серед засуджених були члени партії. Цей судовий процес, пише журнал, слід було розуміти як частину «систематичного переслідування керівників сільських районів і винищення посадовців Народного комісаріату сільського господарства та Народного комісаріату внутрішніх справ». Він мав на меті «знищення або усунення з керівних посад чиновників вищого ешелону... і передання керування колективізованим сільським господарством в руки комуністичних політвідділів машинно-тракторних станцій».²

7 квітня Ернест Харріс, генеральний консул США у Відні, надіслав переклади листів, що їх отримала служниця австрійської графині від своєї сестри з України. В одному з них, датованому 12 березня, вона благала, щоб їй переказали долар через торгсин:

Як тут голодують! Багато людей вже померли від голоду. Ми ще не вмираємо, але від Різдва я не пекла хліба... дуже важко помирати від голоду. ...Дотепер ми завжди мали трохи картоплі, але й та скоро закінчиться. ...Якщо милостивий Бог не зглянеться над нами, ми помremo.³

Гельсінкська доповідна записка від 5 травня про розмову з американцем, який постійно мешкав у Радянському Союзі, також підтвердила існування Голоду, який лютував тоді в Україні:

В Україні, що колись процвітала й була житницею Європи, населення потерпає від жахливого голоду. ...Становище гіршає, особливо в Україні. Там на відкритому ринку буханець хліба коштує 50 карбованців. Проте той буханець не можна назвати справжнім хлібом. Якщо взяти ніж і відрізати скибку, то не можна зрозуміти, з чого він спечений: з трави, попелу чи ще з чогось. Він не схожий на хліб, спечений із зерна.⁴

8 червня другий секретар латвійської дипломатичної місії в Москві розповів американцям у Ризі про те, що в Україні, Поволжі та на

¹ Скіннер Р. П. держсекретареві США, 27 березня 1933 року, с. 3–4 (861.61/322).

² Випадок 75 працівників // Rosija Sowieska, 11 квітня 1933 р. – № 39 (860С.917/44).

³ Додаток; Харріс Е. А., генеральний консул США у Відні, держсекретареві США, 7 квітня 1933 року (861.5017-Living conditions/640).

⁴ «Доповідна записка про розмову з паном (Леонем Каковським) 24 квітня 1933 року в американському консульстві у Гельсінгфорсі, Фінляндія», с. 2, 4 (861.5017-Living Conditions/655).

Північному Кавказі «все населення недоїдає й справді голодує. Найгірше становище в Одесі, Києві та Харкові».¹

29 серпня паризька газета «Ле Матен» (*Le Matin*) надрукувала історію американки українського походження Марти Стебало, яка щойно повернулася після місячного перебування в Україні. Роберт Мерфі, американський консул у Парижі, узагальнив її повідомлення: в околі Києва населення має зовнішні фізичні ознаки недоїдання (опухлі ноги, виразки, чиряки, млявість тощо); у селах поблизу Києва багато людей вимушені харчуватися листям, змеленою деревиною і травою; багато полів охороняють вартові, які стоять на помостах і без попередження стріляють у розкрадачів. На Поділлі, дізналася пані Стебало, її батьки померли голодною смертю. У селі Писарівка на 800 жителів від початку весни з тієї ж причини загинуло 150 людей. П. Стебало стверджує, що людоїдство є звичним явищем на Київщині й Одещині.²

У вересні заступникові держсекретаря Вільяму Філіпсу передали радіограму від особи, яка відвідала СРСР і надіслала цю радіограму своєму синові. У ній ситуацію в Союзі названо «одним із найстрашніших у світі голодів»:

Цей голод є прямим наслідком (політики комуністів), а вони намагаються у будь-який спосіб заперечувати чи замовчувати його. Люди знають про це... Зерно оголошено власністю держави, а його незадавання розцінюють як обкрадання держави, каране смертю. Уряд відзначає дітей, які доносять про приховування зерна, навіть якщо це роблять їхні ж батьки.³

Ще одне підтвердження факту Голоду надійшло 4 жовтня від співробітника латвійської дипломатичної місії в Москві. У відповідь на пряме запитання про те, чи насправді є голод, латвієць відповів, що це «справжній факт» і що

минулої зими та весни його кілька разів відверто визнали посадовці Народного комісаріату закордонних справ у розмовах із працівниками дипломатичного корпусу в Москві. Всі московські дипломати погоджуються, що цей голод ще жахливі-

¹ «Доповідна записка про розмову з членом іноземної дипломатичної місії в Москві про становище в Росії», 8 червня 1933 р., с. 1–2 (861.5017-Living Conditions /671).

² Мерфі Р. Д. Добровільний звіт: «Критичне становище в Україні», 5 вересня 1933 року, с. 1–2 (861.5017-Living Conditions/710). Згадану статтю написала Сюзанна Берілон: *Berillon S. L'effroyable détresse des populations de l'Ukraine // Le Matin, 29 серпня 1933 р.*

³ Філіпс В., заступник держсекретаря, Р. Ф. Келлі, 25 вересня 1933 року, разом із супровідною радіограмою (861.48/2448). Передостаннє речення містить посилання на закон від 7 серпня 1932 року, відомий у народі як «закон про колоски», за яким розкрадання державного майна каралося смертною карою або 10 роками ув'язнення. В останньому реченні згадано про широко розпропагандовану справу Павлика Морозова, який видав владі своїх батьків. Батьків заарештували, але односельці вбили маленького Іуду. Державна пропаганда зробила з нього щось на кшталт мученика, і він досі є взірцем для радянських дітей.

ший, ніж у 1921–1922 роках, і кількість населення, яке померло з голоду, оцінюють у 7–8 мільйонів. Хоча нестачу хліба та інших харчів спостерігають на всій території Росії, найгостріше ця проблема постала в південному хліборобному поясі, тобто на Північному Кавказі, в Україні та Нижньому Поволжі, де практично всіх селян колективізували.¹

10 жовтня посольство у Варшаві відправило переклади з одного польського журналу, липневе число якого повідомляло:

Україною автократично керує ставленик Сталіна Постишев, і стан справ у ній незадовільний... Нещодавно московська преса відкрито висловила невдоволення українськими органами влади, які нібито сильно потурали антирадянським елементам.²

Аналізуючи та обширно цитуючи розгромну промову Постишева на червневому пленумі ЦК КП(б)У, в якій він засуджував так званий національний ухил Скрипника, журнал зауважує, що «справжньою метою диктатури Постишева» була «пацифікація» українського націоналізму, натякаючи на польську пацифікацію Західної України, яка була спрямована на викорінення українського націоналізму на цих теренах.³

У серпневому числі журналу було зазначено, що навіть перед «місією» Постишева комуністи в Україні «енергійно втілювали в життя постанови центрального уряду» і «вичавлювали із селян якомога більшу кількість зерна». В ньому також обговорено закиди представників радянського апарату проти політики українізації, за якою Скрипник здійснював нагляд. Українізація, пише журнал, була просто продовженням ленінської політики. Відмова від неї призвела до того, що «всі проросійські лакеї... піднесли голови». Також підкреслено той факт, що «антиселянська політика» надмірного вилучення зерна, яка стала причиною багатьох страждань ще до призначення Постишева, була «політикою центральних органів влади, нав'язаною Скрипнику».⁴

Тим часом «Рос'я совєцка» зазначала, що кількість зерна, заготовленого в Україні в 1932 році, втричі перевищила вилучені обсяги під час

¹ «Доповідна записка про розмову містера Коула та містера Лерса з працівником дипломатичної місії у Москві», с. 1, 4 жовтня 1933 року (961.48/2450).

² Forecasts on the Autumn Struggle for Grain in the Ukraine // Soviet Russia and Its International Organization, 1933. – № 11 (861.00/11538).

³ «Ми починаємо розуміти не лише завдання, які поставив ЦК ВКП(б) перед нібито відданою Україною, а й справжню мету диктатури Постишева. У промові Постишев повідомляє про акцію «умиротворення», яка вже мала завершитися, але все ще залишається «проказа, яку треба знищити» і «недобитки переможеного ворога, які треба викоренити...»

«Умиротворювач Постишев ще поки почувається безпечно, а тому він без вагань робить зауваження наркомуні освіти Скрипнику... Ліквідація залишків автономії України, яку проводять теперішніми цинічними методами, обов'язково вплине на цьогорічне відвантаження зерна». Forecasts..., додаток № 1, с. 8, 9 (861.00/11538).

⁴ The Ukrainian Problem // Soviet Russia and Its International Organization. – 1933. – № 13 (861.00/11538).

розпалу військового комунізму в 1920 році, що стало однією з причин голоду 1921 року, і це притому, що врожай 1932 року був на 40 % більший, ніж у 1920 році. Частка конфіскованого українського врожаю зростає від 8,9 % у 1929 році до близько 70 %, тоді як на Північному Кавказі ця цифра сягала майже 100 %. Якщо ж до цього додати ще зерно, яке колгоспи залишили для фондів і витрат, то «що ж залишається селянам?»¹

Чергове підтвердження факту Голоду в Україні надійшло 14 жовтня від дипломатичної місії США в Афінах (Греція):

Беручи до уваги численні публікації, в яких заперечують серйозність проблеми голоду в Росії, я маю честь повідомити: днями в розмові зі мною радник тутешнього турецького посольства розповів, що турецький дипломатичний представник доповідав, що голод... зараз справді дуже сильний, такий, як у найгірші повоєнні роки.²

Якщо взяти до уваги те, що визнання радянського уряду було предметом жвавих дискусій в адміністрації США, важко повірити, що президента не інформували про характер і причини Голоду. Та навіть якщо й не інформували, то існувало інше джерело даних, доступне Білому дому. Листи про Голод надходили до Білого дому з перших днів президентства Рузвельта. Перший із них датовано 13 березня:

Вельмишановний главо нашої країни президенте Рузвельт

В Росії в мене є зведена сестра з чотирма малими дітьми вони помруть з голоду якщо ми їм не допоможемо чула, що ви наказали заборонити переказувати гроші з нашої країни чи можу я отримати ваш дозвіл і переказати їй гроші в американську крамницю недалеко від міста де вона живе щоб вона могла купити щось поїсти нелегко знати, що в тебе сестра голодає а я не можу їй допомогти тому я прошу вас допомогти якщо можна і тоді я зможу хоч трошки зробити щось Бог віддячить вам за вашу доброту я буду молитись хай Він обороняє вас від ворогів лише Господь може врятувати вас і нема людини на землі яка може стояти перед Ним.

Хай Бог благословить вас і вашу дружину Дякую
Щиро ваша

Анна Віткопп
1513 Тейлор стріт,
Саус Бей Сіті Мічиган

Будь ласка дайте відповідь я терпляче чекаю

Цей лист був першим із тих, що їх секретар Рузвельта скерував до Держдепартаменту. Там його відіслали у відділ Келлі.³ Келлі ввічливо

¹ Agriculture in the Ukraine and the Northern Caucasus // Rosja Sowiecka. – 30 вересня 1933 р. (860С.917/52).

² МакВей Л., радник американського посольства в Афінах, держсекретареві США, 14 жовтня 1933 року, с. 1–2 (861.48/2451).

³ Віткопп А. президентові Рузвельту, 13 березня 1933 року (861.48/2432).

відповів їй, що вона може цілком законно переказувати невеликі суми за кордон для визначених цілей і додав список банків, готових здійснювати переказ коштів у Радянський Союз.¹

Громада німців-емігрантів з Російської імперії та Радянського Союзу однією з перших підняла питання про Голод. Німецьких поселенців менонітського та інших віросповідань вперше привезла до Російської імперії Катерина II. Вони жили в Україні та басейні Волги ще з XVIII століття. Багато німців втекло під час революції, залишивши в країні своїх земляків, тому-то вони так швидко відгукнулися на їхні благання. Голова приватного комітету допомоги – Центрального комітету менонітів – П. К. Хіберт 27 березня написав листа держсекретареві Корделлу Халлу, в якому чітко описав усю гостроту ситуації і повідомив про намір вислати делегацію менонітів до Вашингтону.²

І цього листа передали Келлі, який відповів:

Доводимо до Вашого відома, що Держдепартамент цінує стурбованість американських громадян, чії родичі в Росії страждають від нестачі продовольства, проте, на нашу думку, сьогодні уряд не має жодних належних засобів впливу на ситуацію, які б сприяли наданню ефективної допомоги в Росії. У зв'язку з цим ми вважаємо, що приїзд делегації до Вашингтона для обговорення цього питання, як Ви пропонуєте, не буде доцільним.³

¹ Келлі Р. Ф. Анні Віткоп, 3 квітня 1933 року (861.48/2432).

² «Дозвольте нам, менонітам США, донести до Вас прохання від імені наших братів по вірі з Росії, які зараз масово помирають зі справжнього голоду. Ми отримуємо тисячі жалібних листів з благаннями надіслати хліба. Згідно зі свідченнями, підтвердженими в тисячах листів, люди масово гинуть від нестачі харчів. Очевидно, що становище значно гірше, ніж у 1921–1922 роках, коли Америка надала величезну допомогу цій країні.

Попри тяжкі часи наші люди готові пожертвувати і надіслати харчі нашим братам за кордоном, але за сучасних політичних умов в Росії надання ефективної допомоги неможливе.

Якщо Ви вважаєте це доречним, наша делегація буде рада зустрітися з Вами і пояснити умови й обставини та загалом докладніше описати ситуацію. Я особисто відвідав Росію і розумію, про що йдеться. Тому я переконаний, що коли б злодіяння, які мають місце в Росії, американська преса висвітлювала так само, як вона написала про ставлення до євреїв у Німеччині, то американці вжахнулися б.

Ми були б безмежно вдячні, якби Ви вдалися до негайних дій, тому що тисячі наших земляків мають кровних родичів серед голодного населення Росії, і вони з нетерпінням чекають, коли будуть створені умови для надавання ефективної допомоги.

Сподіваюся невдовзі отримати від вас повідомлення, що справу взято до розгляду по-рузвельтівськи оперативно – так, як це роблено останніми тижнями, за що вся наша нація Вам вдячна.

Від імені американських менонітів,
з глибокою повагою, Ваш (підпис)»

Хіберт П. К., голова Центрального комітету в Хілсборо, Канзас, держсекретареві Корделлу Халлу, 27 березня 1933 року (861.48/2433).

³ Келлі Р. Ф. П. К. Хібертові, 5 квітня 1933 року (861.48/2433).

Зрозуміло, що доктор Хіберт був незадоволений. 7 квітня він написав такого самого листа безпосередньо президентові, сподіваючись, що заповзяття Рузвельта, яке він виявив у вирішенні внутрішніх проблем, може бути спрямоване і на допомогу жертвам Голоду за кордоном. В одному з уривків тон був особливо наполегливий: «Навіть якщо Америка не надала офіційного визнання радянсько-мууряду, НЕВЖЕ НІЯК НЕ МОЖНА ВІДПРАВИТИ ЇЖУ ТИСЯЧАМ НЕВИННИХ ГОЛОДНИХ ДІТЕЙ?»¹

Хіберт також переконав сенатора від свого штату Артура Кеппера, щоб той написав Рузвельту від свого імені.² Рузвельт пообіцяв розглянути це питання разом із держсекретарем.³ Держсекретар Корделл Халл відповів сенаторові Кепперу:

Я добре розумію занепокоєння менонітів нашої країни становищем їхніх рідних і друзів у Росії, які страждають від нестачі їжі. На жаль, на сьогоднішній день немає таких належних заходів, що їх уряд міг би вжити, щоб полегшити страждання цих нещасних людей.⁴

У відповіді Хіберту, знову від Келлі, було зазначено, що «на жаль, я мало що можу додати» до листа від 5 квітня:

Хоча ми співчуваємо тим американським громадянам, які глибоко стурбовані долею їхніх рідних і друзів у Росії, на сьогоднішній день не має таких ефективних і належних заходів, що їх уряд міг би вжити, щоб полегшити страждання голодних у Росії.

Келлі вказав назву й адресу транспортної компанії «Ам-Дерута Транспорт корпорейшн», яка закуповувала їжу для радянських громадян через мережу торгсинів. Він додав:

Хоча міністерство не може взяти на себе будь-яку відповідальність за сумнівність вказаних організацій, ми пропонуємо Вам за Вашим бажанням звернутися до корпорації «Ам-Дерута» для того, щоб з'ясувати, чи можуть Ваші брати по вірі укласти прийнятну угоду з цією корпорацією, згідно з якою харчі та інші предмети найпершої потреби можуть бути надані Вашим друзям і родичам у Росії.⁵

Хібертова громада продовжила лобювання в інтересах своїх побратимів, які голодували в СРСР. 20 травня він написав листа новому конгресменові від свого штату Рендольфу Карпентеру з проханням допомогти організувати приїзд делегації менонітів до Вашингтона в червні.⁶ Карпентер звернувся до Білого дому, де його скерували до

¹ Хіберт П. К. президентові Ф. Д. Рузвельту, 7 квітня 1933 року (861.48/2433). Виділення збережено.

² Кеппер А. сенатор, президентові Рузвельту, 10 квітня 1933 року (861.48/2433).

³ Президент Рузвельт сенаторові Артуру Кепперу, 14 квітня 1933 року (861.48/2433).

⁴ Держсекретар Халл сенаторові Артуру Кепперу, 26 квітня 1933 року (861.48/2433).

⁵ Келлі Р. Ф. П. К. Хібертові, 26 квітня 1933 року (861.48/2433).

⁶ Хіберт П. К. республіканцю Р. Карпентеру, 20 травня 1933 року (861.404/358).

Держдепартаменту.¹ Келлі відповів, що попри те, що приїзд делегації «не матиме жодних корисних наслідків, якщо його метою будуть намагання переконати уряд втрутитися чи вжити певних заходів стосовно менонітів, які живуть у Росії», делегацію приймуть у Держдепартаменті «з належною люб'язністю і нададуть усі можливості обговорити з відповідними працівниками Держдепартаменту» будь-які питання в межах його повноважень. Проте зустрітися з президентом «буде складно, якщо взагалі можливо».²

У червні німецький євангеліст преподобний Чарльз Х. Хагус написав листа Корделлу Халлу, в якому висловив стурбованість громади «російських» німців штату Колорадо «нечуваними поневіряннями» їхніх друзів і родичів, що залишилися в Росії.³ Відповів знову Келлі:

Хоча ми співчуваємо стражданням згаданих людей і розуміємо занепокоєння їхніх американських родичів і друзів, на сьогоднішній день немає ефективних і належних заходів, що їх уряд міг би вжити, щоб полегшити становище, про яке йдеться у Вашому листі.⁴

7 вересня президент Рузвельт отримав листа від Об'єднаних російських національних організацій у США, які пропонували надавати допомогу через Червоний Хрест чи іншу добродійну організацію. Але, підкреслювали автори листа, «очевидно, що без схвалення президента США та його адміністрації в такій делікатній справі Червоний Хрест чи інший орган діяти не зможе і не буде».⁵ Водночас ця громада надіслала листи подібного змісту Корделлу Халлу та американському Червоному Хресту.⁶ Вони не отримали навіть формальної відповіді.

Нью-йоркська Організація американських ветеранів світової війни українського походження першою з українських громад звернулася до представника адміністрації США. 18 вересня організація надіслала низку фотографій та матеріалів преси міністрові пошти і телеграфу Джеймсу Дж. Фарлею, який також обіймав посаду голови Комітету Демократичної партії в рідному штаті Рузвельта – Нью-Йорку.⁷ Лист прочитали кілька членів цього комітету, які відзначили, що те, про що в ньому йдеться, – це, цілком можливо, «політичний

¹ Карпентер Р. конгресмен, держсекретареві США Корделлу Халлу, 31 травня 1933 року (861.404/358). Карпентер Рендольф Держдепартаменту, 1 червня 1933 року (861.404/359).

² Келлі Р. Ф. конгресменові Рендольфу Карпентеру, 1 червня 1933 року (861.404/359).

³ Хагус Ч. Г., Стерлінг, Колорадо, держсекретареві США, 17 червня 1933 року (861.4016/358).

⁴ Келлі Р. Ф. преподобному Ч. Г. Хагусу, Стерлінг, Колорадо, 26 червня 1933 року (861.4016/358).

⁵ Виконавча рада Об'єднаних російських національних організацій США президентові Ф. Д. Рузвельту, 7 вересня 1933 року (861.48/2446).

⁶ Виконавча рада Об'єднаних російських національних організацій США держсекретареві Корделлу Халлу, 7 вересня 1933 року (861.48/2446).

⁷ Юрковський Володимир, секретар нью-йоркської Організації американських ветеранів світової війни українського походження, Нью-Йорк, міністрові пошти і телеграфу Дж. Дж. Фарлею, 18 вересня 1933 року (861.48/2449).

динаміт». Потім його переслали до Держдепартаменту, де він знову ж таки потрапив до Келлі, який написав у відповідь:

На розгляд Держдепартаменту передали лист на ім'я міністра пошти і телеграфу від 18 вересня 1933 року разом із додатками, фотографіями та газетними вирізками, що стосуються поневірян'я людей, які живуть в Україні, і комуністичного руху в Сполучених Штатах. Ваш лист і додатки були вивчені з зацікавленням.¹

Багато листів надійшло від численної й активної української громади в Канаді. 2 жовтня представники української громади у місті Ворд (Манітоба) написали листа президентові США з проханням «простягнути руку допомоги» й підтримати мільйони голодних в Україні та на Північному Кавказі.² Того самого дня до нього звернувся Національний конгрес українців Канади.³ До конгресового звернення було додано докладний опис ситуації від пані Марії Жук з села Калмазівка Одеської області, якій було дозволено виїхати з України для возз'єднання з чоловіком, фермером в канадській провінції Альберта.⁴ Генеральний консул у Вінніпезі був

¹ Келлі Р. Ф. Володимирі Юрковському, 11 жовтня 1933 року (861.48/2449).

² Яровий Н., Білаш Н., Ворд (Манітоба, Канада), президентові Ф. Д. Рузвельту, 2 жовтня 1933 року (861.4016/362).

³ «Ми наважуємося звернути Вашу увагу на той прикрий факт, що вже тривалий час московська влада систематично морить голодом населення східної України... У Канаді постійно отримують тисячі листів, у яких люди описують страшні подробиці того, як помирають тисячі людей; в Україні є населені пункти, де живими залишилися лише третина, а подекуди чверть колишніх мешканців.

Цей голод спричинив не поганий врожай, а жорстока політика московських керманичів, які... безжалісно відбирають все в уже пролетаризованих селян. Це особливо стосується України, де селяни виступають проти іноземної російської влади, і в них забирають буквально все, не залишаючи навіть найменшої крихти, щоб вони могли прогодуватись, і виправдовують свої дії тим, що люди приховують харчі. За таких умов навіть найбільший урожай не зможе врятувати цих людей від голоду.

Пам'ятаючи про тяжке становище наших співвітчизників і усвідомлюючи наш моральний обов'язок перед ними, Національний конгрес українців Канади звертається до Вас, як до лідера великої цивілізованої нації, з пильним проханням зробити необхідні кроки й організувати негайне незалежне розслідування причин голоду в Україні, щоб налагодити міжнародну допомогу постраждалому населенню. Будь-яка приватна допомога, навіть найбільша, буде неадекватною з огляду на масштаби лиха. Ми готові надати Вам, якщо постане така потреба, оригінали документів з докладною інформацією про голод». Національний конгрес українців Канади, Вінніпег, президентові Ф. Д. Рузвельту, 2 жовтня 1933 року (861.48/2452).

⁴ «У нашому районі було кілька випадків, коли доведені до божевілля тривалим голодуванням батьки з'їдали власних дітей. ...Найбільш вражає випадок, який трапився цієї весни в селі Олешки, де молоде подружжя, Іван Чухан і його дружина, вбили і з'їли своїх двох малолітніх дітей. Цей огидний злочин було розкрито, коли в колгоспі вкрали свиню, й міліціонери організували обшуки в усіх довколишніх хатах, намагаючись знайти поцуплений «скарб». Врешті-решт вони знайшли якесь незвичне на вигляд м'ясо в оселі Чухана, і припертий до стіни чоловік зізнався, що вбив обох своїх дітей, щоб вгамувати нестерпний

уповноважений повідомити очільників організації, що оскільки ці явища «не мають безпосереднього впливу на американських гро-

лолод. Голову другої дитини знайшли в печі, де вона готувалася для споживання. Подружжя заарештували.

- В 1930 році становище в Україні було складним, але в 1931 році воно стало критичним. Сьогодні склалася така ситуація: там буквально немає хліба, картоплі (з'їли всю насінневу картоплю), м'яса, цукру, одним словом, нічого з продуктів найпершої потреби. Минулого року трохи харчів можна було інколи роздобути за гроші, але цього року більшість базарів стоять закриті й порожні. Зникли всі коті й собаки, вони або повиздихали, або ж їх з'їли голодні селяни. Така ж історія і з кіньми, тому як тяглову силу переважно використовують корів. Люди також поїли всіх польових мишей і жаб, яких змогли впіймати. Єдина страва, яку вони можуть собі приготувати, – це юшка з води, солі та різної трави. Якщо комусь вдається якось роздобути горнятко пшона, то юшка перетворюється на справжній делікатес. Ця юшка, яку варять двічі чи тричі на день, – це єдина їжа і для малих дітей, бо про коров'яче чи якесь інше молоко можна лише мріяти.
- Юшка ця геть непоживна. У людей, які харчуються нею, спочатку набрякають кінцівки та обличчя, від чого вони стають схожими на страхітливі карикатури людських істот, потім поступово перетворюються на живих скелетів і врешті-решт падають мертвими на місці. Тіла померлих тримають у морзі, допоки їх не назбирається з півсотні чи більше, а потім ховають у спільних могилах. Влітку ховають частіше, бо від швидкого розкладання трупи неможливо стримати, навіть щедро застосовуючи креолін. Особливо жахає смертність від голоду серед дітей та старих. Ніхто не ризикує одягати померлих родичів, бо їх обдеруть невідомі злочинці й наступного дня їх знайдуть у морзі голими.
- Серед сільського населення є багато випадків самогубства, в основному через повішання, а також численні психічні розлади.
- Без сумніву, голод 1921 року в Радянській Україні був жахливим, але він схожий на дитячі гри у порівнянні з теперішнім становищем.
- Селу Калмазівка ще пощастило порівняно з прилеглими селами Ольшанка і Синюхин Брід, де кількість жертв не описати. Кого не депортували на страшні Соловки чи на Урал, померли від голоду, і тепер там нема й четвертої частини колишнього населення, та й вони ледве животіють. Влада не терпить ані слова нарікань чи критики, а винні в порушенні цієї примусової мовчанки швидко й загадково зникають.
- Найгірше те, що від цього пекла на землі немає порятунку, бо ніхто не може отримати дозвіл на виїзд з України, колишньої житниці Європи, а тепер долини сліз і голоду.
- Із цієї жахливою ситуацією масового вимирання з голоду різко контрастує справжній стан урожаю. Торік у нашому районі був добрий врожай пшениці, а цього року навіть кращій. На жаль, селянам від цього жодної користі, бо хлібні поля вдень і вночі охороняють озброєні вартові, щоб запобігти крадіжкам зерна. Після обмолочення зерно відразу одвозять на державні зерносковища чи до найближчого порту.
- В Україні існує два класи селян. Більшість із них уже «колективізовані» і зайняті у радгоспах чи колгоспах. Залишається ще трохи одноосібників, але натуральні податки, якими їх обкладає влада, зводять їхнє життя до постійних злиднів. Коров'яче молоко, а лише одиницям щастить мати корову, вони повинні здавати на державні маслобробні за мізерну ціну. Єдиний виняток із цих масових поневірян становлять члени Комуністичної партії та інші чиновники, переважно неукраїнці, позаяк вони отримують свої харчові пайки з державних складів...
- Яку ж протилежну картину я побачила в Москві, коли їхала до Канади! Там ринки були переповнені найкращими продуктами! Схоже, Центральний уряд прирік на голодну смерть лише Україну...», Національний конгрес українців Канади, Вісник № 1, Вінніпег, 15 вересня 1933 року (861.48/2452).

мадян чи їхні інтереси, Держдепартамент неспроможний вжити заходів».¹

13 жовтня українська громада в Ошаві (провінція Онтаріо) провела масовий мітинг протесту проти Голоду й винної в ньому радянської політики. Резолюцію мітингу теж надіслали до Держдепартаменту США.² Консульство в Гамільтоні було уповноважене лише підтвердити отримання повідомлення й нічого більше.³

Прес-реліз Білого дому від 20 жовтня містив інформацію про обмін листами між Ф. Д. Рузвельтом і головою радянського уряду М. Калініним з питань нормалізації відносин. США офіційно визнали СРСР 16 листопада.

Тим часом продовжували надходити листи від тих, хто писав про Голод із щирим занепокоєнням. Українці з усього світу писали президентові Рузвельту і в Держдепартамент. 28 жовтня Павло Скоропадський, який був гетьманом України в 1918 році, звернувся до Рузвельта із закликом не визнавати радянську владу, а в протилежному випадку він наполягав на тому, щоб радянська сторона визнала «право США організувати комітет допомоги голодним на території України».⁴ Відповіді не було. 29 жовтня Генрі Бейн з Едмонтону (провінція Альберта) надіслав Рузвельту написаний від руки лист з проханням про допомогу.⁵ 3 листопада українські депутати й сенатори в Польщі надіслали телеграму, в якій благали президента США під час переговорів з радянською стороною «розглянути трагічну ситуацію в Україні, населення якої потерпає від голоду».⁶ Посольство США у Варшаві отримало розпорядження підтвердити сам факт отримання цієї телеграми лише після того, як США визнали СРСР.⁷

6 листопада чехословацький Комітет порятунку українців написав листа президентові Рузвельту з описом ситуації в Україні та на Північному Кавказі й проханням направити в Україну спеціальну американську місію для вивчення радянської політики стосовно неросіян у Радянському Союзі. Про відповідь немає жодних записів.⁸

¹ Келлі Р. Ф. генеральному консулу США, Вінніпег, 20 листопада 1933 року (861.48/2452).

² Петровський М., Ошава, Онтаріо, Держдепартаменту США, 13 жовтня 1933 року (861.4016/361).

³ Келлі Р. Ф. консулові США, Хамільтон, Онтаріо, 22 листопада 1933 року (861.4016/361).

⁴ Скоропадський П., колишній гетьман України, Берлін, президентові Рузвельту, 28 жовтня 1933 року (861.48/364).

⁵ Бейн Г. М., Едмонтон, Альберта, президентові Рузвельту, 29 жовтня 1933 року (861.4016/366).

⁶ Левицький Д., голова, українські депутати та сенатори в Польщі, президентові Рузвельту, 3 листопада 1933 року (861.4016/363).

⁷ Келлі Р. Ф. американському тимчасовому повіреному у справах, Варшава, 24 листопада 1933 року (861.4016/363).

⁸ Бобішковський Г. Х., голова Комітету, і Паливода Й., генеральний секретар Комітету порятунку українців, Прага, президентові, 6 листопада 1933 року (861.48/2458).

11 листопада Комітет допомоги голодним в Україні надіслав телеграму з Брюсселя з проханням відправити в Україну американську слідчу комісію.¹ Консул США у Брюсселі дістав вказівку дати вже стандартну відповідь, що «хоча ми співчуваємо людям, про яких йдеться у Вашому зверненні, на сьогоднішній день немає належного заходу, який уряд може вжити, щоб полегшити їхні страждання».²

У листопаді зверталися навіть до Елеонори Рузвельт з проханням натиснути на радянський уряд, щоб той дозволив безмитне отримання пакунків з допомогою через мережу торгсінів. Місіс Рузвельт відповіла, що хоч вона й усвідомлює, «що існує гостра необхідність, їй щиро шкода», що вона нічим не може допомогти.³

Радянський уряд робив усе можливе, щоб заперечити існування Голоду. Коли лондонська газета «Дейлі Експрес» повідомила про те, що радянська держава закупила за кордоном незначну кількість пшениці (15 тис. тонн), щоб компенсувати нестачу хліба в країні, 27 травня 1933 року газета «Правда» опублікувала гнівне спростування.⁴ Сталін заперечував існування Голоду і продовжував експортувати зерно, хоча й не такими темпами. В 1931 році СРСР експортував 5,06 млн тонн зерна, у 1932 році ця цифра опустилася до 1,73 млн, а в 1933 році – до 1,68 млн.⁵

Проте повністю приховати факт Голоду було неможливо. На початку 1933 року Україну відвідав репортер і колишній помічник Ллойда Джорджа Гарет Джонс. У березні він повідомив про побачене: «Я сам пройшов села і 12 колгоспів. Усюди я чув крики: “У нас немає хліба, ми помираємо!”». За підрахунками Джонса, від 1930 року в Казахстані загинуло близько мільйона людей, і тепер в Україні під загрозою смерті теж опинилися мільйони жителів.⁶ Пізніше московський кореспондент телеграфної агенції «Юнайтед Прес» Юджин Лайонз назвав цю статтю першим достовірним

¹ Яковлів, президент, Бельгійський комітет допомоги голодним в Україні, президентові Рузвельту, Брюссель, 11 листопада 1933 року (861.48/2455).

² Келлі Р. Ф. консулові США, Брюссель, 23 листопада 1933 року (861.48/2455).

³ Автор цього листа виклала коротко його зміст і відповідь місіс Рузвельт. Д-р Любов Марголена Гансен докторові Неллі Пелецович, 30 січня 1934 року, с. 2–3; архіви Української національної ліги жінок Америки, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк (ці архіви не закаталоговано). Комісія вдячна президентові цієї організації, пані Іванні Розанковській, за надання цього та інших документів.

⁴ Коул Ф., тимчасовий повірений у справах у Рчзі, Латвія, держсекретареві США, 2 червня 1933 року (861.6131/275; T1249; Records of the Department of State; NA).

⁵ Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. – М.: Внешторгиздат, 1960. – С. 144.

⁶ Famine in Russia, an Englishman's Story: What He Saw on a Walking Tour// Manchester Guardian, March 30 1933. – P. 12.

репортажем в англійськомовному світі.¹ У відповідь на це Москва заборонила журналістам туди в'їзд.²

Розповідь Джонса, власне, була побудована переважно на інформації, ретельно зібраній від інших західних кореспондентів і дипломатів у Москві.³ Дипломатам забороняли публікувати свої спостереження в пресі, а цензура зробила багатьох журналістів набагато обережнішими, ніж Джонс. Наприклад, у січні 1933 року Ральф Барнс писав до «Нью-Йорк Геральд Триб'юн» з Харкова і вказував лише на офіційно визнані «перегини» минулого року:

Минулого року зерно, необхідне українським селянам для споживання, вилучили хлібозаготівельники, які хотіли проявити себе. Лише спричинена цим масова тимчасова чи постійна міграція запобігла настанню справжнього голоду. Всі люди, з якими я розмовляв у містах і селах, в один голос кажуть, що ситуація з харчами на цій великій території гірша, ніж минулого року. Однак незрозуміло, чому влада дозволяє, щоб нестача хліба в колгоспах досягала рівня торішньої пізньої зими й весни.⁴

Малькольм Маггеридж, московський кореспондент газети «Манчестер Гардіан», також побував в Україні під час Голоду й писав про нього. Згодом він згадував:

Це було головною темою всіх наших розмов у Москві. Всі про це знали. Ні в кого не було сумнівів щодо цього. Будь-який співрозмовник знав, що лютує голод. Навіть у радянських газетах можна було прочитати дещо замасковане визнання великих труднощів: нападки на куркулів, визнання того, що люди їдять насінне зерно й худобу... Я усвідомлював, що це не новини, а бомба. Я бачив, що всі кореспонденти в Москві перекрючують правду.

¹ Lyons E. Assignment in Utopia. – New York: Harcourt Brace, 1937. – P. 572.

² Лайонз згадував: «Нас викликали у відділ інформації та преси по одному і наказали не виїжджати з Москви без детально розписаного й офіційно схваленого маршруту. Отож, у нас, по суті, вмиль відібрали право безперешкодно подорожувати країною, в якій ми були акредитовані.

“В цьому немає нічого нового”, ніяковіючи гримасував (цензор преси Костянтин) Уманський. “Таке правило існувало ще від початку революції. Тепер ми вирішили його застосовувати”.

Нове чи старе, але таке правило не застосовували ще з часів громадянської війни. Про нього знову забули, коли скінчився голод. Воно мало неприховану мету – не допустити нас у постраждалі регіони. Той самий відділ, який щодня друкував спростування голоду, тепер робив усе, щоб перешкодити нам побачити все на власні очі. Наші короткі телеграфні повідомлення про цю відчайдушну спробу приховати правду надрукували в якомусь непримітному куточку газети, якщо взагалі вмістили. Світова преса абсолютно спокійно прийняла фактичне вигнання всіх своїх представників з усієї Росії, крім Москви. Вона беззаперечно погодилася на співпрацю у жахливій містифікації» // Там само. – С. 576.

³ Там само. – С. 574.

⁴ Barnes R. W. Grain Shortage in the Ukraine Results in Admitted Failure of the Soviet Agricultural Plan // New York Herald Tribune, January 15, 1933. – Sec. II. – P. 5.

Не плануючи нічого і не питаючись дозволу, я просто пішов і купив квиток до Києва, а потім поїхав у Ростов... Україна голодувала. Треба було лише поїхати подалі від центру, щоб побачити занедбані поля й покинуті села.¹

Стаття Маггериджа вийшла в «Манчестер Гардіан» наприкінці березня. У ній йшлося про Голод в Україні та на Північному Кавказі. І там, і там

та ж сама картина – рогата худоба і коні поздыхали, поля занедбані, врожай убогий попри досить добрі кліматичні умови, все вирощене зерно конфіскувала держава, тепер хліба немає взагалі й ніде, іншої їжі теж катма, розпач і хаос.²

У травні 1933 року Маггеридж так описував побачене:

Під час недавньої поїздки на Північний Кавказ і в Україну я побачив щось схоже на боротьбу, яка точиться між державою й селянами. Поле битви таке ж спустошене, як під час будь-якої війни, і тягнеться ще далі... З одного боку мільйони селян, голодні, часто опухлі з голоду; з другого боку солдати, члени ГПУ, які виконують вказівки диктатури пролетаріату. Вони пройшлися по країні як рій сарани, позабираючи все їстівне; вони розстріляли й заслали тисячі селян, подекуди цілими селами; вони перетворили найродючіші у світі землі на сумну пустелю.³

Не зважаючи на все численніші та неспростовніші докази лютого голоду в Україні, два американські кореспонденти в Москві, Волтер Дюранті з «Нью-Йорк Таймс» та Льюїс Фішер із «Нейшн» очолили кампанію зі спростування факту його існування.

Ставлення Дюранті до Голоду постійно змінювалося. Спочатку його досить турбувала харчова криза, яка ставала все масштабнішою. Наприкінці літа 1932 року він, схоже, сподівався, що Сталін піде на дальші поступки або навіть повернеться до тактики, подібної до непу 1920-х років. Проте восени стало очевидно, що нових поступок не буде. Дюранті став підводити під ці події такі пояснення як «біль росту», наслідки апатії селян у деяких регіонах, «відчутне зниження рівня життя великої кількості селян». В середині листопада він наголошував, що не існує «ні голоду, ні голодування», є «незручні» проблеми, але вони не «катастрофічні». Два дні потому він визнав, що в повідомленнях про нестачу харчів є «елемент правди», але проблема «не викликає занепокоєння, а тим паче розпачу». Він припускав, що радянські люди, можливо, харчуються не

¹ *Carynyk M.* Malcolm Muggeridge on Stalin's Famine: 'Deliberate' and 'Diabolical' Starvation // *The Great Famine in Ukraine: the Unknown Holocaust*. – Jersey City: The Ukrainian National Association, 1983. – P. 47. Вперше опубліковано в: *New Perspectives*, Toronto, 19 лютого 1983 р., с. 4–5.

² *Muggeridge M.* The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. II. Hunger in the Ukraine // *Manchester Guardian*, 27 березня 1933 р. – P. 10.

³ *Muggeridge M.* The Soviet's War on the Peasants // *Fortnightly Review*, травень 1933 р. – XXXIX. – С. 564.

так добре, як раніше, але «немає ні голоду, ні голодування, і не схоже на те, що вони насуваються». «Нестачу харчів, – пояснював Дюранті 26 листопада, – слід розцінювати як результат опору селян соціалізації села». Ситуація не була б настільки гострою, якби не впали світові ціни на продукти, «що змусило Радянський Союз збільшити експропріацію сільськогосподарської продукції тоді, коли становище стало гіршати, але правильний розподіл харчів вдома зміг би залагодити багато труднощів». Та все ж, робив висновок Дюранті, «перебільшення небезпечності становища – це помилка. Росіяни раніше затягали ремені набагато сильніше, ніж доведеться цієї зими». Навіть редакційна стаття в «Нью-Йорк Таймс» за 30 листопада стверджувала, що колективізація була нічим іншим, як «жахливою невдачею». Ніби у відповідь, Дюранті повідомив, що радянський уряд у разі загострення проблеми завжди може використати зерно із резервного фонду.¹

Недалеко від Дюранті пішов Льюїс Фішер, ще один американський репортер, який теж наполегливо хотів прикрасити радянську дійсність. Він мав глибоку ідеологічну симпатію до радянського комунізму ще з 1920 року.² Але після поїздки в Україну в жовтні та листопаді 1932 року він був стурбований побаченим. Він писав: «у полтавському, вінницькому, подільському та київському регіонах ситуація буде складною. Я вважаю, що зараз ніде в Україні немає голодування. Зрештою, вони щойно зібрали врожай, але він виявився убогим».³ Спочатку Фішер критично ставився до хлібозаготівельної програми радянського уряду, бо вона створила харчову проблему, але вже в лютому він прийняв офіційну сталінську точку зору, звинувачуючи у виникненні проблеми українських контрреволюційних націоналістичних «зловмисників». Здавалося, що «цілі села» були заражені такими людьми, яких треба було депортувати «на лісоповали, шахти, у віддалені сільськогосподарські райони, які щойно починали розвиватися». Кремль був вимушений вдатися до таких кроків, писав Фішер, але попри це радянський уряд вчився керувати мудро.⁴

Фішер виступав з лекціями у Сполучених Штатах, коли «вибухнула» історія Гарета Джонса про Голод. На запитання про мільйон людей, які загинули в Казахстані з 1930 року, він зневажливо відповів:

Хто їх рахував? Яким чином хтось міг пройти країною й порахувати мільйон людей? Звичайно, там люди голодують – сильно голодують. Росія здійснює перехід від сільського гос-

¹ *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937, a Case Study of Louis Fisher and Walter Duranty.* – Washington: University Press of America, 1982. – P. 150–152, 159.

² Там само. – С. 22–25 і далі.

³ *Fisher L. Soviet Progress and Poverty // The Nation*, 7 грудня 1932 р. – CXXXV: 3516. – P. 553. Цитовано в: *Crowl J. W., Angels in Stalin's Paradise*, с. 153.

⁴ *Fisher L. Soviet Deportations // The Nation*, 22 лютого 1933 р. – CXXXVI:3529. – P. 39.

подарства до промислового виробництва. Це як людина, яка починає займатися бізнесом, маючи невеликий капітал.¹

Через тиждень, звертаючись до студентської аудиторії в Оукленді (Каліфорнія), Фішер із запалом переконував: «в Росії голоду немає».²

Історія Джонса заскочила й Дюранті. Дюранті заявив, що Джонс вигадав «велику страшилку» на основі «поспішного» й «неповного» огляду сільської місцевості в межах сорока миль навколо Харкова. Дюранті заявив, що він провів ретельне дослідження й не виявив ознак голоду. Хоча він і визнав, що проблема нестачі харчів гостро постала в Україні, Нижньому Поволжі й на Північному Кавказі, та відповідальність за неї він покладав на невміле керівництво й на нещодавно страчених «заколотників» з Комісаріату сільського господарства. Він писав: «фактичного голоду не існує, однак поширена смертність від хвороб через недоїдання». І воно було того варте: «грубо кажучи, ліс рубають – тріски летять».³ Джонс відповів, що не зрікається сказаного і розкритикував журналістів, яких «цензура перетворила... на майстрів евфемізмів і применшення», які загортають «голодну смерть» в м'яку обгортку «поширеної смертності від хвороб через недоїдання».⁴

«Стимування» історії Джонса є, мабуть, найкрасномовнішою подією у тому, що, за словами Юджина Лайонза, було «вкрай негідним епізодом нашої нездатності чесно повідомити про страшний російський голод 1932–33 років».⁵

Радянська влада змогла добитися мовчазного посібництва американської преси, бо невдовзі мав розпочатися показовий судовий процес над британськими інженерами, працівниками корпорації «Метрополітен вікерс». Лайонз нагадав, як після публікації історії Джонса залагоджували цю справу у співпраці з радянським цензором Костянтином Уманським:

Ми всі отримали термінові інформаційні запити з головних офісів про цю справу. Але вони збіглися у часі з розпочатою підготовкою до судового процесу над британськими інженерами. Необхідність залишатися у дружніх стосунках із цензорами, принаймні доки триватиме судовий процес, була для всіх нас професійною необхідністю.

Відречення від Джонса було найнеприємнішою роботою, яка звалася на наші голови за довгі роки жонглявання фактами заради задоволення диктаторських режимів. Але ми відреклися від нього, одногосно і майже в однакових двозначних формулюваннях.

¹ 'New Deal' Needed for Entire World, Says Visiting Author // Denver Post, 1 квітня 1933 р. – С. 3. Цитовано в: *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise*, с. 157.

² Too Much Freedom Given to Russia's Women Says Writer // San Francisco News, 11 квітня 1933 р. – С. 2. Цитовано в: *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise*, с. 157.

³ *Duranty W. Russians Hungry but not Starving* // New York Times, 31 березня 1933 р. – С. 13.

⁴ *Gareth J. Mr. Jones Replies* // New York Times, 13 травня 1933 р. – С. 12.

⁵ *Lyons E. Assignment in Utopia*. – P. 572.

Я добре пам'ятаю обставини, за яких зібрався весь американський журналістський корпус, щоб засудити Джонса. Був вечір, і товариш (радянський цензор Костянтин. – Дж. М.) Уманський, сама поблажливість, погодився зустрітися з нами в готельному номері одного кореспондента. Він знав, що володіє стратегічною перевагою через судову справу над працівниками «Метрополітен Вікерс». Він міг дозволити собі бути поблажливим. Журналісти змагалися один із одним за те, щоби бути ближче до офіційних осіб; роздмухувати проблему голоду саме в цей момент було би професійним самогубством. Визначенню форми відречення передували тривалі переговори у джентльменському дусі взаємних поступок, у той час як на обличчі Уманського сяяла нудотно солодка посмішка.

Ми зробили певні визнання для заспокоєння власного сумніння, але в таких обтічних фразах, що виставили Джонса ошуканцем. Коли ж ми позбулися цього брудного клопоту, хтось замовив горілку й закуску. Уманський приєднався до святкування, й гулянка тривала до пізньої ночі.¹

Лише в серпні 1933 року в статті, що засуджувала «перебільшені» твердження емігрантів, Дюранті визнав, що «в деяких районах серед великої кількості плінного некваліфікованого населення» є випадки «смерті та справжнє голодування».² Пізніше того ж місяця він повідомляв, що факт отримання «чудового врожаю» в 1933 році перетворює будь-які повідомлення про голод на «перебільшення або ж ворожу пропаганду», хоча була «нестача харчів», яка призвела до «великих людських втрат» в Україні, на Північному Кавказі та в Нижньому Поволжі.³ У вересні Дюранті став першим західним журналістом, якому дозволили поїхати в Україну та на Північний Кавказ після введення заборони на подорожі для журналістів. Вільяму Стоунмену з «Чикаго Дейлі Ньюс» вдалося проникнути в Україну без дозволу, і звідти він надіслав правдивий репортаж. Це змусило радянську владу послати туди свого улюбленого журналіста, щоб той підсолодив гірку пілюлю.⁴ Тепер Дюранті міг правдиво розповісти про добрий врожай, і водночас він із запізненням повідомив те, що йому було відомо від самого початку:

Складні умови винищили селянство. Дехто втік. Минулої зими на вулицях Москви можна було побачити українських селян-жебраків, а інші українці шукали роботу чи їжу, але насамперед їжу від Ростова-на-Дону до Білорусії та від Нижньої Волги до Самари.⁵

¹ Там само. – С. 575–576.

² *Duranty W.* Russian Émigrés Push Fight on Reds // *New York Times*, 13 серпня 1933 р. – С. 2.

³ *Duranty W.* Famine Toll Heavy in Southern Russia // *New York Times*, 24 серпня 1933 р. – С. 1.

⁴ *Alsop J.* FDR, 1882–1945: a Centenary Remembrance. – New York: Viking, 1982. – Р. 249.

⁵ *Duranty W.* Big Soviet Crop Follows Famine // *New York Times*, 16 вересня 1933 р.

Коротше кажучи, Дюранті визнавав правду лише після того, як це зробили всі інші у відкритішій формі, та й завжди в такому контексті, щоб показати своїм читачам, що справи не такі вже й погані, як про них можуть повідомляти інші кореспонденти.

Він був відвертіший у приватних розмовах. Ще в грудні 1932 року сказав американському дипломатові у Парижі, що він із глибоким песимізмом дивиться на ситуацію через «все гострішу проблему нестачі продовольства».¹ Після повернення з поїздки по Україні та Північному Кавказу у вересні 1933 року поділився враженнями з британським дипломатом, який доповів у Лондон, що «містер Дюранті вважає цілком можливим те, що протягом останнього року десять мільйонів осіб в Радянському Союзі могли померти прямо чи опосередковано від нестачі їжі».²

Юджин Лайонз згадував, що під час обіду з Дюранті

він ділився своїми нещодавніми враженнями з жорстокою відвертістю, і з них поставала картина невимовного жаху. Його оцінка кількості загиблих від голоду була найразючішою з тих, які мені дотепер доводилося чути.

«Але ж, Волтере, хіба ти не перебільшуєш?» – вигукнула місіс Маккормік.

«До біса, ні... я ще й применшую» – відповів той і, ніби намагаючись втішити, додав свій відомий трюїзм: «Але це всього лиш росіяни...»

Того вечора ми ще раз почули, як Дюранті називав ті самі цифри, відповідаючи на запитання Лоренса Сталлінгса... Коли до мене дійшли номери «Таймс» зі статтями Дюранті, я побачив, що в них не згадано цифри, які він неодноразово з готовністю наводив усім нам.³

Дюранті також визнав, а пізніше заперечив існування Голоду у спілкуванні з Джоном Чемберленом, літературним критиком «Нью-Йорк Таймс». Чемберлен пише в автобіографії:

Їдучи в ліфті з групою працівників редакції «Таймс», Дюранті мало що не мимохідь завважив, що в Росії від штучного голоду загинуло три мільйони людей. Дюранті поширив був теорію про те, що революції не підлягають моральному судженню («ліс рубають – тріски летять») і не звинувачував Сталіна у кривавому знищенні куркулів, що залишило російське село без людей з необхідним практичним досвідом. Він просто згадав про три мільйони та й все.

В той час мене вразила подвійна гріховність поведінки Дюранті. Не лише безсердий у ставленні до голоду, він

¹ Посольство США в Парижі, «Доповідна записка про зауваження містера Волтера Дюранті», 8 грудня 1933 р., с. 2 (861.5016-Living Conditions/752; T1249; Records of the Department of State; NA).

² Стренг В., посольство Великої Британії в Москві, сервіс Джону Саймону, 30 вересня 1933 р., с. 2 (Archive No. 8; FO7182/14/38; Public Records Office; London). Я вдячний торонтському Комітету з дослідження українського голоду за надання результатів дослідження в Державному архіві Великої Британії.

³ Lyons E. Assignment in Utopia. – P. 580.

ще й зрадив покликання журналіста, не розповідаючи про нього.¹

Врахувавши заувагу Дюранті, Чемберлен, який тоді співчував комуністам, вирішив написати рецензію на книгу під назвою «Втеча із країни Рад» (*Escape from Soviets*). Її автор Тетяна Чернавіна втекла із Союзу через Фінляндію. Книгу відмовилися друкувати, бо вона виставляла Радянський Союз у надто негативному світлі. Згадавши про голодування селян, Чемберлен одразу ж накликав на себе осуд з боку американських комуністів та їхніх прибічників. «Дюранті, якому затримували візу, взагалі все заперечував». Чемберлена не звільнили тільки тому, що Симеон Струнський, його колега – літературний критик і колишній соціаліст, підтвердив, що він чув, як Дюранті зробив таку саму заяву.²

Питання про кар'єру Дюранті порушує надзвичайно важливі проблеми журналістської етики. У 1932 році, коли Дюранті отримав Пулітцерівську премію, комітет з її присудження відзначив: «Повідомлення містера Дюранті... вирізняються ерудованістю, глибиною, незаангажованістю, тверезими судженнями і винятковою зрозумілістю. Це чудові приклади зарубіжної журналістики найвищого гатунку».³ За словами Джеймса Краула, який написав класичну бібліографічну працю про Дюранті:

Прикметним у нагородженні Дюранті є те, що протягом десятиліття його репортажі були необ'єктивні й спотворювали факти, через що формулювання його заслуг під час вручення Пулітцерівської премії стало пародією. Очевидно, вперше за всю історію вручення цих престижних нагород, 1932 року нагородили репортера, чиї повідомлення замовчували чи маскували те становище, яке, за його словами, він розкривав, і якому радянська влада, можливо, навіть платила за його облудні публікації.⁴

Докладне вивчення повідомлень Дюранті з Москви свідчить про те, що він намагався представити офіційну точку зору за своїм розумінням, водночас намагаючись писати таким чином, щоб захистити себе. Влучно описав поведінку Дюранті впродовж цього періоду Маггеридж:

Його просили написати щось про нестачу харчів, і він намагався скласти до купи тисячу слів так, що якби голод загострився і про нього стало б відомо за межами Росії, то виглядало б так, ніби він передбачав і попереджав про нього, але у разі покращення ситуації й відсутності інформації про голод за межами Росії, скидалося б на те, що він не надавав значення

¹ *Chamberlain J. A Life with the Printed Word.* – Chicago: Regnery Gateway, 1982. – P. 54–55.

² Там само. – С. 55.

³ Цитовано в: *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise.* – P. 143.

⁴ Там само.

можливості існування голоду. Він був маленьким гімнастом... Він просувався по канату чарівно й граційно.¹

Через півстоліття Маггеридж висловився жорсткіше:

Дюранті був у цьому всьому звичайним негідником... Мені важко уявити, що він у певному сенсі не був під владою режиму. Він писав про голод і становище в Україні сміховинні нісенітниці. Немає жодних сумнівів, що влада могла ним маніпулювати...²

Чому ж Дюранті змінював свої репортажі з кожним поворотом радянської політики? Це пояснюють висловлювання самого Дюранті про те, що він вважав себе мало не представником СРСР зі зв'язків із громадськістю. У 1931 році під час подорожі за межами Радянського Союзу Дюранті мав розмову з А. В. Кліфотом, працівником американського посольства в Берліні. У доповідній записці про цю бесіду написано: «Дюранті зазначив, що “за згодою з «Нью-Йорк Таймс» та радянською владою” його офіційні повідомлення завжди відбивають офіційну позицію радянського уряду, а не його власну».³ Це спростування так і не було надруковано в «Таймс».

Попри це чутки про нестачу харчів ширилися й далі. У статті в «Нью Ріпаблік» Джошуа Куніц майже дослівно процитував Сталіна, покладаючи провину не на колективізацію, а на «брак революційної пильності» та «егоїзм, нечесність, ледарство й безвідповідальність» селян.⁴

¹ *Muggeridge M. Winter in Moscow.* – Boston: Little Brown, 1934. – P. 162.

² Інтерв'ю з Богданом Нагайлом, Робертсбридж, Англія, 1 березня 1983 року.

³ Кліфот А. В., посольство США в Берліні, «Доповідна записка від 4 червня 1931 р.», с. 2 (861.5017-Living Conditions/268; T1249; Records of the Department of State; NA).

⁴ «Задоволені своєю відносно легкою перемогою в колективізації села, більшовики перемкнули всю свою увагу і заповзяття на важку промисловість... Річ у тім, що не всі куркулі були “ліквідовані”. Найкмітливіші з них зуміли залишитися, вступили до колгоспів і почали деморалізувати їх зсередини... Хоч і соціалістичне за формою, колективне господарство ніколи насправді не стане соціалістичною одиницею економіки, доки селянство психологічно не пристосується до вимог соціалістичного суспільства. Нелегко викоринити егоїзм, обман, лінощі, безвідповідальність. Селянин часто думає, що вступивши до колгоспу, він перекадає всю відповідальність на колектив. “Нехай інші працюють, – думає він, – я вступив у колгосп, отже, можу відпочити”.

Селянин, вступивши в колгосп, не думає про те, щоб щось давати. Він знає лише одне: свої бажання. Він хоче мати позику, звільнення від сплати податків, пільги; він хоче мати трактори, взуття, одяг; хоче цукру, тютюну, чайників, вантажівок, ложок, виделок, ножів, добрив, усього. Понад усе він хоче залишити для себе якомога більше з того, що сам виробляє». *The New Republic*, 10 травня 1933 р., с. 360.

Порівняйте з промовою Сталіна на об'єднаному пленумі 11 січня 1933 р., в якій він звертає вину в труднощах хлібозаготівель на недостатню наполегливість партійних функціонерів, які дозволяють колгоспникам створювати «всілякі фонди» і які не усвідомили, що в глибині душі колгоспників ще залишаються дрібнобуржуазні інстинкти і що самі колгоспи були сповнені прихованих класових ворогів. *Сталин И. В. О работе в деревне // Сочинения.* – М.: Госиздат, 1946–1952 гг. – Т. XIII. – С. 216–233.

Ще один сплеск інтересу публіки до теми Голоду стався 19 серпня після звернення віденського кардинала Іннітцера до Міжнародного Червоного Хреста. Кардинал попросив міжнародну спільноту надати допомогу голодним людям, оголосив про план створити міжконфесійний комітет допомоги, закликав усіх, хто саме вів перемовини про розширення зв'язків з радянським урядом, висунути як умову їх успішності визнання необхідності допомогти постраждалим від голоду регіонам Радянського Союзу.¹

Московський кореспондент «Крістіан Саенс Монітор» Вільям Генрі Чемберлін, який спочатку симпатизував радянському урядові, ще в червні 1933 року повідомляв, що хоча в Москві голоду як такого немає, «з південних і південно-східних районів Росії, України, Північного Кавказу, Казахстану надходять страшні повідомлення про тотальний голод. Там кочівники сильно потерпають від повальної загибелі їхньої худоби».² Йому заборонили в'їзд в Україну і на Північний Кавказ, поки не скінчився Голод, але за кілька тижнів після подорожі Дюранті Чемберлін отримав такий дозвіл. Після від'їзду з Радянського Союзу у квітні 1934 року він опублікував статтю у «Форен Еффейрс», в якій ще раз підтвердив факт існування Голоду. Він надав розлоге обґрунтоване «спростування тієї ідеї, що внаслідок колективізації російське сільське господарство зробить великий крок уперед...».³ У травні Чемберлін розповів, що протягом минулого року «як з'ясувалося, загинуло понад 4 мільйони селян...».⁴ У книзі «Залізна доба Росії», яка побачила світ у жовтні, він оцінив рівень смертності 1932–1933 років на рівні щонайменше 10 % населення постраждалих регіонів на основі інформації від місцевих керівників, з якими йому вдалося поспілкуватися.⁵

Держдепартамент і далі мовчав. Френк Робертс, головний редактор «Джорнал-Газетт» (Форт Вейн, Індіана) звернувся із запитом до Держдепартаменту стосовно заяв серйозних авторів про «голодну смерть 10 млн росіян за одну лише минулу зиму, тому що сталінський уряд відібрав у них будь-яку можливість заробити на прожиття», на що помічник Халла відповів, що «Держдепартамент

¹ Cardinal Asks Aid in Russian Famine // *New York Times*, 20 серпня 1933 р. – С. 3; *Barnes R. Million Feared Dead of Hunger in South Russia // New York Herald Tribune*, 21 серпня 1933 р. – С. 7; *Birchall P. Famine in Russia Held Equal of 1921 // New York Times*, 25 серпня 1933 р. – С. 7.

² *Chamberlin W. H. Rations Given U.S. Jobless Enough for Soviet Official, Amazed Russian Workers Say // Christian Science Monitor*, 3 липня 1933 р. – С. 1.

³ *Chamberlin W. H. Ordeal of the Russian Peasantry // Foreign Affairs*, квітень 1934 р. – С. 506.

⁴ *Chamberlin W. H. Famine Proves Potent Weapon in Soviet Policy // Christian Science Monitor*, 29 травня 1934 р. – С. 1. Друга із серії з 13 статей під загальним заголовком: *Russia without Benefit of Censor // Christian Science Monitor*, 28 травня – 18 червня 1935 р.

⁵ *Chamberlin W. H. Russia's Iron Age. – Boston: Little Brown, 1934. – P. 367–368.*

принципово утримується від коментарів щодо достовірності тверджень такого характеру».¹

Тим часом Льюїс Фішер і далі заперечував існування Голоду й вихваляв переваги радянського способу життя. У серпні 1933 року він визнав, що «перша половина 1933 року й справді була важкою. Багато людей просто недоїдали. Урожай 1932 року був бідним, і ситуацію погіршило те, що тисячі тонн зерна згнили в полі, бо селяни відмовилися збирати врожай, знаючи, що уряд конфіскує його під личиною “хлібозаготівель”».² Але той самий Фішер в січні 1934 року писав, що

протягом всіх цих важких років... держава силувалася прикрасити життя... Опера, балет і численні театри демонстрували сліпуче багатство сценографії та костюмів, незрівнянно більше, ніж будь-де в світі. По всій країні відкривали парки культури та відпочинку, де можна було цікаво розважитися й цивілізовано провести вільний час...

Фішер теж повів лінію, яку часто використовують для виправдання зла:

Будь-який уряд тримається насильством. Питання лише в тому, наскільки воно виражене, хто його застосовує і для яких цілей... Насильство, яке знищує гнобителів та експлуататорів, створює робочі місця й добробут, гарантує поступ та економічну безпеку, не сприймуть з обуренням широкі маси людей.³

Представники українсько-американської спільноти не мовчали в той час, коли їхні рідні гинули мільйонами. В листопаді та грудні 1933 року вони провели демонстрації в низці міст, протестуючи проти того, що США визнали уряд, який мордує голодом мільйони українців. Американські комуністи інколи вдавалися до силових дій, намагаючись примусити українців замовкнути. 18 листопада 1933 року в Нью-Йорку восьмитисячна демонстрація українців рухалася від Вашингтон Сквер до 67-ї вулиці, а поруч бігли 500 комуністів й, вириваючи з їхніх рук листівки, плювали в учасників ходи й намагалися зав'язати з ними бійку. П'ятеро людей отримали поранення. Лише завдяки присутності 300 поліцейських серйозних заворушень вдалося уникнути.⁴

17 грудня в Чикаго кілька сотень комуністів організували масовий напад на п'ятитисячний авангард українсько-американських протес-

¹ Робертс Ф., головний редактор «Форт Вейн Джорнал Газет» (Fort Wayne Journal Gazette), Корделлу Халу, 21 квітня 1934 року; Макбрідж Г. А., помічник держсекретаря, Франку Робертсу, 12 травня 1934 року (861.48/2465; T1249; Records of the Department of State; NA).

² Fisher L. Russia's Last Hard Year // The Nation, 9 серпня 1933 р. – CXXXVII:3553. – Р. 154–155.

³ Fisher L. Luxury in the U.S.S.R. // The Nation, 31 січня 1934 р. – CXXXVIII:3578. – С. 120–121.

⁴ Communists Boo Ukrainian March // New York Evening Post, 18 листопада 1933 р. – С. 3; 5 Hurt as 500 Reds Fight Parade Here // New York Times, 19 листопада 1933 р. – С. 1.

тувальників й поранили 100 учасників. «Нью-Йорк Таймс» назвала цей епізод «найбільшою масовою колотнечою за багато років».

Цеглини, палиці, тухлі яйця та інше металеве знаряддя сипалося на голови демонстрантів від Хермітаж авеню до Медісон стріт. Після цього вибухнула вулична бійка із застосуванням мідних кастетів, дрючків, кулаків та прикладів рушниць, допоки з десяток загонів поліцейських не відновили порядок.¹

Однією з найактивніших серед організацій українсько-американської спільноти була Українська національна ліга жінок Америки. На національному конгресі Ліги в Чикаго 12 листопада 1933 року було одностайно прийнято звернення до Червоного Хреста Америки й призначено комітет невідкладної допомоги.² Неллі Пелецович з Нью-Йорка очолила цей комітет і написала листи до президента, його дружини, Коделла Халла, єпископа Нью-Йорка Маннінга і сили-силенної газет.³ Пелецович переконала українського скульптора Олександра Архипенка пожертвувати бронзову статую на перший приз у лотереї, організованій для збирання коштів на закупівлю харчів через мережу торгсінів.⁴ З січня 1934 року Ліга опублікувала брошуру й надіслала її для коментарів посольству Радянського Союзу. Через місяць вони отримали відповідь від радника посольства Бориса Сквирського, який написав: ідея про те, що радянський уряд «навмисне винищує населення України», є «абсолютно абсурдною». Стверджуючи, що населення України протягом останніх п'яти років щорічно зростає на 2 %, Сквирський відкинув докази Української національної ліги жінок Америки як неправдиві. Насамкінець він додав, що рівень смертності в Україні «був найнижчим серед усіх республік СРСР і на 35 % нижчий, ніж передвоєнний рівень смертності за часів царського режиму».⁵

Тоді українсько-американська спільнота спробувала домогтися дій з боку Конгресу США. 28 травня конгресмен із Нью-Йорку Гамільтон Фіш, один із невтомних критиків Рузвельта, подав до Палати представників проект резолюції № 399, у якій осуджував радянський уряд за створення Голоду 1932–1933 років в Україні, висловлював співчуття американського народу й закликав радянський уряд прийняти продовольчу допомогу.⁶ Цю резолюцію ніколи навіть не ставили на голосування.

¹ One Hundred Hurt in Communist-Ukrainian Riot as Reds Attack Paraders in Chicago // New York Times, 18 грудня 1933 р. – С. 1.

² «Звернення Української національної ліги жінок Америки до американського Червоного Хреста стосовно голоду українців у Радянській Росії», Архів Української національної ліги жінок Америки (надалі архів УНАЖА), Нью-Йорк, штат Нью-Йорк (ці архіви не закаталоговано). Комісія вдячна президентові цієї організації, пані Іванні Розанковській, за люб'язне надання цих документів.

³ Архів УНАЖА.

⁴ Архипенко О. пані Олені Лотоцькій, президентові УНАЖА, 6 грудня 1933 р.; Неллі Пелецович Олександрові Архипенку, 21 лютого 1934 р. (архів УНАЖА).

⁵ Famine in Ukraine. – New York: United Ukrainian Organizations, 1934. – Р. 6–7.

⁶ Там само. – С. 3–4.

Тим часом інформація й далі надходила до Держдепартаменту. У січні 1934 року варшавське посольство надіслало переклад числа журналу «Росія совецка» за 30 листопада, який містив проникливий аналіз того, що відбувалося в Україні. Він починався словами про те, що постанова Центрального комітету від 24 січня 1933 року являла собою «початок знищення Москвою незалежності України й опозиції українських комуністів» на тих підставах, які насправді означали, «що комуністичні організації України не вжили всіх необхідних заходів для того, щоб позбавити сільські райони зерна».¹ Але справжня причина, писав журнал, лежала глибше:

На перший погляд, рішення від 24 січня 1933 року не змінює структуру Радянської Федерації і не врізає повноважень харківського уряду. Проте... стало зрозуміло, що це був початок знищення незалежності України й сигнал для усунення найнезалежніших функціонерів КП(б)У з метою повного підпорядкування цієї партії наказам Політбюро, повноваження якому делегує Москва... Від початку лютого 1933 року Постишев діє як авторитарний керівник українських організацій і представник Сталіна – правитель України. Відтоді звільнення українських високопосадовців іде прискореними темпами.²

Журнал наголошував, що самогубство Миколи Скрипника в липні є «найкращим прикладом пасивного опору комуністичної інтелігенції “генеральній лінії” партії» й правильно завважував, що Скрипник ніколи не формував ніякої української фракції всередині партії, як це робили інші українці протягом попереднього десятиліття; ймовірніше навпаки – Скрипник завжди захищав «генеральну лінію». Насправді ж він став жертвою ще не закінченого полювання на відьом: шукають «контрреволюцію там, де тільки є український вплив».³ В огляді результатів діяльності Постишева було вказано, що Постишев зазначав, що допомога, надана сільському господарству, полягала в «очищенні Комуністичної партії від класових ворогів». Не менше четвертої частини загального складу КП(б)У потрапили під чистку. Було усунено три п'ятих районних партійних керівників. Практично весь персональний склад центральних органів в українських комісаріатах було зміщено й замінено людьми Постишева.⁴ Тим часом перший секретар Шеболаєв проводив таку саму операцію на здавна заселених козаками територіях Північно-Кавказького краю, де під чистку потрапило 35 % членів комсомолу.⁵ «Росія совецка» зауважує:

¹ Історія виконання рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року // Rosija Sowiecka, 30 листопада 1933 р. – № 8. – С. 1 (860С.917/54; Т1249; Records of the Department of State; NA).

² Там само. – С. 2, 3 (860С.917/54).

³ «Політична криза в Радянській Україні» (860С.917/54).

⁴ «Результати місії Постишева» (860С.917/54).

⁵ «Радянський уряд і комуністичні організації південно-східних регіонів СРСР» (860С.917/54).

Внаслідок все більшого хаосу в сільському господарстві радянська влада все менше й менше може покладатися на місцеві комуністичні організації в сільських районах. Ці комуністичні організації перестають бути знаряддям втілення аграрної політики Кремля; внаслідок цього їхніх передових представників звільняють або замінюють чужинцями, які не мають нічого спільного із сільським населенням.¹

Водночас відбувалася «систематична русифікація комуністичних партій різних народів, що населяють СРСР». Це спричинило не лише конфлікт у сільському господарстві, а й ієрархічну реорганізацію партії. Політвідділи контролювали територіальні та виборчі органи. Партійних організаторів призначали зверху. Це закінчилося централізацією національної структури СРСР шляхом розмивання повноважень республік і зростання ролі Москви. Внаслідок чого

«Національні» – за радянською термінологією – комуністичні партії, наприклад України, Білорусі, Грузії та інших республік, перетворилися на організації, керівники й найосвіченіші члени яких приїздять ззовні, щоб керувати дуже ненадійними членами, набраними з місцевого населення, які викликають велику недовіру московського Політбюро.²

Цю «русифікацію або щонайменше денационалізацію» керівництва неросійських організацій було підтримано великим переселенням партійних службовців аж до найнижчих щаблів, особливо в Україні та на Північному Кавказі. Місцеве населення, що порідшало внаслідок голоду чи вигнання, поповнювали працівники з етнічно російських територій, які не знали тутешньої мови. Це, своєю чергою, підірвало основи політики українізації і поставило під сумнів її майбутнє.³ Звичайно, невдовзі українізація повністю перетвориться на мертвий звук.

У червні 1934 року дипломатична місія США в Ризі підготувала для Держдепартаменту докладний аналіз «Російська політика щодо селян, 1932–1934 рр.» на 105 сторінках. Він також не залишив сумнівів щодо існування голоду. «За даними іноземних спостерігачів (радянська преса на цю тему вперто мовчить), нестача харчів у цих регіонах (в Україні та на Північному Кавказі. – Дж. М.) навесні 1933 року досягла фази голоду».⁴

Вільям Рендольф Херст зробив останню спробу використати тему Голоду для нападу на Рузвельта. Низка його газет опублікували серію статей про Голод 1935 року у стилі «жовтої преси». Статті Томаса Вокера напевно були «переробкою» автентичних матеріа-

¹ «Політичні фракції як результат кризи в Комуністичній партії» (860.C917/54).

² «Обговорення причин розколу комуністичних партій в радянських республіках і національних округах» (860C.917/54).

³ «Національні проблеми в СРСР в 1933 році» (860C.917/54).

⁴ Дипломатична місія США в Ризі. «Російська політика щодо селян у 1932–1934 роках» (861.61-Collective Farms/16).

лів 1933 року, які Херст або купив, або запозичив. Без сумніву, за наказом Херста Вокер «осучаснив» історію, перенісши Голод з 1932–1933 років у 1934 рік.¹ Розпізнавши легку мішень, Фішер звинуватив Вокера у «вигадуванні» голоду. Фішер відвідав Україну в 1934 році і, звичайно, не побачив там ніякого голоду. Він витлумачив все це як намагання Херста «зіпсувати радянсько-американські відносини» і як частину «античервоної кампанії».²

Фішера розкритикував Чемберлін. Пишучи з Токіо, він розпікав Фішера за те, що той забув згадати, що в 1932–1933 роках стався «один із найтяжчих голодів за всю історію людства»:

Я відчуваю, що спогади про мої особисті спостереження щодо цього голоду виправдані, бо хоча це й трапилося два роки тому, гадаю, для читачів «Нейшн», чия обізнаність із ситуацією в Росії залежала від містера Фішера, це, мабуть, буде «новиною». У його блискучих статтях про інші етапи радянського життя я прагнув віднайти хоча б одне відверте, недвозначне визнання факту голоду – це при тому, що він перебував у Росії під час голоду і навряд чи не знав про те, що тоді було відомо всім у країні – росіянам й іноземцям.

Фішер відповів, що він не перебував в СРСР під час Голоду, що про це він розповідає у книзі «Подорож країною Рад» (Soviet Journey), проте, на відміну від Чемберліна, він не покладає всю провину виключно на радянський уряд.³ Ось як він про це пише: «Історія може бути жорстокою... Селяни намагалися звести колективізацію нанівець. Задля цього вони використали найкращі з наявних у них засобів. Влада також використала найкращі наявні у них (так!) засоби. Влада перемогла».⁴

Тоді Херст став спиратися на надійніші доступні повідомлення, які з'явилися дещо раніше. У квітні Гаррі Ленг, який раніше опублікував свої спостереження після подорожі Україною в 1933 році в «Джуїш Дейлі Форвард» (Jewish Daily Forward), надрукував низку статей. Найцікавішим у його репортажі було те, що, за його словами, радянський посадовець повідомив йому про 6 млн жертв.⁵ Річард Сенгер, який пізніше зробив блискучу дипломатичну кар'єру, але в молодості був комуністом, у 1933 році разом із дружиною відвідав Радянський Союз. Він назвав цифру 4,5 млн, а Херст опублікував серію його статей після Ленгових.⁶

¹ Серія статей у п'яти випусках «Нью-Йорк Івнінг Джорнал» (New York Evening Journal), 19–27 лютого 1935 р. Див. також: The Chicago American, 1–6 березня 1935 р.

² Fisher L. Hearst's Russian 'Famine' // The Nation, 13 березня 1935 р. – CXL:3636. – С. 296–297.

³ The Nation, 29 травня 1935 р. – С. 629.

⁴ Цитовано в: Lyons E. The Red Decade: the Stalinist Penetration of America. – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1941. – Р. 118.

⁵ The New York Evening Journal, 15–23 квітня 1935 р.

⁶ New York Evening Journal, 29 квітня – 9 березня 1935 р.; про його подальшу кар'єру див. у його некролозі: Washington Post, 30 березня 1979 р.

Проте, мабуть, найцікавіше із цих повідомлень надійшло від Адама Тодала, американця українського походження, сім'я якого познайомилася зі Скрипником у більшовицькому підпіллі ще до приїзду в Сполучені Штати в 1913 році. Тодал повернувся в Україну в 1931 році і завдяки своєму знайомству мав змогу обертатися у високих колах. Він стверджував, що перед самогубством Скрипник розповів йому про 8–9 млн жертв голодування в Україні та на Північному Кавказі, а інший чиновник повідомив ще про 1–2 млн, які загинули на Уралі, в Поволжі та Західному Сибіру.¹

Все це спонукало громадян звертатися до Держдепартаменту, проте зі звернень користі було мало. Професор економіки Р. В. Франс написав листа до Держдепартаменту стосовно посилання відомого лектора на твердження Чемберліна про те, що

внаслідок надмірного оподаткування з боку російського уряду голодною смертю загинуло 4 млн осіб у районах, вражених посухою в 1932 році. Це справляє враження маловірогідної заяви, позаяк у той час газети нічого про це не повідомляли...²

Маючи всю інформацію, як ми бачили, на руках, Держдепартамент в особі Келлі тим не менш відповів, що «наскільки відомо Держдепартаменту, радянський уряд не робив офіційних заяв щодо питання смертності внаслідок голодування у зв'язку із посухою 1932 року», і додав список відповідних англійськомовних джерел.³

Голод в Україні проігнорували тоді, коли він відбувся, а потім швидко забули – це найвдаліша спроба винних у геноциді заперечити свій злочин. У 1937 році Лайонз писав: «Кілька років після того, як це трапилося, коли жоден російський комуніст при здоровому розумі вже не приховує масштаби голоду, у світі все ще сперечаються про те, чи голод справді існував».⁴

Що стосується тих, хто найнастирніше заперечував існування Голоду, то Фішер порвав із радянською владою невдовзі після громадянської війни в Іспанії й пізніше визнав, що Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.⁵ Оглядаючись у минуле, він пригадував, як навіть у той час

моє власне ставлення почало мене турбувати. Чи не прославляв я сталь і кіловати, забувши про людину? Все взуття, школи, книги, трактори, електричне світло і метро не складають в сумі світ моїх мрій, якщо система, яка їх виробляє, є аморальною і безжалісною.⁶

¹ *Tawdul A. J. 10,000,000 Starved in Russia in Two Years, Soviet Admits // The New York American, 18 серпня 1935 р. – С. 1–2; Tawdul A. J. Russia Warred on Own People // The New York American, 19 серпня 1935 р. – С. 2.* Серію статей Тодала публікували до 31 серпня.

² Франс Р. В., Роллінгс Коледж, Флорида, держсекретареві США, 8 лютого 1935 року (816.48/2472; T1249; Records of the Department of State; NA).

³ Келлі Р. Ф. професорові Р. В. Франсу, 6 березня 1935 року (861.48/2472).

⁴ *Lyons E. Assignment in Utopia. – P. 577–578.*

⁵ Див.: *Crossman R. The God that Failed. – New York: Bantam, 1959. – P. 188.*

⁶ Там само. – С. 189.

Дюранті, який на відміну від Фішера ніколи не був ідеалістом, не міг розчаруватися, бо в нього не було жодних ілюзій від самого початку. Пізніше, коли союзофілія вийшла з моди, Дюранті брехав, що він ніколи не говорив неправди раніше. У своїй останній книзі, опублікованій в 1949 році, він писав: «Що б не говорили апологети Сталіна, 1932 рік був голодним роком». Він стверджував, що говорив те саме на початку 30-х.¹ І, як ми бачимо, він таки говорив, але не у своїх дописах для «Нью-Йорк Таймс».

Також не може бути сумніву в тому, що і Держдепартамент, і Білий дім мали доступ до достатньої, своєчасної розвідувальної інформації стосовно Голоду в Україні в 1932–1933 роках і прийняли свідоме рішення не лише нічого не робити з цього питання, а й ніколи не визнавати Голод публічно. З політичних причин, переважно пов'язаних з намірами Рузвельта встановити й підтримувати дружні відносини з СРСР, уряд Сполучених Штатів взяв участь, хай і непрямую, в чи не найуспішному запереченні геноциду за всю історію людства. І в цьому ми були далеко не одні: наприклад, дії британської влади також відомі лише частково, а вони заслуговують на ще більший осуд.²

Уряду США повідомляли про становище в СРСР американські посольства й дипломатичні представництва по всій Європі. Вони надсилали розлогі доповіді на основі бесід з американськими робітниками, туристами, які побували в Радянському Союзі, і радянськими службовцями, а також повідомлень іноземної преси, розмов із громадянами СРСР та інших держав. Всі вони підкреслювали жахливу неефективність радянської системи, бездарність радянського керівництва на місцях і все більшу ворожість селян. Задовго до встановлення дипломатичних відносин з СРСР службовцям Держдепартаменту було відомо про тисячі радянських громадян, які втікали до Польщі та Румунії, і про солдатів та бригади цивільних, яких посилали в Україну для допомоги із жнивванням. У Вашингтон навіть надходили листи з проханням про допомогу від голодних українських селян. Офіційною відповіддю на всі запити стосовно жахів радянського життя була вказівка на те, що це «здогадне становище».

Термін «голод» з'явився в дипломатичних повідомленнях ще в листопаді 1932 року. Завалений запитамі та інформацією про Голод, Держдепартамент запитав і отримав підтвердження з Афін і Риги, найважливіших пунктів збирання даних про події в Радянському Союзі, за місяць до того, як Рузвельт пішов на визнання радянського уряду.

Безперечним є й те, що американські журналісти співпрацювали з радянською владою, намагаючись замовчати факт існування Голоду.

¹ *Duranty W. Stalin and Co.: the Politburo – the Men Who Run Russia.* – New York: Sloane, 1949. – P. 78.

² *Carynnyk M. The Dogs that Did not Bark: the Western Democracies and the famine of 1932–33 // The Idler, січень 1985 р. – С. 14–20; лютий 1985 р. – С. 17–21.*

Дюранті, який ще 1931 року в приватній розмові визнав свою роль напівофіційного речника Радянського Союзу і який після закінчення Голоду повідомив британських дипломатів про можливу загибель 10 млн людей, здається, відіграв особливу, вирішальну роль. Ще за часів свого кандидатства в президенти Рузвельт прилюдно порушив питання про визнання СРСР саме в розмові з Дюранті.¹ Дюранті, схоже, був переконаний, що громадська думка США не повинна зазнати негативного впливу напередодні переговорів між Рузвельтом і Литвиновим. Він вважав, що встановлення дипломатичних відносин між Сполученими Штатами і СРСР вкрай необхідне, а Голод, особливо якщо він постав зі злої волі Сталіна, був каменем спотикання, що його слід було усунути. Дюранті мав глибокий вплив на те, як Рузвельт сприймав Радянський Союз. За словами Джозефа Елсопа,

загальновизнаним експертом у справах Радянського Союзу вважали московського кореспондента «Нью-Йорк Таймс» Волтера Дюранті... Характер його репортажів можна оцінити на прикладі трагічного голоду в Україні на початку 1930-х років, що його спричинив Сталін... Замовчування з боку Дюранті, а це було саме замовчування, тривало й далі, і ніхто із впливових осіб не наважився розповісти жахливу правду.

За такої атмосфери в Сполучених Штатах Рузвельтові та Хопкінсу потрібно було б бути геть інакшими людьми, щоб робити сміливі й підставові висновки про радянську систему та діяння й цілі Сталіна наперекір усім, кого в той час вважали обізнаним [у цих питаннях].²

Та все ж Дюранті був найочевиднішим симптомом чогось набагато проникливішого – стану суспільної думки, в якому правдива розповідь про сталінізм ставала майже поганим тоном в «освічених» колах. Юджин Лайонз, який від самого початку поїхав до Радянського Союзу з намірами захищати його, описав суперечливі відчуття більшості тодішніх західних спостерігачів:

Я повернувся до Сполучених Штатів у квітні 1934 року. Як ніколи гостро переді мною постала дилема: розповідати чи не розповідати.

До 1934 року надмірна віра в радянський експеримент перетворилася на інтелектуальну моду серед людей, чию думку

¹ Вже в липні 1932 року, невдовзі після перемоги на президентських виборах, Рузвельт пообідав з Дюранті й зазначив, що він «роздумував про можливість нової політики стосовно радянського уряду, якщо його оберуть». У чому саме полягала його позиція, було неясно, але «радники губернатора з міжнародних питань вважають, що Сполучені Штати могли б виграти, якби зайняли іншу позицію, відмінну від позиції республіканської адміністрації за останнє десятиріччя... Вже протягом деякого часу губернатор виявляє глибоке зацікавлення радянським експериментом, і сьогодні він провів кілька годин, розпитуючи Волтера Дюранті... про його багаторічний досвід перебування в Росії. "Ми помінялися ролями, – сказав губернатор. – Це було захопливо. Я увесь цей час розпитував його"». // *New York Times*, 26 липня 1932 р.

² *Alsop J. FDR, 1882–1945: a Centenary Remembrance.* – P. 249.

я цінував найвище. Мені стало зрозуміло, які саме розповіді про Росію бажала чути інтелектуальна еліта.

Редактори ліберального щотижневика запросили мене на ланч. Я мав би виявити ввічливість і люб'язність і підтримати їхні явно хибні уявлення. Мені надали можливість засудити книги про Росію, які забагато розповідали. Щойно повідомили про перейменування ГПУ на Комісаріат внутрішніх справ. Пішовши на компроміс із сумлінням, я міг би запевнити їх, що в країні Рад почалася нова епоха лібералізму. Та голод в Україні, жахіття з валютою, смертоносні постанови й полювання на ересь ще боліли в моїй пам'яті. Я натякнув на дещо із цих моїх думок. Здавалося, присутніх пройняло холодом; очевидно, я скоїв порушення: проткнув їхні шляхетні ілюзії. Олімпійська іронія ситуації полягала в тому, – і я не міг про це не думати – що таких людей, саме такого гатунку, в країні Рад знищували, як комах. Вони ідеально підходили до категорії дореволюційних інтелектуалів, які були вимушені ховатися в найтемніших щілинах, благаючи лише про одну милість – щоб їх не помічали.

Інших інтелектуалів правда лякала не менше. Вони розпитували про Росію і жахалися, коли я не давав очікуваних відповідей. Насправді, мені здавалося, що ці чоловіки й жінки, до глибини душі ображені несправедливістю буржуазного суспільства, стирали образу по-японськи, вчиняючи інтелектуальне харакірі...

Бажання «належати», а не бути політичним собакою на сні, було сильною спонукою мовчати чи принаймні обережно применшувати тяжкість ситуації.¹

Адміністрація Рузвельта була частиною тієї ж атмосфери суспільної думки в середовищі інтелектуалів, до якої належали Лайонз та багато інших. Не бачивши страхіть сталінізму, Рузвельт, схоже, мав таку саму «сліпу пляму», як і багато його сучасників.

До жалібних, часто сповнених болю благань про хоч якийсь втручання чи допомогу жертвам голоду, які надходили від менонітів, російських, єврейських, українських громад в Америці, ставилися із ввічливою байдужістю. Спираючись на ту частину угоди про визнання, в якій ішлося про взаємне невтручання у внутрішні справи іншої сторони, Держдепартамент відповідав, що оскільки ці події не стосуються ні американських громадян, ні їхніх інтересів, то будь-які дії з цього приводу неможливі, і що є «великий сумнів щодо існування будь-яких ефективних заходів допомоги, до яких міг би вдатися уряд».

Проте під кутом зору державної політики США тривожним наслідком того, що адміністрація Рузвельта не сприйняла «неерудовану», але правдиву розвідувальну інформацію, стало очищення Держдепартаменту від «російських спеціалістів», майже таке

¹ Lyons E. To Tell or not to Tell // Harper's, червень 1935 р. – CLXXI.; передрук у: American Views of Soviet Russia, 1917–1965. Ed. by P. G. Filene. – Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1968. – P. 107–108.

саме, як очищення від «китайських спеціалістів» на початку 1950-х років. Розчарований американсько-радянськими відносинами, Рузвельт незлюбив певних професійних дипломатів, особливо тих, які не поділяли його погляди на Радянський Союз.¹ Першим із них був Роберт Келлі. Келлі дотримувався політики Держдепартаменту не визнавати публічно існування Голоду, однак і далі вкрай критично ставився до радянської політики й методів. Він був твердо переконаний, що Радянський Союз не має наміру облишити свої революційні цілі. Перший американський посол у СРСР Вільям Буллітт прибув на місце дипломатичної служби з великими сподіваннями на дружні стосунки, але швидко розчарувався. У 1935 році він описував Союз як «націю, якою керують фанатики, готові принести в жертву своїй комуністичній релігії себе самих і всіх інших». Він доповів Держдепартаменту про те, що «ні Сталін, ні інші лідери Комуністичної партії анітрохи не похитнулися у своїх намірах поширити комунізм по всій землі». Буллітт був підданий ostracismу і з боку радянського уряду, і з боку Держдепартаменту.²

Рузвельт спробував покращити відносини з радянською державою, які залишали бажати кращого, замінивши в 1936 році Буллітта Джозефом Дейвісом. Наступного року на вимогу Дейвіса він скасував відділ у справах Східної Європи й відправив Келлі у дипломатичне заслання до Стамбула. Понизили й статус дипломатичної місії США в Ризі. Проте навіть такі заходи не задовольнили радянського посла Олександра Трояновського, який продовжував нарікати, що всі працівники закордонної служби США, які мали стосунок до СРСР, були «реакціонерами».³

Великим винятком, звісна річ, був посол Дейвіс, який характеризував Сталіна як «акуратну й скромну» людину й «непохитного демократа», який обстоював права людей «навіть якщо це ставило під загрозу його владу і партійний контроль».⁴ Дейвіс ніколи навіть не вірив у те, що сталінські показові судові процеси кінця 1930-х років були сфабриковані.⁵ У своєму останньому повідомленні з Москви він зайшов так далеко, що навіть стверджував: «що стосується Сполучених Штатів, то від комунізму тут немає жодної загрози».⁶

В умовах відсутності всесвітньо визнаних норм щодо прав людини і прагнення адміністрації США до тісніших зв'язків з радянським урядом Штучний Голод вважали внутрішньою справою радянської держави, розцінювали скептично або просто не згадували. Політики

¹ *Maddux Th. Years of Estrangement.* – P. 55.

² Там само. – С. 46–47.

³ Там само.

⁴ *Davies J. Mission to Moscow.* – New York: Simon & Schuster, 1941. – P. 191–192.

⁵ *Hollander P. Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba.* – New York: Harper Colophon, 1983. – P. 164.

⁶ *US Department of State. Foreign Relations of the United States: the Soviet Union, 1933–1939.* – Washington: GPO, 1952. – P. 557.

й впливові особи, які формували суспільну думку, або заплющували очі на сталінський голод із міркувань корисливої доцільності, або ж виявляли симпатію до Радянського Союзу, що було свого роду лакмусовим папірцем, який засвідчував їхню прихильність до справедливішого суспільства у США. Трагедія полягає в тому, що реальність існування масового голодування й переслідування стала настільки заполітизованою темою, що питання про факт існування голоду підпорядкували питанню індивідуальних політичних уподобань. Так завжди буває, коли людські проблеми розглядають крізь призму належності до правих чи лівих. І якщо ми хочемо винести із цієї трагедії якийсь урок, то він полягатиме в усвідомленні універсальності прав людини й людських страждань. Якщо прагнення до «більшого добра» чи боротьбу проти якогось «більшого зла» витлумачуватимуть так, що вони вимагають подвійних стандартів, які дозволяють заплющувати очі на несправедливість і лиходійство з боку тих, хто заявляє про свою належність до нашої сторони політичного спектру, то на жертви ніколи не зважатимуть.

Розділ 7

КОРОТКИЙ ВИКЛАД ГРОМАДСЬКИХ СЛУХАНЬ

Слухання Комісії з вивчення Голоду в Україні відбулися у таких містах: Вашингтон (округ Колумбія), Глен Спей (штат Нью-Йорк), Чикаго (штат Іллінойс), Воррен (штат Мічиган), Сан-Франциско (штат Каліфорнія), Фінікс (штат Аризона), Філадельфія (штат Пенсильванія). Було заслухано свідчення 57 очевидців Голоду 1932–1933 років. За допомогою слухань було зібрано значний корпус матеріалів про Голод. До того ж, оскільки всі свідчення було подано англійською мовою, або ж відразу у перекладі нею, то вони були набагато доступніші для членів Комісії та широких кіл громадськості, ніж докладніші усні оповіді українською мовою.¹

Комісія досягнула низки цілей, а саме:

1. Зібрання значного й цінного корпусу свідчень очевидців, що сприяє фактографічному розумінню Голоду.
2. Сприяння членам Комісії в осягненні живого, людського виміру Голоду.
3. Сфокусування уваги громадськості на українському Голоді завдяки прилюдному характеру слухань та їх висвітленню у пресі.
4. Налагодження зв'язку між Комісією та українською громадою в Америці, особливо тими її представниками, які особисто пройшли через Голод.

Віднайдення свідків, які погодилися би прилюдно свідчити, стало одним із найбільших організаційних завдань слухань. Представники громадськості, лідери місцевих громад, служителі Української православної церкви допомагали у пошуках очевидців. Страх перед репресивними діями щодо себе чи родичів, які залишились у Радянському Союзі, спричинився до того, що багато потенційних свідків не мали бажання свідчити прилюдно. Коли такі свідки виїжджали з СРСР, радянське законодавство передбачало покарання родичів «зрадників», навіть якщо вони не знали наперед про наміри чи дії «зрадника».² Відштовхувала людей також неунікна психологічна

¹ Повні транскрипти всіх слухань було оприлюднено у формі двох видань: *First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1986* (Перший проміжний звіт про засідання та слухання Комісії з українського голоду 1986 року). – Washington: Government Printing Office, 1987; *Second Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1987* (Другий проміжний звіт про засідання та слухання Комісії з українського голоду 1986 року). – Washington: Government Printing Office, 1988.

² Див. англійський переклад цього закону, що його було скасовано після смерті Сталіна: *Meisel J. H., Kozera E. S. Materials for the Study of the Soviet System*. 2nd ed. – Ann Arbor, Mich.: Wahr Publishing Company, 1953. – P. 196–197.

ціна, яку вони би мусили заплатити за згадки про болючі події. Очевидців, котрі не мали бажання свідчити, жодним чином не примушували брати участь у слуханнях.

Оскільки ті очевидці, які дали згоду на свою участь, часто передумували, працівники Комісії завжди намагалися залучити більше свідків, ніж було потрібно, й інколи привозили їх із місцевостей, де не було заплановано слухань. Наприклад, троє з п'яťох свідків приїхали здалеку до Глен Спею, двоє (з восьми) приїхали у Воррен з Клівленду, один (із шести) прибув до Сан-Франциско з Лос-Анджелеса; четверо (з 13) добиралися до Фінікса із Сан-Дієго.

На додачу до запланованих свідків майже на кожному слуханні за межами Вашингтона були так звані спонтанні свідки, які просто прийшли на слухання, не попередивши завчасно працівників чи членів Комісії про своє бажання дати свідчення. Такі очевидці загалом свідчили анонімно, без заздалегідь приготовленого викладу. Попри часові обмеження, що їх накладав графік голови Комісії у зв'язку з його обов'язками конгресмена, Комісія доклала всіх зусиль, аби дозволити таким незапланованим учасникам дати свідчення. Низка осіб, які не забажали засвідчити прилюдно, подали письмовий виклад та інші види матеріалу для протоколу; так само вчинили кілька представників громадськості.

Письмові заяви запланованих свідків мали обсяг 3–10 сторінок; вони здебільшого були написані українською, а англійською їх переклала д-р Самійленко, працівниця Комісії. Вона також перекладала англійською мовою усні свідчення спонтанних свідків (з української та російської), а також питання, на які свідки відповідали своєю рідною мовою. У необхідності мати письмовий виклад свідчення, на протигагу спонтанним усним свідченням, переконав досвід організації слухань у Глен Спеї. На той час лише один свідок приготував письмовий виклад, а решта спонтанно оповідали про те, що вони пережили. Їхні оповіді інколи значно відбігали від теми й виходили далеко за межі повноважень Комісії зі збирання інформації про штучний Голод в Україні. Зважаючи на часові обмеження слухань, часто поставала потреба нагадати свідкам, що хоча є дуже багато питань, які викликають виправдану стурбованість, конкретні повноваження Комісії вимагають, щоб вона обмежилася розглядом лише питання Голоду. Тому після слухань у Глен Спеї очевидців просили обмежити їхні свідчення лише тим, що вони самі пережили під час Голоду, і давали їм змогу вказати також таку інформацію, як місце і дата народження, кількість членів сім'ї та інші факти, які є звичною частиною усної історії.

Деякі свідки, прийнявши початкове відважне рішення свідчити прилюдно, охоче надали багато докладної інформації про те, що вони пережили під час Голоду, але вдалися до використання псевдоніма, посилаючись на страх перед репресіями проти їхніх родичів, які залишилися в Радянському Союзі. 20 з 57 свідків, які свідчили Комісії, використали псевдоніми, а решта 37 погодилися, аби до протоколу

внесли їхні справжні імена. На страх перед репресіями щодо родичів, які все ще мешкають у Радянському Союзі, свідки вказували як на основний чинник, який не дозволяв їм використовувати справжні імена. Наприклад, коли сенатор Ді Консіні запитав свідка Івана М. про те, чому він відмовляється від внесення до протоколу його справжнього ім'я, той відповів: «Я маю сестру з таким самим прізвищем, яка відбула покарання в Сибіру. Їй не дозволили вернутися в Україну, а змусили жити в Прибалтиці. У 1937 році люди виїхали, а вони знищили всіх, і якщо вони дізнаються моє прізвище, вони і її знищать».¹

Свідків було майже порівну – жителів міст, переважно Києва, Харкова, Одеси та Полтави, та колишніх селян, які зазвичай мешкали за 30–60 кілометрів від цих міст. На час Голоду вік свідків був різний, більшої частині було 7–15 років, але інколи вік свідка значно відбігав від звичного. Наприклад, у сім'ї Петренків з Фінікса була дочка, яку Голод застав у трирічному віці, а її 93-річний батько пам'ятав не лише Великий голод 1932–1933 років, а й дореволюційні події.²

Ключовим елементом слухань було отримання інформації від свідків, подібно до того, як це роблять, коли записують усну історію. Лише інколи поставали проблеми з освіченими міськими мешканцями, яких радянська влада напевне вважала активістами (на активістів режим покладався у справі виконання директив своєї політики). Часом, коли їх просили описати їхню роль у хлібозаготівлях, вони давали ухильні відповіді.

Часто під час слухань у формі низки конкретних запитань до свідків поставала об'єднавча тема, яка потім повторювалася. Зазвичай причина цього явища полягала в тому, що якийсь свідок заторкнув важливе питання або член Комісії бачив необхідність прояснити певне конкретне питання для протоколу. Наприклад, питання, що їх поставили члени Комісії на слуханнях у Чикаго, скупчилися навколо випадків людоїдства. Свідків запитували не лише, чи вони особисто знали про такі випадки, а й чи не знають вони про те, чи засуджених за людоїдство судив суд присяжних. А от питання у Воррені стосувалися ролі радянського режиму у створенні Голоду й мовчазної змови щодо його жертв. Один із найпромовистіших епізодів трапився у Фініксі: коли свідка Надю Гармаш спитали про те, «чому люди не піднялися на бунт» проти катів, вона відповіла: «як можна піднятися, коли помираєш із голоду».³

Ще одним важливим складником деяких слухань була взаємодія між головою, свідками та слухачами. У Чикаго, де головував Дейвід Рос з Американського єврейського комітету, представник голови Комісії за посадою, більшості незапланованих свідків дозволили відійти від протоколу й не звертатися до членів Комісії. Натомість вони говорили прямо до слухачів, не лише про трагічні події 1932–1933 ро-

¹ Second Interim Report. – P. 38.

² Там само. – С. 41–43.

³ Там само. – С. 50.

ків, а й про те, що їм важко доносити цю інформацію до їхніх американських друзів. Вони вказували на те, що ділитися пережитим їм заважали невіра та брак інтересу з боку американців.

Свідкам дали свободу вибудовувати їхні особисті свідчення, як їм зручніше, однак попри це в загальній масі історій вималювалися певні спільні підходи. Наприклад, розповідаючи цілком на власний розсуд, свідки рідко відразу ж занурювалися в події 1932–1933 років. Натомість вони радше підходили до головної теми, розповідаючи про події, які передували цим рокам – зазвичай це була історія родинної генеалогії чи життя за непу в 1920-х роках.

Іван Касьяненко завважив, що коли він народився:

Це ще був період непу (1921–1927). Було що їсти і нас ніхто не займав. Був вільний ринок, і люди могли встати на ноги. А як у нас, то у нас було найбільше пшениці і цукрових бур'яків. Держава фактично не брала, держава купляла. Податки були досить низькі. Люди продавали бур'яки і отримували за це цукор та ще й до того гроші.¹

Данило (псевдонім) завважив, що після революції уряд відібрав 16 гектарів землі в його батька, залишивши йому два гектари для прогонування сім'ї з вісьми осіб:

Ми дістали п'ять гектарів землі і працювали незалежно, на себе, і були дуже заможні. Нам дуже добре велося, і до 1929 року ми та інші селяни були дуже добре забезпечені і мали стільки, скільки ми мали до революції. Але в 1929 році в селян все забрали і віддали худобі та на насіння, а селян змусили працювати в колгоспах.²

Анна Пилипюк та Анна Портнова розповіли, майже в ліричних тонах, про відродження українського націоналізму протягом 1920-х років. А. Пилипюк сказала: «Я почала ходити до школи в 1928 році. Якийсь короткий час це було чудово. Вчителі були віддані своїй роботі і навчали нас українською мовою. Потім ситуація почала мінятися. Я дуже мало розуміла з того, що відбувалося».³ А. Портнова сказала про роки перед Голодом:

Я пам'ятаю, як опинилася в одному з тих сіл (під Києвом), коли я була маленькою дитиною і ще не ходила до школи. Мамині тітки й бабуся колись там жили. Це було віддалене село, і хоча революція вже відбулася на ньому... люди все ще були спокійні й навіть радісні, на свята було багато доброї, смачної їжі на столі, а українські красуні одягали знамените намисто, особливо коралі та намисто зі срібних монет, багато.

¹ Там само. – С. 10.

² Там само. – С. 122. Йдеться про те, що в Україні комітети незаможних селян (комнезами), яких у Росії не було, майже до кінця 1923 року мали дозвіл конфіскувати надлишки землі та майна в «куркулів». Таку землю й майно потім розподіляли між менш заможними селянами, як правило, членами комнезамів, які самі ж спочатку й вирішували, хто був куркулем, а хто ні.

³ First Interim Report. – P. 109.

шовкових стрічок, які спадали з верхівок заплетених кіс, та вишиванки. Це було так прекрасно.¹

Свідки пригадали, що напередодні Голоду радянська влада розпочала кампанію придушення відродженого духу націоналізму. Вона скерувала свій напад на українську інтелігенцію та Українську автокефальну церкву:

на початку голоду (власне, на початку колективізації. – *Прим. працівників комісії*) передовий клас на селі заарештували й знищили; наприклад, українських вчителів, голову церковного хору та всіх жителів, яких вони називали «інтелігенцією». І на церкву були великі нападки. Священика заарештували, а мого батька заарештовували сім разів. Його тримали в холодній воді в підвалі, щоб він зрікся і пішов, бо вони хотіли вигнати його із села Городецького (Валентин Кочно).²

Підозрювали, а інколи й переслідували громадян з вищою освітою. А Пилипюк засвідчила:

Я пригадую, що мій батько й дід мали велику бібліотеку. Обоє мали ступені в галузі сільського господарства й цікавилися ботанікою. Вони тримали бджіл і проводили експерименти зі щепленням фруктових дерев... Одного осіннього вечора 1929 року, на Покрову (за старим стилем), наш будинок ретельно обшукали. Більшість книжок конфіскували, а решту знищили. Мого батька забрав «воронок». Ті, хто проводили арешт, не пояснили нам причини. Мої брати і я плакали так сильно, що в нас пересохли губи і нам стало холодно. Це сталося на мій восьмий день народження.³

Свідки розповідали про низку подій як про прелюдію до власне Голоду. Першим лихом, яке вдарило по українському селу, стала колективізація на основі ліквідації куркулів як класу. Спочатку, в 1928 році, запровадили перерозподіл «надлишку» землі та майна куркулів і конфіскації у формі податків:

В час непу мій вітчим мав маленьку крамницю в селі Колодязна й 22 гектари сільськогосподарської землі на хуторі Другий Восьмерник, бо нас було 11 в сім'ї. В 1928 році господарство було розділено з економічних мотивів, а в 1929 році ту частину, що лишилась, конфіскували у колгосп без будь-якої компенсації (Олександр Меркело).⁴

В останні місяці 1929 року відбувся перший етап «ліквідації куркулів як класу», що значило цілковиту конфіскацію. Свідок Олексій Кейс пояснив:

Мої батьки були багаті селяни. За часів непу мій батько мав 50 гектарів землі. Він мав молотарку, трактора, коней, корів,

¹ First Interim Report. – P. 115.

² Там само. – С. 118.

³ Там само. – С. 109.

⁴ Second Interim Report. – P. 15.

снопов'язалку, лобогрійку та іншу техніку. Мій тато був дуже майстровий, і він сам все робив. В листопаді 1929 року його розкуркулили та забрали все, що йому належало. Після цього мені як соціально чужому не дали довчитися у профтехнічній школі, у яку я поступив.¹

У парі з розкуркуленням ішла колективізація, яка рідко коли була добровільною:

У моїх батьків було шестеро дітей, і можна сказати, що вони були бідні, хоча їх вважали середняками. Але коли вони відмовились вступити до колгоспу, то їх назвали підкуркульниками. Ось так все й починалось (Мотря С.).²

Однією з форм тиску стала погроза розкуркулення, якщо не в ролі куркуля, то «підкуркульника» чи «кулацького агента». Іван Даниленко пригадав, що хоча його батько не був куркулем «за їхнім означенням», тим не менш, він був «незалежним і просто не розумів, як можна добровільно вступити до колгоспу».³

Відмова вступити до колгоспу тягнула за собою загрозу покарання. Свідок Чимиш спостеріг, що

будь-хто, хто вирізвився тим, що не хотів вступати до колгоспу, не міг залишатися в селі. Вони мусили піти. Вони йшли і ставали робітниками. Багато так і вчинили, бо проти куркулів не було дискримінації. Розкуркулені чи колишні багаті селяни могли працювати пліч-о-пліч з іншими класами у промисловості. І їх здебільшого хвалили, бо вони були дуже добрими робітниками.⁴

Коли батько Івана Даниленка відмовився вступити до колгоспу, його змусили виконувати план хлібозаготівлі сусідів, на додачу до його власного. Іншим селянам пощастило менше: у них забрали домівки та майно. «Вони забрали наших волів і коня, і зрештою нашу корову, кинули батька до в'язниці і вигнали нас із дому, дозволивши взяти той одяг, який був на нас, але нічого з їжі» (Мотря С.).⁵

Серед свідків були не лише жертви колективізації, а й ті, хто, власне, брав участь у цьому процесі. Микола Чимиш працював у той час вчителем. У відповідь на запитання про те, як він заохочував селян вступати до колгоспів, він сказав:

Я не можу висловити це одним словом. Мені потрібна година. Було багато, багато різних методів. Я не був членом партії чи комсомолу. Через те що я не був комсомольцем чи компартійцем, я міг обходити багато правил, які стосувалися членів цих організацій, і я дуже часто був з людьми, які не належали до партії, однак допомагали з колективізацією і яких зневажливо називали «безпартійні покидьки». Як один із колекти-

¹ Там само. – С. 19.

² First Interim Report. – Р. 149.

³ Там само. – С. 78.

⁴ Second Interim Report. – Р. 127.

⁵ First Interim Report. – Р. 149.

візиторів села, я мусив залучити до колгоспу принаймні 20 нових членів, і я придумав, як це зробити, щоб завдати найменше бою. Я знав двох вчительок, які були дочками сільського священника. Їхній батько ще жив, і його поважали в селі. Отож, я поговорив з ним і попросив спробувати переконати селян вступити до колгоспу добровільно, бо іншого виходу не було. У них забрали би майно або вислали би в інші регіони країни.¹

Зачасту відмова вступити до колгоспу та розкуркулення (ці два чинники були нерозривно пов'язані) тягнули за собою виселення на Крайню Північ. Хоча сім'ю Олександра Меркела не депортували, він пригадає, що це зробили з багатьма іншими сім'ями в його селі:

В зимові морозні ночі з села та околиць вивозилися цілі родини до залізниці в Дворічній, вантажилися в товарні вагони й цілими ешалонами відправлялися в Сибір: то були – Рогові, три родини, Посохові – дві родини, Полтавці – чотири родини та Сокирки – дві родини. Інші – ніколи не повернулися. У решти селян, так званих кулаків, конфіскували власність та передавали її в колгоспи без будь-якої компенсації, а їх родини виганяли із їхніх хат. Те саме вчинили з колишніми непманами, які не встигли вчасно залишити село – родини Штангеїв, Галкіних та Геркових. Родину Галкіних, які не захотіли залишати власного дому, силою посадили на сани без верхнього одягу, вивезли в поле і кинули в сніг, де всі вони й замерзли... до селян, які мешкали на колишніх хуторах, ставилися з особливою жорстокістю. На «колових» хуторах виганяли з хат всі 8 чи 10 сімей у чому були, а всі будівлі перетворювали на хліви. У разі спротиву на допомогу сільським активістам викликали спеціальний підрозділ міліції. Така доля спіткала хутори Перший та Другий Восьмерник і багато інших.²

А от Василь Самійленко особисто пережив трагедію вислання:

Це було наприкінці 1929 року. Мені було 13 років. Увечері до мого дому приїхав фургон ОГПУ. Вдома була моя мама і вся сім'я. Старший офіцер ОГПУ витягнув документи і прочитав перед усією сім'єю цей наказ. Візьміть із собою лише те, що можете одягнути, і щось поїсти. Вас заарештовано. Вони вивели всіх нас і повантажили у фургон. Повезли нас на далеку залізничну станцію Ічня. Ми їхали всю ніч. На станції були товарні вагони, в яких перевозили велику рогату худобу та інших свійських тварин. Вони відчинили двері і замкнули нас всередині. Вони не сказали нам – замкнули двері, не сказали нам, куди ми їдемо. Там не було повітря, тільки маленькі отвори в даху вагонів. Ми їхали трохи більше тижня. Нікому не дозволяли виходити. Ніхто не міг випорожнитись надворі. Все, всі відходи викидали через вікна.³

¹ Second Interim Report. – P. 129.

² Там само. – С. 15.

³ First Interim Report. – P. 102.

Сім'я свідка Самійленка зрештою опинилася в трудовому таборі в Архангельську, де вони мусили боротися з морозом і голодом, перш ніж втекли.

Хоча голод настав лише восени 1932 року, нестача харчів стала нормою від початку розкуркулення та колективізації 1929–1930 років. «Від 1929 року, початку індустріалізації та колективізації, наша родина та все населення Одеси страждало від великої нестачі їжі» (Святослав Караванський).¹ «Розгорталася колективізація і почалася нестача їжі... до 1931 року мій батько кілька разів їздив на Кубань, аби виміняти дещо з одягу матері на борошно. Скоро одяг скінчився, і їздити стало важко» (Іван Даниленко).² А. Бутковська (псевдонім) завважила:

З початком примусової колективізації сільського господарства 1930 року різко поменшало харчів, які привозили на міські ринки. Восени 1932 року на ринках Харкова їжі було обмаль. Спочатку ми почули чутки, а потім дізналися про факти того, що відбувалося в селі.³

Свідки були солідарні в тому, що причиною Голоду 1932–1933 років був не неврожай. Леонід А. сказав, що «в 1932 році, під зиму, людей послали полоти посіви. Урожай 1932 року був дуже добрий, врожайність 37 центнерів з гектара. Зерно забрала влада. Вони нічого не лишили людям». Іван Касьяненко також завважив, що:

В 1932 році був добрий врожай. Все було вдома звезене, ніхто й не думав, що трапиться. Була зима, коли прийшли забирати все збіжжя, що було змолочене, в мішках. Забрали все збіжжя не тільки в нас одних, але й у всьому селі, бо в нас було велике село – 6000 людей жило там.

Скрізь було чути плач. Ті, хто забирали зерно, виконували наказ безжалісно. Я пам'ятаю як сьогодні – чоловік утік, а вдома лишилися дружина й троє дітей. Вони забрали абсолютно все – корову, чи поросята були які, забирали все. Жінці не було чого робити. Вона дітям сказала, щоб ішли, а сама запалила хату й повісилася.⁵

Очевидці чітко свідчили про те, в чому вони вбачали основну причину Великого голоду 1932–1933 років – конфіскація зерна, яку здійснили сільські активісти, так звані 25-тисячники. Це міські робітники,

¹ Там само. – С. 78.

² Там само. – С. 76.

³ Second Interim Report. – Р. 23.

⁴ First Interim Report – Р. 131. Згідно з офіційною радянською статистикою, врожай 1932 року був нижчий за середній врожай того періоду, але не настільки низький, щоб спричинитися до голоду. Проте, як завжди, врожайність змінювалася від місцевості до місцевості: в одних районах була добра, в інших середня, а ще в інших нижча за середню. Однак жоден свідок із України не описував урожай 1932 року в тій місцевості, де тоді мешкав, як поганий.

⁵ Second Interim Report. – Р. 10.

яких завербували для постійної роботи на селі.¹ Свідок Меркело описав 25-тисячників, які прибули в його село:

Середнього віку чоловік, добре вгодований, добре одягнений, винаймав із сім'єю (дружиною та сином) найкращий будинок на селі. Регулярно діставав із Москви спеціальні пакунки з харчами, ласощами та всім іншим, що було потрібно для зручного життя. Він заснував місцевий актив переважно з малописьменних та іноді злочинних елементів. Якщо таких не вистачало, мобілізував інших колгоспників, місцевих вчителів і т. ін. і вірно виконував свій без слів зрозумілий план. Сталося так, що той агент жив у сусідньому будинку.²

Конфісковувати зерно 25-тисячникам допомагали члени комнезамів³ і/або ударних бригад. У цілому тих, хто допомагав конфісковувати зерно, свідки вважали негідниками. За словами свідка Кочно,

Комнезами, чи так звані комітети незаможних селян, складалися з найгірших кримінальних елементів із місцевого населення. Вони були або ледарями, або злочинцями, які не хотіли нічого робити і лише крали та були найбільшими злочинцями на все село... Вони їздили підводами по 8–12 чоловіків. Всі вони були членами комнезамів... Вони мали навіть спеціальні пруті, щоб перевіряти подвір'я, чи не сховали люди зерно чи продукцію під землею.⁴

А. Пилипюк описала «збирання хліба», що його провели в її селі:

Шодня бригада з кількох міцних чоловіків із чекістом на чолі приїжджала до нашого дому. Він на грудях носив медалі, і люди звали його «товариш Фішер». Він наказав своїм попроштрукувати всі стіни, стелі й підлоги довгими щупами. Він погрожував чоловікам, що їх заарештують, якщо вони не знайдуть зерна. Фішер почав дражнити мою мачуху і дратувати її різними неприємними жартами. Я і мої брати заплакали. У якийсь момент моя мачуха так розсердилась, що схопила один із батькових теслярських інструментів й кинула ним об піч. Він відлетів від печі і мало не вдарив Фішера в голову. Після цього випадку мою мачуху не раз викликали до суду...⁵

Деякі свідки вказували на неоднорідність складу ударних бригад. Яків К. сказав:

¹ Класична монографія про 25-тисячників: *Viola L. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization.* – New York: Oxford University Press, 1987.

² Second Interim Report. – P. 15–16.

³ Див. короткий виклад історії цієї організації, яка існувала лише в УСРР, у: *Mace J. E. The Komitety Nezamozhnykh Selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920–1933 // Soviet Studies, October 1983.* – XXV:4. – P. 487–503.

⁴ First Interim Report. – P. 118–119.

⁵ Там само. – С. 110.

У 1932 році я був студентом. Нас, студентів, перемішали чи записали в комсомольці й відправили в села заготовляти зерно та різні продукти. Конфіскації були, бо уряд наполягав на тому, що певні особи в селі не виконали свого плану хлібзаготівлі. Ми, студенти, нічого не знали про політику Москви і вірили тому, що говорив уряд, що ціла країна у скруті.¹

Кілька свідків брали участь у пошуках зерна під примусом, через свій фах. Така доля спіткала багатьох вчителів. Одна з них, Марія Н., розповіла досить докладно про те, що вона пережила як сільська вчителька, коли її примусово «завербували» в бригаду збирати зерно, за її словами, «до останнього кілограма, до останньої зернини». Вона пригадала, як була присутня при формуванні такої бригади:

Одного вечора керівництво сільської партійної організації наказало провести збори партійних активістів та шкільних вчителів у сільраді. Чинюник від райкому говорив про те, що необхідно створити колгоспи й організувати бригади для пошуку зерна, щоб зібрати його «до останнього кілограма, до останньої зернини».

Я була свідком того, як двоє членів партії здали свої парт-квитки після того, як їх назвали «ворогами народу», пізніше їх заарештували.

Наступного дня сільських активістів поділили на ударні бригади, які були розіслані в кожен куток села. У кожній бригаді був росіянин. Для селян почалися чорні дні. Ударні бригади мали гострі металеві вила, які селяни використовують, аби громадити сіно. Вони переходили від хати до хати, протикали стіни, обшукували хліви й подвір'я, намагалися знайти зерно і відбирали все, навіть випечений хліб.²

Марія Н. описала, як вони увійшли до двох хат посеред ночі – до дому священика та дому смертельно хворого туберкульозника. У кожному випадку процедура конфіскації зерна була жорстоко егалітаристська – на соціальний клас чи фізичний стан жертви не зважали:

Спочатку ми ввійшли в хату священика. Надворі було темно. Керівник бригади наказав священику, отцю Скіцькому, відкрити двері й пригрозив, що інакше їх виламають. Священик, одягнений у нічне, відкрив двері. На підлозі, де спала родина, сиділа його дружина, теж у нічному одязі, і їхня дочка, якій заборонили відвідувати школу. Сім'я священика була перелякана. Спочатку його спитали: «Де зерно і скільки його там?» Після того, як священик сказав, що зерна немає, бригада почала обшук. Я вперше на власні очі бачила, як бригада проводить обшук. Перевернули всю хату. Ретельно обшукали кожен закуток, в тому числі й плиту. Все всередині і ззовні обшукали до найменшої тріщини, включаючи попіл і черепки на плиті. Ікони перевертали. Підлогу, стелю і солом'яну стріху попротикали металевими щупами. Так само і в передпокої, хліві та на подвір'ї.

¹ Second Interim Report. – P. 52–53.

² First Interim Report. – P. 150–151.

Повернувшись до хати, члени бригади знайшли шматок хліба і кілька пригоршень борошна, схованого в ліжку. Знайдене конфіскували, а священника заарештували. Бригада переходила від господи до господи і всюди конфіскувала зерно однаково. Який селянин протестував, мусив вислуховувати зливу лайки по-російськи.

Бригада зайшла в хату розкуркуленого селянина. Власника вже вислали до Сибіру. У його дружини була остання стадія туберкульозу легенів, і вона лежала прикута до ліжка, а в її дев'ятирічній доньки з голоду опухло лице і все тіло. Мені було дуже важко описати ту жахливу картину, яку я застала, а тим, хто її не бачив, було важко повірити мені. Хата стояла занедбана після розкуркулення, шибки вибиті, а дірки запхані сіном. Виснажена жінка з глибоко запаленими очима мовчки лежала в брудному ліжку. Її кістки були вкриті жовтою шкірою, і вона харкала кров'ю. Маленька дівчинка не ходила до школи, бо в неї не було одягу, взуття і бракувало належного соціального походження. Метод конфіскації зерна й тут був той самий. Вони знайшли півбуханця випеченого хліба. Маленька дівчинка пояснила, що хтось приніс хліб до хати попередньої ночі і що вона, не ївши три дні, з'їла половину буханця з водою і залишила решту на потім. Хліб забрали попри невідступні благання дівчинки залишити трохи для її хворої мами. Керівник бригади пригрозив вислати дівчинку до Сибіру, а коли вона підійшла до нього, він так сильно штовхнув її, що вона впала на підлогу.¹

Під час обшуків не лише конфіскували їжу, а й інколи заарештовували власників та виганяли їх з дому:

Мого батька заарештували під час останньої кампанії конфіскацій, бо він не міг виконати свого плану. У в'язниці вони змусили його віддати останні крихти хліба, які залишилися після того, як решту хліба вирвали в його дітей. Але комуністичний уряд все ще був незадоволений, і скоро всю сім'ю, разом із шістьма малими дітьми, викинули з дому. Вони не дозволили нам взяти їжі чи одягу, навіть для найменших дітей чи нашого дідуся, якому було за 80.

Нас відвезли за 50 кілометрів до маленького села поблизу залізничної станції, куди звозили розкуркулених селян з восьми сусідніх сіл. Там нас довго тримали. Годували обмаль, але ніхто нас не чіпав. Кожен мусив діставати їжу, як міг. Невдовзі помер мій дідусь та двоє з дітей. Потім помер мій батько, залишивши маму доглядати двоє дітей. На той час я вже мала двійко власних.

Мою сім'ю не вислали, як багато інших сімей, а просто помістили в розвалену хату. Інколи вночі я ходила відвідати маму, маленького братика й сестричку; вони опухли й ослабли з голоду. Вони чекали на мене з надією, що я принесу їм щось поїсти, але я не могла багато їм допомогти, бо я і мої діти теж голодували (Палажка Олефіренко).²

¹ First Interim Report. – P. 151–152.

² Second Interim Report. – P. 39–40.

Хоча серед сільських активістів, які брали участь в роботі хлібозаготівельних бригад, були росіяни та українці, деякі свідки не хотіли звинувачувати своїх земляків. Одне з найбільш зворушливих свідчень дала П. Олефіренко, описавши, як бригадир жнивварів не дозволив їй піти з поля, щоб поховати доньку:

Невдовзі після того померла з голоду моя найстаршенька, якій було вісім років, а незабаром і моє шестимісячне немовля – воно померло, бо в мене висохло молоко. В колгоспі нам давали їжу, в якій не було що їсти.

Одного дня моя донечка підійшла до мене в полі. Вона заливалася слізьми, і я відразу здогадалась, що померло моє дитинча. Коли вона підтвердила мої страхи, я попросила бригадира відпустити мене додому поховати дитину. Бригадир був на коні й говорив гучним злим голосом – він відмовив. Я не зрозуміла його і почала іти з поля.

Він голосно крикнув мені навздогін розлюченим голосом, що якщо я зроблю ще один крок, то він зіб'є мене на землю і роздушить, як жабу. Він навіть спробував це зробити, але кінч не слухався віжок.

Я не пам'ятаю, що він сказав, бо я й далі думала про мою малесеньку донечку. Я таки зуміла вирватися додому. Я загорнула малечу в білу ковдру, взяла її на руки і пішла на цвинтар.

Труна була дуже мала, але мені було важко викопати могилу, бо сил вже не було. Через кілька днів двоє найменших мого дівера померли й були поховані, батьків не було. Могили були зовсім неглибокі, бо й копачі були дуже ослаблені з голоду.

Сестричка й братик померлих діточок допомагали вкрити труну, кидаючи землю своїми маленькими рученятками.¹

Коли П. Олефіренко спитали, чи був той жорстокий бригадир росіянином, вона відповіла: «Він був українцем... його добре знали в селі».² Після закінчення слухань П. Олефіренко, помітно засмучена, підійшла до одного з працівників комісії і спитала, чи правильно вона вчинила, що розкрила національність бригадира. Її запевнили, що це, безумовно, так.

Пасивний спротив конфіскації зерна був нормою. Надя Гармаш спостерегла, що «ніхто не скаржився... всі знали, що відбувається, але люди мовчали про це». У відповідь на запитання сенатора Ді Консіні про те, що заважало людям збунтуватися, вона сказала: «Як можна піднятися, коли помираєш з голоду? ...Людей придушили».³ Коли член комісії У. Мазуркевич спитала про те, як партійні чиновники пояснювали ситуацію, Микола Костирко відповів, що

не було змоги спитати когось про ситуацію у світі. Деякі люди, комуністи, але дуже добрі люди, сказали мені, що це дуже трагічно, але ми нічого не можемо вдіяти. Я дістав звістку від

¹ Там само. – С. 40.

² Там само. – С. 41.

³ Там само. – С. 50.

свого родича в Москві – я розповів йому, але він нічого не міг зробити. Це наказ Сталіна і все.¹

Під час першої хвилі колективізації спротив села був поширений, хоча й не такий масштабний. Згадуючи шкільні дні, Зиновій Туркало сказав, що в околі Києва селяни вбили багатьох 25-тисячників. Кожного разу на похорон запрошували шкільний оркестр: «Для нас це була дуже радісна подія, бо щоразу, коли когось вбивали, нас забирали до села, годували, а тоді ми грали на похороні. І щоразу ми з нетерпінням чекали наступного похорону, бо для нас це значило поїсти».²

Микола Костирко також засвідчив активний опір селян колективізації:

У селі Новоархангельському був спротив колективізації. Село чинило опір колективізації та непомірним ставкам зернових податків. Кілька активістів було вбито, і міліція не могла придушити цей заколот. Скільки селян вбили на місці, я не знаю, але щодня під вечір я йшов до залізничного депо і з боєм у серці спостерігав, як групи селян із села садять у вантажні вагони – цілими сім'ями з маленькими дітьми – і відправляють до Сибіру.³

Навіть пізніше, під час Голоду, траплялися випадки, коли селяни чинили опір. Одним із таких епізодів був бунт на залізничній станції Сагайдак. Д-р Валентина Савчук описує:

Одного ранку... я бачила, як люди з Кіннів бігли до залізничної станції.

Вони пробігли повз наше вікно через наше подвір'я, переважно жінки. Через кілька годин дехто з них вже біг назад й тягнув за собою мішки з зерном. Вони навіть не мали сили нести їх.

Мій батько потім розповів мені, що люди із довколишніх сіл пішли до засіків, повних зерна, й в пориві люті пограбували їх. Сторожі не могли їх стримати. Однак з Полтави прислали додаткові загоны. Людей топтали кінями, били, багатьох поранили. Зерно в них забрали й увесь натовп відтиснули до ринкової площі.

Захищаючи себе, люди скупчилися. Їх силою роз'єднали, побили, позаарештовували і відвезли до в'язниці у Полтаві. Комуś таки пощастило втекти, забравши трохи зерна, але загалом більшість лишилась ні з чим.

Наступного дня хтось дав наказ роздати по декілька кілограмів гороху кожному, тоді як засіки тріщали від пшениці та іншого зерна. Власне, пшениця й інше зерно горіли від самозаймання, бо якщо зерно не перекидати й не провітрювати, воно горітиме.⁴

¹ Second Interim Report. – P. 10.

² First Interim Report. – P. 96.

³ Second Interim Report. – P. 5–6.

⁴ First Interim Report. – P. 144.

Після надання позики насінням і фуражем 25 лютого 1933 року частину зерна, «позиченого» колгоспам, було спожито в їжу під час весняної посівної кампанії. Леонід А. зазначив, що хоча корів, коней, овець та кіз забрали з особистих садиб і передали колгоспам,

у цих колгоспах було нікому працювати, бо люди голодали. По всіх колгоспах тих, хто ще міг ходити, послали на роботи. Для робітників працювала кухня, так звана польова кухня. Вони їли в полі. Нікому не дозволяли брати їжу додому.¹

О. Меркело також зазначив, що

Колгоспників змушували працювати від ранку до смерканку за мізерну платню. У полі якийсь обід, й іноді за певну кількість трудоднів їм перепадало трохи зерна, але цього було аж ніяк не досить, аби прогодувати сім'ю. Одяг і взуття було ніде купити – до того ж, за них нічим було платити.²

Нерідко колгоспники так підупадали на силі, що треба було привозити робітників з інших регіонів країни, щоб сіяти, полоти й збирати врожай. О. Кейс спостеріг:

У 1933 році, коли по колгоспах люд повимирав з голоду, мобілізували таких заводських робітників, як я, на польові роботи. Нас із заводу в Єнакієвому забрали 400 молодих хлопців і дівчат. До нас приєдналися 70 молодих робітників зі Звірівки й Софіївки. Нас відвезли в село Корсуново, за 12 кілометрів від Єнакієвого. Там було три колгоспи: один «Прометей», два інші звались «Колгосп імені Шевченка». В Корсуново жили лише 10 сімей. І в усіх колгоспах люди або вимерли, або повтікали. 470 людей, змобілізованих на роботу в колгоспах, поділили на три робочі бригади по 150 робітників у кожній.

Двічі на день нам давали капусту і там ото трошки олійкою политу, яку привозили туди, де ми працювали. Ці харчі нам у металевих баках привозили. На всі три колгоспи був лише один кінь.³

Подібне спостереження зробила Лідія А.: до весни 1933 року більшість селян були настільки виснажені, що мало хто був у стані орати землю в колгоспах:

Під примусом уряд організував так звані бригади для роботи в колгоспах. Студенти, службовці та робітники були змушені в них працювати. Я поїхала з групою студентів до села Пишеноківка, розташованого за 150 кілометрів від Харкова. Нас поселили в приміщенні школи і сказали не виходити на двір вночі і не відкривати дверей. Ми працювали в полі, прополюючи цукрові буряки.

Потім кілька днів падав дощ, і ми не могли працювати. Коли по обіді дощ припинився, прийшов бригадир з кількома

¹ Там само. – С. 131.

² Second Interim Report. – Р. 16.

³ Там само. – С. 20.

жінками, і ми пішли в поле. По дорозі жінки зайшли до хати, думаючи, що там є працездатна жінка. Жінка сиділа за столом з хлопчиком, і вони їли. Виглядали вони жахливо. Вони ніяк не зреагували на стукіт у двері. Жінки пробурмотіли щось між собою, вони були занепокоєні й налякані. Ми мовчки йшли за ними.

Ми повернулися до Харкова на світанку, і нам не дозволили йти додому. Натомість нас забрали до інституту, попри те що ми були голодні й брудні. Коли приїхали урядовці, посильна сказала мені, що мені треба сходити до особливого відділу. Керівник спитав мене, що я бачила. Я сказала нічого. Тоді він сказав, іди і нічого не говори.

Я була налякана й так і не спитала інших, чи їх викликали в той самий відділ. Ходили чутки про людоїдство, і я подумки повернулася до того моменту, коли шепотіли між собою жінки.

Настало літо, і бригади знову висилали в села збирати врожай. Різні заклади, промислові заводи та організації брали на себе так зване шефство над колгоспами. Це значило, що шефська організація несла відповідальність за допомогу закріпленому за нею конкретному колгоспу чи селу. Жіночі партійні організації відкривали центри догляду за дітьми, дитсадки та відвозили їжу й одяг нужденним.

Коли ми приїхали, жінка-керівник повела нас показати, що вони зробили. Будинок був прибраний. Діти були чисті, вони сиділи на траві, а навколо них лежали іграшки. Діти не звертали увагу ні на що. Вони лише виривали траву і їли її. Директорка поскаржилася: «Ми їх годуємо, а вони й далі їдять траву».

Я ніколи не забуду цих дітей, і не знаю, що з ними сталося. Чи вони зрештою одужали й вирости нормальними людьми? У той час вони не жили нормальним життям. Вони не могли сконцентруватися. В їхніх очах не світилося життя. Навколо них валялися іграшки, а вони хотіли тільки рвати траву і їсти її.¹

Робітникам радгоспів було легше із заготівлею продуктів – позаяк тих, хто працював, вважали працівниками, а не співвласниками кооперативного господарства, то держава була зобов'язана платити їм за роботу. О. Меркело зазначив, що

ситуація в радгоспах була не така жахлива, як у селах. Трудивники та інші службовці отримували зарплату й пайку, хоча й поганеньку. У кооперативних магазинах можна було щось купити, і атмосфера була не така гнітюча.²

Макс Гармаш спостеріг:

У той час, в 1932 році, моя дружина була при надії, і перша наша дитина народилася 1933 року. Я працював у радгоспі понад річкою недалеко від райцентру й отримував такі продукто-ві пайки: кілограмовий буханець хліба та півлітри молока, а також інколи соевий суп на воді. Його робітникам готували

¹ Second Interim Report. – P. 140–141.

² Там само. – С. 16.

в радгоспівській кухні, яка працювала лише дві години на день.¹

На відміну від радгоспів належність до колгоспу не гарантувала отримання засобів для існування. Власне, більшість жертв Голоду 1932–1933 років були колгоспниками. Мотря С. описала, як їй та її подрузі не дали навіть корму для свиней:

Одного дня, як ми пекли млинці (для свиней), поблизу проходив активіст і вчув їх запах. Коли він зайшов до кімнати, ми викинули млинці за казан, але він поліз по них і дістав. Наступного дня скликали людей, аби вони подивилися на те, як нам читали догану, що ми їли їжу, призначену для свиней. Мене й ту дівчину, яка допомагала мені пекти млинці, звільнили з роботи.²

О. Меркело спостеріг, що

у колгоспах урожай 1933 року (очевидно, 1932-го. – *Прим. працівників Комісії*) просто з-під молотарки вивозили на зсипні пункти – часто зсипали під відкритим небом, і він мок і гнив від дощу. (Таке відбувалося у зерносховищах в Тополі та Дворічній.)

Колгоспників змушували працювати від ранку до смерканку за мізерну платню. У полі якийсь обід, й іноді за певну кількість трудоднів їм перепало трохи зерна, але цього було аж ніяк не досить, аби прогодувати сім'ю. Одяг і взуття було ніде купити – до того ж, за них нічим було платити.³

У ситуації все гострішої нестачі продуктів у селах декому велося краще, ніж іншим. Наприклад, сільські вчителі були трохи ліпше забезпечені, ніж їхні сусіди:

Кожен вчитель мав малесеньку ділянку землі, на якій він міг посадити трохи картоплі, трохи цього, трохи того... Але вже навесні 1933 року це стало неможливо. Ніде не було нічого їстівного, навіть на цих малесеньких клаптиках землі (Марія Н.).⁴

Навіть у міській зоні гостро відчували нестачу харчів, особливо після того, як на початку 1933 року Станіслав Косіор наказав закрити заклади громадського харчування. Маргарита Борзаківська, яка тоді була студенткою в Кам'янці-Подільському, повідомила, що

більшість студентів жили в гуртожитках і харчувалися в їдальнях при своїх навчальних закладах, де їх годували тричі на день. Але на початку 1932 року (власне, 1933. – *Прим. працівників Комісії*) їдальні несподівано закрили через нестачу продуктів. Сільськогосподарська продукція також зникла з магазинів і з базарів, куди селяни раніше приїздили продати надлишки... звичайно, студенти були такі голодні, що не могли вже

¹ Там само. – С. 44.

² First Interim Report. – Р. 150.

³ Second Interim Report. – Р. 16.

⁴ First Interim Report. – Р. 155.

вчитися, і все більше студентів переставали відвідувати заняття.¹

Олексій Кейс, мешканець індустріалізованого Донецького басейну (Донбасу) також підтвердив, що:

жахливий голод почався восени 1932 року. Наша сім'я мешкала в місті Єнакієво на Донбасі. Ми часто бачили, як голодні колгоспники скупчувалися вздовж залізничних ліній Зверєво–Київ та Зверєво–Мюллерово, думаючи, що подорожні в потягах кинуть їм шматок хліба. По всій довжині залізниці було видно трупи людей, які померли, прохаючи їжі, трупи лежали на землі як снопи.²

У розпал Голоду ситуація в селах була страшною. Анна П. пам'ятає, що

у 1933 люди залишилися взагалі без хліба і страждали від голоду й холоду. Навіть коні гинули. Коли здихав кінь, люди там же здирали з нього м'ясо, варили його і їли. Влада намагалась зупинити це й закопувала палих коней, але люди їх викопували й їли. Один чоловік був настільки хворий, що просто лежав під кущем. Він так опух, що не міг ходити. Я пам'ятаю, як він підповз до здохлого коня, якого якраз рубали на частини, і почав пити його кров; після цього він помер. Всі люди навкруги поопухали з голоду. Їм під шкіру заходила рідина, тоді шкіра розривалася і випускала рідку, коричневу, смердючу речовину. За кілька днів вони помирали, і вже ні в кого не залишалось сил поховати їх. У жнива людей висилали в поле, і вони намагалися сховати кілька колосків збіжжя, але скрізь були охоронці на конях. Охоронці мали батоги і шмагали до крові будь-кого, хто ховав хоч колосок.³

Багато селян вижили, споживаючи зазедве їстівні продукти. Важливим складником раціону голодних були бур'яни. Олексій Кейс розповів:

Я цілими вечорами наповнював мішки молодими, ніжними стеблами таких рослин, як лопуцьки, гірка трава, яку ми називали щарицею, лобода та кропива, які я потім, вночі, відносив батькам. Всю траву навколо того міста, де були мої батьки, повіривали голодні селяни, які прийшли в місто в пошуках харчів. Два мішки бур'янів, які я назбирував щотижня, живили нашу сім'ю протягом голоду... Моя мама знала багато способів приготування тих бур'янів, що я їх приносив додому. Батько здирав кору з дуба чи липи, змелював її в ступі, і з цієї суміші мама робила перепічки, які ми їли на додачу до інших харчів.⁴

Степан С. завважив: «Люди їли все невареним. Вони їли траву, яку мали би їсти свині, бур'яни; вони навіть ловили пташок, вбивали їх

¹ Second Interim Report. – P. 135.

² Там само. – С. 20.

³ Там само. – С. 133.

⁴ Там само. – С. 20–21.

і їли сирими». ¹ Сім'я В. Кревсуна вижила, споживаючи гілки дерев: «Важко в це повірити, але деякі гілки дуже смачні... Найбільшим делікатесом в ті дні, пам'ятаю, була картопля, викопана навесні, стара картопля, яку знищив мороз, а вона була для нас делікатесом». ² Марія Н. відзначила:

Борючись за виживання, люди їли листя, кропиву, лободу, щавель, жимолость, очерет. Вони робили чай із вишневих гілочок. Листя липи було найсмачніше. Вони збирали залишки згнилих висівок та картопляні й бурякові лушпайки. До цього додавали проціджене листя липи й печену суміш, яку називали «щоденники», тобто щоденні перепічки.

Хто мав пиріг з маком, ділив його між членами сім'ї і залишав на наступні дні. Люди помирали від голоду в хатах, на полі, подвір'ях, вулицях, вокзалах, дахах залізничних вагонів. ³

Наслідки Голоду подвоїли суворі покарання за збирання колосків, що їх вважали власністю колгоспу. Згідно з законом від 7 серпня 1932 року, знаним як «закон про колоски», будь-який селянин, який зробив спробу зібрати колоски збіжжя на колгоспному полі після жнив, підлягав 10-річному ув'язненню за розкрадання соціалістичної власності або страті. Марія Н. згадує: «Голодні селяни, а особливо їхні діти, намагалися зібрати снопи збіжжя з власних полів, але їх відбирали члени комсомолу та комнезаму, бо споживання зерна з власного поля називали грабунком соціалізму». ⁴ Дівера П. Олефіренко заарештували і «вислали до Сибіру не за те, що він сам щось скоїв, а тому, що його чотирирічний син підібрав кілька колосків на полі. Без нього четверо малих дітей залишилися напризволяще, найстаршому з них було вісім років». ⁵ О. Кейс завважив:

В законі йшлося про підбирання не лише колоска збіжжя, а будь-чого, що можна було знайти в полі, як-от буряків, картоплі, будь-чого. Мій друг мав четверо дітей, але не мав чим їх годувати. Він викопав кілька буряків в колгоспі, і лише за цей злочин провів сім років у Сибіру. Одна жінка мала малу дитину й пішла в поле зібрати колоски пшениці, за це її заарештували й ув'язнили на сім років. Суди над порушниками цього закону відбувалися майже щодня і люди діставали суворе покарання. ⁶

Картини голодування спостерігали й міські мешканці, які мали нагоду подорожувати сільською місцевістю у справах або щоб відвідати родичів. Микола Чимиш згадує, як у нього конфіскували законсервовану їжу, коли він спробував передати її сестрі у своєму селі:

Під час голоду я мешкав у місті, але моя сестра все ще жила в нашому рідному селі Верхуни. Від неї я дізнався, що по селах

¹ First Interim Report. – P. 127.

² Second Interim Report. – P. 52.

³ First Interim Report. – P. 153.

⁴ Там само. – С. 152.

⁵ Second Interim Report. – P. 40.

⁶ Там само. – С. 22.

голод, але вислати або завезти їжу голодним селянам було неможливо.

Їдучи провідати сестру, я зійшов на залізничній станції Ромодан, але тут до мене кинулись цивільні в міліцейській формі. «Хто ти?» – запитали вони. Це були звичайні селяни, яких змусили працювати охоронцями, щоб не дати людям із міст зайти в села.

Охоронці попросили мене показати багаж, і коли виявили, що я везу хліб і трохи законсервованої їжі, сказали мені, що хліб я можу залишити собі, бо він, очевидно, призначений мені, а консервації ні. «Тобі не потрібна законсервована їжа», сказали вони.

Коли я запротестував і сказав, що везу їх сестрі, вони все одно забрали консервації. Всюди було видно голодних людей. Вони підійшли до потяга, просячи їжі.

У селі, де жила моя сестра, на вулицях не було людей. Не було чути звичних звуків сільського життя: гавкання собак, іржання коней. Багато хат стояли порожні, а в інших всі мешканці опухли.

Я пішов до найближчих сусідів і спитав, чи можу в них переночувати. Вони спитали мене, чи я маю відповідні документи. «Можете залишатися, але хтось може Вас атакувати», натякнули вони на людоїдство. Сусіди повідомили мені, що тут і там померло багато дітей.

Навесні 1933 року я подався в інше село побачити далеких родичів. Моя 17-літня кузена прохала дати їй поїсти. У хаті не було хліба, і вона взяла подушку, розірвала її і почала їсти пір'я.

Минуло п'ятдесят років, а я все ще з болем згадую цей епізод.¹

Після того як Івана Самійленка, нового вчителя, щойно перевели в Олександрівський район, йому довелося на власні очі бачити картини голодування:

Я поїхав до села Червоний Яр, аби поглянути там на школу. Коли прибув до школи, з'ясував, що 75 % учнів відсутні. Місцева влада відмовилася пояснити, чому так, тому я вирішив відвідати кілька сільських хат, аби самому знайти відповідь. У п'яти хатах ніхто не відповів на мій стукіт чи гукання. Всі домашні померли. Із двох хат долинули стогони. Коли я увійшов, то побачив на підлозі жінку, яка рукою вказувала на троє мертвих дітей та чоловіка, померлих із голоду. В іншій хаті я знайшов чоловіка, який сказав мені, що в селі вже довгий час нікого не було. Він був дуже слабкий і не міг ходити. Він не просив мене ні про що, тільки лиш поховати померлу рідню – матір, дружину й двійко малих дітей, чий тіла вже розклалися.²

Макса Гармаша, завгоспа радгоспу на Дніпропетровщині, районна влада мобілізувала як наглядача за сіянням та саджанням в колгос-

¹ Second Interim Report. – P. 125.

² First Interim Report. – P. 101–102.

пі за 30 км від його радгоспу. Однак замість працездатних селян він застав смерть:

Мені дали двоколісного воза, трохи сіна для коня і кілограм хліба для себе. Голова сільради провів мене до хати колгоспника, де я мав переночувати, і залишив мене під дверима.

Всередині напівтемної хати я побачив худющого чоловіка в лахміттях. Він не відповів на моє вітання, а сидів непорушно. Я почув стогін з печі й спитав, хто це. Вмираючи, чоловік сказав...

Я заглянув на піч і побачив дивне напівголене опухле тіло. Навколо нього лежало дрантя, і сморід був жахливий. Я відламав шматок хліба, дав його чоловікові й побіг назад до сільради.

Сторож розігрівав суп, і я поділився з ним рештою хліба. Він сказав, що в колгоспі нема чим годувати людей і сіяти. Лише в кількох колгоспників залишилося м'ясо чи запаси їжі. Близько половини населення села вмерло від голоду, а все свійське птаство, всіх котів і собак поїли тимчасові робітники та місцеве населення.

Молодші й сильніші залишили села. Мешканців тієї хати, де я мав переночувати, планували поховати наступного дня. Вдосвіта я поїхав із села, не виконавши свою місію. Голова радгоспу дуже зрадив, що повернувся кінь, віз і я також, але мене й далі мучили жахи про те, що я не виконав свого завдання. Я очікував покарання, яке, однак, так і не прийшло.

Мене не покарали, бо всі, особливо керівники, знали жахливість того, що відбувалося.¹

Дружина М. Гармаша Надя, яка відвідала його в тому самому селі, спостерегла селян біля доріг:

Там були переважно чоловіки і хлопці. Вони йшли дуже повільно, і я завважила, що часто вони присідали навпочіпки. Спершу я не могла втямити, чому вони так робили, але пізніше зрозуміла, що вони страждали від проносу й тому кровоточили. Я побачила, що дорога поцяткована кривавими плямами. Коли я підійшла ближче, то помітила, що їхній одяг був заплямований і навколо них стояв важкий дух.²

У свої студентські роки Б. їздив до села Катеринівка біля Києва в 1933 році. Йому було заборонено ходити в село і розмовляти з селянами, проте одного дня він завважив, що в таборі стоїть сильний сморід. Всупереч наказу він пішов до села, аби лише з'ясувати, звідки цей запах. «Там я побачив справді жахливу картину... повсюди сиділи й лежали тіла, вони розкладалися і виділяли нестерпний сморід».³

У 1932 році Івана М. разом із 500 робітниками з Харкова та Нової Баварії мобілізували на прополювання буряків у селі Терни на Полтавщині. Тут також робітникам заборонили ходити в село,

¹ Second Interim Report. – P. 45.

² Там само. – С. 48.

³ First Interim Report. – P. 100–101.

і лише цілком випадково вони усвідомили, що селяни мруть із голоду.¹ У тому ж дусі дав свідчення О. Меркело:

Навесні 1933 року плодюча українська земля вкрилася людськими трупами. Трупи можна було бачити скрізь – на дорогах, в полі, на залізничному вокзалі. Навідувався я часом у своє село (бо мої рідні ще жили там) і бачив, як спеціальні бригади збирали трупи з вулиць та будинків й доправляли їх до спільних могил або просто скидали в рови. Але навіть самі гробарі були ледь живі.²

Мешканці Києва, Харкова, Одеси свідчили переважно про нестачу харчів, яку відчувало міське населення в роки Голоду. Свідчення українців, які мешкали в містах, підкреслили наявність зв'язку між соціальним статусом й отриманням їжі. Найбільше їжі мала невелика кількість привілейованих осіб або ж функціонерів, які працювали в адміністративних органах, що встановлювали продуктові норми для привілейованого прошарку. Тетяна Кардиналовська, вдова Сергія Пилипенка, засновника «Плуга», союзу сільських письменників УСРР в 1920-х роках, підкреслила, що разом з іншими письменниками Пилипенко отримав продуктову картку, яка складалася з талонів на харчі. За цими талонами письменники та члени їхніх родин харчувалися в приміщенні раднаркому, отримуючи ще й додаткові продуктові пайки.³ Микола Костирко, інженер-економіст, під час Голоду мешкав в Одесі. У ролі керівника відділу планування та виробництва промислового кооперативу він був присутній на особливому зібранні, на якому йому наказали негайно виділити один із кооперативних магазинів для користування виключно членів ЦК, НКВС та міськрад і райрад. Костирку та його колегам звелили не лише перетворити ці магазини на закриті бази, доступні лише представникам еліти, а й зробити так, що ззовні вони виглядали закритими.⁴ Д-р Олена К. завважила, що в школі в її класі «були діти, які приходили на навчання з хорошими бутербродами, з різними булочками й хлібцями, сосисками й сиром. Це були діти партійних керівників. Вони не голодали».⁵

Міське населення, яке не мало доступу до спеціальних баз, мало змогу користатися з інших засобів прогодування. У Харкові, Києві та Одесі введення карткової системи означало, що службовці й робітники сиділи на скупому раціоні. Варвара Діберт завважила, що в 1933 році (незабаром після призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У) в Києві з'явився так званий комерційний хліб. «Можна було купити кілограм за 2,5 рубля. Продавали лише по кілограму в одні руки, а черги по цей хліб були настільки довгі, що не

¹ Second Interim Report. – P. 35.

² Там само. – С. 17.

³ First Interim Report. – P. 160.

⁴ Second Interim Report. – P. 5–8.

⁵ First Interim Report. – P. 123.

кожен робітник міг вистояти в них».¹ Свідок Н. Гармаш зазначила, що хоча «міське населення мало картки на хліб, треба було вставати близько 4-ї години ранку і стояти в черзі, щоб отримати свою пайку».² За словами Івана Оранського,

Харків дуже різнився тим, хто отримував їжу, а хто ні. Були люди, які належали до партії, службовці і подібні до них. У Харкові було багато фабрик та промислових заводів, і робітники, які виконували найважчу фізичну роботу, отримували більше їжі, в той час як інші мали менші пайки. Я був студентом і діставав 400 грамів хліба. Я ділив його на чотири шматки, чотири скибки, щоб не з'їсти все за раз. А так я ніби мав чотири бутерброди.

Ця пайка була розрахована на весь день.³ За словами В. Діберт,

службовцям діставалося по 400 грамів хліба на день і ще по 200 на кожного члена сім'ї. Робітники заводів мали 500 грамів на день, а на військових заводах – по 800. Також давали трохи проса, цукру й жирів. Сьогодні люди можуть казати, що 400 грамів на день – це не голод, але це тому, що ми маємо інші харчі, окрім хліба.⁴

Святослав Караванський засвідчив, що за картковою системою, яка діяла від 1929–1930 років, він «як утриманець отримував 200 грамів чорного хліба на день. Моя мама, брат і сестра отримували таку саму пайку... солдатам Червоної армії давали в той час один кілограм хліба на день».⁵ Працюючи на металургійному заводі в Єнакієво, О. Кейс отримував місячну зарплату 127 руб., але:

мій брат, який працював у бухгалтерії і мав трохи нижчу посаду, отримував 108 рублів за місяць. Наш батько працював сторожем на тому самому заводі із зарплатою 70 рублів. Разом ми заробляли 300 руб. в місяць. Робітникам заводу в Єнакієво давали хлібні пайки. Члени північної бригади та тачкарі, які постійно ризикували життям, бо вдихали випари газу, отримували один кілограм хліба щоденно, а їхні дружини та матеріально залежні члени сім'ї – по 400. Як начальник невеликого рангу, я отримував 800 грамів хліба. Моему батькові давали 600 грамів, а дівчатам – по 200.⁶

Довгі черги по хліб були звичним явищем у містах. М. Борзаківська пригадує, як

Міське населення... стояло в довгих чергах по хліб, який видавали в малих кількостях у магазинах. Коли в магазин завозили хліб, штовханина була жахлива, бо всі були голодні. Не минало й дня без того, щоб хтось не дістав серцевий напад,

¹ Там само. – С. 74.

² Second Interim Report. – Р. 50.

³ Там само. – С. 132.

⁴ First Interim Report. – Р. 73.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Second Interim Report. – Р. 19.

поранення чи просто задихнувся. Багато голодних ішли додому із переламаними руками і без хліба. Дійшло навіть до того, що люди їли собак і котів, аби не померти з голоду.¹

Ліпший провіант можна було дістати в спеціальних валютних магазинах, торгсинах (скор. від рос. «торговля с иностранцами»). Такі нечувані делікатеси, як копчену рибу, можна було придбати там за чужоземну валюту чи золото (як правило, віддавали обручки чи хрести). Проблема була в тому, що і обручок, і хрестів було обмаль. В. Діберт згадує, як вона перетнулася з торгсином: «Одного разу чоловік приніс додому довідку і сказав, що зумів купити за неї їжі в торгсині. Я поглянула на нього з величезним подивом, тоді він відкрив рота, і я побачила, що замість золотих пломб у нього стояли сталеві».² Сім'я преподобного Олександра Биковця з вдячністю приймала невеликого номіналу купюри від родичів за кордоном:

Відтоді як моя тітка залишила Україну після розвалу УНР у 1920 році і замешкала у Франції, мій батько листувався з нею французькою мовою, а вона з доброти своєї висилала нам з кожним листом п'яти- або десятифранкову купюру, щоб ми купили їжі в торгсині. Це нам дуже допомогло пережити штучний голод 1932–1933 років в Україні.³

Проте інші, як-от Мотря С., не мали змоги скористатися торгсином: «Я бачила в місті багато голодних людей. Хто мав золото, йшов до магазину, який називався торгсин, де й купували борошно, цукор, хліб, копчене м'ясо тощо. Але я навіть не знала, як цей магазин виглядає».⁴ Іван Пилипенко вказав на небезпеку, пов'язану з торгсином. Навіть якщо хтось мав достатньо грошей, аби скористатися продуктами з нього:

Якщо хтось приходив і мав із собою надто багато золота чи срібла, за ним додому йшов таємний агент, який записував його адресу, а пізніше до нього додому приходили з НКВД і допитували його, звідки мав так багато золота, чому не визнав цього раніше, де тримав його.⁵

А. Бутковська (псевдонім) теж підтвердила відносний дефіцит дорогоцінних металів серед населення:

дуже мало людей мали дорогоцінні метали, та й то тільки трохи, бо держава була конфіскувала все золото й срібло в 1920-х роках. Виснажені люди йшли до торгсинів. Пізніше міліція заборонила голодним селянам в'їзд до районів, де були розташовані торгсини, але з настанням весни все більше селян тим не менш приходили до міст.⁶

¹ Second Interim Report. – P. 136.

² First Interim Report. – P. 74.

³ Там само. – С. 142.

⁴ Там само. – С. 150.

⁵ Second Interim Report. – P. 55.

⁶ Там само. – С. 24.

Хоча селяни заповнили Київ, Харків, Одесу та інші міста в пошуках їжі, їм не дозволяли залишатися там. Зі слів В. Дібберт:

Ніхто в Києві не мав права дозволити переночувати в себе вдома навіть найближчим родичам. Треба було йти до коменданта будівлі з довідкою і проштампувати її з вказанням дати й тривалості перебування. Багатьом селянам, особливо чоловікам і хлопцям, було нелегко дістати такі довідки. Незаміжнім жінкам і дівчатам щастило більше. Інколи їм вдавалося знайти роботу прислугою в партійних чиновників і так отримати профспілкові картки, навіть без дозволу на проживання. Пізніше вони навіть мали змогу відвідувати вечірні курси й отримати постійну роботу. Це інколи робили не лише селянки, а й жінки з інтелігенції, яким не давали працевлаштуватися, бо їхніх чоловіків заарештували як так званих класових ворогів народу або ж через їхнє власне «непролетарське» класове походження. Я знала чотири такі випадки серед моїх родичів, а моя тітка в такий спосіб врятувала шестеро жінок, двоє з яких вже почали пухнути з голоду.¹

Привид голодних селян, які блукають вулицями міста в пошуках їжі, переслідував кожного міського мешканця, який пережив Голод. Іван Оранський описав Харків, столицю радянської України до 1934 року:

Багато селян блукало там вулицями. Їх було видно всюди: різного віку, молоді, старі, діти, немовлята. З того, як повільно вони пересувалися, було видно, наскільки вони фізично виснажені. Світло погасло в опущених очах на їхніх змучених, а інколи опухлих обличчях. Вони були голодні, виснажені, обдерті, брудні, замерзлі та немиті. Деякі з них наважувалися стукати в двері помешкань чи, можливо, комусь у вікно, а деякі заледве мали сили благально простягнути руки. Інші нерухомо й мовчазно сиділи, обпершись об стіни. Я повертався додому з інституту іноземних мов під північ. Щоб дійти до Холодної Гори, мого району міста, мені треба було перейти через залізничну колію заскленням і неосвітленим переходом. Маси безпритульних селян звезли до цього сховку. Мені треба було пильнувати кожен крок, аби не наступити на живу людину або й на когось, хто вже помер. По один бік вулиці біля паркану лежав труп, який хтось уже чимось накрив. Його було видно з вікна квартири, яке виходило на вулицю Кладовищенську. Зібрані трупи везли цією вулицею до віддаленої могили. Ними заповнювали звичайні селянські вози, в які запрягали по одному коню. Там їх кидали в одну спільну яму. Не було навіть жодної могили. Так званих похованих присипали тонким шаром ґрунту.²

Валентин Кочно та Микола Костирко були очевидцями того, як міліція силою викидала селян із черг по хліб. Голодних селян запихали у вантажівки й вивозили за Харків.³ Один із них, батько Анастасії К.,

¹ First Interim Report. – P. 73.

² Second Interim Report. – P. 130.

³ First Interim Report. – P. 18–21; Second Interim Report. – P. 5–10.

періодично їздив до міста по харчі. Маленька Анастасія інколи стояла за батька в черзі:

Але коли надходила моя черга брати хліб, мені зазвичай казали, що хліба не залишилося або що я була замала, щоб купувати хліб. Можете собі уявити, якою нещасною я почувалася, простоявши довгі години в черзі й повернувшись із порожніми руками.¹

О. Кейс сказав, що голодних селян, бувало, наймали фабрики, часто з катастрофічними наслідками:

На заводі, де я працював, не вистачало так званих каталів, робота яких полягала в тому, щоби підкочувати вагонетки з вугіллям, шлаком і відрубками металу до доменних печей, де їх стоплювали. Це була важка робота, тому мало хто хотів братися за неї. Тоді видали наказ, щоб каталіям давали особливу пайку. Секретар паркому заводу Дорошенко взяв із собою кількох чоловіків і пішов, аби спіймати кількох голодних хлопців, яких можна було навчити виконувати роботу каталів. Вони шукали усюди, в місті й за містом, і зібрали всіх хлопців, яких тільки могли знайти. Біля заводу стояв закритий польський католицький костел. Хлопцям, а їх було десь 80, дали поїсти звареної крупи. Коли начальники повернулися наступного ранку, всі хлопці були мертві. Отримавши таку велику порцію їжі, їхні шаунки, які були зсохлися від недоїдання, не витримали й порвалися.²

Голодні селяни наводнили залізничні станції, сподіваючись дістатись місцевостей, де було більше їжі, але поїзди були доступні лише для тих, хто мав внутрішній паспорт чи документи, які засвідчували, що це колгоспник, який їде у відрядження за згоди колгоспного керівництва. Внутрішні паспорти видали в грудні 1932 року, але не селянам.

Не маючи що їсти в селі, багато хто тікав до міста. Селяни ще більше подалися до міст у січні 1933-го, коли у продаж надійшов так званий хліб Постишева, який можна було придбати без продуктових карток. Із потеплінням стало прибувати все більше селян.

Кількість сільських біженців у Харкові росла з кожним весняним днем. Виснажені, з попелястими обличчями, опухлими кінцівками і пухирями по всьому тілу, ці створіння сиділи по обидва боки черги по хліб, втупивши погляд у землю або вдалечінь. Вони не мали ані грошей, щоб купити хліба, ані сили, щоб стояти в черзі годинами. Час від часу хтось, кому пощастило купити хліба, давав трішки цим бідолахам. Були випадки, коли вони помирали на місці, з'ївши завеликий шматок хліба. Деякі з них боялись навіть просити в міських жителів хліба, а просто простягали порожні бляшанки, прохаючи тільки води.

¹ First Interim Report. – P. 156.

² Second Interim Report. – P. 21.

Мами з дитятками на руках вражали найбільше. Вони рідко змішувалися з іншими. Я пам'ятаю, що бачила одну матір, яка виглядала радше як тінь людини. Вона стояла при дорозі, а її маленьке худе дитя замість того, щоб ссати мамині висхлі груди, смоктало власні пальчики, вкриті тонкою, напівпрозорою шкірою.

Я не знаю, скільки з тих бідолах, яких я бачила, зуміли вижити. Щоранку дорогою на роботу я бачила тіла на дорогах, у ровах, під кущами й деревами – пізніше їх вивозили. Вони вмирали на вулицях, де постійно було вивішено лозунг «Жити стало краще, жити стало веселіше». Інколи хтось додавав «Сталіну», ризикуючи при цьому головою (А. Бутковська).¹

Голод гнав селян не лише до Києва, Харкова, Одеси й інших міст, а й за межі України. Анонімний свідок подав письмове свідчення на слуханні в Чикаго: «Я пам'ятаю, що мій батько часто проїздив через російське місто Брянськ, на кордоні України й Росії, аби зібрати дров і купити хліба й борошна».² Преподобний о. Биковець завважив, що «аби пережити Голод, наша сім'я була змушена покладатися на прихожан, які працювали на залізниці, бо вони могли привозити їжу з-поза меж України й ділитися нею з нами».³

Проте держава старалася не допустити українських селян до Росії й не дозволяла ввозити їжу на зворотному шляху. Тому, як згадує Марія Н., контрабанда продуктів була ризикованою справою, вона таїла в собі небезпеку викриття й покарання:

Дехто їздив до Росії і мав змогу придбати борошно, просо та інші продукти шляхом нелегального бартеру, але так таланило рідко. Моя мама набралася духу здійснити поїздку в Росію. Я і моя сестра зібрали все, що найліпше підходило для торгівлі, і дали мамі трохи грошей, бо вчителі регулярно отримували місячну зарплатню, і вона поїхала в Росію шукати долі.

Їй вдалося дістати трохи борошна, проса й пляшку олії, але її щастя було нетривалим і скінчилося сльозами. На кордоні у неї відібрали все й записали її ім'я та адресу. Її суворо вичитали й наказали більше ніколи не їздити до Росії в пошуках їжі й не розповідати українцям, як живуть росіяни.⁴

Селяни їздили до міст не лише по їжу, а й для того, щоби покинути на вулиці своїх дітей у слабкій надії, що їх підберуть і зможуть нагодувати. Марія Н. також засвідчила, що навесні 1933 року

батьки, які ще мали сили нести своїх малих дітей, перевозили їх на дахах залізничних вагонів і кидали їх на вулицях міст. Міліція підбирала залишених дітей і садвила їх на сіно в машини, в яких перевозили худобу... Діти... мали вигляд скелетів. Брудні, обірвані, вони кричали: «Хліба, хліба, мамо, дайте мені шматочок хліба!».⁵

¹ Там само. – С. 25.

² First Interim Report. – P. 137–138.

³ Там само. – С. 141.

⁴ Там само. – С. 154.

⁵ Там само. – С. 153.

Батьки зазвичай залишали своїх дітей на розі вулиць. Т. Кардиналовська засвідчила: «Я багато разів спостерігала типову картину: мати з дитиною приходила в місто й шукала запружену вулицю. Вона розстеляла свою хустку на тротуарі, зупинялася там і дивилася, чи хтось підбере її дитину».¹ За словами А. Бутковської:

Виснажені жінки часто приносили своїх малих дітей під сходи житлових будинків чи закладів, щоб вони залишалися там, «поки їм вдасться купити хліба», сподіваючись, що хтось зможе врятувати їх від смерті, яка напевне чекала на них у рідному селі. Інколи таких дітей підбирала міліція й відвозила до сиротинців, а інколи діти йшли шукати свою маму. Багато таких дітей приходили на залізничні станції жебрати. Їхні тіла були вкриті ранами, кволі рученята, якими вони відмахувалися від мух, мовчки говорили про все гірший стан здоров'я. Завичай потяги йшли далі, не зупиняючись, і ніхто не ставав на допомогу цим голодним дітям, які помирали з муками. Одного разу мені випало побачити, як міліція забрала два кошики з новонародженими немовлятами, яких вони попідбирали на вулицях. Голодні матері, які їх народили, не мали змоги підтримувати життя малюків і покинули їх, гадаючи, що, можливо, якимось чудом їх врятують.²

Звичним явищем у місті стали безпритульні діти, які або залишилися без батьків, або ж батьки покинули їх. Вони блукали вулицями, крали, порпалися у смітєвих баках у кафетеріях, які були розташовані на території фабрик і заводів. В. Діберт згадує сиротинці, до яких звозили таких дітей:

Біля того будинку, де я мешкала, була велика будівля. Влада перетворила її на так званий колектор для безпритульних дітей, спійманих на вулиці, яких після санітарного огляду відправляли до сиротинців. Коли я залишала дім, я часто бачила, як туди під'їжджали вантажівки і міліціонери витягували брудних, замурзаних дітей, впійманих на вулицях міста. На вході стояв сторож, і всередину нікого не пускали. Взимку 1932–1933 років я часто, п'ять чи шість разів, бачила, як рано-вранці інші люди виносили з будівлі тіла напівголих дітей, покривали їх брудним брезентом і складали на вантажівки. Коли я доходила до вулиці Артема, то чула, як динамік (а в той час вони були на кожному розі) ревів про те, що в капіталістичних країнах діти жили в жахливих умовах і яке чудове в них життя в нашій соціалістичній Батьківщині.³

І. Касьяненко, який вижив у такому сиротинці, назвав його «домом мук»:

Дітям не було що їсти. Неможливо було зберігати чистоту. Нас буквально з'їдали воші. Але всім було все одно. Ми були нащадками переможеного класового ворога. Переживання тих років дуже важко описати. Страждання в роки голоду по-

¹ First Interim Report. – P. 159.

² Second Interim Report. – P. 24.

³ First Interim Report. – P. 74.

стають перед моїми очима, ніби вони мали місце вчора, а я все одно не можу їх описати... У сиротинці були діти різного віку. Всіх об'єднувала спільна трагедія, і ми дуже зблизилися, стали як брати і сестри одному. Але ми не могли змиритися з тим, що ми в сиротинці. Уявіть собі лишень: вечір, і всі діти голодні. Хтось заводить сумну мелодію, а решта починають плакати.¹

Радянський уряд уживав скоординованих заходів, аби Голод залишався таємницею для населення навіть тих місцевостей, де він виник. О. Меркело пояснює, що

в газетах писали, що колгоспи процвітають. Завозили навіть агітаторів, щоб вони розповідали людям, які були в колгоспах, про те, як добре в них жилося. Люди розуміли, що це пропаганда, і ніхто їй не вірив. Я згадував про той час, коли я мешкав із сім'єю колгоспників і в якому стані повернулися брат і сестра з однієї з таких зустрічей.²

За словами А. Бутковської,

На роботі ніхто не говорив про голод чи про тіла на вулицях, ніби всі брали участь у мовчазній змові. Лише з найближчими і найвірнішими друзями ми говорили про жахливі новини із сіл: цілі села, які вимерли до останнього селянина, чи випадки людоїдства, коли ті, хто вмирали з голоду, з'їдали тіла померлих. Чутки підтвердилися, коли городянам наказали їхати в сільську місцевість, щоб допомогти зі збиранням врожаю, і вони самі побачили, звідки приходили живі скелети, які з'являлися на вулицях міст.³

Вона додала, що дітям у школах також нав'язують пропаганду про те, що голоду немає:

У школах ніхто не знав. Ситуація в школах була дуже делікатною, бо діти, які ходили до міських шкіл, самі були напівголодні, а вчителі мусили говорити, що все так, як має бути. Учні їх питали: «А чому, якщо все так, як має бути, у нас нема хліба?»⁴

Іван Оранський, який навчався у спеціалізованому інституті іноземних мов, повідомив, що

на початку лекції про історичний матеріалізм у Технічному інституті іноземних мов один із студентів чомусь згадав жахи на вулицях Харкова, де голодні селяни сновигали вздовж вулиць, як ніби вони були якимось стократ розмноженим привидом з простягнутою рукою. Треба було бачити, з якою люттю, ненавистю й злістю викладач накинувся на студента за те, що той висловив співчуття; він назвав селян «ворогами народу», які перешкоджають уряду колективізувати сільське господарство,

¹ Second Interim Report. – P. 12.

² Там само. – С. 18.

³ Там само. – С. 25.

⁴ Там само. – С. 26.

позбутися приватної капіталістичної власності і зробити суспільство щасливим і соціалістичним.¹

Лікарям наказали не вказувати у посвідці про смерть, що людина померла з голоду. Згадує О. Кейс:

Радянський уряд наказав обласному й районному керівництву, що в посвідках про смерть ніколи не може бути вказано, що хтось помер з голоду. Оскільки влада мала встановити причину смерті кожної людини, навіть тих, хто помирав на дорогах і вулицях, то вигадували різноманітні хвороби – розлад шлунку, серцевий напад – як причини смерті.²

Іноземним гостям та жителям порту Одеса показували «потьомкінські села», що їх влада створила, аби приховати Голод від чужинців. М. Костирко засвідчив:

Уряд зробив усе можливе, щоб вивезти «надлишок» українського зерна та інших товарів за кордон. Вони експортували все, щоб отримати закордонний капітал на «потреби країни» – зокрема для того, щоб купити трактори, здійснювати пропаганду за кордоном. Місто «очищали» від трупів щоранку. Для іноземних моряків створили спеціальний клуб, щоб вони не ходили до міста і не бачили того, що не побачити було неможливо. У клубі їх забавляли й розважали, навіть дівчатами.³

І Караванський, і Костирко пригадують, що в Одесі трупів було мало, а на околицях можна було знайти багато. В місті трупи ретельно прибирали щоранку, щоб не привернути увагу іноземних гостей.⁴ Костирко повідав, як селян у селі Грендениця одягнули і тимчасово перевезли до свіжопобіленого й відремонтованого шкільного гуртожитку, щоб вразити групу американських фермерів, яких запросили побачити «досягнення нового життя українського селянина». Після від'їзду гостей у селян забрали це вбрання.⁵

М. Костирко також описав, як 1933 року в Одесі під час візиту французького прем'єра Едуарда Ерїо наказали їздити взад-перед кількома машинами, які були в місті, щоб французькому високопосадовцю місто здавалося багатим.⁶ Леонід А. описав, як керівництво радгоспу під присягою зберігати мовчання мобілізувало його працювати шофером і вивозити посеред ночі тіла померлих.⁷

Наплив голодних селян у містах вимагав поширення пропаганди з поясненням того, що відбувалося. За словами С. Караванського, «у школі, до якої я ходив з вересня 1932 по травень 1933 року, вчитель сказав нам, що відповідальність за тимчасові труднощі радянської соціалістичної економіки лежить на куркулях».

¹ First Interim Report. – P. 130.

² Second Interim Report. – P. 22.

³ Там само. – С. 6.

⁴ First Interim Report. – P. 78–82; Second Interim Report. – P. 5–10.

⁵ Second Interim Report. – P. 8.

⁶ Там само. – С. 7.

⁷ First Interim Report. – P. 132–133.

Батьки повчали дітей, щоб ті стримували свою природну цікавість щодо Голоду чи того факту, що під час Голоду з Одеси відправляли зерно, бо «якби дитина запитала про це в школі, вчителі припустили би, що так її навчили батьки, й опинилися би через це в небезпеці».¹

Інші радянські громадяни могли й не знати про те, що відбувалося в Україні. Т. Кардиналовська пригадує здивування її друзів у Росії, коли вона розповідала їм, що в Україні був голод.²

Незалежно від того, чи свідки мешкали в сільській місцевості, чи в місті, всіх їх так чи інакше зачепила смерть. У багатьох із них голод забрав половину членів сім'ї. Іван Касьяненко підсумував загибель усієї своєї сім'ї:

У березні чи квітні 1933 року у нас забрали нашу корову. Першою померла моя молодша сестра. Потім ще одна сестра. Потім одночасно померли мій брат і третя сестра. Батько помер і був похований у Страсний четвер. Мама померла два дні потому, і її вкинули в яму великодньої неділі.³

Степан С. зазначив, що в його сім'ї

дідусь по батькові, а потім і дідусь по матері померли з голоду на наших очах. Їх поховали в чоботах, бо ноги настільки опухли, що не можна було їх зняти... Ще одну тітку, мамину сестру, закололи насмерть вилами за те, що крапа зелену цибулю із сусідського подвір'я.⁴

Тетяна Кисіль зазначила, що шість членів її сім'ї померли з голоду: батько, мати, сестра, двоє братів, бабуся й дідусь.⁵ Тетяна Павлічка розповіла подібну історію масового вимирання:

У лютому 1933 року залишилося так мало дітей, що закрили школи. До того часу в селі не залишилося котів, собак чи горобців. Того місяця помер мій двоюрідний брат Михайло Руденко; через місяць не стало іншого двоюрідного брата Івана, а також моєї однокласниці Докії Клименко.⁶

Свідок А. з готовністю надав список членів сім'ї і друзів, які померли з голоду:

Померла ціла сім'я Федора Січі, їх було шестеро. У сім'ї Василя Ярмака, теж із шістьох осіб, вижило лише двоє. Із семи членів сім'ї Михайла Діброви в живих залишилося троє, а з п'яти в сім'ї Митра Шаповала – лише одна людина. У сім'ї будівельника Сергія Мабаха із восьми вижило лише двоє.⁷

¹ Там само. – С. 79.

² Там само. – С. 161.

³ Там само. – С. 11.

⁴ Там само. – С. 126.

⁵ Second Interim Report. – P. 57.

⁶ First Interim Report. – P. 75.

⁷ Там само. – С. 97.

Т. Кисіль згадує: «у той час я працювала в Харкові, і пам'ятаю, як минала мертві тіла, йшла по них».¹ В. Кочно пам'ятав, як танули його молоді однокласники в селі Городецькому біля Умані з осені по весну:

Хто був худий взимку, тепер опух, вода проступила так, що важко було когось пізнати. Тоді почала розриватися шкіра внизу ніг, тиск води розривав їм ступні... через 30–35 хвилин вони падали мертві.²

Хоча більшість свідків під час Голоду були дітьми, багато з них повністю усвідомлювали ситуацію й докладно пам'ятали, який фізичний біль терпіли. А. Пилипюк пам'ятає, що

влітку 1933 року я вже не могла вивести корову на пашу. Ноги в мене опухли і вкрилися ранами, я не могла ходити. Моїй мамусі довелося посадити мене на горшок, бо я більше не могла робити це сама... На мій день народження, коли мені було 12 років, я все ще не могла ходити. Очі вкрилися ранами.³

З розповідей про смерть із голоду найбільше зворушують, мабуть, історії старших людей, які, усвідомлюючи наближення смерті, шукали собі могил. А. Пилипюк засвідчила:

Одного дня мій двоюрідний дід Никипір, тобто дідів брат, прийшов до нашої хати. Він опух і стомився, бо пройшов велику відстань. Він сказав моєму дідові, що не хотів від нас нічого; він знав, що ми маємо не більше, ніж він. Єдине, що хотів наш двоюрідний дід, це щоб ми, діти, допомогли йому дістатися до родинної могили, щоб він міг там померти. Старий обійняв мого діда, який тоді вже не міг рухатися. Ми з братом взялися виконувати його прохання. Коли він врешті-решт дійшов до воріт цвинтаря, то впав, його опухлі ноги відмовлялися нести його далі. Незабаром він помер: мухи вкрили все його тіло, з його ніг текла вода. Узбіччя дороги було всіяне тілами. Наякні, ми поспішили додому. Наступного дня наша бабуся поховала його з допомогою сусідів. Невдовзі батьків двоюрідний брат повідомив нас, що одна з дідових сестер також померла. Не знаю, що сталося з іншими його сестрами, бо вони жили далеко від нас, але знаю, що всі мої дядьки померли. Власне, померли майже всі наші близькі родичі.⁴

Щоденний дотик до смерті створював свого роду емоційний ступор, байдужість до долі тих, хто вмирав, особливо до старих. Степан С. пригадує:

батькова мати теж померла з голоду. Вона з'їла рижю, який викликає дрімотний стан і який зрештою минає, коли людина притомніє. Моя бабуся вже тоді була хвора, тому коли вона впала в такий стан, всі вдома подумали, що вона померла. Однак коли вони прийшли ховати її, помітили, що вона ще ди-

¹ Second Interim Report. – P. 57.

² First Interim Report. – P. 119.

³ Там само. – С. 112.

⁴ Там само. – С. 112.

хає, але все одно поховали її, бо сказали, що вона так чи інакше мала померти. Ніхто не шкодував, що її поховали заживо.¹

Страшнішим за знищення тіла жертв Голоду було руйнування їхнього мозку. Майже не було свідків, які б не скінчили свідчення до болю яскравими спогадами про людоїдство, що його викликало спричинене голодом божевілля. Про це свідки знали з чуток або й бачили на власні очі. Тетяна Павлічка, наприклад, згадує: «у нашому обійсті помер 18-річний хлопець Данило Гухліб, а його мати та молодші сестри й брати порізали його тіло на шматки і з'їли. Комуністи прийшли й забрали їх, і ми ніколи їх більше не бачили».² О. Кейс завважив, що:

в Єнакієво також були випадки людоїдства. Ніхто, як правило, не чіпав торговців. Однак якщо людина продавала м'ясо, міліція негайно його конфісковувала, щоб перевірити, чи це м'ясо людини чи собачатина. Були люди, чие сумління дозволяло їм відрізати шматок від мертвого тіла, яке вони потім продавали, аби дістати гроші на хліб.³

Д-р Олена Р. додала:

одного дня моя мати прийшла провідати хворого по сусідству і шептала щось моему батькові, а я почула, як вона зайшла в хату. Вона думала, що ті люди хворі, бо не відповіли на стукіт у двері. Коли ж зайшла, то побачила, що сім'я сидить за столом, а дитинча відокремлено. Вони зварили його для того, щоб з'їсти. Це був 1932 рік.⁴

Анастасія Х. пам'ятає, як біля сіл Новоандріївка та Петровське:

мати вбила власну дитину біля копи пшениці. Малу звали Галя. Мати вдарила її ножницями і забрала м'ясо в хату, щоб нагодувати синів. Хлопці сказали, що варене м'ясо було таке добре, що варто було би залишити трохи Галі. З цими словами мати збожеволіла. Вона вибігла з хати і почала кричати, що з'їла власну дитину.⁵

І. Касьяненко пригадав подібний епізод, який стався з його знайомим:

Його звали Іван Остапенко. Його мати накинула петлю йому на ший і спробувала задушити його, але він був сильніший від неї і зумів вирватися. Але ще довго в нього на шиї залишалися сліди від мотузки.⁶

Галина Б. розповіла про сім'ю, яка складалася зі старої матері і двох синів. «Мати одного вечора померла, а сини опухли і втратили розум; вони почали розрізати тіло матері, варили його на вогні і їли.

¹ Там само. – С. 126–127.

² Там само. – С. 75.

³ Second Interim Report. – Р. 21.

⁴ First Interim Report. – Р. 122–123.

⁵ Там само. – С. 158.

⁶ Second Interim Report. – Р. 12.

Але це не допомогло, і за тиждень вони обоє померли». ¹ Яків К. розповів, можливо, одну з найжахливіших історій людодства:

Колгоспниці, які прополювали цукрові буряки, говорили між собою, що їхні діти десь зникли. Одна жінка казала: мій син, мій синочок зник, і де б я не шукала, я не можу знайти його.

Ще одна жінка, її сусідка, яка була з нею, сказала: я бачила твого сина, як він грався з Толіком, Толік покликав твого малюго зайти до нього, і я не бачила, щоб твій син виходив. Та жінка, яка загубила сина, негайно пішла до голови колгоспу і сказала йому, що її син зайшов до будинку Толі, але не повернувся звідти.

Голова колгоспу відразу ж забрав жінку з поля, пішов до радгоспу, взяв із собою голову сільради й кількох міліціонерів, і всі вони пішли до Толі.

Толі не було вдома. Щодня Толя ходив на роботу. Йому було близько 23 років. Як зацікавлений спостерігач, я пішов з головою сільради та іншими до його хати.

Толю привели з поля і почали обшук. Знайшли якусь м'ясну страву, м'ясну страву з желе, звареного з людського м'яса, а також багато сирого м'яса в коморі, нутрощі з людського тіла і відрізану та накриту голову маленького хлопчика.

Подзвонили до районної міліції, яка негайно ж прибула через годину. Після допиту Толя не тільки холоднокрівно визнав, що вбив маленького хлопчика, а й сказав, що вбив свою сестру і сам не хотів померти з голоду, бо його власні двоє дітей померли. Я був свідком цієї трагедії.

Міліціонери заарештували Толю, а також кілька інших осіб, зокрема двох жінок, пов'язаних із людодством. Після цього інциденту з Києва туди прибув цілий вагон борошна. ²

Ще один свідок зазначив, що «в нашому селі було багато випадків людодства. Одна жінка вбила свого трирічного сина. Коли вона дала зварене м'ясо своєму чоловікові, він помітив кісточки маленьких пальчиків у страві. Він здав її міліції» (Степан С.). ³

Сім'я І. Даниленка сама пережила людодство: «Мені сказали, що мого дядька, батькового брата, з'їли в Криму». ⁴

У містах вперто ходили чутки про те, що на базарах продають людське м'ясо:

В Одесі був поголос, що людей заарештовували за продаж сосисок з людського м'яса на базарі. Казали, що сосиски «застрілили». Такі історії не публікували в газетах, які лише вихваляли мудрість партії та її великого вождя Сталіна (Святослав Караванський). ⁵

¹ First Interim Report. – P. 126.

² Second Interim Report. – P. 54.

³ First Interim Report. – P. 127.

⁴ Там само. – С. 77.

⁵ Там само. – С. 79.

Лідія К. мешкала в лікарні зі своїм дядьком-лікарем: «ми бачили, як багато тіл закидали до будинку, який слугував моргом. Я чула, що інколи тіла крали і особливо брали на споживання м'язки».¹

Очевидцям бракувало докладного знання того, як діє система правосуддя їхньої колишньої батьківщини у випадках людоїдства. На запитання про те, що трапилося з матір'ю та її доньками, які разом з'їли сина Данила, Т. Павлічка відповіла, що «комуністи прийшли і забрали її геть, і ми більше її не бачили. Люди казали, що їх відвезли недалеко й відразу ж застрелили – малих і старших разом».² Після повторних запитань від членкині Комісії У. Мазуркевич та пана Роса Степан С. сказав, що жінці, яка з'їла свого трирічного сина, потім не висунули звинувачення в злочині – її просто «забрали, і більше про неї не було чути».³ Свідок Касьян говорив про покарання за людоїдство так само розпливчато:

Стався один інцидент, коли жінка прибула до Краматорська в 1933 році і стала на роботу прибиральницею в громадських казармах. Через два тижні, отримавши трохи хліба, вона відновила свої сили, але збожеволіла й кричала, що з'їла двох своїх дітей. Прибула міліція і її забрали.⁴

Потім він подав більше інформації про осіб, винних у людоїдстві: «Моему брату було лише 14 років, коли в 1931 році він утік із заслання на Соловецьких островах; він сказав, що 37 в'язнів відбували покарання в соловецьких таборах за людоїдство». Але коли членкиня Комісії У. Мазуркевич спитала, чи їх судили, І. Касьяненко відповів: «був суд чи не було – неясно, але вони прибули в соловецькі табори зі звинуваченням у людоїдстві».⁵

Попри свою відносну нетривалість, Голод залишив довічний шрам. Хто був дитиною під час Голоду, – а це більшість свідків – постраждав від вкороченого дитинства або ж взагалі не мав дитинства як такого. Багатьох змушували приєднуватися до дорослих і збирати зерно, виконувати різні роботи, щоб решта сім'ї могла вижити, або доглядати менших дітей, щоб батьки могли знайти роботу за сотні кілометрів від дому, де був хліб. А. Пилипюк зазначила: «Через те, що моїй мачусі треба було працювати в колгоспі, я дивилася за меншими братами... Нам були потрібні гроші на хліб, тому влітку 1932 року я найнялася мити казани на маслозаводі».⁶ За словами І. Даниленка, «ранньою весною 1932 року вся сім'я мусила разом енергійно шукати їжу. Ми, четверо дітей, пішли викопувати цукрові буряки та картоплю, які залишилися незібраними після того, як попереднього року замерзли поля».⁷ Мотря С. додає:

¹ Там само. – С. 129.

² Там самою – С. 75.

³ Там само. – С. 127.

⁴ Там само. – С. 130.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 111.

⁷ Там само. – С. 77.

Моя мама на роботі доглядала за овочами, і хоча я була ще маленька, мене найняли робити те саме. Там мені давали миску супу двічі на день і 200 грамів хліба. Знаючи, що моя мама й менші діти мерзли й були голодні, я з'їдала суп, а твердий, черствий хліб залишала для них. Хоча мої ноги почали пухнути з голоду, я вирішила повернутися до нашого села з черствим хлібом. Я нарешті набралася сміливості проїхати 40 кілометрів до нашого села потягом. У ньому було багато людей. Деякі були опухлі.¹

Серед жертв Сталінової політики голодування діти викликали найбільше співчуття. Вони не лише страждали від найгірших злиднів і дочасної втрати дитинства, а й стали жертвами особливо підступної політики під керівництвом уряду, політики нацькування дітей на батьків.² Як зазначає Т. Павлічка, «вони приходили до школи, намагаючись спокусити дітей цукерками та цукатами, щоб ті видали своїх батьків і розповіли владі, де їхні батьки сховали харчі».³

Втрата національної ідентичності та примусова русифікація – це ще одна трагедія дітей. Михайло Смик згадує, що його направили в Кривий Ріг, де був сиротинець для дітей, які втратили батьків у 1932–1933 роках:

Через те, що їх привезли до сиротинця в такому юному віці, що вони не знали власних прізвищ, дітям давали нові імена й прізвища, переважно російські, як-от Іванов, Петров тощо. Няньки в сиротинці були здебільшого росіянки, і діти говорили лише російською.⁴

Як ще один показник руйнації сімей внаслідок Голоду М. Смик наводить дані з української радянської газети «Сільські вісті», друкованої в Києві. Газета має постійну рубрику «Ми не втратили надії», в якій вміщують оголошення люди, котрі шукають загублених родичів. Хоча багато з них стосуються втрат родичів під час війни, у чотирьох із тих, що їх представив М. Смик, йдеться про роки Голоду. Два повідомлення засвідчують долю багатьох дітей, чії батьки вже не могли забезпечити навіть убогий рівень прожиття:

Я завжди небаїдує читая рубрику «Ми не втратили надії». Можливо, наш брат Іван Пилипович Мороз шукає нас.

¹ First Interim Report. – P. 149.

² Класичним прикладом є ще досі живий культ Павліка Морозова, 14-річного сільського хлопця, який «викрив» свого батька, колишнього голову місцевої сільради, як «прихованого ворога». Після того, як його батька заарештували, інші селяни, серед них і дядько Павліка, вбили малого Іуду, а держава зробила з нього мученика. Павліка Морозова все ще ставлять за приклад для наслідування для радянських дітей, а в його рідному селі Герасимівці стоїть погруддя й музей на його честь. Є також дощечка з написом: «У цьому дерев'яному будинку відбувся суд, на якому Павлік викрив свого батька, який приховував куркулів. Тут спочивають останки, дорогі серцю кожного мешканця Герасимівки». Цит. за: *Conquest R. The Harvest of Sorrow*. – P. 295.

³ First Interim Report. – P. 76.

⁴ Там само. – С. 147.

Я не забув, як коли мені було п'ять років, мій старший брат Ваня був з нами, і пам'ятатиму ще більше. Це сталося в 1933 році. Наша найстарша сестра Мотя поїхала до Харкова: незабаром померли мати й батько. Ми залишилися самі. Мій брат Коля кричав у колісці, і я колихав його. Пізніше він замовк. Тоді Ваня взяв мене за руку й повів до центру села. По дорозі я бив його кулаками.

«Куди ти мене ведеш?» – я кричав. Він пригорнув мене до грудей і заспокоїв. Він відвів мене до ясел, де приймали сиротлих дітей. Коли я підріс, я дізнався від людей, що Ваня пішов до станції Лукачове. Зараз Мотя живе в Дніпропетровську. А я маю дві доньки, двоє синів і шестеро онуків. Але я не можу забути Ваню. Відізвись, брате.

Інший епізод з дещо щасливішим кінцем надруковано в числі «Сільських вістей» за 5 липня 1987 року. Повідомлення написав Микола Макарович Данильченко із села Хмельове Маловісківського району Кіровоградської області:

Ми жили десь поблизу шахти в Makeєвці Донецької області. Я пам'ятаю терикон, на якому ми з моїм братом Ванею гралися. Неподалік від нашого помешкання був базар. У 1933 році моя мати пішла кудись із найстаршою сестрою Верою, залишивши мене й брата на батька. Він повів нас на базар, посадив на мішковину і сказав: «Чекайте, поки я не повернусь». Настав вечір, а його все не було. Коли нас забрали до сиротинця, я втік. Я блукав містом, аж поки циган не взяв мене за руку. «Ти сам?» – спитав він лагідно, і я відчув тепло його руки через свій одяг.

Він привів мене до маленької халупки, де були жінка і четверо дітей. «А це наш п'ятий», – сказав він дружині, лагідно підштовхуючи мене до неї. Вона по-материнськи посміхнулася до мене. «Скоро будемо їсти, сину», – сказала вона і почала накривати на стіл.

Пізніше з'ясувалося, що мій названий батько Микола (не знаю, як по батькові) Холупенко був відомим зварювальником. Він віддав мене до технікуму, де я вивчився теж на зварювальника. Війна нас розлучила, але сьогодні я хочу подякувати Миколі Холупенку, його дружині і дітям і дуже хотів би знову побачити їх.

Можливо, брат Ваня пам'ятає нашу сім'ю і той день, коли ми так довго чекали на батька. Але якщо він забув, можливо, він розпізнає себе за такими фізичними ознаками, які могли залишитися в нього по цей день. На одному боці обличчя в нього була подібна до сережки родимка розміром з вишню, а на грудях – родимка, яка формою нагадувала сливу. Відгукнись, брате.¹

Голод відіграв значну роль у розпорошенні українців по інших регіонах СРСР. У відповідь на запитання сенатора Ді Консіні про те, чи

¹ Там само. – С. 166.

була міграція з України до інших регіонів, М. Костирко відповів, що через близькість Кавказу до України «люди здебільшого їхали на Кавказ».¹ Коли батько С. Караванського, працівник одеської корабельні, поїхав у круїз до Батумі 1934 року, він спостеріг, що багато українських селян мігрували до Грузії, де «не було нестачі харчів і голоду». С. Караванський також зазначив, що в 1970 році він з дружиною зустріли жінку в селі Тарусса Калузької області, яка говорила із сильним українським акцентом. Уроджена киянка, вона знайшла притулок у Таруссі, де пізніше вийшла заміж й оселилася.²

Свідки інколи зазначали, що Голод був не єдиним чинником винищення їхніх родин:

Моя мама померла з голоду в селі К. Полтавської області. Її сестра і двоє її дітей також загинули з голоду. Про решту моїх родичів я нічого не знаю. А те, що знаю, дізнався, коли повернувся до села 1941 року під час німецької окупації. Тоді вперше після втечі 1929 року моя нога ступила в рідне село. Увесь цей час я не листувався з мамою. У 1941 році, коли я повернувся до К. і з'ясував, що моя мама померла з голоду, як і кілька інших сімей у селі, мені ще сказали, що батька мого розстріляли в 1937 році. Вцілілі сусіди розповіли, що мого молодшого брата забрали з інституту, в якому він навчався, і теж розстріляли «як ворога радянського народу» (Іван М.).³

Найглибші травми, які залишилися від Голоду, – це шрами психологічні. У відповідь на прохання члена Комісії Б. Федорака пояснити ставлення української громади до Голоду в ретроспективі Анастасія Х. сказала: «Людям дуже гірко на серці, бо вони ще пам'ятають, що майже в кожній сім'ї хтось помер, а люди не вірили вже нікому. Якщо хтось приходив додому і розпитував, люди боялися щось говорити, бо не знали, хто ця людина».⁴ З другого боку, такі свідки, як, наприклад, д-р Олена К., відзначали, що жахлива трагедія Голоду допомогла їм більше цінувати життя: «Це було постійне страждання. Мушу сказати, що я дуже рада, що не впала в депресію. Тоді я бачила ті жахливі події, але через це тепер почуваюся щасливою. Доля якось вибрала мене, щоб я раділа життю».⁵

Багато свідків схарактеризували ставлення американців до Голоду 1932–1933 років як брак зацікавленості й невіру. Коли Івана М. спитали, чи він колись ділився пережитим із американськими друзями, він відповів: «Я завжди пояснював американцям і казав, що одного дня ви можете бути в такій самій ситуації... Вони говорять про машини, роботу, футбол. Їм нецікаво».⁶ Н. Гармаш додала:

¹ Second Interim Report. – P. 9.

² First Interim Report. – P. 79, 80. Цитата зі с. 79.

³ Second Interim Report. – P. 36.

⁴ First Interim Report. – P. 158.

⁵ Там само. – С. 124.

⁶ Second Interim Report. – P. 38.

Що стосується американців, то ми намагалися розповісти їм і ще намагаємось, але більшість із них абсолютно байдужі... або вони кажуть, а так, у нас теж був голод. Наші люди мусили вишукувати гнилі яблука в смітниках. Я кажу: у смітниках? Ми не знали, що значить смітники. У нашій країні нічого не викидали в смітники.¹

Ці свідчення представляють у сконцентрованішій і доступнішій формі матеріал, що його було зібрано в рамках проекту усної історії Комісії з вивчення Голоду в Україні. Це не лише безцінний внесок, який дозволив Комісії здійснити завдання щодо збирання інформації про Голод і в такий спосіб поповнити історичні дані про цю трагічну подію, а й зворушливе підтвердження незламності й відваги людського духу. Громадські слухання надали членам Комісії єдину нагоду зустрітися й особисто вислухати очевидців Великого голоду 1932–1933 років в Україні. Ті, хто мав сміливість вийти й дати прилюдне свідчення, зробили величезної ваги внесок у роботу Комісії. Як сказав сенатор Ді Консіні, відкриваючи слухання в Сан-Франциско: «Вони змушені з боєм згадувати про травми, які більшості із нас навіть важко уявити. Вони прийняли на себе відповідальність за викриття радянської лжі правдою».²

¹ Там само. – С. 51.

² Там само. – С. 3.

Розділ 8

ПРОЕКТ «УСНА ІСТОРІЯ»

Мета проекту «Усна історія», що його започаткувала Комісія з вивчення Голоду в Україні, полягає в розширенні бази історичних матеріалів шляхом звукозапису, транскрибування і надання для користування дослідникам якомога більшої кількості усних свідчень людей, що пережили Голод в Україні. На даний момент у розпорядженні Комісії є 179 усних свідчень про історію Голоду, які отримані із трьох джерел: пілотного проекту «Усна історія Голоду в Україні» 1984 року, проекту Комісії з вивчення Голоду в Україні, а також плівок і транскриптів, що їх надіслали Комісії окремі добровольці.

Концепцію пілотного проекту «Усна історія Голоду в Україні» розробив його керівник Джеймс Е. Мейс, який у той час був науковим співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету. Проект було профінансовано грантом від Асоціації українських професіоналів та ділових людей Нью-Йорка та Нью-Джерсі. Леонід Герець, аспірант Гарвардського університету зі спеціальності «Історія Росії», влітку 1984 року працював у рамках проекту «Усна історія» і зібрав 57 усних свідчень на основі анкети, розробленої спільно з д-ром Мейсом. Спочатку було вирішено, що після збирання особистих даних із цього питання головною метою стане отримання якомога більше квалітативної інформації. Запитання анкети слугували лише орієнтирами, й багато що було залишено на розсуд опитувача. Через це список запитань під час проекту зазнав певних змін. Опитування проводили українською, російською, польською та англійською мовами.

Проект «Усна історія» став безпосереднім продовженням проекту 1984 року. Пана Гереця залишили в проекті на контрактних засадах, щоби він підготував історика Сью Еллен Веббер, залучену до проекту, а також провів ще десять опитувань у Рочестері, що неподалік від Нью-Йорка. Міс Веббер збрала 99 усних свідчень. У березні 1987 року вона перейшла з Комісії на іншу роботу.

Комісія отримала також цілу низку усних свідчень від інших осіб та установ, а також свідчень та письмових заяв, які люди зробили з власної ініціативи, що допомогло зберегти цінні історичні дані, які інакше би було втрачено. Ці записи було збережено лише завдяки ініціативі рядових членів українсько-американської громади.

Проблеми вибірки й надійності свідчень

Віднайдення очевидців, які би погодилися дати свідчення, становило неабиякі труднощі під час роботи над проектом. Однією з причин був емоційний стрес, неминучий під час пригадування і викладення

надзвичайно травматичних переживань, що випали на долю цих людей. Багато хто вважає, що пережите й побачене не має якоїсь особливої вартості, тому що «всі бачили те саме, що і я». Інколи опитуваний відчуває провину через те, що він вижив, а багато друзів чи родичів – ні.

Проте колишні радянські громадяни мають ще й інші вагомні причини не відповідати на запитання – причини, закорінені в їхньому радянському минулому. У той час, коли більшості цих жертв Голоду вдалося виїхати з СРСР, в країні все ще діяв закон 1934 року про державну зраду. Цим законом в СРСР було запроваджено щось на зразок системи захоплення заручників, тобто родичі «зрадника» (а термін цей у ті часи тлумачили дуже розмито) могли бути покарані, навіть якщо їм нічого не було відомо про готування акту зради.¹ Власне, з цим і пов'язане сильне побоювання очевидців, що їх родичів у Радянському Союзі репресують, якщо вони «видадуть таємниці про Голод».

Внаслідок цього аж дві третини людей, яких просили відповісти на запитання, категорично відмовилися свідчити за будь-яких обставин. З тих, які погодилися на опитування, дві третини зробили це лише за умови цілковитої анонімності, що забезпечено нефіксуванням жодних особистих даних очевидця. Анкетувальник має від Комісії найсуворіші інструкції не розкривати ім'я опитуваного навіть працівникам Комісії. Це правило чітко сформулювали після того, як виникло непорозуміння з анонімністю свідків після закінчення пілотного проекту 1984 року. Тоді деякі активісти з української громади із найкращих спонукань висловили сумніви у тому, наскільки довірятимуть анонімним свідченням, і наполягали, щоб анкетувальник подав список анонімних свідків, який би певний час зберігався в одній відомій громаді українських американців. Директор проекту та історик-анкетувальник переконливо доводили, що саме існування такого списку означало би порушення обіцянок, даних цим свідкам. За таких обставин було усвідомлення того, що зобов'язання перед опитуваними стоять вище, ніж навіть ступінь довіри до їхніх свідчень. В кожному разі, науковці в галузі вивчення СРСР вже давно сприймають необхідність анонімності в будь-якому проекті, де залучають свідчення колишніх радянських громадян, як звичну річ.

Саме з цієї причини першочергове завдання знаходити уцілілих очевидців Голоду має відходити до історика-анкетувальника. Як правило, на свідків виходять через структури громад американських

¹ Указ ВЦВК від 8 червня 1934 року узаконив систему заручників тим, що передбачав «заслання у віддалені райони Сибіру терміном на п'ять років» дорослих членів родини зрадника чи солдата, який перейшов кордон, навіть якщо вони не знали про цей акт державної зради. З тими, хто знав, але не повідомив про це, чинили ще суворіше. Див. текст англійською мовою у: Materials for the Study of the Soviet System: State and Party Constitutions, Laws, Decrees, Decisions and Officials of the Leaders in Translation / Ed. by J. H. Meisel and E. S. Kozera. – Ann Arbor: Wahr, 1953. – P. 197.

українців, особливо через духовенство Української православної церкви. Часто буває так, що очевидець після першого ж інтерв'ю приводить своїх знайомих і заохочує їх погодитися на участь в опитуванні. Звідси постає проблема самочинно утвореної вибірки опитуваних, яку не можна вважати репрезентативною щодо загальної маси очевидців Голоду. Адаже лише дуже невелика частина загального населення Української СРР (у її межах до 17 вересня 1939 р.) зважилася на еміграцію наприкінці Другої світової війни.

Це могло би надати більшої вірогідності твердженням представників радянського уряду, які намагаються заперечити історичність Голоду. Один із них, академік АН УРСР Іван Хміль, 19 жовтня 1983 року виступив із заявою стосовно Голоду в Україні на Генеральній Асамблеї ООН. За його твердженням, дослідження «вигаданого голоду, який нібито мав місце в Українській СРР п'ятдесят років тому» – просто-напросто «наклеп» на основі свідчень «українських буржуазних націоналістів», які прислужували Гітлеру і втекли до Сполучених Штатів, де «розпустили брехливі чутки про голод, щоб виправдати свою присутність у цій країні».¹

Жоден проєкт з усної історії, який спирається на свідчення емігрантів з СРСР, не може претендувати на повноту і репрезентативність зрізу радянського населення чи будь-якої його соціальної групи чи то в даний момент, чи в час еміграції. Це визнавали навіть ті, хто першими розпочав роботу в цій царині 35 років тому в проєкті Гарвардського університету з опитування біженців. Ось що кажуть Алекс Інкелес і Реймонд Бауер стосовно цього проєкту:

Оскільки наша вибірка жодним чином не може претендувати на репрезентативність щодо радянського населення, ключовим стає питання про те, чи можна робити достовірні висновки на матеріалі такої, очевидно, викривленої вибірки, і якщо так, то яким обмеженням підлягають ці висновки. Будь-яка вибірка з колишніх радянських громадян неминуче буде сильно відрізнятися від зрізу населення Радянського Союзу, а через це у певному сенсі буде нерепрезентативною. З другого боку, будь-яка вибірка, незалежно від процедури вибирання, має певні спільні риси з основною масою населення... Питання про необ'єктивний характер вибірки може бути розв'язане лише в контексті конкретного типу аналізу, який проводять дослідники, і конкретних висновків, що їх вони виводять.²

Що ж тоді можна сказати про нашу вибірку?

У розрізі «класового походження», якщо вжити цей радянський термін, розкуркулені селяни, схоже, становлять завелику частку порівняно з загальним населенням довоєнної Радянської України. Цей прошарок населення був найбільш схильним до втечі через повер-

¹ Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. Тридцять восьма сесія, А/С.3/38/SR.17, 19 жовтня 1983 року.

² *Inkeles A., Bauer R. A. The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society.* – New York: Atheneum, 1968. – P. 26.

нення радянського режиму на територію України у 1943–1944 роках. Центральні області України теж представлені надмірно, що можна пояснити тим, що повернення радянської влади перервав контрнаступ німців у цьому регіоні. У пам'яті місцевого населення ще свіжими були спогади про не так давно пережиту «радянську дійсність», що допомогло їм вирішити – втікати чи ні.

Слід зробити декілька зауваг стосовно закидів щодо належності до «буржуазних націоналістів» очевидців, залучених до проекту «Усна історія». По-перше, історично неправильно приписувати націоналізму наддніпрянських українців будь-які «буржуазні» риси, якщо тільки не брати за основу ленінське твердження про те, що всі національні устремління є за визначенням «буржуазним націоналізмом». У Російській імперії український націоналізм постав із соціалістичного руху, і однією із його засад було те, що «безбуржуазність» українців означає, що прагнення до самостійності України обов'язково буде тісно пов'язане з боротьбою за соціалізм. Антисоціалістичні авторитарні ідеології, такі як монархізм та інтегральний націоналізм, приваблювали переважно західних українців, тоді як єдина повоєнна українська політична партія в еміграції, зорієнтована на наддніпрянських українців, Українська революційно-демократична партія, мала чітку соціалістичну орієнтацію, принаймні у перші повоєнні роки.

Запитання, націлені на виявлення політичних поглядів, що містилися в анкетах пілотного проекту (серія LH), на відміну від опитувань, що їх провела Сью Веббер (серія SW), показують, що опитувані найбільш позитивно ставилися або до ватажків-анархістів Махна і Марусі, або до селянських отаманів, і лише в другу чергу – до лідера українських націоналістичних сил Петлюри. З огляду на це можна з упевненістю сказати, що Леоніду Герцу вдалося вийти далі за рамки організованої громади американських українців, аніж це зробила Сью Веббер, отож ці дві серії представляють дещо відмінні вибірки. Проте розповіді очевидців про пережите майже цілком збігаються. Це, у свою чергу, свідчить, що належність до організованої громади американських українців та прийняття її поглядів і цінностей не справили жодного помітного впливу на спогади очевидців Голоду про побачене і пережите, хоча, мабуть, якимось відбилися на тлумаченні цих подій з їхнього боку.

Відвертість опитуваних виявилась обернено пропорційною до їхнього соціального статусу. Жінки, яким зазвичай у традиційному селянському суспільстві відведено нижчий соціальний статус, ніж чоловікам, під час інтерв'ю були загалом відкритішими, ніж чоловіки із таким самим статусом. Особи з вищою освітньою базою чи соціальним становищем, особливо чоловіки, часто замикалися, коли їх просили не обмежуватися загальними фразами – можливо, через те, що їх часто вважали частиною активу, знаряддям режиму для проведення різноманітних кампаній, і змушували робити негожі речі. У цьому плані особливу роль відігравали вчителі. Селяни,

незалежно від їхнього соціального стану в селі, найчастіше змальовували докладні картини жахів Голоду з усіма подробицями. Розкуркулені селяни займали дещо вище становище в сільській громаді, проте той факт, що їх виокремили й репресували як класових ворогів, дає їм більше підстав ображатися на державу. Слід також завважити, що розкуркулювання не обов'язково означало, що «куркулі» були заможнішими, ніж їхні сусіди, особливо на пізніших етапах масового розкуркулювання (1931–1932 рр.). Термін «куркуль» був настільки ж політичною категорією, як і класовою – і серед розкуркулених було багато «підкуркульників», або «побічників глитаїв», як їх назвали в офіційному дискурсі.

До того ж, до вибірки пілотного проекту входить значна кількість очевидців, які не мають жодного стосунку до українського націоналізму, буржуазного чи будь-якого іншого. Леоніду Герещу вдалося скористатися широкими особистими контактами та зв'язками родичів для того, щоб вийти за рамки світських та церковних структур громади українських американців і опитати значне число осіб, які не читали україномовної преси, не були членами громадських організацій і не ходили до українських церков. Оскільки в них не було контактів з організованою громадою, можна з певністю гадати, що їхнє сприйняття подій у роки Голоду не зазнало значного впливу з її боку. До того ж докази з газети «Сільські вісті», радянського друкованого органу, що їх надав Комісії Михайло Смик, показують, що велика частина населення Радянської України в минулому пережила щось подібне.¹

Звичайно, не можна заперечувати, що дехто з очевидців міг співпрацювати з німцями. Німцям вдалося знайти принаймні певну кількість людей, які погоджувалися працювати на них, у кожній окупованій ними країні, і в таких людей була сильна спонука емігрувати, щоб не потрапити до рук радянської влади. Утім, часто вказують на те, що такі особи не прагнуть публічності, а воліють залишатися в тіні й задовольняються роллю «тихих сусідів». Окрім того, українська громада так сприймає управління спеціальних розслідувань Департаменту юстиції США,² що це досить чітко показує: колишні колабораціоністи, які мають реальні підстави непокоїтися з огляду на можливі дії цього управління, менше за всіх бажали би дати інтерв'ю.

Хоч як би там що було, стверджувати, що всі очевидці (а їх майже 200), більшість із яких одне з одним не знайомі, чії свідчення, записані на плівку, відображають усе розмаїття діалектів довоєнної Радянської України, могли би повторювати чиїсь, одні й ті самі вигадки, –

¹ First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1986. – Washington: Government Printing Office, 1987. – P. 165–167.

² Управління спеціальних розслідувань (Office of Special Investigations) Департаменту юстиції США виявляє осіб, які брали участь у репресивних акціях нацистів, і розслідує їхні діяння. – Прим. перекладача.

це чистий абсурд. Через понад півстоліття подробиці інколи плутають, неточно називають дати, а пізніші події й ідеї накладають відбиток на раніші враження. Через це джерела усної історії в ідеалі використовують лише як одне з низки джерел реконструкції певної історичної події. Однак той факт, що така велика кількість свідчень в цілому узгоджуються між собою, служить остаточною гарантією їхньої фундаментальної достовірності.

Процедура опитування

За час роботи над пілотним проектом було вироблено процедуру, згодом перейняту для проекту «Усна історія» Комісії з вивчення Голоду в Україні. За цією процедурою історик-анкетувальник зазвичай проводив бесіду вдома в очевидця. Якщо лідерам громади і церкви вдавалося звести в одному місці декількох свідків, це дозволяло заощадити чимало часу й зусиль. Інколи на прохання свідків проводили спільне інтерв'ю, тоді кілька осіб вирішували зустрітися з анкетувальником у той самий час і разом розповідати про пережите. Основним завданням, яке переважувало стандартування процесу опитування, було забезпечити комфортну й спокійну обстановку для опитуваного.

Зазвичай процедура починалася з короткої розмови між анкетувальником та свідком, яку не записували на плівку, – це допомагало опитуваному звикнути й не нервувати. Анкетувальник пояснював, якого роду запитання буде поставлено і що опитуваному слід говорити в мікрофон чітко й розбірливо, але попри це нерозбірливі слова й фрази часто псували цінні свідчення. За бажанням свідок міг залишатися анонімним. Усе можливе робили й для того, щоб у словах анкетувальника не було жодних натяків, і навіть явно неправильні дати й деталі він не коментував. Свідків ніколи не «виправляли».

Від очевидця до очевидця набір запитань змінювався, тому в обох цих взаємопов'язаних проектах якогось одного списку запитань не було. Історик мав запам'ятати й засвоїти основні запитання. Свідку по можливості дозволяли вибирати, про що саме говорити. Основні запитання, що їх ставили в більшості бесід, стосувалися року і місця народження опитуваного (село чи сільрада, район, область), роду занять та соціального стану опитуваного та його батьків, площі землі, що була у володінні опитуваного чи його родини, приблизної кількості населення в його рідному селі, а також його контактів з органами державної влади та комуністичної партії, із їх представниками та прихильниками. Тоді свідка просили порівняти життя за старого режиму, життя за радянської влади перед форсованою колективізацією села і життя після колективізації. Потім переходили на окремі інституції (церква, сільський актив, сільська рада, комітет незаможних селян, школи) та на участь односельців і приїжджих у їх діяльності. Окремі питання стосувалися революції, розкуркулювання та колективізації.

Цілком природно, що від розкуркулювання і колективізації мова переходила на основні питання щодо державних заготівель сільськогосподарської продукції та Голод 1933 року. Це була основна і найважлива частина інтерв'ю, оскільки лише декілька із поставлених питань підходять практично всім опитуваним (колишнім селянам):

- Яку частину врожаю забирала держава?**
- Чи це було занадто багато?**
- Хто забирав хліб? Що з ними трапилося потім?**
- Чи був активний спротив державним заготівлям?**
- Чи був у Вашій місцевості голод? (Якщо так, то далі запитували)**
- Коли він почався?**
- Чи під час голоду помер хто-небудь із Вашої родини? Якщо так, то хто?**
- Чи знали Ви ще когось, хто помер?**
- Скільки людей померло у Вашому селі?**
- Як люди рятувалися?**
- Як врятувалися Ви?**
- Чи Ви покинули своє село під час голоду? Куди Ви перебралися?**
- Чи виїхали Ви з Української СРР? Чи важко було це зробити? З якими перешкодами Ви зіткнулися? Як Вам жилося в тій місцевості, куди Ви виїхали?**
- Чи чули Ви про випадки людоїдства? Що саме чули?**
- Чи Ви особисто знали про випадки людоїдства? Що саме трапилося?**
- Чому був голод?**
- Коли він закінчився? Чому?**

Для міських жителів запитання були дещо інші:

- Коли Ви вперше побачили голодних селян?**
- Що з ними робила влада?**
- Чи в місті було вдосталь хліба?**
- Скільки хліба отримували робітники?**
- Скільки хліба отримували Ви? Як саме?**
- Чи купували Ви хліб у вільному продажі на початку 1933 року?**
- Скільки він коштував?**
- Чи виїхали Ви з України під час голоду? Як відрізнялася ситуація там, куди Ви перебралися?**
- Що про становище під час голоду казала влада?**
- Чи відомо Вам про масштаби голоду?**
- Як Ви про це дізналися?**
- Коли і як голод закінчився?**

Попередні результати

Зі свідчень ми бачимо, що українським селянам життя за царя подобалося набагато більше, ніж воєнний комунізм або радянський уклад після колективізації. Найкращим був період між воєнним комунізмом і сталінізмом, короткий проміжок часу непу – нової економічної політики (1921–1927 рр.), коли селяни отримали поміщицькі землі й могли продавати надлишки своєї продукції на обмеженому, але вільному ринку. В очах селян посилення тиску від часу

повернення до примусових заготівель і все більший тиск на куркулів, який почався у другій половині 1927 року, зливається зі спогадами про розкуркулювання в грудні 1929-го, так що між цими подіями вони не бачать жодної межі. Проте примусову колективізацію сільського господарства, яка почалася в той самий період і була тісно пов'язана з розкуркулюванням, вони сприймали як щось окреме й відмінне. Виникає спокуса зробити висновок, що нерозкуркуленому селянинові, який у типово український, індивідуалістичний спосіб розжився експропрійованим майном сусіда, ці дії здавалися перворідним гріхом, з якого випливали всі біди колективізації, конфіскацій хліба і, зрештою, голодування.

Можна також помітити, що всі опитувані сходилися в тому, що серед селян ідея колективізації й самі колгоспи нічого, крім ненависті, не викликали. Більшість тих, хто вступав до колгоспу добровільно, були відносно заможні селяни, які сподівалися, що вступ до колгоспу врятує їх від розкуркулювання. Опір колективізації був поширеним явищем, часто його очолювали незаможні селяни, колишні червоноармійці, а іноді – колишні комуністи. Кожен без винятку селянин-очевидець був свідком примусових конфіскацій сільськогосподарської продукції як до, так і під час Голоду, і всі опитані загалом пояснювали голод саме цим. Жоден селянин не вважав причиною Голоду неврожай. Спосіб проведення обшуків наводив більшість селян на думки про каральну їх мету й невинуватий нищівність. Більшість також вважали, що влада особисто зацікавлена в їхній дальшій долі: опитувані часто гадали, що влада бажає їхньої смерті.

Хоча вилучення зерна зазвичай ініціювали й керували ним немісцеві неукраїнці, немає сумніву, що величезна більшість залучених до хлібозаготівель були українцями й уродженцями даного села. Це часто бентежить респондентів, які мають сильні зв'язки з діяльністю громади українських американців. Час від часу після свідчення вони питали, чи «правильну» дали відповідь. Отримавши задоволення, що мета проекту – встановити істину, опитуваний легше сприймав запитання про те, ким саме були конфіскатори. Зі слів оповідців, зазвичай ними були вкрай бідні селяни, які прагнули вислужитися перед владою; це були нероби, які цілими днями били байдики, а працюючі селяни працювали не покладаючи рук, щоб заробити на пристойне життя. Слід окремо наголосити, що українські селяни споконвіку злидні ототожнювали з лінощами, а заможність – з важкою працею. Їхні дії зазвичай пояснювали заздрістю й бажанням розжитися чимось на дурничку. Часто в цьому контексті звучало українське слово «голота». Інші часто вживані назви – пустомелі, нікчемні ледацюги, темнота і махорщики.

У плані особистого досвіду Голод був боротьбою за виживання, шанси в якій були мінімальні. Розповідь про цю боротьбу зворушить навіть найчерствішого слухача. Уціліти й вижити вдавалося тим, хто втікав із села і знаходив роботу на заводі, приховував хліб, крав

у колгоспа, їв рослини й тварин, яких в українській культурі в їжу не споживають, їздив по продукти до Росії або здавав родинні коштовності та інші цінні речі в торгсини. Було також багато розповідей про людоїдство, інколи – з жахливими подробицями.

Посланці з міст та їхні помічники на місцях надзвичайно ретельно обшукували господи селян під час конфіскації сільськогосподарської продукції. Довгими щупами з металевими наконечниками вони протикали долівку в хатах і землю надворі, сподіваючись намацати м'який ґрунт там, де сховано запас продовольства. Часто розбирали печі. Досить часто бригада заготівельників починала копирсатися в купі гною, сподіваючись знайти там заховане зерно. Коли щось справді знаходили, «крадія», як правило, заарештовували за порушення закону від 7 серпня 1932 року про охорону соціалістичної власності й ув'язнювали. В інших випадках покарання було менш офіційним. Один респондент розповідає, як двох хлопчаків, які ловили жаб і рибу, заарештували, відвели до сільської ради й побили. Тоді їх одвели в поле, скрутили руки за спинами, зав'язали їм роти й носи і залишили там – задихатися. Це лише один приклад, який показує, що сільська влада робила все можливе, щоб позбавити населення будь-яких засобів для прожиття.

Голодні селяни без кінця шукали їжу. Селяни почали їсти коріння, квіти, листя й кору з дерев, аби втамувати голодні спазми. З таких інгредієнтів часто готували юшку або перепічки. Їли собак, котів, пацюків, пташок, комах і личинок – замість м'яса. Коли знищили всю домашню живність, а люди геть ослабли, села заніміли. Один з очевидців розповідає, як двоє голодних хлопчаків роздерли живого пацюка і з'їли його сирим, на тому ж місці. Інколи навіть успішне завершення нескінченного пошуку їжі ставало фатальним. Один із опитаних розповів про жінку, яка знайшла трохи сухої квасолі і тут же з'їла її сирю. Невдовзі квасоля набубнявіла, і жінка померла від розриву шлунка. Подібні випадки засвідчили й інші очевидці.

Поширення торгсинів у провінції під час Голоду справило на селян надзвичайно сильне враження. На неймовірний, здавалося, асортимент продуктів у торгсинах часто вказували як на доказ штучної природи Голоду.

Крім торгсинів, селяни ходили й до міста у надії знайти, випросити, виміняти чи купити продукти. Один очевидець із міста згадує, як бачив безперервний потік селян до Києва. Багато з них просто сиділи під стінами будинків і просили поїсти, аж поки не падали мертві. Роль катафалків виконували вантажівки, які у визначений час об'їжджали вулиці, щоб зібрати тіла мертвих і тих, хто тільки розлучалися з життям. Зі слів очевидців, водії накидали тіла у кузови, як дрова. Селяни з Центральної та Північно-Східної України часто пробиралися на Донбас, де можна було легко знайти роботу у важкій промисловості чи на шахтах. Жити там було нелегко, але був

шанс вижити. Власне, жителі Донбасу інколи були настільки ізольовані від сільської місцевості, що навіть не мали уявлення про те, що там відбувається.

Декому з чоловіків, хто був ще при силі, вдавалося дістатися до Росії, щоб купити продуктів і привезти їх своїм родинам в Україні. Один з опитаних, родом із Полтавщини, розповів, як його батько (який пішов працювати на залізницю після того, як у нього в 1932 році відібрали землю) зміг сісти на потяг до Росії і купити там хліба. Але коли потяг наблизився до першої ж української станції, хліб довелося здати міліції.¹

Ось ще одна ілюстрація політики властей, спрямованої на те, аби не дозволити голодним людям виїжджати з України до Росії, де харчів було теж мало – але принаймні вони були. Син священика з Дніпропетровська розповів, як йому вдалося з'їздити в Росію по продукти. Він сказав, що початок поїздки був гіршим від Содому і Гоморри. На вокзалі юрмилися тисячі людей, і всі хотіли дістати квитки до Росії.² У першу чергу квитки продавали державним службовцям. Міліціонери постійно відганяли селян від касових віконечень, а тих, хто опирався, часто-густо штрафували й заарештовували. На третій день через якогось знайомого наш оповідач нарешті спромігся купити квиток. Увесь цей час він провів на вокзалі й зміг купити собі лише пляшку газованої води з фруктовим сиропом. Він розраховував, що зможе щось поїсти у Харкові, але на вокзалі були такі юрмиська людей, що не можна було вийти з вагона. На одній із перших російських станцій він побачив місцевих селян, які прийшли продавати пасажирам готову їжу: деруни, молоко, сметану й домашні коржики. На цій станції він купив собі пляшку меляси. У ній була тирса і бруд, але голод допоміг пересилити огиду, і він випив її. Приїхавши у пункт призначення, російське місто Орел миль за сто від Харкова, він побачив, що там люди живуть зовсім інакше, ніж в Україні. Не було ніякого голоду, у продуктових крамницях харчів було вдосталь. У базарний день селяни не приходили з торбиною через плече, а приїжджали на возах, завантажених мішками борошна й картоплі. Продавали навіть коней – зовсім не так, як в Україні, де їх давно поз'їдали або вони поздыхали від нестачі кормів. Скупившись, українці були такі втомлені, що не могли вертатися на вокзал пішки й винайняли підводу. Як тільки вони завантажили свої покупки, їх оточили міліціонери і звинуватили всіх у спекуляції. Наш оповідач, утім, був молодшим і сильнішим від інших – він ухопив своє добро і втік у поле, де й заховав усе під купою сухого листя. Увечері він прийшов і забрав харчі. На щастя, єдиною перешкодою, на яку він наштовхнувся, була вимога оплатити

¹ Під час революції Ленін скасував поліцію і замінив її так званою народною міліцією. Тому поліція в Радянському Союзі завжди називається «міліція».

² У цей час керівництво залізничних шляхів сполучення в Україні дістало найсуворіші розпорядження не продавати квитки селянам на російські напрямки.

надмірний багаж. Коли він приїхав додому, його розпитували, чому його не було так довго.

Усні історії, записані під час роботи над проектом, рясніють жахливими подробицями про випадки людоїдства. Жоден з опитуваних не визнав, що сам це робив, але більшості такі випадки були відомі, принаймні з других рук. Казали, що людоїдство вчиняли ті, хто втратив розум із голоду і тому був уже на волосину від смерті. Тож можна припустити, що ті, кого не спіймали і не покарали, скоріше за все, згодом самі загинули. Очевидці часто повторювали чутки, що людське м'ясо продавали на міських ринках, і багато міських жителів через це боялися купувати там м'ясо. Батьки не дозволяли дітям відходити від дому – щоб їх не з'їли.

Це лише частина інформації, зібраної в рамках нашого проекту «Усна історія». Ці свідчення було записано в текстовій формі, десять із них повністю перекладено англійською мовою – вони становлять Додаток 1 і всі будуть опубліковані мовою оригіналу з анотаціями англійською в межах 100–150 слів. Ми сподіваємося, що наша праця стане важливим корпусом матеріалу, який, безсумнівно, дасть змогу значно ліпше зрозуміти ту трагедію, яка сталася понад півстоліття тому в Україні.

Глосарій

адміністративні заходи (рос. *административные меры*) – довільне застосування грубої сили. Тенденцію до надуживання адміністративними заходами також називають *адмініструванням* (рос. *администрирование*).

актив (рос. *актив*) – колектив активних прибічників радянської влади і Комуністичної партії, що на нього режим покладав завдання впроваджувати в життя свою політику.

апарат (рос. *аппарат*) – адміністративний апарат або юрисдикція.

центнер – 100 кілограмів.

колективізація – процес укрупнення одноосібних селянських господарств у централізовані колективні господарства, які теоретично перебували у власності селян-колгоспників, але насправді їх контролювала держава. Наприкінці 1929 року було проголошено гасло «*сплошная коллективизация сельского хозяйства на основе ликвидации кулачества как класса*» (українською – *суцільна колективізація сільського господарства на основі ліквідації глитайства (або куркульства) як класу*). Позначення «*сплошная коллективизация*» також перекладано як «примусова колективізація», оскільки селянам доводилося «добровільно-примусово» записуватися у новостворені колгоспи, які багатом видавалися нічим не кращими від кріпацтва.

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

розкуркулення (рос. *раскулачивание*) – експропріація всієї власності й позбавлення так званих *куркулів* будь-яких прав. Розкуркулення часто супроводжувалося арештами, ув'язненням або засланням.

десятина – історична східнослов'янська міра площі, що дорівнює 2,7 акра.

ухил (рос. *уклон*) – неспроможність (одного або більше членів Комуністичної партії) зрозуміти або правильно втілювати в життя генеральну лінію партії або проведення «лінії», відмінної від генеральної лінії партії. Партія, визначивши генеральну лінію, також дала визначення ухилу (усе, що не є генеральною лінією). Зміни в політиці часто набували форми засудження ідей, які раніше вважали прийнятними чи навіть обов'язковими, як правого або «лівого» ухилу (позначення «*лівий*» стосовно ухилу у сталінському дискурсі завжди вживали в лапках, щоб показати, що єдино правильною лівою політикою була сталінська генеральна лінія). У будь-який момент партія могла засудити будь-який можливий курс або як правий, або як «лівий» ухил, що давало змогу Сталіну уникати особистої відповідальності у разі, якби щось не вдалося, чи в будь-який момент скласти вину на яке-небудь угруповання в партії або на окрему особу.

перекручення (рос. *искривление*) – «лівацький ухил», що полягав у зловживанні адміністративними заходами у справах, пов'язаних із селянством.

«*Запаморочення від успіхів*» (рос. «*Головокружение от успехов*») – промова Сталіна в березні 1930 року, в якій він засудив перегини та «порухнення ленінського принципу добровільності колгоспного руху». Після цього селянам дозволили виходити з колгоспів. Більшість так і зробили, але згодом їх просто силоміць загнали до колгоспу – на «добровільних» засадах.

генеральна лінія – те, що Комуністична партія визначає як істинне і/або правильне.

колгосп – скороч. від укр. *колективне господарство*, або *колхоз* – скороч. від рос. *коллективное хозяйство*.

колгоспник (рос. *колхозник*) – член колгоспу.

комнезам – скороч. від *комітет(и) незаможних селян*, також вживано аббревіатуру *КНС*. Добровільна організація того прошарку сільського населення, яке українці називають *голото*, а американці – *white trash*. Заснований 1920 року, *комнезам* мав стати «бойовою класовою організацією сільської бідноти» і незаможників за взірцем ранніх російсько-українських комітетів сільської бідноти (*комбід(и)*) і міг до середини 1923 року проводити на власний розсуд експропріацію «лишків» власності *куркуль* (і забирати їх собі), до середини 1925 року діяв як орган державної влади з функціями, які перетиналися з функціями сільради, а в час примусової колективізації діяв як основна організація підтримки режиму на селі. Членам *комнезамів* дозволяли залишати собі 15–20 % від усього відібраного в інших селян хліба. Проте коли почався голод, для забезпечення членів цих організацій нічого не робили, і багато з них голодували. *Комнезами* було скасовано в розпал Голоду, у квітні 1933 року, нібито через те, що повна колективізація зробила існування такої бойової класової організації непотрібною. Це можна пояснити також і тим, що *комнезамівці* більше не приносили користі нікому, – ні режимові, ні собі самим.

куркуль (рос. *кулак*) – в офіційному тлумаченні це сільський капіталіст, який використовував найману працю, власне, щось на кшталт загального класового ворога на селі, представник вищого соціально-економічного прошарку в селі. В офіційному українському радянському дискурсі в розпал розкуркулювання слово *куркуль* майже завжди замінювали ще більш зневажливим *глитай*. Якщо «класовий ворог», якого потрібно було «ліквідувати», був занадто бідним, аби до нього застосувати термін «*куркуль*», то його репресували як *підкуркульника* (рос. *подкулачник*), або *побічника глитая*.

«*ліві*» *перекручення* – надуживання силою стосовно селянства.

МТС – машинно-тракторна станція. За часів Сталіна *МТС* володіли сільськогосподарською технікою, яку використовували для обробітку

землі, а також функціонували як основне зняряддя контролю над селом з боку режиму, що базувався в місті. МТС було розпущено в 50-ті роки.

старий більшовик – офіційний радянський термін на позначення особи, яка вступила до Комуністичної партії до 1917 року.

пуд – слов'янська міра ваги, що дорівнює 16 кілограмам.

політвідділ (рос. *политотдел*) – запроваджений у радгоспах та на МТС у 1933 році для нагляду над усіма сільгоспроботами, а особливо для боротьби (чистки) із класовими ворогами в колгоспах. Політвідділи замінили грубіший, жорстокіший засіб – тисячників.

правий опортунізм – неспроможність вживати достатньо рішучі заходи (напр., силу) стосовно селянства.

сільрада (рос. *сельсовет*) – скорочене від *сільська рада*.

станція – козацьке поселення, зазвичай більше, ніж село, але якому часто-густо бракує певних ознак міста.

тисячники (рос. *тысячники*) – зазвичай цей термін стосується так званих *25-тисячників*, хоч були й 10-тисячники і 100-тисячники. 25-тисячників набирали серед міських робітників із кількарічним стажем, які погодилися на постійну роботу в селі в рамках всесоюзного руху 1929 року. Спочатку вони мали завдання провести «суцільну колективізацію сільського господарства на основі ліквідації *куркулів* як класу», але багато з них згодом стали головами колгоспів чи членами правління або були переведені на роботу до МТС. Близько 7 тис. з-поміж майже 27 тис. 25-тисячників, відібраних з набагато більшої кількості добровольців, походили з України. За весь час до України скерували не більше ніж 10 тис. осіб. Прибувши до вказаного села, вони мали абсолютну владу над усіма місцевими мешканцями й закладами. У 1933 році їхні функції перебравли на себе новостворені політвідділи. Тобто це не була армія в 25 тис. осіб, послана з Росії до України, як помилково вважають багато українців.

торгсин (скороч. від рос. *торговля с иностранцами*) – мережа державних магазинів, спочатку у великих містах і винятково для торгівлі з іноземцями, яку під час Голоду розширили так, що вона охопила обласні центри й більші міста на периферії. У торгсинах не приймали радянські рублі, а лише дорожочінні метали й вільноконвертовану іноземну валюту. Магазины торгсину торгували товарами і продуктами, яких або ніде більше не було, або вони були вищої якості, ніж в інших місцях на території СРСР. Торгсини діяли також і на Заході як єдиний легальний канал, через який можна було переказувати іноземну валюту радянським громадянам. Під час Голоду окремі особи й цілі організації могли купувати валютні сертифікати для окремих радянських громадян, які отримувач потім міг обміняти в магазині торгсину.

українізація – офіційна національна політика СРСР стосовно українців протягом десятиліття, що передувало Голоду; припинено 1933 року. Українізація мала на меті надати радянському режимові, що його Україні нав'язав Ленін за допомогою російських військ, хоч якоїсь подоби українськості в очах місцевого населення: фінансувати національну культуру та національні організації, заохочувати збереження української мови в середовищі українських селян-новобранців у лавах Червоної армії, а також у містах і промислових центрах, сприяти деросіянізації тих українців, які вже асимілювали російську мову та культуру, а також змусити всіх відповідальних державних та партійних керівників в Україні вивчити українську. Українізація стала українським варіантом політики, яку з 1923 року декілька років провадили у всіх неросійських республіках СРСР і яка відома під назвою *коренізація*.

Найчастіше згадувані в тексті особи

Іван Олексійович Акулов (1888–1939) – старий більшовик російської національності, який більшу частину своєї кар’єри присвятив поліційному аспекту політики. У 1931–1932 рр. він був першим заступником голови ОДПУ. У жовтні 1932 р. його було призначено секретарем Донбаського обкому партії і секретарем ЦК КП(б)У. У 1933 році він став Генеральним прокурором СРСР і перебував на цій посаді до 1935 року, коли його змінив Андрій Вишинський. Заарештований як ворог народу.

Лазар Мойсейович Каганович (1893–1991) – старий більшовик єврейської національності з України, права рука Сталіна. Двічі обіймав посаду першого секретаря Компартії України (1925–1927 рр., 1947 р.). У період Голоду був секретарем сільськогосподарського відділу ЦК ВКП(б), а в листопаді 1932 року очолив спеціальну місію на Північному Кавказі. У 1960-х роках радянські історики вважали, що він особисто наглядав за депортацією козацьких станиць з Північного Кавказу в 1932 році. Відсторонений від влади за протистояння Хрущову у 1957-му.

Мендель Маркович Хатаєвич (1893–1939) – старий більшовик єврейської національності з Білорусії. Під час колективізації сільського господарства – секретар Середньоволзького крайкому ВКП(б) і член комісії політбюро, створеної для планування темпів колективізації. Наприкінці січня 1930 р. його поспіх та брутальність при розкуркулюванні центральна влада в Москві проголосила неприпустимими. У жовтні 1932 р. його призначили другим секретарем КП(б)У. На цій посаді він зробив заяви диктаторського характеру щодо політики КП(б)У на селі. У січні 1933-го, коли Постишева призначили другим секретарем, він став третім секретарем і секретарем Дніпропетровського обкому партії. Заарештований у 1937 році як ворог народу.

Станіслав Вікентійович Косіор (1889–1939) – старий більшовик польської національності. Перший секретар КП(б)У у 1927–1938 рр., член політбюро в 1930–1938 рр., хоча його затьмарювали Скрипник, Хатаєвич і Постишев. Заарештований і розстріляний як ворог народу.

В’ячеслав Михайлович Молотов (1890–1987) – старий більшовик російської національності. Справжнє прізвище – Скрябін, племінник композитора Скрябіна. Під час Голоду – прем’єр-міністр СРСР (1931–1939 рр.), згодом як міністр закордонних справ СРСР (1939 р.) підписав пакт Молотова–Ріббентропа, згідно з яким СРСР став союзником Гітлера. Разом із Кагановичем був основним помічником

Сталіна. Пізніше звинувачений у складанні списків смертників під час Великого Терору (1937–1938 рр.). Часто приїздив в Україну у 1932–1933 рр. для залагоджування різних проблем. Усунутий від влади за протистояння Хрущову у 1957 р. Жив як пенсіонер, публічно підтримував Горбачова після приходу останнього до влади.

Павло Петрович Постишев (1887–1940) – старий більшовик російської національності. Посідав помітне місце в українській партійній організації (1923–1930 рр.), секретар Харківської партійної обласної та міської організацій (1926–1930 рр.). Працював у Москві (1930–1933 рр.) секретарем відділу агітації та пропаганди, а також оргвідділу ЦК ВКП(б). У січні 1933 р. призначений другим секретарем КП(б)У і фактичним правителем України. Посилив конфіскації хліба і розгромив так званий національний ухил на чолі зі Скрипником. У 1937 році він, очевидно, виступив проти наміру Сталіна стратити видатних партійців, за що був переведений до Куйбишева. Заарештований у 1938 р. як ворог народу.

Борис Петрович Шеболдаєв (1895–1937) – старий більшовик російської національності. Секретар Північнокавказького крайкому партії (1930–1932 рр.), здійснював нагляд за конфіскаціями зерна й відправленням у заслання населення козацьких станиць. У січні 1933 р. призначений головою спеціального комітету для керівництва весняною посівною кампанією на Північному Кавказі й наділений повноваженнями, аналогічними до тих, які в той самий час було дано Постишеву в Україні. Заарештований у 1937 р. і розстріляний як ворог народу.

Микола Олексійович Скрипник (1872–1933) – старий більшовик української національності. Український нарком освіти у 1927–1933 рр., і до 1932-го основна фігура в КП(б)У. Безпосередньо відповідав за українізацію та культурну політику. Найвизначніший в СРСР поборник прав і прерогатив неросійських народностей і республік. Після того як Постишев засудив його як лідера українського національного ухилу й звільнив від посади, яку він обіймав, учинив самогубство.

Йосип Віссаріонович Сталін (1879–1953) – старий більшовик грузинської національності. Перший, або генеральний, секретар ЦК (1923–1953 рр.) і безперечний керівник СРСР (1929–1953 рр.).

Роман Якович Терехов (1890–1979) – старий більшовик російської національності. Секретар Харківського обкому партії до січня 1933-го, коли його змінив Постишев. У 1960-х роках виявилось, що у 1932 р. він писав Сталіну з проханням про допомогу. Заарештований, дожив до звільнення у 1956 р. Відтоді жив як пенсіонер.

Додаток I

ВИБРАНІ ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю ЛН08

Федір Капуста, народився 17 вересня 1900 р. у селі Горби Кремлячівського повіту Полтавської губернії. Син заможного селянина, який мав 20 десятин землі (половину забрали у 1920 р.) і якого розкуркулив 1929 р. місцевий комнезам. Відбувши заслання, наприкінці 1932 р. батько повернувся до рідного села, працював у радгоспі й згодом помер. 1926 р. після конфлікту з місцевою владою оповідач поїхав працювати до Артемівська на Донбасі, а згодом отримав місце в Київській поштово-телеграфній конторі. Під час паспортизації (запровадження внутрішніх паспортів наприкінці 1932 – на початку 1933 рр.) оповідача визнали куркулем і тому не видали внутрішнього паспорта, але він написав заяву і зміг жити в Старобільську і Ворошиловграді, де працював на шахті, а також у кількох інших містах. Оповідач подає багато інформації про революцію і 20-ті роки. Першу хвилю колективізації і розкуркулення у рідному селі оповідач проводили місцеві селяни-українці, члени комнезамів, без допомоги приїжджих. Після еміграції на Захід оповідач багато читав радянської української преси того періоду. Під час голоду померла приблизно чверть населення оповідачового села, але ніхто з його родини. У місті Єнакієве він не бачив померлих від голоду людей, однак був свідком того, як голодних забиравала міліція. До його села приїхало «багато» чужих, переважно після початкового етапу колективізації. Оповідач, прихильник гетьманського (монархічного) напрямку в українській емігрантській політиці, засуджує радше марксизм, аніж російський народ, за голод і підкреслює вину радянської української влади. Повний переклад інтерв'ю англійською надруковано у звіті Комісії Конгресу: *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress* (Washington, GPO, 1988), с. 237–259.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Федір Павлович Капуста.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: 17 вересня 1900 року.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі Горби, Кремлячівський повіт, раніше Полтавщина¹.

¹ Помилка. Як видно з подальшого тексту, йдеться про Кременчуцький повіт (з 1923 р. – округ). Це підтверджується і статистичними даними станом на 15 листопада 1921 р.: у складі тодішньої Кременчуцької губернії існував Кременчуцький повіт, а в ньому була Горбівська волость [Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики (приложение к схематической административной карте, изданной ЦСУ Украины по данным на 15.11.1921). – Харьков, 1921. – С. 15]. До появи Кременчуцької губернії (липень 1920 р.) і після її ліквідації (жовтень 1922 р.) село Горби було у складі Полтавської губернії (1925 р. – ліквідовано губернський поділ). Нині село Горби – центр сільради Глобинського району Полтавської області. (Тут і далі у Додатку I примітки наукового редактора. Науковий редактор – С. Кульчицький, примітки підготував Г. Г. Єфіменко.)

Пит.: А де жили при кінці 20-х років – на початку 30-х років?

Від.: Жив я частинно в селі Горбах, а покинув село в 1926-му році й поїхав на Донбас. Причина була така – якраз повставали артілі, сільсько-господарські артілі, й забирали землю коло села, розумієте. І забрали в мого батька всю землю, хоч вона була два і пів або три кілометри від села, та то суцільно. Така велика була артіль! Забрали землю! Я пожалівся з іншими селянами – склав таке прохання до земельного відділу в Кременчуці: «Прошу Вас дати розпорядження, щоб не забирали землі, поскільки це було осінню діяно, поскільки вже були посіяні лани жита, пшениці й вже на заяву оралося».

Підписало цю заяву 13 осіб, і я поїхав у Кременчук. І з Кременчука прийшло, що землі не можна забирати аж до затвердження Кременчуцьким окружним відділом.

Як прийшло це, зараз всі крикуни різні почали говорити – що він підпільні зібрання збирав, що 13 підписів у заяві?! Розумієте?

Пит.: Це були місцеві люди?

Від.: Місцеві, ну ті, що в артілі, й ті, що в комнезамі. Що він, кажуть, він, так сказати, нелегальні зібрання збирав, бо 13 підписів було на тому!

Я побачив, що це діло погане. А вже були райони, не райони, а волосні управи – радянська волосна управа вже була. І в кожній волосній управі був один одинокий представник ГПУ, один чоловік на всю волость – не на район, а на волость.

Я коли це почув, знаю, що коли от ці балачки стали, я тоді попросив у дядька (до батька звернувся – батько грошей не мав, а були гроші нові вже – червонці так звані). Я тоді до дядька звернувся. Дядько мені дав 20 червонців, чи то 20 рублів. І я залишив і поїхав на Донбас ¹.

А з Донбасу, я мав із Артемівська в Донбасі, я мав уже призначення на Київську поштово-телеграфну контору. Я поїхав туди і став морзистом, а потім і вже бухгалтером був там. І до того доробився, значить – це з 1926-го року до 1933-го року, – а в січні 1933-го року там була пашпортизація. А мене виявили, що я куркуль, ще до цього місяців три тому назад виявили, що я куркуль. А куркулям пашпортів не давали ², розумієте.

¹ У 1922–1924 рр. було проведено масштабну грошову реформу. Одним із найважливіших етапів стало введення в обіг твердої грошової одиниці – «червінця», що мав таке ж забезпечення золотом, як і довоєнні 10 рублів. З лютого 1924 р. в обігу з'явилися також 1, 3 та 5 рублів. Імовірно, що дядько дав 20 нових рублів, оскільки 20 червінців, тобто 200 рублів, – це було значною за мірками 1926 р. сумою.

² Пашпортизацію населення розпочали 27 грудня 1932 р., згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР «Про становлення єдиної паспортної системи Союзу РСР та обов'язкову прописку паспортів». 31 грудня 1932 р. ВУЦВК УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язковий запис паспортів (прописку). 13 лютого 1933 р. постановою наркома юстиції УСРР з метою «забезпечити пашпортизацію та перешко-

Я подав заяву, щоб мене звільнили по бажанню. А голова цього райвідділу – забувся його прізвище – взяв і подав у ГПУ, на Київське ГПУ, районне ГПУ. Воно місто Оржонікідзе було – воно Єнакієве, а було Оржонікідзе, Рикове називалося. І так і інакше. А тепер називається Єнакієве, зараз так само. То я подав... А без голови кадрів, ніхто... голова кадрів... то значить, мене не звільнять. А цей голова кадрів подав у ГПУ про те, що пан Несторенко був голова райвідділу – також комуніст. І він подав на цього голову, що Несторенко звільняє по особистому проханню куркуля. Тоді Несторенко відказався від того, щоб, розумієте, мені дати документ, щоб мене звільнили по власному бажанню. Але він поставив у партком – а він також комуніст, той голова, районний голова спецвідділу – комуніст, і той комуніст, розумієте, Несторенко комуніст. І він поставив питання перед райпарткомом, що хоч мене звільнять, а хоч звільнять голову спецвідділу.

У райпарткомі постановили, щоб звільнити голову спецвідділу. Це й получилось. Я вже передав документи новому бухгалтеру. І сам, чотири місяці дочекався, щоб мене по власному бажанню звільнили. Але я це заповіджу наперед. В січні місяці була пашпортизація і другий голова спецвідділу, який вже був на те місце того, що звільнили, подав у пашпортний відділ, що я куркуль, що я втік із села й таке інше. А коли пашпорт отримали, то така заповнялася довідка: чи працюєш ти, чи не працюєш?

– Я преділяю, я працюю.

То мені видали пашпорт на три місяці, поскільки я працюю. Хоч і куркуль, а працюю, ще не звільнили. На три місяці пашпорт видали. Після того в мене не була справка. А я брав метричний випис (вони в церквах тоді метричний випис давали). Я пред'явив, коли ті три місяці скінчилися, я пред'явив це в пашпортний відділ (то містам видавалося всім загалом, а тепер один пашпортний відділ тільки, бо уже на все місто), пред'явив, а той не знає того, що на мене там було – і куркуль і таке інше, це три місяці прийшло – видав пашпорт на п'ять років мені.

Я тоді, цей Несторенко, що за мною заступався; правда, хоч він і член партії, то він зробив таке прохання в райпарткомі, щоб його, бо він

дити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти» було зупинено справи про зміну прізвищ та імен.

28 квітня 1933 р. з'явилась постанова РНК СРСР про видачу паспортів громадянам СРСР на всій території країни. Наступного дня її надрукували у газеті «Известия». Документ передбачав, що паспорти видаються громадянам СРСР, які мешкають «у містах, населених пунктах, що є районними центрами, у робітничих селищах, на новобудовах, на промислових підприємствах, у смузі відчуження залізниць, у радгоспах і населених пунктах, де розташовані МТС». У постанові спеціально було обумовлено, що «громадяни, які постійно мешкають у сільських місцевостях, паспортів не одержують». Колгоспникам видавали паспорти лише на рік, якщо вони уклали угоду з фабриками, заводами чи будівельними конторами новобудов, а також мали відповідну довідку правління колгоспу. Таким чином, селяни не могли шукати порятунку в інших місцях: безпаспортного селянина міліція повертала до колгоспу або ж запропорювала до концтаборів ГУЛАГу.

виснажений, щоб його направили на курорт кудись. Він поїхав на курорт, а сказав своєму заміснику, щоб мені видав по власному бажанню, розумієте? І він так зробив і видав мені по власному бажанню.

Я уже мав місце, так сказати, приватно в Старобільську. Попрохав, але це було чотири місяці тому назад, як я попрохав, щоби мене прийняли там. Попрохав у Старобільську – там округа в Донецькій області – округ зробився під назвою Старобільський округ¹. Там було 20 районів. Я поїхав туди. Мене прийняли. І там я працював три роки, до 1937 року. А потім там також були люди, ті, що працювали в Єнакієве й там перебрались туди теж само працювати, і мене впізнали й сказали це голові округа.

Голова округа, знаєте, сказав, що: «Ти куркуль. Я, – каже, – видам тобі справку, що звільнився по бажанню».

І видав мені справку, що я звільнююся по бажанню. І я тинявся – по два місяці робив, по три місяці робив. Також в Єнакієве поїхав і поступив у Промбанк – там три місяці робив. І так весь час робив, до того часу, поки війна почалася.

Я ще в Ворошиловград поїхав. У Ворошиловграді, в артілі працював. А в артілі там справки, справки по соціальному походженні не було, розумієте, не питалися.

Артіль така, знаєте, вугільна артіль, не та державна артіль, а вугільна артіль. З'єдналися там мужчин 50 і добували вугілля. І я там працював до 41-го року. Але раніше мене з цієї установи забрали на окопи. По пашпортизації, то я не підходив як куркуль, бо зброї не давали куркулям. Забрали на окопи. Робив у Запоріжжі на окопах. І потім відступав – аж на Кубань відступали. І як відступали, то на своєму... тільки харчі їхні були, а своє все – обув'я, мундурування – все своє, не давали нічого. І так ото я працював. Нас гнали на Кубань і не давали їсти по два, три дні. І бували такі випадки, що соняшник! Відлучиться чоловік – соняшник з'їв би – а його стрілець убив. Такі випадки були.

Потім я повернувся з Кубані в Ворошиловград і там місяців два був. І голод вже є там сильний. Дістати не можна було нічого. І якраз почали видавати довідки. Комендант почав видавати довідки на батьківщину кожному, що хоче. Якраз на мені встановилося довідка. А я отримав довідку, що можу їхати в свою батьківщину, тобто в своє село, село Горби.

Я приїхав у село і так знаєте, так робив увесь час і поступив на посаду інспектора по податках. (Я сам був бухгалтер.) І по податках робив, поки не прийшлося посваритися з головою управи. (Це вже при німцях.)

Голова управи хотів, щоб там якась комсомолка (чи вона комсомолка була, чи ні, хто знає), а просив мене, щоб я підписав документ, що вона комсомолка, щоб її звільнити. А я кажу, як же я підпишу,

¹ 17 листопада 1933 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу», в якій це новоутворення обумовлюється необхідністю «поліпшити провід розвитком сільського господарства районів Старобільської групи». Округ було ліквідовано у зв'язку з утворенням на території Донецької області 3 червня 1938 р. двох областей – Сталінської і Ворошиловградської.

я ж тут не знаю нічого, я ж приїхав, я ж робив у другому місці. А вона мені сама казала, що вона також розкулачена. Він розсердився на мене і звільнив мене. А якраз у Німеччину транспорт ішов тих робітників, знаєте, що набирали, і я з тим транспортом поїхав. Він мене влючив у той транспорт, голова управи. Я з транспортом поїхав у Австрію і в Австрії працював до 1944-го року. У 1944-му році, в останні дні листопада чи грудня, я евакувався з Австрії, бо Австрію вже совети зайняли. Я тікав від них. І я встановився в Мюнхені і там увесь час був і працював у американців. І за це я зараз отримую від Німецької Федеративної Республіки \$55 пенсії, за те, що я працював там. А в 1951 році я приїхав сюди.

Пит.: А як це в 1933-му році довідалися, що Ви куркуль? Чи хтось доносив?

Від.: Я працював на відповідальній роботі, як бухгалтер – розумієте. А це робило саме ГПУ. Ніхто не доносив. А саме ГПУ. Відповідальних робітників, так сказати – хоч я і не був в партії, але бухгалтер райвідділу – це відповідальна особа, і мене ГПУ. А чому мене ГПУ, так сказати, за мене написало, хто я такий? Бо мене перед тим... голова Нестеренко в Єнакиєві, знаєте, закупив 12 штук коней для пошти. І ті коні погинули. А він мав із своїм замісником, ну, непорозуміння, знаєте, як людина людині не переварює. І той комуніст, і той комуніст. І цей його замісник подав у місцеве ГПУ заяву, що Нестеренко винуватий в тому, що 10 коней погинуло від недоїдання.

Мене, як бухгалтера, Нестеренка допитували, і Нестеренко казав, що бухгалтер не мав коштів сміти на так зване, на покуп харчів. І мене визвали теж у ГПУ, по цьому питанню – чому коні подохли. Я сказав, що ніяких перепонів я не давав, розумієте, щоб не давав грошей на покупку фуражу – нічого цього не було. А тільки коні погинули через те, що не можна було дістати фуражу. Один чоловік, спеціально, від конюхів їздив по всьому районі й доставав харчів для 12 коней. А це знаєте, 12 коней, багато! І знаєте, один раз приїде, доставе – другий раз не доставе. І через те коні подохли, що не було харчів. Мене питався в ГПУ: «Хто ти такий по соціальному відношенні?»

Я кажу: «Селянин».

А він каже: «Ні, не селянин. Кажи, хто ти такий по класовім обличчю».

Я кажу: «Середняк».

Він тоді мені сказав, що я куркуль-середняк.

І вони тоді направили в моє село, хто я такий. І воно прийшло. Якраз тоді ось мені з пашпортом справа була. Ото таке, розумієте, що почали – що ти куркуль... не треба видавати. Ти видав на три місяці, а потім стримав на п'ять років.

Пит.: А скільки землі було в Вас?

Від.: Було землі по тому 20 десятин у батька, не в мене, а в батька. 20 десятин – це на гектари буде 22 гектари.

Батька розкуркулили в 1929 році. Ще не було ні 10-тисячників – ну так – 10-тисячників і 25-тисячників. Ще їх не було. Робили це все свої – партійці, комнезами. А комнезами в всеукраїнському, так сказати, положенні, комнезами зробили сім всеукраїнських з'їздів, починаючи з травня 1920 року і до свого самого розв'язку – сім всеукраїнських з'їздів, і на кожному з'їзді виносили резолюції

господарства, куркулів позбутися і куркулів вислати. І з цього висилання взяв, так сказати, взяв цей Сталін, взяв розкуркулення (бо мене розкуркулили в 1929 році), а Сталін сказав, що куркулів в колгосп не треба приймати, тільки розкуркулити і вислати. На з'їзді аграрників-марксистів, який в Москві був з 29-го до 31-го грудня 1929 року. І в 1929 році не вислали куркулів, а присуджували, виїзна сесія приїжджала і присуджували на місці – на п'ять років.

І мій батько зостався невисланий до 30-го року. Мого батька оприділили за 6 кілометрів у державний радгосп – 6 верст від мого села. І він там був до, а в ті часи ще були ліберальні закони – ті, що з непу осталися. А його присудили в 1929 році. Він працював у державному радгоспі в 1929–1931 роках. У 1931 році його звільнили. Як він робив то в ті часи – ще не була радикальна, а ліберальна реформа ще існувала. І його звільнили і він поїхав у Дніпродзержинськ, біля Дніпропетровська, і там робив. Приблизно рік чи що пройшов. А в 1932 році, на кінці... А якраз в ті роки, в 1930 році була стаття Сталіна «Головокружение от успехов». І по тій статті стали колгоспники забирати майно, поскільки їх примусили в 1930 році – 64 % було в колгоспах уже. А коли «Головокружение от успехов» – Сталіна стаття появилася, то в 1930 році забрали з колгоспу майно своє і з колгоспу вийшли. Зосталося всього тільки приблизно – забувся – щось з 30 % тільки осталося, а ті всі вийшли.

Коли ж у 1930 році був XVI з'їзд партії, то на з'їзді постановили назад примусом заганяють у колгосп.

Пит.: А заганяли як примусом?

Від.: Кожного дня визивали в сільраду: «Чого не йдеш у колгосп?»

Ну, моваля, так і так... не хочу, чи як там. І кожного дня визивали і обов'язково приймали заяву. Без заяви не приймали. Писали люди заяви і потім назад у колгосп.

А це в 1931 році. В 1931 році дійшла колективізація приблизно до 59 %.

А в 1932 році уже 70 % стало. Забрали всіх, хто повтікав, хто куди-що.

Я знайду Вам зараз – от, це є постанова про заходи для підсилення хлібозаготівель, постанова ради народних комісарів УРСР. От ця постанова зробила голод! Дивіться, що ось тут пишеться: «Зобов'язати районних негайно організувати вилучення окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор та насипні пункти тощо. Вилучити хліб з усіх ледарів, що не мають, але мають запаси»¹.

¹ Цей пункт в оригіналі звучить так: «Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор, на зсиппункти тощо. Причому вилучати хліб треба в першу чергу у всіляких ледарів, рвачів, що не мають трудоднів, але мають запаси хліба. Здійснюючи ці заходи, РВК повинні опиратись на колгоспників-ударників та передовиків, що в усіх с/г кампаніях – на полі, в молотьбі та інших колгоспних роботах виявили себе, як борці за соціалістичну перебудову села та організаційно-господарське зміцнення колгоспів». Повний текст цієї постанови від 20 листопада 1932 р. мав назву «Про заходи до посилення хлібозаготівель» [Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.; Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: С. В. Кульчицький. – К., 1992. – С. 458].

На цій підстанові ніде не мають – а це було. Колгоспниця, № 23–24, 1932 року це приблизно в листопаді. А ось – голова ради народних комісарів УРСУ Чубар, керівничих справ Легкий. Це було 20 листопада 1932 року.

Пит.: В той час Ви це все читали? Ви цим всім цікавилися?

Від.: Я цього не знав. Я вже на еміграції це взяв. Я знаю тільки, що 21 січня, чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників, і забирали все чисто, що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребях – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все дочиста.

Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм зоставалося 25 % і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25 %. Вони також не мали хліба, також голодні були. Але добровільно ішли на цю роботу.

І по цій постанові ніде не вказано, що треба зоставити якусь норму хліба на родину. Так ніде не вказано. А ще було до нового урожаю сім місяців: листопад, грудень, січень, лютий, березень, квітень, травень і червень – вісім місяців ще було. І нічого не сказано за те, що зоставити, а забирати все. І ось Вам написано: «...Негайно... вилучення волосної... хліба розкраденого».

Ніхто його не крав. Ніхто його не крав, але їм треба було виконати хлібозаготівлі. І вони це робили. І все рівно, нічого не зробили, а до голоду привезли.

Люди ж тікали всюди. Найбільше на Донбас, у Дніпропетровськ, у Криворіжжя й в Білорусію – найбільше тікали туди. І привозили відтіля хліба – хто міг, то й привозив звідтіля.

Пит.: Їх пускали?

Від.: Ніхто не пускав. Але вони самі відрядилися їхати, бо була постанова з 1928 року, як почалася колективізація (і це робив уряд український), щоб нікого зі села не пускати, щоб люди не розбігалися, а щоб у колгосп ішли ¹.

¹ Ця постанова вийшла 22 січня 1933 р.: Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивного листа ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (підпис голови уряду Молотова з явився у передрукованому примірнику), в якому, зокрема, говорилося: «До ЦК ВКП(б) і Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян “за хлебом” в ЦЧО, на Волгу, Московскую обл., Западную обл., Белоруссию». В листі вимагалося негайно заблокувати Україну і Кубань, а тих селян, що вже виїхали, заарештовувати та «после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, водворять остальных в места их жительства». Це рішення було продубльоване постановою політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р. Відповідно до цієї директиви вживали усіх можливих заходів, щоб не допустити виїзду селян за межі цих територій. Зокрема, наголошувалося: «Примите меры к прекращению продажи билетов за пределы Украины крестьянам, не имеющим удостоверений РИКов о праве выезда или промышленных и строительных государственных организаций о том, что они завербованы на те или иные работы за пределы Украины» [Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 32, 635].

Пит.: Чи пригадуєте, як Ваш батько говорив, чи самі пам'ятаєте, як жилося за царя селянам?

Від.: За царя, таким як батько, жилося добре, тільки що було національне, так сказати, поневолення – шкіл не було з українською мовою. Я сам скінчив у 1915 році школу в російській мові, бо шкіл українських не було.

Пит.: А чи люди хотіли?

Від.: Як, хотіли? Ні, за це знаєте, тоді не було навіть й мови. Селянство, ви знаєте, воно не дуже розвинене, не дуже, ніхто б не... якби були школи, але тоді не було, бо це царський уряд там... закон такий.

Пит.: Скільки вас було в родині?

Від.: У родині було сім душ. І залишили по нормі землі. Залишили 10 десятин – 10 десятин відібрали ще в 20-му році.

Батька рахували в 1929 році розкуркуленим, і не тільки батька, а ще чотириох мужчин розкуркулили в сільраді. Ще не було розпоряджень з Москви, нічого. Це сама робила влада українська, де був Петровський¹ і Чубар.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки було господарств у селі? Ви говорили, що розкуркулили п'ятеро господарств. Скільки всього було?

Від.: Було 500 дворів – не таких, а всіх – і бідняків, і середняків, і куркулів. Але вже розкуркулення в 29-му році було. Але ж воно провадилося у 1930 і 1931, і в 1932 роках ще провадилося. Розкуркулили приблизно – ось я Вам читав; радянські ці письменники кажуть, що куркулів було в Україні 15,5 %, таку суму вони приблизно розкуркулювали.

Розкуркулювали не тільки тих, що куркулями зробили, але розкуркулювали уже й тих, хто були середняками, тобто мав 5 десятин, або 6 десятин – і тих розкуркулювали в 1931–1932 роках.

Пит.: А звідки Ваш батько дістав свою землю? Чи то від свого батька, чи купив?

Від.: Від свого батька. Мій дід мав 60 десятин землі. Від свого батька 20 десятин дістав. І дядько ще був у мене – дядько 20 десятин. А дід помер – ще осталася бабця і донька одна, тітка моя. Так дід на тітку відписав 5 десятин і на бабцю 15 десятин.

Пит.: І вони разом жили?

Від.: Разом. Разом з дядьком жили. А як розкуркулювали мого батька? Був закон проведений в українському радянському уряді. Він же ж мав прерогативи влади також, поскільки він хлібозаготівлі виконував і т. д. То – як Вам сказати? Був такий – у мене є – це в книжці і я дописав. Я допис давав у Гарварді, в УНІГУ і мене – мій допис визнав професор Конквест. Як хочете, я можу найти, що за мене Прицак писав².

Був встановлений експертний податок на куркулів у 1928 році. В 1928 році на мого батька – а мій батько ж рахувався куркулем,

¹ Петровський Григорій Іванович (1878–1958) – державний діяч. У 1919–1937 рр. був головою ВУЦВК.

² УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету, Омелян Прицак очолював кафедру українознавства і був його першим директором (у 1968–1989 рр.).

Роберт Конквест – один із найвпливовіших на Заході радянологів, автор книги про український голодомор «Жнива скорботи».

мав 10 десятин землі – в 1928 році наклали експертний податок ¹, тобто так звався цей податок. Наклали 500 пудів хліба, щоб дав у 1928 році, щось 50 пудів м'яса, тобто худобу, яець щось 3 тисячі, там і молока – таке, що його не виконав би за три роки, якби хліб родив, розумієте.

Пит.: Який у вас звичайно був урожай?

Від.: Урожай звичайно був по 50 десятин, по 50 пудів хліба з десятини. Більше, так сказати, не було в той час, поскільки люди не цікавилися тим, щоб урожаю більше було, бо чим більше урожаю, тим більше хлібодавці... більше кладуть.

І от цей податок наклали на мого батька і він не виконав у 1929 році. Накладається податок у 28-му році, а виконується в 29-му році. Хлібодаток – він не виконав.

І крім того, моєму батькові накинули 50 пудів суперфосфати, тобто на буряки, щоб розкидав. А він вже й буряків не сів, раніше сів по півдесятини, а вже тоді не сів буряки. І вони накинули 50 пудів у дворі, викинули, розумієте, й от суд виїжджав і питають батька:

¹ Постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 жовтня 1928 р. для господарств із високим економічним рівнем, що мали нетрудові прибутки, на 1928–1929 рр. вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування. В статті 28 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок на 1928–1929 р.» наголошувалося: «В отношении единоличных хозяйств, особо выделяющихся из общей крестьянской массы в данной местности своей доходностью и при том нетрудовым характером своих доходов, волостные и районные налоговые комиссии исчисляют не по нормам, а на основании общих имеющихся у них сведений, сумму облагаемого дохода этих хозяйств от всех источников в соответствии с их действительной доходностью» [Собрание Законов СССР. – 1928. – № 24. – Ст. 212].

Цим самим щодо більш заможних господарств знімалися будь-які обмеження в оподаткуванні. Хоча у роз'ясненні, наданому в приймальні голови ВУЦВК на лист-скаргу одного з таких доволно встановлених «експертників», наголошувалося, що «до експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим способом. Прибуток від сільського господарства в експертному порядку не може бути підвищений проти норми більш як на 75 %» [ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 356. – Арк. 108]. Однак насправді цих норм не дотримувалися. Посилению беззаконня та розділенню села на ворогуючі табори сприяла постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Згідно з нею вводилися обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання, причому ці планові завдання «розкладалися» сільською громадою, у якій права голосу не мали заможні селяни. Фактично цією постановою дія закону поширювалася на господарства, які хоч і не мали безсумнівних доказів наявності у них нетрудових прибутків, але за їх розмірами виділялися із загальної маси селянських дворів. Це давало можливість доволно і свавільно визначати соціальний стан селянських господарств, і місцеві працівники цим користувалися на свій розсуд. При ухиленні від сплати запропонованого податку сільрадам дозволялося штрафувати господарство у межах п'ятикратної вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не здавалися, то майно боржників розпродувалося. Чверть надходжень від штрафу та розпродажу перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти.

«Чого ти не розсіяв суперфосфату?» А він каже: «Як я розсію, як земля і так родить без суперфосфату».

Суперфосфат і так тільки на буряки, розсівався. І йому присудили п'ять років. Два з половиною він відбув, а два з половиною йому відпустили.

Пит.: А що пам'ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Про революцію? Я Вам скажу, що я дуже багато не пам'ятаю в своєму селі. А так знаю, що було. Бо я по фаху працював у Гайчурі, Катеринославської області – поштово-телеграфним чиновником був назначений в 1917 році, ще до большевиків, розумієте. Я працював там.

Але знаю, що вже, як появилися большевики, то землю відбирали не тільки в панів, але й у тих селян, хто мав більше, як 25 десятин землі. Вже відбирали так само при большевиках, уже. При Петлюрі не відбирали, при Директорії і Центральній Раді – не відбирали в селян, хто мав більше, як до 25 десятин землі, а після 25 десятин – уже при Центральній Раді відбирали, хто мав більше ніж 25 десятин – відбирали вже землю.

Пит.: А як взагалі Ви ставилися до Центральної Ради?

Від.: До Центральної Ради – Центральна Рада, що так знаєте, ще так можна було – хоч вони при відступі – трудовий конгрес і ухвалив націоналізацію землі зробити, це вже при відступі¹, як уже вони більше не появилися, але при Центральній Раді можна було жити всім добре – і біднякам, і середнякам, і куркулям, так сказати, так званим куркулям, як їх робили.

Пит.: Чому в Москві не було голоду, а голод був тільки в немосковських районах?

Від.: Та тому, що в Москві, у Московській області, Калузьській, хліб родить 50 пудів на десятину і то тільки жито, ячмін і овес. І то все. Пшениця там не родить. А на Україні вони збирали і накладали податок згідно протоколів, обсервування – 150 до 200 пудів з десятини, де хліба більше, товарового хліба, із десятини врожаю, чи то з гектара врожаю. Чи в Москві, чи на Україні? На Україні товарового хліба більше з гектара, бо тут – вони накладали податок – 150 пудів із десятини. А як вони

¹ Імовірно, йдеться про Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. У пунктах 1, 2 цього закону наголошувалося: «1. Право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки віднині касується. 2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки». Норма користування землі «не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – С. 128–130]. Трудовий Конгрес доби Директорії діяв 23–28 січня 1919 р. Ще 8 січня 1919 р. Директорія УНР ухвалила закон про землю в УНР, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. За трудовим господарством зберігалося 15 десятин землі, ця земля переходила у спадщину. Мінімальний розмір наділу для безземельних становив 5 десятин.

беруть податок? Вони акти збирають. Акти їм дала УРСР – уряд УРСР дав акти, і вони наклали такий податок, який повинні виконати, розумієте?

Пит.: А скільки пудів десятина давала на Україні?

Від.: На Україні десятина давала до 200 пудів.

Тепер я хочу Вам... ага бачите, від району. Такий плян... Мірчука¹. На Україні 356 мільйонів. Це на 1932 рік. Замість пляну минулого року, 431 мільйонів пудів. Значить, плян минулого року – 1931 – був 431 мільйонів пудів і був виконаний. Той, що було індивідуальних господарств 51 %, я тепер згадав, і тому виконали цей плян, розумієте. А тут у 1932 році люди порозбігалися і знаєте, повмирали, і розумієте, не могли виконати цього зниженого пляну, бачите. Тут 431 – 356, 44 і 31; 77 мільйонів зменшила Москва проти 1931 року. По Середній Волзі – 72 мільйонів пудів замість пляну минулого року 106 мільйонів пудів. А по Московській області – де ж воно – по Московській області 27 мільйонів пудів замість пляну минулого року. Бачите! Московська область – 27 мільйонів пудів, а Середня Волга – 72 мільйони пудів – а вони по території однакові, а може ще Московська область більша за територію Середньої Волги.

Чому це так, що тут більший податок, а в Московській області менший? Тому, що там також родить видайність гектара 100–150 пудів, а в Московській області 50–60 пудів. Бралось з видайности гектара. Большевиків ніхто не обдурить, розумієте. Вони знають, де можна взяти більше і де менше. Але на Україні в 1932 році тому це отрималося, що забрали все чисто під чисту. І то брав уряд, щоб виконати хлібозаготівлі, уряд український, радянський український уряд. Бачите.

Пит.: Чи можна б вернутися до 1917 року. Як це Ви дістали цю працю на Катеринославщині?

Від.: В моєму селі було поштово-телеграфний відділ. В моєму селі був військовий завод, який виробляв хемічні продукти, і там значить пошта була сама, а потім, коли цей завод почав функціонувати, він у 1914-му чи 1915 році став функціювати, що виробляти отруйні гази і там працювало 500 солдатів. Тільки солдати всі робили.

Пит.: Місцеві?

Від.: Ні, не місцеві, а прислані солдати робили там. І село Горби стало пошто-телеграфне – раніше пошта тільки була. А потім і телеграф став, поскільки телеграм багато йшло в військовий завод. Я став учнем на чиновника – це в старий час, в 1916 році.

Я проробив чиновником чотири або п'ять місяців, а приблизно в травні, в 17-му році мене назначили в Гайчур Катеринославської області² поштово-телеграфним чиновником шостого розряду. Тоді чиновники звалися – це не при советській власті, а при царській.

Пит.: Про це наказ прийшов – від Центральної Ради, чи від Петрограду.

¹ Мірчук – податок на помел зерна.

² Нині – смт Тернувате (залізнична станція Гайчур) Новомиколаївського району Запорізької області.

Від.: Ні, ділення було поштове таке. Дві губернії було – окружне поштово-телеграфне управління, і це управління було на Катеринославщину і на Полтавщину. Двоє цих губерній. І мене призначили в Гайчур бухгалтером. Я там проробив всього рік, 1918 рік, липень, а в 1917 році в травні мене призначили там, більше року проробив і в мене серце почало боліти – не серце, а Бог знає що. Я до фельдшера пішов, лікарів не було в той час. А він послухав, не тим то інструментом, а вухом, каже: «В тебе порок серця».

Я тоді поїхав у Катеринослав прямо. Я знав, що порок серця – то можу померти і завтра, і сьогодні, і післязавтра. Поїхав зараз у Катеринослав у управління і подав заяву, щоб мене звільнили, і мене через місяць звільнили. Я поїхав на своє село.

Пит.: Чи большевики дійшли до Гайчура на початку 1918 року?

Від.: Вже були вони – і то раніше ще були вони, а потім німці стали, приблизно в 1917 році – німці й австрійці – і я при німцях і австрійцях ще працював там¹.

Пит.: А як Ви ставилися до німців і австрійців?

Від.: Та що ж, як ставився? Большевиків прогнали, то добре, але вони так само свій, так сказати, давали напрямок своєї мети і зі своєї цілі, тобто Україною заволодіти як хлібом-фуражем.

Пит.: Чи нарід любив німців?

Від.: Ні – нарід не любив німців. Це вже, як я звільнився, то Махно, а там Гуляйполе недалеко – 20 верств Гуляйполе, то Махно вже проти гетьманської влади зробив виступ і перерізав усіх вартових, тих, що варта була – розумієте². Та мене вже не було там, я поїхав по хворобі в своє село.

Пит.: А чи люди цікавилися українською політикою, Центральною Радою?

Від.: Ну, аякже, ну ясно, що цікавилися. При німцях навіть були страйки залізної дороги³, через це саме, що вони прийшли на чужу землю.

Пит.: А що думаєте про гетьмана Скоропадського?

Від.: Гетьман Скоропадський був дуже доброю людиною. Він, знаєте, прямо сказав, що кожному наділеться по 25 десятин землі, кожному господареві. Тим, що мають землю 25 там... то тим не наділяється, але тим наділяється безземельним і малоземельним. Кожному – але всім землі не хватить, він сказав, всім не хватить – треба індустрію розробляти. І то правильно він сказав. Тільки неправильно було в нього те, що він пропаганди ніякої не мав. Абсолютно.

Я знаю, в своєму селі – скільки – від 29 квітня 1917 року до листопада 1918 року, гетьман був⁴, але в селі ніхто не появлявся. Був старшина, була варта. Але ніхто з пропагандою гетьманської ідеї й чину не появилася.

¹ Німецькі та австрійські війська вступили на територію України в лютому 1918 р., після підписання 9 лютого 1918 р. договору між Центральною Радою і цими державами. До квітня 1918 р. вся територія України опинилася під їхнім контролем.

² Згідно з ухваленою Радою міністрів Української держави тимчасовою постановою «Про зміну діючих законів про міліцію і утворення Державної варти» від 18 травня 1918 р. міську та повітову міліцію надалі, до створення відповідних законів, приписувалось іменувати «Державною вартою», вона передавалась під владу та у розпорядження губернських і повітових староств.

³ Йдеться про загальний страйк залізничників України, у якому взяли участь близько 200 тис. чоловік.

⁴ Павло Скоропадський прийшов до влади 29 квітня 1918 р.

Не було ні одного волосного сходу. Большевики, як приїдуть, зараз волосний сход збирали. А при гетьмані не було того нічого.

А я ж газети вже читав тоді. Гетьман проект узаконив про осушку придніпровських плавень, а при Дніпрі плавень дуже багато, знаєте. Плавні, ті, що заводняється весною і потім сходять, але воно там не сіється. Не можна сіяти нічого, тільки де води нема, там трава росте, сінокоси. То він це узаконив. Прямо придніпровські плавні усушити і знаєте. Але його не підтримували найбільше безземельні або незаможні, бо він походив з панів, із поміщиків, він був, правда, великий поміщик. Але урядування його було дуже добре, тільки... правда, варта тих – як вони звалися, забувся, що нагайками били по тілі, вартові. Тільки били комуністів, не розстрілювали, а били комуністів і незаможників, хто дуже кричав за советську владу. То так при гетьмані було.

Пит.: А скільки осіб було в державній варті в Вашому селі?

Від.: Осіб три, не більше – голова варти і двоє вартових. Більше не було, а були спеціальні загони, які на округу звалися, – то там було по 40–50 душ тих, які заколоти робили, то вони осмиряли, то вони, так сказати, окремо, не так як...

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте повстання проти гетьмана?

Від.: Пам'ятав. Було воно – воно в мене в цій книжці. Тут. Були повстання в Александрівському повіті – то Махно – Махновщина, у Хорольському повіті – Динька був отаманом. І на Київщині – Зелений¹ отаман був. І та дивізія, та дивізія, що в дивізії стали називатися.

¹Отаман Зелений (Терпило Данило Ількович; 1883 (1886?) – 1919) – повстанський отаман, один із найвидатніших керівників селянсько-повстанського руху в 1917 – на початку 20-х рр. в Україні. Народився у Трипільлі на Київщині. Під час революції 1905–1907 рр. став членом гуртка соціалістів-революціонерів, який очолював з 1906 р. За антиурядову діяльність заарештований і засланий у Холмогори Архангельської губернії. У 1914–1917 рр. перебував у діючій армії на Західному фронті. У 1918 р. повернувся в Україну. У листопаді 1918 р. брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. Очолив сформовану у Трипільлі Дніпровську дивізію (складалася з 4 полків загальною чисельністю близько 2,5 тис. чол.). У січні 1919 р. виступив проти Директорії УНР і перейшов на бік Червоної армії. Призначений командиром 1-ї Київської радянської дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Вів бої з частинами Армії УНР у районі Трипілья, Обухова, Германівки, Григорівки, Ржищева. Допоміг російським військам захопити Київ. Після вимоги більшовицького командування реформувати дивізію за зразком червоноармійських частин Терпило відмовився влитися у Червону армію і відвів дивізію у район Трипілья. Підтримав Всеукраїнський ревком, який виступив проти «окупаційного уряду Раковського» і підпорядкувався Головному повстанському штабу на чолі з Ю. Мазуренком. На початку квітня 1919 р. розпочав бої з регулярними частинами Червоної армії. Повстанські сили швидко зростали і на початку травня налічували 12 тис. осіб. Повстанці під командуванням Терпила контролювали Київський, Сквирський, Таращанський, Васильківський та інші повіти, а згодом значну частину Київщини і Полтавщини. Терпило відмовився надати підтримку отаману Н. Григор'єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців Терпила було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чол. У запеклих боях 11–15 травня загони Терпила зазнали

Пит.: Галичани?

Від.: Ні – не галичани.

Пит.: Залізна ¹.

Від.: То від дивізії були українців при большевиках (свідок читає напівголос). То є в Київщині повітове місто, а я його забувся.

Пит.: Біла Церква?

Від.: Ні, друге.

Пит.: Чи наряд підтримував повстання проти гетьмана в Вашому селі?

Від.: У моєму селі, я Вам скажу, вони то підтримували, поскільки большевики, знаєте, давали по моргу ² землю для безземельних, мало-земельних. А в моєму селі те вони підтримували, але повстанців у моєму селі не було. На Київщині були, в Хорольському повіті були, в Полтавщині, може ще де було, нуя тогоне чув, і в Александрівському повіті – Махно.

Пит.: А що Ви думаєте про Директорію?

Від.: Директорія то таке саме, як Центральна Рада була, розумієте. Там немає нічого такого, тільки й того, що Винниченко був, так можна сказати, скомунізована людина, поскільки він був у 1920 році, як не помиляюся, їздив і ультиматом тільки поставив, щоб його в політбюро прийняли ³.

Пит.: Як большевики поводитися, як уже вкріпилися, так з початку?

Від.: З початку, як бачите, в 1922 році кажеться не появився. Ні в 1921 році не появився. То знаєте, то таке страшне було, що на зібраннях вибирали сільорга – вибирали найстарішу людину, сільорга. Тобто він не був, а найстарішу людину вибирали на зібраннях, розумієте. При непові, так сказати, велося так нічого, хоч бо землю закрипили за тими, хто, так сказати, працював на ній і все було, так сказати, на підйомі. Як приватна власність стала і бурякові заводи пустили, як не помиляюся, в 1923 році (в нас там недалеко Оглоблинський завод). Оглоблинський завод вже пустили – тільки це ініціатива була приватної спілки, не компартії, розумієте, а компартія не суперечила.

Ну а так, знаєте, у большевиків усе знаєте, так як куди вітер повіє. Сьогодні в одну сторону, а завтра в другу сторону. Так само і в большевиків.

поразки і відступили на лівий берег Дніпра. Протягом червня 1919 р. Терпило кілька разів здобував Трипілля. З початком наступу Білої армії вів боротьбу з денікінцями, але у серпні 1919 р. був розбитий. В одному з боїв з денікінцями неподалік Канева смертельно поранений. Похований у Трипіллі.

¹ Третя Залізна Стрілецька дивізія Армії УНР, сформована у червні 1919 р.

² Морг землі – у Західній Україні (до 1939 р.) міра землі, що дорівнювала 0,56 га.

³ Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – прозаїк, драматург, публіцист, громадський та політичний діяч. У червні 1917–січні 1918 рр. очолював Генеральний секретаріат Центральної Ради. У тексті йдеться про таку сторінку його біографії. Наприкінці травня 1920 р. В. Винниченко прибув до СРСР, де дістав пропозицію обійняти пост заступника голови Раднаркому УСРР з портфелем наркома закордонних справ, з кооптацією у члени ЦК КП(б)У. Коли ж він ознайомився з економічним і політичним становищем України, державними відносинами між Росією і Україною, національною політикою РКП(б), то зрозумів, що його запрошують до співпраці з тактичних міркувань. Тому відмовився від участі в роботі уряду УСРР і в середині вересня 1920 р. виїхав з Харкова до Москви, а звідти знову за кордон.

Що не місяць, що не неділя, нова якась кампанія відносно того тільки й того, що при большевиках урвали комітетам незможним владу. Вони так існували без нічого, знаєте, нічого так не робили. А в їх раніше влада адміністративна була й то вони її розкуркулювали в 1920-му.

Я ще забувся – мого батька розкуркулювали в 1920-му, як прийшли вони, тільки те розкуркулювання було не таке знаєте, як в 1929-му чи 1930-му. А прийшли з комітетами і питаються – скільки землі маєте? Скільки худоби, скільки там курей, чи от таке все. А батько старався якимось неправду говорити. У батька було 20 десятин, а він сказав: «Та мені батько мій дав 14 десятин».

А батько знав, що розкуркулювати будуть, хто мав 15 десятин і вище, тобто неправду сказав. Вони й пішли геть, але в 1921 році, коли директива прийшла від всеукраїнського комнезаму, явилися – один мій співшкільник, який недалеко мене живе. Його Гнида прізвище, а він перемінив своє прізвище на Лісовик, бо в нього був брат лісовик, визначною особою не в уенерівцях, а в боротьбістах¹. І він і ще один з другого села прийшли, забрали кожух, забрали скриню одну (в матері було дві скрині), забрали кожух батьків і на тому скінчилося.

Але як у 1920 році розкуркулювали, то в батька була жалка і сіялка. То я сам у 1922 році відвіз, бо комнезам написав, щоб відвезти. Я відвіз сам те. А те останнє, то вже в 1921 році доконували. Ось воно в мене є. Я тут уже найшов у бібліотеці.

(Читає з книги.)

Пит.: А як у Вас комнезам реагував на таку новину? Що це...

Від.: Вони підчинялися, що з гори дають. Вони підчинялися, вони протестують в таким разі.

Пит.: А ще до непу, чи було повстання проти більшовиків? Чи хлопці значить...

Від.: До непу в моїх місцевостях не було. Там, де були ліси, то там воно було, розумієте, до непу. Наприклад: під Полтавою є ліси, я забув, як вони звуться, під Полтавою там, до 1923 року було. А на Київщині – Хмара також був і Зелений. Це все в 1921 і 1922 роках ще було повстання, на Київщині те саме.

Пит.: Чи в Вас говорили про таких, як Махно?

Від.: Махно, я Вам скажу, то він діяв на сторону советів в більшості. Я його прапор бачив. Я ж у Гайчурі працював і переїжджав. Я його бачив. Два табори – з одного боку один і з другого боку. Два табори

¹ «Уенерівці» – прихильники УНР доби Директорії, «боротьбісти» – члени української партії, які були спочатку союзниками більшовиків, а потім (частково) і членами РКП(б). Ще в березні 1919 р. ліве крило Української партії соціалістично-революціонерів (УПСР) відокремилось у партію УПСР-боротьбистів (комуністів). Боротьбісти були прихильниками радянської форми організації влади і виступали за тісне співробітництво з більшовиками. У серпні 1919 р. після злиття УПСР-боротьбистів (комуністів) з УСДРП (незалежні-ліві) було утворено Українську комуністичну партію (боротьбистів). На початку 1920 р. більшовицькому центру з допомогою підконтрольного йому Комінтерну вдалося зніщувати саморозпуск УКП(б) та входження частини членів цієї партії до лав КП(б)У-РКП(б). В 1930-ті фактично усіх відомих боротьбистів було репресовано.

в нього. Такий, знаєте виспаний такий. Я сам його бачив. Але він, знаєте, мав прапор, як подивитеся на прапор – скелет на чорному обрії, людський скелет. То страшно, знаєте!

Він ні законів не мав ніяких, знаєте, ні нічого. Як треба... не мав, як треба, з одного табору взяв застрелив і з другого табору також взяв і застрелив. Та й більш нічого.

Пит.: Чи на тому прапорі було щось написано? Чи пам'ятаєте?

Від.: Я от уже забувся, що написано. Написано таке, вроді «смерть капіталістам», так вроді цього.

Пит.: Чи це був череп, чи цілий скелет?

Від.: Череп, череп. Скелет – не скелет, скелет це багато. Череп, череп до половини.

Пит.: З яких людей складався партійний й урядовий апарат у Вашому селі? Вже за большевиків.

Від.: На початку, як волость ще була, то з бідняків, і середняки були теж само.

От я Вам скажу. У моєму селі жив, не жив, а мав – Глібова¹ знаєте, письменника? Чули? То він у моєму селі жив на краю, можна сказати, хутір. Мав – скільки він мав – мав 40 десятин землі, тільки земля була болото. Половина болото, а половина була така, що можна бухати. І оцей син Глібова, того, що письменником був, був у виконкомі також, розумієте. Як спеціаліста його взяли.

І я Вам скажу, що хата під залізом і сарай під залізом у нього, так сказати то (але він не бохав сам, а наймав все, цей Глібів). І його вже доньку, цього сина Глібова, у колгосп прийняли і вона в колгоспі робила. Я знаю це теж – це точно. Вона, як свято в Чернігові було – чи померлости, чи народження Глібова, так цю внучку його викликали в Чернігів – вона їздила туди. Але в колгоспі робила рядовою – це розкуркулювали.

Пит.: Взагалі ні?

Від.: Так. Чому, не знаю.

Пит.: А вже пізніше скажім, вже як був неп, то які люди були в партії, в уряді, у Вас?

Від.: З бідняків, із незаможних були. З куркулів не могли бути, бо куркуля не приймуть – розумієте?

Пит.: А чи були приїжджі комуністи?

Від.: Приїжджі – багато було. Тобто їх, як зветься воно, забувся. Приїжджих багато було. У моєму селі в 1934 році був той російський комуніст уже, не місцевий, а російський. Міг би бути й українець, українців по сільрадах багато було, в 1934 і 1935 роках багато було.

Пит.: Ще до того, як втекли зі села, чи мали бути які клопоти з ЧК? Чи пізніше з ГПУ?

Від.: Не мав. Ото тільки мав, але я забувся сказати – я загубив той пашпорт, що мені на п'ять років видали. Я стояв у черзі потягу і в мене витягли всі гроші і пашпорт витягли. А я вже працював у Старобільському – це приблизно в 1935 році. Я приїхав у Старо-

¹ Глібов Леонід Іванович (1827–1893) – письменник, поет, видавець. Широке визнання в Україні здобув як байкар.

більськ, тут почекав один день. Потім міліція сказала, що немає. Значить, вони паспорт витягли для себе, може також розкуркулені, такі як і я, розумієте, але так то є.

І я поїхав у Старобільськ. Питають мене: «Ви працюєте?»
«Працюю».

Тільки я поїхав по справах у Єнакієво, де я працював. Працюю. Він мені на один рік дав паспорт. Коли рік скінчився і... по соціяльнім положенню, паспорт приніс до... мені прийшлося їхати в село. Я поїхав, коли якраз там мій сусід – Ромашенко прізвище його, – того сусіда на три роки засудили за привласнення майна. Як розкуркулювали, він смушки брав з овець, знаєте, смушки, що на шапку, і там теж на кожу, чи що брав. Його в цьому, так сказати, зловили й на три роки засудили. А він три роки відбув і в сільраді вже був секретарем, розумієте. Так я з ним поговорив. Він каже мені: «Їдь».

Ні, я з ним поговорив і кажу: «Мені треба на паспорт, бо паспорт скінчився». Він, знаєте: «Добре», – а тут росіянин голова сільради, а він секретарем. «Добре, – каже, – я тобі видам. Скільки даси?»

Так я йому 100 рублів дав за те, що він мені довідку дав і на п'ять років, і в Сердинську надали паспорт. На п'ять років.

Пит.: Чи в Вашому селі були сількори – сільські кореспонденти?

Від.: Цього я Вам не можу сказати. Я думаю – були з комсомольців. Тільки з комсомольців – таких не було. А з комсомольців були.

Пит.: А чи до Вас приїжджали уповноважені з ЦК, так звані уповноважені Центрального комітету?

Від.: За це ж я не можу Вам сказати, бо я ж працював у Донбасі, але можу сказати Вам, у Глобино – від мого села 15 кілометрів. У 1932 році, знаєте, предвер'я, як кажуть, хвала передчасність, голод наступає. Вже і голодні і таке інше. То приїжджав всеукраїнський староста – Петровський. І вже в той час знаєте, і розкуркулення і колективізація, і потяг встановився спеціально на 3 кілометри від Глобино, це вже районний центр був. То Петровського несли на руках 3 верстви – 3 кілометри – на руках несли аж до центру в Глобині, як він з потягу встав, розумієте. Це мені розказували. Я не був, але мені розказували, що так було.

Пит.: А що можете сказати про донощиків і сексотів у Вашому селі?

Від.: Такого я не можу знати. Того не можна знати – донощики і сексоти – донощики були найбільше з комнезамів, найбільше з комнезамів, бо це була клясова прибудівка при партії, при комуністичній партії.

Пит.: Чи Ваших дядьків розкуркулювали?

Від.: Так! Обох моїх дядьків розкуркулили. Обох розкуркулили в 1930 році вже.

Мого батька в 1929 році. А знаєте чому? Тому, що в мого батька була хата під залізом крита і комора під залізом крита, от що і через те мого батька настоящим куркулем зробили. А дядька – стільки ж мав, чи більше мав чим я – ще до революції, чим мій батько до революції, бо він мав 30 десятин землі, а мій батько 20 десятин. Там осталася бабціна земля, що їй відібрали – то інша справа. То я Вам скажу, що мого дядька по батькові вислали в 1931 році – він ще

й був у колгоспі, конюхом був, розумієте, прийняли в колгосп, а потім вислали як куркуля, що проник. Знаєте, він випивав з партійцями, випивав, знаєте, і робив, знаєте, і робив, так сказати, то все. І він у колгоспі був... остільки що, а потім його вислали, як зпополучний і клясовий елемент.

І дядька другого також. У того було 40 десятин землі. Відібрали в нього нормально. Оставили 7 десятин, чи 10. Я вже не знаю, скільки оставили. Але також вислали, коли розкуркулювали. Його розкуркулювали в 1930 році – мого батька в 1929 році, а цього, по матері, в 1930 році.

У нього все заховане було. Це мені розказували – то брчку найшли, віялку найшли – жалка захована була, сіялка – це все в батька понаходили закрите, так сказати.

Пит.: А як він сховав?

Від.: У коморі сховав і забив. З одного боку був загін для скоту, а це забив так як би стіна від загону, й там це заховав і це знайшли. І його вислали також. І вони не повернулися. І той не повернувся. За мого батька брата була вістка, що його дерево вбило там, розумієте. Їх на лісозаготівки посілали.

Пит.: А де, в Сибір?

Від.: Ні, в Удмуртську, чи в Мордовську область. Лісозаготівки робили, і в Вологодській області ¹.

Пит.: Чи був спротив проти колективізації?

Від.: Я за це не можу сказати. Спротив був, звичайно, спротив був, але в моєму селі такого спротиву, щоб збройного, то не було. А за спротиви чужі, от це не можу сказати. В моєму селі спротиву не було. А до всього, так сказати, не поступали в колгосп, поки, вже знаєте, ніякого другого виходу не було. Тоді, одні вступали, а другі покидали господарство і тікали геть, за океан – хто де міг.

І з «Колгоспниці України», це а 10 лютого 1932 року.

«Чудовим доказом народження боксів ². Не зкінчили сіяти перші на селі.

Одні з перших у районі засіяли та 10 днів замість тримати, засівну площу збільшили – 212 гектарів замість 193. Бригада цілком ліквідувала неосібку. Весь час перелічували норму виробітку півтора, два рази. Не засіяли ще 10 гектарів в одноосібників, взявши їх на боксір».

Розумієте, це в 1932 році було, коли люди тікали вже, не маючи нічого, ні їжі, нічого. І ще брунок немає на дереві. Бруньки варили.

Люди тікали, знаєте, тікали й оставляли хату й землю й засій оставляли. І це вони засівали, оці бригади були в колгоспі, що засівали покинену землю. У 1932 році.

¹ Удмуртська (до 1932 р. – Вотяцька) автономна область, з 1934 р. – автономна республіка в складі РСФРР. Мордовський округ (1928 р.) Середньоволзького краю, з 1930 р. – автономна область, з 1934 р. – автономна республіка в складі РСФРР. Вологодська область утворена в 1937 р. Губернія з такою назвою існувала ще в дореволюційній Росії, з 1929 р. ця територія входила до складу Північного краю РСФРР.

² У цитаті з газети йдеться про громадський буксір.

Пит.: Коли були на Донбасі, чи Вам було відомо, що діється вдома, в Вашому селі?

Від.: Аякже! Я зустрічав своїх односельчан, у Єнакієві працювали на заводі. Там завод 25 тисяч мав.

А потім – я ще забувся – моя мати вмерла в 1926 році. Як розкуркулювали в 1929 році, то питали тих комнезамців: «А де ж то полотно, що ви прали? Де ж ті рядна, що ви ткали?»

Знаєте, полотно і рядна, це господарські – було по два – було багато тих сивалків полотно – бо з полотна шили сорочки і підштанки. Моя мати вмерла в 1926 році. І питаються: «Де ж полотно?» А розкуркулили в 1929 році – три роки перейшло, чотири роки перейшло. То ж воно перейшло на дітей! На дітей. Навіть полотно того не було, а вони питалися – забулися, що полотно повинно бути. Це ті, що походилися.

А розкуркулювали так, розумієте, ну граба. Граба. Ви знаєте, що це таке? То на грабу все виносили.

Була в моєї матері машинка *Singer*, ручна машинка *Singer*. Продали за 10 рублів, а той ціни тоді не було. Це було в 1929 році. Може 1 тисяча, 2 тисячі, 3 тисячі треба було тоді дати за машинку *Singer*. Продали за 10 рублів. А гроші були, так сказати, вже безцінні.

Пит.: Чи дуже багато напливало розкуркулених?

Від.: Дуже багато. Але не тільки розкуркулені напливали, а й комсомольці і комнезами. Кидали все чисто, бо голод. Розкуркулені те саме. Але розкуркулених не приймали, якщо він не мав довідки, що він середняк, а не куркуль, або бідняк, розумієте. Не приймали ні на шахти, ні на завод, а тільки в кар'єри, де добувають пісок та камінь.

Мій батько теж само, як звільнили, він поїхав у Дніпродзержинськ (я не знаю, як він тепер називається), то тільки мав 52–53 роки і хворий був він. То тільки прийняли на погрузку вугілля. Туди ніхто не йшов, розумієте, на погрузку вугілля або каміння, бо там не... приймали розкуркулених.

Пит.: Чи то була дуже небезпечна праця?

Від.: Вона не то, що небезпечна, а тяжка. Треба силою все робити.

Пит.: А люди на Донбасі, то вже могли якось вижити?

Від.: То є в Донбас в першу чергу, то уряд з Москви направляв все чисто – і харчі, і хліб, і одяг, і т. д. Я, наприклад, у 1927 році купив за 40 рублів шовковий костюм синій, за 40 рублів із Англії, етикет із Англії. Туди все посилали, молоко можна було купити консервоване з Сполучених Штатів Америки. А більше ніде, крім Донбасу, де були шахти чи заводи.

В таких містах, де не було ніякої промисловості, то там нічого не було. Абсолютно нічого. А туди давали все чисто, все – молоко консервоване. Я сам їздив в Сталіне і в Єнакієво – там також було молоко в універмагах.

Я можу Вам сказати таке: багато німців працювало на електростанції – будували електростанцію в Єнакієві. Це для заводу. Там завод мав у той час 25 тисяч людей. Металургійний. То купували – і німців багато було – може 100, може 200 їх там було, з Німеччини наїхали. А все ж видавалося по талонам. А німцям видавали без нічого –

скільки хоче – чи два кілограма масла, чи там кілограм, чи два кілограма ковбаси, чи кілограм. Давали без нічого. Так наші люди просили німців, якщо знав якийсь трохи німецьку мову, то просили, щоб йому купив. Були такі, що купували для тих, що просили їх. А німцям давали все без нічого, бо то, розумієте, чужинець.

Пит.: Це під час голоду?

Від.: В 1930, в 1929, в цих роках, так, під час голоду.

Пит.: Чи Ви бачили голодних селянів на Донбасі?

Від.: Я бачив. Але не бачив, щоб лежав умерлим, чи що. Бо міліція, ви знаєте, за тим слідила і де що, де є чоловік, що сидить – питається, чого ти сидиш і забирають. То я не бачив сам особисто.

Пит.: А чи знаєте, куди міліція брала тих людей?

Від.: Хто знає? Брали звичайно не для відживлення, а щось з ними робили інше. Але вони старалися так, щоб люди не бачили тих, що виснажені від голоду. А місцевих голодних там не могло бути, розумієте, тільки наїзні були.

Пит.: Можете повторити, яке це було місто, де Ви жили в той час?

Від.: Єнакієво.

Пит.: А чи бувало таке, щоб селяни продавали свої речі за хліб? Чи Ви того не бачили? Значить, у Вашому селі.

Від.: То торгушка була. То я сам купував хліб на торгушці. Я забувся Вам сказати, що в мене ж матір вмерла, а батько розкукулений був то репресований, а брат мій – нікуди було діти брата. Малий – 10 чи 11 років. Його з другої класи вигнали зі школи і він колгоспним свинням давав їсти. А я ж посилав йому хліб, купував на торгушці, йому і батькові посилав одяг теж само. А батько був за 5 кілометрів у радгоспі. То мій брат чоботи відніс батькові, а йому пальто купив підтримане, бо там же також в радгоспі не давали, хоч голий працюю.

Пит.: А чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ні, ніхто з моєї родини не помер з голоду. Я за батька ще оце не сказав. Як ото «Головокруження от успехов» було. Сталіна стаття в «Правді», так почали відбирати худобу і все. І поголоски пішли такі, що вже все. Так батько заробив 100 рублів – було лишніх його 100 рублів за пазухою. І в 1932 році, приблизно в грудні, поїхав до свого села. А працював він і був на помешканні в сестри своєї в Дніпродзержинську.

Мені казала тітка, що його відговорювали: «Не їдь! Не їдь!»

А він поїхав. Каже: «Дайте мені, хоч я збудую землянку на своїм, тут-во», – а хату розбили і залізо забрали на машинно-тракторну станцію. І він каже їм: «Я збудую землянку й буду жити».

А вони: «А, та ти ще приїхав землянку будувати».

Голова сільради був з того села – Медведенко вона, жінка, прізвище Медведенко. І комнезам був Омелько Щербина. Взяли його, обшукали. А за ним невиконаний експортний податок¹ був, розумієте. Обшукали – знайшли 100 рублів. Він заховав їх за пазуху. Найшли. Відібрали гроші. Сказали: «Іди куди хочеш, тільки в селі щоб ти більше не був». А він же ж відбув кару і мав документи, що відбув кару. І він узяв мого брата, звуть його Олександром (12–13 років)

¹ Експортний податок.

і пішов на станцію. А тут йому сказали, де працює його знайомий, від цього брата, що мені видав довідку, щоб я отримав паспорт. Станція Олексіївка – радгосп ім. Чапаєва. Це приблизно 30 кілометрів від станції Олексіївка. То він приїхав до того, а той був п'яниця і там розсердився за щось. І «ти куркуль» на батька. Це вже мені мій брат розказував – мій брат там був. Ти куркуль, пішов звідси, щоб тебе не було, – а він з бідняків, розумієте.

Прийняв зараз і працював батько, а потім комісія приїхала виявити, хто куркуль, щоб виселити з радгоспу. Так він перестав їсти (це мені розказувала жінка того, що там працював), перестав їсти, а вона з ним також посварилася й приїхала в те село, в моє село, в село Горби. І я зустрівся з нею – вона мені розказувала (чи вона правду говорила, чи ні – хто його знає), каже: «Ми запрошували, йдіть їсти, чого ж ви не їсте нічого?»

Він каже: «Я не хочу».

А він певно хворий був, а потім помер, розумієте, у радгоспі помер.

А брат мені написав: «Чи я не можу до тебе приїхати?»

Кажу: «Я б радий тебе прийняти, та я на такому самому, а вже за мене знали, що я куркуль, але я ще працював». І він поїхав до другого брата, до мого, який в Гробицькому заводі глазуровальником працював. Також страдав зимою, щоб не нашли його. Зимою на дворі спав у соломі, щоб не нашли, бо були компанії такі, що ловили таких.

Пит.: Що це була за компанія?

Від.: Компанія по виловленню [нетрудо]вого елементу, це по селах. А... це район був Оглобин і він в районі встоявся в таком-сяком там, якось, я не знаю, як устоявся. Так мій брат приїхав по нього, а я йому посилав, що міг. А потім він устроївся – прийняли його (брата цього меншого) хліб возити в радгосп. Також радгосп ім. Чапаєва, коло станції Оглобина. І він возив хліб. Він казав мені, що багато на нього доносили, що він куркуль, але його тримав директор колгоспу, тримав не виганяв.

Пит.: Взагалі, чи багато людей в Вашому селі померло від голоду?

Від.: Я думаю, приблизно – у мене десь було, я давав колись зізнання – в Український Конгресовий Комітет – я давав зізнання. Я давав приблизно і в район. Тільки не знаю чи воно у мене є. Приблизно четверта частина в моєму селі померла.

Пит.: Чи чули, що сталося з священиком у Вашому селі – з церквою в Вашому селі?

Від.: З священиком – я так чув, але не дуже. Бо там переменялося, коли ці священики. Як вони звалися, я вже забув.

Пит.: «Жива Церква?»¹

Від.: Так, «Жива Церква» була вже. Що з тим священиком трапилося, не знаю, коли вже церкву розібрали. Але священик, який був до того, то той втік геть. Десь може... хто його знає.

¹ У 20-х рр. ХХ ст. внаслідок розколу Російської православної церкви (РПЦ) в Україні виникла обновленська жива церква (ЖЦ), офіційна назва якої з 1923 р. – Українська синодальна церква. В перші роки свого існування частково підтримувалася більшовиками. На початок 1925 р. – друга за потужністю церковна організація на терені УСРР.

Пит.: А коли?

Від.: Приблизно в 1928 році, чи в 1927.

Пит.: А як довго в Вас був священик у церкві?

Від.: За це не можу сказати, але так з півроку, рік був. Але як мені розказували, як церкву розібрали, а церква в нас уже стара була – то геть забрали іконостас (а іконостас у нас був із дерева), то комнезамців, як ті... позабирали все те і запалили коло церкви, і все згоріло. А дзвони – дзвонів на дзвіниці було п'ять у нас – то дзвони геть звалювали відтіля активісти, комнезамці, комсомольці також само. А церкву, то вже не знаю як – розібрали зовсім. Я це вже не знаю.

Пит.: Скільки разів Ви верталися додому після того, як втекли в 1926 році?

Від.: Один раз, як їздив по паспорт... В 35-му, 34-му, тако.

Пит.: А в чому бачите причину, джерело всіх тих..?

Від.: Всього цього? Я бачу це все в марксизмі-ленінізмі, в комуністичній партії, яка започаткувала колективізацію села на з'їзді. А на XV з'їзді компартії в Москві в грудні 1927 року. Все зло від марксизму-ленінізму. Все зло! Клясова боротьба і переслідування віруючих – все це з марксизму-ленінізму. І Сталін коли відчитувався, то говорив, як вже відчитувався, коли колективізація вже зроблена була (в мене є документ), говорив – бідним господарствам не вийти з злиднів – то Сталін на доповіді говорив – тільки одне, що зробити, це велике аграрське господарство. І це є в Комуністичному маніфесті 1848 року. А вони є комуністи! І вони з Комуністичного маніфесту взяли колективізацію, де сказано, чорним по білому і написано – бідні сільські господарства об'єднати в велике підприємство, так написано. Все зло починається від колективізації. Український нарід був прив'язаний до землі. Ви знаєте, що вони пішли за Леніном, який сказав – земля селянам, фабрики робітникам. Вони дурили. Ще довго їм дадуть... власність.

Якщо всі росіяни наші вороги, 130 мільйонів у Росії, а 10 на Україні, то бідна наша година. Я вірю, що росіяни також терплять, що не всі росіяни імперіялісти. Може, не до тої міри, що інші народи. Всі росіяни імперіялісти, а все ж таки терплять. Правда, росіяни не саджать у в'язниці за російський патріотизм. А це не правда. Він цього не знає, він московський імперіялізм і російський імперіялізм тільки говорить, а це не правда. Я знаю, так сказати, терміни, коли саджать за російський патріотизм, так само, як за український. Огурцова – Ви за такого чули? То сидить за російський патріотизм. Він видавав журнал «Вече», тобто взяв із Новгороду назву.

Пит.: Осіпов чи Огурцов?

Від.: Огурцов. Він уже сидить 10 років за цей журнал. А цей журнал був російський патріотизм, не советський.

А бачите, він не знає, а змішує і советський імперіялізм, і російський, чи то советський патріотизм, і російський патріотизм, змішує в одну купу. Москаль, або російський імперіялізм. А то є неправда. Російський патріотизм, це одне, а советський патріотизм, це друге. Це є в тих 15 томах, що випустили українські советські письменники.

Це є, розумієте, советський патріотизм. І він змішує одне з другим. Ви читали в «Українському житті»?

Я йому написав, що це є неправда. Я тільки написав, що Огурцов сидить, бо я забувся прізвище в той час, як писав. А потім я найшов. І потім, російського імперіялізму немає. То є радянський імперіялізм. Все береться з догм і надолужень Леніна. Все береться з Леніна. Що буде радянська влада по всьому світі, що буде комунізм по всьому світі. Все це береться з Леніна. В мене є витяги, що Ленін по цьому питанню говорив, в газеті. Біднота.

І от бачите, як він змішує російський патріотизм із радянським патріотизмом. А крім того, треба мати на увазі, що советська мова і советський патріотизм тільки може бути той, що національна по формі і соціалістична по змісту, тобто советська по змісту мова. Це є мова советська, а не українська чи російська.

Пит.: А які були національні відношення на Донбасі між різними національностями?

Від.: Я б Вам сказав – не було такого нічого. Бо тих, що повтікали є, взялися до господарства і поприймали їх на роботу, то вони ж таку норму хліба получали, як росіянин, чи грек, чи болгарин, чи українець. Я це по собі знаю, що норма хліба була по категоріям два з половиною фунтів, два фунта і один фунт, дивлячись, яку посаду займала людина. А на те не дивилися, ні на нічого, якщо розкуркулений – також не дивилися на нічого – чи він росіянин, чи він українець – клясово чужий елемент, так не приймається на роботу.

У Донбасі, там такого не було, щоб то.

Тепер, російський імперіялізм: я маю це в своїх тих, що до друку буду здавати. Російський імперіялізм, то була царська влада. А це є советський імперіялізм, бо вже ж існує 66 років. Бо вже людей поробили советами, комуністами. На Україні п'ять мільйонів комуністів тепер. І то є вони не всі росіяни. В Україні 7,5 мільйонів комсомольців і вони ж не всі росіяни. І в колгоспах кожний бригадир, кожний старший, кожний голова, чи хто – мусять бути членами компартії. І компартія править, це всім відомо в всьому світі – що компартія править. Без компартії, без підпису компартії, уряд советський не видає ніякого закону, тільки партія повинна підписати.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте українізацію 20-х років?

Від.: А чого ж ні, пам'ятаю. Я якраз на екзамені був. Це було в 1926-му, приблизно в 1926-му, а може в 1927 році. Я перейшов... першу категорію, отримав на українізації. Комісії перевіряли сільоргани, так сказати, сільвідділи райвиконкому і пошту і телеграф, чи комунальний там як... чи що, чи доктора перевіряли, й то в парку – всі могли завдавать питання, розумієте. Мені такого питання не завдавали – хто я по клясовому признаку. Не завдавали, не прийшлося нічого брехати, розумієте.

Пит.: А чи вважаєте, що то була мудра політика, чи ні?

Від.: Українізація? Я думаю, що раз держава, значить і українізація повинна бути. Раз держава українська, хоч вона і советська, а по советським законам прерогативи ж влади мають якісь в УРСР – мають! Отже робили хлібозаготівки. Вони робили. І колективізацію

вони робили. І клясову боротьбу вони робили. Класова боротьба, вона й жорстокіша в Україні, це українські письменники, ті що видали 15 томів пишуть. І ми повинні їм вірити. То ж не москаль пише, а українські письменники пишуть, тобто українські радянські письменники. Я правильніше сказав би, що вони є радянські письменники, які володіють українською мовою. Вони найбільше роз'ятрували класову боротьбу на Україні. І не було ні в одній республіці, крім України, чи то в РСФСР, чи то Грузія, чи то Вірменія, не було однієї республіки, де була б класова надбудівка в селі... В кожній республіці – чи в Грузії, чи в Естонії, чи в Молдавії – не було. Тільки на Україні. Я можу знайти Вам документ. На Україні. Завдяки постанові КП(б)У й уряду УРСР, на Україні люди (ну як воно, я можу знайти), на Україні організуються комітети незаможних селян в травні місяці 1920 року. (Я можу Вам знайти документ із Енциклопедії Кухівича.)

Пит.: Чи серед членів комнезаму були Ваші особисті приятелі, чи родичі навіть?

Від.: Ні. Такого не могло бути, бо комнезами ж куркулів не любили. Це одне. А тепер, комнезами, це надкласова прослойка в українському селі й їм напхали в голову, що куркуль то є багач, експлуататор, то є і такого не могло бути. Я мав свого, так сказати знайомого, не знайомого, а сусіда, який в комуністи пішов. Я з ним потім ніякого діла не мав більше. Хоч він до мене правда інколи і здоровкався, розумієте, як зустріне, але він також, він в селі був. Бо він був по-перше комісаром полка в Черкасах. Мій однорічник. І він у 1921 році приходив, а я був хворий тифом. Приходив, його двох назначили розкур[кулювати], його і ще одного з другого села Гривки – Ромашко прізвище. То він не прийшов зараз. Той розкуркулив значить, скрині там витяг на двір, кожухи там позабивін, потім прийшов і сказав: «Ходім, вже годі».

Це через півгодини, може таке було. Але сам не прийшов, щоб розкуркулювати, бо він же ж сусід і однорічник, по школі, розумієте.

Пит.: А як Ви ставилися з початку до радянської влади?

Від.: Я негативно ставився.

Пит.: Від самого початку?

Від.: Від самого початку, бо бачив Махна із тим прапором із скелетом голови, надгруддя. Я негативно ставився абсолютно до радянської влади і потім я ще негативно ставився, що взагалі, відбирали ж землю. Відібрали – 10 десятин землі по нормі оставили. І ще тому, що ця влада, яка переслідує віруючих, яка переслідує церкви, яка переслідує... А що робили з куркулями? Але я Вам зазначую, що тут багато є тих, які були патріотами советськими. Але вони тільки бояться їхати тому, що вони чимсь так – чи з армії дезертирував, чи в полон попали. А ті, що в полоні були – Сталін не визнавав – «изменники родини» були, розумієте. Їх багато тут є, тих, що советську владу. От я Вам скажу, я вам начитував Лавріненка¹. То був

¹ Лавріненко Юрій – український літературознавець, публіцист, есеїст, критик. Найвідоміша праця – «Розстріляне відродження» (Париж, 1959). На початку 1930-х – студент, а потім аспірант Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка.

патріот, советський патріот, тільки український, український патріот, українського значення. Але він советський був всім своїм є. І його також (у мене є документи) засудили на три роки. Мені говорили, що на три роки засудили. І він доповідь робив (є в мене, що він і в колективізації був і в хлібозаготовках). Я Вам начитував. І він робив доповідь у 30-ліття в 1963 році на Бавнд-Бруці¹ і він говорив – росіяни, росіяни, росіяни! Тому що він на себе не скаже, що й він робив, а він на другого хоче скласти. А він також участь приймав (це в документації є).

Пит.: Яка, на Вашу думку, частина Вашого села підтримувала советів?

Від.: Советів підтримували всі безземельні і малоземельні. Поскільки Ленін сказав – земля селянам, фабрики робітникам. Вони думали, що землю дадуть їм на власність. А воно вийшло навпаки. Якби вони знали це наперед, то і в колгоспах може б нікого не було – знаєте.

Пит.: Щиро дякую за розмову!

¹ Бавнд-Брук (Баунд-Брук) – місто в окрузі Сомерсет штату Нью-Джерсі, США. Для українців західної діаспори Баунд-Брук має особливе значення: духовний центр українського православ'я в Америці знаходиться у містечку Савн-Бавнд-Брук. Після того, як в 1949 р. видатний церковний діяч Мстислав очолив УПЦ в Америці, було вирішено збудувати церкву-пам'ятник на пошану мільйонів українських селян, вигублених сталінщиною в 1933 р. Нею став храм св. Андрія Первозванного у Савн-Бавнд-Бруці, освячений 1965 р. При в'їзді до храму знаходиться пам'ятник княгині Ользі, а біля церкви – пам'ятник В. Липківському. Там само збудовано культурний центр, до якого входять Музей церковних святощів з етнографічним відділом, бібліотека на 140 тисяч книг та концертний зал на півтори тисячі місць; діють школа релігії і українознавства, друкарня. За церквою знаходиться православний цвинтар-пантеон, де розміщено майже 6 тисяч могил відомих українських діячів: політиків, державотворців, учених, служителів церкви, письменників, художників, музикантів.

Інтерв'ю ЛН13

Анонімна оповідачка, народилася 7 травня 1904 р. у великому козацькому селі на 500 дворів у Великобагачанському районі Полтавської області; в сім'ї було п'ятеро дітей. До революції жила в дідуся по матері, який мав 40 десятин (108 акрів) землі. У той час «українці були пригнічені. Так само, як і за советів». [...] Після революції сім'я мала 6 десятин (близько 16 акрів). Під час непу все було українською мовою. Люди підтримували українську церкву, за винятком багатих, які схилилися до російського православ'я. Навіть у 30-ті роки сільська адміністрація складалася з місцевих українців, прислалася трохи «чужих», у тому числі росіян і євреїв. Місцевий актив і комнезами були дуже бідні. Розкуркулення і колективізація розпочалися під керівництвом уповноважених, які у 1930 р. приїхали з Росії. [...]

Чоловік оповідачки був дияконом Української автокефальної православної церкви, одним із тисяч заарештованих у 1929 р. і розстріляних за процесом СВУ. Церковні бані знесли і зробили з церкви будинок культури. Оповідачку та її матір виключили з колгоспу як представників ворожого класу, а навесні 1933 р. забрали будинок. У них не було їжі, але їм вдалося продати коня. Інакше вони не мали б що їсти, «навіть на картоплю». Під час голоду «урожай був і то забрали, і його десь звезли». Оповідачка змогла продати сховані коштовності (хрестик, срібні монети тощо) в торгсині й виміняти в солдатів хліба за полотно. Її син ловив рибу. Розповідає дуже драматичну історію: коли її діти почали пухнути від голоду, вона взяла мотузку і хотіла повіситися, але син вмовив не робити цього. Того вечора мати оповідачки повернулася з торгсину, і сім'я вижила. У той час на ринках з'являлася ковбаса з людського м'яса. Наприкінці травня та на по чатку червня люди почали викопувати незрілу картоплю. Тітка оповідачки померла у 1933 р. у в'язниці в Лубнах. Померла й інша тітка з чоловіком і чотирма дітьми. Двоюрідній сестрі оповідачки, яка пізніше померла від голоду, мати пропонувала витягнути з мертвої сестри печінку і з'їсти, але та не стала цього робити. Вимирали цілими вулицями. Оповідачка наголошує, що протягом усього цього періоду, від початку колективізації, посухи не було і врожай був добрий. Після голоду було багато безпритульних дітей.

Питання: Скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: У 1904-му, 7 травня.

Пит.: А в якому місці? Район?

Від.: Сказати село?

Пит.: Не треба, як не хочете.

Від.: Великобагачанський. Полтавська область.

Пит.: Чи Ви щось пригадуєте про порядки до революції?

Від.: До революції? Трошки, трошки пригадую. Звичайно, що українці були пригнічені. Так само, як і за советів. Я з четвертого року, то як революція вибухла, було мені 14 років. Ну то, що я можу сказати? Тоді, до революції, то можна було жити, хто заможніші, хто хоч трохи землі мав. Поміщикам то, звичайно, жилося – розгулювали. Я скажу, що зробили революцію пани, поміщики. Чому? Тому що

був бідний народ дуже пригнічений і тому виникла революція. Інакше не можна було. Революція мусила бути. Тільки не така, як сталася, що більшовики прийшли. Ну, а що ті росіяни хотіли «недилимой», то «недилимой» їм однаково – чи червона, чи біла, аби «недилима». Хай вони тут не дуже кричать, що вони... Їм аби недилима. А якби в той час Україна була самостійна, то воно б було інакше. Більшовізм прийшов з Москви. В Україні, то так, що люди, може, дуже повірили, що: ага, оце нам і земля, оце нам усе. Бо така була орієнтація, що земля селянам, а заводи робочим. А вийшло не так. Вийшло все державне.

По революції, так від 22-го року, стало, ніби, поліпшуватися. Ну, село, я скажу, що село не так бідувало, бо село. А в місті тяжко було із продуктами. Я в місті не жила, не знаю. Але кажуть, що тяжко було з продуктами, з усім. А на селі тільки, звичайно, не стало ні гасу, ні солі, то тяжко було. Але огород був, хліб був, картопля була. Це я скажу – ті роки. Потім прийшов неп. За непу було краще. Хто не був, ну як би сказати, хто не був обізнаний з політичного боку. Ну, от, мов, дали трошки хліба, дали землю, дали трошки жита, то й можна жити. Ну, а хто хотів самостійної України, то заарештовували. Мого чоловіка заарештували в 29-м році, як виникло СВУ. І я осталася. Синові було п'ять років, а оця Андрієва мама, то вона мала вісім місяців, вона в мене осталася на руках. Ну, то це в 29-м році. Уже починалася колективізація, починалося, що вже розкуркулювали, на Сибір вивозили. Але до 29-го року, то ще можна було жити. Приблизно так, я ж кажу, хто не був заангажований в політиці. А хто був, для того було небезпечно.

Пит.: А що закидали Вашому чоловікові?

Від.: А моему чоловікові закидали самостійність України.

Пит.: Він був у Петлюри?

Від.: Він не був у Петлюри. Його рідний дядько був у Петлюри. І він тоді в 19-му чи 20-му році емігрував тоді, як Петлюра відступив. Як Петлюра відступив, то рідний дядько, чоловіка брат, відступив теж. І був за кордоном. Довго він мовчав, не чути було, а потім став переписуватися. Ну то його за того дядька. Мій чоловік був дяконом, мав середню освіту.

Пит.: В селі був?

Від.: Так. Мав середню освіту, перше вчителював. А тоді, як в 21-м році воскресла Українська автокефальна православна церква, то він пішов на священослугу. Був висвячений дяконом. Ще не був висвячений в священники. І на тому пості його забрали. То багато було причин, політичних. І він у Полтаві сидів, а потім я їздила декілька разів, а один раз поїхала з дітьми, то вже його не було. То мені сказав допитувач, такий Літвінов: «Пішов етапом на Харків, а ми не знаємо, де в Харкові».

Неправду казали. Бо вони ще в Полтаві розстріляли.

Як виникло СВУ, то деякого судили в Харкові, а тисячі порозстрілювала «тройка» без суду, без нічого¹. Оце, щодо моєї родини.

¹ «Трійка», яка мала право виносити смертні вироки, складалася із голови партійного комітету, начальника відділу НКВС та керівника прокуратури.

Пит.: Чи можна запитати, скільки землі було в Вас?

Від.: У нас? До революції чи по революції?

Пит.: У Вашої родини до революції.

Від.: До революції, то я жила в маминого тата, в дідуся свого. Ну, то воно, воно скомпліковано. Дідусь мій мав велику господарку. Господарка була напополам – дідуся і племінників. У нього осталося двоє племінників і дідуся ними опікувався. То було 40 десятин. Але ті 40 десятин було напополам, то 20 десятин було. Велика господарка була. Це було до революції. Я в дідуся й бабусі виховувалася. Вони так хотіли, щоб я осталася. А мій тато працював на залізниці. Спершу старшим робочим, а пізніше майстром. Тато з селянської родини. Теж були господарі. Тільки я жила в свого дідуся – маминого тата. Мій тато вмер у 20-м році. Чи в 22-м, з тифу помер. Тільки його призначили в майстра, то він не багато попрацював і вмер. Тиф тоді страшно ходив у нас. То як тато помер, то мама повернулася в село до свого тата, до мого дідуся, на ту господарку.

Тоді, після революції, наділили нам 6 десятин землі. А те відійшло. І ліси, і луки – все відійшло. Самого тільки дали поля.

Пит.: А кому віддали решту?

Від.: Луг і ліси пішли в державу, а поле дали малоземельним. У кого землі не було, тому дали. А як увели неп, я ж Вам казала попереду, то люди: ага, це, ніби, й нічого.

Землю відібрали, але осталося, ми ж на 6 десятин жили.

А нас було п'ятеро дівчат, я найстарша, то ми працювали добре.

Я ходила в школу, я маю семилітку. В нашій селі – початкова 3 кілометри від нас була, вища початкова, то я туди ходила чотири зими. Так, що й отаку освіту мала. З нашого села я одна. І хлопців, мабуть, мало ходило. Не ходили. Мій чоловік раніше ходив у цю, то вона тоді звалася, казали міністерська на неї, казали міське або вище початкове училище. То була уніформа така сіра. Сірі шинелі, сірі тужурки, сірі кашкети. Така була уніформа. І самі хлопці ходили. По революції, то приймали вже й дівчат. В революцію вже приймали дівчат, у 17–18-м. У 17-му, 18-му, й 20-му то я ходила. А у 22-му то вже заміж вийшла.

Пит.: А як у вас революція виглядала?

Від.: Знаєте, як на селі? Те раділо, те плакало. У нас на селі, у нас у селі ні вбивств, ні грабежів, я не буду казати, не було. По містах то всього було, по містах. А у нас на селі, то не було того, спокійно було. Ті, що бідні, то раділи. Думали: «От багаті пропали».

А воно ж, як більші пани, поміщики, то вони зарані десь гроші в банки поза кордоном поклали і повтікали. Де мудріші. А ті, що полишалися, то їх порозстрілювали, позамучували. Маєтки позабирали. А на селах люди безграмотні були. Ну, може, як кажу Вам, як оце мій чоловік та ще кілька хлопців були грамотніші ще за того часу. То як революція прийшла, то бідні дуже раділи – землю дадуть. А більших землевласників не так відразу, може, деяких порозстрілювали, а деякі ще пооставалися, землю повідбирали, і вони пожили до 30-х років. А пізніше їх також. Вже мій дідуся помер, все забрали, землю

забрали, худоби ще трохи забрали, але ще такого не було, як у 30-х роках. А ми господарили за непу. А в 29-м році, мій чоловік не подарив, він до того абсолютно не мав нічого. А в 29-м році забрали мого чоловіка, а в 30-х роках – то вже колгоспи. А за непу люди жили. Не дивилися, чи радянська власть, чи яка, а дають жити, то й жили. І багатоземельні жили. І таки знову жили добре, робили. Робили й жили добре. А тоді – позносили – ніде нічого не осталося. Знаю такі родини, що всі погинули на Сибірі.

Пит.: Як була революція, чи були такі люди, що хотіли самостійної України?

Від.: Були, але не так багато, я Вам скажу. Були, але я не можу Вам дуже того сказати. Були такі винятки, що хотіли. В нашій селі були такі, що як з Петлюрою пішли, то так чи вони згинули, чи вони за кордоном, я не знаю. А мого чоловіка дядько то був у Чехословаччині. І ми, як ми попали в Німеччину, то ми зустрілися з ним. Я знала адресу. Не мала, а так якось в голові в мене осталася та адреса. І тут така адреса, я не знаю, як вона найшла та картка дядька. То була адреса: Поджебради, Ляжне, Прага й прізвище, і все. І дядько прислав листи в Берлін. Ми були в Берліні. Оце, що в мене осталося з чоловікових листів, бо я їх всіх знищила, як чоловіка забрали. Його забирали, пускали, а тоді, як забрали, то вже не пустили.

Пит.: А як у вас було з церквами в селі? Чи в вас було двоє церков, чи була тільки одна українська?

Від.: Одна була в селі церква. То верх знесли, а з того зробили культбуд.

А в другім селі, в Устивиці, це де я в школу ходила, гарна церква була святого Михайла архистратига. Я часто в тій церкві була, бо як до школи ходила, то хоч вже революція була, а священник до нас приходив декілька разів у школу. То так із тієї церкви настоятель. То в мене була така товаришка Наталка, то ми з нею, тітка, мого тата сестра рідна, вона такі роки мала, як я маю, то ми з нею, як ідемо з школи, а церква відчинена, то ми заходимо. А то й спеціально ходили, і як у школу ходили, ходили у церкву. То священник каже: «Дуже бажано було б, щоб приходили в церкву». До всіх каже.

А ми ж учні з другого села, за 3 кілометра, то ходили. Вона на хуторі так жила, трошки за залізницею. Наше село до залізниці лежало, а через залізницю хутір Ткаченків. То я любила. Гарна була церква! Гарний хор, гарно правили. П'ятикупольна, гарна. Ой, така гарна!

Пане Леонід, як я якось вже пізніше попала туди, вже з колгоспу. Як я ще ходила, то ще правилося, за непу в нас ще правилося і правилося по-українському. Бачите, як вони підійшли? Хто буде туди ходити і хто буде правити? А тоді все духовенство забрали. І як я пішла, так колись вже пізніше, щось мені треба було піти в Устивицю, я часто туди ходила, бо як я там чотири роки була, то я там, як вдома була. Пізніше у мене там сестра замужем. Я дивлюся: а то ізрано, нема містину, де була церква. Я отерпла. Я стала – на мені все подубло. Отаку велич, отаку святиню змести! Ну, кажу Вам, зарівняно і поорано. А то багато місцевості коло церкви було, і дерево було, такий простір великий. Все зоране, вигладжене.

Пит.: А як був ще неп, то люди підтримували українську церкву?

Від.: Підтримували! Деякі наші, ті, що багатші, то вони трошки помилялися. Вони були віддані цареві, монарху. А були такі, що вони дуже підтримували. У нас в селі ані одна душа не сказала, що це не наша церква, що не добре те, що по-українському. Ходили всі. І ще, сказав б, дуже ходили, більше любили, бо на українській мові правилося, все зрозуміло. Кожна людина зрозуміє, як правиться служба Божа. Любили! Я в хор ходила. І дівчиною, і заміжня була, то я ходила в хор. У Миргороді то всі церкви перейшли на православну автокефальну церкву, а одна така церква – собор була, там був один священик. І не пустив, мій же чоловік був тоді дияконом, то вони їздили з єпископом, де ще не зукраїнізували церков. То мій чоловік розказував, що замкнув сам оцей священик і не пустив, каже: «Це самосвяти». Нікого не пустив у церкву. І так вона осталася. А там жили такі заможні люди. У них землю повідбирали, але вони жили ще на місці, і підтримували російську церкву. І так вона осталася. Тактой соборостався. А тих п'ятеро церков було у Миргороді, то майже всі перейшли, а тільки одна не перейшла. У нас, в Устивиці, такі Яреськи село, Сорочинці – околишні села, то я не чула, щоб був якийсь спротив. Ото тільки одна церква – собор.

Пит.: Хто в вас був єпископом?

Від.: А знаєте, що я забула. Мені то так прикро, забула прізвище. Може, хтось знає, але я не знаю; мало вже, мабуть, осталося з тих років. Хтось знав, але я просто забула. От, забула. Та я Вам скажу, що я ж тоді молода була, що мені 20 було років, чи скільки, то забула. І оце мене заставило думати: хто в нас тоді єпископом був? Кажеться, був Григорій. Не оцей Григорій, що тут, ні.

Пит.: Сільвестер?

Від.: Може, Сільвестер, але прізвище забула. На Миргородській вулиці, чи на Полтавській. Але за непу була Автокефальна українська православна церква. Ну, та ж вони трошки попустили. О, за непу українізація була така, що навіть заставляли говорити по-українському. В установах все було по-українському. Навіть дуже перечили москалі, що такі були на таких відповідних постах на Україні, а їх заставляли говорити по-українському, то вони навіть протестували, що їм тяжко вимовити рік, чи там що. Розуміється, їм тяжко українська мова, москалеві. Нам то не була тяжка московська, бо ми в тому вирости. Я ж до революції в російській мові вчилася. У нас була вчителька така – от, бачите, не забула – Антонія Пилипівна Раєвська, я в третій клас ходила, в третю групу, то казала, що не говоріть у школі так, як ви говорите вдома. Вона дуже була така зрусифікована. І сама ж українка. Раєвська така. А де там, дуже, дуже переслідували українську мову. Я Вам скажу, що я до революції не бачила книжки української ніде. Уже в революцію можна було. І Ви бачите, скільки ж там було української держави, уряду? Не багато! Але набралось – Грінченка, Кашенка, всі, всі клясики наші українські, все було багато видання.

Пит.: Людям цікаво було?

Від.: Цікаво. Цікаво грамотним, а неграмотним то все рівно.

Пит.: Чи безграмотні люди розуміли російську мову?

Від.: Мало.

Пит.: А росіянина могли зрозуміти.

Від.: Могли зрозуміти. А от бачите, який наш народ український. Як появиться десь у селі десь якийсь, де він був, відкіля він? Прийшов, приписався й хоче тут жити, тому не було мови як «кацап». Ні, ні, хоч у нього було там прізвище, було ім'я – «кацап» і «кацап».

Пит.: Не любили?

Від.: Не любили. У нас була така родина. У нас у Сорочинцях одружився один, він уже був жонатий, розійшовся. Одружився, привіз її маму, сестру й його жінки дівчина була, ото їх троє привіз, ні, четверо, четверо привіз, так ось Ви повірте, пане Леонід, які наші селяни. І ото вони жили на нашій вулиці, ото оженився й всіх їх із Сорочинців привіз. А він з бідних і в якомусь активі там, а вона то пізніше була така активістка, що страшно. Він і її покинув, ту Марусю. То мама її була Тюрин, а вона по першому чоловікові була Гришко, а по другому – Никоненко, по цьому, що він її привіз. То корова була пасеться на лузі, у нас на один бік села луг, а на другий – поле, тільки садків не було, бо така земля, що не родила, а річка Псьол у нас протікала. Далеченько, але Псьол. То ото їх корова паслася в гурті на лузі, то як вона йшла, то хлопці казали: «Диви, он лапті пішли», – не корова, а «лапті», так не любили. Не корова, і не чиясь, чи там Марусина, чи бабина Тюришина, а: «Піди заверни, он лапті пішли». Як появиться в нас десь якийсь москаль, хоч би він був інтелегентний, хоч би був найрозумніший – «кацап» і все.

Ну тепер що ж?

Пит.: Це дуже цікаве.

Від.: Цікаве Вам це? Я вже багато наговорила. Але це все серйозне, це все правда, поважно. Ви знаєте, я тепер забуду, що в мене в другій кімнаті, а що робилося, я пригадую. Я ж тепер забуваю. Я ж сина поховала вісім років. То ж студіював у Мюнхені теологію.

Пит.: А це, що чоловіка арештували, чи він дійсно брав участь в якомусь підпіллі? Чи була якась підпілля?

Від.: Брав. Та то воно було так дуже законспіровано. Але відкілясь воно, десь воно, він мав зв'язки, ніби дуже такі, я ж кажу, законспіровані. Та не без того, що свої не видали. У нас багато було сексотів, стукачів. Дуже багато.

Пит.: А що це були за люди?

Від.: Ну, такі, що вони піддержували большевізм. Були такі. І він з вами добрий друг, приятель і працював з ГПУ. То було ГПУ – «городское политическое управление»¹ – по-російському.

Пит.: Чи то було так законспіровано, що навіть Ви не знали? Чи трохи знали?

Від.: Так. Знала. Я боялася, що мене теж візьмуть, бо ж – двоє дітей. Але я казала, що я нічого не знала. Навіть сам запитувач сказав: «Та, звичайно, Вам чоловік таких речей не признавався».

Двоє дітей. Я все боялася. А пізніше ж мого сина брали. Це ж все, що за батька. То вже було в 39-м році, як сина мого брали.

¹ Насправді «Государственное политическое управление».

Пит.: А в вас уряд в селі, чи то були місцеві люди?

Від.: Місцеві. А потім вже стали присилати й чужих. Зразу були місцеві, зразу. Та, знаєте, були всякі. Були добрі й були недобрі. Але можна сказати, що були місцеві люди, поки непартійні були. А потім стали присилати й чужих. І тоді треба вже було бути обережним.

Пит.: Українці?

Від.: Українці. Наприклад, у нас головою сільради, та вони довго не були, вони, як рік-два побув, то багато. А я одного разу працювала, то вже в 30-х роках, працювала в кооперативі. Я працювала, як жила в мами. Я працювала на плодоовочі, я працювала й в колгоспі, я працювала, де я тільки могла впхнутися, там я працювала. Жінка ворога народу¹! І знаєте, що мені дійшло? Мені чоловік сказав: «Як тобі буде невидержка, то раді дітей бери розвід. Візьми розвід», – чоловік мені сказав, як сидів, як був у Полтаві. Бо то було таке. Діти відрікалися. Я не відреклася, я ж не брала церковного, бо я ж брала шлюб, а цивільний. Каже, що вони не визнають того церковного, а цивільний можеш узяти розвід. І я то зробила раді дітей. Бо то мені він сказав, чоловік. Каже: «Не думай, що я б подумав, що ти відреклася від мене. Ні! Бо церковний шлюб остався». Я як осталася, то я раді дітей жила, я ніколи заміж не думала. А мені ж було 25 років, як чоловіка забрали. Він мені каже: «Як вони тебе починають чіпати, то вони вже будуть тебе чіпати». І тоді ж я ніде праці не дістану. Бо ж, якби я не взяла того розводу, то я позбавляюся всіх прав. Я не маю права ніде праці дістати. Я не маю права жити. А двоє дітей! І я рішила. Воно мені було трошки на сумлінні. Бо ж колись цього не було. До революції був шлюб церковний і все. А цивільного не було.

Пит.: По-моєму, цивільний не рахується. Церковний рахується.

Від.: А вони тільки цивільний рахували.

Пит.: А це ж для них, а не для Вашого сумління.

Від.: Я ж кажу. То для мене було байдуже; добре, я візьму. Нехай буде так. Я не відрікаюся в душі і в серці своїм від чоловіка. А я тільки беру розвід, щоб могла хоч десь працювати. А то вони мене позбавляли виборчих прав, як вони кажуть. Там ті права – голосують тільки, кого вони намітять. Але – голосувати. А я не маю права.

Пит.: Чи Ви чули про такі «вовчі квитки»?

Від.: Тоді вже того не було. То до революції давали в школах, переважно в університетах давали «вовчі квитки», як він там щось провинив. Бо ж до революції були ж такі, що хотіли революції, але не такої як прийшла. Студенти того хотіли. Інтелігенція хотіла. Молоді люди хотіли. І скільки ще цар нагнав на Сибір людей. Але не такої революції. У нас, пане Леонід, мусила вже бути революція. То вже далі жити не можна було. То так поміщик дуже знущався. Тільки що бідний чоловік мусив десь заробити. А як йому не так було, то міг покинути й піти до другого пана. А кріпаки, як вийшла воля, кріпацтва

¹ Іншими словами, ЧСВН – «члени семьи врага народа». Була поширеною практика переслідування членів сімей репресованих, існували спеціальні табори для дружин «ворогів народу», а дітей відокремлювали від батьків та відправляли, змінивши прізвища, до таборів і дитячих будинків.

вже не було, то багато кріпаків не хотіли брати землі. Вони боялися. Боялися брати землі, що казали: «Ми знову будемо робити», – бо давали на виплат на довгий термін, давали поміщики свою землю. Там скільки він собі оставляв, а решту давав наділи. А багато боялися мати й тому вони знову пооставалися безземельні й бідні. Але їх винуватити не можна, бо вони боялися: «Це ми знову на пана будемо робити. Будемо робити, а з нас будуть вивертати, виплачувати». То, ніби, мала була плата, але треба було платити. Як кріпак пішов з голими руками, то він боїться тої землі. Каже: «Я знову буду робити та й панові віддавати. Буду знову панові відробляти за неї». То багато не брало. А козаки мали землю і козаки брали. Я так думаю, що це ті козаки осталися із запорізьких.

Пит.: У вас багато було козаків?

Від.: У нас, в нашому селі, переважно були козаки. Кріпаки були, але мало. І знаєте що, пане Леонід, характерно, що в них дуже осталося в крові в них, я б сказала, злоба. У поколінні осталося. Бо то невинні люди. У тих – кріпаків. То ж страшна річ, як продавали за собаку, міняли за щось. Грають у карти, як він уже програвся, віддає свого кріпака. То неможливо було. І в тих людей вже в крові ті нерви так закипіло, що навіть у поколінні воно ще жило в чоловіка, такий, як би сказати, те зло, такі нерви. У нас був один, на нашій вулиці жив, він вже тоді гарно жив, землю мав. Його чи дід, чи прадід був кріпаком. Так було машина молотить, він мав машину кінну. У нього дві машини було. Вони якось купили машини і молотили людям збіжжя, хліб. То ото було, як йому хто, пізніше вже були парові машини, а то ще були кінні, то до великого господаря затягнуть на три чи на чотири дні, молотять. То оце дівчата прийдуть до машини, сусідські дівчата, ну до машини люди прийдуть на працю, то дівчата мусять сніп отак розгорнути і йому подати. А він тоді кидав в барабан. То оце як не так вона йому дасть, так він їй назад в обличчя.

Революція. То вже так було, таке нагнітання було, що вже не можна було так жити. Не дивлячись, що я не терпіла того, але я, якось, у мене так, що я не рахувала. І моя мама була така, що не рахувала; в неї однакові люди були, що бідні, що багаті. А вона ж рахувалася з багатої родини ніби. У мене всі дівчата бідні були приятельки.

Пит.: Як жили внуки кріпаків з козаками? Чи була ворожнеча між ними?

Від.: Ні, я б не сказала. Може, трошки відрізнялися. Звичайно, що бідний не піде до багатого, чи багатий не піде до бідного посватати дівчину. А як піде, то з великим клопотом. Це я, скажу, було так. Так вони вже й бралися: бідний з біднішою, а багатші з багатшими. У нашому селі так переважно середньо жили люди. Не так бідно, не так багато, ну, середньо. Землі в кого було більше, в кого – менше. Щоб таких багатих, то в нас, я знаю, може 10 дворів було на село. У нас 500 дворів було.

Пит.: А чи в вас були комнезами?

Від.: О, були. О, багато йшло в комнезами. Бідніші. Ну я ж кажу, що я не можу винуватити тих людей, бо люди, то як іти і заробляти, і заробляти, і своє мати, то велика різниця. У нас були, більш так середньо жили. А були й бідні. Були такі, що навіть не було на картоплю.

Але вони жили непогано. У багатого заробить, то якое жили. Принаймі жили ліпше, як уже за колгоспу. І дуже багато бідних жаліло тих часів, що, ніби, казали – колись було погано. То дуже багато таких було, що жаліло: хай би вже ліпше було так, як тоді. Вони то дали поблажку, я ж кажу – за непу, то можна було жити, а пізніше до 30-х років. А в 30-х роках то вже пішло. Там вже зрівняли всіх. Там під один гребінець всіх. Не було ні того, ні того. Тих уже повиселяли на Сибір, а то самі порозходилися, повтікали по містах, по працях. А ті, що осталися, то думали, що воно нас не відноситься, то ворогу видали. Хто остався, то чудом остався. Ну, 7 мільйонів.

Пит.: Ви пам'ятаєте, як розкуркулювали в Вашому селі? Як відбувалося?

Від.: Та, Господи, все забирали.

Пит.: Хто забирив?

Від.: Воно так було: багато кажуть, от я чую тут: мене свої, ніби. Але чому так? Як не було такої системи, то ж свої не чіпали. Жив бідний, жив багатий. І він не чіпав. Значить, відкілясь згори було розпорядження розкуркулити і забрати. Ну, звичайно, приїде з Москви уповноважений, хто він там не ж, чи росіянин, чи жид, чи хто-небудь, приїде, то, звичайно, мусить бути якась влада. Хтось же в селі мусить тим керувати. Колись же до революції теж був старшина, був староста і ще там розсильний був, хтось же був. А тоді – голова сільради, а як колгоспи стали, голова колгоспу. Голова колгоспу, голова сільради, секретар, мусив хтось бути. Ну, звичайно, і актив був. А актив був з найбідніших. Думали: «Це ж наша влада і ми можемо». Та й брали. Молоді хлопці, комсомольці пішли. А що їм було робити? Вони йшли, бо його б із школи викинули, його б не прийняли в університет. Як він вже записався в комсомол, то ти вже робив те, що тобі наказують. А то підеш туди, де тих загнали. Я не кажу, я не буду людей винуватити тих, що робили то, бо їх заставляли то робити. Ну, заставляли, ну, не можна. То така система, то така влада. То таке, я навіть не можу Вам передати. Ну, така прийшла система. Був тут капіталізм, а то – комунізм. І розбирайтеся. А тут скільки їх є. Нам колись вчитель казав у семирічці, Іван Григорович Прочан, такий був. Він казав: «Діти, навіть капіталізм і комунізм – ні, ні. Середня кляса, демократія». Так як, наприклад, було у Чехії за Масарика.

Пит.: А коли це вчитель говорив?

Від.: А, то вже в революцію.

Пит.: Вже були більшовики?

Від.: Вже були більшовики. Та воно вже були більшовики, але на початку, десь так 18-м, чи 19-м році, то він казав, що, діти, і то ні, і то ні. То же дуже так було. То вже, як та червона плахта махнула, то вже іначе. А то, знаєте, колись не було пенсії. Я ж думаю, Ви знаєте, Ви ж вчитесь історії. Я ж тільки так чую, бо я ж і мови не знаю добре. Я ж тепер, Боже борони, я тепер як наставляю вісти, то й кажу: «Боже, Праведнику, щоб до кінця мого життя отак я мала. Я не буду нарікати, Боже спаси». Він нам так сказав: «Діти, нам ні капіталізм, ні комунізм не по дорозі». Так як у Чехії було за Масарика.

Я не знаю, як у Польщі було. А знаєте, чому я знаю, як добре було в Чехії за Масарика? Дядька мого чоловіка ми зустріли, то розказував, як було за Масарика. Масарик ходив без охорони по місті, по Празі, так нам дядько розказував. Каже: «Масарик ходив, міг хто вигідно його побачити. Дуже робочому були пільги великі, привілеї». І ще де, може, так було, не знаю. А то в Чехії. То по Першій світовій війні так було. Тепер то я не знаю, тепер то так, як і в советів. Там те «Руде Право», вони так чекали на того москаля. Хто попав з наших, то боялися, бо казали, що чехи видадуть. Були такі, що совети ввійшли в Прагу, а наших там застукали. Як евакуювали, то попали в Чехію, а не вспіли ще вибратися, то поки вибралися, боялися, щоб чехи не віддали. Бо чехи дуже чекали, а тепер хай мають.

Пит.: Як відбувалася в вас колективізація?

Від.: Ось як сталося. Тут вже непу нема, в 30-му році приїжджають уповноважені, Боже милий! Збирають збори щовечора восени. В 30-м році восени збирають збори і кожного вечора, кожного вечора: в колгосп. Ну люди огинаються, не хочуть. Все ж чисто забирають – їхню худобу і інвентар. Ну, люди тоді мовчали. А сміливіші то казали: «Ну що це – знову панщина?»

Ні, кажуть, це не панщина. Це тільки так і так.

І йшли бідні, дуже зразу йшли в колгосп бідні, і дуже йшли ті, що ніби їх почали розкуркулювати, а ще з хат не повиганяли. І люди так думали: «Може отак тут, в колгоспі, задержимось». Але пізніше повикидали їх з колгоспу, і таки їх з хат повикидали. А бідні осталися. А потім вони таки доагітували, й свої ж і приїздили уповноважені, доагітували до того, що пішли, мало хто остався. Коли тут прийшло розпорядження, що то було, як вони кажуть, перегиб. Хто, мов, не хоче, то може вийти. О, Боже! Кожний своє тягне, свою коняку, свій віз тягне. То деякі повиходили, а деякі таки осталися. Деякі бідніші, і деякі, я казала, багатіші. То ото одне літо люди, ще ніби погосподарили. То ото вони наділяли, бо то ж навесні посіяно все разом, а тоді вони наділяли озимини. Якось так, що навесні ще сіяли самі. А тоді загнали в колгосп, то вже сіяли в колгоспі. Озиме – то хто ще тоді вспів яре посіяти, то сам збирав. Це в 30-м році. А тоді вже навесні вони давали яре, пшеницю яру, овес. Ділили, кому там скільки приходилося. І буряків, усього. І ото ж ті люди самі погосподарили. На весну знову: або в колгосп, або вилітай з хати. Ну й що ж! Знову пішли. Де ж ти дінешся? Нема ніде нічого. І грядку відрізують біля хати, оставляють тільки 15 сотих, як не в колгоспі. То вже не буде й тої грядки. Хай вже не дадуть з колгоспу, то хоч картопля буде, та кукуруза, своя грядка. І тоді, ото ж моя мама пішла, і я біля неї. А тоді в 33-м році навесні, в 32-м році ото пробили, хто сам, а хто в колгоспі, а в 33-м році навесні всіх, кого надумали викинути з хати, і викинули з колгоспу. І там місця не було. В тім числі мою маму і мене. І забрали в нас – сама хата осталася. З хати, правда, не вигнали. Була колись велика будівля, клуня була, велика побудована – забрали. Погріб був – цеглу вибрали з погребя. І всі там, які там повітки не були, все чисто забрали. Комора була – все чисто. А корову ми встигли продати. А то все забрали, одна хата лишилася.

І квасолю забрали. Що не було на горищі, що не було, ну і качани кукурудзи висіли – забрали. Абсолютно нічого не осталося. І ми ото осталися без нічого, а з хати не вигнали. А потім, це зимою все очистили, а потім навесні знову, як хто хотів у той дурний колгосп, подавали заяви. І прийняли знову в колгосп, хто хотів. Бо ж де ж люди дінуться? Я ж кажу, що обрізали огорода, осталося тільки коло порога, нема навіть на картоплю. А родина ж! Та то так було придумано, що інакше не можна: хоч у воду або в колгосп іди.

І тоді ото почався голод, почалася голодівка. Урожай був і то забрали, і його десь звезли. Може, хтось вспів десь щось закопати. Але не можна, і в хатах і під долівки порили. В городах поперекивали, поперекопували дощенту, увесь огород, чи де не закопаний хліб. Ну, і то почався – голод. Ще ото поки так-сяк попереки ще поки щось давали, на працю в колгосп ходили, то ще там поки-поки. А то вже й там нема. В нашій селі, то я скажу, люди дуже перебивалися. Отак один одному, що в кого затрималося, чи там сусід з сусідом. Але то було страшно. Страшно. Оце дійшли ми до голоду. У містах були торгсини, що можна було за золото, за срібло виміняти муки, пшона, олії, здається, там була. У торгсинах можна було щось дістати. А в нас був табір військовий, 6 кілометрів від нас, за селом Яреськами стояли табори, а в селі в квартирах були командирові жінки, жили на помешканнях у селян. То в їх ходили люди, в кого було там гарне полотно, чи щось там, чи плахти були, в нас плахти були гарні, ходили в них міняли. За рушник – хлібина. За клапоть полотна – хлібина, крупи якої трохи, чи там пшона, рижучи чого. То люди ще так перебивалися. І ходили, багато під ті лагери; червоноармійці, що там служили, солдати, то бачили, переважно діти ходили, то там тим дітям трошки кидали. А то діти ходили там, де викидали відпадки з солдатської кухні. З червоноармійської кухні скидали, то ходили там. А потім стали відгонити. Відтіля дітей стали гонити.

Хто на залізниці служив, то там ще так-сяк. Мої сестри чоловік служив на залізниці, то вона, бідна, з нами ділилася. Як в неї родина і ми. У неї – чоловік, дитина. І ми ж родина – я й мама й в мене двоє дітей. Сестри мої повиходили заміж ще не було цього страхіття. Ще за непу. Одна, правда, була ще дівчина. А одна вийшла заміж за колгоспу, але ще так трималася трохи. А ми ото осталися: мама й я й мої діти. Синові було дев'ять років, а Любі, Андрійковій мамі, п'ять рочків. І дожилися до того. Ще, поки я силу мала, то ходила на працю, то що-небудь там – хліб такий давали – розсипався. Ну, розсипався. А як коли, макухи кусок і там щось приваре. То я там, щось поїм і дітям принесу якийсь кусочок хліба, воно розсипається, або кусочок макухи. А то я вже звалилася. Та ще й захворіла на грип. То вже, як я звалилася, то я бачу, що кінець. У покійного сина був животик пухлий і ноги попухли. Донька ця – Люба, Андрієва мама, то така була виснажена, що якби не шкіра, то кістки розсипалися. І вона вставала рано і десь ішла. А навесні садили, не садили так картоплі, а відрізували вічка з картоплі, ніхто картоплі не садив, а тільки відрізи. Ото за цілу зиму відріжеш, як була картопля, і положиш. Відріжеш – і положиш. А тоді те садили. І родила картопля

з того. Ось із лушпині, тільки із зародишами. То ото вона вставала, вона внадилася в грядки. А воно там отакусінькі огірочки стали зав'язуватися. То ото вона ходила. Вона мала була – п'ять роцків мала, а вона ніколи нічого не питала. Тільки бувало каже: «Мамо, як нема хліба, то спечи корж». А син було каже: «Мамо, ти їсти хочеш?» А тоді одного разу то так дійшло: я зняла хрест свій і витяла сережки й якісь ще гроші були давні срібні, 25 копійок були срібні і полтинники були, по 50 копійок. І ложечка ще була срібна. І був перстень. І мама моя то все взяла й поїхали в Миргород у торгсин щось виміняти. Щось там вони мали і я мала, бо вже одежа вся, що ліпша з сундука вже виміняла. Вже попромінювано все. Що на нас – осталося. І мама то все забрала, бо все то оставляли: хай ще, хай ще. То все забрала й поїхала в торгсин. А ми осталися, я осталася з дітьми в хаті – нема нічого. Нічого нема. Правда, вже трава, але що ж трава? Уже листячко на деревах розпустилося, але якби до його ж хоч трошки чогось, що ж саме листя. Син бувало каже: «Мамо, я піду піймаю, – а він собі таку відочку змонтував, – я піду піймаю рибки».

А в нас такі річки й озера, бо то ж луг. Піде, злове. Ну, нема ж ніде олійки, ну, нема ніде нічого. Якби квас був, то на квасові можна буряковому. Буряки вже так поїсти, а то. І того нема. То я її так на пательню, на водичку. Вона ж нудна та рибка, нема ж нічого. А то вже бачу, що мій Коля вже більше лежить. (Плаче.) А Любочка, вона хоч і виснажена, а ще рухалася. Виснаженій, то ще, але вже як почина пухнути, як ножки пухнуть, то вже тяжко рухатися. Я бачу, що мій Коля вже більше спить. І чекаємо ту бабусю, чекаємо бабусю. Нема. Нема й день, нема й два. (Плаче.) А в нас нема нічого. Я тоді думаю: «Це ж вже кінець». Я не можу дивитися, щоб я бачила, що мої діти вмирають з голоду. Чомусь у мене була така думка, що ми будемо разом вмирати. Такий в мене був настрої, я не можу Вам пояснити, як то мені зробилося в душі й серці, що будемо разом умирати або я перша. А як я бачу, що мій Коля вже не встає, то він десь вийшов, а Любочки не було в хаті. Що ж я роблю? (Плаче.) Я беру шнур і хочу. На той час син, Коля, увиходить та так мене хвата за ноги, каже: «Мамо, не роби того. Ми їсти не проситимемо».

Я тоді, образи в мене були в хаті, я тоді стала і кажу: «Господи, спаси мене і збережи мене, відверни мене, від такого». (Плаче.)

Отак мене ухватив за ноги, бо він бачив, що я держу в руках і за сволоко закинула. Він каже: «Мамо, не роби того».

А я тоді глянула: «Боженьку, Боженьку, спаси мене і сохрани мене від того, що я думала». А ввечорі бабуся наша приїхала. Привозять пшона, привозять муки, не так багато, але мука така біла-біла, знаєте в торгсині американське було все. І привозять олії. А як вони йшли, то я кажу: «Мамо, не купуйте, ніде нічого не доставайте м'ясного». Тоді вже починалося, що різали людей. Або дітей. І робили ковбаси і продавали на базарі. Я вже чула. Я кажу мамі: «Не купуйте, Боже борони. Купуйте щось з молошного і олію». То вони насіння соняшникового привезли. І не було ж її чотири дні. І ми в чотири дні, то так майже, я ж Вам кажу, до чого дійшло? Тоді вже

листя наростало, то ми листя трохи, а трохи тої муки. А тоді щавель наріс, то виривали і з корінням. То ходили рвали щавель. І того щавлю трохи, муки трошки. А суп, то ж мама пшона принесли, то там трошечки того пшонця. А тут уже картопля підростає. Вже огорожина піднімається. То якраз найгірше було в травню. В кінці травню, на початку червня. Не всім, звичайно. То вже багато померло. Отоді вже чекали, як на весні: що нема ніде нічого. Ще з зими ще в когось хоч трошки щось, хоч буряк, картоплина, хоч що-небудь. А то вже все вийшло. Оце Вам правдивість. Не то, що там хтось переказ, а це на своїй власній шкірі я пережила.

Пит.: Ви казали, що в Вас жила дівчинка.

Від.: Я ще маю на ввазі. Тепер, з мого роду вмерла тьотя. Одна тьотя вмерла в Лубнах у тюрмі. Пішла вона від нас, із нашого села ішла додому, а через кукурудзу була стежка, і вона найшла два колоски на стежці. Не рвала, найшла і підняла. Це ж вже восени. Але вже ж починалося, починалося. Восени 32-го починалося, а 33-й вже ж цілком голод. То вона найшла два качани. Вона не рвала, а так нахилилася й підняла. І налетів сторож. Бачите, які такі всякі були люди. Хіба хто бачив, що та жінка підняла два качани кукурудзи. То її за ті два качани засудили, і вона там згинула в Лубнах у в'язниці. Моя мама поїхала, то вже її не було. Оце вона там померла. Друга тьотя, мамина сестра, померла вона, її чоловік і четверо дітей. Вони далеко від нас жили, кілометрів 10-12, то вони померли всі з голоду. Ми тільки чули, що померли з голоду, бо осталися двоє дівчат, старших. Як побачили, що таке сталось, то вони пішли в радгосп. І якось вже там в радгоспі їх, чи до праці забрали, чи як. Якось в радгоспах ще людям трохи помагали. То так між люди. У бідних, у активістів, то, може, щось було ще. Не так як у рядового мешканця відбирали. Активіста так же не переслідували, бо він же влада. То так дівчата осталися. Старші. Вони казали, що побачили, що тато і мама померли, дві сестри і братик. То вони побачили, що ті померли, то вони ото пішли. Це вже мої двоюрідні сестри.

У мого дядька, маминого двоюрідного брата, зразу померла його мама, а тоді його вигнали з хати і забрали аж у Диканьку, і він там згинув. Хто зна, де він згинув. А вона осталася з шістьма дітьми. Шестеро дітей. Одна дівчина з тих шести дітей осталася. Вона померла, ця моя тьотя, маминого двоюрідного брата жінка, вона померла й п'ятеро дітей. А одна дівчина, не найстарша, найстарший був хлопець, а вона по тім хлопцеві, осталася, Оришка. Як ті діти вмирили, то вона пішла десь в таку розвалину, якась така хата була – жили люди, а втекли відтіля, і вже та хата ніби розвалювалася, то вона туди з тими дітьми. То так уже десь щось достане, але ж п'ятеро дітей. Вона така була побожна, така побожна була віруюча. Як умерла дівчина одна, найменша, здається, а дві ще сиділи дивилися, а вона каже: «Мотю, знаєш, давай витягнем печиночку з Горлинки та й з'їмо».

Вже та дівчинка казала пізніше, що так мама казала, що давай витягнем печиночку та й з'їмо. А вона така побожна була. Вона ніколи на дитину не сказали що, вона не торкнула дитини колись, поки

нормальна була. Боже, борони. Вона не нагримала ніколи. Вона не насварила на дитину. Нема. Померла.

Устивиця село, те, що я ходила в семилітку, то в тій Устивиці¹ вулиці повимирали. Цілі вулиці повимирали. То я то там бачила пізніше. Колись прийшла, а я ще з одною пішла, а я кажу: «А що це таке, а де це люди?»

Я навіть чи забула, чи якось.

А вона каже: «Та хіба ти не знаєш?»

«А, – кажу, – то це з голоду?»

Каже: «Так».

А на Гоголевій станції², там було зерносховище, то дошки розпихав хліб, розпихало зерно. Не вмещалося. Просто вилазило зерно. Але така охорона була, що не можна було зернини взяти. Що тепер совети кажуть? Вони бачуть, що не викрутяться, що піднявся увесь світ за той голод. А вони кажуть, що посуха була в Україні. Пане Леонід, не було посухи в Україні ні в 29-м, ні в 30-м, ні в 31-м, ні в 32-м, ні в 33-м не було посухи, був урожай. І в 32-му – 33-му роках спеціально був такий урожай, що, ніколи не було посухи. В 20-х роках, кажуть, була посуха на Дніпропетровщині, на Запоріжжі, то приходили до нас. Тоді теж був голод, то до нас багато приходило з Дніпропетровської хліба міняти. Кажуть, що була посуха, але тоді теж мабуть забрали, теже зробили голод. Ну, не такий як тепер. Це вже суцільний був голод, цілої України. Оце щодо голоду.

Тепер, десь у 34-м чи 35-м році, ото ж багато дітей сиротами пооставалися. Багато батьків позабирали на Сибір, а діти, може, де повтікали, порозлазилися. А потім багато ж померло й діти пооставалися. Ну і вони всіх тих сиріт позбирали, позбирали і відвезли їх у Харків. В область. А чому вони так зробили, то я вже не можу, чому була така політика. Що колись була Полтавська область і ми до Полтавської області, а тоді нас до Харківської області. Не було Полтавської області, а Харківська. А район був – Диканька біля Полтави. То як тобі чого треба, то 60 чи 70 кілометрів у район. Що то за політика була, я не знаю. З Москви було таке розпорядження, що так зробили. А тоді вони тих дітей, їх, звичайно, померло багато, то вони тих дітей звезли в Харків, у область. А з області їх розпорядляли по районах. А район – по сільрадах. І на нашу сільраду, на наше село припало. Ага, я ж, бачите, не доказала. Тоді ото, як вже мама принесли мені те, вже стала картопелька підростати, такі дощі падали, так картопля росла гарно. Оце на той – така була дрібненька-дрібненька, а на другий день підем, вона вже – отака. То ми ото так піддовбували, піддовбували, де більшенька – брали, а те оставляли. Ну, тоді вже пішла кукурудза, таке ще все молоде, але вже не дивилися – рвали. І вже щось дали. Вже ж намолотили перше, не віяне, не сіяне. Перший раз дали житнього борошна по два чи три кіла. Ну то ото діти, це я повертаюся назад, прийшли. До нас їх привезли десятеро дітей. А я в той час працювала в патронаті. То де я вже не

¹ Село Устивиця, Полтавська область, Великобагачанський район.

² Станція Гоголево знаходиться на залізничній лінії Полтава–Київ у Великобагачанському районі Полтавської області.

робила. А то в патронаті. А бачите чому? У нас був той, голова колгоспу, із моєї кляси. Так вже Бог дасть, із моєї кляси з вищої початкової школи. Приятель по школі, по клясі. І він таки багато мені поміг. Якби не він, то я не знаю. Він мені помагав, що я могла десь на працю влаштуватися. Партійний, правда, був, але він був не зловредний. Я не винивачу й партійних, бо Ви знаєте, другого заставляли йти до партії. Але, може, і для вигоди, для кар'єри. Всякі були. То з тих дітей десятеро в нас було. А я працювала там. Одна така була прив'язана до мене, та дівчина. Бачите, я ж Вам не доказала за ту Устивицю. Ну, я пізніше докажу. Вона була така прив'язана до мене, та Наташа. Вона все було каже: «Тьотю Полю, тьотю Полю». Вона все було прийде, щось мені допоможе в кухні або що. Там була помічницею, але вона була така цікава дівчина. Та й каже одного разу: «Тьотю, я піду з Вами до Вас на ніч».

«Ходім».

«Я, – каже, – хочу Вам щось розказати». Дев'ять років дівчині, десятий. Така була росленька. «Я Вам, – каже, – хочу Вам щось розказати».

Кажу: «Ходім», – і ми пішли.

І вона каже: «Ну, я хочу біля Вас лягати спати», – і ми полягали.

У нас, каже, вимерло все село. Де-не-де, каже, осталася одна людина й та втекла. Ні собак, ні кішки, навіть, каже, щурів поїли. Як у нас казали – пацюків. Та Наташа мені розказує. А в нас, каже, зразу помер тато. А ми осталися – мами і ми, дві сестри, Надя й я. А тоді, каже, одного разу, як каже, що я осталася. Мама померла й тато помер з голоду, а я... Знаєте, каже, то картоплю збирали, де буряк, ходили на колгоспну площу. А то вже, каже, нічого не було. Вже нічого не можна було дістати. І один раз, каже, дає мама їсти, так якби холодець. А я, каже, побачила пальчики у тій юшці, у тім холодці. Та, каже, кажу: «Мамо, що то є?» А вона каже: «Їж те, що дано». Голодна людина, то-то вже ненормальна робиться. Кажу: «Їж те, що дано». А я кажу: «О, то це ми Надю їмо!» А вона каже: «Мовчи! Їж, як хочеш, а не хочеш, то вставай та й іди». А я тоді, каже, відійшла, вийшла на двір та й подумала. Сіла, каже, на порозі та й думаю: «Так це ми з мамою з'їли Надю, а тоді мама мене з'їсть». Так вона тоді, там же в сільраді був ще хтось. Кажу Вам, даю чесне слово, що забула яке село. Чи Обухівка, чи Охтирка. Отак. Чи Охтирка, чи Обухівка, під Харковом. Я ще ж, каже, а ті, що у владі – жили! Люди померли, селяни, а вони ще, керували, там, може, не було ким керувати, але, може, там якийсь десяток людей остався. Я, каже, пішла в міліцію й заявила. То прийшли і мою маму забрали. І м'яса решту забрали. Спитали маму, де ще решта м'яса. Кажу, було в погребі. Забрали, каже, те м'ясо в макітерці, чи в чим там воно було. Вона менша була, тій дівчинці, сестрі, щось сім років було. Страшно, правда? Страшно.

То вони маму забрали, а до мене вони так зразу не кинулися. Я прийшла, каже, прийшла і сиджу. Вони маму забрали й пішли. А я так сиджу ніч. І страшно стало. Думаю, Боже, маму забрали і Надіне м'ясо забрали. Що ж зі мною далі буде? Коли, каже, за деякий час

приходе міліціонер і мене забирає. Забрав, і тоді ото в патронат. Звезли їх у Харків. Звезли нас, каже, в Харків. В якийсь сарай, чи гараж укинули, майже не давали їсти, там багато померло з голоду. А ми так, каже, там був другий сарай з кукурудзою, з качанами. І там була велика охорона. Але то діти, знаєте, так ми, каже, вислідили де той, що охороняв, і підкопалися, підрилися і ото, каже, ми качани тягли. І так деякі осталися, не померли. І ото нас, каже, розподілили по районах. А з районів ото по сільрадах. А тоді, як вони вже побільшали, я вже тоді не робила в патронаті. Вже я десь у другім місці робила. То їх десь забрали з нашого села. Вони вже поросли, їх вже в школу повіддавали. Ну, повиростали, звичайно, советські робітники. Що з тих дітей? Може отака дівчина, як Наташа, їй вже було дев'ять років тоді, але вона вже забула те. Але повиростали й вже десь працювали якимись комісарами або що.

А це село, я кажу Устивиці, то на Гоголевій станції, я ж розказували, скільки там хліба було багато, зерна. І десять жінок, чи більше, цього я своїми очима не бачила, але вже розказували люди з того села, що ті 10 жінок зібралися, одяглися в чорне і взяли чорні прапори в руки і на піхоту, там 6 кілометрів, чи скільки, і на Гоголеву по хліб. То їх як забрали там, то і слід пропав. Не знати, де вони ділися, де їх поділи, що з ними сталося. Нема! Оце все.

У нас у селі, ну, я скажу, що в нас у селі так осіб 40–50 померло. А, може, й ні. Так, щоб ціла родина вимерла, то так не було. Хтось умер, а хтось таки остався. Ото одна родина, що я кажу, мого дядька, двоюрідного брата, то дівчина одна осталася, то ж в радгоспі вона якось. Виросла, осталася й вже за німців вийшла вона заміж.

Пит.: А як довго забирали хліб? Значить, до якого часу ходили й забирали хліб? Партійні, як довго ходили і забирали хліб? До якого часу?

Від.: Вони зразу накладали на людей, ну, люди хто мав, а тоді, як не стало вже, то вивозили. Вони забирали, аж поки всі в колгоспі й вже ніхто нічого не має. Саме те, що з колгоспу дадуть. Уже всіх загнали в колгосп. Може один, два відсотки, що не пішли в колгосп. То такі, що пізніше десь пристроїлися на залізниці або десь так. А до того, що поки не загнали в колгосп, то все забрали. Загнали й на тому скінчилося. Я ж кажу, поки ні в кого не було свого нічого. Свого і зерна не було. Все колективизоване вже було. Все вже було в колгоспі. Тоді вже не брали. Бо тоді, що вони дадуть, те й є. А дадуть що? Що останеться. Держава забирала, а вже що останеться, то дають на тих людей. І все. Уже тоді не було чого брати. Уже як пройшла цілковита колективізація, тоді вже не було чого брати. Що дадуть людям, те вони мають. Тоді вони вже не брали, не було чого брати.

Пит.: А ще як почалася колективізація, чи був якийсь спротив? Збройний?

Від.: Збройного не було. Я чула, були такі села, що спротивлялися, то вислали цілий загін солдатів і вистріляли. У нас не було. То деінде було. У нас так не спротивлялися. Ну, знаєте, голодного чоловіка, вони так зробили спеціально: перше зробили, що в голодних забрали, вичистили, щоб чоловік не спротивлявся. А тоді зігнали всіх.

То так робилася колективізація. І спеціально на Україні. Чому? У Москві був хліб. У нас багато людей їздило в Росію міняти хліб. І хліб наш! Тепер, як читаю, я часом купую «Новое русское слово», воно там російське, але нехай буде, то я чую, що тепер купують хліб у Америці совети. Колись Росія годували, чуєте – Росія – колись годувала цілу Європу. Росія сама з України їла хліб. Це я кажу вірно, не брехня, тому що там такі землі. Там на Поволжі були добрі землі, та й ті цариця Катерина віддала німцям. Там такі були, крім гречухи, як вони кажуть, гречки та жита нічого їм не родило. І пшениці вони не бачили. Вони український хліб їли. А тепер кажуть: Росія годувала цілу Європу. Яка Росія годували? Україна годувала. Цілу Європу і Росію.

Пит.: Ваші знайомі їздили в Росію по хліб?

Від.: Ні, не знаю. З нашого села я не знаю. З нашого села ніхто не їздив. Я тільки чую тутки. А вдома я чула, що в Росії є хліб. Та куди ж він поїде, як він падає вже з ніг? Куди ж він може поїхати. А як може поїхати, тебе ж звільнять з праці. А як робив, то там хоч макухи давали.

Пит.: А як була колективізація, то люди казали, що це буде нова панщина?

Від.: Люди казали: «Та що це? Нова панщина?»

Я по правді скажу, я ніколи на збори не ходила. Маму було гонять. А я було не йду. Я обминаю. По-перше, того, що на мене дуже підозріння падало. Я жінка ворога народу, так, що я вникала. Ну, то ото таке. Може, я щось забула, але то ж 50 років.

Пит.: Щиро дякую Вам.

Від.: Я ж забула сказати – вона померла ще до революції. І як вона лежала в хаті на столі, чи на лаві. У нас клали на лаві. То на ній лежала, в нас носили – дукачі, рублі срібні. І хрест на ній був, як вона лежала в хаті. Мені було вісім років, то я знаю. А як її поклали вже в труну й хоронили, то ті дукачі зняли. Хрест остався, а дукачі зняли. Цілу низку – вісім чи дев'ять рублів. А хтось, очевидно, бачив, що як хоронили Тодоську, то на ній лежали дукачі. І в голод розривали могилу моєї тьоті, думали, що то ті дукачі там, осталися в труні, і вони ті дукачі візьмуть і піде в торгсин виміняє. А дукачів нема. То-то вже, як людям не було, і так воно, як вже розкопало моєї тьоті могилу, де похована була, вона давно померла, то та могли, а вже не загорталася. І в ту могилу ще клали багато трупів. Вже не копали, а так ото та яма осталася не покрита й так у ту яму клали. Оце все. Ще хто вмер з голоду, то ще в ту яму докладали. А дукачів не було. А хтось, видно бачив, бо то молода дівчина померла. То ж хтось бачив, хтось не забув, що на ній були дукачі, і розкопав. А я побачила розрите, кажу мамі, а вона: то за дукачами.

Пит.: А хрест взяли?

Від.: Хрест не знімали, то тож покійник.

Пит.: А ті, що розрили, вкрали?

Від.: Хрест, може, взяли.

Інтерв'ю ЛНЗО

Анонімна оповідачка, народилася 18 грудня 1917 р. у Великобагачанському районі Полтавської області. Осиротівши змалку, вистала в сім'ї старшого брата, якого змусили виконувати функції секретаря сільської ради. Під час колективізації цей брат наказав своїм молодшим братам і сестрам спати у верхньому одязі на випадок арешту. Люди впадали у відчай, коли над ними нависала загроза втратити землю: одні чинили самогубства, інші божевільні. Щоби змусити їх приєднатися до колгоспів, вдавалися до різних прийомів тиску. Родичів засуджували до суворих покарань за найдрібніші сутички з активістами, не гребуючи такими заходами, як виключення із колгоспу та розкуркулювання. Наприкінці 1931 р. вся сім'я приєдналася до колгоспу. Вони почали недоїдати вже в 1932 р., ще до початку жнив. До початку 1933 р. вони не мали ні крихти хліба, а все, що було їстівного на городі, швидко з'їли. В 1932 р. ще була можливість вирушити в пошуках їжі до Білорусії або Північного Кавказу, але «в 33-му, вони не випустили нікого нікуди. Мусили так сидіти, і гинути на місці люди, як ті мухи...» Оповідачка також розповіла, як мусила красти зерно із амбару, в якому працювала, а також про зерно, яке гнило в скиртах. Коли люди вперше отримали хліб після тривалого голоду, багатьох з них померли від шоку, що його зазнав організм. Упродовж голоду становище було *надзвичайно* тяжким, але родина вижила, за винятком сім'ї дядька по батьковій лінії. Оповідачка винуватиме «Москву» за умисну організацію голоду з метою зламати опір народу та звести його до стану, в якому ні про що інше, окрім животіння, годі було й думати.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я з 17-го року, 18 грудня. То я ще була молода в той час.

Пит.: З яких сторін Ви походите?

Від.: З Полтавщини, з Великобагачанського району.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Родина моя хлібороби були. А це, що найстарший брат у мене був і батько, що нас виховав – ми сироти лишилися, без батьків – то він як опікун, і прийшла радянська влада, вже його вибрали, як секретарем сільради силоміць, бо він цього б ніколи не хотів. Але як вибрали, він мусить іти, бо його б зараз покарали за це. І він пішов, працював в сільраді секретарем у ту колективізацію цілу, як вони починали нас зганяти, то все. І так він все доносив до хати, що нас – нас не розкуркулили – але скільки разів він приходив і казав до жінки, щоб дітей повіддавала, ось кілька сорочок, бо можуть прийти вночі й вигнати з хати в чому діти спали. Так що то така трагедія, що її не можна все за порядком розказати, бо не годен, вже роки перейшли. Але в 31-му році вже нас заставили всіх іти в колгосп, не лише брата – по-перше самий брат був – а тоді в 31-му році ми записалися вже під кінець року, брат записав нас уже всіх. І вони пішли до праці, в 32-му році. Вони так багато хлібу нам дали – зерна, збіжжя – так багато дали, що ми його не мали де засипати. Засипали,

засіки такі були – на горищі, на стріху, там поперегороджувано – ще дідова хата була, там понасіпали. До Різдва, вони забрали до зернятка, що ми не мали вже в хаті однієї зернини хлібу. Вони назад це все забрали. І вже сказати, що лишилося десь по-трошечку, то ми на Великдень останній раз пробували хліб, по малесенькому кусочку – це, що було. І ми не мали хлібу – це в 32-му – ми не мали хлібу, аж ожили. Як вони взяли трохи, зачали жнива, вони нам дали по трошечку хлібу. В 33-му році не було ніякого хлібу, доки ми мали там якийсь огородець трошки, то ми то з'їли дуже скоро. Вони дали лише в той час, як жнива були, але що в 32-му році ще випускали з села людей, що могли поїхати на Кубань, на Білорусію. Повивозили, які лахи мали, що мали в себе, то-то все повивозили. Набере мішок, мішок сорочок – як то колись було, дівчата, як одружувалися, виходили заміж, вони мали багато полотна, багато сорочок, багато рушників, хустки, спідниці – то все повивозили. Набере мішок, завезе, а привезе торбину кукурудзи якоїсь, квасолі. І так витримали, значе, дожили тим 32-й рік. А в 33-му, вони не випустили нікого нікуди.

Мусили так сидіти, і гинути на місці люди, як ті мухи. Вже 33-й рік то був дуже страшний. Люди просто падали, пухлі, сухі. Я була така суха, шкірочка й кістки, але я не була спухла тому, що я працювала в тих, де зсіпали те збіжжя – ті, вони називали амбари, – то я їла те зерно сире. Приходило родина – те, що коноплі сіют, – часами макухи, ми там ото товкли їх і ці, ці макухи, то давали свиням більше, як людям. Хліб давали тільки тим, 200 грам, то з тієї макухи, то-то був такий кусочок на два рази вкусити. Це дуже тяжко було. І хто працював лише давали. Раз на день давали тих 200 грам хлібу. Отже ж, то було в нас 10 душ родини, то я цю родину лише з голоду втримала, хоч я була малолітня, я мала 15 років. І приносила то додому, ту пайочку того хлібу, що не було по крихотці дати, лише тим дітям, що вони міцно просили хлібу. Пухлі були! У брата було п'ятеро дітей, і було троє братів моїх, я і братова – то нас десятеро. То я вже вдома ніколи нічого не їла, бо вже мені не належалося. Але я там собі з'їла того, і була дуже марна, дуже суха, але пухла не була. Брат найстарший, який секретарем працював, мав якусь там кухню, що вони їм також дали їсти. Йому дали їсти, але він додому не міг нічого, ні крихотки дітям принести. Ну, оце так знаєте, дотягнули, то ми від Різдва вже не бачили хлібу в 33-му. Не бачили, щоб хліб у хаті якийсь плячок був, або хлібу.

Виключно жили половою гречаною. Товкли, мішали й варили її. Як я принесла, того украли того зернятка ту шкляночку, то вмішали туди гречаної полови, тоді з кукурудзи, з бадилля вибирали осердя – те, знаєте, всередині воно таке, як *sponge* (губка. – *Ред.*) – то його брали й мішали, і тим жили аж до жнив. Багато людей, які не стрималися ще з їдженням, як їм дали їсти в жнива вже, то вони померли багато. Ну, а хтось і стримався, то ті залишилися. І так робили, що вже, знаєте, людина голодна не могла витримати, вона скоро того гарячого хлібу наїлася, і вона вже готово. А які стрималися, то лишилися живі. Були такі, скажімо, в нас хутір був близько. Там

було хат якихсь з 30, докладно не скажу, з 30. То там ні однієї душі не лишилося живої. І це були самі, самі найбагатші люди. Бо хуторяни в нас, Ви розумієте – село, а хутір – це різниця. У нас селяни бідніше жили, бо вони були густіше поселені, вони менше землі мали, а ті хуторяни, вони кожний був, як тут фермер. Там один, там один. І то його поле було все навколо. Вони жили дуже багато. То їх деяких повивозили. Деякі полишалися, бо пішли в колгосп, вже не упиралися. А тих, що вони були, скажімо, найбагатші, то тих забрали то з самого початку тільки, як поміщиків, як таких багатих, що там мав 200 десятин землі. То це в нас був дуже багатий, бо десятин це було багато більше як гектар, чи там аker, чи як. Отже ж, а які лишилися, то вони всі згинули десь. Ну, кістки їхні валялися по бур'янах, бо щури повиїдали на них шкіру. Ну й так ото скажімо, що ДУЖЕ тяжка була ситуація, але моя родина витримала. Мій один дядько по татові, він з голоду помер. У нього двоє дітей з голоду вмерло, донька й син. У моєї тітки по мамі, шестеро дітей з голоду вмерло. Вони їх навіть ніхто їх не поховав – бо це було друге село, не в моїм селі – то я тільки знаю як во... (Захлиснулася.) Вибачте. Як вже прийшли німці до нас, то вони хотіли їх запечатати, бо церкви всі були закриті. Церков не було. Церкви з самого... Я от тільки пам'ятаю останнє, як хотіла іти по ту свячену воду, і положила свої чоботи сушити, й ті чоботи згоріли, й братова мене не пустила, то я не знаю, яка я тоді була. Це було десь в 30-му році, я не скажу докладно, не можу сказати докладно. То церква як уже стояла порожня, то насипали, колгосп насипав зерно там. А потім за пару років її розвалили і зробили клюб. Забрали цеглу й перенесли її в друге місце і зробили клюб, так що там і сліду не лишився, де церква стояла. Так що діти вже нехрещені були багато, які родилися, як церкви не було, священика нема, куди підете хрестити? І, те, значить, так що, що не можу все за порядком розказати, бо це вже дуже давно, і я не було повнолітня, щоби я могла все запам'ятати. До школи не ходила, бо так само, сиротою виросла, то я лише дітей бавила то там, то там, щоби я прожила. А поза тим я нічого не знала, не можу, не було можливості. Такий час якраз переходив, що не було, а як піднялася вже трошки більша, прийшли ті колгоспи, то я від рання до заріка цілий день була б праці в колгоспі. По 12, по 14 годин працювала і так жила.

Пит.: А коли Ви в амбарі працювали, чи Вас обшукували дуже?

Від.: Так!

Пит.: Чи можете це описати?

Від.: Так. Був дуже добрий той цілий, як вони називали його – уже забула. О, бачите, вже забула! Дуже добрий чоловік наш був. Він нас не обшукував, доки його не при... Він замикав нас, як десь, знаєте, бо то б лізли, голодні б лізли. То ми були завжди замкнені. Як ми виходили додому, то він відмикав, але він ніколи нас не шукав. Навіть одного разу було так, що ми собі в рукава, знаєте, всипали трошечки зерна якогось там, чи кукурудзи – найбільше кукурудзи, бо це було найлегше його притовкти у ступі й зварити. То я сама одного разу взяла і всипала собі в рукав тутка, знаєте, зав'язала,

щоб воно не висипалося, а він нам якраз давав той приділ наш, що ми мали діставати хліб – 200 грам. А тоді щось то було, що вони не дали нам, то він нам важив по трошечку тієї муки; та мука така з остюками, бо це було з ячмінню, з макухи, що було найгірше. То самі остюки! І він нам торбинки цю важив тієї муки. Там тої муки може шкляночка була, а може не було, бо то макуха, то що? І я як простягнула руку брати ту торбиночку з тим, мені посипалася та кукурудза з рукава. А він нічого, тільки ТАК почервонів і каже: «Уже набрала».

Але він був такий чоловік, що він ніколи не видав. Він дуже добра людина була. Отже, потім приїхали якісь чужі, росіяни. Чи вони комсомольці, чи вони партійні, чи хто вони були? Я їх не знаю. Але досить того, що як ми мали виходити додому, то приходили й нас шукали. Нас шукали. Казали нам скидати чоботи, роздіватися з плащів, тільки так бути, як є, і вони нас пошукали так, чи по кишенях десь немає. Але ніколи не шукали, як ми коси пустили під блюзку, і зав'язали в спідній, хустинки крайочок тієї зерна шклянку, то це була, як коса вроді ту лежала. То вони то ніколи не подумалися. І потом ми брали ще так крали – нас лише чотири там працювало. Ми одна другій помагали. Ми макухи ті привозили з заводу, ми їх товкли сокирками такими, товкли їх, а о собі витисували, щоб це було тоненьке, щоб воно пристало то до спини, до крижів, і ми запихали собі за пояс, добре притягали, щоб він не випав. Вона була дуже міцна, ця макуха, вона як доска була, бо це з заводу вона дуже с., стиснута. І ми приносили також то як. Це, це не було завше, бо тих макух завше не було. І то ми приносили додому, і дітям як я принесла тієї макухи, то так як шоколядки по кусочку братова розломала, то вони трусилися, як вони його ухватили в уста й з'їли. Бо ручки пухлі, ножки пухлі, й воно без кінця «хлібу хочу» і «хлібу хочу», «хліба хочу». Заливається сльозами і: «Мамо, хлібу хочу».

А як були такі дні, що я нічого не принесла, то вони дуже плакали. ДУЖЕ плакали... Вони мене зустрічали, ті діти, то так, якого, яких чверть кілометру зустрічали ж, чекали, доки я буду йти, щоби я щось принесла. І оце таке, таке радянське життя було.

Пит.: Чи Вам відомо, що робили з тим хлібом, що в амбарі збирали?

Від.: Вони вивезли. Це лише було виключно на насіння, щоб посяяти. А те все, вони, як машина молотила, вони забирали, забирали, хліб вивезли, вивезли на станції, де потяга вивозили кудись той хліб. Куди вони вивозили, ніхто не знає. А були такі, вже й чула пізніше, що були такі випадки, що то не було його де дівати, то висипали на скирти й цей хліб погнив. Але охорона велика була дуже, що ніхто не вмів підступити туди. Що вони не дали зернятка. Як то йшло в 33-му, прийшли жнива, то ви не сміли. Ви робили коло того хлібу, але ви не сміли колосочка взяти. Жінки виміняли й ілі, то боялися, щоб хтось не побачив такий, що донесе. Якийсь бригадир, або хтось такий. Так що, а як уже зібрали, а дитина пішла колосочки збирати, то вони заставляли колоски збирати. Дітей зі школи – школи були позакривані. Не було кому до школи йти, бо діти пухлі були. А як уже трошки то, діти самі лізли на те поле, щоб колосочок знайти,

то судили батьків, що діти не пильнують і діти хлібу грабують колгоспний.

Пит.: Чи хтось із Ваших їздив у Росію чи в Білорусію?

Від.: В Білорусію, це в 32-му, братова їздила в Білорусію, ото, що я кажу. Вивозила, які де лахи були, батьківські ще, кожухи, такі були добрі, то валянки, то-то все вивозили за ту кукурудзу, за ту квасольку міняли. Возили на Кубань. Брат їздив на Кубань. То й він набрав два мішки лахів, а привіз пуд кукурудзи. То що тої кукурудзи було на той пуд? Шістнадцять кіло! Привіз кукурудзи за те все, що два мішки навалив лахів і завіз. Дуже було тяжко! Позбулися всього, й лахів, і худоби, й землі, і, каже, лишилися тільки з душами. Люди, які витримали, витримали, а які згинули, то згинули.

Пит.: А так, чи Ваш брат брав участі ще в чомусь, крім сільради?

Від.: Ні.

Пит.: Раніше, ще щось згадували про комнезами?

Від.: О, то комнезами. Я навіть не розумію, що то було.

Пит.: Це так звані «комітети незаможних селян».

Від.: От, вони його заставляли силою це. Він не це дуже добре зробив. Він дуже багато випустив людей з села отих, що вони розкуркулювали. І йому такі вдячні були, що він – я це пам'ятаю, як він на ніч казав замикати собаки, ще як ми не були в колгоспі, замикали собаки в стайню, а люди приходили й він як виписував їм пропуски, що вони могли виїхати десь, а голова відвернувся десь трошки, він печатку прибав, і вони вільно собі виїжджали, втікали. То в нас, у нас зимою, то я ще молода була, заснула часом, а часами чула, як люди приходили серед ночі, щоб ніхто не бачив, як він то видавав ці документи їм, щоб вони виїжджали. Він ніде не був. Його тисли в партію, а він казав, що він немає школи і він конституцію не може ту зучити їхню, перейти. І на тому, вони його, він, він не був партійний.

Пит.: А скільки років було Вашому братові, скажім, в 33-му?

Від.: У 33-му, то він був з четвертого року, то 29 років мав.

Пит.: Молодий ще!

Від.: Ще молодий був. В комсомолі він не був, бо його не чіпали до комсомолу. Чіпали моїх братів молодших, але ні один не був мій брат у тому. Один брат оженився – це вже був, він четвертий був, бо був брат найстарший, тоді сестри дві, тоді цей же брат – то він лише оженився, і в 35-му році він полаяв комсомольця – поганим словом назвав – то його як забрали, його по сьогодні нема! Засудили його. Так що в партії з моєї родини ніхто не був ніколи. Навіть не тільки з близьких, але з дальших навіть не було.

Пит.: А поради хотіли?

Від.: Хотіли, вони тисли! Власне наймолодший брат мій вчився, то його дуже тисли в комсомол. Він не хотів, він не пішов. Брат йому вже казав: «Та йди, Василю, хоч школу може якусь дістанеш».

Але він не хотів, і як скінчив вісім клас, то він виїхав у Полтаву й там уступив в школу, й він не міг витримати, бо вони давали, поради давали, безплатно школу. Давали йому якусь там стипендію, як вони казали, щоб він міг прожити, але це було дуже скуппо – це вже було

по голоді, це вже був 36-й, 37-й роки – то він не міг ту школу утримати, не було йому допомоги з дому, не було кому помагати – брат хворий, як захворів, цей найстарший наш, на сухоти, і він працював трохи, більше, більше хворий був, як працював – а ці всі розлізлися, порозходилися, вже поженилися, лише один він лишився і я, що ми ще були нежонаті. Ну й треба йому допомоги з дому хоч трошки, то як поїхала братова в Полтаву його побачити, а він – брат – злий, як пухлий. Бо йому як дадуть тих кілька рублів, я вже навіть не пам'ятаю, скільки йому давали, але досить того, що він тільки й з'їв кусочок хлібу на день і цукру ложечку там купив двіста грам, то він його ділив собі на цілий тиждень, щоб йому в воду трошки посолодити, з тим хлібом з'їсти. Він більше нічого не їв. І моя сестра була вже виїхала – замужня була тоже – це була, третя. Вона виїхала в Донбас з чоловіком. І він туди поїхав до сестри, щоб уже якусь працю дістати, працювати собі на кусок хлібу. А потім, написав листа до Ворошилова, що він хоче йти в армію, добровільно, щоб піти в школу, бо він хотів учитися. Він і йому відписав, це вже близько було, його заберуть – це він написав десь, щоби я не збрехала, десь не було року перед тим, як він мав йти до призову, до війська. І він йому підписав, що ти чекай до своєї (?). Але він змінив, змінив наше прізвище, сказати, він змінив цілковито, бо його б не взяли, бо вже був брат суджений. А він лише хотів тому в військо піти, щоб дістати, щоб дістати школу. Бо як він би був у школі, то він би міг військову брати міг, по війську вже дістати, в якусь школу другу піти, але йому так написав, то він змінив цілком прізвище, щоби не було – оце було вільно, як він не хоче, але вони не дошукували в той час. А якби вони взяли його по його батьківському прізвищі, то вони б його не взяли, бо як був хтось суджений політично – це вони йому притупили політику тільки тому, що він поганим словом назвав комсомольця. Отже ж, і як прийшов, то його забрали вже, аж у 39-му році він пішов до призову, його забрали в армію, і він пішов. І він дуже хворів шлунком на язву. Язва – це є улькус. Вони його положили в шпиталь, вилікували, на шість тижнів він у госпіталі був. Тоді вилікувався – його забрали зараз в школу, і він був в военній школі. Як війна вибухла, то він уже був якимсь там уділеним. І то так він опинився забитим. Він неживий, в війну згинув. Бо як я вже переписувалася, то мені написали, що він згинув.

Пит.: А чи це, що Вашого тата засудили, чи це погано відбилосся..?

Від.: На родину? Може, може комусь, комусь десь щось, я нічого не чула. Може, комусь старшим, може, братові найстаршому це щось було, але нічого не судили нікого, не були засуджені. Тільки, лише він один.

Пит.: А скільки землі було в Вас ще до колективізації?

Від.: Вісім десятин, вісім десятин ми мали, але ця земля була під опікунами, як ми сироти, і було поділено на чотирьох братів – сестри не входили – лише чотири брати були. То чотири брати, то було по дві десятини на брата припадало, з вісім десятин, значить, ми мали, перед тим, як ми йшли, як нас уже загнали в колгосп.

Пит.: А Ви казали, що була така можливість, що могли б Вашого брата розкуркулювати?

Від.: Могли б розкуркулювати, бо сказали так: що як мав дід 10 десятин, то й тих розкуркулювали людей. А нас тільки тому не розкуркулили, що ми були сироти. Були сироти, але все одно, брат не довіряв цьому, і він ото казав нам, щоб ми завше були приготовленні, щоб були одіти і взуті лягали спати, бо нас можуть викинути.

Пит.: Чи пам'ятаєте, якою мовою правили в вашій церкві?

Від.: Слов'янською.

Пит.: Слов'янською ще?

Від.: Так. Я не пам'ятаю, тільки чула. А це в 21-му році ото, як переїшли вже, церква відірвалася від Москви, то багато було, що вже українською, але в нас іще правилося слов'янською. Але в нас церкву замкнули скоро, так що то воно не прийшло ще до того, так скоро не охопило. Я так думаю, я не знаю, бо там такий закон був, що, каже, старший меншому не може сказати – щоб старші пояснили. А я не знаюся на тім, бо не було ще нічого, не можу того знати.

Пит.: Так що Вам брат чи дядьки то нічого не говорили?

Від.: Ні.

Пит.: Наприклад, про революцію.

Від.: Ні, ні, нічого. Нічого ніколи не говорили. І тепер тільки як уже німці йшли, то я вже мала. Бо мамина родина була далі. А татова, то один брат лише був. То він у Першу світову війну був у полоні, знав німців. То він так казав, і він знав, яка там, які там, чи, не комунізм, а як вони мали, націонал-соціалізм їхня країна називалася, чи як там, то він це чув, що це не було добре. То він нам казав – він уже старенький, старенький був – то він казав: Господи, каже, щоб ішов так хтось другий, бо це, каже, ті самі сатани, тільки навиворот!

Отак він казав. Це я дуже добре пам'ятаю.

Пит.: Дуже глибоко сказав.

Від.: Так. Сказав нам, каже, щоб хтось інший ішов, то було б добре, але, каже, ідуть ті самі сатани, тільки навиворот!

А більше ніколи нічого не казали, бо то знаєте, якби сказав щось такого, то могли зараз донести, і він був пропав, хоч він уже старенький був, але кожний боявся смерті й боявся муки. А то не тільки він, а й дітей, і синів, і внуків вже мав і все. Так що дуже тяжко було.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як других розкуркулювали?

Від.: Дуже мало.

Пит.: Ще Ви були маленькі?

Від.: Я чула, що забрали тих і розкуркулили. Але не бачила. Значить, бо як розкуркулили, то тих самих найбагатших, то це ще було там, 27-й, 28-й роки, 29-й, попередяще. Тих поміщиків, то як прийшло тільки повалення цієї, «білої Москви», як сказати, повалили, царизм. Ну, то я нічого не пам'ятаю. Тільки, тільки що їх тоді зараз розвалили і роздали бідним землю. Значить, які не мали цілковито землі, або він мав велику родину, а землі мало, то тим додавали. За непу, як вони кажуть. То тоді жили добре люди, як я чую, я не пам'ятаю. Але кажуть, що тоді дали землю бідним, які мали цілковито мало. Дали їм, сказати, на особу додавали на кожну особу чи десятину, чи якось так уже, що вони жили ліпше. І було все в склепах, кажуть. Але я цього не пам'ятаю, цього не пам'ятаю. Не можу сказати. Тільки чула як говорили, то все.

Пит.: А вже колективізацію пам'ятаєте?

Від.: А колективізацію вже, бо то знаєте, день у день то, говорили люди. День у день то, гнали, зганяли. Значить, мужчин не пускали по три дні додому. Вони мусили сидіти там, і їх тисли, що ти підписуй, ти підписуй. Я ще скажу одного *joke*-а (жарт. – *Ред.*), але я не знаю, чи я можу туди його?

Пит.: Можна.

Від.: Це, це правда. Зігнав, як уже знаєте, загнали їх у колгоспи тих людей уже, порозтягали. Вони обрізали. Як він не хотів іти довго, а вже останній був, то йому обрізали біля самої хати, і на його ще податки накладали і накладали, що ти мусиш тільки виконати, м'яса здати, тільки грішми заплатити. То вже вони мусили йти люди, і не було виходу. І їх тримали, і тримали, тримали там ото по три дні, по чотири дні, не пускали чоловіків додому, доки він не підпишеться, що він таки йде в той колгосп. Уже в нього ВСЕ забрали, він уже нічого не мав, а він ще мусить підписати, що він іде в колгосп, або його вивезуть десь, забула де. Ну, як уже вони це все зробили, вже не було тих, як вони казали? Як вони називали тих? Кустарі? Чи якось? Як уже хтось не пішов. То вже тих не було. Ну і тоді давай зганяти тих людей вже і молодих, і старих, хоч і не мав, він не мав ще повних літ, але вони всі мусили, то тих у школах товкли, що Бога нема, що, значить, це видумки, куркульські, буржуазні. Ну і один сидить старичок уже такий, що він вже не дбав, що йому буде. Та й каже тому, а то все були чужі люди прислані, це все були москалі. І він каже, ну, каже, добре. Каже, ви за все знаєте, все так гарно говорите. Скажіть мені, будь ласка.

Це, я цього не чула, тільки від родини чула, від старших. Він сидить і каже, скажи мені, будь ласка, каже, овечки ходять, і коровка ходить, і одну травичку їдять. Чому овечка окидає бібряжки, а корова, каже, хляпне?

А він дивиться, каже, що він цього не може сказати. То він каже: як ти не розумієшся, вибачте, на гімні, то чого ти до Бога лізеш? Так сказав йому. Я не знаю, чи то добре.

Пит.: Ні, це добре записати таке, це добре.

Від.: То я чула, як говорили вже старші.

Пит.: Так що люди не хотіли туди?

Від.: ДУЖЕ не хотіли. Дуже не хотіли. Вони так людей пригнітили, так обголили, так тим голодом притисли! Бо, за царя також не було такої розкоші. Але люди мали хлібу досить, і як він пішов десь, поїхав щось заробити, то він як поїхав, поробив літо, то привіз, тих лахів повно накупив і всього, що він убрав свою родину, і хлібу мав досить! Так говорили. Кажуть, що то, кажуть, бо так казали: Москва душила тоді і тоді, але таки тоді за царя було ліпше. Бо як була колись панщина, кажуть, то була біда. А останньо такої не було так.

Пит.: То старі люди так говорили?

Від.: Так говорили старі люди.

Пит.: А як вони на це дивилися, що це Москва робить?

Від.: То власне не любили, ну а що зроблять, коли не було сили з того вибратися? І то вже!

Пит.: То цікаво, що казали, що то в більшості були приїжджі, ті агітатори й комуністи.

Від.: То були москалі! Може й десь і були, був і не москаль, але вже він ту мову тримав, то хто його там знає? Як каже, як він міг змінити собі своє прізвище, то міг бути й не москаль. Але більшість то все було москалі, чужинці.

Пит.: Чи були місцеві комуністи, свої?

Від.: У нас один був, що я знала.

Пит.: Один всього?

Від.: Один в селі був, то я знала. Це був голова сільради. Один, що був. Ну й його, і він був також. Значить, як його, як він пішов, коли він пішов, я цього не можу сказати, бо я не знаю. Але він не був такий поганий чоловік. Але його, вічно на карку сиділи другі. Ніколи не було, щоби він рядив це, тільки приїжджі були, прислані, і вони тисли, сиділи на карку, що ТО має бути, ТО має так зроблено, та має так зроблено, і то все то. Заставляли всіх. А так то я не можу казати. Я його ще пам'ятаю, який він був. Навіть його сини були. То один син був у моїх роках. Прийшли німці, батько втік. Син лишився, бо він нічим не був, він простим селянином був. Робив так само в колгоспі як і я, і другий, і третій. Німці його розстріляли і не дали закопати, заховати. Що він, що він був партійного син. А він не був ні партійцем, нічим. І школи навіть не мав. Бо вони також бідували. Так само, як він був, як він був партійний українець там на селі, де він був, то він то само мав, що і кожний один, лише може йому дали кусок хлібу більше, то все.

Пит.: Чи Ваш брат хотів в колгосп?

Від.: Та не хотів!

Пит.: Ви казали, що як не запишеться...

Від.: То його заставили на суд йти, бо тисли його день-у-день там. Його не пускали додому. Він не раз не був, не був по три, по чотири дні вдома, бо він, що де робили, він мусив секретарювати. То було руками писали, не було того, що там машинка записувала, чи щось. Тільки він усе мусив писати, то його ніколи від себе голова колгоспу не відпускав. Але він не мав ніякого права, нічого. Тільки, писав, що вони говорили, він записував. То все!

Пит.: Чи можете це описати, як шукали за хлібом?

Від.: Шукали. Приходили до хати. Приходили по яких три, чотири осіб нараз, і шукали всюду. Де який куточок був. По стріху лазали. Патиками шукали, чи десь, десь нема чогось, бо зараз чути – такі залізні спици мали. Як він штурхнув там у стріху, там, що покрито – в нас переважно було або соломною, або очеретом хата накрита – то штурхнув, щоб там десь торбинки не знайти, щоб знайти, де яке щось сховане є. У, навіть печі були такі великі, де хліб пекли, то штурхали туди всюду. Така груба була, що огрівалася. Загортали туди, як хліб пекли, то туди в то загортали ті дрова, що палили чи там, що загорнули в той кут – то туди штурхали, чи там не запхано якогось мішка або щось. ДУЖЕ шукали! Ходили навколо хати, ходили по стайнях, де яка була. Ходили по землі, по дворі вашому і також шукали там усім, пускали, чи де порожнечі не чують, щоби

не той. Це ДУЖЕ вишукували. Так що сховати було дуже тяжко, бо всюди вишукували. А як хтось може десь, якийсь щасливець був, що комусь не знайшли, то це він врятувався від голоду. Бо він, як вночі собі жменьку достав там того, чи торбинку якусь витяг і зварив кашу чи що, то він витримав. Не повмирали з голоду. Але всі були голодні, сказати, поголовно голодні були. Як прийшло одного разу, вимагала партія в район, щоб кожний один голова колгоспу привіз одного з кожної бригади, щоб один був якийсь, так як вони казали, «стахановець», що він працює, і їм там наказували, що вони мають, мають працювати і заставляти других, і той сам. Ну, а я мала 15 років у 33-му році. То мене взяв голова колгоспу, брата просе: раді Бога, пішли, каже, хай вона поїде тільки, щоб це...

Бо партійні вимагали. Голова колгоспу не був партійний. «Щоби це якось позбутися цього!» Ну а кого возьмуть, як все пухле? Встидно ж їм! Їм самим встидно їхати в район, бо тож партійці мали, так, вони ж їли, чужинці. А ті, що на селі партійний був, я кажу, один, то він, йому, може, дали кусок хлібу більше, з колгоспу тієї муки трошки може дали, але він не мав. А там вже в районі, там і судді, там і всі, там і оті вже ліпше жили. Отже ж, і забрав мене. Ідемо ми – це ж кіньми їхали – ідемо, дерева оголені, листя понад дорогу, знаєте, пообдиране, а він собі нічого не каже. А я кажу, знаєте, назвала його ніяк, тільки дядько. Бо в нас як молоде було, молода ще людина, а хтось старший, то ніяк не сказав, тільки «дядько».

– Знаєте, – кажу, – дядьку, що то є?

А він каже: «Що ж то є?»

А він знав добре, але він ще так мене тільки випитував. А я кажу, що люди повиїдали ото.

А він каже: «А як ти знаєш?»

Я кажу: «Бо наша Варка то робе, братова. Вона то робить. Обдирає листячко на дереві й його суше, тоді потре його і посоле, і його зварить, і так їли».

А він каже: «Та що ти таке говориш?»

Я кажу: «Та правда!»

Ну й він мені нічого за це не сказав, бо я малолітня, що він може з мене?

Чи він братові щось казав, чи не казав, я не знаю. Приїжджаємо додому вже вночі. А як забрав мене туди, то він зараз мене у ресторан, як «столова» вони казали, забрав мене у столову й взяв мені купив котлетку, така як котлетка блажована – це була картопля і трошечки вмішаного м'яса – це для тих службовців, які там працювали. І він мені як то купив, як я з'їла, то я думала, щоб він мене щодня там брав туди! Приїхали додому – а він недалеко й від нас жив, – він забрав мене до хати і казав жінці, щоби вона насипала торбинку муки, бо він собі мав. Насипала вона мені муки так, отак в торбинку, а може з яких три кілограма, і сховав під полу, і припровадив мене додому. І каже: «Нікому це не кажи!»

Щоби я нікому чужому не сказала. Тільки дала братовій, і братова то ужила для своєї родини. А який з мене стахановець був, як я була 15 років, і шкіра і кістки? Світилася, як то показують не раз як індійців, що такі сухі, що кожну кісточку можна порухувати. Оце я пам'ятаю!

Пит.: А що там було в районі? В стахановця?

Від.: Ви думаєте, що я пам'ятаю що? Абсолютно не пам'ятаю! Бо я його не слухала – це одне – що вони там ото ж тільки так. О, пам'ятаю, що вони все казали, щоб люди ці, вони їм дадуть нагороди великі, тільки щоби вони працювали добре і других заохочували. Але й мені нічого не дали. Я нічого не пам'ятаю, щоб мені щось дали або щось, бо я цілком – що, я дівчак там була! То не пам'ятаю! Що вони там говорили, вже цього не можу сказати. Тільки ото пам'ятаю, що казали, щоб працювали. А що далі було там, чи там були якісь запитання від тих робітників, чи не було, чи що? Нічого не пам'ятаю!

Пит.: Чи вас було багато?

Від.: Ну, було там їх, якась заля й там було кілька, бо це не тільки з одного колгоспу, вони з усіх, з всього району стягали на той час. То як він привіз, кожний голова колгоспу привіз там двоє, троє людей, ну то вже й цей, і було їх більше. Але скільки докладно, то я не можу сказати.

Пит.: А цікаво було б почути, як виглядав район, як виглядало районове місто?

Від.: НІЧОГО не пам'ятаю! НІЧОГО не пам'ятаю! Це не було велике, це не було містечко, щоб місто було. Тепер більше вже розбудовано, кажу, в той час то було. Я не пам'ятаю, навіть не пам'ятаю.

Пит.: А в тому сенсі, чи там було видно багато голодних людей?

Від.: (Зітхнула.) Не можу сказати Вам, не можу сказати. Бо це було воно трошки відірвано, щоб так близько село було, чи щось таке. Не пам'ятаю, не можу сказати. Не можу Вам цього сказати.

Пит.: Так, щиро дякую за свідчення.

Від.: Прошу дуже!

Пит.: Чому так сталося, що Вашого брата, з Вашого брата зробили секретаря?

Від.: Тому що, вибрали його, вони його вибрали, бо не було в селі таких людей, що могли секретарювати. Його заставили просто насильно. Бо як було, багачів діти були більше вчені, то вони все не трималися села. Вони всі виїжджали і працювали по містах. А він тому не виїхав, що ми були сироти. Він найстарший був, і він нас не хотів лишити. Він не мав великої школи, бо тата вже не було, а мама його дала лише до писаря, щоб він навчився, щоб він міг легше – бо він був не дуже доброго здоров'я – і він хотів чимсь працювати, мама хотіла, щоб він працював чимсь, а не на землі. Ну й він тільки тому залишився, і його силою заставили секретарювати в комнезамі їхнім. А що то за комнезам ж був, я була малолітня, я цілком не знаю, що то означає навіть. Ніхто мені ніколи не пояснив. Це не писалося, як я була старша, щоб десь описували. То я цього не знаю навіть.

Пит.: Так що Ви в колгоспі то весь час працювали там, де збіжжя тримали?

Від.: Я працювала довший час, а пізніше вже як я була, на жнива нас ізганяли й брали на жнива. А як приходила вже осінь, що вже було, жнива скінчилися, і молотьяба, то я тільки там працювала. То там була праця потім більша, було нас на дві зміни, особисто як ревізія

переходила, вони переважували ті хліби. То сортували їх. Перше зерно ліпше до ліпшого, такі були машини. То ми то робили. Тоді переважували скільки того – це вічна контроля була над тим, щоб було на посів лишити. І вже давали тим колгоспникам щось, то давали що гірше. А що ліпше, то відсилали його, завжди! Відсилали, забирали, все накладали й накладали на колгосп, тільки й тільки вони мусили здати того хлібу. А якщо лишилося, то ніколи вже до самої війни не було доста хліба. А все обмежено. Не з'їли діти, не з'їли, дали по кусочку, так розкладали, бо дуже боялися голоду. Навіть, навіть помідори висушували, як достигали, і в торбинки складали, бо СТРАШНО голоду боялися люди, після того голоду. Так боялися голоду, то вже що де не було, нічого не пропало, тільки висушували. Що з помідора – як він висох – сама шкірочка! Але все одно висушували, спочатку трошки на сонечку, а тоді до печі й в торбинки, щоби було досить хлібу.

Пит.: А це дуже цікаво, ще ніхто так не говорив, що ці люди так боялися після того.

Від.: ДУЖЕ боялися! СТРАШНО боялися! Боже, я кажу, диня на полі виросла, і її висушували. Помідори висушували. Ні огірочок ніде не пропав. Старалися, землі дали там по сорок сотих тих, відібрали, дали по сорок сотих на огородець, то ТАК старався, щоби трошки і конопель посіяти, бо треба ж і напярсти на сорочку, і виткати то. Бо ж не було за що купити й не було де посіяти багато. А так старався, як могли. Але до самої війни то не було так, щоби було добре. Тільки зле, й зле, й зле, й обмежені...

Пит.: Ага. А як у вас українці жили з росіянами?

Від.: Нічого цього не знаю. Не любили. Не любили – це знаю, бо в нас було недалеко військове підсобне господарство. То, як ті військові були прийшли на село, то ніхто не любив. Деякий росіянин був, не любили. Один був жонатий, у війську десь з нашого круга, і як він оженився і взяв росіянку, і як він привіз додому, то вона побула, може, якихсь три місяці. Ніхто з нею не хотів сидіти, ніхто з нею не хотів робити, і вона собі все сама, і вона забралася поїхала. Оце, що я знаю. А нігде не було в нас. На селі ніхто не говорив російською мовою, ніхто не приїжджав значить, ніхто нігде на праці в нас не був росіянином!

Крім тих партійних, які приїжджали і ото заганяли, вічно щось було! Вічно щось було, вічно, вічно, значить, вони приходили, встановляли скільки то можна, там агрономи, там все, скільки можуть, скільки мають здати того хлібу. То все як один від'їхав, то другий чогось приїхав. А це більше в район, а з району в сільраду приходили. А так, то в нас ніхто не був, був росіянин, так що не можу сказати, але росіянів не любили.

Пит.: Чи люди хотіли, щоб Україна була самостійною?

Від.: Цього не говорили. Це було дуже... Де було, яке може між старшими, ну ніколи ніхто між молодими не говорив, бо це дуже було страшно! Цього, цю людину були б засудили й не тільки її, а цілу родину, що ніхто б не знав за що і де вони ділися. Бо багато в нас було, не так багато я знаю, але були, була родина поляків. Поляк

один, який жонатий був з румункою. Як вони забралися сюди, я не знаю. Тільки я знаю, бо в них було двоє дітей, то хлопець був моїх років. То як перед війною оце близько було, не скажу, в якому році точно, чи в 38-му, чи 39-му. І їх як забрали, то без сліду! Німців була одна родина. Також були забрали без сліду. Вночі заберуть, і куди? І як хтось десь щось якесь сказав, то це в селі ніхто не знав, що це сталося. Його забрали вночі, й ніхто не знав коли, як і за що. Люди не знали, ніхто їм не пояснював. Один був, в моїх роках був, може старший рік. Він був оженився молодий, оженився з учтелькою, яка приїхала була звідкись і вчила там другу, чи третю класу. Він, що то, підпив одного разу і зганяє то всіх, хто має 18 років, всіх на збори колгоспні там – що вони там хотіли, він щось підпитий був і взяв того цілого представника, якийсь приїхав, і він його взяв – він на підвищенні ж був, мав промову – а той його за рукав та і звалив. То його як забрали, і його ніц сліду не було. Він, значить, – ти, мовив, брешеш, – сказав і його взяв і звалив. То зараз його як схопили, то доки жінка знайшла, як вони казали, захитника того, *lawyer-a*, то вже його ніде не було. Так само з моїм братом було. Жінка – бо він вже був жонатий – його жінка доки знайшла того захитника в Полтаві, бо його зараз вивезли – у Полтаву. Нема, кажуть, такого. І так він пропав з місця. І так само той чоловік, оце, що я кажу. Він був може на рік від мене старший, чи два, не знаю, але досить того, що приблизно. І він пропав.

Пит.: Чи в вас був спротив проти колективізації? В других околицях було таке, що рознесли колгосп жінки, або навіть повстання були. Чи в вас щось такого було?

Від.: Я не пам'ятаю, не пам'ятаю. Одне, я молода була, де, що було там, то я цього не можу сказати. Чи було таке, чи не було. Знаю тільки, що то говорили. Бо там – дуже тяжко було. Бо вони ТАК людей пильнували, що де два зійшлося, то їх уже розганяли. Навіть, колись давніше, то чула, як говорили, що сходилися там собі три, чотири мужчини. Вони грали собі в карти. За того вже не можна було. Бо ходили, і де тільки світелько, то заглядали, хто там є і що там робиться. Так що дуже пильнували. Що зібратися в більшій групі, то ніколи не можна було, щоб щось порадили своє. А як вони і виганяли б, ну то вже там пильнували за кожним одним. Бо ви не знаєте, хто за ким пильнує і як. То боялися так, що навіть син батьковий нічого не сказав, а батько синові не сказав. Бо боялися один другого. І так само, а тим більше молодших, таких, що вони могли плуснути, то цілком від таких ховалися. Так що я не можу сказати за це.

Пит.: А як карали людей, що так казали, крали колгоспне майно?

Від.: Засуджували. Відбирали трудодні, а як щось більшого, то просто вивозили і вже. Скажімо, мій брат – третій вже, – він машиною вантажною вивозив хліб, бо він шоферував. То, вивозив хліб на станцію, і їхав звідтам, і він мав ті вантажники, що вони навантажали і розвантажали, а він лише шоферував. І ось він їде – були посажені кавуни, як тут кажуть, ті *watermelon!* І діти десь там собі пішли, щоби вкрасти. А той сторож, що там був поставлений, якийсь там дідок – бо це такого давали, який є старший, що він не гідний десь

працювати, то його давали тут і стеретти, це було від дітей і від старших. Бо він знав те село, то він скаже по прізвищі, як він побаче когось старшого. А дітей, як не знав, то він дітей ганяв. Як догнав, та і вдарив. А брат це побачив, брат спинив машину й встав, і того діда вдарив. То йому дали рік в'язниці. Він рік відсидів. Але його як НЕ політичного, тільки за те, що він, як «хуліган», сказали. Це хулігани, бо він відважився, значе, руку підняти і вдарити когось, бо це не вільно було. То він рік часу сидів. А як крали такі старші, то їх судили також.

Пит.: А Вашого брата, другого, що на комсомола сказав?

Від.: То це політично порахували, бо він його назвав поганим словом.

Пит.: То не то, що це – кривда?

Від.: Так! Це є, що ти проти радянської влади ідеш, коли ти став проти нього. А то тільки нічого не було навіть, що було щось, якась суперечка в них. Тільки це хлопці молоді прийшли з другого міста, таке містечко в нас недалеко було. Вони прийшли з містечка, як собі хлопці до дівчат молодих. То всього чотири кілометра було. І вони – це вже було по голоді, в 35-му році – вони прийшли. А хлопці наші не хотіли, щоб вони йшли. А то були комсомольці. Оце містечко було тим більше. Там була вища школа, там все. Там вже як, знаєте, якийсь і не хотів, то його не пустили в школу, він мусив записатися, в вищу. Ну то вони – а це був затятий комсомолец. Я його не знала, хто він був, і що він був. А тільки знаю, що це. Бо брат мій вже був жонатий і він жив на другому кінці села. То вони напали на наших хлопців, а брат молодий був і він за ними заступився, і за ним погнався, каже, ти, ти такий – знаєте, поганим словом назвав – комсомольцю! І його як забрали, то за ним і слід пропав.

Пит.: За те одне слово?

Від.: За те одне слово! Він його не вдарив, тільки його назвав. Назвав його, а він зараз доніс, і хто знає, йому повірили, що він сказав, а що він на нього сказав, то ніхто не знає. І його ввели як політичного, то його замордували відразу. Вивезли десь, та й замордували. Ніхто ані вісточки, ані листочки, ані нічого, паперу ніде, вже його жінка не дістала. І він лише був два роки жонатий з тою, чи три, з жінкою – я вже не кажу. *Yeah!* Бо він ще перед голодом оженився, я думаю в 31-му оженився цей брат.

Пит.: Чи багато говорили про сусідній хутір, про Вашу родину? А взагалі в селі, чи багато людей померло?

Від.: Померло багато. Я ж кажу, хутір був такий, то там ніхто не лишився. А так в селі, то я не годилася то зраховати. Сусіднє село, то казали, то говорили, що там дуже багато згинуло, і люди людей їли. Але це не було в нашій селі. В нашій селі то тільки на одних людей говорили. Я тих людей знала, а теперка вже забула, як вони називалися, але я бачу їх зараз наочно, то вони свою дитину, також казали, що з'їли. Три рочки хлопчик був. То вони сказали до людей, що він упав у криницю, а так-во говорили, що вони з'їли дитину.

Пит.: Так що, їх не карали?

Від.: Ні! Та хто за таке карав? Хто це карав? Хто міг карати, як то такий голод був, і вони раді тому були, що люди то робили, що загнали

в колгосп! Їх нічого не обходило! А чи там один другого їв, чи бив, чи що робив, то це їх не обходило. Їм аби проти їх нічого не сказали, і, щоб не займали їхнього, бо це відібрали від людей все, то людина ні одна не хотіла цього, ні одна! Це Ви, знаєте, Ви сьогодні, ми маємо цю харчинку сьогодні, Ви увявіть собі, харчинку маємо, вони приходять до нас, забирають. Як це болюче! А це ще не таке болюче, бо ми підемо, і можемо ще кусок хліба заробити. А там куди пішли, як вам з діда-прадіда приходила та земля, та спадщина? І хлібороби, вони з того жили, то це від їх як серце виривали! Скільки собі петлі на шії накладали, вішалися, отруювалися, забивалися, бо не хотіли йти в колгосп, і з того болю, що їм відбирали, вони у розпач ішли, дуріли. Двох людей здуріло в нас. Відвезли їх у дім божевільних, і вони там їх задушили! Вони що, будуть годувати дурного? Нащо він їм здався?

Пит.: Це – розкуркулення?

Від.: Не розкуркулення, лише заганяли в колгосп. Так! Вони ВСІХ розкуркулили. Як вони забрали від вас останнє, лишили вас тільки в сорочці й голу хату, то це всіх розкуркулили. Бо якби вони сказали, що ідеш у колгосп, то ти дай, що хочеш, а ти собі живи. Землю ми можемо у тебе забрати, але ти тримай собі корову, чи дві, як ти хочеш, як ти можеш. Тримай собі!

Але ж вони забрали все! То як же ж можна, що сказати? Я так рахую, що як хтось мав 200 худоби, то йому непотрібно вже, то розкуркулили, забрали. Але чому забрали, як той мав одну чи дві корови, йому також забрали! То значить ТОГО розкуркулили! І лишили, забрали йому і ту фіру, яку він мав, і там бречка, і там плуг, і там борона, і там розпашник, рало – ВСЕ забрали від його, то значить розкуркулили. Тільки що це мов вони тиснули, що підпиши і підпиши, що ти його віддавай, що це ти з охотою ідеш. А хто з охотою ішов? Кожний хотів працювати на своїй землі і жити собі спокійно. Але не заставили, що підпиши, ну то що? Багато були, що вони не підписали. То їх вислали на п'ять років на Сибір. І їх вернулося дуже мало. Скажімо, в нас у селі вернувся лише один. І це вже після голоду, вже його батько з голоду вмер, бо він – батько вже був старий, то за, то він вже був господарем – у його дитина померла з голоду. А він вернувся потім вже з Сибіру, бо він відбув сім років, то він вернувся вже десь у 39-му чи в 38-му? Уже не скажу! Досить того, чи він сім був, чи йому менше дали, чи більше, але я того чоловіка знала, бо він, він близько жив нас. То замість батька. То він пішов, то лишився, правда, живий, а батько з голоду помер. І син помер з голоду. І син помер з голоду.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не знаю, якби то так приходило все за порядком, то б багато було, Але так, нічого не знаю, що забагато.

Пит.: Я ще хочу запитати. Ну, правда, як ми вже говорили, говорили між собою, але можна сказати, що люди когось вважали винуватим за голод, що голод стався?

Від.: ВСІ знали добре, що це все вмисно зроблено, й всі нарікали... Всі, значе, знали, каже від старших і до менших, бо це тільки знали, що

Москва зробила тим, щоб загнати в ті колгоспи, щоб відібрати в них. То інакше вони не могли, бо був спротив – значить, це не тільки сказати за одне село чи щось, за всю Україну – спротив був і вони не могли інакше це зробити, то лише придушити людей так, щоб вони думали тільки за кусочок хліба, більше ні за що. І вони так зробили, щоб ті діти плакали за кусочком хліба, старі люди плакали, вмирали. Каже, скільки померло батьків, а діти лишилися, бо мати яка голодна, але вона дитині все, травички тої зварила, то скорше дитині, як собі. То скільки сиріт полишалось. А чоловіки найбільше посипалися. Чоловіки найскорше пішли. Бо, хто найбільше був пригнічений – це чоловіки. То, більшість погинуло чоловіків, чим жінок. І дітей багато також погинуло, ну бо, бо не було, що їсти, і то вже! Ніхто не мав, значе, ні собаки, ні kota, ні курки, нічого. Чим мав жититися? Як хтось десь, як лишилося, скажімо. У нас корова лишилася. А як лишилася? Бо, що я тільки вигодувала. А корову то ми ту тримали в сінях, значе, в хаті, сказати. Бо інакше б голодні її звитягли. А так коровчину ми тримали до того часу, як вона привела телятко, вже так по Великодню, десь у травні в місяці, то вже молоко було. Як попасли її вдень на шнурочку й вели до хати, щоб ніхто не забрав. То це було на той хутір, де я жила, то було, може, три, чотири корови, що залишилися. А то все, не було ні худоби ніякої, нічого!

Пит.: Чи люди різали худобу під час голоду?

Від.: Ту, що не була відібрана, поїли, так. Перший рік як у нас, в 32-му році, від Різдва хліба не було. Від Великодня спершу. Від Великодня ми не їли. Другий рік уже, в 33-му, то ми вже від Різдва не мали хлібу. Вже й не бачили. У нас були вівці, пару овець – ми то поїли, в 32-му, зима, бо хлібу вже було по кусочку там, а то все не було. Поїли ті вівці. Поїли, де курка була, але воно без хлібу не таке, але не був хліб, і ще таки і вижила. А в 33-му то вже не було. Вже не було, як кажу, одну коровчину ми ту тримали, то так її витримали, в той спосіб тільки, щоби якось дотягти, що вона те телятко буде мати і буде молочко для тих дітей капелька, і другим давали іще.

Пит.: А Ви дочекалися?

Від.: Дочекалися! Дочекалися, і то спасало, спасало, і не тільки нашу родину, а ще й дядькову трохи, і нас було три дядьки за порядком. То й дядькам коли шкляночку молока, а там води додали і випили, і віддай і дітям. Ото так було.

Пит.: Дякую Вам!

Від.: Прошу!

Інтерв'ю ЛН36

Анонімний оповідач, народився 25 жовтня 1914 р. у селі Березівка Коростишівського району Житомирської області, син механіка, який працював на великому млині. Оповідач поїхав 1928 р. до Києва навчатися музиці і жив там під час голоду. Подає багато деталей про освітнє і культурне життя в Києві наприкінці 20-х і в 30-ті роки, у тому числі три приклади (два про євреїв, один про українців) того, як влада виловлювала так званих націоналістів, дозволяючи проводити національно-культурні заходи, а тоді арештовуючи учасників. Оповідач розказує про чистки 1937 р. серед інтелектуалів і згадує, що у відділі єврейської народної творчості Української академії наук заарештували всіх учених. Перед чисткою кожна бібліотека мала відділи української, російської, польської та єврейської літератури. 1936 р. на зборах Спілки письменників України про творчість Шолома-Алейхема було оголошено, що його ім'ям назвуть вулицю. Потім «всю літературу жидівську, все понижили, попалили...» Оповідач вважає націонал-комуністів українськими патріотами, але ставить знак рівняння між комунізмом і фашизмом. Подає інформацію про музичний репертуар за часів Сталіна і говорить, що ліві американські робітники не вірили в те, що розповідають про сталінську систему. Навесні 1933 р. він зустрів знайомого, який відвів його на київський Поділ. Цей знайомий працював завідувачем їдальні для безпритульних дітей, їх чоловік 200–250 збирала міліція. Дітей трохи годували, щоб вони не втекли, потім вивозили кілометрів за 40–50 від міста і кидали, більшість там і помирала. [...] Іншого чоловіка, який завідував подібною їдальнею, заарештували за надмірну щедрість до дітей. У рідному селі оповідача люди не голодували до смерті, бо добросердий обласний начальник дозволив косити жито, і того начальника засудили за це до 20 років в'язниці. (Оповідач вважає, що дозвіл був зроблений у масштабі всієї Житомирської області, але це суперечить багатьом свідченням, зібраним українським товариством «Меморіал», які невдовзі будуть опубліковані; хай там як, на рівні окремих сіл і районів такі випадки підтверджуються.) Говорить, що масова міграція селян до міст почалася 1932 р. Згадує, як Київ було вичищено до приїзду французького прем'єр-міністра Едуарда Ерїо: міліція жорстоко розігнала хлібну чергу і повивозила людей вантажівками. Додає, що в Росії голоду не було. [...]

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народився в 1914 році, 25 жовтня.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: То є Житомирська область, Коростишівський район, село Березівка¹.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

¹ Нині Житомирської області, в 1932–1937 рр. – Київської.

Від.: О, тато мій працював механіком при великому млині, він був машиністом, ну й працював при тому млині. Я поїхав вчитися до Києва в 28-му році й в Києві вчився аж до початку голоду 32-го року. У 33-му році весною, ідучи по головній вулиці Києва, я зустрів земляка, знайомого. Прізвища не скажу. Скажу, що він називався Василь. З його двома братами я ходив разом до школи. Він був багато старший мене. Я його не впізнав на вулиці, але він мене впізнав. Я йому зробив комплімент, що він гарно виглядає, повний, здоровий такий, гарний, і сказав, що йому, видно, непогано живеться в цій ситуації голодній, яку переносить наша країна й наші люди.

– Так, – він сказав, – я живу непогано, я маю таку працю, що в мене є досить гарні харчі й багато від того. Хочеш, якщо ти голодний, ходім до мене, я тебе угощу.

Ми пішли на Поділ. На Подолі, близько Дніпра й Дніпрового порту, стара-стара церква з огорожею, мурованою огорожею. Ми туди зайшли. Я побачив багато дітей і попросив його, щоб він мені розказав, що то є? Він сказав: «Я є завідувач їдальні тут, яка є при цій церкві. Сюди міліція звозить дітей голодних, які приходять з ближчих сіл до Києва, і тут вони шукають їжі, падають, гинуть. І от поліція збирає їх, привозить сюди, й ми їх тут годуємо три, чотири тижні, і п'ять тижнів, аж поки не назбирається дітей 250–300, може, й більше. За ці чотири чи п'ять тижнів треба, щоб діти не втікали, а трималися тут, тому їх годуємо, отже, їм є де спати, є що їсти, то вони не втікають. Але й охорона є, брама замикається на ніч. Після того, як назбирається відповідна кількість дітей, 250–300, може, більше, їх відвозять до Дніпра на порт і садовлять в пароплав, – він ще й назвав тоді, здається, іменем “Тараса Шевченка” пароплав. – І пароплавом дітей відвозять далеко за 40–50 кілометрів від Києва в поле. Там викидають на берег, на поле і, розуміється, діти знову розбігаються, яке кудись дійде, а більшість гинули в полі».

Він показав мені кілька хлопчиків, назвався Василько один, другий, здається, Грицько. Каже: «Ці вже два, а то й три рази, приходять, вертаються до Києва, а решта, розуміється, по дорозі гинуть». Отже, дітей голодних, які приходили до міст, не спасали, не віддавали десь до приюту чи що, а ось таким способом хотіли, щоб вони, значить, гинули.

Другий випадок можу сказати вже в моєму рідному селі. Я приїхав до села під жнива. Ще жита колоски були зелені, тільки наливалися зернятка колоска. Люди були голодні, але ще з голоду ніхто не вмер. Здається, в нас на Волині, на Житомирщині з голоду люди не помирали. Чому? В нас у селі так склалося, що з області Житомира приїхав якийсь провідник, значить, обласний, дуже гарний серцем. Він побачив, що в людей ноги попухли, люди голодні й дозволив зелене жито скосити і висушити, і варити якусь кашу з того зерна зеленого й спасати людей. І цим спасли людей в селі. Він називався Скороход чи Скороходов, я трохи забув, не пригадую, але знаю, що Скороход чи Скороходов. Пізніше, коли я приїхав через пару років, то тато мені розказав таку історію, що в якийсь день привезли до Скороходова в село судити. Зібрали всіх селян до клубу, приїхали

прокурор, слідчий, допитували селян і почали його судити. Його судили за те, що він спас людей від голоду, що він дозволив косити жито, що він дозволив, значить, селянам жито косити, сушити й їсти. Отже, як суддя виголосив присуд йому 20 років, люди почали страшенно плакати, кричати, що: «Це спаситель наш, він нас спас від голоду, він спас нас від смерти, за що ж йому така кара велика?»

Суддя розвів руками й також почав плакати, каже, люди добрі, я нічого не можу зробити, я мушу його, каже, покарати й присудити на то.

Отже тато каже: «То була страшна трагедія, не можна було витримати, таке ревище було, так люди ревли, як скотина, кричали, і він плакав, і суддя плакав, всі плакали».

Отже, це два факти, які я можу вам сказати, правдиві, які я сам пережив, де є ще раз доказ, що комуністичній більшовицькій владі треба було, щоб наші люди вимерли, і вони робили то так свідомо, певно й то, я думаю, кара їм місить прийти колись. То все.

Пит.: Ну, я маю ще кілька питань для Вас. Ви раніше говорили, що в того Вашого земляка, цього Василя, був інший завідувач їдальні?

Від.: А, інший завідувач їдальні був, значить тим табором, для молоді, він дозволив собі дітей роздавати деяким людям, які брали на спаніння, брали на утримання, вчителі, наприклад, в Києві, потім самі міліціонери, гарні такі люди брали діток, службовці, які мали працю й мали, значить, харчі доволь, розбирали дітей. Його за це покарали, його засудили й після того цього насили, й коли я з ним розмовляв, він мені дав хліба, дав маргарину цей Василь і сказав, щоб я нікому про те не розказував, що це є в Києві й більше не приходив, бо йому не вільно було сконтактуватися з людьми, і що дітей розвозили тощо. Отже, він каже: «Я не є певний, що того попередника, що перед ним був завідувач там, у тому таборі, що його чи не може й розстріляли». Отже, він дуже боявся.

Каже: «Прошу, більше сюди до мене приходити», – то дав мені хліба дві буханки і маргарину кавалець такого і на тому кінчилося.

Пит.: Це два конкретні випадки, що карали людей за це, що помагали другим.

Від.: Так, не можна було помагати, не можна було спасати людей, бо ті, що спасали людей від голоду, їх карали, бо мета була така, щоб люди вмирили, їм треба було, щоб люди вмерли.

Пит.: Яка була ситуація в самому Києві для міщан?

Від.: Тяжка була ситуація. Ті, що мали праці, наприклад, мій далекий родич Букаш так називався, на Пушкінській вулиці був будинок Академії наук, він був завідувач їдальні при Академії наук, то академікам-науковцям там давали, значить, мали вони змогу обідати, але дуже меньове й то дуже бідне таке, наприклад, український борщ найбільше був популярний, бо його й легше варити там, буряки й капуста й то. І я заходив так пару разів на тиждень, то він мене, він для себе до хати приносив для мене й я підхарчовувався. Потім я працював у театрі, у військовому театрі, в хорі співав. Отже ті, що працювали в військовому театрі, мали картку таку й можна було зайти до військової їдальні, і там обідати не можна було, але в буфеті можна було взяти якийсь вінігрет, взяти кілька таких

рибок солоних, як оселедчики так, отже, ми купували. Дехто з наших спритніші були, по кілька разів заходили, купували декілька, а потім продавали, спекулювали. Дуже тяжке життя було, а спеціально студентам. Студентам, то була допомога, трошки давали крупи, цукру були пайки, там називається так, пайки давали. Отже, на базарі майже неможливо було щось купити, бо хто щось і винесе продати, то голодні люди накидалися, відбирали, навіть вбивали людину, якщо вона мала щось в торбинці. Так, службовцям міста, то їм давали пайки, давали, їм легше було дістати, бо вони мали приділ такий – цукор, крупа, маргарин, час-від-часу давали хліб. Хліб у магазинах, то була дуже тяжка проблема, тяжке лихо з тим хлібом. Отже, люди ставали з 12-ї ночі, з 1-ї години ночі в чергу і чекали аж до 9-ї чи 8-ї години, поки той магазин відчиниться, та пекарня. І як відчинялася, то там сотні людей стояло в черзі за хлібом. Ой, давали по півбуханки, по одному буханцю, я вже не пригадую. Робилося дуже страшне видовище через той хліб. Про решту продуктів, такі, як молоко, чи масло, чи той, немає що говорити, тяжко було дістати, чи купити.

Пит.: Пам'ятаєте, які були ціни на хліб, чи взагалі на збіжжя в той час?

Від.: Ну, я не можу точно сказати, я забув, не пригадую, не пригадую.

Пит.: А коли почався наплив голодних селян у місто?

Від.: То вже в 32-му році, я думаю, вже селяни до міста, до міст України масово-масово їхали. Наприклад, мій приятель, Олександр Тосіч називався, він жив в 16-му номері на вулиці Леніна, а в дворі, між будинками в дворі зробили хлібний магазин, значить, продавали хліб. А туди, щоб зайти, то були такі ворота, брама, такий *gate* такий. І ось люди звечора вже на тій великій вулиці ставали великою чергою і записувалися, хто за ким. Ну й як приходила та година, що відчиняють ту велику браму, той *gate*, то люди, як повалять і хтось, як упаде там старенька мамця якась чи хто, то просто по три по чотири особи задушували на смерть, поки люди уваляться, зайдуть до того двору, до того магазину, де хліб дають. Потім міліція мусила його закрити й перевезти десь в інакше місце, й зразу з вулиці відчиняли, щоб не було тієї давки, щоб люди себе не давили. Отже, люди були наскільки голодні, що знаєте, посадили на вулицях мертві, їхали *truck*-и мілі, підбирали, що людина жива, а її кидали разом з тими трупами, з тими мертвими людьми й відвозили десь за місто і там в спільних ямах закопували.

Пит.: Чи було розпорядження від міліції, як кияни мають ставитися до голодних?

Від.: То я не пригадую, я не пригадую, не можу Вам сказати, чи були розпорядження. Я думаю, що вголос розпоряджень ніяких не могло бути, бо вони в пресі казали, що немає голоду, вони про той голод не писали, що є голод. Вони промовчували то, ховали. Міліція тільки стояла по всіх залізницях чи станціях залізнодорожних, по всіх дорогах голівних і людей не пускали до міста, але люди знаходили всякі дороги – полем та лісом та й то й пробіралися до міста.

Пит.: Чи Ви бачили випадки, коли міліція знущалася з голодних, чи в який-небудь спосіб перешкождала їм чим?

Від.: А, одинокий випадок я запам'ятав, це коли до Києва був приїхав той прем'єр-міністр Франції Ерію. І йому казали, що немає голоду на Україні, його переконали, його возили так. Отже, як зранку там же, на тій вулиці Леніна, Фундуклеєвська¹ колись вона називалася до революції, до війни, як стояла велика черга до хлібного магазину, то міліція розгонила її. То було страшне, люди не знали, в чім справа, знаєте, а вони прибігли, міліціонери, на конях, і то всі люди попадали на землю, посідали, а вони їх розгоняти. Люди не знали, в чім справа, а їм треба було розігнати ту чергу, як буде той міністр їхати автом, і їм тут, щоб не було видно, треба було сховати. Отже, людей хватали за коси, на коні сидів, хватав за коси, і як потім коня так поведе і людину кидали, люди падали, як то на дорогу, на камінь, хватали за руки, за ноги, тягнули, підвезли *truck-и*, в ті *truck-и* людей кидали так, як худобину, як колоди. Вони, люди, розуміли, що вони не хочуть їм хліба дати, не хочуть, щоб вони купили собі хліба, вони б мусили людям сказати, вони б самі розбіглися, що, люди добрі, на пару годин розбігтися, а потім знову станете. Отже, я то запам'ятав дуже добре, як багато людей тоді до смерті позабивали, бо черга була дуже велика, може на 1 тисячу людей, по 10 людей записувалося, десяток, 10, 10. О, бо дуже часто хліба не хватало, пройде якихось 200 людей, чи 150, а решта залишається, немає хліба, не хватало хліба. То вони записували, щоб порядок був, щоб попало, кожний хотів дістати хліба.

Пит.: Це самі люди записувалися?

Від.: Самі записувалися, так.

Пит.: А в цей час кримінальний елемент в Києві був?

Від.: Прощу?

Пит.: Кримінальний елемент в Києві – урки всякі?

Від.: О, та певно, мусило бути, так мусило, дуже обкрадали людей через вікна, через двері, обкрадали, виносили на базар продавали все те крадене. Злодійства, вбивства. Ну то, що я міг би Вам ще сказати?

Пит.: Чи Ви бачили, щоб селяни старалися міняти свої речі за хліб? Чи привозили речі зі села на базар?

Від.: Бачите, селяни не мали таких речей гарних, напевно, що привозили, але вже в 32-й, 33-й роки, вже люди не мали речей таких, щоб вони могли щось дістати. Міські люди мали речі такі, що за них можна було продати й гроші взяти добрі, а потім хліба купити. О, за речі хліба не можна було, хліб в магазинах продавався за гроші, а на базарі хліба було дуже тяжко, і жінкам переважно приносити хліб на базар небезпечно було, голодні діти, голодна молодь кидалися, відбирали. На базарі переважно продавалися речі – штани, сорочка, чоботи там, взуття, якісь килими, а багатші чиновники такі міські купували, ну й тоді люди за гроші йшли купувати той хліб.

Пит.: Що Вам відомо про так звані торгсини?

Від.: Торгсин? Так, я знаю, то було виманювання в людей золота, яке уряд більшовицький потребував, дорогі речі, *antique*, всякі дорогі годинники, дорого старинні речі, спеціальне золото, срібло.

¹ Сучасна назва – вулиця Богдана Хмельницького. В 1869–1919 рр. – вулиця Фундуклеївська, в 1919–1992 рр. – вулиця Леніна.

Люди останні свої гроші золоті, всякі браслети і перстні, люди туди зносили і там вони їх дурили, за два фунти якоїсь крупи та масла забирали дорогі речі. То є торгсин, так, був такий.

Пит.: Що в Києві говорилося, чи в Росії був голод, чи ні, як в той час говорили?

Від.: Я знаю, дуже добре запам'ятав і дуже був обурений, що в «Правді», чи в «Известиях» було написано, що в капіталістичних країнах в Європі, Америці говорять велику неправду, що на Україні є голод. То є по-російському в газетах «гнусная клевета на украинский народ, на советское правительство», що то велика брехня і образа, що є голод, і ми то читали і не могли повірити – люди на вулицях голодні мруть, дітей викидають в поле, щоб гинули, а в «Правді» пише, що то є «гнусная клевета», значить, оббріхування, наклеп на «советскую жизнь в Советском Союзе». Так, я то ніколи не забуду, я читав в газеті.

У Росії голоду не було. Наші люди їхали в Росію, щоб спастися і купувати хліб, продукти, але їх не пускали, їх завертали, людей викидали з потягів, на дорогах завертали, щоб гинули. То була політика для того, щоб Україну цілком зморити голодом і зробити її слабою, нездібною до боротьби. Бо наш народ робив клопоти так, як і сьогодні, бачите, він робить клопоти, бо наш нарід є великий, здібний, але через те, що має багато землі й вона є якраз на межі з Росією, і їм треба, вони бояться, щоб Україна не відділилася від Росії, тому вони нищать то. В 37-му й 38-му році я був в Києві, пережив страхіття, коли нашу інтелігенцію, наших професорів, науковців тисячі-тисячі поарештовували і розстрілювали в підвалах НКВД. У Київському університеті українознавчі відділи, українознавчі – мова, література, історія на два роки були зачинені, бо не було викладачів, поарештували і вистріляли. Я мав знайомого, він був приятель з татом, він походив з нашого села, професор математики Володимир Можар¹. А він разом з дуже знаним ще другим професором-фізиком – Кравчук² називався – вони були професори в університеті, вони були дуже здібні й дуже люблені студентами, але тому, що вони по-українському викладали свої предмети і розмовляли вперто українською мовою, їх постріляли в НКВД, коли арештували. Я знав його дружину Марію, вони жили на Гоголівській вулиці, номер 5, і синочка мали, такого гарного сина, здібного. І ось вони таку професуру нашу понищили, просто люди плакали, як студенти, молодь. В 37-му, 38-му роках, на превеликий жаль, мушу ствердити, хоч я і не я антисеміт, я є проти того, що дехто жидів не любить і є проти жидів – я мав гарних приятелів жидів у Києві – але, на превели-

¹ Можар Володимир Іванович (1901–1937). Народився в селі Березівка. Професор математики в Інституті харчової промисловості, м. Київ. Був звинувачений у участі в антирадянській організації, розстріляний.

² Кравчук Михайло Пилипович (1892–1942) – видатний математик, дійсний член ВУАН з 1929 р. Наукові роботи М. Кравчука прислужилися і до винаходу першого в світі електронного комп'ютера. Брав найактивнішу участь у творенні української наукової термінології та запровадженні наукової мови в математичну галузь. У 1937 р. Михайла Кравчука звинуватили у націоналізмі, шпигунстві, антирадянщині. Репресований, загинув на засланні.

кий жаль, у 37-му, 38-му роках переважно в НКВД слідчими були жиди-комуністи, й як їм попадався українець, який заговорив українською мовою, то він уже петлюрівець. Він нічого спільного не мав з Петлюрою і то, але як говорив українською мовою, то він уже петлюрівець і страшно мучили й розстрілювали наших людей тих, що українською мовою говорили. Пізніше вже в 39-му році, пізніше, як знищили українську інтелігенцію жидівськими руками, тоді жидів почали нищити. Всіх тих слідчих постріляли, понищили.

Пит.: А як взагалі національності між собою жили в Києві?

Від.: Погано, погано. Отже, я докінчу. В Академії наук був відділ етнографії і при тому в етнографії був жидівський відділ, там працювало восьмеро науковців-жидів, дуже здібних і дуже великих науковців. Там був відділ жидівської народної творчості, й раптом я, як Вам сказати, той відділ ліквідують, весь той матеріал, всі ті багатства запису фолкльорної культури жидівської, народної творчості жидівської, все понищили й тих науковців арештували, вивезли. І був такий випадок. Як тільки Червона армія звільнила Західню Україну, визволили з-під Польщі капіталістичної, то в Київ приїхав, чи привезли, дуже гарного музиканта-піаніста Мюнцера¹, професор Мюнцер, він спеціаліст по виконанню творів Шопена. І ось євреї Києва зробили колосальний концерт того Мюнцера. Він грав у новій великій консерваторській залі. Концерт був такий успішний і так багато людей, що вони зробили другий концерт, на другий день. А піаніст був старенький, горбатенький і дуже гарно грав і тільки Шопена, це польського композитора. І євреї зробили ще третій концерт у тій самій залі, і така маса людей була, що на сцені кругом піано, кругом нього ще стільці поставили і там люди сиділи. І як той піаніст поїхав додому, в Києві почалися масові арешти євреїв. Що виявилось? Як він був у готелі, цей там був готель називався, як він, дай, Боже, пам'ятаю, я знав, я пригадаю... Як він був тут, то вони ходили, відвідували його там, в кімнаті, де він жив, а там було підстроєно підслухувачі, то й люди видно йому там жалілися про тяжке життя, що робиться тут. І маса тих людей потім було арештовано, самих євреїв і вивезено. Ну, що Ви думаєте, через кілька тижнів у тій самій залі роблять суд, судять 12 євреїв – директорів магазинів продуктових і спекулянтів. Я особисто знав на Ленінській вулиці, в 16-му номері такий єврей був, жид старенький, 72 чи 73 років йому було, і він шив убрання мужеське. І він мені пошив за тисячу рублів дуже гарне убрання, з гарного матеріалу, польського такого, то я дуже добре пам'ятаю. І його судили за те, що він підпільно, приватно мав майстерню кравецьку. Отже, спеціально в тій самій залі, на тій сцені відбувся суд жидів, які займалися спекуляцією і всякими такими речами. Після тих концертів успішних масу арештів зробили, дуже багато було арештованих – професури, багато науковців жидів, і було ліквідовано при Академії наук той жидівський відділ фолкльору. А в 36-му, здається, році, я не є певний, я дуже перепрошую,

¹ Мюнцер Леопольд Давидович (1901–1943) – піаніст і педагог. Навчався в консерваторії Галицького музичного товариства. З 1928 р. викладав у цьому закладі; з 1939 р. – професор Львівської консерваторії.

але я дуже добре пам'ятаю – зробили вечір в пошану жидівського письменника Шолома-Алейхема¹. Це в клубі Спілки українських письменників. На тому вечорі проголошено, що уряд Української Республіки ухвалив на відзначення Шолома-Алейхема назвати вулицю на Подолі іменем його, іменем Шолома-Алейхема, видати його книжки українською мовою. Але в цей самий час по всіх бібліотеках не тільки Києва, а цілої України, в інститутах, школах, педагогічних інститутах, по всіх всі відділи жидівської літератури був, кожна бібліотека мала відділ: українська література, російська, жидівська, польська. О, всю літературу жидівську, все понижили, попалили. Отже, бачите, вони хитро прикривали свої такі пляни, щоб знищити культуру інших народностей. Коли професор Магазинер², професор консерваторії по клясу скрипки, Магазинер добився до побачення до Хрущова, я не можу пригадати, в якому то, але я точно знаю, мені порозповідали про ці речі, до побачення до Хрущова Микити, бо професор з Хрущовим мав якесь знайомство. Ну, десь на якимсь концерті, на якійсь-то. Отже, вони, значить, по-приятельському так. І Хрущов його прийняв. Той сказав йому, що, Микита Сергійович! Палять книжки жидівські по всіх інститутах, школах, відділи літератур жидівські, каже, понижили, в Академії наук наш відділ жидівського фолкльору, каже, понижили, знищили, науковців поарештовували, це ж є культура наша, що ви то-то-то?

Він каже: я вже чув про це, до мене зверталися і в Москву, каже, питав, а мені сказали, що то все сміття, воно для нашої культури пролетарської не потрібне, я нічого не можу зробити.

Такий був поет жидівський в Києві Іцик Фефер³. Я в руках держав його книжечку поезії, які були облиті керосіном, видно було, смерділи керосіном, пахло, книжечка. В тій книжці тільки прославлялося Сталіна, пролетарську культуру, Советський Союз і братерство народів, просто в радянському стилі написана вся поезія його, там нічого не було шкідливого чи протирадянського, але їм не заходило то, їм треба було знищити то. І коли йому дали, тому поету ту книжечку,

¹ Шолом-Алейхем (Рабинович Шолом Нохумович; 1859–1916) – всесвітньо відомий єврейський письменник. Народився в Переяславі (там нині є його будинок-музей). До 1905 р. проживав на території наддніпрянської України, зокрема у 1897–1904 рр. – у Києві. Творчість письменника забарвлена українським колоритом, у творах подано описи української природи, використано українську лексику, фольклор; простежується також київська тематика. Виїхав за кордон під впливом погромів 1905 р. Шолом-Алейхем написав десять романів, двадцять п'єс, сотні повістей та оповідань, багато статей. Твори письменника перекладені на десятки мов світу.

² Магазинер Яків Самойлович (1889–1941) – музичний педагог, професор Київської державної консерваторії. Один із засновників музичної школи-десятирічки для обдарованих дітей. Викладав скрипку в музичних училищах Києва, Київській консерваторії (1930-ті роки). Серед його учнів – відомий скрипаль Ян Френкель.

³ Фефер Іцик (Ісаак Соломонович) (1900–1952) – єврейський радянський поет і громадський діяч. Писав на ідиш. Був одним з найбільш політизованих серед єврейських поетів, його творчість передусім була присвячена будівництву соціалізму. Проживав у Києві. Частина його творів перекладена українською мовою. Член Єврейського антифашистського комітету. Репресований.

він побіг десь там, знаєте, до НКВД, на то, йому сказали: «Нікому про це не кажи, нікуди більше не звертайся, бо ти нічого не виграєш, тільки програєш».

І то самі жиди йому сказали, і він тоді заспокоївся. Я сам тримав книгу ту в керосіні.

Те саме робили з українською літературою, в Академії наук, в університеті, палили, наприклад, твори Грушевського, Винниченка, Куліша. Мій родич, брат моєї мами, він був головою, як Вам сказати, головою сільради в селі. І коли він приїхав до Києва своїм *truck*-ом, то його донька, яка працювала й вчилася в університеті Київському, через інших жінок три мішки літератури, яка була призначена для спалення, то вони спалили, набрали три мішки великих. О, і він *truck*-ом привіз на село, і не знав, що з ними робити, з тими книжками. Грушевський, Винниченко, цей, відомий той професор, як він, що в СБУ...

Голос іншої особи: Єфремов.

Від.: Єфремова, «Кобзар» Шевченка також і багато книжок були вже в керосіні. Отже, їх енкаведисти обливали керосином, а потім жінки брали й везли в таких коробках, каже, до печі й там уже біля печі вони на сторону, на бік у мішки.

Національності. Я Вам скажу про національності. В нас, на Волині, на Київщині дуже багато меншин було, спеціально велика меншина була поляків, потім жидів, потім болгарів і багато інших, але найбільше було цих. Наприклад, такі міста, як Бердичів, Коростень, Козятин, Житомир, то там було при владі Скрипника, Петровського, Затонського, Любченка, це 26-й, 27-й, 28-й роки, тоді був розцвіт культури й науки цих меншин на Україні. Вони мали свої школи, не тільки початкові, але й десятилітки, мали навіть середні, технікуми, наприклад, Житомир – був жидівський педагогічний інститут. У Києві був польський педагогічний. Крім шкіл, вони мали ще високі свої школи вчительські, вони мали свої бібліотеки, мали свої журнали, газети. В таких, як Коростень, Козятин, Шепетівка, містах обласних, районних, то там більше видавалося газет, часом жидівських, польських, ніж українських, або й російських. Отже, я хочу вам сказати, що в 17-му році ці люди зробили велику помилку, що вони дуже були захопилися комунізмом, російською культурою, російським мистецтвом і вони всі, більшість – 99 %, молодь їхня й всі вони пішли за більшовиками. Вони були проти України самостійної, вони не пішли за Грушевським, за Петлюрою, а вся молодь жидівська, польська вони всі пішли за більшовиками. І то вони зробили нам велику, велику шкоду, бо вони повірили в ті інтернаціональні гасла: «Всім народам воля», «Геть царську в'язницю народів і буде свобода всім народам» – вони повірили в цей обман. І вони дуже були проти української держави, вони зробили велику шкоду. Якби всі поляки, які на Україні були, жиди, болгарі пішли були разом з нашою армією УНР, ми б сьогодні в Америці не були б, ми були б вдома, а вони пішли за більшовиками проти нашої армії Української Народної Республіки, проти Грушевського, Петлюри, і ми тому мусили програти, бо вони в містах були. Українська маса

була в селах, а всі міста України були опановані оцими меншинами: поляками, жидами, греками, болгарами, румунами. То є наша історія. Пізніше, пізніше вже, як вони, більшовики російські, разом з Сталіном почали морити український народ голодом, нищити й почали разом нищити й культуру цих народів, цих меншин. Наприклад, на Вінничині, або на Житомирщині були цілі села польські, й не тільки села, цілі райони, де по вісім сіл, чи й по 12 сіл були польські. І ось в 37-му, 38-му роках ті цілі села, цілі райони почали вивозити. О, в тих польських селах, наприклад, бюро, канцелярія, колгосп польською мовою і українською мовою, школа була польська, але вони вчили й українською мовою, але вони мали свої польські школи. А вже, починаючи з 37-го, 38-го року почали нищити то, почали людей тих вивозити, приїжджали енкаведівські авта вночі й сказали: за дві години всім зібратися, брати теплу одягу, ложку, миску й то.., худоба, хата все залишалось, і потім їх всіх понищили, всіх вивезли на Сибір, на то поляків з Волині, цілі села, цілі райони. З Вінничини, то я точно бачив, знаю, я в Вінницю якраз уночі приїхав у першій годині до Вінниці. Це перед війною в 39-му році, і повна залізниця – сотні людей, тисячі і всі, зимно, мороз, а вони всі, бідні, на підлозі сидять, а енкаведисти в таких кожухах білих з автоматами. Жінки, діти, старенькі люди, розумієте, просто аж страшно було дивитися і потім, як приїхали вагони й вони всіх їх у вагони, вагони, розумієте, і повезли. Я то ніколи не забуду.

Пит.: А який був національний склад компартії в Вашому краю, скажім, Житомирська область і по містечках, по селах? Хто були членами партії?

Від.: Були членами партії представники тих людей, які там жили. Отже, в нас біля Житомира мішані села: поляки були і українці, наприклад, у нашому селі головою колгоспу був комуніст Сингаєвський, поляк. Але він тим не пописувався, що він поляк, він по-українському говорив перфектно. Одні люди знали, що він поляк, другі не знали, що він поляк. О, наприклад, моя сестра Віра заміж вийшла за поляка з сусідського села. Тато його, того поляка, був концертмайстром оркестри дутої, дуже гарна оркестра, він був диригентом тієї оркестри, поляк, гарна оркестра була, і дуже гарний поляк той був. Отже, моя сестра, рідна моя сестра Віра була вчителькою, вийшла заміж, то він також був вчитель в українській школі. Отже, там поляки вже пізніше вони цілком перейшли на – як після того страшного знищення в 37-му, 38-му, 39-му роках почалися нищити меншини, культуру цих меншин: всі їхні газети, школи, жидівські школи, жидівські журнали, газети, театри жидівські, оркестри, все було понищено, позачиняно, поарештовано інтелігенцію, диригентів, режисерів. Отже, на Волині в нас, на Житомирщині страшенна трагедія була, страшне нищення було культури цих меншин. Вони нам задіяли в 17-х і 19-х роках великої шкоди, вони надіялися на той розцвіт, як була більш-менш у нас Українська Радянська Соціалістична Республіка, більш-менш мала свій уряд український: Любченко, Скрипник, Затонський, як був Петровський, то меншинам була дуже велика воля і вони дуже розвивали свою культуру, й Москві

того не сподобалося, москалям, російським шовіністам на чолі з Сталіном і Молотовим, то всі вони почали то нищити. Вони сперше з жидами й поляками в Києві, поляки й жида за радянської влади, після того, як самогубством скінчили себе Скрипник, Хвильовий; Любченко був розстріляний¹, і приїхав Постишев, Хрущов, то поляки й жида в НКВД дуже нищили українську інтелігенцію, а потім всіх понижали, й їхні школи, й бібліотеки й так далі. І зараз те саме робиться. Зараз люди бояться говорити українською мовою на вулиці, в магазин зайти бояться і сказати по-українському, запитати щось. Зараз люди викидають з хати портрети Шевченка, «Кобзар» Шевченка, вчитель не може до школи сьогодні ввійти, щоб мати в портфелі в себе «Кобзар» Шевченка, бо якийсь вчитель побачить, а він в НКВД контакт має, є донощиком, зараз донесе, люди бояться української, всього українського. Люди українську сорочку сьогодні бояться одягнути – бо ви тільки побачите на сцені в виставі, чи в опері, як ставлять «Запорожця за Дунаєм».

Пит.: Якого Ви були погляду про українських комуністів, як все це згадували про Скрипника, Шумського, тих?

Від.: Вони були патріоти українські, вони були гарні українські патріоти, але вони хотіли, щоб був соціалістичний лад на Україні, щоб робітничка влада була, селянська влада. І за це їх понижали. З Галичини приїхало було дуже багато комуністів, чудові люди, талановиті люди: Крушельницький² з двома синами, а цей ось Рудницький³, композитор-диригент, що помер тут, у Львові – в тому, в Нью-Йорку. Він також був в Харкові диригентом, в Дніпропетровському. Я знав особисто старенького Верховинця Василя⁴, надзвичайно мила людина, він був диригент, композитор, знав народні танки, ставив в театрі Франка. Старенький, чудова, така мила людина, знаєте, плакати хочеться, як пригадаю, яка то була невинна, і його знищили, його розстріляли, арештували. Через що? Бо він українську культуру творив, він в театрі ставив танки, я в хорі співав в театрі імени Івана Франка, там я з ним познайомився; я маю його збірку, його пісень. І таких маса з Європи, з світу, з Америки, з Канади приїжджали українці-комуністи. Чого вони приїжджали? Вони до рідного краю приїжджали, але вони вірили, що то буде соціалістично-робітничка влада українська, то вони хотіли. А москалі-шовіністи також, прикриваючися комуністами так, як сьогодні,

¹ Панас Любченко покінчив життя самогубством 29 серпня 1937 р., вже після від'їзду Постишева з України і перед приїздом Хрущова. У 1933–1934 рр. він відіграв значну роль у боротьбі з «буржуазним націоналізмом», «обґрунтовуючи» її необхідність «теоретично».

² Крушельницький Антін (1878–1937) – педагог, літературний критик, письменник, перекладач, видавець, був міністром освіти в уряді УНР. У 1934 р. разом з дружиною переїхав до УСРР. Того ж року репресований.

³ Рудницький Антін (1902–1975) – український композитор, диригент, піаніст, педагог, музикознавець. Був диригентом оперних театрів у Харкові (1927–1930) і Києві (1930–1932). З 1932 р. – у Львові, з 1939 р. – у США.

⁴ Верховинець (Костів) Василь Миколайович (1880–1938) – український композитор, диригент і хореограф, перший теоретик українського народного танцю. Репресований.

і в свою імперію, вони все хочуть, щоб по-російському було, все було російське, і тому вони їх, тих комуністів понижили. Або Затонський Володимир, Любченко, я їх чув промови, спеціально Затонського, чудовий промовець, а мова українська яка. Їх понижили за те, що вони українці. Позалишали українців-комуністів тих, які в хаті з жінкою й з дітьми розмовляють російською мовою. Тих українців-комуністів позалишали – таких Москві комуністів потрібно – і поляки, і болгари й жида, а якщо в хаті він має Шевченка портрет, Івана Франка, Лесі Українки, а не має Горького, чи Толстого, чи там то-то, вже він буде знищений, таких комуністів їм непотрібно, їм треба комуністів, які тільки по-російському говорять, по-російському думають і то, а якщо він боліє, переживає за українським, вони таких комуністів нищать і понижили.

Пит.: Яка була Ваша реакція на самогубство цих людей: Скрипника, Хвильового, Любченка, що Ви думали самі?

Від.: Я тоді був дуже молодий, я був дуже молодий, і ми були всі дуже розгублені. Бо так, святкують і вшановують якогось діяча, наприклад, Тобілевича, видають твори, драматичні твори, або видають книжку, проголошують в пресі, що незабаром вийде книжка на пошану братів Тобілевичів, Саксаганського, Миколи Садовського й Івана, Тобілевич, це три брати, театральні діячі, режисери, артисти великі наші, о. Видають нову книжку, яку написав там то, а разом з тим по всіх бібліотеках все, що було написано про них і ті твори нищаться. Так, як з жидами було. Вшановують Шолом-Алейхема, називають вулицю в Києві на Подолі іменем Шолом-Алейхема, проголошують, що будуть видані книжки українською мовою Шолом-Алейхема, а по всіх бібліотеках, інститутах, школах всю літературу жидівську палять. Привозять артиста-піяніста з Львова з концертом і всі газети, «він геніальний піяніст, виконує твори Шопена», а єврей, такий-то професор Мюнцер, прошу вас, через два дні чи три дні величезні арешти по всій республіці жидівських діячів: професорів, письменників, артистів, тощо. І ще мені пригадався випадок. В 39-му році, як звільнили Галичину від капіталістичної Польщі, у Львові арештовують полковника армії УНР Волинця¹, але вони не називають армію УНР, вони називають петлюрівський полковник Волинець, який ніби погроми робив. Його в Львові арештували, а в Вінницю привезли судити. Його судили в жидівському кліюбі, недалеко оперного театру в Вінниці, на вулиці Леніна, здається, жидівський той кліюб. Волинця засудили, він не був прихильний до погромів, то брехня, але їм треба було так. І як його привезли на суд «чорним вороном», так авта ті енкаведівські називалися, бо вони

¹ Волинець Ананій Гаврилович (1894–1941) – один з керівників українського повстанського руху в Україні 1918–1922 рр. Був організатором Вільного козацтва, учасником антигетьманського повстання, наприкінці літа–восени 1919 р. – командир Гайворонського полку, підполковник Армії УНР. В 1920 р. очолював партизанську боротьбу проти більшовиків у Гайсинському повіті. З 1920 р. – у Польщі. Репресований більшовицькою владою після приєднання Західної України.

чорного кольору, як привезли на суд, то в Вінницю з'їхалося тисячі євреїв з всієї області Вінницької, зі всіх містечок і сіл, тисячі, повне місто було. Як його випустили, ввезли з того авта «чорного ворона», до клубу на суд, то всі кричали несамовито: «Убийца, убийца, повесить убийцу!» Страшно, аж земля гоїдалася.

І його засудили, його розстріляли, але через кілька тижнів страшні арешти жидів по всій області вчителів, інтелігенцію, той клуб зачинено, бібліотеку клубу всю спалено. Бачите, як то? Всі газети: петляюрівського атамана Волинця в Львові зловено, в Вінницю суд, бо він робив погроми єврейські – скільки-то євреїв – то-то, то-то, а після того, розумієте, страшенне знищення єврейської культури й єврейської інтелігенції. Отака дволична політика й то 60 років, аж до сьогодні така дволичність.

Пит.: Так хотіли, щоб євреї себе якось виявили?

Від.: Вони хотіли, щоб євреї себе, скільки їх є, яка сила. Так, як у Києві. У Києві в 34-му році, здається, в оперному театрі ще старенького Саксаганського вшановують його, ювілей йому роблять, він був спаралізований на половину тіла, ліва сторона, одягнули його, і він отак на сцені виходив, бо ця сторона в нього не працювала. Маса людей була, таке піднесення було, 50 карбованців коштував квиток, щоб потрапити на той ювілейний вечір Саксаганського, а на другий день тисячі народу, тисячі інтелігенції української було вийшло, показали свій дух національний люди. І вони так часом роблять експерименти, вони то ревіли – народ, значить націоналістів ще багато. І зразу, і то-то. І то кожний раз. Можна було б багато пригадати таких випадків.

Пит.: Дуже цікаво. Надзвичайно цікаво то.

Від.: Якщо хочете, трошки довша історія, але я мушу розказати Вам.

Пит.: Розкажіть.

Від.: Я в консерваторії в Києві вчився в 38-му році, директор, завідувач учбової частини консерваторії Глезер, єврей, він не любив українців, був директором Луфе, також єврей, піяніст, але дуже мила людина була, чудово по-українському говорив і дуже помагав українцям студентам особливо. Він вперше виконав Ревуцького другий концерт фортепіяновий; Луфе, директор консерваторії, дуже гарний був чоловік. І ось мене Глезер кличе. Я приходжу до його бюро, канцелярії, а там сидить професор Вірьовка Григорій¹, мій професор. І от, товариш Потапенко, зараз зайде полковник начальник Вінницького будинку армії, Червоної армії. Їм потрібний диригент до капелі бандуристок, і ми хочемо вас рекомендувати.

Я ще молодий був до того, але по аранжеровці в класі Вірьовки, по аранжеровці пісень був найкращий, нас було вісім студентів, але мої аранжеровки, значить, професорові Вірьовці найбільш відповідали й були добре й успішно. І він порекомендував мене. І зайшов той полковник Безпрозваний, єврей. Дуже гарний, високий, інтелігентний чоловік. Мені платили тисячу карбованців на місяць

¹ Верьовка Григорій Гурійович (1895–1964) – український композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист.

і оплачували дорогу до Вінниці й назад, готелі, де я ночував, я приїжджав кожну п'ятницю ввечорі, я сідав на потяг, їхав до Вінниці, в суботу й неділю там, а неділю вже назад до Києва їхав. Там був дівочий-жіночий ансамбль бандуристок, вже пару років створений таким диригентом Піка, а після нього був Палатай, бандурист, мав вуса такі, й його через ті вуса директор Безпрозваний не злюбив. Ось він мене кличе, як я приїхав, він мене кличе до свого бюро і каже: «Товариш Х-енко, ви комсомолец, вы молодой человек», молода людина, чому ви на бандурі в консерваторії вчитеся?»

Кажу: «Я почав з скрипки, але мушу залишити, бо мені ліву руку пошкодило».

Я не міг йому сказати, що я руку пошкодив, як приїхав у 33-му році до села і тяжко працював, у мене тут розтяження створилося жил і отака гуля була, лікар сказав: «Не грати й нічого тяжкого не піднімати лівою рукою».

«Чому ви на бандурі граєте, чому ви вчитеся на тому?»

Кажу: «Вам же потрібно диригента, кляса бандури при консерваторії є, отже хтось мусить в ньому, на ній йти й вчиться». Викручався так.

Потім він задає: «О, знаєте, як дівчата виконують ті думи, то я завважив...»

Ага, каже, чого, як слухаю концерт фортеп'яно, скрипку, там симфонічну оркестри, хор люди слухають гарно, а ось як бандуристок, каже, слухають, і вони ті думи, як заспівають, то, каже, в червоноармійців починають сльози. Каже, ці бандури мають петлюрівський душок.

Кажу: «Товариш директоре, я не знаю, хто такий Петлюра був, був там отаман, кажу, якийсь у нас в 17-му році, я молодий чоловік».

«Да, да, да, ви не знаєте, конечно». От, каже, петлюрівський душок.

І ось трапляється, така, розумієте, подія. До Вінниці приїжджає з концертом єврейський хор – Київський державний єврейський хор, одинокий хор у ССРСР, який не потребував дотації, жиди так валили на його концерти, і так гроші давали, що той хор не потребував. Держава платила їм платню, але вони мали, найкраще фінансово стояли, це цей єврейський мішаний хор, під керівництвом Шеніна, професор Шенін. Між іншим, україножер був, не любив страшенно українські пісні, ігнорував, тільки виконував одну бандитську пісню «Ой, ти, Галя, Галя молодая, прив'язали Галя косами до сосни хлопці» і то-то. І ось приїжджає той хор у Вінницю, в оперному театрі концерт, директор будинку Червоної армії кличе мене: «Товариш Х-енко, Ви йдете на концерт?»

Аякже, кажу, та то чудовий хор, чудовий диригент, і всім жінкам сказав, щоб ішли.

«От спасибо, от хорошо, хорошо».

Відспівали той концерт, директор будинку Червоної армії замовляє той хор до будинку Червоної армії, там дає концерт, і повна зала офіцерів Червоної армії, і там була частина аерофлоту, і то танко-

ва частина. І робить їм прийняття таке, що тисячі рублів потрачено на ті харчі для того хору. За пару тижнів читаем в газетах: «В зв'язку з тим, що єврейський державний хор “Євоканц” під керівництвом Шеніна тримається дуже єврейського націоналістичного репертуару, канторських напівів, уряд ухвалює ліквідувати той хор». І ось я приїжджаю до Вінниці й начальник мене кличе: «Товарищ, что это делается, как это так?»

Кажу, я не розумію – таку культуру, такий хор, тільки думати, це ж є скандал, то є сором, кажу, радянського уряду нашого, як так можна?

– Так.

Я бачив, він аж посинів від злості. А я йому тоді кажу: «Видите, товарищ начальник» – по-російському, по-російському, звичайно, – пригадуєте, як ви мене питали, чому українська бандура має той тон, що люди плачуть, як її слухають, і ви назвали, що то є дух петлюрівщини? А я вам казав, що то є національний дух, то є душа національна. І воно людей хвилює, а ще як людина скучила за родиною, за татом, за мамою, або людина має тяжке життя, невдоволення, що такий образ кругом і людина в сльозах. Ось ви, кажу, зараз обурені.

А він ні свій, ні... «Прошу пробачення за то».

Кажу: «Пробачив».

Пит.: Це дійсно цікавий епізод. Що можете сказати про політику репертуару, значить, як підбирали пісень, яких пісень забороняли, коли й чому? Таке.

Від.: Так, репертуарний відділ був при міністерстві освіти і там треба було з'являтися й показувати список пісень, які бере хор чи ансамбль до свого виконання. Я, як там працював, то я директорові показав, і я знав, що треба, я впершу чергу брав якусь радянську пісеньку «В путь дорожку дальнюю», там чи «Широка страна моя родная», і то вже було, значить, для нього досить. Мусив то брати, бо ж того професора Палатая з вусами він його вигнав тільки через те, що він в нього відчував петлюрівський дух, і через те він його взяв вигнав. І я йому то також сказав, кажу: «Бачите, хор зліквідовано через те, що він був національно-єврейський, жидівський. Та й інакше бути не може, то ж єврейський хор, він же не буде співати молдавські чи китайські пісні. Єврейські, бо це єврейській хор. Бачите, його ліквідували, що він мав велику силу впливу на людей, було високе мистецтво, гарне виконання і люди гордились ним».

Так, кажу, й в нас, українців, як щось гарне, українське, зразу петлюрівщиною, кажу, називають. Палатая взяли, кажу, вигнали через те, що він мав вуса і старший чоловік і то.

– Я й звиняюся, то не моя помилка, не моя помилка тут.

Бачите, коли ми дійшли до того. Тут уже, в Детройті, як я працював, як я працював, «Бекар» така компанія, *supervisor*-ом був поляк, тут роджений американець польського походження, але він був прокомуніст. Він дуже обурився, що я молодий приїхав, чого я додому не їхав, чого маю в Америку?

– Ти був спільник з німецькими фашистами – значить.

Но, кажу, я не був спільник, кажу, я не поїхав тому, що там фашизм російський, комуністичний, більшовицький, російський, там комунізму, кажу, немає, там є звичайний російський більшовизм, фашизм.

– Як так?

Кажу, от так і розказую йому те життя, що мій тато був робітник, механіком при млині і ми в біді ввесь час жили. Ну й то-то.

Він не вірить. Він раз приносить мені, показує рожевеньку книжечку про голод 33-го року на Україні. Каже: «Х-енко, то ж є брехня, що ви робите, ви себе компромітуєте перед американцями, що уряд зробив голод, щоб спеціально люди вимерли? То є неможлива річ, ніхто не повірить вам».

Я кажу, так, вам тяжко повірити, бо ви вирости в таких умовах, в таких законах людських, з такою конституцією і при таких демократичнім режимі, з церквою, в людяних умовах, кажу, ви не можете повірити. Кажу, нам часом то не віриться, як то, чому то й за що?

Він махнув рукою, розумієте, й то. Каже: «Ось на цій сторінці пишеться, що дві жінки весною пішли в поле, позбирали почорнілі колоски після зими, під снігом у воді. Колоски ті пшениці почорніли, вони назбирали тих колосків, а їх по дорозі зупинили й заслали на 10 років в Сибір, що вони колоски збирали. Це може бути?»

Кажу, абсолютно, абсолютно, кажу. Мої родичі то пережили. «Вони пожаліли їм колосків тих?»

Так, бо, кажу, треба було, щоб ті жінки вмерли з голоду, а вони додумалися піти, назбирати колосків і спастися, а уряд хоче, щоб вони вмерли з голоду.

І він страшно, розумієте, мене образив, то й пішов.

Деь через півроку кличе мені, каже: «Х-енко, *come on*, я хочу перепросити тебе за тих жінок, за той випадок».

Що сталося? Його жінка вчилася в Варшаві й перфектно володіє польською і англійською мовами. Каже, приїхав свояк з Варшави й розказує про там; він дуже тишився, що в Польщі робітнича влада, комуністична влада й дуже то-то, то. І ось приїхав родич з Варшави на вакації до Детройту, і каже, вже третій день він розказує про тамтешнє життя і все жартами, анекдотами. І, каже, що просто живіт мені болить від того, від сміху. Я, каже, хочу перепросити тебе за тих жінок.

– Ну, як саме.

– А ось я розкажу, каже, один анекдот, який він розказав, бо то подібне щось, каже, так, вашим жінкам.

Пожалів, колосків стареньких після зими, які почорніли на полі. Каже приїхав польський хлоп до Варшави з жінкою на базар, щоб продати капусту, але *business* не пішов, капусту не продали, а їсти хочуть, грошей нема, хліба нема. Що його робити? Капусту ж не можемо їсти. Жінка каже: «Знаєш що, чоловіче, бери сіно в жменю, – знаєш, що таке сіно? – Сіно в жменю і йди до Берута, – тоді був Берут секретар, комуністичним президентом Польщі. – Зайди до нього

в канцелярію, бюро, офісу, зайти й їж сіно, він побачить, що ти голодний, їси сіно, дасть тобі або хліба, або грошей».

Взяв поляк сіна, побіг скоренько до Берута в офіс, став і їсть сіно. Той каже: «*Co pan zwarlowal*, такий сором нам робиш, тут американів багато кругом, забачать, то, на грошей іди хліба купити, вар'яту ти».

Дав йому пачку грошей одну, другу, третю. Ну, він гроші приносить на віз, жінка: «О, чоловіче, які ми щасливі. Знаєш що, як тобі цей наш голодранець польський дав стільки грошей, то ти бери сіно в дві жмені та йди до Сталіна в Москву, той дасть тобі гроші, бо той *boss* найбільший в світі».

Набрав поляк сіно в дві жмені, заходить до Сталіна, їсть, аж очі йому на чоло вилазять. Сталін до шуфляди, відчинив, взяв люльку, напхав тютюном, закурив, приходить до поляка й каже: «Товаришу польський, – похлопав його по плечі, – ми вас уже 10 років учимо, як господарити по-соціалістичному. Та ж літом треба йти пасти-ся, а сіно на зиму берегти».

О, бачте. Ото, каже, як він, той, каже, Сталін пожалів для нашого поляка сіно їсти, то я тепер вірю, що він жінкам вашим пожалів колосків і їх засудили. Бачите.

Пит.: Переходячи до іншої теми, що Вам відомо про переслідування церкви, скажім, або в Вашому рідному селі, або в Києві? Що було видно, або чути? Про хори, скажім, церковні?

Від.: А, бачите, загальний терор був такий сильний, терор і переслідування людей віруючих, що тільки дуже відважні, дуже побожні люди секретно збиралися, молилися й співали релігійні пісні в дуже довірені такі між собою. І то, як сусіди почу (?) можна було тримати літератури релігійної Свангелії і то, знаєте. Були ризиковані люди і, значить, ризиковали й тяжко за те їх. У нашому селі, то дуже було евангеліків багато, баптисти їх називали. О, і вони по хатах збиралися, і вони і в колгосп вступили потім, але все рівно збиралися, і більшість їх виарештувано і вислано, то значить, переслідувалося. Релігію дуже переслідувалося, священників, то неможливо було йому ходити з хрестом чи що, то була виключена річ. Навіть, як він ходив, як кожна людина, по-цивільному вдягнутий, але як він десь щось робив, розумієте, підпільно, рано чи пізно викривали й арештували й висилали на Сибір до праці каторжної. Бачите, він в Сибірі там, кажуть одні, що там 15 мільйонів, по 10 мільйонів, там величезні фабрики, копальні, заводи й їм вигідно ці, значить, арештованих людей, бо вони задармо там роблять. Харчування дуже дешево, слабе, потім мешкання дуже дешево, платні майже ніякої. Отже, вони цих людей тільки підозрих, за підозрою, що він є невдоволений режимом радянської влади, їх арештовували й туди завозили і вони так даремно працювали, а вони мали колосальні доходи, держава від тієї рабської праці в тих концтаборах, і тому вони з двох причин: щоб між народами не було ворога, який б боровся проти режиму, щоб вони впливали на молодь, на дітей. І їх арештовували, і потім там їм треба було розбудовувати Сибір, копальні великі, заводи й дармо виробляти продукцію, якою потім, розумієте, то... То є система така, така держава, там половину людей працює задармо. Так

само є в колгоспах. В колгоспах, то також є, то є рабська праця, то є визискування людей. Людина з ранку до вечора працює, і що ж вона має? Вона нічого не має, приходиться зима, вона труситься в холодній хаті, не має що їсти, життя рабське.

В Києві. Наприклад, ось пару років тому в Нью-Йорку помер професор Василь Завітневич¹. Він у Києві, в консерваторії викладав українську мову, вчив українську мову студентів, граматику. І другий професор був, Журавель називався, старенький професор. Дуже любив похвалитися, що як він був маленький, то він сидів у Нечуя-Левицького на колінах і тішився. Отже, в класі було якихось 30 студентів. Як я Вам раніше казав, що студентство й мешканці Києва – дуже мішанина велика, багато було меншинств: польські, російські, єврейські, болгарські. І, отже, кожний інститут у Києві, на Україні мав представників цих народностей, які населявали Україну. Так само в консерваторії найбільше було студентів євреїв, росіян, а потім вже українці. У нашій класі було може шість, сім тільки українців, а то решта були євреї, росіяни, поляки. І всі переважно говорили по-російському, російською мовою. Українці завжди сиділи разом, купочкою. І ось один раз, після перерви, і на перерві одна студентка витягає з течки, показує фотографію погрому, я не пригадую, в якому місці той погром, як петлюрівці, петлюрівська армія зробила погром жінок, дітей жидівських. І то в якомусь містечку то. Один студент, українець каже: я перепрошую, я з того міста, то не петлюрівці там погром зробили, то зробив отаман такий-то, назву я не пригадую, і разом, каже, з чорною сотнею російською.

Що Ви думаєте? На другий день той студент зник і більше не появився. Отже, що треба було? Їм треба було, щоб перед студентством, перед молоддю компромітувати українську армію, український рух в 17-му році, компромітувати Петлюру й визвольну ідею України, української держави Грушевського, що то не було ніяка держава, то була республіка, Національна Рада, то була отамана Петлюри, погромщики то-то. От що вони час від часу між студентами то приносили й робили то, а як якийсь оборонець висувався і протестував, зразу його, розумієте, то-то. На превеликий жаль, я не можу пригадати його прізвища, того студента. От він зник. Або ось професор Журавель каже: «Студенти, ви ігноруете українську мову, ви не вчитеся, ви не вмієте, ви неправильно пишете», – а він каже по-російському: «Мне не нужно украинский язык, русского достаточно».

Професор йому каже: «Але це учбовий заклад український і ви мусите знати, це предмет, я не можу вам поставити оцінку, погану оцінку».

¹ Завітневич Василь (народився в 1899 р.) – мовознавець і правник, професор Київського педагогічного інституту, співробітник комісії звичаєвого права ВУАН. Видав документи про життя А. Тесленка (1940), автор підручника з української мови для середніх шкіл і низки літературознавчих статей. Після Другої світової війни – в США, православний церковний діяч, директор Науково-богословського інституту Української православної церкви в США. Зі слів оповідача випливає, що Завітневич помер на початку 80-х рр.

А ви поставте гарну оцінку, каже.

«Але я не маю права, бо ви не знаєте мови».

І починається таке-то. Стають решта, встають в його оборону й натискають на професора, розумієте. Професор просто старенький, розгубився, розумієте, скорше кінчає лекцію і його викликають туди, до учбової частини, розумієте, там йому починають закидати вже націоналізм, буржуазний націоналізм і Петлюру ще до того, він мліє, йому викликають швидку допомогу, відвозять до шпиталю, розумієте. А ось лекція російської мови, я не пригадую її, тієї вчительки, єврейка, і починає лекцію так, каже, товариші, каже, що це зробили з професором Журавльом? Я з ним кінчила університет разом, я з молодих літ, каже, з ним знайома була. Це чудова людина, високої культури людина, інтелігент, каже то-то. Що ви, каже, з ним зробили, «как Вам не стыдно», каже, ви ж молоді, мусите бути моральні, мусите з респектом до професора, до вчителя, за що ви його так тяжко, каже, образили, і то чоловік зараз сьогодні в шпиталі. О, дуже, значить, була така справедлива, гарна людина й вона стояла в обороні української мови, то хоч вчила російської мови, єврейка була, але була то людина, культурна людина.

Пит.: А вона пережила цілі 30-ті роки, чи ні?

Від.: Не можу вам сказати. Абрам Мойсеевич був в консерваторії професором, історик, знавець світової літератури, й він був завідуючим репертуару при російським театрі імені Лесі Українки, російський театр. Він переклав Лесі Українки «Камінний господар» на російську мову, «Каменный властелин», і порадив в театрі поставити ту п'єсу. І ось на прем'єрі, на перший день вистави студенти наші дістали, катрамарки називаються, даровані квитки такі, і нас група щось 12-ро чи 15-ро студентів пішло на відкриття тієї драми Лесі Українки «Камінний господар». І Абрам Мойсеевич переклав на російську мову, а він є завідуючий літературним відділом театру, то він і промову мав перед початком. І ось каже: на цю тему «Дон Жуана» я прочитав понад 100 творів, понад 100 авторів світу – такі як Шекспір, Байрон і французькі, й Пушкін, і, каже, всі на цю тему написали твори, але найліпше написала, вивела й по-мистецьки написала це українська геніяльна поетеса Леся Українка.

Ви знаєте, заля аж загула – гууу. Аж не сподобалося, щоб Леся Українка ліпше Пушкіна написала, Шекспіра? Що це таке? Це якби був сказав якийсь український професор, чи що, то його б зразу, розумієте, то-то. Абрам Моземпудов Мойсеевич так. Ну, ми просто були студенти українські надзвичайні.

Я потім прийшов до консерваторії і там деякі, розумієте, такі зрусифіковані: а чому то так, чому то так Абрам Мойсеевич, Леся Українка – то-то... Його потім уже після війни, здається, до Ленінграду перевели. Він дуже, дуже гарно знав українську мову й з великим респектом ставився до Лесі Українки, бо Леся Українка в деяких своїх творах, там «Кассандра» й інших творах, дуже тепло і гарно про жидівський народ, що він переніс, як він і йому то, жидам то сподобалося.

Пит.: Що з ним сталося? Не знаєте?

Від.: Здається, він помер у Ленінграді, його після війни перевели в Ленінград.

Пит.: Значить, своєю смертю?

Від.: Я не можу вам сказати, здається, помер природньою смертю, не можу сказати, напевно не знаю.

Пит.: А чи серед студентів консерваторії, чи було дуже поширено донощицтво таке, як взагалі; яка була моральна ситуація в вас, чи трималися студенти, чи ні?

Від.: Мусило бути, мусило бути донощицтво, і воно було й то без нього не могло бути, бо люди є люди – одна людина витримує і ризикувала й відмовлялася, а друга людина, як ми тут каже, мала трему, мала страх великий і спершу чекає, як його спитають: от ти послухай, що говорить там той, той, той і нам скажи, ми прийдемо через пару тижнів, а ти поводи, піди з тим, тим, тим, або з тими дівчатами, – то тобі нічого не шкодить. А ми будемо мати на увазі тебе і то-то, ти нам скажи то-то.

А людина знає, що втік з села, бо батько розкуркулений, а може вони вже й знають, що я син розкуркуленого, арештовують то-то. Думаю, скажу, і так втягували людей потроху, втягували. Ось я Вам покажу одну книжечку, я не хотів би, щоб це було чути.

Пит.: Чи Ваші родичі брали участь у революції?

Від.: Дуже дякую, гарне питання задали. Мій тато був у армії УНР, дядько Іван був в армії УНР і дядько найстарший з них, це Яків, також був в армії УНР. Всі три були в армії УНР. Дядько Іван був якимсь зв'язковим між січовими стрільцями¹ Коновальця і армією УНР,

¹ Українські січові стрільці – напіввійськові товариства, що існували у Галичині напередодні Першої світової війни. Засновані К. Трильовським у Львові при Українському січовому союзі. Займалися організацією військового вишколу молоді. 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки УСС. Саме вихідці з цих товариств увійшли до Легіону Українських січових стрільців – української військової частини у складі австрійської армії, що діяла на російському фронті у 1914–1918 рр. У серпні 1914 р. Головна Українська Рада у Львові створила Бойову Управу УСС, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон Українських січових стрільців. Згоду було отримано, але перепони чинилися від перших днів створення частини. Всього до УСС зголосилось 28 тис. галичан, яких вистачило б на формування двох піхотних дивізій, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону двома тисячами. Основна маса галичан – більше 100 тис. – була мобілізована до частин, які відправлено подалі від України, на італійський фронт. У березні–жовтні 1918 р. полк УСС під командуванням отамана О. Микитки, згідно з умовами Берестейського миру 1918 р., у складі австро-німецьких військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну (Жмеринка – Бірзула – Херсон – Нікополь – Олександрівськ). У полковому наказі, оголошеному січовикам напередодні походу, зазначалось: «Ніяких насильств і борб не зводити... Кара смерті заборонена... Поведене з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне... Говорити тільки по-українськи до населення». За Збручем полк практично не брав участь у бойових операціях, приділяючи головну увагу культурно-освітнім заходам серед наддніпрянських українців. На початку жовтня 1918 р. УСС було передислоковано з Херсонщини на Буковину, в Чернівці. Після утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. полк передислоковано до Львова, де він став ядром Галицької Армії.

мав якісь поручення, і весь час контакт мав з армією і штабом УНР. Отже, дядько Яків загинув під Києвом в бою; дядько Іван аж до Другої війни був просто, як Вам сказати, в той час від програми нашої національної до Другої світової війни весь час був під сильним психологічним таким настроєнням і пригнічений був дуже, він був дуже гарний патріот. Він, як випив чарку й приходив до хати, то просив жінку, щоб позачиняла вікна, бо він не міг заснути, поки не заспіває «Ще не вмерла Україна», а як заспіває «Ще не вмерла Україна», а тоді він, розумієте, лягав спати. В час Другої війни, тільки почалася війна, з Житомира йшли наші націоналісти, група націоналістів, похідна група. Пізніше я вже довідався, що то була група під проводом Миколи Климишина¹. Люди щось 8 хлопців чи 10 хлопців по цілій вулиці йшли, заходили до хати, хотіли переночувати й поїсти. Люди боялися їх, люди були зтероризовані, бо німці розстрілювали за допомогу націоналістам, за ховання жидів, а вони були чужі, й люди не приймали, були в вишитих сорочках, молоді, гарні хлопці й люди їх боялися. І врешті-решт в одній хаті сказали: «Ідіть аж у четверту хату до Потапенків, там вас напевно приймуть».

І вони прийшли в нашу хату, я якраз був у хаті, а дядько Іван через дорогу мав хату. І як хлопці прийшли до нашої хати, тато каже: «Прошу дуже, раді Бога, хлопці, роздягайтеся».

Сказав мамі, щоб картоплю наварила. Тато й мама почали готувати вечерю, а мене послали покликати дядька Івана. Дядько Іван, як забіг у хату, як побачив хлопців у вишитих сорочках, зразу розплакався: «Ой, мої дорогенькі січові стрільці, – він дуже, дуже з респектом завжди згадував січових стрільців, і почав кожного цілувати, кожного обнімати, – мої дорогенькі січові стрільці!»

І хлопці сказали, що вони вже пройшли цілий тиждень, але такого прийняття й такої зустрічі не мали. Каже: «Якби по всій Україні так люди нас зустрічали, то ми перемогли і ви б мали».

Я то ніколи не забуду тієї зустрічі з першими нашими оунівцями на Україні.

Пит.: Це надзвичайно цікавий факт, що батько якраз робітник, а...

Від.: Тато робітник був і то і тато бувший уенерівець, ми людей погодували гарно, дали їм на дорогу, хлопцям на дорогу дали їсти, розумієте. То була дуже приємна зустріч. Може, це Ви спитали, як наша родина, чи була патріотична, чи приймала участь у 17-му році? Отже, з нашого села, на превеликий жаль, дуже мало було в армії УНР, дуже мало, може, з якихось три, чотири родини тільки приймали участь. А чому всі три брати були такі патріоти й були в армії УНР і за українську державу? Я Вам скажу причину: тому, що любили рідне містечтво, пісню, сцену, театр. Тато в виставах завжди грав і Карася, і виборного; дядьки Іван і Яків всі любили український театр, вони в виставах приймали участь, і то через любов тієї вистави, розумієте, через театр, через пісню, їх і мова

¹ Климишин Микола (1909–2003) – український політичний діяч, член ОУН. У часи радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. брав участь у формуванні Похідних груп ОУН під проводом С. Бандери. В 1941 р. очолив Північну Похідну групу ОУН. З 1949 р. жив у США.

гарна була й тому вони були такі активні в час революції в українському русі.

Пит.: А комуністам було відомо, що Ваш батько колишній петлюривець?

Від.: Він, бачте, як Вам сказати, щоб дуже було відомо, то напевно він би, вони петлюрівців нищили, учасників петлюрівської армії. Одиноке те, що в селі, я не думаю, що всі дуже добре знали, знали близькі сусіди, а близькі сусіди наші були дуже гарні люди, вони були побожні, більше з них були євангелики, релігійні, хоч самі були пасивні в політичній справі національній; вони, ті хлопці, що приймали участь у виставах, ходили в вишитих сорочках, то вони камінням кидали на них. Але сусіди знали, були гарні, й тому тато аж до війни пережив те все.

Пит.: Чи були такі обставини, щоб Ваш батько міг Вам оповідати про визвольну боротьбу, чи ні?

Від.: Дуже обережно, дуже обережно, але ніколи не казав, що він був в уенерівській армії, петлюрівській армії.

Пит.: Ви це довідалися коли?

Від.: Довідався вже в час Другої війни, вже як війна почалася, аж тоді я довідався, я не знав ні про дядьків, ні про тата, що вони були в армії.

Пит.: А як Ви на це реагували, як дізналися?

Від.: Про те, що дядько Іван, як п'яний, співав «Ще не вмерла Україна», ну, я був молодий ще тоді, знаєте, дуже молодий, був учень, студент, і то обережно дуже говорилося, і як дитина почула, що там дорослі між собою щось говорять, сміються, жартують тощо... Іван ще не забув, «Ще не вмерла Україна» співає кожного вечора то-то. То, бачите, все уривками такими, так дуже скупю, дуже обережно й людина не могла опанувати того всього. Аж глибше я вже після війни добрав способу, як то-то, книжки Винниченка, твори Єфремова, наприклад, Куліша тато ховав на горищі. О, як їх читав, тато мені пальцем: «Боже борони, з хати виносити, нікому, щоб того не знав».

О, Винниченка ця «Соняшна машина», «Кирпатий Мефістофель», «Намисто», тоді Винниченко був дуже популярний, дуже улюблений був, його твори були дуже шановані, ховали люди, Єфремова «Історія української літератури», Грушевського не дай Бог то-то ж, все було засекречено дуже так. Тато приятелював з учителями, тато грав на гітарі, на мандоліні й завжди сходилися, грали, і тата дуже вчителі його респектували за це, тато в виставах приймав участь, помагав учителям ставити вистави й тому тато з літературою був знайомий, але був дуже обережний. Багато таких було випадків сильних.

Пит.: Чи Ваш батько коли-небудь мав клопоти з ГПУ чи НКВД?

Від.: Ні, не пригадую. Одинокий він мав клопіт, я думаю, що він, що з ним щось сталося. Це вже після війни, як прийшла знову Червона армія й НКВД. Як почалася війна, то був приказ з Москви, знаєте, худобу вигонити, нищити всі машини, мотори всі, щоб в колгоспах, в селах все було знищене, як німці прийдуть, щоб вони не могли господарити, не могла експлуатувати того. Отже, тато, як

був механіком при млині, то отримав наказ, щоб в колгоспі всі мотори ті, що молотять збіжжя: жито, пшеницю, всі мотори, все порозбивати. Тато взяв молотка великого й демонстративно так пішов, щоб люди бачили, а потім мотори ті порозбирав, порозкручував, порозбирав і поховав частини, а те все, основа та позалишалася і він понапихав туди сіна та всякого такого шмаття, то-то. Ну той контроль, комуніст, що прийшов, побачив, що мотор неначе в такому, наче то-то й все. Ну, а як німці вже прийшли, то тато мотори ті поскладав, і молотили ж то-то. Ну, а сексоти ж були, позалишалася. І як прийшла Червона армія, війна кінчилася, тоді тато був арештований, мені здається, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що тато помер. О, така штука то. А дядько Іван загинув, бо його забрала Червона армія, як прийшла, його забрали на першу лінію фронту, й він загинув за Житомиром, десь перед Львовом, там десь, його забрали й просто погнали, і він загинув.

Пит.: Що Вам відомо про ті погроми в ваших сторонах, бо це якраз це відбувалося?

Від.: У нас не було погромів, я не пригадую, в нас не було погромів. У тих місцевостях, де ми жили, там погромів не було. У Житомирі щось, але не дуже так, я не пригадую, я був дуже малий, з 14-го року народження.

Пит.: Чи Ви чули щось про отаманів, що ходили вже після закінчення війни, скажім, в ранніх 20-х роках, чи цього в вас було – повстанці й отамани?

Від.: Так, я чув, але щоб такого дуже конкретного й важливого, то я не можу пригадати, що були отамани й робили клопоти великі, радянським тим урядом місцевим. О, але то були такі отамани, я б сказав би, не з політичного боку, не з політичного боку. З політичного боку я Вам можу розказати таке, такий випадок. Зразу після опанування країною, більшовики прислали всяких комісарів, що на селах робиться, з рефератами, з такими доповідями всякими. І ось з Житомира, як приїжджав такий доповідач комуніст, комісар, і назад мусить підводою підвозити його. І десь з-під лісу вискакував якийсь чоловік і по голові його на возі, як він сидів на возі, і залишав той предмет, яким забивав його, а там була прив'язана записка «Ж. Б. Шворінь». Шворінь – це такий болт великий, який вживався при возі, він з'єднував передню частину воза, передню цю ось, передні колеса з рештою воза. Він, то такий шворінь, то такий болт великий, грубий, і він тим болтом по голові як дав йому, йому вже кінець. І залишалася прив'язана записочка «Ж. Б. Шворінь». І то одного, другого, третього й ніяк його піймати не могли, він так моментально вискакував, розумієте, і забивав, і «Ж. Б. Шворінь» не могли розібрати. І ось у сусідньому селі була троїста музика – скрипка і там якийсь бас і бубоніст, Кіндрат називався. І він так на тому решеті, на бубні так виробляв, що як його немає, то й весілля немає, оркестра нічого не варта, він такий знаменитий був музикант, виробляв на решті. Він хворів на

туберкульозу – Кіндрат. І ось раптом знаходять його мертвим в хаті, він помер. І в нього в камізельці, в кишеньці знаходять, хто він є? Офіцер уенерівської армії і жовто-блакитний шворінь. Не могли розгадати, що воно таке, розумієте? А він був офіцером у армії УНР, у петлюрівській армії і жовто-блакитний шворінь і він їм, розумієте...

Пит.: Отаке. Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Я дякую Вам, що Ви цією справою займаєтеся, дай Бог, щоб воно вийшло Вам гарно й була користь з того. Дякую.

Інтерв'ю ЛНЗ8

Олександр Гончаренко, народився 1913 р. у Смілі, тепер райцентр Черкаської області, яку описує як «козацьке гніздо». Виріс поблизу Білої Церкви, і більшість подій, які він описує, відбулися у тому районі. Оповідачів батько служив охоронцем на цукровому заводі, носив уніформу, що нагадувала жандармську. 1922 р. батькова сестра, комуністка, віднесла його фотографію в уніформі влади й заявила, що він колишній жандарм. Тож у 1924 р. батька, а також автоматично його трьох дітей, коли їм виповнилося 18 років, позбавили громадянських прав. Наприкінці 1929 р. батька розкуркулили, заарештували у справі СВУ, а родину виселили з хати. Після цього оповідач поїхав на роботу на Донбас. У 1932 р. повернувся на Київщину, і йому видали документи із позначкою «соціально чужий». Він приховував це до 1934 р., коли знову мусив тікати на Донбас, щоб уникнути арешту. Оповідач ототожнює царський і радянський режими. [...] Розповідає, як від батька до сина передавалися козацькі традиції. [...]

За непу селяни обробляли власну землю, а робітники отримували реальні гроші. [...] Оповідач говорить, що його батько належав до СВУ, члени якої зустрічалися майже кожної ночі й намагалися організувати армію, щоб скинути радянський уряд. За це його вислали у Соловецький табір, де він помер. [...] Оповідач ставиться до Петлюри негативно, але визнає, що селяни його підтримували. Підкреслює поділи всередині села, описуючи прихильників комуністів як ледачий набрід. Деяких з них пізніше убили. Під час розкуркулення школярів, у тому числі оповідача, посилали описувати майно розкуркулених. Детально описує розкуркулення, дає яскраві свідчення про життя в постійних переїздах і страхові бути викритим як куркуль. Оповідач вважає, що радянська влада, oprіч іншого, використовувала розкуркулення для поповнення робочої сили на Донбасі. Він помилково описує 25-тисячників як «25 тисяч росіян прислали на всю Україну». Розповідає також про антирелігійну кампанію. Під час голоду оповідач повернувся з Донбасу і жив за 25 км від Сміли у Сухолісах (Рокитнянський район). На станції, де його дядько працював залізничником, він дістав роботу табельника. Описує, як голод убивав людські почуття, і згадує, як уздовж дороги лежали тіла, до яких нікому не було діла. [...]

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Моє ім'я Олександр Гончаренко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1913 році.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: Я народився в Смілі, це на Київщині. Смілянщина – це козацьке гніздо.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був засланий царською Росією на Кавказ ще хлопцем, із дідом, на 12 років. Після повернення з Кавказу зі заслання, мій батько працював на цукровому заводі коло Смілої, сторожом, де

була, звичайно, уніформа. Ця уніформа більше підходила до уніформи жандарма. Але це не були жандарми. Був звичайний сторож на воротах, на цукровому заводі. А сестра його після революції, щоб видвинути себе як комуністку, то вона продала свого рідного брата й показала цю фотокартку й каже: «Мій брат служив в жандармах».

Це було в 22-му році. У 24-му році позбавили його виборчих прав, цебто, він не міг ні голосувати, ні бути вибраному, а всі діти, які доростуть до 18 років, коли вони набувають вже права голосу, так званого, то вони автоматично позбавляються цих прав і не можуть також, так як батьки, ні голосувати, ні бути вибраному. І рахувалися вони як «вороги народу». Так їх клеймо таке наклали. Це значить я, сестра моя і брат. Всі троє ми попали супроти волі.

Пит.: За одну цю фотографію?

Від.: За одну цю фотографію і за придирство рідної сестри, й то брехливе придирство, бо то не була правда. Як дійшло 18, чи ще мені не було 18 років, а 17, то комуністична влада сконфіскувала все майно батькове, що він мав, і вигнали нас, викидали просто з хати, і дивайся де хочеш. Ну, то я мусив іти десь заробляти кусок хліба, і я пішов на Донбас і працював на Донбасі. Заробляв собі на кусок хліба, а брат мій також – учителював. І він також мав те саме: на військовому квитку було написано навхрест, на першій сторінці «соціально чуждий», то значить «ворог народу». От! Я цього не мав, я ховався і аж в 34-му році мене найшли, де я працював і засудили мене на 10 років в'язниці, але, як то кажуть, були люди й добрі. Дали мені 72 години, щоб я приготувався йти в в'язницю. За ці 72 години я випродав дещо й втік, також на Донбас, знову. Бо я був приїхав на Київщину. Таким способом комуністична влада старалася українців, робочу силу пхати на Донбас. Там на Донбасі потребували робочої сили. І яким чином – люди не хочуть добровільно їхати – то їм деяким пришиває щось-небудь, судять, а тоді – так само на Донбас, сам за тобою ганятися не буде. Таким чином я був на Донбасі. Але, все-таки, побув пару років на Донбасі, все-таки мене тягнуло на Україну. Я повернувся знову, й на Україні я робив аж поки не прийшла революція. Оце таке. Далі, що Ви хочете там?

Пит.: Чи знаєте, за що засудили Вашого діда й батька?

Від.: Так. Діда засудили за те, що він заколов кабана, у піст. Звичайно в піст всі колять, бо за пару днів вже будуть мясниці. Всі люди колять, то й він заколов. Але напроти нього, через дорогу, жив священик. І його донька сиділа й дивилася, як цього кабана, то хвоста кусочок ріжуть і дають, не для того, щоб він їв чи що, дають так побавитися дітям, кусочок хвоста смаленого. Ну й попалося священиковій доньці кусочок. Вона принесла додому, а священик питає: «Де ти взяла?»

А вона каже: «Дід Максим дав нам».

А він пішов заявив у жандармерію, і заслали на 12 років за цю штуку його на Кавказ. Він 12 років хліб пік на Кавказі.

Пит.: Так що Ваша родина аж такого доброго погляду не мала про царський режим?

Від.: Щодо царського режиму й щодо комуністичної влади також. І ті, й другі зазнали; ми великої шкоди від обох мали. І то є російська, і то російська. І тільки вифарбувана в біле, а то вифарбувана в червоне. Все рівно до українців вони не є дуже добрі. Хліб вони люблять український, робітників українських люблять, але душу українську вони не знають.

Пит.: Вам відомо, що Смілянщина, це як Ви висловилися, гніздо козаччини?

Від.: Гніздо козаччини. Чигирин, Смілянщина, Умань.

Пит.: Чи можете дещо розповісти, як передавалися козачі традиції?

Від.: Козачі традиції передавалися більше всього зовсім у глухих селах. Найбільше. Бо там ніякої перекрученої історії ніхто ніде не чув. Просто діди переказували своїм дітям, а діти своїм дітям і так воно переходило з покоління в покоління і тільки знали чисту правду – як козаки появилися, як зруйнована Запорізька Січ, усе це знали з ніг до голови. Шевченко про це описує. Так що тільки говорили в селах. Як ти підеш у місто, де вже насадили росіян, там цю історію, нашу історію, перекручували на такий спосіб, що навіть Шевченка зробили революціонером. Бо він був проти багатих. А хто ж такий був багатий? Були так – польські наїзники, були російські. То ті були багаті, бо вони тримали землю, бо цар їм дав землю. А бідняки хто був? Селяни, звичайно! От, то через те Шевченкові пришили, що він є революціонер, комуністичний революціонер, бо він виступав проти багатіїв.

Пит.: А українське населення, назагал було свідоме того, що то нащадки козаків, що люди тим гордилися і знали про це?

Від.: Навіть і тепер. Кого б ви не спитали. Хтось споріднений до козаччини – він гордий такий, і ніде не соромиться сказати, що я є з козацького роду.

Ні там, ні тут. За винятком: із 37-го року до 39-го, ці два роки, було дуже велике переслідування, де росіяни нищили вищу верству українського населення, так як учителів, лікарів таких, всіх науковців таких. Буквально винищували. То тоді всі мовчали й ніхто не згадував, що він козацького роду. Бо як тільки б сказав, на другий день вже його нема.

Пит.: А як ці нащадки козаків ставилися до росіян, в загальному?

Від.: Це, навіть питання таке, на яке не варто й відповідати. Всякий знає, що козак є хоронитель України, народу, своєї традиції. І який б то й не був наїзник – чи польський, чи турецький, чи татарський, чи російський – козаки їх не любили тому, що козаки воювали проти них. Значить ненависть була. І вона є і буде, скільки існуватиме українська нація.

Пит.: Так що ці нащадки козаків ніщо не забували?

Від.: Ніколи не забули. Як можете забути про своїх батьків, які люблять свою традицію, свою націю і свій нарід. Чи ви можете забути?

Ні! А от ваші діти, ваші внуки й так далі й далі. Все ж воно не забувається. Ви його не можете його викорчувати.

Пит.: А більшовики стараються.

Від.: Стараються, але як бачите, нічого. Візьміть у Польщі тепер. І там люди привикли більше до свободи, чим наші українці. І вони тепер відкрито воюють з ними. Ми вже за 300 років, вже більше як 300 років пригнічені російською владою, яка б то вона не була – чи червона чи біла – то в нас уже мозолі настільки натерті, що ми привикли мовчати. Ми не забуваємо, але тільки мовчимо, тримаємо це в своїй душі. А польський нарід, який недавно позбавився своєї свободи, то він тепер виступає і відкрито бореться проти комуністичної влади. А комуністична влада, це є російська влада! Не є українська! Так, як вони кажуть – сов'єтська соціалістична республіка. Ні, то – російська!

Пит.: Чи в Вас в родині говорилося про революцію, про пізніші повстання, і таке й друге, чи були обставини для того?

Від.: Це про яку революцію?

Пит.: 17-го.

Від.: 17-го року. Це, бачите, так. Ленін обдури ввесь нарід, не тільки український, а по всьому Радянському Союзу. Він дав лозунг, що як ми зробимо революцію, то вся влада перейде в руки робітників і селян. Селянам піде вся земля, яка була в царських руках, польських панів, перейде в руки селян, а фабрики й заводи перейдуть в руки робітників, так як тут є, оце *corporation*. Але ці лозунги були тільки для того пущені, щоб побороти царську владу, щобто білу російську царську владу. І він цим виграв. Люди всі були, навіть мій батько був захоплений цим, а коли кінчилася революція, то дали тільки період непу – нова економічна політика – від 17-го до 22-го року. Дали вільно людям працювати на їхній власній землі. Робітники не мали своїх фабрик, але працювали за зарплату – заробляли гроші на фабриках і на заводах. А селяни виробляли свій власний хліб на своїй землі. А потім як прийшов 29-й рік, то цю землю забрали в них. Але мій батько не чекав до 29-го. Уже в 22-му році він побачив, що влада не є в руках селян і робітників, а є в комуністичній партії. Через те не злюбив комуністичної влади. Це одне, а тепер друге: в той же самий час сестра його предала, для того, щоб здобути кар'єру для себе. То він два рази не злюбив. І тоді, ото в цих роках, скажу правду – не пригадую, здається в 29-му році чи в 28-му – в нас на Україні була організована така Спілка визволення України, СВУ. Мій батько належав до цієї організації. Через те ото його засудили в Києві. Засудили до розстрілу, а потім замінили на 10 років в'язниці, і він за два роки на Соловках, на Соловетських островах, згинув, в 32-му чи 33-му році він згинув.

Пит.: Певно, Ви цього не могли б знати, але чи приїжджали до Вашого батька українці, такі, що нібито члени СВУ?

Від.: Майже кожний вечір. Сходилися в нас у хаті. Не всі, а один або два приїде, і починають говорити. Нас закривали дітей в окрему

кімнату. Але через двері я й чув, що вони казали батькові: «Федоре! Федоре! Ти маєш двоє синів. Якщо ці два сини візьмуть ще по два коло себе – то ми zorganizуємо ціле військо проти комуністичної влади».

А мати моя боялася, бо вона бачила, що то є велика сила комуністична влада, і зможуть побити нас усіх. То вона сказала: «Ти роби що хоч, чоловіче, але синів не зачіпай».

І тому батько нам нічого не казав. Засідання робили вони в ярах. У нас було таке: річка текла, і південа сторона була в нас, такі яри були, а вода промивала. А північна сторона – то була площина – то в цих ярах сходилися люди й робили засідання й виробляли свої пляни. І між іншим туди попав один сексот і видав їх. Через те то їх поарештовували й засудили.

Пит.: А що це були за люди – учителі чи хто?

Від.: Більше всього було так: учитель, то це я знаю – був. А то все були з заможних селян. Ті, що любили працювати на землі. Бо в селі – хто там? Тільки один учитель. І лікар був. Це все, що було на все село. А то усі ті селяни. Хто любив працювати. Хто трошки більше заробляв через те, що обробляв землю тих бідних, які не хотіли обробляти свою землю. То він обробляв з половини – половину забирив урожаю собі, а половину давав за те, що він мав землю. То такі дядьки сходилися і хотіли щось-небудь зробити. Спілка визволення України хотіла визволити Україну від радянської чи російської влади.

Пит.: Бо то часто доводиться чути на еміграції, що СВУ не було, що це видумка, а видно, що щось там діялося, щось там було.

Від.: То що кажуть, що видумка, що щось діється, то Єфремов – знають усі, то він був. Скрипник – знають усі, хто він був. Ви не можете сказати, що вони щось-небудь видумали. І я є живий свідок, що в нашому селі була така група й ця вся група пішла на Соловки. Я живий свідок того. А вже ніхто не може сказати, що то була неправда.

Пит.: Це нам дуже важливе, що Ви засвідчили цей факт.

Від.: От, то є *really fact*. Я не боюся нікого, бо це є щира правда. То, що кажуть, що то не було того, то видумки – то все хтось якусь буйду робить, видумав. Це мій брат знає, і я знаю, сестра знає, бо в нашій хаті ці розмови були. Ми всі трое знали. От, і я не боюся це сказати тому, бо воно було.

Пит.: Це в самій Смілій, чи в районах?

Від.: Ні, ні! Це вже було там, де мій батько народився. Батько мій народився біля Білої Церкви, недалеко Білої Церкви. І там родився мій брат, родилася моя сестра. Але я родився в Смілій тому, що батько, повернувшись з заслання, то він працював у смілянському заводі, на цукровому заводі, сторожом.

Пит.: Так що це, що Ви тепер говорите, то це було коло Білої Церкви?

Від.: Коло Білої Церкви.

Пит.: Це важне, щоб записати. А так, якраз після революції, скажім в 20-му, 21-му роках у вас не було повстання проти більшовиків?

Від.: У нас не було повстання проти більшовиків через те, що в 20-му, 21-му році були в нас і поляки, і були в нас німці. Так

що фактично радянська влада билася й з поляками, й з німцями. А з нашими українцями так: багато було дезертирів, що не пішли до радянської влади, хто вже розумів, що таке радянська влада, а багато пішли просто до Червоної армії, так як: Боженко ¹, Таращанський (це не далеко від нас Тараща), група, дивізія, чи як вони його там називали.

Пит.: Називали Богун чи як?

Від.: Боженко! Це не Богун ², Боженко! Богун – це з козаччини, а Боженко, це був у червоних, революціонер. Мав свою дивізію – Таращанську. От то багато людей пішло, бо вірили, що комуністична влада дасть усе їм. Але 29-й рік показав, що то не є з тих. Забрали все, що вони мали, навіть за царя.

Пит.: А що люди думали про Петлюру?

Від.: Про Петлюру? У нас дуже багато було людей, які служили в Петлюри. І була дуже добра опінія, і є дуже добра, й ніколи вона не загоється. Бо в нашій місцевості Петлюру рахують як святу людину. Кого б ви не спитали – від великого до малого. За вийнятком комуніста. Комуніста так. Як кажуть, як от *brainwasher*, або, я не знаю – фанатик якийсь того комунізму. Бо вже, слава Богу, проходить більше як піввіка і комуністична влада не приймається і не робить ніякого добробуту ніде. То вже є ясно, вже можна дурному зрозуміти, що комуністична влада НЕ ПРИЙМЕТЬСЯ, скільки б вона й не існувала.

Пит.: А так у вас з яких людей складався партійний апарат? Урядовий.

Від.: Начинаючи з бідняків. Усі бідняки, які не любили працювати, але ненавиділи тих багатіїв, що для них обробляли поля, і за те вони діставали половину збіжжя з поля. Вони ненавиділи їх, бо їм не хватало одного хліба до другого. А в того були лишки, бо він міг їх продати, бо він же робить. А той лежить у холодочку ціле літо, нічого не робить. То він пішов у партію. А партія йому дала посаду в колгоспі, при владі його поставила – комирником, а там головою сільради, а там секретарем сільради, а там головою колгоспу. Усі високі поста позаймали, оте все шартрапартя, голота, лидаччя, що не хоче робити. А прийшов голод, то вони подохли.

Пит.: А чи Ваш батько обробляв землю?

Від.: Мій батько обробляв сам землю і обробляв в моєї мами сестри чоловіка, який ніколи палець об палець не вдарив. То він свою землю обробляв і його землю обробляв.

Пит.: То це чоловік цієї, що зрадила Вашого...

Від.: Ні, ні, ні! Це моєї мами сестра, а не батькова сестра. Батькова сестра, о-го-го! Пішла здорово вверх. Вона була директором ДОПРу в Києві чи ДУПРу в Києві. Директор в'язниці! Де сиділи, звичайно, ці люди, що не заплатили податку абощо.

Пит.: То скільки землі Ваш батько обробляв?

¹ Боженко Василь (1871 (1867, 1869) – 1919) – командир червоногвардійських загонів на Київщині в листопаді 1917 та в січні 1918 рр., з осені 1918 р. – командир сформованого в РСФРР Таращанського полку, який, зокрема, в ході військової операції проти військ Директорії УНР 5 лютого захопив Київ.

² Богун Іван – кальницький полковник, один із видатних військових діячів національної революції 1648–1676 рр.

Від.: Він мав п'ятеро десятин. Це якихсь п'ятеро гектарів, а по чотири морги, три, чотири акри, то яких 20 акрів землі, всього. По одній десятині на одну особу – розділили всю землю. Чи ти багатий, чи ти бідний, одна десятина на кожну особу. Як ти маєш п'ятеро осіб в родині – ти маєш п'ятеро десятин, як ти маєш семеро – маєш семеро десятин. А моєї мами сестра мала семеро душ, то вона мала семеро десятин, а батько мав п'ятеро десятин, і він обробляв оціх 12 десятин кожний рік.

Пит.: А скільки це років було?

Від.: Від 22-го року по 29-го року, шість років. Тільки було – шість років робив. То він мав і хату добру, він мав і хліб від хліба до хліба, мав і чоботи, а та сестра моєї мами не мала нічого, і хліба не хватало до нового.

Пит.: А чи, так в загальному, при непові можна було жити?

Від.: Якби неп по сьогоднішній день, то наша Україна ціла на весь світ, у кожного була енергія робити. Кожний робив якнайліпше на землі. А земля на Україні – ви знаєте яка. Цілий аршин, той *yard*, це – метер – товщини *topsail*, це гарної, чорної землі. Туди, що не кинь – то все родить, тільки треба працю прикласти. Родить уж то є, як кажуть по-американському *bread basket*, значить – кошик хліба для всього Радянського Союзу. Як на Україні урожаю немає, то Радянський Союз мусить купляти в Америці зерно. А як колгосп – то в колгоспі ніхто не зацікавлений, бо як ти обробляєш свою землю, то ти стараєшся чим більше зробити так, щоб урожай був такий, щоб тобі повністю вистачило. Бо то твоє. А як ти робиш у колгоспі – то воно вже не твоє. Там роблять так: дощ іде на скошене жито – хай іде, ніхто не дбає – воно погнило. Туча находить, щоб снопи поскладати в купи, щоб його не намочило – то свій дядько таки під дощ складає, робить, щоб спасти його. А в колгоспі – то він махнув рукою, пішов. Дощ помочив, погнило все, й на тому кінець. Так чи йначе він його не достане, то не є його. Оце вам яка різниця між колгоспами і приватною власністю.

Пит.: А чи можете розповісти, як у вас виглядало розкуркулення?

Від.: Розкуркулення, я Вам скажу так. Коли ці всі бідняки забрали владу в свої руки, вони страшено ненавиділи тих багачів, що обробляли їхню землю. Який він багач? Він мав усе, а той не мав нічого, оце все. Він не був мільйонер чи що. От, радянська влада складалася з цих бідняків, і треба було робочої сили на Донбасі. Так що вони робили? Вони наклали податки, *tax-у*. А наклали там на цілий двір там 1 тисячу карбованців. Вже ту 1 тисячу карбованців щоб зібрати, то треба так: продати корову (бо він мав дві), продати все збіжжя, що він мав, продати коні чи там волів, що він мав. Зібрав 1 тисячу доларів і віддав цей податок, щоб його не покарали, не вислали десь. Побачили бідняки, що він заплатив це. Ну, що ж, давай йому ще раз таку саму *tax-у*. Ну, такої *tax-и* він вже більше не міг заплатити. І він нічого й не робить. Приходить комісія, заходить, тобі відриває замок від хати, як тебе вдома нема, заходить у хату, сідають і переписують: годинник оце коштує один карбованець, картина два карбованців, лампа там три карбованців, а ліжко там п'ять карбованців, і все списали, списали список, і не хватає заплатити другу 1 тисячу доларів. Описують корову, цю, що осталася, остався ще

кінь, кури, все буквально описують і аж в кінці ставлять: якраз 1 тисяча карбованців. Тоді тобі дають цей аплікаж, що твоє майно вже розпродано, а ти дівайся де хочеш. Де ти дінешся – ідеш на Донбас, бо там потребують вони робочої сили. А там за куркулями, чи за тими, що втікають ізвідтіля, там не шукають. Просто таким штучним способом виганяють усіх на Донбас: «Ідіть та працюйте під землею, бо ви вмієте працювати». А голода, біднота сидить отут в колгоспі, працює. Через те колгосп ніколи нічого не мав і не має. Зрозуміли мене?

Пит.: Так, дуже цікаво. А, думаєте, що люди самі б не пішли на Донбас?

Від.: А як хто не пішов на Донбас, то їх у вагони і на зсилку, на Сибір або на Соловки. А там уже тебе засудять, що ти не виконав свого податку, й за це тебе засудили, чи там ти колись використовував найману працю. Коли мій батько обробляв землю, то ми ж були ще малі діти, а він чужу землю обробляв один сам, у двоє коней, то він же не може орати. То він що, наймає хлопчину, щоб той коні водив. І платить йому дуже добре, але – наймана сила. Як він найману силу, то тільки за те ти дістаєш 10 років тюрми, зсилки. Де? Де потрібно: різати дрова на Сибірі – туди шлють, потрібно там ще щось там робити на Соловках – на Соловках, згинеш, там. І то розсилали. Мій батько згинув на другий рік на Соловках засланий, був засуджений до розстрілу, а потім замінили на 20 років. То він тільки два роки прожив. А моєї дружини батько засланий був на 10 років, а відсидів 19 років на Сибірі.

Пит.: А Вашого батька таки судили?

Від.: Судили за СБУ.

Пит.: А на нього заявили, що куркуль, чи ні?

Від.: Нас же розкуркулювали!

Пит.: А вже розкуркулили!

Від.: Розкуркулили, і тоді поперед батька засудили. А тоді розкуркулили, дали податок один раз, дали податок другий раз, на цей податок. Нас вже розкуркулили. Батька мого забрали й судили за участь в СБУ – Спілка визволення України. Засудили його до розстрілу, але потім замінили розстріл 10 роками, і вислали його на Соловки, Соловецькі острови. Це острів Попов на Білому морі, на півночі, коло Фінляндії. І він там за два роки помер. У міжчасі, як тільки його вислали туди, то зразу ж описали все майно в хаті, навіть і податку не находили. Обірвали замок. Я працював на залізній дорозі в той час, ремонтував залізну дорогу. Мати була в своїх батьків, а замок був на дверях. То вони відірвали замок. І коли я пішов на обід додому, то вже в хаті була комісія і описували все, що в хаті. То я тільки встиг узяти, надіти на себе два костюми, кожух, шапку й чоботи. Це було восени. Завдягтися, щоб я мав у чому хоч бути. Бо я знав, до чого воно це йде. Як тільки заберуть усе, опишуть, то мене арештують і разом із батьком я піду. То я все це описав, але комора була замкнута, теж на замок. І вони питають: «Де ключ від комори?»

Я кажу, що мама має.

– А де мама?

Кажу, пішла до знайомих.

– Як далеко?

– О, десь п'ять хвилин.

– Ну, то біжи, візьми ключ у неї, бо ми вивалимо їм двері.

Ну й посилають одного комсомольця. Знаєте, що таке комсомолец?

Пит.: Аякже.

Від.: Посилають одного комсомольця, щоб я не втік. І ідем. Він каже:

– Де ж твоя мама?

– О, ще трошки пройдем.

І ще трошки, і ще трошки. І десь кілометр ми пройшли. Вже дійшли до кінця села, а тоді він каже:

– Вертайся назад!

– Вертайся, як тобі треба. Я, – кажу, – не буду вертатися.

То він побіг, бігом, щоб заявити, що я втік, а я в ліс пішов, а лісом пішов до свого діда, вийшов і сказав таку штуку, що вже забрали все, відірвали замок, описали все в хаті, так що нема що вже навіть туди повертатися, і пішов я слідуєчого села, до Рокитної. Зайшов туди, а там мій дядько, мамин брат, працював на залізній дорозі, на станції, дежурним станції. І він купив мені квиток за свої гроші, і я звідти поїхав туди до Смілої, бо там не знали, що мене розкуркулили. І влаштувався там працювати, трошки в Черкасах, а потім бачу, що це не далеко я втік – то я заробив трошки грошей і поїхав на Донбас, де вже мене брат чекав. Бо брат був уже поїхав, уже втік на Донбас. І таким чином нас розкуркулили, батька забрали і нас розігнали, і хто де хоч. То ми спаслися – поїхали на Донбас. Якраз підстигла голодівка, то було ще добре, із-за голодівки, в той час для нас. Ми пережили, можна сказати не найгірше, бо найгірше то померли люди, але не дуже з медом, за радянської влади.

Пит.: А де Ви були під час голоду?

Від.: Під час голоду я повернувся таки з Донбасу і повернувся дві станції, якихось з 25 кілометрів, коло того ж села, де нас розкуркулили. Бо там мій другий дядько, брат моєї мами працював на залізній дорозі. І я влаштувався там табельником, вів табель – хто скільки зробив, хто скільки заробив. Влаштувався там, і проробив там я пару років. А тоді НКВД мене там знайшло і забрало, і засудили на 10 років. За що? За те, що я проліз у союз, це в юнію. А як я проліз? У радянській владі, як ти не маєш книжки профспілки, цебто юнійної книжки, то ти не маєш права ніде на праці дістати. Я мусив мати ту книжку. Тому я пішов у юнію і за те, що я пішов у юнію – а я не маю права, бо позбавлений виборчих прав – то за те мені дали 10 років в'язниці. Але дали 72 години, щоб я приготувався іти в в'язницю. Та який то дурень готовився б іти в в'язницю? То я забрався й взяв виїхав на Донбас.

Пит.: Це в якому районі було?

Від.: Це коло Білої Церкви.

Пит.: А бажаєте подати назву села?

Від.: Можу подати. Це працював я в Сухолісі.

Пит.: А це якого району?

Від.: Це Рокитянського району.

Пит.: Так Ви колективізації, як такої, не бачили?

Від.: Бачив я колективізацію. В час колективізації, це було в 29-му, а батька мого арештували в 29-му, то я бачив цю колективізацію. Про колективізацію я можу сказати з початку і до кінця. Нас

учеників, якщо ходять в школу, в своєму селі, послали по хатах, від хати до хати, переписувати весь реманент, сільський реманент: хто має плуга, хто має борону, хто має щепатора, хто має корову, коняку, яка хата, чи має повітку, чи має комору, все, кожного описали з ніг до голови. Для того, щоб вони знали, що ніхто нічого не може сховати. Коли мене дядько питає, для чого це переписую, то я дістав інструкцію, що це хоче голова сільради знати, що ще бракує для села, щоб добре обробляти. Якщо в тебе плуга немає, то тобі на другий рік дадуть плуга нового.

І люди охоче давали те, що вони мали. І ми переписали все те. З цими списками ранньої весни 29-го року пішли всі ці комнезами – комітет незаможних селян. Ішли з хати до хати, і забирають усі плуги, борони й коні в колгосп. В колгосп зігнали все, потім піднявся бунт. Жінки приходять до колгоспу й тягнуть. Та тягне плуга, та тягне коняку свою, та корову. Страшне, що робилося. Але прийшло військо, забрали всіх цих жінок, вигнали, й це все осталося. Тепер вони кажуть так: весь реманент у колгоспі, коні в колгоспі, тепер ви мусите йти до колгоспу, робити і вам будуть рахувати за кожний день «трудодень», ти відробив один день, а в кінці року ти дістанеш зарплату. Оце така колективізація була, примусова.

Пит.: Чи агітатори приїжджали?

Від.: Тепер щодо підготовки до колективізації, я Вам розкажу. У 29-му році моя тітка, батькова сестра, яка запродала свого рідного брата, щоб піти вище, дістала інструктаж із району, щоб зробити КОМУНУ. Яка ж ця комуна була, й для чого ця комуна була, вислухайте дуже уважно. Коло самого села, найліпшу землю відрізали 40 десятин, кусок доброї землі. Щоб далеко не їхати, бо є місця, що треба їхати яких вісім кілометрів, поки дістанешся до свого кусочка землі. А це коло самого села відрізали. Через що 41 гектар чи 41 десятин? Зібрали таких же ж дядьків, як мій батько, добрих, працьовитих, які мають коней, які мають реманент весь, і добре обробляють землю і свою, і що й беруть з половини, от сім осіб. У тих сім осіб було 41 особа родини. То 41 десятину землі відрізали, й сказали: «Це обробляйте цю землю. Робіть, що хочете! Сійте, що хочете! Маєте свого агронома і все, що дістанете, все забирайте, це є ваше. Можете везти на базар і продавати».

Із Швейцарії один амбасадор із Радянського Союзу, в Швейцарії як був, Радянський Союз купив машину до молоття зерна, січкарню, що січку різати й двигуна. І прислав у цю комуни: «Це вам подарок. Обробляйте!»

Ми обробляли, це 22-й рік, обробили землю, все зібрали й поділили копами, на полі – кожному, на кожному особу, це скільки то кіп припадає, і спільними силами звезуть одному в двір, звезуть другому, третьому, і так сім дворів. І тоді дають цю машину і гуртом, одному обмолотили, перевезли цю машину, другому обмолотили, третьому, четвертому, і так усім родинам. Усі в два рази більше заробили на тому куску землі, чи інші селяни кругом того. Для чого це

зроблено? Щоб ця комуна називалася. Щоб показати людям, що як усі будуть у комуні, то всі будуть так добре жити, як ці семеро господарів, що є. Тепер же ж. А де ж ті родини можуть коло села дістати... А других родин, то вже за цими, а третіх родин, то за тими. Значить, все рівно треба їхати аж в кінець за вісім кілометрів до своєї землі, і та земля не буде така гарна, як ця. То це вже було видно, але тільки, хто *smart* (розумний. – *Ред.*) був, то той знав, що це робиться, для чого. А хто думав так – комуна то... Але багато людей не любили, і називали їх – комуністами. Ваших батьків – комуністи? І ненавиділи їх. І просто кричали на їх, як хотіли, звичайно дядьки. Значить, комуністична влада була в той час не дуже то сильна, але хитра. Після того, коли пару років пройшло, вони організували другу таку саму уже комуна, тільки, що вже комуна називалися СОЗ – спільна обробка землі. СОЗ організували. Там вже було здається 12. Також гарні всі. Дали в другому місці землю, щоб таки решті показати, що й ті добре роблять. А потім ще оставили кусок землі, яких 60 десятин, оренда – так називалася. Це запасна земля. Навіть ото як хтось приїхав в село – щоб дати кусок землі, не відрізати в когось. То це брали в оренду. І цей СОЗ обробляв ту землю другу. То вони ще ліпше жили, чим ця комуна. Але, це було тільки що 22-й до 29-го. А в 29-му році зігнали всіх примусово до колгоспу. Бо ніхто не хотів іти. Крім цих сім господарів, що мали оце перше, що моя тітка зорганізувала цю комуна, й той СОЗ якихсь там може 12 господарів було. І більше ніхто не хотів іти! Як там добре не було, а ніхто не хотів іти. Бо вони знали, чим це воно пахне. Як ви не хочете йти, то тоді примусово зробили колективізацію. Не тільки в нашому селі, а по всій Україні.

Пит.: Чи бажаєте подати назву села, де ця комуна була?

Від.: Комуна, це було село Вільшанка. Знаєте? Це одна комуна була, а в тому самому районі, в другому місті була – Насташка. Це також була. Це дві комуні на весь район було. З 11-ти сіл – двоє було таких комун – Вільшанка й Насташка¹.

Пит.: А як вже всіх зганяли – я питав раніше – чи до вас приїжджали з Харкова, чи з області агітатори?

Від.: Як уже всіх зігнали, тоді приїхали – так називалися 25-тисячники. 25 тисяч росіян прислали на всю Україну, майже до кожного колгоспу. І він був агітпропом. Він агітував все, як то гарно жити при радянській владі. Але хто його слухав? Ніхто його не слухав. Так ходив брехун з кутка в куток, ніхто його не хотів навіть слухати, бо всі знали, що він робить. Пощо мені говорити те, чого я не бачу. Те, що я бачу, то мені не треба говорити. Називався він Нізяєв. Хе, того тут не треба.

Пит.: Та чого не треба, це факти!

Від.: Факт є! Але Нізяєв – це ж видно, що вже кацап.

¹ Оскільки мова йде про Рокитянський район, то, ймовірно, «Вільшанка» – це Ольшаниця. Це село, як і Насташка, і нині перебуває у складі Рокитянського району Київської області.

Пит.: То значить – люди їх не прийняли дуже добре.

Від.: Ні, їх взагалі не приймали взагалі, я не можу сказати точно, але були чутки такі, що в деяких місцях їх таки й побили, цих 25-тисячників. Це все кацапи були.

Пит.: Так на них дивилися?

Від.: Так на них дивилися.

Пит.: Чи в вас була міліція близько?

Від.: Була міліція при районі, в селі не було міліції. При районі. Як що-небудь, десь якийсь заколот чи що, то з району прислали міліціонера. А НКВД було на залізній дорозі. Це на станції, то НКВД володіло, а по селах, по районах, то міліція. Але міліція, що шукала за бандитами, за злодіями, а так, щоб щось-небудь робити по партійній лінії, то не треба було ні поліції, ні нічого. То просто приходять до вас, забирають і все.

Пит.: А це, що оповідали про бунт, то це відбувалося в Вільшанках, правда?

Від.: Не тільки в Вільшанці. У Вільшанці і в нас. Через те я сказав, що два села з 11-ти була комуна. То і там, і там. У Насташці навіть було кровопролиття, побили кілька жінок і чоловіків, міліція. А в нас то тільки розігнали й все. Не було жертв.

Пит.: А так, чи далось відчувати владу, скажім, ГПУ чи НКВД аж в селі? Чи заїжджали, чи ні?

Від.: ГПУ не було в нас ні в селі, ні на станції, і нічого їм там було робити. А так у великих містах, як Київ, Біла Церква – то я там не бував, чутки були, але чутки я не можу підтвердити, бо то може бути правда, а може бути неправда. Те, що я бачив, те, що я пережив, то я відкрито кажу, бо це є чиста правда. А те, що я не бачив, я не є живий свідок, то я про те не буду говорити. Про це багато людей буде вам розказувати, але я не є свідок того.

Пит.: Чи були в вас такі, що витримали й не пішли до колгоспу, чи всі пішли?

Від.: Були такі, що витримали й не пішли до колгоспу, то прийшов час, що вони всі пішли на Соловки або на Сибір. То є дві дороги – або в колгосп, або на Сибір. Одну річ ми пропустили. Певно, Ви нічого ніколи не чули про це, і ніхто про це не згадував, але воно має великий політичний трик. Коли ця комуна організувалася, то за пару років – це було десь у 24-му році, із району прийшло розпорядження, що можна дістати в два рази більше землі в Середній Азії, цебто туди коло Ташкенту. Цілина. Пригадуєте – Хрущов зламав цілину? Оце туди. Набирали людей – хто має охоту. Тут ви маєте п'ять гектарів землі, чи п'ятеро десятин, а там будете мати 10 десятин землі, їдьте туди й заселяйте, бо то є пустиня, незаселена. В нас Україна вже переобтяжена населенням, а там є пусто. То посилали туди комсомольців переважно. Комсомольці, по їхній лінії, вони мають інструктаж: чого ти їдеш туди, що ти побачиш там, але кажи те, що ми тобі скажемо.

Щоб захопити людей, групу добрих господарів, добрих робітників вислали туди. І робити там, саме в колгоспі, чи приватно мати

землю, інакше нема. Значить, яка їх ціль голівна була? Щоб українців з України витягнути й послати до Ташкенту, в Середню Азію, а сюди, на це місце кого пришлють? Догадайтеся самі! Я вже не хочу казати. Ну, послали ходаків таких. З ходаків один був мій двоюрідний брат, старший від мене років на п'ять, на шість. Він поїхав туди. Ну то як родич мій, він повернувся назад. Яку там йому інструкцію сказали, то він навіть не хотів згадувати. Але він відкрив усім чисту правду. Він був не дурний. Каже: «Там земля є, правда. І велика трава там росте. Дощі проходять нормально».

Він майже півроку там побув, щоб узнати це все. Але, каже, під землею, якихсь-небудь вершків.

А вершок, то є яких півтора інча, вершків три, чотири – пісок.

Якщо ти, каже, зореш це, зрушиш верх, то той пісок вийде наверх, і посуха висушить його, а вітри великі, бо це пустиня – знесе все, і останеться пісок. І тоді на піску, що ти зможеш зробити?

То так, як в Ізраїлі, було де. То ніхто із нас там і не записався, ніхто туди й не поїхав. Аж Хрущов прийшов до влади, то він примусово послав туди великі трактори, зорав там цю цілину й хотів там посіяти щось, чи посадити щось, я не знаю. То вітер забрав усе, зніс і не осталося там нічого. Аж цей доказав, що туди заселяти людей не можна. Але був це трюк не для того, щоб заселити там землю. Це був для того, щоб вибрати робочу силу, гарну, послати десь, а сюди прислати когось. Зрозуміли?

Пит.: Це ще в 24-му році?

Від.: Це ще в 24-му році. Але цей трюк не пройшов – ніхто не виїхав.

Пит.: То виглядає, що це без перерви трики всякі.

Від.: Вони є і були, але всього ж ти не можеш бути свідком усього. Але те, що я знаю, то я просто відкрито кажу, бо це є правда. І ніхто не може мені сказати, що я щось-небудь скривдив чи перебільшив.

Пит.: А яка в вас була школа?

Від.: У нас в селі було чотири кляси. Чотири кляси всі втрюх. В час революції то брат не міг піти в школу, бо були закриті школи. То ж війна була, то революція, то все. Сестра була в такому році, якраз що то брат пізніше на рік, сестра якраз в тому році, а я пішов, шість років мені було, ще не доріс один рік до шкільного віку й пішов до школи. Так що ми всі три разом ходили в чотири кляси. А потім, як закінчили чотири кляси, то сестра лишилася вдома, а ми з братом пішли в семирічку в Рокитну.

Пит.: І там училися. У Вас учителі добрі були?

Від.: Учителі були, я Вам скажу, чисті настоящі українці, патріоти; ні одного вчителя я не пригадую такого, щоб був комуніст. Усі були українці – патріоти. І знали вони дуже добре – відкіля воно й куди воно йде.

Пит.: Так що селяни вчителів любили?

Від.: У нас учитель і священник – то дві особи були, що всі шанували. Всі, без винятку.

Пит.: А як довго в вас існувала церква?

Від.: Церква наша існувала до колективізації. Бо навіть під час колективізації, вночі, за наказом сільської ради, прийшли комсомольці, зруйнували все всередині в церкві, звалили іконостас, зняли панікадило й загрузили зерно, забили зерно, зробили склад із церкви.

Пит.: Це, щоб ніхто не бачив?

Від.: Це, щоб ніхто не говорив. Бо люди побачили, але вночі піди, скажи щось-небудь! Хтось тебе стукне по голові, ти не знаєш і хто. І свідка нема. І це не тільки в нас: по всій Україні те саме було. Одного дня це в нас трапилося, а потім я поїхав до брата – брат був на Донбасі в цей час – то там це саме зробили.

Пит.: А з священником що зробили?

Від.: Священника я так і не знаю. Не можу сказати точно, але я знаю, що він зник десь. Він не поїхав сам десь, на Донбас чи що. Його повезли.

Пит.: Чи в вас правила по-українському, чи по-слов'янському?

Від.: По-слов'янському, по-слов'янському. В нас Українська православна церква почана після революції, як уже українці – знаєте, 17-й, 18-й, 19-й роки, – рахували, що Україна самостійна. То тоді правила вже по-українському. А до того – по-слов'янському.

Пит.: А священник у вас – українець?

Від.: Українці всі були. У нас було кілька священників – Романов, він там мав російське прізвище, але він був *really* українець і щирий українець.

Пит.: То такі патріоти, а не такі, що за царем тужили?

Від.: Ні, ні! Патріоти-українці. За царем ніхто не тужив.

Пит.: Чи в селі були такі люди, що з переконання безбожники, атеїсти, вороги церкви?

Від.: Були, були. І то все комсомольці. Агітація велика проти релігії була. В кожному селі були й комсомольці. Була комсомольська група, була партійна група. І ці мали кожний тижень збори собі. Вони діставали інструктаж: що робити, де робити, як робити. То все було полягало на те, щоб проти релігії. Найбільше боролися проти релігії. Бо це дуже тяжко боротися з людьми, які вічно вірили в Бога, а тут їм кажуть: не вір у Бога!

Ну! Як це можна зробити? Скільки ти йому не промивай мозги, а він таки вірить у Бога.

Від.: Між комуністами й комсомольцями був вік.

Пит.: Ні, я кажу, не між ними, а селянами. Чи мали щось до діла з тим?

Від.: Не мали нічого до діла, але стикалися. Один некомуніст прийде до того, каже: «Ти ж комуніст» – задер хвіст, та й пішов. Хе, хе. Комуністів не дуже любили, не дуже любили, і не боялися їх. Аж почали боятися після 30-х років. Після колективізації – тоді вже треба було боятися їх. Тільки чуть-чуть щось скажеш проти комуністичної влади – вже тебе нема.

Пит.: А до того люди говорили?

Від.: А до того люди відкрито говорили.

Пит.: Які обставини – це вже інша тема, але які обставини були на Донбасі, як Ви перший раз туди поїхали?

Від.: Обставини на Донбасі були такі. Коли ти жив на Україні – це в час голодівки, і перед голодівкою – коли ти жив на Україні, коли ти службовець, то ти діставав 200 грам, як можна зрозуміти, що таке 200 грам хліба на день. Мав карточки, але та карточка – тільки хліб ти діставав. Коли ніколи не дістанеш цукор або кусок м'яса чи масла, а то в більшості тільки карточка для хліба. На Донбасі давали одне кіло хліба денно, тільки тому, хто під землею робить. А хто зверху робить – то 400 грам. Я, наприклад, працював увесь час в шахтах, у канцеляріях – то рахівником, то табельником, то бухгалтером, то це, то кидали з одного місця в друге. То я діставав 400 грам. Але я діставав 150 карбованців місячно так, що на базарі я за все куплю кіло хліба, кожний день. Бо той, що робить у шахті, то він не діставав 150 карбованців на місяць. Він діставав може якихсь небудь 80, 90 карбованців, то йому грошей не хватає. То він мусив кусок хліба продати. А мені не хватало хліба, то я купляв хліб у нього. Один раз випадок такий був. Один продає хліб. Я прийшов на свій кут.

– Маєш хліб?

– Так, маю!

Повертається – комсомолец, який мене розкуркулював.

Кажу: «Чого ти сюди приїхав?»

Він каже: «За “длинным рублём”».

Я кажу:

– Ти продаєш хліб?

– Так.

– А я, – кажу, – купляю.

– А чого ти купляєш?

– Бо я роблю в канцелярії, а ти комсомолец!

Пит.: Це той самий, що в хаті був.

Від.: Той самий, що в хаті був, як я прийшов. Замок відірваний, і він сидить, переписує, що в мене, оцінює картини, та годиники та все те.

Пит.: То він не міг Вам пакості зробити?

Від.: Він не міг там пакості зробити, бо на Донбасі за куркулями не шукали. Їх тягнули на Донбас, щоб робили. Але не всі куркулі пішли під землю. Я, наприклад, куркуль, але я працював увесь час наверху.

Пит.: А щось Вам той Донбас не дуже сподобався, що все хотіли додому.

Від.: Мене тягнуло на Україну чому? Донбас є Донбасом. Теж Україна, але центр України, природа, багатство природи є тут, і тут моя повинна! Це Смілянщина, Білоцерківщина, Корсівщина, Богуславщинна. Це все – наше, найближче, найрідніше, найгарніше. А там що? Пустиня, вугілля і степ широкий, та й все. То може для козаків степового характеру там ліпше подобається, а мені тут, так що мене таягнуло увесь час сюди.

Пит.: Чи можна тепер перейти до теми голоду, як це виглядало?

Від.: Тема голоду, я зараз Вам скажу. Це почалося в 32-му році, восени. У 33-му році, це після колективізації загальної ще люди мали собі на городах, коло хати трошки посіяв жита там чи ячміню, чи проса, чи що. То все таки мали кусок хліба, що можна було перезимувати. Прийшов наказ із району – на село наклали скільки-то тон зерна. Ти мусиш знайти! Де ти знайдеш – то справа моя не твоя. Але мусиш дати скільки-то тон зерна. Ну, ці всі комнезами, комсомольці й партійці зорганізували такі «комітети по викачці хліба». Викачувати, це знаєте що – качати воду з *well* або олію качати – силою тягни з землі, чи воно там є чи не є. Так само це – по викачці хліба, зерна. Ну, й пішли. Багато дядьків таких є, що мішок зерна, викопав яму за хатою і поставив. Знав, що прийдуть забирати, бо вже по тих інших кутках забирають. І закопав. Так ходили ці комнезами з довгими такими дротами й шукали, де м'яка земля – значить, там щось закопане. І находили навіть закопаний хліб, і забирали ВСЕ. В коморах очистили все, забрали все. Для чого? Треба було зробити штучну голодівку. А ви знаєте, чи птаха ви візьмете, чи звіря. Чим ви його можете навчити стати, або на цирку десь щось робити те, що ти хочеш? Тільки голодом. Так само вони пристосували голодом приучити людей, щоб вони пішли працювати до колгоспу. Бо багато людей не хотіло іти до колгоспу, навіть у 34-му році, чи в 32-му році. От. Знач, примусово заставити – забрати весь хліб, а потім зробити спільну кухню. І як ти йдеш до колгоспу робити, то ти на кухні достанеш обід, сніданок і вечерю. А як ти не йдеш – то ти не маєш, бо в тебе забрали все. Але деякі партійці трошки перегнули закон. Хотіли зробити ще ліпше, як можна зробити. І забрали буквально все. А щоб дати на ту кухню, що обіцяли, то Москва не дала. Не дозволила. Сказала, що ви ще маєте хліб! Ви ж писали в рапорті, що находили закопаний хліб поза хатами, із цими дротами. То ви ще маєте. Ще ви виживете.

І не дали. А повні магазини хлібу, повні магазини зерна скрізь на станціях стояло. Для відправки до Москви. І ходила поліція кругом чи міліція, охороняла ці склади, але людям хліба не давали. Тоді люди почали мерти з голоду – спершу пухли, а потім падали, як мухи. Тоді Москва дала розпорядження – в великих містах, не в селах, а в великих містах – відкрити комерційний хліб. Цебто – хлібина, один кілограм хлібини, 2 фунти, один кілограм хліба, але не більше, тільки один кілограм. То поробилися черги. Коло кожного магазину черга по кілометру, по півтора кілометру черги за тим хлібом. І то так: карбованець дав і не взяв хлібину, через пару годин взяв хлібину, й вже хліба нема. А черга стоїть. Цілий день, цілу ніч, на другий день чекає, поки дійде його черга, щоб купити хліб. Він стояв два, три дні в черзі, і з голоду впав і вмер. Я на свої очі бачив це в Києві. У Білій Церкві це було також. Київ і Біла Церква мала ці магазини, а в селах не було. Таким чином вони штучно створили цю

голодівку, для того, щоб примусити людей іти до колгоспу, але так перегнули цей закон, так піддобрилися до Москви, наші ж комуністи, наші українці-комуністи, що люди почали падати, як мухи з голоду. На свої очі, власні – я в той час працював там в Сухолісах. Ідучи – бо мені дали квартиру між Сухолісами і Рокитною – а на середині був такий пост. Мені дали квартиру там, щоб я там жив. То моя мама ходила вночі на колгоспні поля і викопувала ту картоплю, що посадили. Викопувала з землі й з того суп варила, і таким чином вона вижила. Ідучи з того *post office*-у шість кілометрів на працю рано, то по дорозі, на залізній дорозі я мав якихсь два, три трупи кожний день. Ішов переступав, у мене відібрали всяку совість, всяку душу, всі почуття відобрали. Я іду, через ті трупи переступаю – мені абсолютно, так як через дерево. Голод зробить з людини – вже хтось обрізав м'ясо, поварив і з'їв. Я бачив в одному місці, в посадці, я бачив ці кістки. Щоб люди людей їли. На базарі в Києві – я цього не бачив, але казали – що купиш пиріжки на базарі, починаєш їсти – кусок пальця находиш у пиріжку. Значить – з людей. У нашому селі – я цього не бачив, але це чиста правда, бо все село знає – один чоловік зарізав двоє дітей своїх, поїв, забив жінку й повісився сам. Такі штуки бували. І все це було створено штучно. Моя мама мала побряклі ноги – вже пухли. Але мені було щастя, бо я виграв, бо я пішов на другу працю до програба, де давали трошки більше їжі, і таким чином я спасся. А то був би й я здох, помер і мама моя була б моя померла, з голоду. А так мене тільки те спасло, що пішов до програба працювати.

Пит.: А як другі спасалися?

Від.: Другі, що працював на тяжких працях, то діставали по 800 грам хліба на день. Ті ще спасалися. А ті, що не мали праці, або на легких працях робили, то 200 грам діставали, то вони й кору їли й очерет витягали з корінням у болоті – такий корінь, то сушили та й їли. Все їли, й жаби – ну жаби, це є делікатес у Франції, але в нас то не був – щурів їли, їжаків їли, все, що тільки можна було – їли і спасалися. У нас недалеко від цього села Вільшанки, десь на південь це там, де Тарас Шевченко родився, коло Кирилівки, було село Медвідь. Від залізної дороги далеко й від великих міст. Богуслав в одну сторону був дуже далеко, Тараща в другу, а воно посередині. Це – Богуслав, Тараща й Миронівка. Це три великих міст, дуже далеко від нього, якихсь кілометрів 20, не було жодної сполуки, ці комуністи кожний ранок з хат вибирали ці трупи й закопували. А потім перестали закопувати – просто звозили на цвинтар. Не осталося ні одного чоловіка. То хтось ідучи з другого села, як побачив це, то зробив з дошок хреста великого, насеред того села. Все вимерло – ні собаки, ні kota, ні людини, нічо нема, тільки один хрест. Це село Медвідь Богуславського району¹.

Пит.: А як люди в цей час говорили – чи в Росії був голод, чи ні? Так як тоді було відомо.

¹ Ідеться про село Медвин Богуславського району, нині Київської області.

Від.: А, тоді як було відомо, хто мав можливість, їздив в Москву по хліб. Купляти в Москві хліб український. То як Ви думаєте, як він повернувся назад із Москви, привіз дві буханки хліба, то що Ви думаєте, що він сусідам не сказав, що то український хліб він привіз з Москви? Та ж усі знали! Хто то робить і що, й для чого. Бо ніхто не хоче до колгоспу йти робити. То тим голодом примусили людей йти до колгоспу. Бо там суп давали, на початку. А потім і суп відмовили, бо Москва не дала.

Пит.: Чи селяни старалися до українських міст якомсь дібратися, щоб свої речі міняти, чи просити?

Від.: Що ж ви можете виміняти, як ніхто нічого не має? Ви візьміть свої речі добрі – кожух чи що – бо тож дядьки мали добрі кожухи. За доброго життя, то він собі купив доброго кожуха. Ну, підете ви в село міняти, а в селі ніхто не має хліба. То він вам кусочок хліба отакий не дасть за той кожух, бо його нема. Ви ж не можете піти через Збруч виміняти, чи до Румунії, чи десь в Польщу, чи куди там, тільки в своїй місцевості. А в своїй місцевості ніхто нічого не має, забрали буквально все. За винятком росіян. У Росію як ти підеш, то ти в селі там нічого не найдеш, бо ніхто тобі там нічого не дасть. А в місті ти можеш купити кусок хліба за гроші.

Пит.: А Ви були в Києві під час голоду також?

Від.: Ні, я був тільки коло Києва. Під час голоду я був так – Донбас, з Донбасу переїхав у Сухоліси¹, і в Сухолісах я оце власне пережив цю голодівку.

Пит.: А коли це Ви бачили ці черги в Києві?

Від.: А коли я їздив по хліб у Київ, як відкрили ці магазини «комерческые», що по кіло хліба давали, то я їздив у Київ сам по хліб. От і стояв у черзі й бачив ці трупи. То я ще був такий більш-менш, бо все-таки я діставав більший тих пару днів у черзі. А ті люди, які прийшли, вже зовсім тільки шкіра та кістки й стали за тим хлібом. Навіть були випадки, що дістав кусок хліба, відійшов і з'їв той кусок хліба й помер. Бо як висохли вже в нього вже всі кишки, як він почав хватати той хліб, це ж ціла хліба буханка, кіло хліба, такі як оце бруски такі були, так він його упхнув скоренько, то йому полопалися кишки, й він помер.

Пит.: З того, що Ви самі бачили, то хто вийшов і хто згинув – старші чи молодші?

Від.: Починаючи від найменшого дитятка, і кінчаючи старою жінкою, я Вам тільки скажу одну річ: що більше вижили жінки чомусь, чоловіки більше гинули. А вік значення не мав. Хто міг якомсь викрутитися, викручувався. Так само, як, наприклад, тепер в Америці: хто хоче робити – в любий час ви працю знайдете – де ви хочете й вмієте робити. А хто не хоче – то він не вміє. Хто не хоче робити, то той без праці тепер сидить. Так само й там. Хто чуть-чуть мав охоту до праці, то той собі міг заробити, чи на кусок хліба, чи навіть піти самому в ліс, покопатися, десь чи кори надерти чи

¹ Село Сухоліси тепер – Білоцерківського району Київської області.

що, чи зварити, чи з'їсти. А є люди, які склали руки та й чекали смерті. Так що більшість умирили ті, що віддавали землю в аренду другим, значить комнезам, комітет незаможних селян. То ті більше вмирили, чим куркулі. А один побачив мене на Донбасі, каже, ну, каже, куркуль ніколи не згине!

Пит.: Чи люди в той час думали, що голод пов'язаний виключно з...

Від.: З примусовою працею на колгоспах. Всі знали.

Пит.: А чи думали про національний аспект цього, чи ні?

Від.: Я Вам скажу. Коли чоловік голодний, він втратив всі чуття. Не тільки національні, гуманітарні чуття. Ти йдеш, переступаєш через труп і абсолютно в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає. То що Ви хочете про національне тоді говорити? Як він втратив, він голодний! В його тільки одне: як зробити, щоб щось-небудь із'їсти, щоб до завтрішнього дня ще прожити. Про зброю, про повстання... ге-ге! Нема мови. І щоб ти зробив, якби в тебе зброя була? Кого б ти бив? У своєму селі Сталіна вбив би? Який зробив це, а до Москви не доїдеш з рушницею... ге-ге! Поліція? І поліції немає. Нащо та поліція? Тільки для того, щоб підбирати трупи, відвозити десь на цвинтар, це й все.

Пит.: Як довго в вас тривав такий стан?

Від.: Саме критичний момент, це з весни 34-го року, ні, до весни 34-го року. 33-й – до весни 34-го – це був дуже критичний. Весною уже можна було цей комерчеський хліб купити і можна було, і вже люди знали, що треба спасати себе, то можна було щось посіяти чи посадити на землі, щоб уродило. Як тільки почала картопля підростати, кущем, що вже можна було вишкребти такі маленькі картоплинки, то тоді почали люди жити. Прийшли після того помідорчики, огірочки, бо всякий старався, щоб жити. То все це дав коло хати, в кожному кусочку землі. А в місті ще й після того мерли, хто не мав землі коло хати.

Пит.: А як у вас відбувалася пашпортизація?

Від.: Пашпортизація була така. Це було так: був я в Сухолісах у той час, і це було по голодівці, 34-му році, на кінці 34-го року. На селі пашпортів не потрібно було. У містах більше всього. Для чого цей пашпорт фактично був уведений? Для того, щоб контролювати людьми. Де ти можеш піти, а де ти не можеш піти. Паспорт тобі дадуть. Але як підеш приписатися, то тобі скажуть, що немає квартири, або немає місця, а чи ти маєш працю? Пхають усе туди з пашпортом іти, де тебе потребують. А там, де ти хочеш, там тобі немає місця. На залізній дорозі в нас пашпорти увели також – а я весь час працював на залізній дорозі – я сам виписував пашпорти, був, е-хе, як кажуть «ворог народа», як вони так називали, але я сам ходив до сільської управи в Сухолісах, брав документи на ту особу, яка хоче працювати на залізній дорозі, ходив до НКВД, виписував пашпорти сам, своєю власною рукою – мені давали бланк. Вони тільки перевіряли, ставили печатку й підписували, і давав тому чоловікові. І цей

чоловік працював тут на залізній дорозі. Як він захотів поїхати на друге село чи на другу станцію працювати, то ти мусиш піти туди, а там скажуть: в мене праці немає.

Значить, не припишуть. І ти мусиш вертатися і робити. Значить, пашпорт введений був для того, щоб примусити людину жити й робити там, де влада хоче, не там, де ти хочеш. І до цього часу багато людей є.

Пит.: Було таке, що Ви допомогли розкуркуленому чи другому дістати пашпорт? Чи цього неможливо було?

Від.: Це було можливо й робили це.

Пит.: Чи Ви жили в страху, що хтось може на Вас донести, чи Ви цього не боялися?

Від.: В кожний Божий день і в кожную секунду. Я дивився на всі боки, чи не йде якийсь енкаведист і не дивиться не раз за мною. Часом погиркаєшся з жінкою, своєю власною жінкою, і кинеш, і підеш з хати для спокою. Ідеш до хати, то ти не знаєш, бо я в хаті мав телефон, я був службовець, то завжди телефон був. То я не знав, чи не чекає мене НКВД в хаті. Можливо, що жінка... Була ситуація така, що брат брата боявся, син батька, батько сина боявся. Бо це з жінкою, то так – часом розсердиться, піде, з опалу може щось-небудь сказати; а що брат брата продавав, то тільки для того так, як моя тітка видала мого батька – щоб видвинути себе – тобто, як ви хочете бути вищий від когось, так ви мусите стати йому на голову. Так само й це. Як ти хочеш мати якусь привілею від комуністичної партії, мусиш мати якесь довір'я. Яке довір'я? Як ти продасиш свого найріднішого чи батька, чи брата, то то вже ти дістав довір'я від комуністичної влади.

Пит.: А хто це на Вас нарешті доніс, що в 34-му році мусили виїхати?

Від.: Був я в Сухолісах. Працював табельником на залізній дорозі. В той час через Сухоліси переїжджав бувший голова колгоспу нашого села. І він побачив мене, а я мав уніформу же ж залізнодорожного, побачив мене на пероні, що я стояв. І скочив з потяга і прийшов і запитав. Каже: «А хто то стоїть?»

Той каже: «Гончаренко, Олександр».

– А що він тут робить?

– О, він працює на залізній дорозі.

– Де саме? У кого працює? – ще запитав. І сів і поїхав до Фастова, в НКВД і заявив.

На другий день НКВД прийшло до мене і забрало і на Соловки. Ткаліч називається. Бувший голова колгоспу, а тоді, коли він мене продав, то він був голова райвиконкому, уже, комуніст добрий.

Пит.: А що можете сказати про участь неукраїнців і приїжджих у партії, поліції в уряді? Так на місці. Говорили вже про тих 25-тисячників. Чи були ще якісь?

Від.: Ні, в районі, що було там – я не знаю. З району діставали тільки директиви: що ти маєш праці, і як ти маєш працювати. Ті директиви діставав або голова сільради, або голова колгоспу. Що вони там мали, то я не знаю. Але діставали всі директиви тому, що як щось не підторкнеться: «Що ти, мов, робиш? Чого ти до мене чипляєш?»

«Я маю директив із району, щоб я це робив».

Це його відповідь була.

Значить, директиви ці були, з району, що він робив. Наприклад так: дають тобі м'ясо, м'ясову поставку – ти мусиш здати вісім пудів м'яса в рік. То ти відніс телицю до бойні і здав це. Бо на тебе наклали, що ти маєш здати. То телиця буде коштувала, вісім пудів м'яса з телиці. Потім приходиться друге: ще чотири! То приходиш до нього і кажеш: «Слухай, я тільки що здав вісім пудів м'яса, на м'ясозаготівку, згідно вашому розпорядженню. Чому я маю дати ще?»

– Це директива з району. Я маю виконати цю директиву.

Значить, директиви ці були з району. А в районі то були й росіяни, й партійці-українці. Хто там давав, то я не знаю.

Пит.: А така людина, як Ви, що службовець, хоч молоді, але вже трохи світу бачили.

Від.: Я цікавився тільки одним – вижити й сховатися. Оце мене цікавило. В мене національного чуття такого не було, аж поки не прийшла Друга війна. В мене національного чуття не було глибокого такого. Козацьке – в житті осталося і в традиції, все я любив. Але, щоб було таке, щоб боротися, так як тепер, наприклад, що бий, рубай! Ми їдемо в гості, як то співається, «різати, палити, братів визволяти», то в мене цього не було. Ну, людина в такому стані, що за своє життя мусить дивитися тільки як його сховатися, щоб тебе не арештували, не вислали, не пустили там, де батько згинув.

Пит.: По-моєму, це їх політика, щоб довести людей до такого стану.

Від.: За 300 років вони зробили своє. То нема дива. Я не ховаюся з тим, що я мовчав.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не думаю. Я сказав усе те, що Вас цікавило.

Пит.: Я б хотів ще одне в Вас запитати: чи Ви й родичі ще вдома так цікавилися бандурою, чи це вже на еміграції?

Від.: Ні, з бандурою ми мали зв'язок з 22-го року. А коли українці по революції відчували, чи були заскочені, чи обдурені, що вже Україна вільна, то в той час тільки бандуристи вийшли з-під землі (бо вони весь час були за царської Росії заборонені), вийшли із-під землі і почали проповідувати про козацьке життя, розбуджувати національне життя, національне почуття в молодих дітей. Ходив бандурист по школах, грав переважно «Морозенка», якусь жартівливу пісню, і зайшов, це ж у Ольшаниці було, в 22-му році – зайшов він до нашої кляси, в школу, і заграв пару пісень і розповідав, що є це за інструмент – бандура, і звідкіля він узявся, як давно він існує, і як він був розвагою козацьких таборів, у минулому. Нас зацікавила бандура, бо гарний, приємний голос, тембр бандури. І ми прийшли додому і зразу давай собі робити бандури. Не таку, безумовно, як тепер, а просто взяли одну балку так соснову, так як от *you have knife, cut it it and cut it with you knife* (у вас є ніж, і треба вирізати це своїм ножем. – *Ред.*), і поробили там кілки дерев'яні, щоб струни натягнути, кули гвоздики, цвяшки, щоб зачепити струну, настроїли під гаму –

до, ре, мі, фа, со, ля – і почали грати. Навчилися там деякі пісеньки. Батько наш був столяр дуже добрий. І попросили батька, щоб він зробив нам настоящу бандуру. І він зробив бандуру одну, а потім другу. І ми зацікавилися в цьому, в цій справі, і мали бандури зі собою. Під час виїзду сюди на еміграцію, то ми бандури лишили там. При розкуркуленні одну бандуру викинули, записали п'ять карбованців. Хе! А потім коли приїхали сюди, то як американці зайняли цю територію, то в першу чергу ми пішли на *lumberyard* (склад деревини. – *Ред.*) і дістали дерево, і почали робити бандури. Перші бандури ми робили в Ульмі, тоді бандури почали грати там, а потім Капеля бандуристів почула, в пресі було оголошено, що ми там грали, співали. Прислали Черненка до нас, адміністратора, забрали нас до Інгольштату, і таким чином ми з'єдналися з Капелю бандуристів.

Пит.: А що Вам відомо про переслідування бандуристів?

Від.: А це, я думаю, в літературі ви більше всього написано.

Пит.: Ну так, але чи Ви особисто щось такого знаєте, окремі випадки?

Від.: Окремих випадків я таких не знаю. Знаю тільки, що бандуру багато людей любили на Україні, але ніхто їх не виробляв. Як ти хочеш грати, ти мусиш сам собі зробити бандуру. Ні фабрику, ні заводів, ні кустарного виробництва не було. І в продажі їх не було. Якщо ти хотів мати бандуру, мусиш сам собі зробити. А хто ж може? Не всякий може зробити бандуру. Через те їх мало було. А крім того – це з літератури я знаю – не свідок я того, що царська Росія забороняла бандури. Тому, що вона розбуджувала національне почуття українців і висвітлювала героїчну боротьбу наших предків – козаків проти росіян. Це пізнав я з літератури, але свідком не єсьм.

Пит.: Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Так, під час руйнування церков на Україні – я думаю, що це в 1929 році було, згідно розпорядження чи з сільської управи, актив зібрався і вночі відчинили, відбили замок в церкві, й почали руйнувати церкву, так я раніше, здається, вже про це говорив. Зруйнували іконостас, зняли панікадило і... був такий активіст один – Канарський. І він надягнув на себе ризи і взяв панікадило, і пішов сміятися по церкві й топтати всі ікони. Не знаю, чи з Божої волі, чи з якоїсь організації, чи хто, на ранок його знайшли, якогось півкілометра від церкви, в рівчаку забитого. Хто його забив – ніхто не знає. І так ця справа була закрита. Другий, що в нашому селі був, це був секретар сільської управи, який завше перебільшував у посвідках для таких, як заможних селян. Як хтось запитає його: дай мені посвідку, щоб дістати чи паспорт, чи в той час ще паспортів не було, але щоб виказка була, якось десь хоче виїхати чи що. Так обов'язково у тій посвідці – то так називалася довідка – він щось напише таке, що тоді страшно показати між люди. Або «дуже заможний», або «куркуль», або «підтримувач куркулів», щось таке так мусе вкинути. Також, ідучи вночі додому з сільської управи, знайшли

його на дорозі забитого. Хто забив – також невідомо. Оце все, що в нашому селі було.

Пит.: Дякую. А вже після, після колективізації, після голоду, то таких випадків було?

Від.: Це вже було після колективізації.

Пит.: А вже після голоду?

Від.: А після голоду, уже я не знаю, бо я вже там не був. Я вже хитався то на Донбас, то на Київщину, так сюди-туди, так що вже двома там я не був. Що там робилося – то я не знаю.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю ЛН46

Анонімна оповідачка, народилася 1923 р. у Дніпропетровській області у селянській сім'ї. Втратила дідуся до голоду й кількох братів і сестер під час голоду; дає живі, зворушливі свідчення про поневір'яння її родини, визнаної куркульською. [...] Батька вислали до Сибіру, а родину вигнали з хати. Один сусід, із бідніших, пустив їх до себе переночувати, а за кілька днів подався до своїх родичів, залишивши цю родину у своїй хаті. В хаті, звідки їх вигнали, ніхто не жив, бо люди пустили солому з даху на розпал. Родина перебралася до порожньої хати, що належала висланим людям. Мати ходила на роботу в радгосп, залишала дітей і поверталася з хлібом, який змогла заробити. Інші люди давали їм трохи їсти, але стежили, щоб це не побачили «активісти». Оповідачка згадає випадок, коли хтось із дітей приніс буряк і картоплю й вони зварили борщ, а активіст прийшов та й забрав. Після того активісти ходили майже щодня, виглядали, що є в дітей, і казали: «Чим ви живитеся, що ви ще досі живі?». Коли діти варили суп, то мусили пильнувати, щоб не прийшли активісти і не забрали. Одного разу вони спекли трохи хліба, а активісти забрали його. Діти ходили до школи перед голодом, але під час голоду сільську школу закрили. Діти вирішили поїхати з села, врешті-решт опинилися на Північному Кавказі, де жили більш-менш нормально.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 23-му році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В Дніпропетровській області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: О, вони були селянами – господаркою.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Ні. Скільки землі, я не пам'ятаю. Знаю, що були поля, були пашні, кавуни, дині були такі-о, щось. Але скільки того всього було, не пригадую.

Пит.: А так, то в дитинстві як Вам жилося? Тобто, до колективізації?

Від.: До колективізації то нормальне життя було. То людина жила собі нормально. Ну, я ще тоді мала була. Знаю, що все було добре.

Пит.: Ну, певно, що не були обставини – щоб про такі речі говорити. Але, яке було наставлення Ваших батьків до радянської влади? Скажім – в 20-х роках, як Ви були ще зовсім маленькі?

Від.: Про наставлення то я навіть не можу говорити, бо я ще тоді дитина – бігала й тим не цікавилася. Але я знаю, що батько не хотів іти до колгоспу, як почали ці колгоспи організовувати. А тоді почали накладати на нас ті податки. Ну, худобу відводили, і коней, і корів. А тоді більше й більше накладають. Значить, уже й коров, а вони масла накладають, і вони сир, і молоко – а вже

нема з чого! Ну, а тоді почали розкуркулювати. Бо то везли самі, а тоді вже не мали, що везти. То вони приїжджали і забирали що було! Що знайшли: там якесь зерно, що залишилося на посів, чи що – то вони його забрали. Під мітлу підмітали, о! Ну, забрали й коней, і корів – то все позабирали. А пізніше почали закраму витрушувати. Закраму, це значить, де засіки були – де зерно засипали. То під'їжджали тими підводами й нагужали й забирали то все. Забрали те, а тоді почали забирати таке як одержу. Поступово все йшло. Позабирали в нас одержу, таку що із... Ми мали такі комори. В тих коморах у нас, знаєте, в селян були такі кожухи, сіряки, такі попони – така одержу була. Ну, то вони приїхали, та все забрали. І то безкінцево було. То забрали один раз. Тоді на другий раз несподівано. Ніхто нічого не знає – заїжджають на подвір'я. Просто такою бурею, страх наводять. Всі перелякані, всі трусяться, і вони в хату заходять. Двері відкриті навстіж, то незалежно, чи то зима, чи то літо, чи що – повідкривають усі двері і як господарі скрізь ходять. А ми всі – стоїмо і трусимосся. Ну, то один раз я пригадую, як вони прийшли вже остатки забирати. То було зимою. То забрали геть все, постягали з тих – такі жертки були, з жерток все постягали! Тоді позабирали вже те, що ми надівали, що надівали в зимі: кожухи там, чи якісь ті свити були, чи щось. То все позабирали. Тоді почали роздягати. То є такі речі, ніби в тому, знаєте, в дитинстві їх навіть – ну, може щось запам'ятати, а щось – ніби так, як в тумані. Але деякі, такі пекучі – то вони залишилися, ті такі, значить, моменти. То я пригадую, як у нас уже все забрали. Тоді прийшли нас з хати виганяти. Це було зимою. Ну, й вони зайшли в хату і кажуть: «Виходьте з хати, хата не ваша! Значить, не виконали тих податків, то забираємо хату».

Нас було семеро дітей, і дідусь, і бабуся, і мама. Батька не було вже, батько вже був десь на Сибірі. Ну, мама каже, та де ж я піду? Семеро дітей, двоє старих – де ж я піду в зимі? Хто ж, каже, таку кагалу пустить?

А вони: «Забирайся! Забирай дітей! Забирайся!»

Ну, то дідусь і бабуся, то вони зразу натягнули на себе там одержу якусь і вийшли. Бо вони знали, що, може, вони просто повикладають. Вийшли й надворі так стояли ще на снігу! А мама каже, нікуди я не вийду, не вийду, не вийду! Бо я, каже, з дітьми, мене ніхто не прийме. Куди ж я? Дозвольте мені перезимувати! До весни, а там уже буде видно. Там уже, може, якусь халупку меншу найду, а ви хату забереете.

Вони: «Забирайся, забирайся!»

І я ніби забула, як то було. Як це тоді? Тоді мама вийшла, чи її винесли.

А вона тоді почала плакати. Ну, як мати почала плакати, то діти в крик і всі кричать! А семеро дітей, то це є пекло! Надворі мати плаче, а ми в хаті. А вона тоді нам кричить: «Діти, не виходьте з хати!»

А знаєте, в ті часи, то в нас не було таких крісел, чи що в хаті, а були попід стінами такі довгі лавки, і вони з стінками були. То ми на лавки посідали, похватали це і тримаємося і кричимо: «Ми не підем нікуди!»

То вони... (Плаче.) Оце так і було! Вони тоді нас брали по одному й за двері! І викидали! І так викидали нас, поки повиклидали нас шестеро! А сьома була найменша, дитина була. І вона якраз була в такій старомодній колиці, що висить з стелі – такий крючок був і тоді її вішали. Вона так низенько висіла. Ми її тоді гойдали, як дитина плаче, чи що – то гойдали. То вона висіла якраз. Воно таке – з дерева зроблено, тоді під сподом канва була – так колицка. Ну, то як вже ми були всі надворі, і дітей вже повиклидали, і дитина кричить в колиці, а ми всі надворі кричимо. І вони викинули нас усіх, двері закрили. А тоді мати кричить: «А дитина, а де ж дитина?»

Дивиться на нас: «А де ж дитина!?»

Тоді один пішов, ну, активіст, зняв ту колицку, виніс надвір, поставив на сніг. А тоді взяв там, де ми в хату заходили – в нас була така ряднинка, чи попонка, чи щось таке – така маленька підстилка, як до хати заходиться, то ноги витирати. Він тоді взяв ту ряднинку (в снігу все) і накрив ту дитину. То я пригадую той момент – він так урізався, що то картина цілий час перед очима. (Плаче.) То оце такий, цей момент. А тоді пригадую: один раз, як прийшли забирати. І забрали в нас усе із хати – всю одежу. А двері були повідкривані. А дідусь наш каже до мами (це ще перед тим, як нас з хати викинули). Каже до мами: «Візьми, надінь кожуха й візьми дитину», – бо дитина в колиці була й почала плакати. А він баче, що вони вже все забирають, думає: «Якщо ти надінеш кожуха і візьмеш дитину, то вони не заберуть».

То мати взяла, наділа кожух і взяла дитину, обгорнула. Вони все повиносили, а тоді до неї кажуть: «Скидай кожух!»

А вона каже, та бійся Бога! В хаті, каже, як не белебні. Дитина мала і ти, каже, з мене кожух знімаєш!

– Скидай кожух!

Вона каже: «Я не скину!»

То він узяв за те-во, за ковнір – потягнув і стягнув з них кожух! А ми осталися в хаті в чому стояли. Так, це що я пригадую! А тоді вже, як все забрали в нас, ну й на снігу. Хто ж нас пусте? Нас ніхто, нас люди бояться пустити, бо як вони нас пустять – то їх викинуть. Тоді там один чоловік, такий бідніший чоловік був. Далі від нас жив, але він дуже часто в нас бував. То він почув, що таке сталося, і він приходе тоді і каже: та ж не будете, каже, на снігу з дітьми ночувати! Ідіть до моєї хати.

І забрав нас.

А в нього хатка маленька була. Там була, ну, одна кухня і там ще якась кімнатка. І нас же ж повно. Ну, то ми зайшли туди і сидючи переспали. То він на другий день вибрався й пішов до якоїсь рідні. Не

знаю куди, яку рідню мав – і він туди перебрався. А ми то в його хаті були ввесь час. Ну, а тоді вже голод почався. Бабуся вскорості померла. Я вже не пригадую – здається під весну, чи щось такого. В 30-му, чи в 31-му році померла. А тоді восени помер дідусь, теж з голоду. А вже в 33-му році, то померла моя сестра з голоду й брат, це молодший. Власне ця дитина, що з колискою виносили на сніг – то вона з голоду померла. А тоді за нею брат був, і він з голоду помер. Ті (мабуть) моменти – вони сидять, власне як, як вони померли! То це ж дуже в пам'яті залишилося. В той час ми вже були в якійсь-то хаті, не пригадую. Вийшли вже з тієї хати, бо в тій хаті, в якій ми жили – почали дах розбирати, солому. Бо не було чим палити, то люди тягнули вночі. Вона була такими кулями з соломи, і вони то тягнули й палили. І в тій хаті вже не можна було жити. То ми тоді перебрався ще в якусь хату. Десь була пуста хата – якихось на Сибір вигнали, чи щось такого, що ми в тій хаті опинилися. Тоді мама пішла працювати в радгосп і в радгоспі працювала, а ми були самі, їсти вже у нас не було нічого. Їсти, то так бувало, що – вже як нас з хати вигнали – то ж ми вийшли так, як стояли, що ми нічого не мали. Отже, ми йшли й що нам люди дадуть (щоб ніхто не бачив із активістів), те ми мали їсти. Ну, то так нишком хтось там або принесе, або ми підем із дітей. Старі ніде не ходили, навіть до хати – тільки діти. Підуть там, принесуть чи муки чи щось такого – то скоренько спекли чи зварили й з'їли. Ну, один був такий випадок, що принесли (чи старша сестра, чи брат – я вже не пригадую, хто приніс) буряки, картопля, отаке, що можна борщ зварити. Ну, й ми зварили борщ. І в нас же не було вже ні посуду, нічого, то люди дали вже нам якийсь казан. Зварили той борщ, і ми ще його не встигли з'їсти – прийшли активісти. І так як ми були, в якій хаті ми не були – до нас майже щодня приходили активісти. І дивилися – що ми маємо в хаті. І часами подивляться – ну, нема ніде, ні крихти! Кажуть: «Чим ви живитеся, що ви ще досі живі?» І як ми той борщ зварили й всі ж чекали, бо ось зварим і зараз з'їмо! А тут активісти прийшли. Прийшли, перекидали там уже, що там не було – то все повідставляли. Що вони шукали, я не знаю. Шукали все, все щось шукали! А тоді один подивився: ах, каже, пахне борщ!

Тоді взяв той борщ, виніс надвір, вилив на полільнике – а той казан забрав! Ну, мами не було тоді. А дідусь сидить та каже, щоб тобі, каже, з середини все вивернуло!

І на тому все закінчилося, отак. А один раз хліб пекли. Теж, так десь принесли ввечері муки, ну й зробили ж там те тісто й посадили пекти хліб. Я вже не пригадую, як то було. Що мама витягла той хліб і каже: «Оце ж з'їмо одну, а це ж хай буде на завтра й на ранок і на вечір».

Активісти прийшли й забрали в нас той хліб. То ми кричали, як не знати що. Нам, нам – ніби хто знав, що нам там забрали, як нам той хліб забрали. І просто – вони нас морили голодом. Не то що, не то

що, значить, вже хліба немає. Людина вмирає, бо нема. А ми ще могли десь дістати. Ще десь якісь люди нам помагали, бо нам багато людей помагало. Були такі, що помагали – так що не боялися помагати. Часом кажуть: ви не приходьте до нас. Не заходьте до нас до хати. А от беріть, ідіть по оцій вулиці. Через вулицю, там, каже, там в куцах, я поставлю, а ви візьміть.

Бо вони боялися активістів. Ну так, так, видно, ми й спаслися тим, що до останку нам – то одні, то другі помагали. А тоді вже, як і дідусь помер, і бабуся померла, й мами немає (десь працює) – ми самі. То ми йшли так до людей, переважно до старших. То старші нас навчали: ідіть от до того просіть, ідіть до того.

Каже, ідіть до того, що в вас забирав, каже, що вас розкуркулював. Ідіть до нього і просіть. Якщо він вам не дає, кажіть до нього: «Дай раді Христа!»

І ми так приходили й казали: «Дай раді Христа! Кусочок хліба!»

То були такі моменти, що жінка є – його немає. То вона побаче нас, то зразу ставе на стіл там що вона має, чи картоплю, чи – ну, що вона має. На стіл покладе й каже: «На столі візьміть. І мене не було, й ви не бачили мене!»

А сама з хати піде. Ну, то ми візьмемо скоро там щось і підем. Ну, ті більші ходили й просили й то там – хто ще мав, давали. А вже які маленькі були вдома, то мало що їм доставалося. І так вони тоді померли з голоду. А хоронили як! Як померла маленька та сестра, то мама приходила або на тиждень раз, або на два тижні раз додому. Ну, то вона померла на початку тижня. То ми її тримали в хаті до кінця тижня. То в хаті була, в другій кімнаті! А щодня їде підвода, знаєте – то в 33-му році. І то в двері стукають, так грюкають аж двері ті тріщать. Питають: «Чи мертві є?»

Ми кажем: «Ні, нема нікого! Всі живі!»

І так ми дитину протримали цілий тиждень у другій кімнаті. Аж тоді мама прийшла й її поховали. Поховали її звичайно – ні труни не було, нічого. То вона її замотала в таку рядинку, й то зимою було. Якраз воно вже навесні було, бо так везли тими санками – то деякі калюжі були, вже вода була. Розцтавав сніг, але санками її везли. То її поховали в тій рядинці – десь там у якусь загальну яму поклали. Казали, що велика яма була на тому, на цвинтарі. І туди деякі привозили в трунах. То вона, каже, попросила їх, щоб той – як ставили труни – то одну труну і другу, каже, труну поставили. А дитину поклали між трунами, а тоді, значить, іще наверху ставили труни. Так, так її поховали. А як брат ховали, то також ми тиждень його ховали. Вікна позакривали, стукають: «Чи всі живі?»

Кажем: «Живі всі!»

То він, здається, три чи чотири дні лежав. То мама прийшла й той, хтось їй сказав у селі, там уже з тих видно, з активістів. Кажуть, іди до сільради, хай труну зроблять для нього, для хлопця. Бо, каже, там роблять десь в колгоспі.

То вона й пішла і каже, що помер такий і такий хлопець, значить, скільки йому років і все. І вони привезли труну. Приїхали й привезли труну. А труна та була закоротка, він був довгий. Ну, вони стали класти, а він же ж не влазить. То вони взяли її задню стінку (там, де ноги), вибили ті во дощечки. То так його поклали в ту труну, а ноги були зверху там. Забрали, повезли. Ну, але поховали в ту яму.

Були всякі випадки. Були такі випадки, що лежали місяцями на вулицях. Десь там в бур'яні, аж поки знайшли та тоді забирали їх. Скинули, скинули на бричку (самі кістки!) і завели так, як знаєте... (Плаче.) Не знаю, як щось... Ото такі, таке було! А тоді, вже, здається, під літо, в 33-му році вже ми пухлі були. Вже в нас ноги поналивалися такі, як колоди, і вже ходити не могли ми багато, і вже нікуди було йти – бо страх по селі був. Бувало зайдеш то до тих людей – колись вони нас таки гостили й все. А там уже цілком інакше є. Зайшли в одну хату, а там жінка божевільна. Почала нам, почала нам якогось буряка взяла і каже: «На, на! Їж, їж – воно жирненьке, воно жирненьке!»

А чоловік каже, вона, каже, вже з глузду з'їхала. Каже, ви візьміть бурячка та й ідіть собі.

А тоді говорє той чоловік: та ви, діти заходьте до людей, та не всі. Не разом, значить, бо ходили і троє нас, і четверо ходило разом. Каже, не заходьте всі разом до хати. Бо, каже, страшні речі трапляються. Ви так ідіть один, а другі, каже, під дверима стійте.

Ну, і там розказував всякі речі – що й люди людей їли. І через те нас просто попереджували, щоб ми не заходили обоє – всі до хати (чи двоє нас, чи троє, чи що). А тоді геть розбіглися. Пішли геть з села, в інші села. І так тоді вже ми між людей пішли, і вже почалася весна. Городи почали – то там, то там треба було комусь щось допомогти, чи щось такого. І ми вже помагали людям. То хто ще щось мав, чи садити, чи що. І так ми тоді всі геть вийшли з села. Оце, то пригадується, що ми так.

Пит.: Ті люди, що в Вас хліб забирали і Вас зігнали – чи це сусіди, чи чужі?

Від.: Вони були й сусіди, й були чужі. Такі, що все казали, що приїхали з району, які з району приїхали. А переважно ті, що з району – вони приходили з тими, з сільрадою, такі що ми знали. А ті, що були по-сусідському, які були там... як вони називалися?

Пит.: Комнезами?

Від.: Комнезами, комнезами; які вже були в тих бригадах комнезамних. То, як вони приходили й забирали – то деякі з них теж з голоду пізніше померли. Вже ми чули, вже як ми вийшли зі села геть, пізніше. То ми чули, що той і той помер з голоду. А ми ж знаємо, що вони до нас приходили й забирали. Не то що з-за храму – а десь там сховали під ліжком вузлик того, ячменю. То й то дістали, вигорнули й забрали комнезами й самі пішли.

Пит.: А так, до того – чи була якась ворожнеча між вами і тими людьми? Як ще нормально жилося?

Від.: Як може не бути ворожнечі? Як до вас приходять у хату й вже в вас останнє забирають? Хіба ж там буде що?

Пит.: Ні, до того, я кажу.

Від.: О, до того не було ворожнечі.

Пит.: Значить, що це не вороги, чи що?

Від.: До того не було ворожнечі, але тоді як вже почалося, знаєте, ті комнезами і там, я вже й не пригадую, як вони називалися – ну, активісти. І жіночі бригади, й чоловічі, й ще якісь там ті бригади. То тоді вже звичайно. Але яка ворожнеча? Бо вони робили так, що як заходили до вас у хату – то це так, якби якісь бандити, або Бог зна що. Ви знаєте, що хто зна що можуть з вами зробити. І стояли перелякані, як не знати що. Отак воно.

Пит.: Чи вони були озброєні?

Від.: А я не знаю, чи вони були озброєні, чи ні. А ви знаєте – як увійде в хату, а старі й діти. Як тими дверми клацне, як грюкне, як вдаре туди, сюди. Двері розкрив і сам іде. І ще й пригадую – якісь там ходили в таких чоботях і штани галіфе, якесь там таке. І то вони мали напевно щось такого – що він іде і все по чоботі ляскає тою – я не знаю, чи то батіг у нього був, чи то якась паличка була, чи щось. По хаті туди й сюди – просто страх наводили. Що там дітям? Як ви не маєте ніякої оборони, ніякого захисту – ні батька, ні матері – то вас кожний злякає. Безборонні і немає куди пожалітися. Нема, ну нема нікому сказати, що робиться і так далі! То нема оборони.

Пит.: Чи Ви до того часу вже ходили до школи, чи ще ні?

Від.: Мені здається, що я вже почала школу. *Yeah*, я вже була в першій чи в другій класі. Бо я знаю, що я вже в той час, то я табличку множення (це в нас найбільше вимагалось на пам'ять знати від одного до 10, табличку множення), я вже це знала добре. Отже, я вже в школі тоді була. А пізніше – 32-й, 33-й – то тоді вже школи не було. Не ходила, вже там нас зігнали були в якийсь (вже на останок), якийсь чи приют, чи дітсадок, чи щось воно так називалося. Що нам давали їсти один раз – суп і якийсь не то хліб, не то якийсь з мамаїги, чи щось такого. Але там були виховательки, й вони вчили нас гри якісь, або співати. Але там сходилися такі діти, що вони ледве-ледве долазали до того садочка, і вони раді щось з'їсти, тоді лягти й лежати. А тут же треба ще й співати. Але в голову товкли їм про дядю Леніна. «Дядю Леніна мы любим и никогда мы не забудем». Це, що вони нас учили. Никогда! Це дійсно – никогда не забудешь!

Пит.: Це часом не патронат називався?

Від.: Я не знаю, просто це в селі було. Пізніше – то вже інтернати вони називалися, здається. Забирали туди безпритульних дітей і безпритульних дітей збирали і віддавали до інтернатів тих. Але, а то, що було в селі, – я й не знаю, як воно називалося. Чи дитячий

садок, чи ясла, чи щось таке. Ну, одним словом – що туди й меншенькі діти, й більші. Які тільки могли туди – або перевести їх хто міг, або самі могли піти. Але майже кожний день вмирали там, в тому – в тих яслах, чи інтернатах, чи як би його назвати. Майже кожний день там умирали. Ну, як умирають діти, ми вже думали, що нам тут, нам тільки чекати, коли наша черга прийде. Ну, й ми тоді вирішили так: поки ще, поки ще ноги наші носять – ми мусим втікати й шукати щось, якоїсь підтримки. Якоїсь, щось шукати. А люди приходили, приходили то з Гришиної, то з Лозової, з тих більших міст. І кажуть, що в місті можна прожити. В місті можна щось заробити, можна якимось прожити. Ну, то ми тоді пішли. Пішли, пішли – шукати долі.

Пит.: То Ви опинилися в місті?

Від.: *Я.* Ми тоді опинилися в місті. Ми тоді вже в місті, ми собі раду давали.

Пит.: Як Ви були в школі, ще в селі – чи згадували про це, що Ваш батько куркуль?

Від.: Нічого не пригадую. Нічого абсолютно, щоб щось хтось говорив або в школі – ніколи, ніколи. Я знаю, що я була добра вчениця, добре вчилася, й з товаришами, й з усіма тими подругами своїми, то ми були завжди добрі. І я б не сказала, що між дітьми щось таке було.

Пит.: І вчителі Вас не переслідували?

Від.: Абсолютно я нічого не пригадую, щоб щось таке було. Щоб, знаєте – то відразу ви відчуєте. Ви відчуєте відразу, як щось раптом вас, чи щось. Ну, не було того, щоб я – я просто того не можу сказати, бо я не пригадую щоб щось, щось таке було.

Пит.: Чи за Вашої пам'яті була церква в селі?

Від.: О, церква була, була в нас гарна церква. Я пригадую ще з дитинства, як ми ходили. Особливо мені залишилося в пам'яті, як ми на Вербну неділю ішли по вербичку. Це в нас був дуже такий святковий настрій в хаті. Бо то треба було, щоб хата чиста була. То діти в нас, які б не були – чи старші, чи менші – кожний мав свій обов'язок. І щось там, як прибирати – то той має те зробити, той має те. То ми чистили хату. А тоді вже, як ми йшли по ту вербичку вечором, то мати давала нам найліпші хустки напинати, найліпші убрання вбирати. І церква велика, дуже гарна. І пригадую, коли із церкви знімали дзвони. Бо ми недалеко були від церкви – площа, де була церква. І я тільки пригадую те, що бабуся моя стоїть, стоїть так надворі й плаче. І молитися. А ми, як діти – нас було, бігали там, бавилися. А тоді бачимо, що там щось таке-во. І я приходжу до неї і кажу: «А чого ви плачете?»

А вона: «Діточки, діточки – не знають люди, що вони роблять!»

– А що ж вони роблять?

Каже: «Хіба ви не чуєте?»

Ну, і тоді той побачили, що на площі багато людей. А в нас так було, що ми могли бачити геть туди аж до церкви. Ну, й побігли ж туди,

куди ж там. То вони постягали ті дзвони. Це я пригадую, як вони ті дзвони стягали. Маса людей зібралось і тягнули. Одні просто скаженіли, а другі просто стояли, як статуї кам'яні. І то страх! Так що церква в нас була дуже гарна, але пізніше її зруйнували. Я пригадую, як дзвони знімали, а вже коли зруйнували, то я вже цього не можу пригадати. Але з тієї церкви зробили тоді клюб, і там був такий клюб. Всі в селі вже туди приходили.

Пит.: А вже після того як виїхали, то Ви вже не верталися до села?

Від.: Верталися. Бо завжди до села поїхати хочеш, а ще свого рідного! Але верталися так, щоб нас ніхто не бачив. Ми могли вернутися, приїхати десь або пізно вечером, пройти до людей – там деякі були ще наші приятелі все. Зайти до них вечором і рано вийти, щоб ніхто ніде нічого не бачив.

Пит.: У Вас старші брати або сестри мали клопоти з соціальним походженням, чи з чим-небудь?

Від.: О, думаєте пізніше – в школах? Мали, ще й яке! Нас до школи не приймали! Нас після того всього, як уже після голоду – голод уже пройшов. Я же пропустила скільки років! І ми пішли в місто. І в місті не приймали нас у школу, я пригадую. Ну, але пізніше прийняли. Спочатку казали, що в нас місця нема. В нас парт немає!

Парти – це ті столики, де сидять діти. А тоді ми сказали, що зробимо свої парти, привезем до школи – тільки діти хай будуть у школі. Він прийняв нас до школи.

Пит.: А вертаючись до цього, що Ви раніше говорили, яка була реакція цих активістів, як просили «Христа раді!»? Чи пам'ятаєте, що казали?

Від.: О, *yeah*. Я пам'ятаю. Мені здається, вони там – ми заходили до однієї жінки, що її чоловік страшний був активіст, дуже такий активний. І знімав із плеч кожухи й роздягав, і той-во. То жінка, вона просто була перелякана. Ми його боялися! Ми не йшли тоді, коли він був. Але його жінка, вона просто перелякана була. І вона – я, я щось не пригадую – вона не могла відмовити нам. Вона не могла нам дати, взяти і дати нам. Вона поклала на стіл, сама вийшла геть із хати. Казали: «Беріть, ідіть! Кажіть, що ви мене не бачили!»

Що мовляв – ми зайшли в хату, нікого не було. Ми то взяли, вкрали та й пішли.

Пит.: А Ваша мати довго працювала в радгоспі?

Від.: О, вона працювала, поки ми виїхали в місто. І так, епізоди з матір'ю, як вона працювала. Вона там працювала, вона діставала там щось 200 грам, чи 300 грам. Я вже не пригадую, скільки вона грам хліба діставала на день. То вона їла кусочок, половину їла. А половинку кожний раз лишала й зберігала. Як прийде додому, то привезе нам ті кусочки хліба. І то вона нас підтримувала, інакше ми б не витримали. А так, як вона прийде на кінець – то вона принесе й кусочки хліба. А там по дорозі зайде до якихось знайомих та щось там допоможе їм, чи що. То ще щось їй дадуть, і вона принесе. Але біда в тому була, що як вона принесла, й ми не з'їли – то в нас прийшли

і забрали! Ота біда була! Їй дали в тому, в радгоспі премію, це нагорода. За добру працю її нагородили, дали премію – гарну, гарну суконку. Ну, й вона прийшла і нам показала ту суконку, таке гарне! А ми жартом і: «Мамо, надіньте! Бо як прийдуть, то заберуть же в нас!»

В нас же не можна нічого мати. А вона, та ні, діти, каже, я до завтра до ранку. А завтра піду на базар, і я це продам і куплю там чи зерна, чи муки, чи що – щоб ви, каже, мали на цілий тиждень.

Ну, і вона так зробила. Вона на ранок встала й пішла там у село на базар. І вона не дійшла до базару, перестріли її активісти. Ну, вона несла там, замотане там у тряпочку якось під рукою. «Що ти несеш? Що це в тебе є?»

А вона каже: «Оце мені премію дали в радгоспі. Я хочу продати, бо...» – А, то ти спекулянтка!

І забрали в неї то. І вона прийшла додому з плачем. Каже, ні, нічого, каже, вам не принесла... забрали та...

Пит.: То вам було ясно, що активісти хотіли вашої смерті?

Від.: О, *ja!* О, то як Божий світ ясно було! Бо ж у нас вони просто – приходили й витрушували все, щоб не було! І тоді ще питали: «Як ви живете? Чим ви живете, що ви ще досі живі?»

Тоді один раз десь брат мій, часом у людей дістанеш кукурудзи. Ну, то ж не будеш те зерня, побігом зварить? Коли ж воно звариться? Треба його побити, товкти. Ну, люди мали ступи – називалися ступи. Що в тій ступі били те зерня. Ну, а в нас не було такої ступи. А тоді зробив один чоловік ступку у другому селі. І таку легеньку, знаєте – на тому, на дубовому колочку, а тоді кругом шерсто такою, жерстиною оббив. Що можна туди насипати, тоді постукати, побита. І брат мій ніс із другого села. То активіст (вони слідували напевно – де ми йдемо, де ми ступаємо), то активіст його перестрів і: «Що ти несеш?»

Ну, а той уже знав, як він уже перестрів – він уже забере. Ну, він почав тікати. А той за ним. Ну, й той вже баче, що той дожене його й забере все рівно. Ну, а йому треба було переходити через міст, через річку. То він на міст скочив, вкинув ту ступу. Каже: «Ступа на дні! Ні тобі, ні мені!»

От що. Отже, вони просто морили голодом. Просто хотіли, щоб, щоб більше померло.

Пит.: А так вони ставилися до розкуркулених, чи до всіх?

Від.: Ну, більше до розкуркулених. Більше до розкуркулених, щоб чемніші були. Бачите, які були багаті дуже, то їх відразу вивезли на Сибір. Цілі родини вивезли. Ми не належали до тих дуже багатих, щоб не вивезли. І в нас забагато було дітей. Іти в колгосп – одній людині робити, а семеро прогодувати. То є неможливо, то є просто, як то кажуть, на загибель іти. Ну, і видно через те вони морили голодом.

Пит.: А скільки часу пройшло після голоду, поки Ви не віджили?

Від.: Скільки часу пройшло? То відчувалося дуже довго, дуже довго. Бо вже в 34-му році, як нас не приймали до школи, а таки прийняли. Коли ми сказали: якщо ви, ви не маєте парт, то ми зробим, привезем парти. Але дітей прийміть до школи. То ще ми були слабкі. По-перше, що голод перейшов, а по-друге, ми уже... І голоду не було, але ми не мали такого нормального відживалення. Тільки, значить, що ми могли заробити. А що діти могли заробити? Неповнолітні – що могли заробити?!? Багато не заробиш. Ну, недоживлення дуже довго відчувалося. Дуже довго відчувалося.

Пит.: Чи люди боялися, що голод може вернутися, чи повторитися?

Від.: Я цього не пригадую. Бо там жили одним днем. Як я сьогодні маю щось їсти, то дякувати Богові! Дякувати Богові. А як там далі буде?

Пит.: Чи взагалі, після цього – Ви мали змогу встановити якесь нормальне життя при советській владі?

Від.: О, так. Пізніше вже ми як виїхали геть, знаєте, в місто й дістали працю. Тоді вже більш менш нормально. Тоді вже до школи йшли ми нормально. Але мусили виїхати геть.

Пит.: А можна Вас запитати – де Ви нарешті опинилися? В якій республіці?

Від.: Ми поїхали геть. Туди на Північний Кавказ. І там були. І так кінчилося.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Ні. Не можу пригадати зараз більше щось.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH52

Анонімна оповідачка, народилася 5 жовтня 1902 р. у Конотопському районі Сумської області у сім'ї заможного селянина. На момент революції закінчила сільську початкову школу і відвідувала середню школу в Конотопі. Сім'я з п'яти осіб мала перед революцією 20 гектарів землі. Батько оповідачки помер 1919 р. Описує реквізиції під час воєнного комунізму. Село занепадало навіть у час непу. Сільська церква перейшла до Української автокефальної церкви у 1923 р. і була закрита у 1928 р., коли заарештували священника. Коли почалася колективізація, оповідачка була в іншому селі. Туди з району прибув представник і оголосив збори. Чоловіки відправили на збори жінок, наказавши їм виступати проти, сподіваючись, що радянська влада навряд чи арештовуватиме жінок. Ті, хто вступив до колгоспів добровільно, зробили це насамперед для того, щоб уникнути розкуркулення. Близько 1930 р. у лісах жили розкуркулені люди, вони час від часу нападали на активістів, повертали собі те, що у них були забрали, і ділилися з тими, хто був у нужді. [...] Першими помирили селяни-незалежники, у яких все відібрали, потім колгоспники. [...] Люди їли бруньки з дерев, кору, кропиву тощо. Дехто тікав до міст, намагаючись купити хліба, але були дуже довгі черги, пізніше селянам не давали їхати до міст. Два брати оповідачки померли у дорозі. Люди, здебільшого жінки, зрізали незрілі колоски й за це отримували по 5 років ув'язнення.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: 5 жовтня 1902 року.

Пит.: Де Ви народилися, приблизно?

Від.: Зараз Сумська область, а раніше була Чернігівська область.

Пит.: Чи Ви з села чи з міста?

Від.: З села.

Пит.: Як Вашій родині жилося до революції?

Від.: Ну, то родина моя жила, займалася господарством, хлібороби.

Пит.: Землі досить було?

Від.: Так, земля була власна, можна сказати, що заможні, господарили.

Пит.: Чи Ви дещо пам'ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Революції? Так, я пам'ятаю, як починалася революція після Першої світової війни в 17-му році, я тоді починала знову вчитися в гімназії, після сільської школи, коли було йдеш до школи, гімназії, то бачиш людей таких, нібито були як священники, а потім заможні, а це гімназія була в місті вже, місті Конотоп, то вони вже працювали такими фізичними працями, по дорогах, чистили сніг, значить, перше було на селян, на таких більш заможних наложена контрибуція, 10 тисяч, 5 тисяч, грошева, а потім було відібрана земля, на душу оставлено по одному гектарові тільки, і коли родина складалася з п'яти душ, а мала там 20 гектарів, то п'ять гектарів тільки лишали,

а то відбирали, на душу оставляли один гектар, десятина чи гектар, а потім стали накладати хлібний податок, щоб із десятини то стільки-то урожаю здавали державі, а потім дошло до того, що те, що людина мала, то оставляли тільки на одного дільця один пуд хліба, а то забирали.

Пит.: То це вже Ви говорите про часи перед колективізацією, правда?

Від.: Ні, ні, ще колективізації не було, це за життя мого батька, бо батько мій помер у 19-му році, а осталися ми діти з матір'ю тільки, але то вже забирали, приїжали, перевіряли, скільки є, і оставляли пуд на душу, а решту забирали, а тоді вже коли колективізація, то почалася з 24-го року, як так пригадую, перше комуна була в одному селі, не в нашому селі, а потім у 29-му році була висилка так званих куркулів, тобто заможних селян, з родинами їх вивозили на Сибір, а потім почалася колективізація.

Пит.: А ці, що ще під час революції забирали в вас хліб і землю, чи це були свої місцеві люди чи чужі?

Від.: Ну, це були, утворилися, з сільради були, і це праця сільради була, значить, перевіряли, викликали до сільради й питали, скільки маєш гектарів землі, й їм тоді оставляли на душу гектара, й забирали.

Пит.: Чи народ у вас підтримував більшовиків спочатку?

Від.: Ні, наше село, було більше, я б сказала, робітниче, господарів мало було, а близько були до Конотопа наше село, і там в Конотопі була ремонтно-паровозна станція, до ремонту паровозів залізничних, і майже селяни всі працювали там на станції залізнодорожній, а який настрої був, певно, були бригади, комнезам відкрився, це як біднота ніби там, які отримали землю, були, значить, від заможних відібрали, а ті, що мало займали землі, а родини великі були, їм наділили землі, а тоді вже колективізація почалася.

Пит.: А до колективізації, якщо був неп, чи можна було жити нормально?

Від.: Неп? Так, тоді ожило селянство за непу, й стали приводити свої хати до порядку, які були трохи запущені.

Пит.: Як довго в Вашому селі йснувала церква?

Від.: Церква йснувала до 28-го року, із 23-го стала автокефальна церква, був священик, дуже люди були спершу насторожені, а потім, коли почули його промови, то не мішалися люди в церкву, дуже був промовець гарний, а потім його у 28-м році заарештували, й церкву закрили, й більш його не бачили; я вже в 28-му році не була в своєму селі, я вже виїхала з села в інше село, а потім церкву розібрали й побудували з тієї школи.

Пит.: У Вашій околиці партія і сільський уряд складався з місцевих людей чи з приїжджих якихсь, так переважно?

Від.: Ну, переважно місцеві були, й хто подавав директиви, безумовно то з Москви було.

Пит.: Чи Ви можете дещо описати, як відбувалося розкуркулювання?

Від.: Так. Забирали господаря, й коли мали самих дорослих синів, і було так, що родина, чоловіка й жінку забирали, їх вивозили туди так, старих людей, які залишалися, їх не вивозили, а переважно середнього віку й молодь.

Пит.: Чи бувало таке, що люди пізніше верталися з Сибіру?

Від.: Бували такі, що втікали з потягів; я знаю одного, який втік, він не мусив, він не вернувся до своєї матері, бо батька, і двох синів вислали, а осталася мати, вона хвора була з двома дівчатами маленькими, то він не повернувся до матері, а десь улаштувався працювати, але не знаю, яка його доля далі.

Пит.: А в Вашому селі багато дворів, людей розкуркулили?

Від.: Так, не знаю, як сказати, скільки стало, багато, багато з моєї родини були такі, що вивезені, були із далеких родичів трошки, були мої двоюрідні брати, яких вивезено, був і мій рідний брат вивезений.

Пит.: А що зроблено з їхнім майном?

Від.: А майно їхнє віддавали бідним, які потребували нібито їхнє майно й хати; наприклад, мої родичі хрещені, батько, його вислали з двома синами, а осталася його дружина й його мама, старші люди, але їх викинули з хати, а хату віддали другим, так само й других так і повикидали, хто остався, повикидали з хати, то вони мусили жити або десь так в приміщенні, а були такі, що шукали собі, але їх ніхто не хотів приймати, під час голоду вони й згинули десь.

Пит.: Чи розкуркулені втікали на Донбас з ваших околиць?

Від.: Ну, так, до того ж їх вивозили, то хто раніше виїхав на Донбас, але то й були нерозкуркулені, багато селян, які самі по своєму бажанню хотіли десь виїхати.

Пит.: А як вже почалася колективізація, то Ви вже були в другому селі?

Від.: Так, в другому.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Ну, то з району приїжджав уповноважений, робив збори, переважно на збори ходили жінки, чоловіки були вдома, а жінки, ну то.

Пит.: Чи Ви були присутніми на таких зборах?

Від.: Я була присутня тому, що це збори переважно робилися на селі в школі; то поневолі була присутня побачити, послухати що.

Пит.: Чи можете дещо розказати, про що ці уповноважені агітатори людям говорили?

Від.: Ну, то вони говорили, що спільна обробка землі, колективна обробка землі, ліпше селянам буде жити, бо це буде господарська машинерія, не плуг і не кінь, а будуть машини, й селянам буде ліпше, але жінки протестували, тупотіли, і на тому кінчилося, собственно, говорили про краще життя і все.

Пит.: То старалися людей заохочувати?

Від.: Ну, так. Говорили, що це ліпше, не будете ходити за плугом, а будете тракторами орати землю, буде ліпший урожай, спільна обробка й спільна праця.

Пит.: Коли почали загрожувати людям?

Від.: Застрашувати? Ну, ті, що не вступили до колгоспу, ну тих тоді стали заарештовувати, вивозити, з хат викидати їх.

Пит.: Чи хтось у Вас добровільно вступив у колгосп?

Від.: Ну, то хто би, хто вступив добровільно, ну, певно, що не дуже то охоче працювати в колгоспі, але ті, що вступили добровільно, були

з такого середнього заможного селянина, то він остався, як невинуватий з хати, нерозкуркулений, а ті що не вступили до колгоспу – більшість середніх – то тим було важко жити, перше на них великі податки накладали, а потім один податок виконав, другий виконав, а третій вже не було що виконати, то приходили бригади, а бригади організувалися з комнезаму, і то все тоді забирали, навіть те, що й в рукавичку там якесь зерно було забирали.

Пит.: Чи можете описати хлібозаготівлю, скажім, першу?

Від.: Ну, я не знаю, скільки з гектара разували, цього я не можу сказати, я знаю, що вже мого батька не було, це на саме Різдво зайшла бригада й вивела те, що в нас було зерно, а сальне не знаю, так не багато, але сказали, що це лишне ми забираємо.

Пит.: Так у вас нічого не залишилося?

Від.: Ну, вони залишили те, що нам сказали, що це лишки, але лишків тих не було.

Пит.: Це також робили місцеві люди?

Від.: Так, це місцеві люди, це не таких роках, 29-й, 28-й рік, ще початки колективізації, ще до 33-го року.

Пит.: Чи в вас був спротив колективізації? Бо так чути, що в других околицях, то жінки колгоспи порозносили, в других були повстання, тобто чи під час колективізації чи був якийсь спротив, активний спротив, безперечно, що люди не хотіли йти в колгосп, але чи вони боролися проти цього?

Від.: Ну, так, ті люди, які не хотіли йти в колгосп, то ці як одноосібні, держава, то накладала податки великі хлібні, поки зовсім не добила їх їхнім, а потім останній ще накладали й вже людина не може виконати, то його тоді ще судили, висилали.

Пит.: Але в який спосіб люди боролися проти колективізації, чи були які повстання?

Від.: Ні, я ж кажу, що на збори, коли організувалися колгоспи й взагалі переважно жіноцтво йшло, ну й чоловік каже – та йди й не говори там, протестуй, а я буду мовчати. Але їх викривали тоді тих людей й заарештовували.

Пит.: Ви казали, що в тому другому селі, в якому Ви жили, також випадки, коли приїжджали, приїжджало військо, щоб боротися з так званими бандами?

Від.: А, то було так, то в тому селі, вже це третє село, так що ми переїхали, то там значить їх – то не банда – то тільки їх називали, то ті заможні люди, які поховалися, а потім організувалися і в лісі вони жили собі, а потім ноччю приїжджали і до активістів сільради, і вони їх не били, не вбивали, не стріляли, а тільки забирали в них хліб і давали бідним хліб той і собі. А потім ще організувалися такі групи із селян активістів і ноччю стерегли, ходили по вулицях села і думали, що до них ця банда приїде знову десь грабувати, вони так називали, відбивати, і нічого то не вийшло і прийшлося викликати військові частини, які оточили село чи ліс той, де вони були. А їх у лісі там самі селяни постачали харчами, допомагали їм там бути в лісі, а тоді оточили і, значить, кого впіймали,

заарештували, а то вони розбіглися там, а так уже я не знаю, яка їхня доля була там.

Пит.: Чи це мало якийсь зв'язок з ранішою боротьбою проти більшовиків, чи це були люди, що, скажім, після революції брали участь в українському русі?

Від.: Ну, то я знаю, що в нашому селі головою сільради був петлюрівець, але так я мало знаю, бо я вже в своєму селі, в інших селах переїжджали з села в село, мало людей знали, хто саме то.

Пит.: А ті, що були в лісі, виступали, як переслідувані заможні селяни чи як українці, значить?

Від.: Ну, так, вони ніяких гасел своїх не казали, а вони ноччю тільки приходили в село чи приїжджали там, не знаю, як і вони, до голови сільради, потім до секретарів партійних, потім до комнезаму таких організаторів, і вони забирали в нього харчі, бо вони в себе мали ті, а віддавали бідним, а їх вони не арештували, а не били, а не нічого.

Пит.: То був більш такий неорганізований спротив, стихійний?

Від.: Так, ні, то неорганізований так, це тільки, як то кажуть, ті селяни, які нібито вони втратили своє, і вони то як мстилися за це, але тільки голівне те, що вони стратили своє господарство, то вони тільки то харчі могли в них взяти.

Пит.: Забирали назад і віддавали тим, в кого було відібрано.

Від.: Так.

Пит.: Як довго це діялося приблизно?

Від.: Це одне літо, це літом справа була, один рік, в зимі не було цього, влітку тільки, одне літо було, а який це рік був, ой, 30-й рік здається, 30-й рік, так, це якраз перед голодом.

Пит.: Коли в вас почався голод?

Від.: Голод переважно почався вже, по-моєму, на весну вже, а чи на початку 33-го року вже то було, 32-й рік був гарний урожай, зроблений посів на 33-й рік, але вже на весну став великий голод.

Пит.: В 33-му році?

Від.: В 33-му році.

Пит.: А з якої причини це в вас було?

Від.: Ті селяни, які не були в колгоспі, в них відібрано все, вони перші стали вмирати від голоду, а потім стали й колгоспники, колгоспники переважно ті, що робочої сили, або один чоловік і жінка й декілька дітей, а на дітей не давали харчів, а тільки хто працює, бо таке й гасло було: «кто работает, тот и кушает», так і то, значить, хто в колгоспі працював, тому на трудовень давали, але потім стали приїжджати вже з Росії, з Москви уповноважені за хлібом, і утворив бригади з комнезаму, і бригади ходили по тих господарях, які не в колгоспі були, й вони забирали в них, все забирали, накладені не то що там, а їх викидали з хат, і так ті люди пухли й вмирали, а потім колгоспники, значить, ті, що або мало працювали в колгоспі, але зразу колгоспникам на трудовень дали хліба, а потім, решту потім уповноважені з Москви приїжджають і накладають на колгоспи вивозити хліб, і тому стали й колгоспники вмирати.

Пит.: Тепер кажете, що це уповновжені з Москви, а вже не свої, що вимагали хліб у колгоспі?

Від.: Ну, то він приїжджав до сільради, робив нараду і вимагав від колгоспів вивезти – я вже не знаю, які норми, яку кількість, але те, що вже колгоспникам не стали давати на трудодні, й ті, що мало собі зразу отримали поїли, прийшлося їм пухнути, але дехто шукав собі якийсь виход, а дехто так не мав змоги собі допомогти.

Пит.: Як цей уповноважений приїхав і вимагав стільки хлібу, чи Вам відомо, чи хтось із колгоспного проводу казав, що це неможливо, чи це багато, чи тільки просто погодилися?

Від.: Ну, то я вже не знаю як, знаю що тут, як він не вимагав, сказав, що мусите державі здати купу норму й все.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Отже, як люди спасалися, на весну були на деревах, появилися бруньки, люди лазили по деревах, об'їдали ті бруньки, кору об'їдали, попід тинами кропива була, раніш було розсипана, тільки появилася з землі, то все виривалося і з'їдалося, але тому-то люди пухли й вмирали, але я не знаю тих, хто, наприклад, колгоспники мали в себе корови, так що вони ще то й.., а колгоспник, який не мав у себе нічого, то й, можливо, мало працював, а чи родина велика, то йому то й во, переважно вмирали, пухли зразу старші і малята дошкільного віку, це найбільше.

Пит.: Чи були випадки, що самі активісти вмирали з голоду?

Від.: Не пригадую.

Пит.: Чи люди втікали, чи в місто, чи старалися міняти свої речі за хліб?

Від.: Нібито йшли до міста, щоби отримати може хліба, але то великі черги були, а потім ще вартували навколо села так по виходних вулицях, не пускали людей з села, але то проходили, мого чоловіка два брати померли по дорозі, один ішов на одне село, думав, може щось роздобуде собі, а другий на друге село, й так на дорозі згинули.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як довго ця варта стояла кругом села?

Від.: Ну, коли вже, коли вже врожай стали збирати, але вартували, щоб люди не різали колосків, ще починало поспівати жито, і кого зловлять, судили, це переважно жінки, п'ять років давали в'язниці. А тоді вже як стала уборка хліба, важко було, тому що люди були безсильні, важко було збирати, приїжджали бригади з міста, помагати уборку хліба робити.

Пит.: То вартували, щоб люди не брали колосків?

Від.: Так, були такі, об'їжджали значить по полях, де посіяне жито.

Пит.: Саме для того, щоб люди з села не вийшли?

Від.: Ну то люди ні, я ж кажу, що поле засіяне житом за селом, в селі ж не було його, за селом, як то значить і вартували, щоб наклик дати, хтось там ходє по полі, ріже колоски, то арештовували й судили.

Голос іншої особи: Мамо, може, ти вже змучена, може, не хочеш вже далі говорити, хочеш ще далі говорити?

Від.: Та нічого, вже, може, все?

Пит.: Нарешті багато, але це загально все.

Від.: Ну то тепер, прошу, ну то тепер люди як вмирали, всюди бачила й бачила тих, що конали, а то я пішла довідатися там – моя вчениця, що в школі не була, пішла, то мама її вдова і двох дівчаток коло неї лежало, вже не говорили, опухлі, й за пару днів вони померли всі троє. То померли то зразу, родина, яка ще лишалася, коли в родині ті підосібне господарство вмирав, то ще родина могла якось ісклепати якусь домовину й похоронити, а потім уже далі стали не робити ніяких домовин, прямо на вози скидали, везли на цвинтар, зразу закопували в окремі ями, а потім в спільні ями, оце, що я бачила, як гризуть, бачила як голодні під тином сиділи, конали, це все.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH57*

Михайло Френкін, народився 1910 р. у Баку, радянський історик, на момент інтерв'ю жив в Ізраїлі. У 1931 р. оповідач відрядили в Довбиш (містечко в Баранівському районі Житомирської області) викладати в робфаківській школі для дорослих, і там він був свідком голоду. Працював у селі, де більшість будинків були забиті й стояв трупний сморід. Люди пухли від голоду. Ситуація була однаковою в українських, польських і німецьких селах. Після переведення до Києва оповідач бачив голодних і там. [...] Згадує літературні твори, зокрема «Все тече» Гроссмана і «Сліпучу темряву» Кестлера, як приклади художнього опису тогочасної ситуації. Владу здійснювали люди, надіслані з інших регіонів, які часто «не були навіть українцями». Реальну владу мала таємна поліція, яка складалася з людей різних національностей, у тому числі українців. Вважає, що радянська держава направляла різні кадри в різні регіони, і якщо росіяни робили брудну роботу в Україні, то українці робили її деінде. Також подає інформацію про розкуркулення, колективізацію, селянський опір і заявляє, що в Лук'янівській в'язниці існували спеціальні камери для канибалів, що їх усіх пізніше розстріляли за «крадіжку соціалістичної власності». М. Френкіна, який був євреєм, заарештували за гадану участь в Українській військовій організації (УВО). Вважає, що голод обмежувався Півднем, бо уряд не вимагав стільки від бідних на зерно північних районів.

Питання: Будьте ласкаві, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Михайло Френкін.

Пит.: Рік народження?

Від.: 10-й.

Пит.: Місце народження?

Від.: Баку. Баку. Місто Баку. Знаєте, на Кавказі є місто.

Пит.: Де жили наприкінці 20-х – на початку 30-х років?

Від.: На початку 30-х, я ж Вам розповідав, де я жив. У 20-ті я ще вчився. Я був, я був у Москві. А це, в 30-х я ж Вам розповідав де. Я вчився в Ленінграді у 20-ті роки. У 31-му я закінчив університет і мене послали на роботу, ось, до Житомирської області, Мархлевський район називався тоді. Колишній Довбиш¹, по-українськи «Довбиш». Ось, там я вчителював. Робфак, школа дорослих. Ну, і працював там. Був свідком страшного голоду, який вибухнув там у 32-му році. І був свідком розкуркулювання, що відбувалося, коли тисячі людей із сіл у вагони. Оточували село, доставляли їх на станцію пішки, жінок, дітей, старих, кого хочете, і відправляли в теплушках на Північ. Ну, а потім розпочався одночасно голод. Я, наприклад, як пам'ятаю, у селах більшість будинків було заколочено. Ми входили.

* Переклад з російської Олени Пазюк.

¹ Нині – смт Довбиш Баранівського району Житомирської області. У 1925–1935 рр. існував Мархлевський національний польський район. На час Голодомору це була Київська область.

Нам, учителям, давали кілька пудів вівса, щоби ми вцілілим давали нібито допомогу. Овес давали. Сирий овес. Ну, і заходили ми до хат. Часом до хати зайти не можна було від смороду. Розкладалися трупи. Або виходили спухлі діти, люди. Спухлі вже від голоду. Звісно, їм цей овес, коли спухлі люди, які їли його так, сирым, нічого не давав. Вони гинули. І це в селах. Я знаю дуже багато. Це відбувалося в польських селах, українських. Поряд був район німецький, національний. Німці були колоністи. Пулинський. Містечко Пулини Житомирської області¹. Район. Ну ось, у Пулинському районі те саме відбувалося. Вони були більш заможні, німці. Більш заможні. Ну ось там зовсім розкуркулювання набрало форми поголовного виселення, ось. І на Північ вони зникали. Так що в Житомирській області таке відбувалося. Потім у 32-му році, в кінці, я фактично звідти втік. Але мені допоміг директор одного інституту, взяв мене на роботу до Києва. Я втік до Києва, тому що протягом двох тижнів я ні шматочка хліба не бачив. Це нам пайки не давали. Не було. Уявляєте, який я був голодний. Нічого, лободу їли. Так я втік до Києва. У Києві я вже мав. Я був викладачем, старшим асистентом інституту, і мав пайок. Пайок отримував! Ось це було в Києві, але відбувалося щось страшне. З сел тікали люди, діти – голодні, спухлі. І вони з'являлися в Києві. І в Києві вони падали на вулицях від виснаження. І весь час їздили машини, підбирали ці трупи або людей, які помирали. Район, я жив на одній із вулиць. Це в районі Сінного базару і Єврейського базару – такі є спеціальні місця. Там трупи валялися, я бачив десятки на вулицях. Валялися голодні або стояли в черзі до торгсинів. Чули про торгсини?

Пит.: Звісно.

Від.: До торгсинів натільні хрестики продавали. Євреї продавали свої, ну якщо в них були, ці підсвічники срібні для ритуального обряду. Загалом, продавали золото, і на золото і срібло давали там підгниле борошно та інші там продукти трошки, і стояла величезна черга. Називалася торгсин – торгівля с іноземцями. Але іноземців там не було, а були всі українські селяни і місцеве населення, ось, яке віддавало останні свої обручки, натільні хрестики. Ви зрозуміли торгсини? Ось це одна з форм була також експлуатації. Давали їм мізер, а забирали все. Крім того, йшли арешти. Люди, які раніше були зубними лікарями, зубними техніками і купцями, крамарями, люди культу – це священики, рабини, про яких вони дізнавалися, що у них були колись гроші. Колись! Революція вже бачите скільки років. Їх брали арештовували, тримали в тюрмі на солоній їжі, не давали пити, щоб вони зізналися, де в них сховані цінності. Я саме був арештований. Я там потрапив до тюрми, у Києві, в цей час. І я бачив цих людей, як із них вибивали цінності. Потім, що цікаво, я потрапив до спецкорпусу тюрми Лук'янівської. Знаменита тюрма

¹ Нині Червоноармійськ Житомирської області. На початку 1930-х – німецький національний Пулинський район Київської області. Ліквідований і перейменований у 1935 р. Житомирську область було утворено у 1937 р.

в Києві Лук'янівська. Спецкорпус. Туди саджали людей за особливим законом (в лапках). Це не був закон. Це був терор. Від 7 серпня 32-го року про колоски. У народі його називали «закон про колоски», коли голодні підбирали на колгоспі залишки незібраного хліба. Їм, так би мовити, створювали справу, що вони крали. Мародерство. Їх саджали в тюрму. І за це давали їм такі строки до таборів великі – десять років, більше – ну, і до розстрілу засуджували. У спецкорпусі я бачив і чув все це. Тут їх сиділа маса, українських селян, ось по цьому закону. Голод був страшний. Я сам голодував. Якщо б не рідні, я б там помер від голоду. Давали один раз на день зі щавлю та лободи суп. Усе! Ось. Голод був на Україні страшний. Ось це я бачив. Про це писати дуже багато. Усе. В навчальних закладах також було. Голодували студенти, розбігалися, виїздили. Потім, маси селян заповнювали станції, залізниці. На буферах, на дахах їхали. По дорозі їх намагалися знімати. Вони їхали всі на Північ. У Росії не було такого голоду. І в Білорусії такого не було. Було тільки на Україні, Кубані і Дону. Ось що я можу сказати, так би мовити, в респективному, коротко. А так розповідати дуже багато, дуже багато.

Пит.: Отже, навіть у цей час Вам було відомо, що в Росії не було такого голоду, як на Україні?

Від.: Не було такого. Я Вам скажу чому. Тому що російські губернії, центральні російські, ну, наприклад, така, як Володимирська, і я можу Вам ще перелічити – там Орловську та інших. Усе-таки це були губернії, які споживають. Там ніколи селянам не вистачало хліба до кінця року. І там, звіти йшли селяни на роботи до міст у рівній якості – точильники ножів там, будівельники, розумієте, фрезувальники на заводи йшли, і валяли там валянки, робили. Потім поверталися вони... Заробивши гроші, купували хліб. І там хлібу стільки взяти не можна було. Хоча їх також грабували. Села страшно грабували. Але такого голоду в 30-ті роки, який був на Україні ось, на Кубані, не було. Чому на Україні такий був голод? Тому що це була губернія, це була республіка, яка виробляла, і там хліба було більше. Тому їх обкладали страшними податками хліба – продрозверстка. Вони повинні були здати за планом. Крім того, вони не хотіли йти до колгоспів. Так, уряд Сталіна проводив політику ліквідації, вони називали, куркульства. Ніякого ні куркульства! Це була ліквідація середнього селянства. Тому що до цього часу в селі 65 відсотків були середняки, до 70. Решта бідняки. А цих, так званих багатих селян було 5 відсотків, причому вони не користувалися чужою працею. Сімейні в них були руки, великі сім'ї. Тому це був політичний термін, а взагалі не економічний. Ось на Україні гніт був, на Дону і Кубані – житниці хлібні Союзу, найбільший. Тут усе забирали під мітелку, навіть насінневий фонд. Мало того, корова годувала селян, корова. Вона годувала селян. Усе-таки сім'я велика. Так вони що? У період колективізації не вистачало коней, тому що не було вже фуражу – вони забрали під мітелку. Так вони

проводили в селах політику, що впрягати корів. Корови орали землю. Так! Селянки протестували, були жіночі бунти, тому що корова, яка попрацювала на оранці, хай навіть 10 відсотків того, що кінь дає, але вона втрачала молоко. Знаєте, і були бунти, причому про це є офіційні документи. Міністр сільський, тобто тоді нарком сільського господарства Яковлев, про це пише: «Дарма, селяне. Попрацює корова, а потім повернеться і вона знову даватиме молоко».

Є спеціальні документи виступу на з'їзді когоспників-ударників. Так те, що я Вам розповідаю, це може бути підтверджено документальними даними. Ось що там відбувалося. І це все на Україні. Україна, завдяки цьому, втратила, демографічно втратила близько 7-8 мільйонів працездатних людей, не кажучи вже про дітей, старих тощо. Ось. Це дістало своє відображення і в літературі. Ви, мабуть, читали Гроссмана¹ «Все течёт». Читали? Прошу! Ось там є картина. Все пливе. Людоїдство було. Я у спецкорпусі, в якому я сидів, була секція, так звані людоїди.

Пит.: Окрема секція?

Від.: Окрема секція, окремі камери. Їх усіх розстрілювали. Фактично їх розстрілювати не можна було, взявши до уваги всі ці обставини. Але їх розстрілювали за законом від 7 серпня 32-го року за розкрадання, розкрадання колгоспного майна, соціалістичної власності. Також. Там маса.

Пит.: ...людське м'ясо вважалося соціалістичною власністю? Ви, отже...

Від.: Ну, одне слово, знаходили. Вони фактично, справа зводилася, давай прямо казати, до ліквідації таких людей, щоб не було свідків. Все ж вони ж усе заперечували, вони все заперечували. Про це навіть, це навіть помітив письменник, якщо Ви знаєте. «Темрява опівдні». Кеслер². Чи Ви читали? «Темрява опівдні», як він до Харкова їздив. Пам'ятаєте? Візьміть ще раз прочитайте, що він писав про дітей, які блукали, про голод тощо. Бачите, в літературі вибросно, будь ласка. Адже це не те, що він дав тільки документальні дані про фольклор, показував ту атмосферу. Він не з повітря брав, тож бачите, і в літературі відображалося. А в документах, є величезні документи в архівах, але советська влада до них не допускає. Навіть нас там, я ось там був багато років, до таких документів не допускали. Це були особливо засекречені документи. Ви зрозуміли? І до них не допускали для того, щоб це все пішло в забуття, все це. Однак це не вийшло. Не можна було мільйони людей убити, заслати і щоб це

¹ Роман Василя Гроссмана (1905–1967) «Все течёт» написаний у 1953–1963 рр. У ньому розповідається про долю та роздуми в'язня радянських таборів, що був у неволі 30 років. Уперше надруковано в 1970 р. у Німеччині і лише 1989 р. – в СРСР.

² Роман Артура Кеслера (1905–1983), про який згадує оповідач, у російському перекладі має назву «Слепящая тьма». Цей роман, написаний німецькою мовою, вперше був надрукований англійською в 1940 р. Після публікації на ім'я Кеслера, який до того друкував деякі свої твори в СРСР, було накладено табу. В романі розповідається про беззаконня, викликане культом особистості.

в забуття пішло. Бачите, навіть знаходите тут, Ви знаходите, які про це згадують. Це було масове явище. Ось.

Пит.: Маю кілька запитань.

Від.: Так, слухаю Вас.

Пит.: Ви описували, як розкуркулювали село, в якому Ви працювали.

Від.: Я ж не описував цього. Я ж пишу історичні праці. А це до спогаду входить такого, як розкуркулювали, і так далі. Але я був свідком.

Пит.: Ну, це порівняно пізно – 35-й рік. Розкуркулювали...

Від.: Розкуркулювали! Ні, вже слухайте. Наприклад, що давали?

В 25-му вже. Давали селянському господарству, селянину, скажімо, Музичку, Сидоренку, Петренку, Іванову, Сидорову давали тверде завдання: «Ти повинен доставити 350–400 пудів хліба». Здати державі. Називалося тверде завдання. Він за потужністю свого господарства, за кількістю робочих рук не міг мати такої кількості хліба. Він не виконував. І його приходили й розкуркулювали. Конфіскували все його майно аж до домашніх предметів. Ви розумієте, конфіскували. Забирали корову і коня, якщо був, а їх самих відправляли на Північ. Ось вам і розкуркулювання. Розкуркулювали! Якщо тільки казати про куркулів справжніх, то в теорії советська влада каже, що куркуль – це мироїд, який експлуатує чужу працю. Але дуже багато і на Кубані, і на Дону, і на Україні було селян, які мали чисельну сім'ю – трьох-чотирьох синів, кількох дочок, і вони мали потужне господарство. Що означає потужне господарство? Ну, два коня мали, ну, мали три корови. Ви зрозуміли мене? Ось, працювали. Стільки робочих рук. Так їх називали куркулями. А якщо він, він не брав, не використовував чужу працю. А його все-таки вважали куркулем і розкуркулювали. Таким чином, термін «куркуль» при советській владі набув характеру не економічного, а політичного. А ті середняки, які, і бідняки, які не йшли до колгоспу, називали їх підкуркульниками. Вони, напевно, мали одну корівку, а то й коня не мали, але не йшли до колгоспу. Пудкуркульник! Термін який? Економічний чи політичний? Як на Вашу думку?

Пит: Політичний.

Від.: Ну, звісно, політичний. Потребували робочих рук. Створювали за рахунок селянства величезну промисловість. Створювали за рахунок селянства! Для потреб селянства давали все. І вони їх посілали до таборів або на новобудови – на Північ, на Урал, до Сибіру, в Комі АРСР. І людей цих експлуатувала там держава ще гірше, ніж би їх експлуатував, у багато разів, поміщик. І це можна було. Так вважалося. Називали, якщо казав куркуль – це, отже, не куркуль, якщо підкуркульник – це, отже, середняк або бідняк.

Пит.: А що можете сказати про склад партії та уряду в тому селі, де Ви працювали? Які люди брали участь у партії, в уряді?

Від.: Дуже часто...

Пит.: Місцеві чи...

Від.: Я зрозумів, я Вас зрозумів. Дуже часто були зайшли.

Пит.: А звідки вони?

Від.: Зайшли? Я Вам скажу. Дуже часто були зайшли з інших областей і навіть не українці за національністю. Дуже багато було росіян. А навпаки, в російській області посилали не росіян за національністю, болдаган, там татар. Ви зрозуміли? Весь партійний апарат. Але цей партійний апарат і урядовий у ці роки, у 30-ті роки, весь час змінювався тому, що вони серед них також робили арешти. Українські партійні організації вони громили по кілька разів. Йшов терор. Це питання терору політичного. І ось що відбувалося. Цей апарат, багато хто з цим не погоджувався, розуміли. Ну, так вони були, їх арештовували, вони повинні були тікати, якщо могли. А ні, їх ліквідували також. А багато хто були по суті прислужники. За цей пайок вони були готові все що завгодно робити. І вони робили. Хто зганяв це населення до вагонів? Хто оточував села? Ходили мангрупи – маневрові групи НКВД (ГПУ, а потім НКВД). І ці маневрові групи склалися також із росіян, татар тощо. Із українців також. Українці, які входили до таких груп, лютували в російських областях, а тут лютували росіяни. Це була спеціальна політика. Ось вони і провадили це. Але багато хто з них потрапляли також до тюрем, до таборів. Їх звинувачували в тому, як сказати, саботують, недостатньо енергійно відбирають хліб. Так, і також їх арештовували. Я з ними сидів, я бачив дуже багато. Начальники, райземвідділи там, ветеринари там, потім, ці самі, агрономи. З інтелігенції – вчителі, особливо ті, хто піднімав свій голос на захист. Їх негайно арештовували. Апарат був адміністративний. У військах НКВД, у мангрупах годували добре, за рахунок населення, звісно. Ось що відбувалося. Що Вас ще цікавить?

Пит.: Маю багато запитань. Ну, що Ви, як молодий учитель, думали про наркома освіти Скрипника?

Від.: А що я міг думати? Він настільки. Їм також не довіряли. І йому не довіряли. Він узяв і застрелився. Вихіду не було. Він же був більшовик. Він у цьому русі більшовиком був стільки років. Правда? З до революційним стажем. А він побачив це все, що казати. Він, Шумський, потім ще можна Вам ряд прізвищ давати. Ну, їх усіх звинувачено в тому, що вони недостатньо енергійно очищують від хліба країну, не проводять лінію сталінську. І їх або арештовували, або вони стрілялися. Скрипник застрелився. Шумський, Затонський були арештовані. Косіор був арештований.

Влас Чубар був арештований. Але на початку вони брали участь також у цій політиці. І все-таки вони недостатньо служили і їх же також арештовували. Тут питання переплітається з питанням терору. Сталінська політика щодо апарату.

Пит.: Там, де Ви працювали в селі, чи був спротив колективізації озброєний?

Від.: Бували. Називали бандитизмом.

Пит.: У вас отже.

Від.: Там було, звісно. Постріли вночі лунали. Стріляли в сільраду взагалі. Когось і вбивали. Уповноважених по хлібу. Обов'язково.

Скрізь. Були і заворушення селянські. Але їх, звісно, розгромили. Чому? Селянські рухи мають характерну особливість. Вони в своєму районі, в своєму селі, максимум у своїй області, максимально. А далі їх уже не цікавить. Ви розумієте? Їх впогрудь розбивали і били. Така була трагедія і Тамбовського повстання в селі... історичний факультет Тамбовської. Така сама була історія. Селянські повстання – у цьому їхня трагедія. Фактично про це пишуть. Якщо б вони мали єдине командування, дружне керівництво, стали би більшовиками. А річ у тім, що есери спершу самі розкололися на два крила. Так? А потім більшовики зуміли цьому допомогти, а потім ліквідували лівих есерів. Селянство було некерованою політичною силою, розрізнене. І будь ласка, їх били по черзі.

Пит.: А яка Ваша думка про Махна?

Від.: Махно! Типовий селянський рух Південної України, Південної України.

Пит.: Ну то саме не місцевий, але це розширений.

Від.: Розширений селянський рух на Україні, на Україні. Ось же Запоріжжя, Олександрівськ, Гуляйполе, Катеринославщина, тепер Дніпропетровщина тощо. Це був типовий селянський рух. Ну, так би мовити, ідеологічно вони там брали що? Вони, розумієте, ніби приєдналися до анархістів. Він себе вважав анархістом. Так, у нього були великі анархісти – радники. Такі Волін (Ейхенбаум)¹, і ще цілий ряд до нього приєднався. Анархісти, ось. Тому що селянський рух дійсно має багато анархічних рис. У них же ні, бачите. Це був гучний рух, потужний, що відбивав невдоволення селян. Тепер ця брехня советська – друк, тепер навіть і советські дослідження називають їх бандитами. Це неправда! Саме советські загони були найбільш бандитськими. Це був селянський рух. А що спеціально бували й жертви? Так візьміть, як советські загони йшли на Україну для окупації. Скільки там було жертв? То що, не бандитське це? Це був селянський рух. І саме в цьому русі неправда, що були, як вони пишуть, «куркулі». Неправда. Куркулі були також, їх мало було. В основному там був середняк і бідняк, був основою його загонів. Незадоволені вони були, продрозверсткою були незадоволені. Вони перетворювалися на натуральні господарства. В них брали тільки хліб, а взамін нічого не давали. Правда же? Ну, селянин що отримував взамін, скажіть, у період так званого воєнного комунізму, починаючи з 19-го року, вважайте, і по 21-й, 22-й рік включно. А потім далі ми подивимося ще при цьому, що отримували? Нічого! Арештів не було, правда. Промисловість була зруйнована, тож товарообміну не було. Я розумію, привезли б вагон мануфактури і на мануфакту-

¹ Волін (Ейхенбаум) Всеволод Михайлович (1881–1945) – одна з ключових фігур анархістського руху в Україні доби громадянської війни та національно-визвольних змагань. З серпня 1919 р. – один із найближчих соратників Нестора Махна, один з ідеологів махновського руху. У січні 1920 р. був заарештований радянською владою. З 1922 р. – в еміграції. В 1930-ті рр. – секретар Махна в Парижі, автор передмови й приміток та редактор книги Махна «Під ударами контрреволюції» (т. 2, Париж, 1936), редактор книги Махна «Українська революція» (т. 3, Париж, 1937).

ру отримували би хліб. Ні. Хліб, Ленін писав, що ми позичаємо в селян! Так і писав! Є, прошу, можу Вам показати ці місця. А прийде час, ми їм віддамо. Як вони їм віддали при Сталіні, Ви знаєте. Нічого не віддали. Що вкрадеш? Таким чином, це був селянський рух. І саме народний рух. А що вони не могли втриматися, це інше питання. Але чи дуже потужний? Потужний рух, дуже. А більшовики мали, комуністи, ленінці, яку перевагу? Вони зуміли створити централізований апарат і свої частини перекидати дуже, розумієте, мобільно до районів, де починалися заворушення. Дивізії перекидали з одного місця на інше, щоб селянському рухові не було. Уявляєте, якби Тамбовське повстання селянства розрослося на значну частину Росії, що було б. Або, візьміть Кронштадтське. У цьому то й річ, в цьому й трагедія. А більшовики, бачите, зуміли створити централізований апарат і централізовані частини. Привілейовані верстви тоді вже створювали. Людей не годували. Був голод. В армії, військах ВЧК годували. Туди йшли.

Пит.: Можна перейти до іншого питання?

Від.: До якого?

Пит.: Чи примушували вас, учителів, брати участь в агітації?

Від.: Звісно!

Пит.: Можете розповісти про це?

Від.: Я про це розповісти не можу. Я особисто участі не брав через цілу низку причин. Не тому, що я, хоча я боявся також, як усі. Атож! Ввели дошки ганьби. Треба було бути грамотним. Писали: «Ганьба – така-то сільрада не виконала, таке-то село не виконало, така-то розтрата. Нероби! Ледарі! Куркулі!»

Плакати оформляли, в газетах районних писали статті тощо. Авжеж, апарат цей долучався. Або, наприклад, учителів брали до сіл в якості уповноважених. Це вчителів-комсомольців і партійних. Я не був партійним, не був у комсомолі. Так їх брали на два, три тижні, на місяць, два в якості уповноважених до села з викачування хліба. Ви зрозуміли? Ось у мене був колега Вахновський. Був комуніст. Ну, так його, він у школі не бував місяцями. Все в селі сидів з викачування хліба. Перекидали. Тож увесь апарат брав участь, всі брали участь тією чи іншою мірою, хіба що не стріляли, не вбивали. Це вони не могли. Брали участь. Пам'ятаю, всіх партійців і комсомольців шкільних, оточили одне з сіл, щоб не втікли... Оточили, щоб ніхто не втік, а війська мангрупи, ВЧК гнали на станції в теплушки цих селян, яких засилали. Робили це таємно. В одну ніч раптом оточували село і все, щоб не було шуму, гаму. Тож це було. Апарат брав участь. Ну, а вже комсомольський і партійний апарат. Ви самі розумієте. А хтось голосу підняти не міг, так завтра ж вас арештують. Терор був страшний. Це все пов'язано з терором.

Пит.: Чи була церква в тому селі, де Ви працювали?

Від.: Куди там! Так, по-перше, за релігійну пропаганду, звеличення старого режиму арештовували, саджали. Церкви зазвичай всі були заколочені, або перетворювали їх на склади для зберігання зерна і...

Пит.: До Вашого приїзду це зробили в селі?

Від.: Ні, це зробили в 30-ті роки. Монастир розганяли, ченців і черниць розганяли, займали їхні келії, займали їхні монастирі під різні господарські потреби. Куди далі! Я, ось, був у ці роки, саме їздив, це був 35-й рік, я пам'ятаю. Я був у Новочеркаську. Там був величезний собор на площі Єрмака в Новочеркаську, в центрі Казакії. І собор не діяв. У соборі були курси вищого кавалерійського складу. Курси. А внизу були стрільбища для них, будь ласка. Це відомо. Можете в літературі знайти. Звісно, гоніння були на релігію. Люди культу, позбавляли їх пайка як нетрудовий елемент. Позбавленці не мали права голосу. Так, що голоса не мати, то їм би наплювати, але це було пов'язано з тим, що не давали ніякого пайка. Вони були голодні. Розходилися, розбігалися, їх арештовували, саджали. Я в таборах сидів з величезною кількістю осіб духовного походження – мулли татарські, російські попи, панотці українські, рабини. Всі сиділи.

Пит.: А скільки років Вас тримали, отже, після цього, як у 33-му арештували?

Від.: У 33-му мене як арештували, загалом мене тримали майже рік і випустили, припинили справу. Я і ще один доцент Вінницький, українець, фізик, доцент фізики. Нас випустили, а решту, сотнями і тисячами, заслали. А потім у 39-му на початку мене знову арештували. І разом у таборі я був 10 років, а потім заслання років 6–7. Вважайте, 17 років забрали.

Пит.: А можете сказати, за якою підставою Вас арештували в перший раз?

Від.: А те, що саме. В перший раз? Вони мені, як то кажуть, як казали мої студенти, як каже широка маса людей. Ви чули таке слово в Росії, як «пришивали справи»? Вони мені пришили, що я був членом таких організацій – УВО¹...

Пит.: Українська військова організація?

Від.: Так, так, так, так, так! Потім ПОВ (Польська організація військова)². Тому що викладав в українському інституті і тут був поль-

¹ УВО (Українська військова організація) – сфабрикована НКВС-ДПУ з санкції більшовицького керівництва в 1933 р. справа, «розкриття» якої було одним із превентивних ударів по прихильниках української державності. Серед чільників УВО були названі компартійно-радянські діячі та відомі представники української радянської інтелігенції, перш за все вихідці з Західної України та члени українських партій, які в той чи інший час не приховували свого незадоволення діями Кремля щодо України. Керівником УВО було оголошено О. Шумського. Як і всіх «націоналістів», «діячів УВО» звинуватили передусім у «прориві у сільському господарстві», в терористичній та диверсійній діяльності.

² ПОВ (Польська організація військова) – вигадана у 1932–1933 рр. органами НКВС-ДПУ справа. Назву (ПОВ) запозичили в організації, що реально існувала в часи Першої світової та громадянської воєн і припинила свою діяльність у 1921–1922 рр. Для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність. З цього часу до 1937 р. включно репресії проти поляків на території УСРР здійснювалися за етнічним принципом. Це теж був превентивний захід, оскільки поляки, які чинили найбільший опір комунізації села, складали значну частину населення тогочасних західних регіонів УСРР, які межували безпосередньо з Польщею. Діячів ПОВ звинуватили в «активній шпигунській, диверсійній, терористичній і повстанській роботі з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом». Головою ПОВ був названий Б. Скарбек.

ський, поруч. Я також там викладав. Прошу, дві ці організації. Мене мотали, поки йшла справа, щоб я зізнався, що я був. Потім казали, що я був офіцером. Я кажу, як я міг бути офіцером, я такого року народження, я був хлопчиком. Це їм не потрібно. Так. Ось, будь ласка, без жодних підстав. Потім, коли мене в 39-му арештовували, знову цю справу витягли, що мене пустили дарма. Не треба було мене випускати, що я винуватий. І ось, будь ласка, бачите, я скільки років втратив. Не було ніяких підстав.

...років відсидів без складу злочину. І не тільки я один. Таких багато, хто витримав. А багато хто вкрилися землею там, полягли. Тисячі я їх бачив.

Пит.: А в 33-му році в'язні голодували?

Від.: Страшно! Не було. Хто не отримував пайок, всі голодували. Тільки вищий, тільки адміністративний їхній апарат – партійний і управлінський, НКВД, військові чини отримували достатній пайок. Решта всі голодували. Продавали, ось я Вам кажу, в торгсинах стояли. Хто як. Тікали. Голод був. Стосувався і міста також, особливо низів міста, хто не мав коштів.

Пит.: Повернімося до села.

Від.: Так.

Пит.: Ви припинили заняття, не Ви особисто, а взагалі. В школі припинилися заняття під час..?

Від.: Під час розкуркулювання і цих кампаній місяцями не працювали школи. Тому що, я Вам розповідаю, вчителі були в ряд, комсомольці і комуністи або інших. Вони їх мобілізували. Мобілізували! Або казали – поїдеш по профспілковій лінії, ми тебе мобілізуємо. Зрозуміло? Складатимеш там зведення, вестимеш там облік. Тож школи та інститути на Україні не працювали навіть. Навіть обов'язково не працювали. Де ж могли, коли вони масово. Вважайте, але я ж даю в своїй статті, якщо Ви читали, ось у «Форумі» – 740 тис. комуністів у селі брали участь у цих справах. Ну, дивіться ж, це величезна кількість. Це ж армія величезна. Ну як же. Не працювали. Так. Ось і інститут, в якому я працював, також місяці два був зачинений. Викладачі зі студентами були мобілізовані на ці всі справи. А потім пішли арешти. Арештували як мене, так і інших. Ось. На національному ґрунті. Особливо арештовували, та всіх арештовували, українців, німців, євреїв. Ось у мене були знайомі. Маса. Всі загинули. Звісно, українці, які становили більшість населення, і більш за все й потрапляло. Ви це розумієте. Так, усіх! Поляків усіх, німців під мітелку. А ці німці не були гітлерівцями, вони народилися там. На Волині було багато німецьких колоній. Он було повстання в цьому Пулинському районі. Жіночий бунт, а потім повстання. Так жодного німця там не залишилося. Коли почалася війна, там уже німців не було.

Пит.: А можете описати це повстання?

Від.: Ну, я там якраз у той момент не був. Ну, як повстання? Ну, ну, ну, що. Обирали уповноважених. Склади, в які звозили цю конфісковану картоплю, картоплю також брали, все. Розбивали замки,

забирали, по хатах розтягали. Ну, постріли йшли вночі. Йшли до лісу окремі групи. Селянські типові повстання були. Ну, сільраду громили. Сільради не було. Комуніст, якщо його не вбили, то він утікав, який очолював сільраду, тощо. Ну, були.

Пит.: А як міліція в Києві ставилася до голодних селян?

Від.: Вони намагалися. Наприклад, діти з'являлися голодні, тікали з сіл, їх саджали в машини і вивозили кудись. Куди? Я не знаю. Відвозили. А потім трупи, стягали їх і спеціально роз'їжджали автомашини, підбирали трупи ці і відвозили в такі братські могили. І все. Як вона ставилася. Ставилася за директивами. Крім того, селянину не можна було з'явитися в місті. Вони ж провели паспортизацію в 32-му році. Ви це майте на увазі. Паспортизацію. Паспорти отримували тільки мешканці міст, а сільський не міг мати паспорт. Тільки довідку колгоспу. Він міг з'явитися в місті за довідкою колгоспу. Так, по-перше, не давали таких довідок, не відпускали. А без паспорта міліція одразу забирала. Тільки-но затримувала людину, отже, у вас немає паспорта, все. На заслання йшли. Табори витримували. До таборів усіх. Це був страшний час, який недостатньо вивчено через те, що вони ховають ці документи. Не дають про це прямо говорити. Власне, маскують. Вони писали, що ліквідація куркульства як класу. Відбувалася ліквідація селянства. Ви зрозуміли? Це різниця. Куркульства було лише кілька відсотків, навіть якщо це правда. А то все були бідні селяни, середняки, трудящі люди. Вони їх ліквідували, перетворювали на наймитів колгоспів і радгоспів або відправляли до таборів на новобудови в якості спецпереселенців.

Пит.: Ну, так, на Вашу думку, причому тут національний момент?

Від.: Так.

Пит.: У голоді, що голод був саме на Україні, на Дону.

Від.: Найлютіший був на Україні, Дону і на Кубані, в областях, які найбільше виробляли товарного хліба. Врожайна земля, гарні умови, старі традиції, оснащене сільське господарство. Ось там і відбувалося це, в цих областях.

Пит.: А національний момент?

Від.: Національний момент намагаються тепер, наприклад українці, казати, що спеціально українців. Я проти цього. Спеціально селян. А саме спеціальні селяни, то це саме виявлялися українці, донські і кубанські козаки. Не менш жорстко відбувалося в Центральній чорноземній області, Тамбовщина. Там також гарна земля і також був хліб. Те саме відбувалося. Ви розумієте. А що було робити в Ярославській області, де суглинок. Земля давала дуже мало хліба, і вони овочами перебивалися там, картоплею чи... Завжди. Завжди на 3-4... Та я ж пишу. Ви прочитайте. Там же є, що в нехліборобній губернії 3-4 місяці протримувалися, а потім караул, треба купувати хліб. Так було завжди. Це невиробничі області й губернії. Тож тут національний момент, усе разом узятє. Це об'єктивно звалилося на Україну і найбільшою мірою через цілий ряд причин. Вони селянство взагалі ліквідували як вільне.

Пит.: Ви можете щось додати до цього, що сказали?

Від.: Ні. Це ціла епопея. Що тут можна додати. «Ни убавить, ни прибавить», як казав Твардовський. Читали Твардовського?

Пит.: Не думаю.

Від.: Тут не віднімеш, не додаш. Це чудові вірші. Редактор «Нового мира».

Він вже помер. Ліберал советський, член партії. Але він писав про всі ці справи і казав, що тут не додаш і не віднімеш. Що тут додаш. Причому, те, що я Вам розповідаю, я це розповідаю аж ніяк не тому, що хочу Вас переконати. По-моєму, Ви і без мене це знаєте. Це був страшний час. І як раз треба зібрати свідчення – це велика необхідність, необхідний захід, у людей, які це пережили, як покази свідків. Розумієте. Тому що коли ми дістанемося до цих архівів советських? Ми не знаємо, може, пан Черненко зробить там революцію, дасть свободу.

Пит.: Ну, так дякую, велике спасибі.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю SW01–SW02

Інтерв'ю проведено з двома оповідачками-подругами. SW01 – *Варвара Діберт*, народилася 1898 р. у Пединівці Звенигородського району Черкаської області, у 9 років пішла до епархіальної школи в Києві. Діди-прадіди і батько оповідачки були православними священиками. У 17 років вона почала працювати шкільною вчителькою в Кагарлику, райцентрі Київської області. Подає інформацію про революцію і відродження Української православної церкви. У 1920-х рр. брата оповідачки ув'язнили за службу в петлюрівській армії. У 1922 р. вийшла заміж за петлюрівця, який працював директором школи. Описує українізацію шкіл у 1920-х рр., своє життя до еміграції у 1943 р., голод, під час якого викладала у школі в Києві [...], як вантажили тіла мертвих дітей, «ніби дрова». Бачила багато голодних селян, особливо в чергах за так званим «комарціїним хлібом», який коштував 2,5 рублі за кілограм. Селян вантажівками вивозили за місто. Пані Діберт подає багато інформації про безпритульних, що під час голоду були скрізь. Зачитує листа від знайомої, в якому та згадує жахливі випадки. [...]

SW02 – *анонімна оповідачка*, народилася 1903 р., бере участь в інтерв'ю на запрошення пані Діберт. Жила на хуторі, була розкуркулена 1928 р., а у 1933 р. опинилася біля польського кордону, у Шепетівці. Говорить, що люди голодували ще наприкінці 1920-х рр., але не настільки, щоб помирати. Більшість померла 1933 р. через дедалі більші норми задачі зерна. Описує голод на Вінниччині, називає три села, які вимерли повністю. Її чоловік три роки відсидів у тюрмі. Розповідає про жінку в селі, діти якої померли, і вона, не в змозі поховати їх, поклала тіла в погребі. Перед тим, як сама померла, різала мертвих дітей і варила своєму восьмирічному синові, який пізніше про це розповів.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Варвара Діберт.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Ще в минулому столітті.

Пит.: Коли?

Від.: В 1898 році.

Пит.: А де?

Від.: На Київщині.

Пит.: В селі чи в місті?

Від.: Я народилася в селі, а потім училася в Києві. Родилася в селі. Батько був священиком в селі.

Пит.: Православний?

Від.: Православний, так. Православний священик був мій дід і прадід десь років 300 назад. І так кажуть, можливо: видно, що вже стара. Ну, це таке. Ті роки, що нас цікавлять, це 32-й і 33-й, так?

Пит.: Так, але Ви можете щось мені сказати про дитинство.

Від.: Дитинство я провела на селі в батька, але як мені вже було дев'ять років, то вчилася в Києві. Мене послали батьки до Києва.

То спеціальна – Ви таких шкіл, мабуть, і не знаєте – епархійна школа називалася, середня школа, яка давала право вчителювати, якщо закінчити всі (було там вісім) кляси. То шоста і сьома були педагогічні, що давали право учителювати. А хто хотів вище вчитися, десь до університету або на якісь вищі курси, то ще й восьма кляса була. І то так мала, значить, як тут кажуть матура¹, дістала «зрелість», що можна було вступити до університету. Бо на Україні (я не знаю, чи Ви це знаєте) до 1905 року, то була перша революція в 1905 році.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте щось?

Від.: Дуже мало.

То мене приділили туди, й я там закінчила сім клясів. Була Перша війна, й думала я вступити на ті мовні курси. Були такі, Берліца, чужоземні курси. Але була Перша війна, й я тільки кінчила тоді й вже навіть подала туди заяву, але сподівалися, що німці займуть Київ (Першу війну, а не Другу). І всі вищі школи й курси і навіть деякі середні школи були евакуйовані за Дніпро. Мене батьки не пустили за Дніпро, бо кажуть – Бог зна, що там буде?

То я залишилася, сім клясів кінчила й не пішла далі вчитися, бо ті курси також евакуйовалися за Дніпро.

Пит.: Батьки ще були на селі?

Від.: Так, батьки на селі були. Так.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яке село то було?

Від.: Оце декілька сіл було. Наприклад, як я була малою до десяти років, то ми жили – Ви знаєте назву, звичайно, Кирилівка і Моринці?² Відомі?

Пит.: Моринці? Так, Шевченко...

Від.: Шевченко. А ми між тими селами були. Село наше Пединівка³. То так: три кілометри було до Кирилівки, а три кілометри на другий бік до Моринець. І в нас там рідня була, і в Кирилівці, й в Моринцях. Наше село було таке, що навіть лікарня не було, то в Кирилівці була лікарня велика. Ні, майже не було, хоч то село велике було (5 тисяч було населення), але не було навіть фельдшера в селі. Школа була тільки початкова, чотири кляси. Я не вчилася в школі; батько мене вчив. Підготовляв до середньої школи, до першої кляси тієї епархійної. Ну, я там, значить, сім (років). А літом і на Різдво, і на вакації, і на Великдень, і взагалі, так сказати, всі вакації, то, звичайно, в селі провадилося.

То вже вчилися в тій, духовній школі, в семінарії, але ні один не пішов у священики. Кінчали, бо семінарія духовна була там, так, шість клясів. То як тільки чотири кляси кінчав, то мав право йти до університету. Матуру діставав, бо то було так: чотири кляси кінчили

¹ Матура – у гімназії – іспити на атестат зрілості.

² У с. Моринці 9 березня 1814 р. народився Т. Шевченко. Нині це село – у складі Звенигородського району Черкаської області. У селі Кирилівка у помісті П. Енгельгардта Тарас Шевченко служив козачком. З 1929 р. село Кирилівка перейменоване на Шевченкове.

³ Село Пединівка Звенигородського району Черкаської області, знаходиться на північному сході району, між селами Шевченкове та Моринці.

й старший – то кінчив університет, а другий не встиг кінчити в університеті, бо вчителювати пішов, як почалася революція. А потім ми переїхали (як мені 10 років було) ближче до Києва. Нас уже троє вчилися в Києві й звідти до Кирилівки, то було 250 кілометрів, далеко, до станції було 25 кілометрів. Так що то далеко було. То батько переїхав ближче до того, до Києва.

Пит.: Дістав там парафію?

Від.: Парафію помінявся зі своїм, з дідом моїм, з маминим батьком. Мамин пішов сюди, в це село, а батько тоді в містечко переїхав, ближче до Києва. Там всього 50 кілометрів до Києва; там можна було кіньми, пароплав, там Дніпро близько, то пароплавом рідко їздили.

Як почалася революція, то батько вже перейшов, то містечко було. А то сім кілометрів від того містечка перейшов у село. А то дуже гарне село. А перейшов чому? Тому що вважав, що ми, діти, починаєм у містечку псуватися. Впливи всякі такі, знаєте. І батько побачив це, й то каже, щоб спасти дітей від такого впливу, перейшов в це село. І там нас застала революція. Я вже вчителювала. Бо в 15-му році я кінчила сім клясів. Учитися не можна було, бо з Києва повивозили ті школи вищі, то я, посидівши вдома – значить, батьки не пустили мене за Дніпро, – то я подала заяву щоб, на вчительку. І мене призначили (мені тільки кінчилося 17 років), призначили мене в школу – містечко від нас було 25 кілометрів: Кагарлик¹. Там була велика школа, як виявилось, трьохповерхова, побудували її перед самою Першою війною. Було там 10 учительок – ні, 11 учительок – бо ще жінка директор. Самі дівчата були. Я прийшла: найстарший там був 25, а я була наймолодша, 17 років. Дали мені клясу, першу клясу, 76 учнів! Правда, що то було серед року: вони вже буквар пройшли. Але я справлялася. Сімдесят перейшло до другої кляси. Шість не перейшло, але не з моєї вини, бо весною як почалася зеленіти трава, то батьки забрали дітей, щоб корови пасти. А 70 перейшло. І там мене застала й революція. Мене не зачипали, бо я вже обжилася, так би мовити, і мене цінити як учительку. Любили мене батьки й в школі.

Пит.: Що змінилося в школі?

Від.: В школі змінилося те, що ми були відірвані від центру, від Києва. Центр був у нас у Києві, а ми залишилися відірвані від Києва. Бо так: до станції залізничної було 35 кілометрів. Дніпро, то 80 кілометрів до Дніпра, але то тільки влітку. Зимою Дніпро замерзає. Так що можна тільки було або кіньми, або пішки ходити до Києва. Значить, перервався всякий зв'язок. Ну, в нас на місці, треба казати, в Кагарлику, то так було – школа наша початкова й були такі паралельні групи: 11 учительок і завідуючий – дванадцятий. А на містечку на самому – це сільська, щетала початкової школи, ходили й з містечка, й з села діти. А батько залишився там у селі. Ну, я поїхала вчителювати.

¹ Кагарлик – районний центр Київської області.

Пит.: А що сталося з церквою під час революції?

Від.: Спочатку церква була, продовжувалася. Але церква була спочатку церковнослов'янська й підлягала московському патріархові. Це не була українська служба, бо церковнослов'янська була й дозволялося тільки після 1905, революції 1905 року, дозволялося священникові проповідь на Євангелію українською мовою говорити. І то тільки на тему, що прочитав у Євангелії, то міг перекласти й там пояснити українською мовою. А до того часу, до 1905 року, того не можна було – тільки все по-слов'янському було. А батько залишився на селі. Священником був. Відправляв службу по-слов'янському так, як і всі відправляли до 21-го року. Не було українською. То вже Липківський ¹ в 21-му році відновив українську церкву. Перші більшовики, які проходили через село, пограбували мого батька. Все з хати. Хату, вікна повідкривали. Всі речі, що були в шафах, у комодах, у ящиках, у скринях, повикидалося на вулицю і казали: «Граб награблене» ². Значить, селянам. Закликали, що беріть все. Всі речі. І одержу, й посуду, й все що є. Господарство батько мав, корови, троє коней – забрали все. Ну, мама перейшла – вчительки взяли її до себе в школу, бо тут таке розкрадання, що все повикидали й мама боялася. А батько пішов до того. Взяв палочку тільки, більше нічого. Казав, що добре, що його там не «застрелили». І пішов до того, якраз те містечко, де я вчителювала. Там була благочинного директорія його. Ну, той благочинний зараз вже його послав – помер священник коло того, то він його туди й послав. А мама там залишилася. На другий день як пограбували, той загін більшовицький виїхав зі села. То був проїзний відділ військовий. Вони поїхали собі в друге місце. А тоді селяни почали мамі приносити всі ті речі, які вони пограбували. І принесли, треба сказати, майже все, крім тієї моєї швейної машинки, мамину стару швейну машинку, щоб шити. А як я кінчила школу, то батько подарунок купив: нову машинку. То ту машинку тільки не вернули. А цікаво з цією машинкою: через рік чи що я їхала з Кагарлика до Києва. І в Києві сідали – це пристань. А треба було потім їхати до Трипілля ³. Це була станція там, де з села того мого, де батько був, сідали на пароплав. Сідає купка людей вночі на пароплав, далі я вже їхала. А сідає декілька людей. Ну, сідають. Дехто вітається зі мною, пізнає, а дехто там приховується. Бачу, що якась приховується молода дівчина. А сідає коло мене дідок старий. І каже:

– Чи бачите, бачите? Ото Уляна, ховається від вас.

– А чому вона ховається?

¹ Ідеться про Василя Липківського, керівника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

² Мається на увазі більшовицьке гасло, яке звучало російською мовою як «Грабь награбленное!». Походило від Марксового «експропріація експропріаторів».

³ Трипілля – село в Обухівському районі Київської області.

– Вона ховається, бо її батько забрав вашу машинку, а тепер вона їде робити операцію. У неї язва в шлунку, – каже цей дід мені, каже, – а я думаю, що то голка з вашої машини там.

Ну, так вона значить зі мною не віталася, так вона ховалася все від мене. Так, ну то таке було до революції. А потім мама переїхала вже до батька. В 19-му році батько помер. А я тільки й старший брат були. Він був в Першій війні, ще студентом був, то його мобілізували. А потім, як була українська революція, відродилася держава, то він також був. Як більшовики наступали на Київ, Грушевський виїжджав, то він і ще двоюрідний брат вивозили Грушевського з Києва, до Жмеринки вивозили. Ще перекинулися авто, і так у брата два зуба вибиті були. Але Грушевському нічого не було, й їм нічого, тільки мого брата два передні зуби, й ще другий рідний брат також їхав, як охоронець того Грушевського, то той теж щось трохи руку там одну зламав. Але то так довели. Потім брат учителював під час тих більшовиків на Полтавщині. А другий брат був повстанцем якийсь час. А молодший, 14 років йому було, то він тільки учився. В мене жив і там в містечку вчився, поки я там учителювала. І мама до мене, як батько в 19-му році помер, переїхала до мене.

Пит.: Це було в 20-х роках?

Від.: В 20-х роках, так. Я ще вчителювала там вже на тому самому місті, в тому самому містечку.

Пит.: А середній брат, Ви сказали, що він був...

Від.: Повстанцем?

Пит.: Який?

Від.: Він був такий зелений. Він так вагався. Він один час за більшовиками, другий раз за Петлюрою. Вагався. Але нарешті, накінець, то він до Петлюри пристав і вже в тих районах багато він мав, велику, хто каже, банду, хто каже, повстанців – то по-різному називають. Ну, то таке. Але йому якось і старшому брату ніколи не приписували петлюрівщини. Бо я знаю, що за советів як петлюривець, то це ворог народу. Обидва ці брати були фактично петлюривці. А молодший, якому було тоді 14 років, то його ніде не прийняли, в ніяку школу. Поки школа була там, де я вчителювала, то він учився, а потім далі було треба якийсь фах добувати те, в яку він техніку не поступить, через місяць його викинуть, як сина попа. Він сім шкіл пройшов, сім техніків пройшов, поки нарешті добився, щоб кінчив агрономічний технікум і працював агрономом. Але його скоро заарештували й обвинувачували, що він був у Петлюри старшиною. То він там сидів деякий час – ми не знали навіть де. Вийшов, то випадок його тільки спас. Він вийшов із в'язниці (шість місяців там він просидів). Так як взяли його на práci (в шинелі він був і в сорочці, навіть без жакета – в сорочці була шинеля, бо на полі там щось сіяли, чи я не знаю, щось там робили, і він там як агроном працював). То його там заарештували, й ми не знали, де він. Скільки ми шукали, не знали. Нарешті через шість місяців його випустили. Опухший, ноги опухші. Ши-

нель... зміни не було ніякої, ні сорочки, ні білизни, нічого не давали йому в в'язниці. Єдина шинель. То спина зогнила, висипалася на шинелі. Поли тільки оставилися. Але він не кинув її, як його випустили, а забрав зі собою. Забрав зі собою. Ні грошей в нього нема, ні хліба, нічого. І вийшов із в'язниці й вийшов на поле – вже темніє, сонце заходить. Каже: «Буду вмирати тут». Прострелив шинель. Коли їде той – такі були в нас екіпажі одноконні. Їздили агрономи ними переважно. Одна коняка запряжена й то так. І не віз, і не бричка, а така, на чотирьох колесах – екіпаж! Що може там на екіпажі сісти двоє, троє, спустивши ноги на один бік і на другий. Їде чоловік на екіпажі. Баче, що вже темніє, а лежить на полі. Підійшов подивитися, чи живий, чи мертвий. І що ж виявляється: що його найближчий товариш, з яким він кінчав цю агрономічну школу, і тут він десь працював коло міста, звідки з в'язниці вийшов мій брат, і впізнали один другого. Ну, звалив його на той екіпаж свій і повіз додому, бо він вже вертався з праці додому. Виявляється, що й жінка в нього також агроном і теж що вчилася на тому самому курсі, в тій самій школі. І ще навіть так: вони обидва впадали за цею дівчиною – і цей, і мій брат. Але той, значить, побідив і одружився з нею. І ось такий випадок, що наводить цей приятель його. То він і його забрав до себе, і вони його там – він був впухший зовсім, і ноги й руки опухші, і брудний – обмили й тримали в себе й відпоювали його там молоком і там всім, поки вже він став на ноги. Тоді тільки він написав нам у Київ, що він вільний і може приїхати. І приїхав вже звідтам – вони там місяць його тримали, поки він став на ноги. А потім йому знову, після цієї війни, знову почали пришивати, що він був петлюрівцем. І вісім років відбув, після цієї вже Другої війни. Вісім років відбув. Прийшов хворий цілком, знеможений, бо вже як прислала фотографію, то такий, ніби йому 90 років. А на сім років був молодший від мене, так що тоді він ще був цілком молодий, порівнюючи. Оце ж тепер вже мені 87. А колись також ж була молода. Ну, а я там одружилася. Також петлюривець вернувся з того, то я з петлюривцем одружилася.

Пит.: Коли?

Від.: В 22-му році. Але нас почали знову там переслідувати, як петлюривців – навіть такі, що були самі петлюривцями однак, але почали «червоніти», як то кажуть. Як вже радянська влада прийшла – дехто навіть з тих, що самі були в Петлюри, в війську, почали... Пізніше, совета почали українізацію. І багато молоді пішло за ними. Знаєте, завдяки такій брехні ті, що вони – ото українізацію заводили. То ми виїхали, із того містечка. Поїхали на Звенигородщину. І там учителювали – ми пішли пішки спочатку, так, як то кажуть, *honeutoon* (медовий місяць. – *Ред.*) зробили. Пішки пішли 150 кілометрів на Звенигородщину, і в кожному такому районному містечку залишали аплікацію. Чоловік як вернувся від Петлюри, то він у Києві жив. А коли він побачив, а відступив він з Києва, як петлюривське військо брало військовий завод, то половину робіт-

ників і службовців поділилися. Одні перейшли на бік Петлюри, а другі захищали того, більшовиків. Ну, чоловік був на тій стороні, що петлюрівське військо захищав. То коли Петлюра отступав, більшовики брали силу, то й він пішов з військом. І був весь час у війську, був ранений, потім в військову школу попав. Потім захворів на тиф довший час. Як кінчилася, як уряд вже й військо наше відступило за кордон у Польщу, то він залишився в Кам'янці хворий на тиф. І коли видужав, то пішов у Київ і побачив, що на заводі заправляють, що були на стороні більшовиків. То він пішов і каже: «Я хочу на село учителювати». І йому дали якраз це містечко, де я учителювала. То й він прийшов. То ми через два роки чи що – він в 20-му році прийшов, а в 22-му ми одружилися.

Пит.: Що Ви вчили тоді?

Від.: Я з початку ті перші кляси вела. Це Ви хочете знати?

Пит.: Я хочу знати, як під час 20-х років.

Від.: Ага, як ми вчили. Як тільки почалася революція, як тільки ми почули в Кагарлику, що є уряд український, Центральна Рада, бо ми далеко, й тоді не було так, що телефон взяв і подзвонив. Телефон то місцевий був, але до Києва ми не могли ним дзвонити. Як ми дізналися, що національна рада є, то ми, і ще крім нашої школи була вище початкова школа. І там був тим, директором, чи він інспектором звався, я не знаю, чи Ви таке прізвище: Паливода – чули чи ні? Не чули? Він завідував цією вищою початковою школою, і скоро він висунувся так, що був вибраний. Ми вибрали на місці вже шкільну раду. І зразу вирішили українізувати школи, і ще без зв'язку з Києва. Не було ніяких у нас підручників, крім «Кобзаря» і там деяких книжечок таких невеликих. Але ми вирішили початкову школу українізувати відразу. Виписували з «Кобзаря» ті – правда, нам помагала дуже цукроварня, бо то вже цукроварня взяла в своєї руки комітет, з місцевих вибрала. І там було багато паперу, такі великі листки, якими обгортали цукор (там вироблявся пісок-цукор). І потім той рефінат, але не кусочками такими, як оце то тут так продають, а робили вони такі голови конусом – по п'ять фунтів і по 10 фунтів, цілий такий конус цукру. І обгортали цукор такий грубий папір. З одного боку він був синій, а з другого білий. І то вони мали великий запас цього паперу. То цей інспектор, якого ми вибрали вже головою там між собою, добивався, добився того, нам дали багато паперу. І ми на тому писали з того, з «Кобзаря», вірші маленькі й вивішували на тому. А писали, то навіть чорнила один час не було, вугілля вживали, робили самі чорнило, бо там із таких ягід було. Дуб – а на ньому просто ростуть такі яблучка дикі, як паразита такі, на листках. І з тих яблужок бралось якимось чорнило робити. Потім була якась така, забула, як це називалося, що чорні ягоди, сині. І ми робили, спочатку воно в нас не виходило. Потім якимось пішла думка посипати попіл туди, досипати. І уявіть собі, що виявилось, що винайшли самі чорнило собі таке, що можна писати. Бо як почалася революція, то не стало в склепах ні паперу, ні пер, ні

олівців, нічого. То ми, значить, то таке-во видумали. І українізували відразу свою школу цю. І в вищій початковій школі не всі предмети, бо там не можна було всі предмети, бо не були всі учителі підготовлені. А ті на селах, що було коло Кагарлика, то ми також передавали їм свій досвід, і свої плакати, що вивішували, що крейдою на дошці писали. То голівне підручників довший час ми не мали ніяких. Тільки ото для себе мали. Ну, дехто «Кобзаря», то дехто з дітей мав. То так.

Ну, що ж Вам ще сказати? Ну, власне це далеко від того, від голоду ще. Переїхали ми в друге містечко, на Звенигородщині. Чоловік там був, завідував районою школою, хоч він і не був педагог. Він закінчив комерційний інститут. Відкрили якраз там кооперативний технікум, то він викладав в кооперативному технікумі. І вже мені добре було, що брата можна було вчити там. Знайшовся якийсь той з студентів, росіянин, якого сестра працювала на цукроварні. Приїхали вони звідкись там. А він зробив донос, що чоловік у своїх викладах, бо підручників не було, по конспектах, ну, що чоловік провадить націоналістичну політику. І чоловіка заарештовують. Не дивлячись на те – тоді ще в ті роки, це було в 23-му році, ще можна було – всі учні того клясу пішли зі своїми конспектами до слідчого доказувати, що ніякої такої антирадянської тієї не було. Ну, але все-таки він сидів там. Потім, він довго не сидів, просидів, але декілька місяців просидів. А я вчителюю – мене не зачіпають – я вчителюю. Я вчителюю на цукроварні, а цукроварня платить не грішми, а цукром, так що матеріально я забезпечена. Мама в мене, і брат, живуть. А в'язниця, де чоловік сидить – 11 кілометрів. Я через день ношу йому харчі. Коли понесла, треба дозволу того слідчого. Слідчий був росіянин якийсь. Каже: «А зачем тебе тот контрреволюционер? Едем сегодня на лодках!»

Там річка, притока Дніпра, Рос¹.

– «Едем на лодку кататься!» – просить мене.

– «Бросьте, что с вами». Але таки дав дозвіл передачу передати.

Але потім він змінився: став слідчим українець. І взяли його на поруки чоловіка, ті, директорія та шкільна якась. Випустили його з цієї вмовою, щоб він не виїздив. Але перемінився слідчий і попався слідчий українець, який, між іншим, раніше був у Петлюри, а потім перейшов до більшовиків. І він, коли випускав його, то вийшов в коридор і каже:

– Знаеш що, хоч тобі сказали, що ти не маєш права виїжджати, але моя порада тобі: як можеш, то й сьогодні виїжджай з цього району, як можеш, то міняй і професію.

Чоловік так і зробив. Того самого дня виїхав, і як то він комерційний інститут кінчив, то він поїхав з Києва там у Білу Церкву й влаштувався в кооперацію. І працював там. А мене не відпускають тому, що я так: веду молодшу клясу там (другу, здається). А потім, після того, лікнеп, так званий, робітники які неписьменні. Учу їх. А ввечорі

¹ Ідеться про річку Рось.

в драматичному гуртку, мушу також виступати. Не то що я хочу там, чи не хочу, але всі вчителі мусили виступати, культурною працею займатися. Мене не пускають. Проходить тиждень, мені не дають права виїхати. Чоловік уже найшов там працю і переказав мені. І приїжджає на контролю якийсь там високий інженер на цукроварню. Не партієць навіть, але фахівець, який має там вплив. Мені там знайомі сказали: підіть до нього, і він влаштує, щоб вас відпустити.

Я пішла до нього, розказала так, як є, що заарештований чоловік і все, й мене не пускають, я хочу їхати. Він каже: «Добре, я поговорю, й вас пустять».

Ввечері каже: «Їдь додому, й я пришлю вам посланця».

Пішла я додому. Присилають ввечері посланця. Закликають мене на той. Навіть розплачуються за мною. Виплачують все, що мені належить. Бо за лікнеп я діставала гроші, а за школу я діставала цукор. Мені виплачують і гроші, й цукор, і все. І я на другий вже день виїхали звіди. Потім ми в 25-му році переїхали до Києва. Чоловік таки ще в кооперативі працював. Прийшла колективізація суцільно в 29-му році. Всіх тих, що в кооперативі працювали на таких найвищих постах – чоловік працював інструктором, що роз'їжджав, – всіх безпартійних, хто не був до партії, знімають з праці. Значить, чоловіка знімають. Чотирнадцять душ знімають. Троє тільки там було таких тих інструкторів партійних, то залишаються. А всіх 14 знімають. Ну, чоловік кінчав школу перед тим, як комерційний інститут, і дуже добре креслив. І батько його працював на тому військовому заводі, то йому часто, як іще вчився в середній школі, давали підробити там: якісь діаграми робити або якісь чертїжи такі легкі робити. То він добре креслив. То він пішов, знайшов працю кресляря. І пішов ввечері вчитися на інженера. Так що три роки вчився і працював. Значить, вдень працює вісім годин як кресляр, а ввечері вчиться. І дістав, став інженером-механіком. То й вже став працювати інженером-механіком.

Через півроку, може, приходить деканка того факультету бібліотечного. Вона партійна дуже була. Вона вже приходить як контрольор від наркомпроса. А бачить, що то значить: мене, як свою бувшу ту студентку, підходить, сідає, якраз видавати книжки, кінчила, тільки записую там щось і розмовляю з нею. І вже так годину з нею розмовляли, то я думаю: «Ну, Боже, що ж далі, про що говорити?»

І з ким як там говориш, ще ж бо ж щось сказати таке, що... Лежить книжка. Автор тієї книжки українською мовою писав, і дуже добре писав. Рибак¹. Він історичні книжки, може, Ви чули про такого? Він

¹ Рибак Натан Самійлович (1903–1978) – український сценарист, письменник єврейського походження, народився в с. Іванівка Кіровоградської області.

дуже добре писав, і я його знала, й я думаю: ну що ж вже, якою темою я з нею говоритиму?

Я кажу:

– Клара Йосифівна, Ви не знаєте, якої національності Рибак?

А вона на мене так подивилася просто і: «Как, ты еврейка, и не знаешь, кто такой Рыбак?»

А я кажу: «Я не еврейка!»

– А хто ж ты?!

– Я українка.

А вона мене рекомендувала, як вона була деканом, то вона думала, що я еврейка, і вона мене рекомендувала туди на ту працю в ту бібліотеку. Але прийшов 36-й рік. Я працювала вже в тій бібліотеці, закінчила той інститут. А чого я пішла вчитися? Тому що так: там завжди анкети треба переписувати. «По... начальство (?)», хто там працює і п'ять років, то все йому треба анкети виповнювати. А в мене (значить, і документ поправляти), а в мене документ, що я парафіїну школу закінчила. А як я і парафіїну школу закінчила – я щось і з попівством маю. І через це пішла й вчитися, щоб закінчити. То вже діти як були. І так приходиш з лекцій, вже 11-та година, поки я дійду додому, діти без мене лягають спати. Коло ліжка записочки: «Мамо, там учителька йще там щось вимагає».

Записочками тільки з дітьми. А тут приходять таке, що переходять столицю до Києва, значить, переїжджає багато, весь партійний апарат. І так тісно там з помешканнями. І виходить, що тяжко з помешканнями. То вони заводять пашпорти. Пашпортів не було, але тільки такі посвідки видавали людям. А то заводять пашпорти, щоб прочистити Київ, небажаний елемент виселить. Кому дадуть пашпорт, той має право залишатися в Києві. Кому не дадуть пашпорта, не має права залишатися в Києві. Мусить виїздити з Києва, і то за 300 кілометрів. І то увяїть собі таке: що чоловік пашпорт дістає, а я не дістаю! Ви мусите через два тижні виїхати з Києва. Уявляйте собі! Я працюю, чоловік працює, діти в школу ходять, і тут – «виїжджай з Києва». Треба було, порадили мені, треба добитися до голівного директора, який ці пашпорти... Три ночі й три дня треба було стояти. Я не сама стояла, в мене там бабка була така, що... Черга стоїть і день, і ніч. Значить, треба було, нарешті та бабка достояла мені з вечерою, що я пішла. Він сидить отак. А я, значить, увійшла й стою перед ним. І він мене починає сповідати. Сповідає мене з самого дитинства: «Вы не одержали паспорта, да?»

– Не получила пашпорта.

Дивиться: «Ваш отец был священником, через те вы не одержали паспорт».

Добре. Сповідає мене з самого дитинства. Де жила, де працювала, то були дід і баба. Нарешті доходить до того містечка, де батько переїхав, дід там був. А дід...

«Если ты кого-нибудь встретишь в беде, то ты поможи. Я счастливый вам помочь, что я исполню волю своей матери».

І зараз вже бере, то було на першому поверсі, бере телефон. Дзвонить на третій поверх до секретарки, що виписати такий-то паспорт. І через 10 хвилин вона приносить мені паспорт.

Ну, так я до самої Другої світової війни в Києві жила. А в 43-му році виїхали з Києва в Німеччину. До Перемишля з Києва, потім в Німеччину. Тоді нарешті сюди. Але мене довго не пускали в Америку – в мене плями були на легенях. Діти вже дорослі були тоді, то діти поїхали самі. Доня і син. Таке. В 33-му році то так. У Києві не можна було сказати, що в Києві був голод, як у селах. В Києві не було такого. Але, все рівно, трохи. Такі, як старші люди, такі, що не працювали, то вмирили. Пухли й вмирили. Але не так, як то по селах. По селах то буквально були села такі, що ні душі не залишалось. Одні повмирили, а які молодші і активні ще, то втікали з села й якимсь чином влаштувалися десь на працю, головним чином на Донбасі багато влаштувалися.

Пит.: Коли Ви перше чули, що люди вмирають з голоду?

Від.: В 32-му році вже почали вмирати. Не через те, що неврожай був. Урожай був чудовий, але вивозили все, забирали все у селян. В селян було так, що просто – я ще закличу Вам ту пані, й вона розкаже Вам, бо вона на селі жила. 32-й і 33-й воно починалося. У Києві дуже багато було безпритульних дітей. То страшно – скільки їх було.

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: Прошу?

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: До Києва? По-перше, що це діти були такі, що батьків позарештовували. І якщо дитина втікла – бо батьків то забирали, і дітей в дитячі будинки перевиховувати. Але не всі хотіли в ті дитячі будинки йти, то втікали переважно. А втікали вони всякими способами. Вони під вагоном потяга – там якісь були ящики. Вони там переховувалися. Вони на паровоз. Під скамійками на потягах. Пішки. Всякими способами. Вони були дуже хитрими. І були такі, що об'їздили всю СРСР під тими ящиками і під вагоном, на даху, як улітку (бо зимою на даху не поїде). Між буферами, звичайно, багато їх гинуло в такий спосіб. Але то переважно були з таких, що розкуркулювали їх або заарештовували. То весь час. Цікаво, вони між собою, в них була своя етика. І вони, наприклад, як вони знали, що, скажім, вони витягли мого брата молодшого... Як його вже випустили з в'язниці, і дістав він знову з паспортом і грішми. Ну, про гроші то неважно. Але паспорт, де було вже зазначено, що він уже був заарештований. То уявіть собі, що гроші вони забрали, а паспорт принесли й вкинули. В нас така примітивна була в дверях прорізана дірка для пошти. Прорізана знадвору дірка, і навіть ящика в коридорі не було. Так кидалося в ящик. Виходжу на другий день, як він прийшов і прямо мерт-

вий – паспорт брали. Якщо паспорт другий дістати, то йому треба через НКВД, якраз, як він вже був заарештований. Він просто мертвий прийшов. І на другий день, яка же радість! Виходжу, дивлюся, в коридорі лежить засмальцований коперт і там паспорт. Гроші звичайно забрали, але грошей, то вже ми не думали про гроші. Я і чоловік працювали, то гроші ж йому якісь там зібрали. Як я вже в бібліотеці в школі працювала, то я трошки пізніше на працю ішла. Перед працею пішла на базар. Надала мені жінка молоко – це було зимою – а я скинула рукавичку одну й так тримаю в другій руці. З одної скинула рукавичку, а друга рука в рукавичці. І тримаю рукавичку й витягла гроші. Паперові – так як доляри, так були карбованці. Три карбованці. Тримаю. Хвать! Іззаду мене. Ще не встигла налити молока мені жінка, як хвать! – безпритульний прибіг. Схватив і рукавичку, й ті три карбованці. І я стала пицати. Кошик в мене порожний, а та каже жінка: «Я не можу тобі без грошей дати».

Я кажу: «Та нехай постоїть, може, я когось побачу знайомого чи сусіда, то попрошу позичити там, щоб заплатити».

Дивлюся, один безпритульний – не той, що вихватив, а другий. Так стоїть і шукає, значить, мов жертву. Я підходжу до нього. Я кажу: «Слухай, хлопче, дивися, – я кажу, – ось одна рукавичка осталася. А твій товариш якийсь в мене вихватив і рукавичку, і три карбованців. А мені, – кажу, – через півгодини треба йти на працю (правда, так і було, що мені на працю). А діти вдома, – кажу, – голодні. Я пішла молока купити й в мене більше немає, ні грошей».

І рукавички: то було так, що в Москву хто їде, то тільки може мені рукавички купити. В Києві не можна було рукавичок купити. Кажу: «І нащо йому одна рукавичка? Хай хоч рукавичку, – кажу, – мені віддасть».

А він дивиться і каже: «Покажи то».

Я показую йому то, що там фляшка була з тим молоком. Кажу: «Дивися, я нічого не встигла купити».

А він: «Ты правду тётя говоришь, что в тебя больше нет?»

Я кажу: «Ну, та дивися. Можеш ще дивитися в мене в кишеню».

А він через пару хвилин прибігає. Приносить мені рукавичку й ті три карбованці мені. «Тётя, если ты говоришь, то нам не надо таких. Мы найдём богатших».

Коли ми жили в Києві, то рядом з нами був будинок. Раніше він був театр. А в 33-му році зробили з нього кінотеатр, рядом із нашим двором. Так що наші, як я виходила із того, із воріт свого двору (бо я в дворі жила, всередині), то я проходила проз нього. То був четвертий номер, а наш шостий номер. Я виходила з воріт, і зараз цей бувший театр. В цьому театрі зробили колектор, де збирали безпритульних. Виловлювала поліція, міліція. Виловлювала їх і збирали. Там поробили нари – туди, правда, нікого, поліція стояла і взагалі нікого не впускали туди із сторонних. Але так, я колись так заглянула одним оком. Але те, що я бачила всередині, всередині

я мало бачила. Бачила тільки, що нари побудовані – значить, не ліжка, а нари такі, скільки там поверхів, я не можу уявити, чи три, чи чотири й таких нар. І там копишаються ті безпритульні, обірвані, брудні, голодні. Але часто бачила, виходячи з воріт, як приїжджає туди *truck* великий і привозить тих дітей, яких наловили. А потім бачила, як вивозять звідти й мертвих дітей. То жах. Зимом – там, очевидно, зимно – виносять їх або в такій шматі, що страшно дивитися, або зовсім голих, і складають туди на той *truck* буквально так, як дрова. Розумієте, так як дрова складають. І зараз вже виходиш до рогу, бо це четвертий номер, останній двір, і ще є один до кінця рогу, і на розі гучно мовить, на вулиці радіо гучно мовить. Кричить про щасливе життя дітей в Радянському Союзі, і про ті жахи, які робляться в Італії, в Іспанії, і так далі. І приходиш на працю, те ж саме. Радіо в коридорі кричить, гучно мовить те ж саме, що які щасливі наші діти, що вони мають таке щастя. То це жахлива картина.

Пит.: А Вашим дітям було досить їсти?

Від.: Як Вам сказати? Ми не голодали так, але досить не було. Я працювала в школі. В мене в 33-му році ще було двоє дітей. Не моїх, не наших. Наш приятель був заарештований, а дружина його як помішана ходила. І ми їх забрали до себе. Вона вчителювала в Проскуріві, й я поїхала й дітей забрала до себе. І мені вдалося їх – бо в Києві не можна було нікого приписати, ми не мали права. Мені якось вдалося їх приписати, і навіть приділити в школу. Ми мали, мали карточки, на які й діставали. Але діставали, скажем, на тиждень на дитячу карточку 100 грам масла. Ну що те масло? Хліба на дитячу карточку діставалося 200 грам. Сьогодні, звичайно, ніяка дитина, може, в хаті не з'їсть 200 грам, тому що вона має там і печиво, й пудінги, й кашу, овочі, ну все. Отже, я живу вже на пенсії. Я дістаю \$ 384 пенсії. То плачу *Blue Cross* там, і за помешкання і все. Я собі їм, що я хочу. Я можу собі дозволити й солодке. Я трошки більше діставала, як чоловік, то ми звичайно дітям давали хліб. Але, щоб вони були цілком задоволені, щоб вони мали те, що треба їм, вони ніколи не мали в ті роки того, що треба. Як мій син тоді казав: «Ой, мамочко, мені здається, що якби картоплі досить було, то не треба й хліба».

Дитина таке-во говорила. Так що я не можу сказати, що ми так голодали. Або, колись пригадую, що чоловік поїхав (він механіком працював, він у тім з машинами всякими). Часом треба було йому поїхати й на колгосп десь там, як машина якась зіпсується. Привіз 20 фунтів, зараз пригадую, чи 10 гороху. Кожна горошинка, в кожній горошинці була кузочка. Уявляйте собі. Я сиділа, голкою витягала, ті кузочки викидала, а горошок клала в те й варила. Потім я мала туберкульозу. І мала із шпиталю туберкульозного, з санаторії, мала собаче сало. Давали мені. Я сала сама не вживала; а дітям картоплю ту, що я на тому салі, на собачому. Вони не знали, й сьогодні не знають, що я так робила. Або, я думала, що я чи ви-

живу, чи не виживу з своїм туберкульозом, а діти дістануть, як вони будуть. Так що сказати, що ми так голодали, як на селах, то ні. А сьогодні мені страшно навіть, що я оці кузочки вибирала. Прийшов один знайомий, старший, і він був опухший вже. Він казав, що вони дуже погано мають, не мають, що їсти, і так далі. Я йому, що я йому могла? Могла супу дати тарілку. Поїв він цей суп. І я йще йому дала цього гороху з кузками. А через два дні нам сказали, що він помер. Він вже опухлий був. То що ми могли йому зробити? Тих четверо дітей – в нас, значить, було четверо дітей – наших двоє і двоє чужих, тих, що знайомого. То коли в школі, де я працювала – в бібліотеці, – давали дітям школярам, давали за гроші (правда невеликі) тарілку каші. І належила та сама каша тим, що працюють, учителям і мені. Я ніколи тієї каші не взяла ложки. Я приносила зі собою, забирала й ділила між тими чотирма дітьми. Я ніколи не робила різниці між своїми, що своїм давалося. Ті жили так само приблизно, як і би вони були наші діти, але ми ніколи не робили ніякої різниці, щоб свої дитині дати більше там чи щось смачніше, а тим не дати. Вони були в нас цілий рік; жили, поки мама трошки прийшла до себе, як вже 33-й рік закінчився. А така трагедія, що чоловік відбув три роки і його повернули без права працювати, з правом працювати тільки на Донбасі. І він, їдучи зі свого заслання, зупинився в Києві. І зайшов до нас. Остання його сестра ще була в Києві. Зупинився він у сестри; зайшов до нас. Чоловіка не було; я тільки була. Він каже, я транзитний квиток мав, що мав право зупинитися, а потім пересісти. А більше він не мав права залишатися в Києві. Мусив їхати прямо туди на працю. Він не застав чоловіка. Я вже була одягнена на працю їти. То з ним тільки трошки поговорила й він обіцяв: «Я на другий день прийду рано ще, щоб перед працею застати чоловіка й поговорити».

Це був батько оцих дітей. На слідуючий день ми чекали – нема. Ввечорі нема. Ввечорі приходять його сестра й каже, що Сергій захворів і його поклали в шпиталь. Захворів він на тиф. А вранці на слідуючий день приходять, що помер. Каже, що лежав в шпиталі в тифізному відділі, а в нього в горлі гланди розпухли. Вони не звернули увагу, що в нього там гланди, й його вони задавили. І хто його знає, чи то було спеціально зроблено, чи то таки його щастя, що він не доїхав туди, до тієї праці, а помер?

Пит.: Чи Ви бачили багато голодних селян?

Від.: Дуже багато бачила – в чергах бо, бо в 30-му році появився хліб, що по карточках давали по Києві: то так званий «комерційний хліб». Бо дорожчий він був: він був по два з половиною карбованця кіло. Але то черги були такі, що можна було без карточки взяти тих. Але черги були такі, що ніколи нормальна людина не могла б взяти. Черги такі стояли величезні. Там люди ночували в тій черзі. А приходила банда яка-небудь, розіб'є ту чергу, увірветься і, значить, хліб получить, а ті, що стояли цілу ніч, ідуть без хліба. А як селяни приходили, то селян міліція, то з черги витягали. Не дозволяли їм в черзі

стояти. І багато було навіть і своїх, особливо жидів, що також кричать: «А, ти не хочиш робити в колгоспі та прийшов тут хліб стояти в черзі».

Вони витягали їх силою. А як на працю ідеш по вулиці, то попід хатами сидять такі страшні, що вже протягають тільки руку, що не може навіть вимовити. І увесь час зранку ходять оці *truck*-и грузові, й підбирають живих, і кудись вивозять за декілька тих кілометрів від Києва. Але вони знову напливають, і напливають, і напливають. Так що дуже багато. І дітей. Деяких дітей то підкидали, підкидають тих дітей. Дехто бере, а дехто относить їх до того дитячого дому. Дитячі доми то були і такі, але багато з тих безпритульних то втікали, не хотіли там жити. То, навіть так в мене були там знайомі з тих будинків, то кажуть, що нібе й все добре, що до них добре й ставляться, і харчі їм дають достатні, так, і одержу дістають. Втікають. Не хочуть. З однією я такою була в шпиталі, як я хворіли на легені. Сімнадцять років дівчина, у дитячому будинку вона жила. І як захворіла на туберкульозу, то її тоді вже помістили у шпиталь. Якраз в мене була рядом з нею. Скільки вона по-українському говорила, то й я по-українському ж говорила. Бо ті жида, скажем, переважно по-російському говорять. То ми якось так заприятелювалися. Ну так уявіть собі – тій дівчині, товариші її, ті, що там живуть у тому дитячому будинку, де вони таку почували. І місяць я з нею лежала, й цілий місяць їй кожного тижня приносили вони сотню яєць. Оці безпритульні. Де вони, чи вони крали їх, чи вони купували їх за ті гроші, які там викрадали в людей, я не знаю. Але факт той, що цілий місяць я лежала рядом з нею і в кожную п'ятницю або суботу їй приносили кошик сотню яєць ці товариші. При цім цікаво, що приносили не ті самі завжди. Це вибрані з колективів приносять. В них своя етика така, що свого треба підтримувати.

А опухших, то дуже багато ходило. Але їх у можливості ізолювали й висилали, ловили і не дозволяли. О, це та пані, про яку я Вам згадувала.

SW02: Добрий день.

Від.: То, може, Ви щось іще цікавого розкажете? Я не знаю, що би я Вам ще сказала?

SW02: Ну, я думаю, що Ви знаєте добре. Але я думаю, що Ви того жаху не бачили, що селяни. В містах також мерли, але не так. В селах жах.

Від.: Але селяни, що приходили, то я бачила багатьох. І безпритульних бачила багатьох. Багато безпритульних. І ще одне: що безпритульні, що робили – це цікаво. Безпритульні збирали – тоді була епідемія тифу. І тиф розповсюджувався через воші, голівним чином передавався. Це що безпритульні робили: вони збирали з хворих воші, складали їх у коперти, заклеювали й підсовували під двері найбогатших *apartment*-ів. Розумієте? Щоб заразити їх тифом. То таке-во робили безпритульні. Їх не можна обвинувачувати. Вони свій протест тим висловлювали.

SW02: Бо на них ніхто дуже уваги не звертав. Бо їх позгнали, а їм правди не було, ті безпритульні. Так як тепер Чорнобиль вони забрали, де й що ті бідні роблять? Може б, родини трошки б помогли, але вони нічого не дозволяють. У них все «хорошо».

Ну, а я так. Я в селі не жила. Родилася на хуторі. Заміж вийшла на хутір. Жила на хуторі. А як спухнуло те, що куркулівну вигнали, ну й я з господарю. Ну, як вигнали, то мене вже було й на Волині, і де ви вже хочете то було. Але я в 33-му році в липні повернулася сюди в це село. Це не моє село вже було: це, як то кажуть, це вже було прибране. Але як ми вернулися, то був жах. Діти сидять під хатою. Отак позгиналися. І так позахолодали.

Від.: Ті померші сидять?

SW02: Ну, так! Ходило, ходило, сіло. А бур'янами хати позаростали. Бо то весна. Ніхто ж не міг робити. Посадити? Що посадиш? Нічого, знаєш, ну нічого вони не лишили. Вони забрали все! Люди поховали в пляшках, там пшона, яких із круп – вони все понаходили. Ну то спеціально, ну спеціально, щоб забрати. Ну, то вже правда ж, що як приїхала пізно, то вже. А хліб в полі, пшениця – отаке колосся. То там гарні землі. Там чорнозем наш. Це на Вінниччині. Подільщина.

Пит.: Яке село?

SW02: Це село – це там було й Турбів, і Конюшенька, й Лукашовка¹, то всі села, всі села вимирали. Це не в кожному селі це саме було. Ну, то я це. То ми вже як приїхали, ми були на Волинщині, три роки були на Волинщині. Тоді там нас видали звідти. А чоловіка арештували. Він був два роки сидів. А я з дітьми мучилася. Мала діти, ще малі були, двоє. А тоді як він прийшов, нам сказали 100 кілометрів. Бо ми були під польською границею. Це відоме таке місто Славута² таке, станція Шепетовка. Ну, то вони нас звідти відіслали, бо багато тікало в Польщу. Що тамка є вже новина, що втекло три, чотири родини. А ми боялися. Ну, нас туди відправили. То й там також: тут у місті, то не видно було; було, було, але дуже мало. Але ж нас погнали туди в той радгосп 100 кілометрів, то радгосп був. Таке вони так поділили, радгосп називали. То там також були такі, як ми, але мої діти більші були, вже ходили в школу. А то були там дві родини. Він мав троє дітей, а він мав четверо. І найстарше мало, може, п'ять рочків. І вони позабирають торбинки і ходять – очі їм позапухали, вони не бачать, вони не бачать ходити. Попухлі ті діти, і батьки попухлі. І так вони ходили й ходили, й так ті діти позасихали: те на полі, а те в радгоспі, а то в хаті. Ну, та тоді. А ми якось виживали. Ходили, де картопля росла. Багато картоплі садив радгосп. То ми копали ту картоплю, що там осталася. Вона померзла, то ми її чистили. А вона така біленька була, як зняти шкаралупу. Отим я трохи своїх дітей якось утримала.

¹ Турбів – нині смт Липовецького району Вінницької області. У цьому ж районі знаходяться села Конюшівка (Брицька сільрада) і Лукашівка (Лукашівська сільрада).

² Місто Славута – нині районний центр Хмельницької області.

Ну, а тоді вже пишуть мені родичі, що приїжджав, вже тепер не дуже так слідкують, можна вже бути тут. І ми приїхали в липні. Десь посередині липня. Ну, то вже був страшний там голод, страшний. Вже то була тоді жнива, але все пропадає на полі. Нема кому робити. Тоді вже вони мені не дивилися, що я куркулька. То вже тільки йди, тільки роби. То я день і ніч на полі була, день і ніч на полі була й робила. Ну, то ми вже тоді, так жорна в нас, я не знаю, чи ти знаєш, жорна. Там вже дерли та й варили якийсь цукор. Так що ми трохи, й втримувала дітей, і самі утрималися. Але коло нас, а в селі, ну, дуже, чи я знаю, може, лишилося 50 осіб на село. То вимерли, геть вимерли. То все-таки, увійдеш у село, то страхіття таке. Така пустиня, ну пустиня. Зовсім нема нікого. Дехто є, то трошки повідживали, лазили. То коло нас була третя хата сусідня. Ми наймали також хати; ми не мали там своєї. Ну й на них щось казали Гарбузик – о, вже померла дівчина в Гарбузику. Ну, померла дівчинка, а вона не могла десь її, щоб її поховати. Вона її в льох поклала. Поклала в льох, тоді друге померло. Вона й те поклала. Ми ходили, дивилися. Уже вона їх порізала. Ще вона була, і хлопчик вісім років. То вона також померла, а той хлопчик лишився. Як його стали питати що це, він каже: «Ну, мама вони вже не чули, що їх боліло. Мама різала, варила, ми їли».

І хлопчик вийшов. Вийшов, такий був. Всі його так бридилися. Втікали від нього. То це одна. А то так, як ідеш – ну, ще й забула, на Волині, то в радгоспі було. Ідем на базар. То так як за доброго часу де-не-десь пес лежить здохлий. То так по дорозі люди лежали. І люди байдужі! Прийшли, подивилися, скривилися та й пішли. Лежали, просто лежали. Що ще я Вам можу розказати, що я бачила?

Ну, а тут як вже вмирили, не ховали їх поодинокі. На грабарку й ями викопували, і я вже не бачила – чи їх по одному клали, чи ту грабарку перекидали, я вже Вам не скажу. Це таке було. Така наша бідна країна. Скільки вона живе – то вона була бідна і все. Бо це як було ця статуя Свободи, то я надивилася, і наплакала, і думаю, чому ми ж тоже такі самі люди. Чому ми не маєм свободи тієї? Чому? Люди веселяться, співають, мають – перед ними свобода стоїть. А наші бідні тепер. А тепер же кажуть, що десь там, я читала, але дуже забуваю, що десь там більшу цю станцію будують більшовики. Я забула де. Ви не читали, Варвара Антонівна?

Від.: Десь читала.

SW02: Читала, але забула. Що ще більшу, як ту будують. Кажуть, і більше небезпечніша. Чому вони не збудували десь там у кацапському місті? Чому вони збудували коло Києва? Отаке. То було дуже страхіття. Ну, так як Галичина, то можна сказати. Галичина ж того не бачила, бо ще не були більшовики. Волинь цього не бачила – це ж також Україна. А саме ця Київщина, там Харківщина, Одещина, то все, все пішло.

Від.: Знаєте, моя родичка розкуркулена. Вони були дуже багаті. І вона була жінка така добра. Він був клятий. А вона, як тільки він десь поїде там чи що, то вона зараз вже тому кубок муки там пошле,

тому картоплі, тому того. А тому віз навіть соломи, щоб як щось зимою. Ну, й їх розкуркулили. То він утік десь аж під Ленінград. Не доїхав ще до Ленінграду; скочив і заліз і там десь у селі влаштувався пастухом. А вона осталася і не знала, що з собою робити. У Києві ми не можемо її приписати, бо немає, такого документа треба. Що вона придумала: вона придумала – в неї було дуже довге волосся. Вона свою каблучку цю обручальну золоту якось там заплутала, так пасьмо волосся, і якось прив'язала, що зберегла. Багато речей там у них там забрали. У них було багато золота, досить. І ще царських червінців там і все. Все забрали. А цю каблучку якось вона заплутала, волосся набрали її, а тоді закрутила. І ця каблучка в неї осталася. За цю каблучку вона в голови колгоспу викупила собі справку – паспортів тоді ще не було – на дівоче ім'я. Значить, не на чоловіка, отже, ім'я як куркулька, а на своє дівоче ім'я купила справку. І з тією справкою приїхала в Київ. З цією справкою ми її могли реєструвати в себе. Ми її зареєстрували, але зареєструвати ми мали право тільки її так, як домашню робітницю. Ти не будеш нам нічого робити, нічого те, шукай собі праці. Бо вже, як ми зареєстрували її як домашню робітницю, то вона мала право вступити в профсоюз. А вже будучи членом профсоюзу, могла найти працю яку-небудь там. Вона найшла. А була вона в нас там якийсь час і знайшла собі працю під самим Києвом, тепер воно вже навіть рахується Києвом, то було примісто Святошево¹. Там були такі цегельні, цеглу там робили. Вона вже, як дістала квиток, що вона вже член профсоюзу, то вона пішла туди. Легко було на працю вступити, бо то дуже тяжка й брудна праця. То вступила і знайшла там у лісі – якась бабка собі мала хатинку невелику. І та бабка її прийняла й сказала, що, ти, дитино, як хочеш, то ти можеш до моєї хатини. Бо там маленьке таке, кабіна чи як. Каже: «Можеш собі приробити, бо поки я сама, а як донька приїде, то я вже не можу тебе тримати. Можеш собі, якщо ти можеш собі приробити якось до моєї стіни, то я нічого не маю проти».

І так що Ви думаєте? Та жінка носила, приходивши на обід, виходячи на обід або приходячи з праці, під грудьми (в неї колись були добрі груди, а потім осталися, вибач, такі мішечки). І вона під ними, ті мішечки, кожного разу приносила дві цеглинки. І муровала там коло тієї хатини собі кімнату. І навіть на кінець (то вже мені писала потім племінниця) війни таки вибудовала собі там коло тієї, і вже навіть козу собі купили, і вже була господинею,

¹ Святошин – історична місцевість, нині – житловий масив м. Києва. Простягається між залізницею Київ – Коростень, Борщагівкою, Катеринівкою і Біличами. До складу Святошина входить також Академмістечко. Виник під народною назвою Святий ліс, у польських середньовічних джерелах позначений як Земля Свеншицька. Також є версія, що назва «Святошин» походить від імені Миколи Святоші, котрий, за літописом, володів землями Борщагівки, що межувала зі Святошиним. З 1897 р. – дачне селище із теперішнім плануванням. Житловий масив Святошин забудований між вулицями Чорнобильською, Миколи Ушакова і Прилужною у 70-ті рр. ХХ ст.

і ходила на працю туди. І така трагедія – через пару днів, як війна кінчилася, вона повела козу пасти в ліс. Наступила десь на той дріт оголений: і вона, і коза на місті забиті були. Так людина спаслася через цю війну, що її мали як куркульку вивезти, а така трагедія постигла її.

SW02: Ми втікли на Волинь. А там ми мали підроблені документи. І ми собі робили так, як усі люди робили.

Від.: Поки не дізнаються.

SW02: Приїхав один до нашої сторони. Побачив нас і зараз доніс. І на самий Новий рік – нас було там чотири родин – троє хлопців забрали. А ми лишилися і втікли. Ну, то відбув мій два роки, приїхав. А ті також були арештовані, то один виїхав в Білорусію, чи де, я вже навіть забула, куди вони повиїжджали.

Від.: Оце, я хочу прочитати вам із того листа цієї жінки, що 14 років її було, як її в яму з тими вкинули. Хочете?

Пит.: Так, прошу.

Від.: Уривки – то тільки я попідкреслювала, тільки буду читати, бо то довго. Пише багато – по вісім сторінок! «У містечку... а ще більше мене цікавить, чому євреям не вільно було ходити в парк».

До революції, там в тому містечку, де я вчителювала, був чудовий парк. І службовцям цукроварні, таким як учителям, давали ключі. Ми могли зробити, давали дозвіл, щоб ми зробили ключ, бо той парк замикався. А жидам не давали. А я їй казала, бо вона родилася в 21-му році, то вона казала, що я нічого не знаю, що раніше робилося в Кагарлику. Вона пише мені: «А ще більше мене цікавить, чому євреям не вільно було заходити до парку; хто власне їм забороняв? Бо за моїх часів, то в школі я мала багато однокласників євреїв, як і товаришів. У містечку їх було досить, насправду не було там ніколи чисто. Був бруд. Був голод, як був голод, вони все були добре улаштовані й не були ніколи голодні, бо не багато. Я не бачила ні одного трупа на вулицях, а навпаки. Вони міняли ганчір'я на мило. Так як моя мачуха не здала останнього свого коня до кол-госпу, то сільрада карала таких, як вона. І заставляла збирати трупи на віз та везти на цвинтар, де там інші покарані копали ями для трупів. І так як я була найстарша в родині, то я була в мачухи правою рукою на кожному кроці і мусила помагати. І так вона нас всіх трьох возила всюди разом». Це в них кінь був, так матір покарали, що вона вивозила трупів, збирала тих померших.

SW02: І коня все рівно забрали.

Від.: І коня потім забрали – потім вона буде писати ще про коня. «А мати брала нас, щоб часом хтось не вкрав та не з'їв із голоду. Так як були випадки, що навіть рідна мати виходила з розуму та рубала по одній дитині, щоб годувати інших дітей».

SW02: Це я сама бачила, так третя хата від нас. Ми не знали; ми потім, як мама померла, то вже маму забрали і поховали. А я питаю його, що де то, він каже, що ми з'їли, мама різала, й ми варили й їли.

Від.: «Трупи опухлі й ще майже напівтеплі скидалися до однієї ями. Часто стогнали та просили тільки водички, щоб помочити рота від спраги. А тому скоренько я бігла до священика хати, набирала води й пляшку й підносили. Але одного разу, кати, кат, що всім керував, кинув мене, також до ями разом із трупами. Тоді моя мачуха насилу витягла мене з ями. Але за те вона була притягнена до суду. Тоді вона зрубала вночі декілька овочевих дерев та продала на топливо, щоб заплатити слідчому й прокуророві. Але її знову за це покарали тяжко до суду, бо вона порізала дерев. Вже вони не належали їй, а вже належали до колгоспу. А ці ж дерева мій дід і батько виростили й доглядали все своє життя, як за малими дітьми. Дарма, що дід дуба дав у землянці, а батько на Мурманську. Під час непу закопував під деревом срібні та золоті монети. Я, очевидно, від колиски була цікава. Цікавилася всім, що бачила, хоч ще нічого не розуміла. А від розлуки з батьком та від голодомору в молодшому віці, з різних несподіваних ударів та переживань я перевернулася в летаргію, травму, емоції і розчарування про долю нашого народу. Одне маю ще мотив, це пильнувати сумлінно і віддано німечини та хворих». Вона сестрою працює в шпиталі. «Яке здоров'я в мене ще, інстинкт зродився в мене вже тоді, коли не стало, що їсти. Десь здобула я була русяної муки. Запарила її в горячій воді й, уявляючи, що це хліб, наїлася. Але зате мене таке здуло, та дістала я сильне затвердження, від якого кровавила майже до смерті. Але мій молодший братчик витягнув і спинив ціпок з калючкою і потягнув мене до клініки, три кілометри від хати, на базарі біля пошти». Це вона пише, бо я вже знаю це містечко, то вона пише на базарі – дійсно там клініка була. «Там знайшов одну жінку в білому халаті й молив її, щоб вона спасла мене. Але вона грубо (по-московському) відказала, довбай пальцями». Значить, видовбуй пальцями.

SW02: Кацапка.

Від.: «І пішла собі. А нас вигнали з лікарні на вулицю. Але мій братусь не піддався. Зірвався в крик. Позбігалосся більше людей в білих халатах, і накінець одна старенька українка розчистила та спасла мене. Наша мачуха нас усіх учила кричати та верещати на все горло, на весь Кагарлик, як приходитьесь до...»

SW02: До якоїсь біди.

Від.: «Як приходилося на хлібокачку до хати, то вона так кричала, що та кидала всім, що попаде в голову, і так, що мусили кидати хату й тікати ті, що приходили. Один раз вона навіть на суді притворилася, перетворила в гістерію, і зробилося в неї якесь надхнення, а це в мене викликало бажання мати білий халат. Але під халатом треба ще й сумління і посвяту та почуття до кожного хворого та німечного. Після голодомору в Кагарлиці в колгоспі я не мала фізичної сили. Тому помандрувала до Києва через одну товаришку, що мене намовила. Тяжко було розставатися з Кагарликом, і з вузлечком у руках ще я поїхала перший раз у моєму житті».

Пит.: Чи то все про голод?

Від.: Прошу?

Пит.: Чи то все про голод?

SW02: Це про голод?

Від.: Так, так.

Пит.: Чи то все? Я думаю, що вона вже скінчила про голод.

Від.: Ага. Вона зараз живе в Чикаго. Вона в Києві спаслася. Вона писала про те, як вона в полон попала ще до німців і так далі.

SW02: То воно аж таке було, що в нас можна було найти ні kota, ні пса, ні жаб, ні птахів. Ну нічого, ну нічого! Лазили бідні хлопчики; те збирали і те поїли, і де ворони зловили і що. Нічого не було.

Від.: Я бачила з щуром. Двоє безпритульних сиділи – щура тримали, живого роздерли й почали їсти. То слово чесне.

SW02: А колись мій тато йшов до другого міста. Іде берігом. Це вже в голодівку також. І кажуть, іде там – вони його знали, бо то сільце таке, то більше там поляків було – каже, щось іде, на плечах несе, воно пищить до нього. Вони його там запитали: «Що ти там несеш?» – Ой, дядю Грицю, жаби несучу. Поварю та й буду їсти.

Ну, тато ще не так, не так розкошував, але вже не так дуже голодував.

Від.: Це вона мені також прислала, що вона мені присилає, як це його, ой старий, як же його прізвище, що про голод написав книжку?

SW02: Ну, то він каже, покинь і йди. Біжи до мене; там тобі, каже, моя жінка дасть. Він покинув це. Щось мама була, не знаю що.

Від.: То все їли, що попаде.

SW02: І коні. А різали людей живих, на куски різали, і продавали. То ловили. То тих зараз порозстрілювали. Навіть один, що розказував нам, вчителька, вона така повненька була.

Від.: Ви Долота книжку читали?

Пит.: Так.

SW02: Ну, то також ішов додому, каже, думаю що таке, каже, щось там то щось видно так під стіжки соломи на полі. Щось, каже, там рушиться. Каже, що як вони побачили, що він підходить, то вони повтікали. Каже, я підходжу, а це, каже, ця вчителька, що зі мною в школі. Вже порубали.

Від.: Хлопчик?

SW02: Ні, жінка. А це бачив перший чоловік Марусі, оцей, що тепер книжки видає. То й на свої очі бачив, каже, це розказував.

Пит.: Скільки Вам було років під час голоду?

Від.: 30.

SW02: Десь 30. А може, 40?

Від.: Бо мені 35 було.

SW02: Я народилася в 1903-му.

Від.: Ну, 30 років приблизно. Бо мені 35 було.

SW02: Все Ви можете казати, але я прошу ні ім'я, ні прізвища, нічого. Бо я маю там багато таких репресованих. І вони і так бідні мучаться, але, як там вже банда дознається, то вони там ще більше. Я не хочу, зовсім не хочу. Я це Вам сказала, і це є правда

і якщо... ще з тею жінкою (вона вже із того світа вернулася), то вона Вам тоже розкаже. Ну, ця сама, що у Чикаго. Не можу з нею зв'язатися.

Від.: Я думаю, що д-р Мейс з нею пов'язаний тому, що вона писала...

Пит.: Може бути, може бути.

Від.: Я можу адресу її дати.

Пит.: Чи Ваші батьки мали багато землі?

SW02: Землю, я тобі сказала, що багато мали. Вони мали троє хлопців, а нас четверо було. Але ми не так, як другі: ми всі працювали. Тата вигнали, мене вигнали, всіх повигоняли. Ну, тата забрали в колгосп. Кілька разів арештували.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли й хто забрав хліб?

SW02: Що?

Пит.: Хто забрав хліб в селі?

SW02: Ну, хто забирав. Сільради приходили, з району приїздили.

Від.: То перше 25-тисячники з Москви прислано до провінції.

SW02: А до мене, як прийшли, то ще...

Від.: А до них приєднувалися ті свої, комсомольці.

SW02: Вони заїжджають у село, сільраду беруть ще там, з сільрадою, і приходять, і в мітельку все забирають. А ми вже знали, що вони нас виженуть. А потім на висилку назначили. Чоловік утік (його назначили). То він утік. А тоді я презимувала. Перед Зеленими святами приходять (то ж були добрі люди), приходять і каже: «Знаєш що, втікай десь, бо ти вже також назначена».

То чоловік раніше поїхав на Волинь, а тоді я поїхала.

Від.: Ну, багато на Донбас спасалося.

Пит.: Як люди спасалися, що на селі? Чи вони втікли, чи вони..?

SW02: Усі? Так, хто куди міг втікти, то спасся, але більше... Потяги навантажили. А зимою, в нас в 28-му році вигнали перед Різдом. То пакували в товарні вагони. Діти позамерзли, то на дороги повикидали. А тих довели кого, то там дали таку працю і їсти не давали. Так що вони також там повмирали, згинули. А потім стали по одному арештувати, вивозити, що до тих пір там мучилися. То мого чоловіка брата взяли, маминого брата взяли, моєї сестри чоловіка взяли. І брата мого чоловіка взяли за те, що, як приїхав Липківський до церкви, то оголосив, щоб все перейшло на українську мову – все. Ну, а він такий в селі, сільський хлопець, прийшов і там сварився з селянами, та що він прийшов мову нас! Почав там, не міг, не треба було говорити, почав кричати, й його забрали на цей день і не бачили. Взяли, четверо дітей лишили, з голоду повмирали, жінка вмерла.

Пит.: Як довго церква йснувала в селі?

SW02: На селі я вже не можу сказати, в яким році ще було. Була ще, бо я ще вінчалася, і ще моя сестра вінчалася одна. То нас двоє вінчалася, двоє вже не вінчалася. Ну, йще в мене діти родилися, то обоє ще хрещені. В 24-му році вже син родився, то вже він ще охрестився, тоді вже заборонили. Але кралися, їхали до священика, дістали і так

хрестили. Навіть і партійних хрестили, бо в партії були такі також, що одні, щоб життя своє спасти, але був совісний, то робив по совісті, як міг. Ну, то він там довго не робив. А ті, що як когось утопив, тоді він був чесний партієць. Так.

Пит.: Чи ті партійні на селі були українці?

SW02: Українці, але на селі були партійні. Як це в нас казали?

Від.: Прислані завжди.

SW02: Так, прислані.

Пит.: Чи були так звані «сексоти?»

SW02: Ого, це було повно. Донощиків було повно. Повно було. І до цього часу вони є.

Пит.: Коли Ви виїхали зі села?

SW02: Це нас в 28-му вигнали, то ми ще рік побули. Ну, я ще побула; нас ще до батька. Я ж кажу, його назначили на висилку, то він утік, а мене назначили перед Зеленими святами, то я вже виїхала. Десь три роки ми ще були тут, в своїй стороні, а тоді поїхали на Волинь, тоді приїхали.

Пит.: Де Ви були в 33-му році?

SW02: В 33-му році ми були, ну, до цього три роки були, десь до половини *July* була я, ми були там на Волині. А від половини *July* ми вже були тут. І вже ми звідси, я вже в колгосп пішла. Вже мене прийняли, бо не приймали нікуди нас. То вже я в колгоспі працювала.

Пит.: То де було?

SW02: Також там на Вінниччині.

Від.: Коло Вінниці.

SW02: Ой, літа ті. Почали знову чіплятися тих куркулів. Знову ловити, знову висилати, знову арештувати, і тих поарештували багато. А тепер, після Другої світової війни, трошки стало легше. Там все я переписувалася з сестрою. Тепер вже нема нічого. Я не знаю, де вона. Ще двоє сестер маю. В мене велика родина ще там є. Але не знаю, що з ними там, де вони. Власне племінниця то в цьому місці, оце ми читали цього листа. То її чоловік у школі був директором, чи що. То навіть і вона пару листів прислала. А потім замовкли всі, що найменша сестра писала, що будем переписуватися вже рідко. То я ще одного листа написала, а відповіді не отримала. А це сталося з цим Чорнобилем, я не знаю нічого, нічого не знаю. І думаєте, що американці всі вірять? Каже Уляна, сьогодні дзвонила, така сердита. Як була його мама, в гості до них приїжджає. А там, з Галичини, в Галичину їздила Люда. Ну, й каже, що в Львові дуже гарно; ходять, чисто й все. Я кажу, бо Галичина цього не пережила, що ми. Більшовиків не було. Ми мали їх, від 18-го року ми їх мали. І вони нас мучили, й порозбирали, й порозганяли. В Галичині ж ніколи не робили. Дотепер, як вони ввійшли, то вже скоро Друга світова війна. То вже також так. Ну, що всі не вимерли. Вони ніяк не розуміють. Ну, не вимерли, хтось уцілівся. Там, там, а то вже, тоді вже нагнали вони. З Галичини людей нагнали і кацапні тієї нагнали повно.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли Ви перше бачили, що люди вмирають з голоду?

SW02: Ну, в 33-му найбільше вже повмирало. Але вже в 28-му й 29-му вже голодували люди, вже голодували. Але ще не вмирали. Якось давали собі раду. А вже в 33-му році дуже мерли. На станції повно було. Їхали до Москви на станцію, поприїжджають, а там їх не пускали так дуже, щоби десь... Хто мав щось замінити, міняв. А там білий хліб був, і сало, й м'ясо було. Все там було. Тільки хто мав якись лахи чи що. Ну так селяни нерозкуркулені, то ще що хтось мав. Їхали, то міняли, то хто там якось ще, як не був дуже хворий, то купив, приніс і, може, якось ще утримав дітей і себе. А другий прийшов, хліба накупив і там лежав з тим хлібом. Отаке було. В 33-му почали. А було погано й восьмого, і дев'ятого.

Від.: Вже почалася суцільна, так би мовити, колективізація. То ніби добровільно, а потім в 29-му році то всі мусили йти. Хіба кого не приймали, а відразу висилали як куркулів. Були такі.

SW02: Мене також не приймали. І ще навіть уже воно перейшло, й то от збори колгоспу, і приходь, бери заяву, там подавай заяву.

– Товариші! Це ж ворог народу! Куди ж її приймати! Це ж ворог народу! Разів три, поки допросилася в колгосп і мене приймали. Ледве впросилася. Ну, чоловік не був. А я працювала в колгоспі.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте якісь цікаві випадки під час голоду?

SW02: А які випадки?

Пит.: Що Ви бачили, що Ви бачили кожний день?

SW02: Це саме кожний день, це саме. Там не було ліпшого. Все було й гірше, й гірше, й гірше. Навіть уже стали жнива, і що, як люди попухлі й ходити не могли. Рани течуть по ногах і все тече, а друге... То висохло, як тріска, а друге спухло. Отаке ми бачили. А найбільше то мені дітей дуже шкода. Це я сама бачила, так підпераються бідні, сидять по двое, по одному, по троє. І так сидять; думаєш, що воно живе – приходиш, а воно неживе сидить. Приїхали грабарі й тоді забрали. Бідна наша країна.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

SW02: Як відбувалися? Накладуть там 20 пудів. Виконав. Знову кладуть. Накладуть 30 пудів. Виконав. А тоді кладуть 50 пудів! Вже нічого не має чоловік. Приходять та й все забирають. І вже ворог народу, вже його вигонять. Це така була хлібозаготівка. Ніхто її не міг виконати. Зразу там, то старався, щоб якось віддати. А вони як почали класти. Нам як принесли, вже поклали, я приліпила до стіни й кажу, оце вони прийдуть (ми знали, що нас виженуть). І все, все, все, що ми дещо, бо ми знали, то дещо трохи сховали. А то все забрали, все прийшли. З села рвуть, тягнуть, волочуть усе, все. І що ти думаєш, вони всі вимерли, всі. А я, Богу дякувати, осталася з дітьми. Я тяжко працювала, хотів тато, земля була й на своєму. Ми цілу ніч в'язали, бо не можна на сонці працювати. Ми все робили, ми не панували. Ми дуже тяжко працювали всі, дуже тяжко. А я, як вийшла замуж, як вже нас вигнали, то я то так працювала, що, мабуть, ніхто в світі так не працював. Ото наймем

десь хату розвалену, то я вожу (там був такий кар'єр) тачкою глини, вожу тієї глини. Ногами намішу й її відбудую. Він приходив і каже, що мені цієї хати, бо я не маю чим платити. Я відробляю. Уже вибираюся і знову шукаю. А як чоловіка забрали, то ми (трьох нас було), то ми вантажили вагони деревом. А такі морози, що так як потягнеш дух, то так і збажнеться ніс. А я в жакеті, тільки підкладка, і верх. Не мала нічого. Ото таке моє життя. Але, Богу дякувати, я пережила.

Пит.: Як пережила?

SW02: Ну, пережила те все горе, ту біду всю, а тепер би вже добре було.

А тепер з церквою журюся. Не сплю по ночах. Знову маю горе.

Пит.: Чи були в Вашому селі так звані «сількори» – сільські кореспонденти?

SW02: Кореспонденти? Так.

Пит.: Що вони робили?

SW02: О, що не зробив! Звичайний якийсь. В нас була сільрада і все. Більше нічого не було.

Від.: Ні. Кореспондентів в кожному селі було, звичайно. Вони подавали життя села. Часто вони подавали не це, що є, а те, що повинно було бути. Дуже часто то, так називаємий соціалістичний реалізм. Подають не те зроблено. Зовсім не зроблено, а вони подають, що воно зроблено. І виходить, що все в порядку, що селяни приймають радянську владу. Вони піддавалися тільки тому, чому з них вимагали.

SW02: А ще, щоб була на одному місці. То ж я, там, де я вийшла замуж, то я там була тільки вісім років. Там, де я з татом жила, то, як порозкуркулювали, вигонили, то так. Тепер я приїхала з Волині, то вже жили. Це, де я вже емігрувала з того села.

Від.: Взагалі в советів була така система, що подають рапорти сількори й директива, що зроблено таке. А воно зовсім не зроблено.

SW02: Там є тепер, о, там страшно.

Пит.: Чи Ви мали які-небудь клопоти з партійною групою?

SW02: Не мала нічого.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

SW02: Як то зрозуміти?

Від.: Чи протестували, не хотіли?

SW02: О, дуже не хотіли. Дуже не хотіли люди, дуже не хотіли. Оце ж вони, може, і голодівку...

Пит.: Що вони робили?

SW02: Дуже не хотіли. Арештували. Ішли раз брали, а потім... А потім самі забирали все. Забирали все, та й мусив іти.

Від.: Протест вони часто, скажем, перед тим, як вони знали, що їх будуть кликати до колгоспу записуватися, ліквідували самі. Різали там овечки, коні...

SW02: Так.

Пит.: Чи Ви бачили те?

SW02: То в мене саме й забрали. Я ж уже не мала. Що, ми мали пару коней, мали корову, й мали вже стягнути, хату хотіли будувати.

Забрали все, то й все. Вони, може, не питали. Я не протестувала, бо то так було. Мусила мовчати й все, аби на Сибір не вислали. А потім і на Сибір хотіли вислати. То багато повтікало, а багато пішли.

Пит.: Чи дійшло до повстання?

SW02: Ні. Повстання не було.

Від.: Повстання після того, як колгоспи повстали...

Пит.: Думаєте, що в Росії був голод?

SW02: Голод? Ні.

Від.: В Росії був голод, тільки різниця така, що в Росії, як був голод над Волгою, то був через те, що дійсно посуха була. Природний випадок.

SW02: Природний голод.

Від.: Але щоб такий це штучний, це, власно кажучи, не тому, що там посухло, чи недорід, чи вимерзло, чи що.

SW02: В нас було. В нас був гарний хліб і все було.

Від.: А був над Волгою дуже великий голод.

SW02: Та й на Україні був голод. Я вже не пам'ятаю коли. Але все рівно не вмирили. Голод був, але не вмирили.

Від.: Це в інший час, так. Не в цей час, цього голоду не було в 30-х роках. Там в 21-му році був, ще колись там був, але то такий голод через природні події.

SW02: Так, так. Але все одно не вмирили.

Від.: Та вмирили, також умирили.

SW02: Умирили?

Від.: Так. Там також був голод, тільки я ж кажу, що то не був голод влаштований владою, а то був голод...

SW02: Від Бога.

Від.: Природний.

SW02: Природний був голод. Недорід якийсь був чи посуха.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

SW02: Більша частина вимерла, багато більша. А щоб я сказала точно.

Від.: Були села, що цілком вимерли.

SW02: Так, так.

Від.: Я не знаю назви; я їхала вже після голоду до свого брата. Там половина було вимерло від голоду в селі. А проїздила я (від залізниці треба було їхати, але я не знаю назв тих сіл), то не було нічого, порожнє село. Бур'яни, хати позаростали – ніде ні собаки, ні людини, ні кішки, тільки бур'яни, й нема стежок до хати. Я тільки не знаю назв.

SW02: Це так було заросло, що хат не видно було. Бур'ян як ліс у селі. Ні собаки, ні пташки, просто мертве село було й все. Мертве, не було чути нічого.

Від.: Я кажу, не знаю назв тих на Полтавщині недалеко від Києва, але там також були села, що вимерли всі, й послали туди росіян на місце. Не українців переселяли там із інших місць, а прислали настоящих росіян. Тільки назв тих сіл я не знаю. Полтавщина. Але знаю, що такі випадки були.

Пит.: А що сталося з сільрадами, коли всі вмирили?

Від.: О, хвороба, що вже тоді сталося. Та вона ввесь час існувала сільрада. Я не знаю, може, то два чи три чоловіка. Померли – вони виберуть другу.

Пит.: Що Ви знаєте про МТС?

SW02: МТС? То було так, МТС – то таке як радгосп, МТС. Працюють.

Від.: Це де направляли.

SW02: Але вони мали землю. Вони мали землю свою, так як колгоспи мали землю, радгоспи мали землю, і МТС також мав землю. І вони там ремонти робили машин всяких колгоспів. Оце МТС називався. Моя сестра працювала в МТСі. Значить секретарем чи щось.

Пит.: МТС не забирав зерно?

SW02: Він, я не знаю, він мав своє зерно; він не брав ніде. Вони мали землю, і вони мали людей, які працювали. Одні працювали тут ремонти робили, а другі працювали на землі. Вони мали город такий самий, як колгосп.

Від.: І ще радгоспи були. Різниця між колгоспом і радгоспом, що в радгоспі ті оплачували, оплачували робітників грішми. У колгоспі ділили ніби тим...

SW02: Що заробиш.

Від.: Що зробили. Платили там, як службовцям.

SW02: І таке саме в МТСі. І таке саме в МТСі. Такі самі гроші платили робочим.

Пит.: А кому було ліпше – тим, що працювали на радгоспі, чи на колгоспі?

SW02: Я думаю, що тим ліпше було, що працювали в МТСі й радгоспі, як у колгоспі. Ці мали більше життя.

Від.: Так, бо ті щось мали. Бо так само робітники, то хоч по містах робітники – вони не діставали так, щоб вони були задоволені, щоб вони були не голодні. Напівголодні були фактично. Але щось діставали, що не давало їм умерти з голоду.

SW02: А тоді ще відділяли якісь там, або хліб там печений відділяли.

Від.: По карточках щось там вони діставали. Карточки якісь там чи щось.

SW02: А ще якийсь колгосп, що? Достане півкіла чи півтора кіла на годину, робить цілий день. І то дадуть послід, а те відправлять у Кубу, й ще десь. А тим людям, що переживуть, то послід давали. Добре зерно давали? Ні.

Від.: Мій чоловік від праці був посланий в Одесу. Відправлялися звідти, відправлявся хліб за кордон. То казав, в той час, що то вмирали люди, казав, що там купи зерна просто на березі лежали, чекали погрузки. То прекрасно, але без всякого накриття, без нічого вони так лежали. Не могли накрити так, що якщо дощ ішов, то воно псувалося. Звичайно, вони вже губило свою...

SW02: То що, дощ помочить, за тиждень воно зростеться. Все, пропаде.

Від.: А в той час, як люди голодали, то в Одесу ввесь час приходили ті закордонні кораблі й вантажили туди, якраз той хліб, і жито, й пшеницю, і всяке зерно. В той час, як на селі вмирали з голоду.

SW02: А робили тяжко люди, Боже, як тяжко. А потім докумикалися. Зовсім. О так, аби день до вечора. А то таки старалися, як сам для себе. Думали, що то будем робити, будем мати. А як побачили, що це не те, то так іде, аби не дивиться, коли вже сонце донизу спускається. А як сам господар робив, то він тріскався, робив, не дивився, коли б ще день, коли б ще день. А це так пішли, аби відбути. Сталін проклятий. Ще якби не він, може б, воно ще таке не було. А вже, як вже ж мала була, й де зберуть зерно, пшеницю чи жито вже збируть. Ну там десь-не-десь колосся ж лишеться. Як зловлять, що збирає колосся, на Сибір. Та ж воно пропадає. Ну то спеціально мучили, щоб помучити тих людей.

Від.: За колоски...

SW02: За колоски!

Від.: А ті, що залишилися на полі недобрі.

SW02: Вони вже пропадуть, їх ніхто вже не...

Від.: Ті, що залишилися, вмирали. Давали 10 років.

SW02: На Сибір.

Від.: Що ти збираєш.

SW02: Вже навіть, як я прийшла в 33-му році, то так робили там. А то не могли люди робити. Такі, що не могли. То вилізе й там лазить і збирає це. То вже, правда, там тоді якось свої вже більше були, то вони сказали, забирайся, поки десь не взнали там із району. А то судили, й на Сибір. Висиджували.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, яких вислали на Сибір?

SW02: О, багато знаю, то що. Не буду їх рахувати, тільки як так знаю багато. Інтелігенції дуже багато. Та й селян багато. Селян майже так саме вигнали. Ну то селяни, то вже так тільки ішов на працю, робітник був. Старався, щоб хліб був. А інтелігенція також щось робила. То вони інтелігенцію забрали, що які найбільші науковці, то позабивали й помучили. Як моєї сестри чоловіка. Приїхали вночі. Він був ветеринаром, в колгоспі працював, в колгоспі ветеринаром. Приїхали вночі. А другий був сусіда інженер. Забрали їх обох. Вони рано спакували, жінки передачу занесли. Прийшли вони, кажуть, що: «Отдалённый в далекие таборы без права переписки». І тільки бачили; завернули передачу й все й більше не бачили. Молодий був. Мав 24 роки. Ну, а тоді її арештували – о, Боже, бідна вона. Лишилася дитина. Бо сім рочків; морози такі тріщали, ніхто уваги не звертав. Люди боялися взяти. Помогли б, а боялися. Бо зараз і тих заберуть. А тепер десь, бідне, згинуло, чи я знаю.

Від.: В 37-му році взагалі також арешти.

SW02: І пришили йому, що коні поздыхали, що він не додивився, що якусь там гнилу солому давали. Бо не було. Тільки не він давав. То ж голова колгоспу був. Що-небудь пришиє, щоби ворог народу. То мамина брата забрали; також не вернувся. А чоловіка, кажу, за релігію забрали, щоб мовчав. То, Боже, не взяли його.

Пит.: Коли закрили церкву?

SW02: Я сама вже не знаю, коли в нас позакривали церкви. Ви є священика донька, Ви кажіть.

Від.: Таке, церкву...

SW02: Так, вони, правда, не скрізь в один день закривали.

Від.: Автокефальна церква взагалі формально ще до 36-го ніби йснувала, але її вже майже не було. Уже в 29-му році в Києві, в Софії то ще один священник був. І там не в самій Софії великі, але там маленька церковця. То там ще жив один священник. Ще в 29-му році. Моя мама померла в 29-му році, то брат приїхав з Полтавщини, і не можна було з священником на цвинтар везти. То робили так, що мертвого везуть, а ви собі, чи трамваєм їдете, чи чимсь. Але йому ще в 29-му році. Він ще пішов до Софії, і там ще старенький священник в якомусь притулі мав право жити – не в церкві самі великі, а якась маленька там капличка. І він там жив. То брат привіз в хату (бо мама не в шпиталі померла, а в хаті), то привіз в хату його й він в хаті панахиду відправив. Всі жидівки з двору прийшли на панахиду. Але везти із священником до цвинтаря з хрестами не можна було.

SW02: З музикою.

Від.: З музикою можна було, але мамі музики вже не... Так що маму повезли, найняв ще підвізника й повіз на цвинтар священника. То священник на цвинтарі також відправив панахиду. То ще Литовського¹ священник був. А вже брат помер в 37-му році, то вже ніякого священника не було. В шпиталі помер, то ніякого священника – тільки музика.

SW02: Грали «Встаньте згноблені, голодні».

Від.: А, як помер Грушевський², то, щоб народ не пішов, його ховали ніби з почестями. Тіло виставили в тому будинку союзу, профсоюзному. Ніби дозволяли. Але разом з тим, на годину, на яку призначений був похорон, по всіх освітніх установах, школах, бібліотеках, інститутах, скрізь – були призначені засідання, вибори, на яких мусли робітники появитися. Значить, нема, не мали можливості бути на похороні. І я тільки бачила, бо якраз я тоді працювала в бібліотеці, й везли тією дорогою, що вікна виходили. А в нас було засідання, але всі таки вискочили на балкон дивитися, як везли. Те саме, як Лесі Українки мама³ померла в 30-му році, так само призначено було на день похорону скрізь засідання, збори були призначенні на ту годину, щоб не мали права покинути працю і піти на похорон. Але цікаво: мати Молотова. Знаєте Молотова? Міністер голівний того при Сталіна, 96 років було. Я тільки тоді, як вона вже померла, дізналася – вона померла в 37-му році, – що вона була в Києві ігу-

¹ Тобто В. Липківського.

² Михайла Грушевського ховали 29 листопада 1934 р. на Байковому кладовищі в Києві. Сучасні дослідження підтверджують слова оповідачки. За ходом поховання пильно стежили співробітники НКВС і подавали усю інформацію нагору. Ю. Шаповал зауважує, що Сталін «і на цьому етапі виявив інтерес до долі Грушевського». Далі він підкреслює: «Тодішня Академія була змушена поховати Грушевського, але не могла його повноцінно шанувати» [див.: Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – № 1. – С. 410–411].

³ Пчілка Олена (Драгоманова-Косач Ольга Петрівна; 1849–1930) – українська письменниця, перекладачка, фольклористка і етнограф, член-кореспондент ВУАН (з 1927 р.).

менею монастиря. Там іще монашки були, але там вони були зареєстровані вже не як монашки, а як працівники артілі при церкві.

SW02: Щось робили.

Від.: Робили, шили ковдри, рукава шили, ватні ковдри там, чудесні речі. Вишивали нічні сорочки французьким тим, не українським стилем, а французьким, може, чули, такі рисунки бувають. То нічні сорочки. Це так як вирізування, тільки, що не квіти і не...

SW02: О такими...

Від.: А то там квіти є, буває, так як вирізування біле на батист, на тоненькому полотні або батисті. Там воно дуже дешево батист, тільки дуже тяжко було туди попасти, щоб замовити. Я, скажем, два місяці чекала, поки мені там пошиють ту, ватну ковдру. Ні, та де, два місяці, більше як два місяці. Бо там по державній ціні так, що не дорого, вже перед самою війною, десь так в 36-му чи 37-му роках. А потім випадково ми ховали на цвинтарі одну свою співробітницю. Дивимся – свіжа могила. Прекрасна могила. Огороджена, пам'ятник такий гарний, Мати Божа. Покій, значить, такий, така ніша закрита, і там лампадка горить. Це в день, як ми ховали. Ми, значить, недалеко від церкви, від каплиці тієї, що на цвинтарі. Ми стали подивитися. Підходить старий дідок, що, видно, там чи сторожем працює на цвинтарі, чи що. Так встав, подивився на нас і каже: «Дивіться, чи знаєте, хто це похований?»

Ми кажемо: «Ні, не знаєм».

Свіжа досить могила, квіти чудові й огорожа чудова. І лампадка горить. – Це мати Молотова. Як ховали, то сім священників було і один єпископ. Лампадка це ніколи не гаситься. Є найнятий спеціально садівник, який підсаджує квіти на могилі – а квіти то дійсно чудові й свіжі, й огорожа така залізна помальована – є спеціальний садівник, який квіти міняє і слідкує, щоб лампадка не загасла, а то не електрична лампадка, а з оливи, це мати того Молотова.

SW02: Виконав материн заповіт.

Від.: А жінку його Сталін заставив підписати заарештувати.

SW02: Кого? Я ж не зрозуміла.

Від.: Жінка ж Молотова була заслана після смерті тієї Аллілуєвої¹, жінка Молотова була заслана на п'ять років. Я не знаю, на скільки вона була заслана, але вона відбула п'ять років. І Сталін заставив чоловіка підписати арешт на жінку. Ви собі уявляєте? Я не знаю, як вона потім через п'ять років вернулася, то як вона з тим чоловіком могла жити. Уявляєте собі таке?

¹ Аллілуєва Надія (1901–1932) – друга дружина Сталіна. Причина смерті достеменно невідома – можливо, це було самогубство, є версія, що її вбив сам Сталін. Дружина Молотова – Жемчужина Поліна Семенівна (Карповська Пері Семенівна; 1897–1960) – близька подруга дружини Сталіна. З 1942 р. активно працювала в Єврейському антифашистському комітеті, після розпуску (1948) якого у січні 1949 р. була заарештована і звинувачена у зв'язках з єврейськими націоналістами. Наприкінці 1949 р. їй присудили 5 років заслання в Кустанайську область (Казахстан). Звільнена після смерті Сталіна. Все сказане свідчить про те, що дружина Молотова справді, як згадано у розповіді, була заслана на п'ять років, але через 15 років після смерті Аллілуєвої.

SW02: А то що? Як Сталін свою Аллилуєву забив.

Від.: Хто?

SW02: Аллилуєву, кажу, застрілив та й все.

Від.: Ну, кажуть, що ні. Що вона сама... А Світлана знову вернулася в Америку.

SW02: То є добре, що її не посадили, щоб вона попробувала, як її тато робив.

Від.: Так.

SW02: Що воно буде...

Від.: У Вас, може, ще які питання є?

Пит.: Ні.

Інтерв'ю SW34

Анонімний оповідач, народився 1922 р. у Ставищі, райцентрі Київської області, де було три церкви і жило близько 10 тисяч осіб. Батько працював у банку, мати – продавщицею в магазині. Оповідач мало пам'ятає про неп, тільки те, що люди жили добре, а про колективізацію розповідає, що «...все забирали від людей». [...] Описує, як селяни, особливо діти, яких брали до лікарні, за день-два помирали, а чергові по лікарні стягували тіла і скидали їх у великі ями поблизу цвинтаря. Люди почали померати навесні. Викопували торішню гнилу картоплю і всіляке коріння; їли квіти акації і листя з липи. Скрізь лежали люди зі спухлими ногами, рани повідкривалися і смерділи, стікали водянистим гноєм. [...] Сусіднє село Красивеньке, яке мало понад 10 тисяч жителів, спустіло повністю. [...] На думку оповідача, «голод був тільки на Україні...». Оповідачевого батька заарештували 1937 р. і дали 10 років без права листування. [...] Англійський переклад інтерв'ю було опубліковано у звіті Комісії Конгресові (*Commission's Report to Congress*, pp. 385–393).

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1922-му.

Пит.: А де саме?

Від.: Ставище, Київська область.

Пит.: А який район?

Від.: Ставищенський.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х і 30-х років?

Від.: В Ставищі.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько в банку працював, а мати працювала так як продавчиця в магазині.

Пит.: Так що вони не були селяни?

Від.: Ні!

Пит.: А Ви сказали, що Ви народились в 22-му, так?

Від.: Так, в 1922 році.

Пит.: Але що Ви пам'ятаєте про період непу?

Від.: Період непу, то я пам'ятаю, що я тоді бігав, може, мені було, я знаю, сім чи вісім років. То люди добре тоді жили. Це було пару років тільки всього. Тоді, зразу це голову скрутили всім людям, позабирали все точно.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про колективізацію?

Від.: Про колективізацію пам'ятаю я все. Забрали від людей коней, весь реманент забирали, всякі *tools*-и, чи як то сказати, все забирали від людей. Чи ви хотіли, чи не хотіли – від вас забрали та й все.

Пит.: А як Вас називали, бо Ви не були селяни.

Від.: Я і селянин, і не селянин. Я міг бути і не бути. (Сміється.)

Було гірко дивитися на те все, як люди валялися по вулицях, як людей привозили до шпиталу. Я мешкав недалеко від госпіталю. То людей привозили з сіл, із других сіл, до Ставищ привозили дітей своїх. Вони

вже пухлі були. Ну, й вони тільки переночують і кінець їм. Так не-далеко – лікарський садок, великий парк і такий насип насипляний, і акації жовті насажені та загороджені. А тут цвинтар був. То вони викопували величезні ями такі, й з цих лікарнь на другий день просто на носилках носили й перекидали туди, і так присиплять трошки, а тоді на другий день знову, і так назбирається повно, й засипали. Ті ями я знаю – позападали дуже. І сьогодні Ви можете поїхати туди, то Ви знаєте ті місця, бо вони так під самим насипом там біля цвинтаря. Це була трупарня така – де як хто вмре, то тоді складали. А пізніше їх просто не складали, а просто носили й туди, на носилках таких, дітей маленьких по десятеро чи скільки, й ті санітарки брали на носилках і перекинуть тоді.

Пит.: Коли почали люди вмирати?

Від.: Саме як весна почалась. Люди ходили, збирали по городах, розумієте, де гнила картопля, може, осталася на городах, то вони довбалися, всю землю ту переривали: як знайде стару картоплю, знаєте, то брали той крохмаль перечистити – вона вже смерділа та картопля. А вони її мили чи як там. Акацію, як цвіла, то брали ці квіточки й рвали, й сушили, терли. З липи листя сушили, терли його й то такі млинчики пекли. Коріння всяке довбали. То страшне, то страшне. Скрізь валялися люди. Може, якісь у воді всякі черепашки там брали, всяку всячину їли. То страшне. І я теж був тут. Всі люди там були. То було коло тих людей, коло яких смерділо навіть. Ноги пухли такі, рани повідкриваються. То страшне. Так ходить, ходить, і впав, і все.

Пит.: А скільки вас було в родині?

Від.: Нас було четверо дітей, батько й мама і ще й стара баба.

Пит.: А як Ви саме вижили?

Від.: Я Вам скажу як. Було в нас капуста, завжди квасили на зиму, цибуля була, картопля була, ото все. В селах, то всяке бувало. У деяких людей то позабирали й картоплю й все, і вигонили просто з хат. Що то в 29-му році вже почалися, мені тільки сім років було, то я пам'ятаю, як їх везли десь, і вони ніколи не повернулися. Де їх там повезли – то не знаю. Зруйнували то все.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: У нас було аж три церкви. Одна називалася Розкішанська церква. Це тільки через греблю перейти й велике село. Там більше 10 тисяч населення було. Але церква була на нашій стороні чогось. Називали Розкішанська церква. То було велике містечко. В 31-му році я пам'ятаю: йшли до школи, то хрести скидали. Але я не бачив, як там розказували: приходили дзвони скидати. На зброю їм треба було. Скидали, то баби поприходили. Ті набили і в чола й все, але на другий день вони вночі приїхали й все рівно їх позрізали. Тоді зробили з церкви місце, де зерно зсипати. Зсипали вони зерно, а пізніше казали, що аж звідтіля вони вивозили до нас. Від нас Жашків є такий район. Він був колись Київської області, а тепер відрізали – Черкаська область. Тільки 18 кілометрів від мене. Ну, й то вони тоді вивозили. Там елевейтор великий був, то день і ніч возили хліб звідтіля з колгоспів все. То день і ніч.

МТС. Це машинно-тракторна станція. То звідтіля трактори. Значить, орали, а хліб вивозили, то вивозили цілими *truck*-ами день і ніч. І скрізь плакати, написані: «Больше хлеба» і т. д. здати державі. То випомповували. А тоді весною ходили посилали комсомольців в такі місця. Я знаю, що то партія їх посилала з такими піками. І там прироблений черпачок. Вони скрізь шукали, чи хто хліб де не закопав: де гній був, і в стодолах, скрізь вони рилися. Як знайдуть той хліб у когось, що хтось закопав, то вже більше світа не буде бачити.

Пит.: А хто були ті комсомольці? Чиї діти?

Від.: Комсомольці? Були й українські. Але найбільше прислали з Москви. Були раз прислали вони 10-тисячників. А пізніше їх не хватало, то прислали 25-тисячників. І ото вони скрізь отаке виробляли. А як ви були в комсомолі чи щось, то й вас як заставлять – то ви теж. Як хто хотів, як знайшов, то міг сказати, що він не бачив, звичайно.

Пит.: А чи були комітети незаможних селян?

Від.: Незаможних селян. Люди організовувалися скрізь, незаможні селяни, але скоро їм голови скрутили. І за СВУ. То тоді я знаю, я малий ще був. Але кричали, то я пам'ятаю скрізь їх, за це СВУ, що це вороги народу і т. д. І я теж ворог народу був. Батька забрали в 37-му році.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, чому? Забрали – ворог народу, сказали: ворог народу й забрали в 37-му році. І батькового брата, одного і другого, й до сьогодні нема. І як мама ходила туди до міліції, питала «що?» То вони сказали, що засуджений на 10 років без переписки. То значить до сьогодні й нема переписки. Отам певно в Вінниці десь лежить. Ото таке. Бо там люди розказували, що кажуть «на 10 років без переписки», то значить їх постріляли, та й все. Осталось нас четверо. Найменший був Юрко наш – то йому було всього півроку. І так мама осталася. Бо других жінок і позабирали в Казахстан. Ціх чоловіків, що забирали, а жінок брали на п'ять років в Казахстан ту вату збирати чи щось таке, й то на п'ять років. Моя хрещена мама так була там. То вернулася.

Після війни мама була тут на візиті, то розказувала, що всім людям – то стандартно було написано – що, каже: «Ваш чоловік загинув в 45-му році».

І то всім таке стандартне. Це як був Хрущов.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте під час голоду, скільки людей повмирили з голоду? Приблизно, який відсоток?

Від.: У нашому селі?

Пит.: Так! Половина чи більш-менш половини?

Від.: Ну, там в нас недалеко є таке село Красивенька¹. То там десь до 10 тисяч населення було. Теж велике село. То поставили чорний

¹ Імовірно, йдеться про село Красилівка – центр сільської ради Ставищенського району Київської області. Нині кількість його населення становить близько 1 тис. осіб.

прапор з однієї сторони й з другої сторони – там не було вже нікого. Ні собак, ні котів, нічого там не було! І хати позаростали лободою, всякими бур'янами. А в нас – я знаю? Як Вам сказати? Якихсь до 10 процентів людей вимерло. Страшне було, то страшне було.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані під час колективізації?

Від.: Це наша хата біла, а в кінці дядькова була хата. То вони оце звідтіля виселели, бо там будували колгосп, а в дядьковій хаті зробили канцелярію. А нам відрізали город дев'ять соток. Це як гектар, то це тільки дев'ята частинка гектара. Це з хатою, з усім. Оце в нас і такий був город – от і все наше.

Пит.: І вони нічого не казали?

Від.: Що в нас їм було забирати, як то вже не було наше. А ходили й в нас тими піками таких, знаєте, такий зроблений гострий пік. То спеціально десь вони були пороблені. І такий черпачок там прироблений. Як він устромить, а назад як витягне – як зерно побачить, то значить ви закопали. То скрізь ходили.

Пит.: А Ви ходили до школи тоді? Чи то була українська школа?

Від.: Українська школа. І в нас, так сказати було, що діти кажуть, що великий голод, то заперечували вчителі, наказували, що це не голод, а «рік труднощів», а не голод. Все позабирати – то рік труднощів!¹

Цвинтар був недалеко від нас. І там, де були хрести такі, дуже гарні, це під час голоду. Де були гарні пам'ятники, то там щонаочі відрито дві три могили. Там, як багаті люди, то ховали: там чи перстень, чи годинники, чи *ear-rings*. І одного були спіймали. Там був батько й син, такий Абрамович. То батько заставляв. Вони проб'ють. Знаєте, такі склепи були. Багаті люди, то там всі в одному склепінні то ховали. То тільки вони як побачуть скрині, то все переруйнують й позабирають. Були такі торгсини. Я не знаю, що то за назва цей торгсин. Я знаю, що так його називали торгсин. То там як був священик похований, то коло нього, може, золотий хрест був або ще щось. То там і сотні цих могил на цвинтарі повидовбувані були. І одного разу,

¹ Про «труднощі», «прорив» у сільському господарстві йшлося в багатьох постановках компартійних і радянських органів та у виступах компартійно-радянських діячів у наступні декілька років. Провідною була теза про тісний взаємозв'язок неправильної національної політики тих років із занедбанням сільського господарства та про ключову позитивну роль центральних органів влади у подоланні кризи. Таким чином провина за голод, про який усі знали, перекладалася на «українських націоналістів». Подібна пропаганда велася і серед іноземних комуністів. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У Микола Попов у 1935 р. так пояснював закордонним комуністам дії компартійної верхівки СРСР в Україні протягом 1933–1934 рр.: «постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., безпосередні вказівки ЦК ВКП(б), тов. Сталіна і тов. Кагановича, надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції – привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України був ліквідований» [Попов М. М. Два світи // Більшовик України. – 1935. – № 8. – С. 41].

то вже зловили, що батько заставляв сина там з свічкою лазити. Хлопчик плакав – діти ж його розпитували в школі. В школах давали під час голоду, тоді як я ходив у школу, давали чай і кусочок хліба. А той чай був так зроблений: цукор перепалений і зафарбований цим. Це такий чай був. Багато дітей не ходило до школи – не могло йти, бо вже було попухлі, й багато їх повмирало. Дехто посадив картоплю весною, але копали ж городи лопаткою, бо ж не було ні коней, нічого, отже, лопатою копали й пізніше садили, й видно, де ви кидали картоплю. Ну, то як посадили, то на другу ніч хтось її повидавбував, й осталося пuste. Ото таке було.

Ми садили такі обрізка – то майже лушпини. Садили город то так. А картопля вродила на причуд. Щось таке просто Бог дав. Просто – лушпина – там де вічка були, садили, і виростило, ще й картопля добра. Ото так. А люди стали найбільш вмирати, як вже стали колоски їсти. Вже це збіжжя на полі доходило. Люди стали йти й красти колоски, бо голодні були. Як наїлися того, то ще швидше вмерли. Їх полопалися, чи я знаю, що там. Тоді найбільше було трупів.

Пит.: А що вони зробили з трупами?

Від.: Та шукали, збирали їх і до ями. А як у когось був, то ще тримався трошки. Як на цвинтарі викопали яму, то мусив хтось берегти, бо насиплять вам у ту яму других.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства тоді?

Від.: Я чув про таке, але ніколи не бачив, але чув таке. Все говорили. В нас така газета виходила «Червоний колективіст». То там щось згадувалося, що там зловили когось, якесь солоне м'ясо в бочках чи щось. Я не пам'ятаю. Чутки були, такі, що були активісти. А активісти такі, що це були й українці, були, може, й другі. Активісти такі. Але розкуркулювати ходили, жили в садках; нічого не робили, а тільки того, як когось розкуркулити – приходять, усе забирають, дітей як цуценят повикидають на двір. Зима, і так хто хоче приведуть до сільради, там щоб дати допомогу цим дітям, а вони кажуть: «Забірайтеся!»

Пит.: А хто був головою сільради тоді?

Від.: Головою сільради? Ну, такий Махаринський. Забув його ім'я. І пізніше й його теж забрали. Я не знаю, що то таке сталося.

Пит.: А що він був за людина?

Від.: Так як йому казали, так він і робив був, знаєте... (Сміється.)

Пит.: Ага, бюрократ!

Від.: Бюрократія казала, так він і робив. Він же сам не ходив розкуркулювати, а як йому сказали, то на такому селі маеш випомпувати цей хліб, то послали їх. З початку були 10-тисячники, а тоді 25-тисячники, то їх Москва насилала, були чужі люди, й вони ходили там, рили і що хотіли, то робили. Голод був тільки на Україні. Багато людей, що хотіли, то поїхати в Росію – там ще якісь лахи свої останні там десь продадуть, куплять хліба, але як вони їхали назад, тоді в них відбирали, й то все. І ще й садили їх до арешту

і так далі. Я знаю навіть там було пару таких, що їздили. Бо нам далеко було до Росії, далі. Але люди, що ближче там коло Росії, то їздили, то ніколи вам нічого не привезли, бо все заберуть. Була тоді пашпортизація, і ви як дев'ять днів побудете і не припишетеся, то вас заарештують й в великому клопоті будете. І так клопіт, і так клопіт.

Пит.: А чи Ви відїхали від села під час голоду, чи ні?

Від.: Батько, і батько ще був. Я пам'ятаю, раз купили кави. Кава така була зроблена з ячменю. Вона перепалена – ячмінь. Ну, і ж нема, що їсти, то вони кажуть, що того й того змішати з тією кавою. А то воно таке гірке. Аг! Я Вам кажу, що то було, то гірко й згадати! А тут ще й не хочуть допустити, щоб на телевізії показувати тут. Це ж для Америки ліпше і ліпша пропаганда для Америки. А я не знаю, що то так. Чи тут комунари теж є в Америці, що то не хочуть це пустити? За комуною тут тягнуть чи що? Я просто не розумію: на українців їдуть як хочуть, безпідставно. І там було для українців, і тут починають ще й в Америці.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, як скінчився голод?

Від.: Скінчився голод? Ну, то так вже почали люди деякі ходити в колгоспи, то там якийсь суп зварять, то люди підуть, отаке о. А як він скінчився? Ну, так поступово, як би Вам сказати, як він скінчився. Він майже й не скінчився! То там так є. Що вже не вмирає, але той голод був. Ще й тепер був в 47-му році. Великий голод на Україні теж. Мама розказувала, що там багато втікало до міст. В місті було ліпше, як тут. Але й в місті багато вмирало.

Пит.: Чи багато втікло на Донбас, тоді?

Від.: На Донбас багато втікало, в шахти там копати вугілля, і не можна було приписатися. У нас то було таке прізвище Крук. Він десь був в якійсь революції, то він якихсь там комуністів постріляв чи щось таке. І завжди, як у нас ведуть школу, всі організації, установи ведуть, то завжди його прізвище згадували, що це Крук тут їх постріляв і такий «бандіт» і т. д. Ну, й коли німці вже прийшли, він приїхав з Донбасу. А він там був директор шахти. І був партійний ніби. І багатьом людям він видавав всякі папери там. Вони там помаленьку собі жили. То як той Крук прийшов, то старші люди його знають. Я ж його ж не знав. Оце кажуть – Крук, той прийшов. Де він дівся, я теж не знаю.

Пит.: А які люди були партійні в Вашому селі?

Від.: Партійних у нас мало було.

Пит.: А які люди були?

Від.: Були такі партійні, був такий Покотило. То під час голоду то він сам себе. Він десь був в райпарткомі чи щось. Я не знаю, який його чин там був. Він був комуніст. Він сам себе застрілив там. Був такий Нагорний – теж сам себе застрілив. Це під час голоду. Ці комуністи самі себе стріляли. Тоді під час того, і сам Хвильовий, Микола Хвильовий, цей письменник. Вони побачили, повірили колись у Ленінові гасла, що Україна зможе навіть відділитися, якби не хотіла б з советами разом бути, і «вплоть до отделения» – як вони казали,

і т. д. І вони вірили в ті гасла, певно, я думаю так, а пізніше побачили, що воно не так: всі мусили стрілятися. То таке то. У нас то були чистки партії; я не знаю, то приїздили ті з Москви чи звідки вони. Чистка партії. То було публічно. Такий в нас був сільбуд. Це розуміється, сільський будинок, так як клуб. І туди люди мали право заходити. То вони оголошували, й як ця чистка партії, то там такого Грищенка покликали. Як почали йому все підшивати – що мало хліба випомпувати, що мало то вже мало. Вже не було нічого, а вони кажуть: «Ще мало!»

А був це вже 34-й рік, то колгосп дав на трудовень 250 грам. Це 250 грам, це таке по півфунта, чи як сказати, хліба на трудовень. Це треба було робити на той трудовень. То було ще тяжко жити, але люди вже там мали то картоплі, та гарбузи, буряки й щось таке. Під час голоду приходили, така банда же ця радянська. Витягали навіть, як хто щось там пече щось десь то й то. На базарах, на базарах, забирали, навіть хто квасолі в шклянці десь там продає і те перекинуть. Страшне. Оце те, що я знаю, й те, що я бачив.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Перебудували. Ще була колективізація. Осталися великі стодоли все. То все спалене. Огорожу де як хто мав дерев'яну, то теж палили, бо не було чим. А все-таки осталася «хата на курячих лапках», як кажуть. Страшна ця перебудова. Тяжко було дивитися. Вона й сьогодні, певно, така. Трошки там може. Щось кажуть є якісь зміни, що там якісь тротуари вже поробили, електрику провели.

Пит.: А чи люди говорили про голод після того?

Від.: Говорили весь час. Як я вас знаю добре, то я міг щось говорити, а як я вас не знаю, то ні. Як десь з далі, то я міг сказати відкрито, бо я знаю, що ви не донесете до НКВД, чи КГБ, то я більш відкрито міг говорити. А то такі були хриstopродавці, що могли на вас заявити, про що ви говорите, й клопотів буде.

Пит.: Під час голоду Ви тільки мали 11 років?

Від.: Так!

Пит.: Але чи Ви чули, як дорослі говорили про тодішніх політиків, чи Ви знали, хто був Скрипник, чи Ви знали про Кагановича, що вони говорили?

Від.: Знали! Каганович, Молотов, та тоді ще ніхто відкрито не говорив. Не могли ж говорити. Я маю ось таку пісеньку. Дивіться яка. Це чесне з моєї пам'яті в школі. Якщо Ви вмієте читати, це під час голоду був секретарем на Україні, прислали Постишева. І такий був там Косіор, поляк, теж був в політбюро і так далі. То ось бачите яку гарну пісню співали під час:

Гей, ні меж, ні краю нашому врожаю,
Стигне, вистигає, гнеться до землі,
Поле неозорим піонер-дозорець
Вийшли вартувати колосистий хліб.

А тепер приспів:

Ми пісню свою гартували в вогню
І її несемо, як прапор;

Про нашу роботу складаєм тобі,
Товаришу Постишеву, рапорт.

А тепер є ще, що тоді скрізь по парках співали. У нас дуже гарний парк. Річка тече, прекрасно. І скрізь по тих парках, на стовпах були радіо-рупори від пошти. От скрізь співають:

Быстро, как птицы, одна за другой, песни летят
над советской страной,
Весел напев городов и полей, жить стало лучше,
жить стало веселей!

Оце під час тоді як люди вмирали – оце «жить стало лучше!» Це я ще із школи пам'ятаю, як дітей вчили «Піонер-дозорець». Де це, в якій країні є, щоб за колосками там дивилися, щоб хтось не вкрав. Так нам добре життя. Самі співали і «весел напев городов і полей». І щодня, і по 10 раз, ви могли слухати ту пісню скрізь. І кричать люди, і вмирають скрізь, а вони співають «жить стало лучше».

Пит.: А що Ви думали?

Від.: Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли – як був Петлюра і так дальше – хотіли відділитися від Росії і т. д. То це я думаю, що відплачується вся Україна і до сьогодні.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Що ж Вам ще додати? Що там доки буде та комуна й доки те буде і такий клопіт. Вони можуть знову дати такий як неп, вони ще можуть раз таке попробувати. Вони вже, я чую, що хочуть трошки, щоб більший наділ дати людям, наділ в землі, бо ті, що приватно мають городи чи щось то, то більше в них родить, як там в тих колгоспах. Але люди ж його не будуть брати. Немає чим робити – раз. Друге, як він її обробить ту землю, посіє чи що, він там посадить – картоплю чи щось, то вони скажуть вам податки платити. А чи в вас вродить – не вродить, а вони скажуть віддай його. Люди його не хочуть і не будуть брати. Доки та система там буде, доки так і буде, на мою думку.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення. Надзвичайно цікаво!

Від.: Був малий, але я бачив багато. Я те, що малим, пам'ятаю, ліпше як тепер, що я, що вчора робив.

Додаток II

ДЕПЕШІ ІТАЛІЙСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ
ТА КОНСУЛЬСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ

Вміщені в цьому додатку документи є дослівними перекладами дипломатичних рапортів, які зберігаються в Державному архіві Італії в Римі: *Achivo Storico del Ministero degli Affari Esteri d'Italia, Affari Politici – URSS, Busta 8 (1933)* та стосуються українського Голоду. Документи дістали торонтський Комітет із дослідження українського Голоду та Іван Гваті із Мюнхена, якого керівництво радіо «Свобода» тимчасово прикріпило до Комісії з вивчення Голоду в Україні. І торонтському комітету, і І. Гватю допомагали служители Української католицької церкви в Римі.

Хоча спостереження італійського консула в Харкові Серджо Граденіго є важливим свідченням про український Голод, не слід ні на хвилину забувати, що він був відданим прихильником фашизму і що його упередження проступають у депешах. Це особливо стосується згадок про євреїв у депеші № 474/106 від 31 травня 1933 року «Голод та українське питання», в якому він висловив антисемітські погляди й допустився перекручень історичних фактів, оскільки Голод забрав життя багатьох жителів єврейських сільських поселень в українських степах. До того ж оцінка жертв Голоду, яку подав Граденіго, видається завищеною.

Попри ці та інші вади, які проступають в його донесеннях, Граденіго, очевидно, був надзвичайно пильним спостерігачем політичної ситуації та щоденного життя українських міст. Тому публікація цих депеш є важливим внеском, який поглиблює наші знання про український Голод 1932–1933 років та супутній йому контекст.

Переклад документів англійською мовою здійснив Нейл А. Інґліс, окрім депеш, позначених після заголовку значком «°». Їх переклав Комітет із дослідження українського Голоду, а Н. А. Інґліс зредагував.

Віце-консульство Італії ХАРКІВ

19 травня 1932 року – X

ТАЄМНО

№ ...

ПОСОЛЬСТВУ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ КОРОЛЯ ІТАЛІЇ В МОСКВІ
КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

*Становище з продуктами і зростання вартості життя;
озброєні банди в сільській місцевості*

Зараз ми знаємо, що за кожну курку, яку селяни тримають у своєму господарстві, вони повинні щомісячно платити уряду податок 3,5 рубля або віддавати по 30 яєць. Я поцікавився: чи можна очікувати, що курка незмінно нестиме по яйцю щодня, і що залишається селянинові, якщо його зобов'язують віддати весь прибуток державі? Мені відповіли, що треба логічно припускати, що на кожну задекларовану курку припадають ще дві незадекларовані.

У ресторанах Харкова вже понад місяць до комплексного обіду не додають хліба. За кожен шматок або булочку треба окремо платити 1,6 рубля.

На вільному ринку більше не продають жодного сорту хліба, навіть скоринок (залишків хліба з домашніх кухонь тощо). Раніше їх можна було вибирати в кошиках і купувати по 15 коп. за шматок. Немає в продажу навіть скибок чорного хліба по 50 коп. за штуку.

Один лікар, який загубив свою хлібну картку, дав служниці 20 рублів і послав її на ринок по хліб, проте вона повернулася з порожніми руками.

У буфеті Полтавського вокзалу хліб, випечений з борошна кукурудзи чи інших зернових з доданням яєчного жовтка, продають по 12 рублів за шматок вагою 250 г.

Черги людей, які чекають на хліб, стали **НЕСКІНЧЕННИМИ**: можна побачити чергу, яка тягнеться 300–400 м вздовж тротуару, а крамниця, де видають хліб, розташована аж на паралельній вулиці, по той бік кварталу. Люди приходять зі стільчиками і книжками. Кілька днів тому хліб почали видавати о 18:00, а чергу, довжиною як половина вулиці Пушкінської, я побачив уже о 9-й ранку. На вулиці Московській я бачив, як хліб видають у фотوماгазині: кажуть, що печі військових пекарень зараз ремонтують, а тому міські пекарні мусять забезпечити хлібом спочатку гарнізон, а тоді вже населення. Однак я все ще не маю пояснення, чому хліб видають у крамницях, які продають все що завгодно, крім хліба.

Жebraки на вулицях більше не хочуть брати гроші, бо не можуть за них купити хліба, а їм насправді потрібен саме він.

Ціни на ринку приблизно такі: пуд непросіяного борошна – 200–220 руб. (а було навіть 300 руб.), картопля – 3 руб. за кілограм, капуста – 12 руб., цукор-пудра зі всілякими домішками (з дна мішків) – 10–12 руб./кг. Кажуть, що м'ясо продають шматками, носячи його по ринку в руках, хоча зачасту це м'ясо тварин, які здохли з голоду чи хвороби, якщо це не котятина чи собачатина. Кілька місяців тому директор однієї лікарні придбав на ринку вудженої свинини, з'їв її незвареною і захворів на трихінельоз. Він ще досі у важкому стані, а смерті уникнув суто випадково – трихіна не дісталася йому до серця.

Із сільських місцевостей в околиці Києва та Вінниці одночасно надходять повідомлення про те, що селяни, які раніше сховалися були в лісах, гуртуються в банди й нападають на склади та підрозділи ГПУ. У кількох місцях сталися справжні сутички. Це явище прирівнюють до розбою, який в Україні процвітав уже в 1920 році, а також після громадянської війни з білими.

Щиро Ваш,

Королівський віце-консул

Рим: 9 червня 1932 року – X

Голод в Радянській Україні

Кореспондент газети «Воссіше Цайтунг» (Vossische Zeitung) (Берлін, 8), яка підтримує німецько-радянський альянс, надіслав тривожне повідомлення з Радянської України, в якому він заявив, що «ця прадавня житниця Європи стоїть на порозі голоду, який, схоже, може бути жахливішим, ніж навіть сумнозвісний голод 1921 року». Далі цей журналіст пише, що якщо український народ помирає з голоду, то не через нашестя сарани, посуху чи неврожай, а через неприпустиму поспішність колективізації сільського господарства.

Після згадки про цю катастрофічну економічну політику, яка напевне принесе руїну щедро наділеній природними ресурсами нації, кореспондент описує довгі вервечки селян, молодих і старих, чоловіків, жінок і дітей, які масово тягнуться до міст по всій Україні у пошуках скоринки хліба. Стомлені бідолаги ледве йдуть вздовж стін і намагаються продати вишивані вироби, що їх їхні жінки зробили взимку, за абсурдно низькими цінами, а покупців так мало і трапляються вони так рідко. Тим, кому вдалося збути трохи краму, заздять ті, хто не має що запропонувати перехожим, окрім чобіт та власного одягу, бо сьогодні люди покладають надії на помірність літньої погоди. Навзаєм вони дістануть 2–4-кілограмовий буханець, на якому протримаються ще кілька днів.

Ці селяни, які ринули в міста (за даними цього німецького кореспондента), – не куркулі (багаті селяни), у яких комуністичний лад забрав усе до останнього, і не «лишені» (колишня буржуазія, позбавлена тепер усіх прав на підставі непролетарського походження). Це переважно колишні колгоспники, тобто сільське населення України.

Цікаво завважити, повідомляє агентство «Офінор», що не було застосовано анінайменшого політичного тиску з метою зав'язати рота цьому журналістові, попри нестримну економічну катастрофу, яка охопила цю відсталу країну.

Ми маємо таку детальнішу інформацію про політичну ситуацію в Києві, що її надала група біженців, які зуміли потайки перетнути кордон. У Києві щойно відбулося не лише збройне повстання, а також страйк робітників, які не отримали зарплату за п'ять тижнів. Робітники «Арсеналу», який раніше був оплотом комунізму в Києві, побили й повикидали всіх комуністів, після чого забарикадувалися

на заводі. Відчувши загрозу з боку робітників, які сховалися всередині «Арсеналу», війська ГПУ відмовилися атакувати їх. Командира, [...]екіста Менадзе, було вбито, і його підрозділи відійшли. Лише після ретельного й інтенсивного півгодинного артилерійського обстрілу повстанці здалися – за умови, що їх залишать на свободі після того, як вони вийдуть із заводу. Проте їх розстріляли, як тільки ввіймали, а близько 400 кинули до в'язниці, де вони чекають присуду Верховного суду ГПУ (Офінор).

«Леко делла stampa»,
Мілан, вул. Ж. Жореса, 60 –
Центр моніторингу міжнародної преси

Москва: 25 липня 1932 року – X

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

*Ідеї, визнання фактів та обговорення
на III конференції КП(б)У в Харкові*

III конференція КП(б)У набула особливої ваги, оскільки трое основних доповідачів – з одного боку, Косіор (секретар КП(б)У), а з другого, Молотов і Каганович (обидва приїхали з Москви) – говорили, зокрема, на тему ситуації в сільському господарстві України.

Короткий виклад доповідей, наведений нижче, стосується, звісна річ, лише України, проте оскільки Україна становить суттєву частину російського (так!) сільського господарства, ці дані мають значною мірою впливати на оцінку загальної ситуації.

Основні факти, які було наведено або визнано, можна описати так:

1. Партійні організації не потрудилися розвинути ефективне сільське господарство в жодному практичному вимірі. Натомість вони заглибились у теоретичні застосування директив партії і твердо дотримувалися скоріше шкідливої і руйнівної, аніж конструктивної практики, оскільки не мали і не мають бажання допасувати ці директиви до вимог ситуації.
2. Немає духу співпраці серед селян, а цьому треба сприяти в першу чергу, надаючи селянам те, що вони мають право очікувати від економіки, тобто предмети щоденного вжитку, одяг тощо.
3. Всі організації повинні суворо дотримуватися наказів партії та уряду й більше не захоплюватися незалежними (а інколи відверто суперечливими) інтерпретаціями та ініціативами, оскільки вони завдали серйозної шкоди всьому сільському господарству України. Зокрема, вони мають пильнувати, аби не порушувати вимогу однакового ставлення до робочого класу й населення загалом, як цього вимагають рішення уряду про радянську торгівлю, плани виробництва тощо.
4. Обсяги сільськогосподарської продукції, яку необхідно здати державі, було зменшено до такого рівня, що за умови дотримання порядку та здорового глузду під час виконання виробничих планів їх можна виконати на 100 %.

Я хотів би навести нижче кілька пунктів із промови Косіора (який найбільше з усіх говорив про конкретику), що має дещо прояснити ситуацію.

Колективізація охопила 70 % всієї площі земель України, в той час як 11 % займають радгоспи. Україна має 447 машинно-тракторних станцій, на яких є 18 тис. тракторів. Загалом в Україні є 3 тис. тракторів сумарною потужністю 400 тис. кінських сил, що в чотири рази більше, ніж в 1929 році.

Умови для посівної цього року видалися несприятливі, і було посіяно на 4,5 % менше, ніж торік. Ці проблеми, хай би вони були пов'язані з погодою, незадовільним рівнем організації чи саботажем куркулів, було успішно подолано завдяки допомозі ЦК КП(б)У та РНК, які надіслали харчі, посівний матеріал та направили трактори.

Невиконання планів виробництва та проблеми з весняною посівною приписали також неефективності партійних та колгоспних організацій, негнучкості програм, у яких не було враховано умови та можливості різних районів, та теоретичному застосуванню партійних директив.

Не можна допустити повторення цих помилок, які призвели до КАТАСТРОФІЧНИХ наслідків торік під час збирання врожаю й виконання заготівельних планів.

Керівні центри було дезінформовано про плани й можливість їх виконання. Вина за це лежить частково на самих центрах, а частково на районах, які подавали неправдиві дані. Своєю чергою, райони (а їх є 400) було неправильно поінформовано про справжній стан колгоспів, причому такою мірою, що вони встановлювали більші плани для менших колгоспів і менші плани для більших, в результаті чого одні райони виконали план на 100 %, а інші на 60 %. Втрати пшениці під час збирання врожаю були величезні, і сьогодні можна побачити необроблені поля, де пшениця виросла з незібраного зерна, яке залишилося на полі від попереднього врожаю. Слід визнати, що посівну було проведено незадовільно.

У тих районах, де ефективна організація та боротьба за колективізацію були абсолютно необхідні, партійні організації виявилися слабкими й неспроможними впоратися з поставленими завданнями. У цих районах були інциденти, які цілком можна розцінювати як контрреволюційні.

Центральний уряд встановив для України план заготівлі сільськогосподарської продукції обсягом 356 млн пудів. Цей план цілком можна виконати, оскільки він на 79 млн пудів менший за торішній і на 39 млн пудів менший за фактично досягнутий торік рівень.

Можна додати, що торік в Україні було втрачено від 120 до 150 млн пудів продукції. Більша частина втрат припала на південну частину степового регіону, де врожай був високий. Класова боротьба проявилася якраз під час збирання врожаю та заготівлі зерна. Цього року слід пильнувати, щоби така ситуація не повторилася.

Навіть виступ Молотова містив низку цікавих положень:

«Україна не шкодувала зусиль і старань, аби створити величезний індустрийний комплекс. Зусилля в цьому напрямку не дозволити

Україні розв'язати проблеми сільського господарства з таким самим успіхом. *Ми не усвідомили, що без розвитку сільського господарства ми не зможемо досягнути індустріального розвитку».*

«1931 рік видався важким для всього Радянського Союзу. Багато районів було вражено посухою. Райони Верхнього і Середнього Поволжя, південні райони Уралу, Західний Сибір та Казахстан – всі вони пережили труднощі. Уряд мусив втрутитися і надав 107 млн пудів зерна, щоб населення могло вижити та провести посівну. Це означає, що державні резерви було великою мірою виснажено».

Прикметною ознакою виступу Кагановича було наголошення на механізації сільського господарства. Він заявив, що станом на 1 січня 1929 року СРСР мав 29 тис. тракторів та 1800 машин. Косарок-молотарок не було.

Станом на 1 липня було вже 146 тис. тракторів, 10 тис. машин та 10,5 тис. косарок-молотарок. Лише в Україні кількість тракторів зросла від 9,2 тис. до 31 тис., а кількість косарок-молотарок на сьогодні становить 1800. Від 1928 року площа орних земель зростає зі 113 млн га до 136 млн га.

Конференція завершила свою роботу, ухваливши резолюцію, в якій йшлося про таке:

Незадовільне в економічному плані керування колгоспами та надзвичайно високий рівень втрат під час збирання врожаю є результатом недосвідченості керівних кадрів та неефективного керування, а також негативного впливу вцілілих куркулів.

Поділ України на області покращить та спростить керування районами та колгоспами, і через 2–3 роки врожайність буде принаймні в 1,5 рази вища, ніж у найкращі роки в минулому.

Визнати непотрібним створення гігантських колгоспів, оскільки ними неможливо керувати, а також створення колгоспів під примусом. У майбутньому колгоспи мають з'являтися лише на основі вільної ініціативи селян, проти яких слід застосовувати лише зброю пропаганди.

Масова втрата коней та худоби загалом, особливо минулої осені та зими (і частково навесні), сталася не просто через нестачу та незадовільну якість фуражу, а й через те, що коней не доглядали і взагалі занедбали після переходу на механізоване збирання врожаю. Однак навіть у період посівної остаточних результатів було досягнуто саме завдяки кінській силі, і так буде і з урожаєм, попри постійне збільшення кількості машин та тракторів. (Із цього уривка можна висувати, що на якомусь етапі майже всі трактори вийшли з ладу і що вцілілі коні виявилися неоціненною допомогою саме в цей критичний момент.)

Попри труднощі, з якими Україні доводиться боротися, вона ще може здати заплановані 356 млн пудів продукції.

У сільській місцевості слід досягти домовленостей, що у разі успішної праці й отримання колгоспом врожаю, вищого за запланований, він має право залишити понадплановий обсяг для своїх по-

треб. Під час наступного врожаю обмолочення слід здійснювати лише від світанку до сутінок. Проти самостійних господарств у жодному разі не слід застосовувати адміністративних заходів стосовно збирання врожаю. До суду слід притягати лише селян, прикріплених до колгоспів. Землю для осінньої посівної слід роздати цим останнім (очевидно, йдеться про самостійні господарства) до 15 липня.

Ці заходи знаменують повернення системи, яку використовували в до-революційних *мирах* (селянських громадах в Росії), у той час як колгосп все більше набуває статусу кооперативу, який отримує землю від держави в довготермінову оренду, сплачуючи за неї встановлений планом обсяг натуральної продукції, а радгосп все більше перетворюється на велике земельне володіння, що його використовує безпосередньо держава.

(підпис нерозбірливий)

**Посольство Італії
в СРСР**

Москва: 10 листопада 1932 року – Рік XI

ТЕЛЕКС № 5573/2258

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ

Харчова криза в Україні

Харчова криза в Україні стає дедалі критичнішою. Постачання міста Харкова відбувається з перебоями: у дефіциті м'ясо та жири. Надії, що їх покладали на щорічний ярмарок, який відбувається в Харкові наприкінці жовтня, зазнали цілковитого краху: селян приїхало мало, а ті, хто таки привезли продукти, продавали їх за занадто високими цінами. Наприклад, капусту продавали по 2–2,5 руб. за головку, моркву – по 5 руб. за десяток, білу квасолю – по 2–2,5 руб. за склянку, яблука – по 1 руб. за штуку, качки – по 16 руб. за штуку. Жиру було годі знайти, а цукор (в обмеженій кількості) ішов по 8 руб. за кілограм.

Цю інформацію опубліковано також в радянській пресі.

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ

СРСР

Харків; 6 грудня 1932 року – XI

№ 586/136

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ*Наслідки колективізації у селі Люстдорф поблизу Одеси*

У моєму розпорядженні є достатньо кількісних даних, аби описати ситуацію в селі Люстдорф поблизу Одеси (нині селище Чорноморка у складі Одеси) до і після колективізації сільського господарства.

Село Люстдорф розташоване за п'ять кілометрів від Одеси, на березі моря, і заселене німцями, які походять з Баден-Вюртенберга. До 1930 року його майже не чіпали, якщо не рахувати збору податків та більш чи менш значних утисків, які позначили різні етапи кризи в СРСР.

У 1930 році, коли було видано наказ про примусову колективізацію та депортацію куркулів, Люстдорф мав 75 будинків у хорошому стані та 800 мешканців; майже всі вони були досить заможні, проте багатих було дуже мало. Саме тоді з Одеси прибула одна з багатьох партійних «бригад активістів», яка складалася з одеських євреїв та кількох росіян, і було створено «комітет незаможних селян».

Цей комітет наказав конфіскувати майно найбагатших селян, зокрема тих, хто орендував землю й обробляв її з допомогою найманих робітників. Невдовзі ці родини вивезли: чоловіків, жінок, дітей і цілі сім'ї змусили виїхати на Північ.

Якщо селянин у Люстдорфі мав три корови і троє коней, одну господу та 25 десятин землі, вважали, що він належить до класу куркулів, особливо якщо він орендував землю.

За два заходи (у березні та восени 1930 року) з Люстдорфа вивезли всього лише 9 сімей, бо більше багатих знайти не вдалося, попри всі накази з Одеси.

Цих селян вивозили возами за 40 верст на північ від Одеси і в чистому полі садовили на потяг. Їх тримали під замком у вагонах потяга, який проїжджав українськими станціями, і наказали не співати релігійних пісень (і взагалі не співати) і жодними звуками не видавати свою присутність. Лише у відкритому полі потяг зупинявся двічі на день, аби вагони могли провітрити. Під час перевезення померло

багато людей, переважно діти, з них кілька новонароджених. Через 8 днів потяг прибув до Архангельська. Там уже скупчилося 85 тис. депортованих із різних районів СРСР: монастирі, церкви, полишені фабрики були переповнені людьми. Там були представники всіх соціальних верств: студенти, духовенство, напівбандити з Кавказу. В Архангельську їх посортували, відправивши частину в ліси по обох берегах Двіни, а частину – у стародавній монастир на Соловках. Мій інформатор пробув в Архангельську місяць у великому приміщенні колишньої меблевої фабрики, яку колись спалили, а потім заново покрили дерев'яним дахом. Ліжка були п'ятиярусними. Спочатку там було 4500 осіб, разом із дітьми, але через відсутність опалення (за температури -40°) і вентиляції, жахливе харчування (водяниста юшка з «присмаком» риби) та паразитів, які розносили заразні хвороби, смертність від епідемічного висипного й «голодного» тифу сягнула жахливої позначки.

Через місяць його послали валити дерева у ліс, де шар снігу сягав грудей. Під час роботи мали місце нещасні випадки, в яких гинули люди (підрубані величезні дерева падали долу, перш ніж новачки встигали зміститись убік у надзвичайно глибокому снігу). Були жертви також під час бунту, який жорстоко придушили війська ГПУ, що прибули на нартах, озброєні кулеметами.

В Архангельську можна було ковдри та одяг обміняти на хліб. У той час усі говорили про те, що насувається озброєна інтервенція Папи Римського (священна війна), під проводом якого мало би прийти італійське військо. Місцеві люди жаліли депортованих.

Через два місяці моєму інформаторові вдалося одержати від свого друга, секретаря сільради Люстдорфа, документ, в якому його було визнано «середняком». Тому він зміг придбати квиток на потяг і повернутися назад. Але, звичайно, до своїх місць він не повернувся, інакше йому було би непереливки, та й хто б йому допоміг втекти з того пекла?

Коли почалася колективізація, у селі було 300 корів і 120 коней. Проте селяни, яких примушували передати все колгоспу, поквапилися продати або забити худобу і виснажили свої запаси.

Два роки потому ситуація виглядає так:

У колгоспі Люстдорфа працюють всі мешканці села – приблизно стільки ж, як і два роки тому. Колгосп має лише 75 корів (на 75 % менше, ніж два роки тому), 20 коней (на 83 % менше) і жодної свині (на 100 % менше).

Постанова, якою колгоспникам було знову дозволено самостійно розводити худобу, була малоуспішною, бо щодня за кожну корову державі потрібно було віддавати 5 літрів молока по 20 коп. за літр. Оскільки одна корова дає в середньому 10 літрів за день, власник міг отримати один рубль прибутку за 5 літрів і ще 12–15 руб. за інші 5 літрів. Та позаяк кілька літрів треба було би залишити собі, прибуток від корови міг становити максимум 10 руб. за день. За такі

гроші корову нині не прогодувати, бо корми коштують більше. До того ж, вкладений капітал можна вмиг втратити через смерть тварини або ж нову хвилю конфіскацій. Усе це означало, що лише жменька людей відважилися почати спочатку, та й то лише за особливо сприятливих обставин. Наразі в Люстдорфі у приватній власності є лише сім корів.

Сім їй легше тримати одну чи дві свині, бо з них держава вимагає при забої лише один пуд м'яса.

Коней, звісна річ, ніхто не розводив, бо вони не потрібні для домашнього господарства колгоспника. Лише ті нечисленні незалежні селяни, яким вдалося втриматися на плаву, зацікавлені в утриманні коней для польових робіт.

Люстдорфський колгосп отримав від селян, які його утворили, 150 свиней. Але вже в 1931 році через погане утримання, брак кормів (виглядає так, що ті, хто відповідав за свиней, самі ж розпродали довірений їм корм) або інфекційні хвороби всі вони поздохали і, за даними мого інформатора, їх просто закопали. Нікому й на думку не спало, що їх можна було би принаймні віддати на миловарню.

Стосовно коней: із 120 коней, що їх колгосп отримав від селян при утворенні, зараз залишилося 20, а решта здохла з голоду та від поганого догляду. Фураж і сіно зникли, як і вся упряж. Зі слів мого інформатора, одного «чудового» ранку не знайшлося жодної поруги. Вони більше не знали, що з ними робити.

Далі мій інформатор поставив запитання: який інтерес селянин матиме до тварини, яка йому не належить? Вранці її виводять, а ввечері, коли вона відпрацювала десять годин, приводять назад до стайні і кидають там. А чи нагодують її? Чи напоють? Чи почистять? Знімуть упряж? Хто знає? Нас це не обходить. Якщо наступного дня тварина буде голодна й брудна, хто і яке право має скаржитися? Кому? І навіть? Відповідь буде лише така: то ти думаєш, що кінь належить тобі? Твоя робота – обробляти землю, а не турбуватися про коней. Ось чому сьогодні залишилося лише 20 коней, каже мій інформатор. Він говорить зі слів своїх родичів-колгоспників, які залишилися в Люстдорфі.

Цілком можливо, що цей приклад типовий. З невеликими відмінностями таку саму ситуацію можна спостерігати по всій Україні.

Селяни втратили інтерес до всього. Навіть хати, в яких вони мешкають і які колись належали їм, тепер геть розвалюються. Мій інформатор повідомив, що селяни латають, поки латається, лише найнеобхідніше, щоб захиститися від дощу, та й годі. Зрештою, звідки ж тим матеріалам взятися? І хто заплатить за ремонт?

Ось так відносно заможне село, яке віддавало українській економіці пропорційну частину своєї сільськогосподарської продукції, перетворили на купку ледащ, які мешкають у розвалюхах та ледь животіють від голоду, видаючи на-гора лише близько 25 % від колишнього виробітку.

Колгоспне керівництво, яке протягом перших двох років після створення колгоспу було зобов'язане здавати м'ясо й сільськогосподарську продукцію різноманітним міським кооперативам за сміховинними цінами, за якими вони мали далі дійти до робітників на фабриках, було невдовзі доведене до межі банкрутства. До того ж, колгоспники просилися з колгоспу, бо бачили, що за роботу їм видають мізерну кількість продуктів (усе йшло в кооперативи й державні заготівельні пункти) і платять лише 60 коп. за день (зі щоденної зарплатні кожного колгоспника вираховували приблизно 1 рубль на різні внески: позички, агітацію, друковану продукцію, внески до ТСОАВІАХІМу тощо). Невдоволення сягнуло значного рівня (що було небезпечно, бо могло відбитися на Червоній армії) і спричинилося до саботування будь-якої роботи в настільки тривожних масштабах, що було видано відому постанову, якою колгоспам дозволили продавати продукцію на вільному ринку за нормальними цінами, пропорційними до купівельної спроможності рубля. Сьогодні одному колгоспнику платять близько 5 руб. в день, і навіть якщо він не може купити все, що йому потрібно, бо заводи і фабрики не встигають виконувати плани виробництва або ж виробляють задорогі товари, то він може принаймні заощаджувати ці гроші й сподіватися на майбутнє. А от у містах робітничі кооперативи, звісно, стоять порожні з тих самих причин, бо ті мізерні залишки в колгоспах, що їх не конфіскувала держава, йдуть на ринок, і тепер від голоду й злиднів страждають робітники.

Про одного робітника-компартієця, який мешкає у дворі поруч із консульством, я знаю, що, продавши свій одяг, він зараз збуває меблі, щоб мати змогу купити щось на базарі й тим втамувати голод.

На компартійних засіданнях селян (згадують, ясна річ, лише «куркулів») звинувачують тепер у тому, що вони накопичують гроші й відкладають їх, а отже знецінюють рубль. Усе це може віщувати, як уже давно подеюкують, скасування рубля. Це стане нищівним ударом по куркулях, які тримають рублі схованими про запас, а запровадження нової валюти знову дасть робітникам змогу купувати продукти на ринку, бо зараз вони на це неспроможні.

Однак прагнення задовольнити «і ваших, і наших» аж ніяк не вдосконалив радянську економіку, бо її вади закладено переважно в самій концепції економічних програм, які зіпсували й зменшили продуктивність земель.

Через це різноманітні культури, які раніше вирощували в Люстдорфі відповідно до типу ґрунту та наявної робочої сили, в 1931 році, згідно з грандіозним планом, замінили винятково помідорами, які потім через брак робочої сили в колгоспах так і залишилися на полі.

Станом на 5 грудня цього року колгоспи все ще орали, а селяни запитували себе, що виросте з насіння, кинутого на груди болота, розо-

раного на зміюваті, збиті брили, просяккі водою та снігом. До того ж щорічний (і щоразу новий) перерозподіл земельних ділянок між незалежними селянами означає, що вони не проводять ніяких робіт, котрі можуть якщо не покращити ґрунт, то хоча б підтримати його врожайність на тому самому рівні. Натомість вони виснажують його до краю, добре усвідомлюючи, що наступного року це вже буде не їхній клопіт.

Щиро Ваш,
Королівський консул

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ

6 січня 1933 року

№ 17/9

ПОСОЛЬСТВУ ІТАЛІЇ

ТА ДО ВІДОМА МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ

Бандитизм у Харкові

Злидні породили в Харкові та його околицях різновиди справжнього бандитизму.

Ще кілька тижнів тому польський консул у Києві натрапив у сільських газетах на повідомлення про сім випадків убивства немовлят з причини голоду. Видається, що тут однозначно йдеться про людоїдство; принаймні саме так консул подав цю справу.

Зараз у Харкові небезпечно ходити вночі у віддалених від центру районах. Звичними стали випадки, коли з людей знімали весь одяг. Пройтися голяка випало й старому лікареві німецького консульства д-ру Розе. Здається, досить часто трапляється, що вночі до міліцейського відділка притьмом біжать напівголі люди. Проте такі епізоди більше комічні, ніж трагічні, хоча через теперішній холод наслідки часто бувають серйозними. Але таких випадків небагато. Здебільшого ж бандити не задовольняються одягом жертви, а ще й вбивають її. Вранці на базарі нерідко знаходять голі трупи вбитих уночі людей; такі ж тіла днями лежать вздовж закрижанілого берега річки Харків.

Із дітьми ці бандити поводяться ще жорстокіше. У Харкові за останні 6 тижнів зникло понад 300 дітей. Цю цифру підтвердили численні джерела, і в її правдивості немає сумнівів. Ця трагічна форма злочинності поширилася по всій Україні.

Від одного одесита я дізнався, що о 16-й годині посеред людної вулиці біля Одеського театру двоє жінок схопили й роздягли дитину, а потім пішли собі геть на очах у перехожих, які навіть не звернули уваги на інцидент.

Я знаю про випадок, коли сімох хлопчиків і дівчаток знайшли мертвими на вулицях Пушкінській та Лібкнехта. Мені це відомо особисто. Два тижні тому у дворі поруч з консульством було знайдено голу й задушену дитину з родини, яка мешкає неподалік. У Вінниці у партійного керівника викрали дитину (діти працівників партії та ГПУ частіше впадають у вічі й стають жертвами, бо вони краще вдягнені). Одного ранку її знайшли перед будинком – вона була мертва, очі їй викололи, а на грудях прикріпили невеликий напис: «Це за те, що

ви змушуєте нас страждати». Подібна доля спіткала маленьку дівчинку, доньку високопоставленого начальника в Ростові. Її знайшли з таким самим написом і без очей, але живу. Проте назагал політична помста, як видається, не основний мотив цих злочинів. Завжди або здебільшого проблему становлять крадіжки, з якими, кажуть, слід пов'язувати дедалі жвавішу торгівлю людським м'ясом. Із дітей роблять м'ясо, що ним начиняють ковбаси, а дорослі стають худобою на забій. Досі офіційне розслідування було відкрито лише у двох таких випадках. В Одесі в одного лікаря, приятеля д-ра Розе, викликало підозру м'ясо, що його купили на ринку його родичі. Він покликав ветеринара, який сказав, що це м'ясо однозначно не з тварини. Легко здогадатися, що то було людське м'ясо. Тут, у Харкові, заарештували кухаря на електроприладобудівному заводі, коли було виявлено й підтверджено, що він використовував для приготування страв людське м'ясо. Він виправдовувався тим, що купив його на базарі, але поки що його тримають у в'язниці.

Подейкують, що було заарештовано банду, яка з допомогою дівчини заманювала в певний будинок добре одягнених людей, які їхали до Харкова. Один професор, готуючись відійти до сну, виявив під своїм ліжком труп.

Він хотів був вийти, але двері було замкнено ззовні, і йому довелося вилізти через вікно. Надворі стояла глибока ніч, і через це йому таки вдалося втекти, хоча банда переслідувала його. Після цього випадку банда злочинців щезла, але за кілька днів, здається, її членів упіймали. У підвалі того будинку знайшли сім трупів.

Ходять чутки про судовий процес за закритими дверима над групою жінок-ветеринарів та кількома їхніми помічниками, винними у торгівлі людським м'ясом, однак досі до мене доходили лише якісь невиразні натяки на вислід цього суду. Хоч як би там що було, цей судовий розгляд за закритими дверима ведуть по обіді в Театрі імені Шевченка.

У школах батьків зобов'язали забирати своїх дітей і також порадили їм супроводжувати дітей у дорозі.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ

СРСР

Харків: 6 січня 1933 року – XI

ТАЄМНО

№ 21/110

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

*Останні постанови радянського уряду
і перспектива на найближче майбутнє*

В останніх постановах радянський уряд ухвалив низку рішень, які варто узгодити на основі подальшої інформації, щоби приблизно окреслити перспективу на найближче майбутнє.

Ці рішення такі:

Перенесення початку другої п'ятирічки – у зв'язку з цим у Харкові було припинено все подальше будівництво, передбачене планом.

Ліквідація багатьох (усіх?) установ, які були посередниками між виробниками й споживачами, а також паразитичних закладів. У Харкові це Центральна кредитна установа для українських колгоспів та Союзмолоко – центр збирання молочних продуктів.

За останню п'ятирічку подібні установи, яких нині з кожним днем меншає, розрослися до колосальних розмірів через манію перевірок і зустрічних перевірок, централізації та субцентралізації тощо, яка настільки притаманна радянській економіці. Ця економіка має потребу безупинно проголошувати себе найчеснішою на землі.

Закриття фабрик і заводів, продукція яких має астрономічну собівартість – велику роль у цьому відіграв брак сировини, що його спричинив загальний застій і рецесія в Україні. Лише завод «Локомотив» далі працюватиме на повну потужність, та й то, мабуть, лише тому, що добру половину його працівників становлять засуджені на примусові роботи, а тому їхня праця коштує лише стільки, як суп, яким їх годують двічі на день.

Зменшення колективу працівників на тих заводах і фабриках, які мають найгірші результати (наприкінці грудня на заводі сільськогосподарських машин «Серп і молот» звільнили 30 % робітників).

Скорочення штатів бюрократичних і банківських працівників – місцевий державний банк звільнив 28 % працівників.

Примусова колективізація (див. моє службове повідомлення від 16 грудня 1932 року № 612/233 та 613/145).

Конфіскація борошна. У Харкові у вірменських пекарів, які купували борошно в крамниці торгсину, щоб випікати свої сіруваті булочки й продавати їх на вулиці, вилучили загалом 320 мішків борошна, за яке їм заплатили по 30 «паперових» копійок, тоді як їм воно обійшлося по 30 золотих копійок. Певний час діє заборона продавати борошно на ринку. Кажуть, що після 15 січня (постанова Сталіна) торгівля борошном буде вільною, але на той час держава вже повністю його конфіскує. В Одесі конфіскують борошно в приватних будинках, обшукуючи кімнату за кімнатою. У сільській місцевості вилучили все борошно, яке тільки змогли знайти, як у вільних селян, так і в колгоспників, аж до того, що забирали у них напівспечений хліб з домашньої печі.

Поштовх для розвитку торгсину шляхом відкриття нових його крамниць; спершу приймали золото, потім срібло, і кажуть, що незабаром прийматимуть навіть коштовне каміння.

Введення обов'язкових внутрішніх паспортів для всіх громадян – почасти для того, щоб прикріпити робітників до фабрики, землі чи шахти, а почасти, щоб звільнити міста від зайвого населення. Кажуть, що Одеса втратить 50 тис. жителів, а Харків – 250 тис. Мета цих запланованих депортацій полягає в повному забезпеченні робочою силою шахт Донбасу та Мурманського краю, де планують розпочати великомасштабні проекти.

Виклик чотирьох категорій солдатів-резервістів на нічні навчання.

Зміни у структурі партії та уряду України, про що говорять уже два місяці.

Усі ці заходи та рішення свідчать про таке:

Різкий ухил вліво (чистка партійного апарату й раптове обмеження вступу до партії нових членів). Цей ухил має рішучий і разючий характер, насамперед на селі (примусова колективізація) і в галузі так званої внутрішньої торгівлі (переслідування «спекулянтів», тобто дрібних торговців. У харківській в'язниці на Холодній Горі повно арештантів, і перед її приміщенням уже пару тижнів від світанку до смерканку стоять тисячі людей: хто з благеньким пакуночком харчів, сподіваючись передати його родичеві, а хто лише з надією на решті дізнатися, чи там перебуває родич, який пропав уже багато днів тому і про місцеперебування якого жоден міліцейський відділок не знає або не хоче говорити).

Затримка індустріалізації, що її спричинила економічно-адміністративна неспроможність країни. Про тривожні ознаки її настання я мав честь повідомляти ще 22 травня 1932 року у звіті № 277/11 та [нерозбірливо: 278/8?]. Такий стан призвів до скасування непотрібних посередницьких установ між Москвою та фабриками, заводами й колгоспами – закриття вкрай збиткових, дорогих та неефективних фабрик і скорочення штатів на інших фабриках і заводах.

Більша централізація керівних ланок між Москвою та виробниками і вільніший та безпосередніший контакт між виробниками й споживачами.

Виселення міського населення (постанова про паспорти). Міське населення зростало в геометричній прогресії, через що жодними зусиллями не вдалося полегшити житлову кризу. Водночас злочинність зростала тривожно високими темпами, навіть виявляючи ознаки організованого розбою.

Пересіювання населення після партійної чистки – скидається на те, що першими депортувати мали «колишніх»; до того ж заходи для запобігання небезпечним ситуаціям у зв'язку з несподіваною втратою роботи (яка нерідко ускладнюється втратою хлібної картки), а звідси також виклик чотирьох категорій військових у запасі на нічні «навчання», після яких їм повідомили, що вони дістануть вечерю.

Врешті, передбачається спроба стабілізувати рубль (як мені дав зрозуміти місцевий представник Наркомінсправу Бродовський) шляхом вилучення з обігу цінних металів, що їх за ці останні місяці отримали торгсин і Ощадний банк, а також викиданням на ринок сільськогосподарських продуктів за щоразу нижчими цінами, від чого купівельна спроможність рубля має зрости.

І насамкінець, сама Україна – наразі вона залишається регіоном, який найвідкритіше саботує колективізацію і навіть індустріалізацію (застій і спад виробництва на Донеччині, в металургії та машинобудуванні) і який, на цьому погоджуються всі, незабаром потрапить у залізні лабеті ГПУ.

(У переддень Нового року українці, які обіймають керівні посади у промисловості та владних структурах, сказали про Сталіна: «Фанатик збожеволів».)

Наріжним каменем барикади, зведеної навколо цієї гігантської споруди, щоб не дати їй розвалитися, є сільськогосподарське виробництво. Рубль можна буде стабілізувати (якщо це правда, що його планують стабілізувати і що він натомість поступово не знеціниться – в такому разі нова валюта могла б знайти прикриття у формі тої грошової маси, яку зібрали за останні місяці), якщо буде що викинути на продуктовий ринок. Проте сільськогосподарське виробництво зросте лише тоді, коли робітник матиме чим підкріпитися, аби не виснажитися, а от селянин виконає свій обов'язок, якщо його зуміють якось задовольнити. Інакше виснаження знову почне забирати життя безлічі людей, аж поки не зійде нанівець теперішній тиск населення, яке зараз значно перевищує масштаби індустріального та сільськогосподарського виробництва в Україні – млявого, занепаłego й мінімального.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ

СРСР

Харків: 24 лютого 1933 року – XI

ТАЄМНО

№ 135/49

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
КОПІЮ КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ*Політична ситуація в Україні*

Раніше вже були повідомлення про те, що ті самі очільники уряду України, які виявляють лояльність до Москви та користуються в неї прихильністю, тим не менш висловили протест проти мирного договору, укладеного між СРСР та Польщею, та проти перемовин з приводу підписання такого договору з Румунією, який уже готують. Ці протести мають підґрунтя ірредентистського характеру; вони стали реакцією на отримані повідомлення, і навіть якби їх не оприлюднили і не надали їм широкого розголосу, вони були натяком на настрої певних прошарків населення. Зовсім недавно місцеві газети опублікували анекдоти про рабське становище українців у Польщі, які навіть змусили Генеральне консульство Польщі у Харкові висловити протест Наркомінсправу.

Тепер ходять такі самі чутки про конфронтацію між Харковом і Москвою, проте цього разу їх живлять не панукраїнські чи ірредентистські ідеї, а суто національна потреба в самозбереженні чи, можливо, навіть самовизначенні як такому.

Я підняв тему панукраїнського ірредентизму, бо це невідокремна частина зростання українського самоусвідомлення й відродження, що його спричинило жахливо несправедливе поводження Москви стосовно України. Спочатку вугілля, потім пшениця і все, що залишилося після того, як забрали пшеницю: картопля, ячмінь, м'ясо тощо, а також золоті речі громадян – все вичавають із них через торгсин (якщо не помиляюсь, лише за срібло, здане в «Торгсин», було виручено 4,9 млн рублів), і ще більше видашують за допомогою ГПУ.

Злидений стан українського народу, лихо, яке волає до небес про помсту і через яке деякі, здавалося б, найфанатичніші комуністи втекли з цього поля бою безжалісної конфіскації, комуністи, яким ця гуманна світоглядна переміна коштувала життя. Ця катастрофа, здається, зрештою збурила сильніші чи слабші бунтівні настрої в середовищі місцевого керівництва. Факт залишається фактом: люди знову завзято обговорюють знеславлення Петровського та

Чубаря. Гомонять, що вчораввечері відбулася таємна роз'яснювальна сесія і що головував на ній Ворошилов, який прибув саме для цього; цей факт мені знову підтвердили сьогодні вранці.

Зганьблення генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора, судячи з усього, вже нарешті завершилося. Постишева прислали до Харкова на посаду секретаря Харківського обкому Компартії, але йому вночі доручили посаду секретаря ЦК КП(б)У, підпорядковану безпосередньо Косіору. Однак саме Постишев головував на останніх компартійних зборах, а не Косіор.

Зміна всередині українського уряду, яку провіщали місяцями і про яку я доповідав у зашифрованих телеграмах ще торік у листопаді, ймовірно, спровокувала реакцію урядовців-жертв, реакцію, яка зараз досягла критичної точки.

Варто також зазначити, що голову ГПУ України Реденса ліквідували і замінили Балицьким, який уже обіймав цю посаду два роки. Ця заміна могла бути якось пов'язана з тим фактом, що дружина Реденса доводиться сестрою покійній дружині Сталіна (Алілуя!), але могла мати й іншу причину, а саме ту, що Реденс виявився недостатньо енергійним і що Балицький обіцяє працювати енергійніше, і Балицькому українці можуть бути не настільки вже й раді, навіть місцеве керівництво.

Отже, ситуація кризова, і її слід відстежувати якнайпильніше, не лише через імовірність швидкого розвитку подій, а й тому, що проміжні стадії можуть виявитися надзвичайно важливими і будуть пов'язані з діяльністю українських біженців/політичних вигнанців в Америці та Європі.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Посольство Королівства Італії
в СРСР

27 лютого 1933 року – Рік XI

ТЕЛЕКС № 979/427

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

Ясновельможний пане Міністре, додаю для Вашого відома низку повідомлень, що їх надіслав нашому Королівському посольству королівський консул у Харкові стосовно ситуації в Україні. Порівнявши ці новини з даними, зібраними рік тому (та надісланими тоді ж Вашому Королівському Міністерству), ми побачили, що моральний стан та умови проживання українського народу постійно гіршали з причини поширеної економічної кризи, яка охопила Радянський Союз, та через гніт федеративних республік з боку центрального уряду.

Нам не слід забувати, що утиски в Україні не набули такого насильницького характеру, як деінде, наприклад на Північному Кавказі, бо український народ не стерпів би неприхованої тиранії. Натомість, утискають тим, що висмоктують усі економічні ресурси цього винятково багатого регіону на користь Уралу й Москви. Україна зараз *насправді* у жахливій скруті: це підтверджують повідомлення С. Граденіго, які цілком узгоджуються з повідомленнями іноземних представників у Харкові та Києві, не кажучи вже про мандрівників та кваліфікованих робітників, які повертаються з України в Москву.

(підпис нерозбірливий)

Посольство Королівства Італії в СРСР

Москва: 7 квітня 1933 року – Рік XI

ТЕЛЕКС № [1649/766?]

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

Заворушення перед хлібними крамницями

Перед хлібними крамницями у Харкові, де люди скупчуються і стоять годинами, щоб придбати хліб, нещодавно трапилися заворушення. В одному з передмість 3500 осіб напали на міліціонерів, які намагалися розігнати їх; в іншому передмісті було вчинено напад на дві пекарні, і перш ніж втрутилася міліція, нападники забрали борошно і розгромили приміщення.

Щоб запобігти надалі подібним інцидентам, міліція знову практикує масові арешти. Одного ранку, близько 4-ї години, міліціонери несподівано заблокували проходи у бічні вулиці, оточили натовп у 1500 осіб, який зібрався перед пекарнею, очікуючи її відкриття, й ударами кийків загнали їх у двір найближчого міліційного відділка, звідки відправили на вокзал, посадили їх на потяги й вивезли за місто.

Щось подібне трапилося 25 березня поблизу нашого консульства в Харкові. У такий самий спосіб було заарештовано 300 осіб, яких зігнали у двір найближчого відділка міліції, а тоді вантажівками вивезли за місто.

Нерідко на станціях із поїздів звантажують померлих від голоду пасажирів. З відлигою на полях знаходять непоховані трупи, які досі були вкриті снігом. По селах цілі родини не виходять із хат і помирають там від виснаження.

Ходять чутки про численні випадки людоїдства, але дуже важко перевірити, наскільки вони правдиві, хоча генеральний консул Польщі у Харкові твердить, що він дізнався про такий випадок, причому винуватця заарештували.

Становище в Україні трагічне, про що свідчить повідомлення, що його спершу надіслав королівський віце-консул у Батумі, – про те, що туди масово виїждять радянські українці, гнані голодом і сподіваннями знайти у Закавказзі кращі умови для життя.

(підпис нерозбірливий)

Віце-консульство Італії
 НОВОРОСІЙСЬК
 (СРСР)

8 квітня 1933 року – Рік XI

№ 223/24

ПОСИЛАННЯ:

ТЕЛЕКС № 549/11 від 1 лютого 1932/Х.

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
 ТА КОПІЮ КОНСУЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В ТБІЛІСІ (224/44)

Події під час сезону сільськогосподарських робіт

Вельмишановний пане Посол,

я хотів би знову звернутися до ситуації на Північному Кавказі. Роздумуючи над усім тим, про що я вже писав у попередніх повідомленнях, я відчуваю певне вагання і побоювання, що могу повторитися. Поточний стан справ можна описати так: «як раніше, тільки гірше». Ми не можемо вказати на хоч найменше поліпшення страждених умов у сільському господарстві (та й у місті). Насправді ж люди пошепки і з жахом переказують одне одному, що справи занепадають ще більше.

Лінії фронту ті самі: маси селян, які чинять пасивний, але ефективний спротив; партія й уряд, налаштовані ще рішучіше, ніж раніше, взяти ситуацію у свої руки. Призначення на Північному Кавказі спеціального комітету з необмеженими повноваженнями для розв'язання проблемної ситуації силою та будь-яким коштом показує, наскільки загострилася ситуація.

Основні заходи, що їх запровадив комітет, можна узагальнити так:

Селянам заборонили залишати господарства та села (кріпацтво!?). На практиці цього прив'язування до землі досягають призупиненням продажу квитків на потяги (їх можна придбати лише за наявності спеціального дозволу від органів політичної влади, які, звісна річ, систематично відмовляють селянам); недопущенням селян до контор та фабрик, заводів тощо; вигнанням селян із міст; конфіскацією продуктів, які селяни намагаються принести на базари, та недопущенням їх до самих базарів;

занесення цілих сіл та колгоспів на «чорну дошку» із суворим покаранням, наприклад: призупинення формування запасів, вилучення товарів, хоч як би мало колгосп їх мав, сувора заборона залишати межі свого села чи господарства, обшуки та конфіскація продуктів, масове виселення з території Північного Кавказу всього населення або його частини, якщо тільки вони не виявлять негайних змін у настроях;

проведення судових процесів за спрощеною процедурою в межах трьох днів без можливості апеляції та присудження максимальної кари, яку суд на власний розсуд може збільшити.

Ці три групи заходів самі красномовно засвідчують відчайдушну боротьбу, що розгорнулася на колись плодючих землях Північного Кавказу. Ці заходи втілюють паралельно з численними дрібними розпорядженнями, причому всі вони передбачають найсуворіше покарання. Зауважте, що між колгоспниками та одноосібниками не проводять межі; проте належність до одноосібників вважають обтяжливою обставиною.

Однак той факт, що труднощів не меншає, а більшає, підкреслює марність усіх зусиль. Селянський бунт (інакше його не назвеш) надто поширений, щоб його можна було задушити, розчавити чи втримати в певних межах; він нестримно охопив колгоспи. Проте вся сила зосереджена по один бік: єдиний спротив по другий бік походить від аморфної маси, яка виявляє найочевидніші ознаки безсилля; селяни голодують, їхню власність відчужили, жодна організація, а тим паче зацькована церква не взяла на себе місію підтримувати ще досі не зламаній дух опору серед селян. Вони не виступили проти єдиної армії, рішучої та озброєної до зубів, утворивши власну армію; немає навіть озброєних банд та розбою, які зазвичай супроводжують селянські бунти. Можливо, саме в цьому лежить справжня сила селян чи, скажімо так, причина безуспішності намагань їхніх ворогів. Винятково потужний та добре озброєний радянський апарат губиться у пошуках розв'язку чи перемоги в одному або більше відкритих боях: ворог не скупчений, а навпаки – сильно розпорошений, з ним шукають і йому нав'язують бої, але всі вони проходять у формі нескінченної низки маленьких, ба навіть мізерних, операцій – невірваний бур'ян на одному полі тут, кілька схованих центнерів зерна там; не один трактор стоїть зламаній, іншим допомогли вийти з ладу, а ще на іншому їздять, та не працюють. А ще є колгоспи й села, які не сіють, і ті, де вже спожили посівний матеріал в їжу чи потай розпродали його, а тягло забили чи покалічили. І бачиш далі, що склад зламано й пограбовано, звітність малу й велику ведуть зле й фальшують, а голови колгоспів злісно чи зі страху роблять брехливі заяви, декларуючи те, чого не мають, і приховуючи всі наявні запаси чи їх частину. І так далі до нескінченності, знову й знову, по всій цій величезній території! Навіть коли влада кидається на один конкретний регіон, як це сталося з Кубанню на Північному Кавказі торік влітку, більшого вона не добивається і не знаходить монолітних лав ворога, якого вона могла би розбити вщент одним майстерним, блискучим і доленосним ударом. Навіть у такій ситуації ворога треба вишукувати, перевіряючи хату за хатою й село за селом. Невесело ж такою посудиною носити воду на прання! А ще, що найсумніше, бачити, як «комуністичні вожді» втрачають ґрунт під ногами, як тільки відірвати їх від їхніх поверхових догматичних, теоретичних та ораторських вихвалень і змусити особисто розв'язувати

будь-яку проблему на практиці: звідси всі покарання та виключення з партії, які призвели до серйозної моральної та матеріальної неадекватності партійної структури.

Кожна із цих дрібномасштабних операцій, в яких влада наштовхується лише на найпасивніший і найприхованіший спротив, вимагає повного розгортання ударної сили репресивного апарату з усіма його величезними мірами покарання, які через це втрачають ефективність. Дізнавшись, що його апіорі засуджено до максимального терміну покарання, селянин фаталістично чекає своєї черги, і в цьому йому допомагає м'яка та пасивна слов'янська вдача. Його не вивести з такого настрою ні відкритими, ні підступними способами. Виселено було населення цілих сіл: покарання виявилось марним; обіцянки уряду й нові постанови щодо оподаткування були такими ж неефективними. Селянин нічому не вірить, працює так мало і так погано, як тільки може, краде, ховає чи знищує власні продукти, коли тільки випадає нагода, аби лиш не віддати їх під час несподіваного рейду. Точиться запекла боротьба за зерно та інші дари землі, супротивники влади ледь животіють – що добувають, те відразу ж і споживають; до цього їх довів насамперед голод у буквальному сенсі цього слова.

Не буде перебільшенням схарактеризувати ситуацію як хаотичну. Вищезгаданий спеціальний комітет на Північному Кавказі видає один за одним накази, дає інструкції щодо найдрібніших і найтривіальніших обов'язків селянства, підвищує міру покарання що два тижні, а справи йдуть лише на гірше. Комітетові навіть довелося суперечити самому собі, що сильно вдарило по його авторитету. Це сталося через питання посівного матеріалу: після того як із цілковитою категоричністю було оголошено, що уряд не видасть «ані зернини» і що всі інші чутки є «каверзами кулаків», допомога від уряду все ж таки надійшла, бо попри заходи північнокавказького комітету не вдалося зібрати з власних ресурсів достатньо зерна для найближчої посівної. (Тепер довелося видавати зерно зі звичними погрозами застосування суворох і надсуворох заходів, щоб «священне насіння» не вкрали, не проїли чи не змарнували в який інший спосіб!)

Однак, хоча у загальних рисах ситуація та тенденції до її погіршення можуть залишатися незмінними, низка подій, тим не менш, у якомусь сенсі допомогла прояснити стан справ. Усі можливі сумніви розвіялись назавжди: став очевидним міф, що його навмисне та з цілком зрозумілих причин живила Комуністична партія – міф про те, що на селі є дві ворогуючі групи: з одного боку – очевидна більшість бідноти, пролетарів, комуністів (чи селян-квазікомуністів, ентузіастів колективізації), а з другого – багаті селяни, буржуазія, антирадянські елементи, тобто куркулі. Як тільки куркулів ліквідували, причому досить легко, знищивши їхнє багатство (із практичних міркувань вилучити його не випадало), антагонізм зник, бо вже не мав своєї *raison d'être*, і Москва опинилася наодинці з вороже

налаштованою селянською масою, об'єднаною однаковими поглядами і зведеною до одного рівня злиденності. Колгоспи й радгоспи – вінець зусиль комуністів – постали на кам'яному ґрунті ціною потоків крові, поту й сліз. Сьогодні, як ніколи, на селі точиться громадянська війна, навіть попри те, що вогнепальна та холодна зброя належить одній стороні. Сумним вислідом всього цього є безпрецедентна злиденність пролетаріату, якою він платить за огріхи сільськогосподарської політики.

Без сумніву, надзвичайну вагу має постання єдиного селянського фронту, який, до того ж, сягає далеко за межі Північного Кавказу (див., наприклад, заяви наркома сільського господарства Яковлева, звернені до ЦК ВКП(б)) і якого радянська влада так і не визнала – як, власне кажучи, й закордонні спостерігачі, які надто часто захоплюються видовищем комуністичного «ентузіазму» на селі.

Все ще заслуговують на увагу намагання Сталіна розгледіти в ситуації на Північному Кавказі (Кубані) ознаки особливих підступів з боку козаків та їхніх старих отаманів. Із тієї інформації, якою ми на сьогодні володіємо (як правило, це обурено-гнівні статті та різноманітні чутки), ми можемо лише просто вивести тенденцію. Однак було б не дивно, якби тут насправді були замішані козаки – з огляду на їхній південний темперамент або ж через привілеї, якими вони традиційно користувалися в минулому і пам'ять про які важко стирається. Певною мірою вони могли би сьогодні очолити якщо не опозиційний рух (така назва навряд чи відповідає реаліям), то принаймні прояви невдоволення. Козаки становлять більшу загрозу, ніж інші категорії населення, користуючись зброєю саботажу й вдаючись до пасивного опору.

* * *

Незадовільні обсяги сільськогосподарського виробництва на Північному Кавказі, підтверджуючи та перевищуючи всі попередні прогнози низького врожаю 1932 року, обертаються трагедією для міських центрів. Ідеться про повторення жахливого голоду 1921 року – зі слів тих, хто його пережив – з усіма супутніми катастрофічними наслідками. Голодна смерть стала буденною річчю. В Новоросійську лише за один лютневий день поховали 40 людей: цю цифру неможливо перевірити, проте від початку зими невпинно повідомляють про жертви голоду, і цьому не видно кінця – стільки-то людей вчора, стільки-то сьогодні. Те саме відбувається в Новоросійську, Ростові, Краснодарі, по всьому Північному Кавказу. Повідомлення з деяких сіл просто жахають; молишся за те, щоб це були вигадки, а не правда.

Серйозних масштабів набуває жебрацтво – його огидний російський різновид підживляють цькування, воно вкорінюється як звичка, проте без надії на допомогу від широкої публіки. Нерідко можна побачити бідолах старців, які, перекочуючись у грязюці чи снігу на базарі або на дорозі, слізно, завиваючи, вижебрують їжу та ще й

із тим характерним присмаком мелодрами у своїх благаннях до братів-перехожих, який так яскраво вирізняє слов'янських жебраків. Проте досить часто можна помітити людей, знесилених такою мірою, що вони вже не можуть навіть старцювати. Щоденні спостереження та отримувані повідомлення вказують на те, що знову з'явилися безпритульні діти.

Ширяться численні та вперті чутки про випадки людоїдства. У цей момент Новоросійськом ходить поголос про арешт людини, в якій знайшли зварене людське м'ясо (розпізнали його по кінцівках), коли вона купувала горілку в міському магазині. Можна сподіватися, що ці випадки, якщо вони правдиві, є лише поодинокими відхиленнями та виявами зла, проте рівень ожорсточення, до якого цих людей довів голод, можна проілюструвати безпосередніми спостереженнями. Наприклад, бачимо докерів, яким доручили вантажити судно – це робітники, тобто «привілейований» клас, а вони їдять у перервах *ciri* ячмінь, пшеницю та кукурудзу, вкрадені з вантажу корабля. Мене повідомляють, що через це в шпиталі тепер зросла кількість пацієнтів із серйозними шлунковими розладами. Макуха тепер майже розкіш... її легше жувати та перетравлювати (це – віджимки з насіння олійних культур: льону, соняшника, ріцини, які залишаються після вичавлення олії; її пресують у брикети та експортують як корм). За один шматок такої макухи вагою 200–300 грамів на ринку зараз просять один рубль, причому попит на неї високий. Портові вантажники поповнюють свої запаси поживи лише тими порціями, які їм вдається сховати в кишенях (вони буквально запихаються цими харчами під час роботи) і потайки винести за межі порту на свій страх і ризик.

Недавно на смітник, який стоїть біля насипу дороги, що сполучає порт із містом, викинули декілька центнерів гнилої картоплі з військових продовольчих складів. На смітник, як ворони, налетіли сотні людей, переважно портових робітників, оскільки вони добираються тією дорогою на роботу, й наповнили свої кошики картоплею. (Люди неодмінно носять такі кошики із собою, і це вже стало прикметною ознакою «радянської людини», принаймні в цих краях.) Чи то з міркувань санітарії, чи то (боюся, скоріше саме так) з метою приховати це сумне видовище від орд іноземних моряків, які постійно курсують вздовж цієї великої дороги, натовп розігнали силою, а залишки жаданої гнилої картоплі знищили за допомогою негашеного вапна та іншими засобами.

До того ж докери підбирають те, що викидає кок (рештки не можна викидати в море, поки корабель стоїть в порту), і мені часто говорили, що деякі з них, вважаючи, що їх ніхто не бачить, відвойовували миску супу в корабельного кота чи пса.

Такі факти говорять самі за себе і набувають особливої ваги, оскільки йдеться про робітників. Якби ми пошукали доказів на базарі чи в станційних фойє, де можна побачити найзлиденніших волоцюг Радянської Росії, ми би спостерегли сцени ще трагічніші й огидніші.

Кожного дня ми, очевидці, споглядаємо нескінченну шереду жахів та горя, саме описування яких вимагає від нас перемоги над глибоким внутрішнім острахом, що нам не повірять і звинувачуватимуть у перебільшеннях – якби наші повідомлення не були адресовані Вашій Ясновельможності, яка чудово обізнана з реальним станом речей у цій відсталій країні. Ми дізналися з преси, що майже демонстративно ігноруючи той стан, до якого довели мільйони людей, радянська влада ввела в дію найпотужнішу радіостанцію у світі, мета якої – транслявати святе послання Москви (заглушуючи всі інші голоси на радіохвилях) пригнобленим народам Європи та Азії й ознайомити їх із «неймовірними завоюваннями», що їх здійснило «більшовицьке чудо»! Також читаємо, що робітники в Новоросійську віддають 1 % зі своїх убогих зарплат, аби допомогти боротьбі проти фашистського терору (паперовими рублями!). І так це триває – звичний революційний запал, який виявляється в транспарантних написах, газетних заголовках, черствому й бездумному жаргоні газет та промов, однак ніяких струн він не заторкує. Терпляче, апатично й байдуже зносячи ці бюрократичні діатриби проти капіталізму, фашизму та куркулів і не менш бюрократичні гімни про успіхи більшовизму, величезна маса (чи юрмисько) цих нещасних людей залягла. Вони слухають, та не чують, дивляться, та не бачать; у їхньому розумі, який зараз інертний як ніколи, не вкоренилося нічого, крім простої асоціації ідей: маленький шматок зле випеченого чорного хліба – суміш неймовірної кількості складників, на який вони все ще мають право, та обов'язок розділити його поміж членами своєї великої родини, старими та хворими родичами – не кажучи вже про тих, хто не має навіть *права* на це; чи сум і гіркі муки через те, що Москва забирає плоди землі, про які селянин думав, що вони належать йому.

Щиро Ваш,

Королівський віце-консул (А. Сіркана)

Посольство Королівства Італії
в СРСР

Москва: 16 травня 1933 року – Рік XI

ТЕЛЕКС № 2212/1103

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

Підбірка новин

Санітарні умови: висипний тиф шириться Україною, зокрема в Харкові, попри те що органи охорони здоров'я намагаються з ним боротися, використовуючи засоби для дезинфекції, зокрема імпорتنі.

Нестача мила, змінного одягу та білизни, відсутність належної гігієни в помешканнях – все це разом сприяє поширенню епідемії, яка лише зросла з напливом до міст жителів сільських місцевостей – вони прибувають у пошуках хліба і вишиковуються довгими чергами до магазинів. Хвороба виникає без особливих симптомів: жертва повертається додому дуже стомленою, лягає в ліжку і через кілька годин помирає. Людей, вражених тифом, не везуть до шпиталів, бо вони переповнені. Брак належного лікування, харчування та медичних препаратів означає неминучу смерть для пацієнтів. На селі жертв ще більше. У селі Березівка поблизу Полтави з семитисячним населенням за два останні місяці померло не менше тисячі людей. Тварин також атакують воші, а смертність коней часто пояснюють тим, що вони вкриті величезною кількістю паразитів. Санітарні умови на Донеччині ще гірші: говорять про випадки захворювання чорною віспою і навіть чумою в деяких місцевостях. Подібні вісті надходять з Кубані та Кахетії.

Харчування: велика кількість померлих із голоду на Кубані. Люди втікають й емігрують до тих районів Північного Кавказу, де умови дещо кращі: урядовими заходами не вдається спинити цієї міграції голодних людей. Удовж залізниці, яка веде до Харкова, один подорожній помітив ряди селян, які йшли до міста у пошуках хліба. Збільшується кількість покинутих дітей, зокрема дуже малих дітей. Лише кілька днів тому на Харківській станції знайшли 20 немовлят, що їх покинули голодні матері. Дитят покладали на вантажівку, відвезли на територію старого монастиря біля Харкова і там звантажили на соломі: та сама машина, яка возила живих, тепер відвозить мертвих. Навіть на московських вулицях за межами центру можна побачити групи жінок, які волочать за собою дітей. Вони жебрають, і коли їм щось дають, цілують руку добродинця, а якщо це не вдається, то прикладають цілунок до облямівки його пальця. Чоловіків немає, бо їх депортували, а якщо ні, то

вони подалися до найдальших закутків країни у пошуках роботи. Один лікар сказав, що в деяких селах Кубані залишилися самі жінки й діти: чоловіки щезли.

Голод не пощадив навіть коней. Один німецький інженер сказав, що в штреках донбаських вугільних шахт коней підв'язують поясами і тримають припіднятими над землею. Якби вони прилягли, то ніколи би не встали знову, настільки вони знесилені через нестачу корму. Поголів'я худоби тане на очах. Тварин забивають через кілька днів після народження, бо їх неможливо прогодувати – або ж через страх, що їх заберуть, тільки-но вони підростуть.

Люди, які приїздять до Москви з провінції, кажуть, що тут умови кращі, ніж в інших містах. Чим далі від центрів міст, тим більше видно ознаки злиднів та хвороб.

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії °
ХАРКІВ

31 травня 1933 року
№ 474/106

ПОСОЛЬСТВУ ІТАЛІЇ В МОСКВІ

Голод та українське питання

Голод і далі безжально винищує населення, і тому не вкладається в голову, як світ може залишатися настільки байдужим до подібної катастрофи і як міжнародна преса, яка притьмом закликає весь світ засудити Німеччину за так звані нелюдські цькування євреїв, може спокійно залишатися осторонь цієї бійні, що її zorganizував радянський уряд, у якому євреї відіграють дуже велику роль, хоча й не ведуть перед.

Адже безсумнівним є те, що: 1) цей голод зумовила нестача продуктів, штучно створена для того, щоби «провчити селян»; 2) серед його жертв нема жодного єврея, а навпаки, усі вони гладкі й добре вгодовані, перебуваючи під братнім крилом ГПУ.

«Етнографічний матеріал» слід замінити – цинічно сказав один єврей, який обіймає високу посаду в місцевому ГПУ. Вже зараз можна передбачити остаточну долю цього «етнографічного матеріалу», призначеного на заміну.

Яким би потворним і неймовірним не здавався подібний план, все ж його варто вважати реальним і значною мірою здійсненим.

Безжальними конфіскаціями, про які я неодноразово повідомляв, московський уряд успішно влаштував не стільки нестачу харчів (такий термін був би аж надто м'яким), а цілковиту відсутність будь-яких засобів існування в українському селі, на Кубані та в районі Середньої Волги.

Можна взяти до уваги три міркування, які продиктували таку політику:

- 1) пасивний опір колективному сільському господарству з боку селян;
- 2) переконання, що цей «етнографічний матеріал» ніколи не вдасться звести до єдиного комуністичного прототипу;
- 3) більш-менш відкрито визнана необхідність або доцільність денационалізації регіонів, у яких знову прокидається українське чи німецьке самоусвідомлення, несучи загрозу можливих політичних ускладнень у майбутньому, і які заради цілісності імперії ліпше заселити переважно російським населенням.

Перше міркування й спричинило, очевидно, початковий «урок» – як підтверджують численні партійці, на виконання рішення уряду.

Друге міркування принаймні сприяло формуванню напівбайдужого ставлення самого уряду до трагічних наслідків цього «уроку».

Третє міркування, безперечно, веде до того, що української проблеми позбудуться за кілька місяців коштом 10–15 млн душ. Ця цифра не видається перебільшеною. Гадаю, що кількість жертв уже, мабуть, досягла й переступила цю позначку.

Це лихо, яке забирає життя мільйонів людей і знищує наймолодше покоління цілої нації, охопило лише Україну, Кубань та Середньоволжя. В інших регіонах воно набагато слабше або не відчутне взагалі.

Знані фахівці, які дотримуються найрізноманітніших переконань, анітрохи не вважають царський режим і яких переконали прихильно ставитися до теперішнього режиму, мали нагоду поїздити іншими районами Радянського Союзу і в один голос запевняють, що географічні межі поширення катастрофи чітко обмежено Україною, Кубанню та районом Середньої Волги.

«Розруха починається за Курськом, – каже письменник Андреев, який кілька днів тому прибув з Москви, і додає: український селянин більше ніколи не повернеться до землі. Вцілілі помандрують далеко від своєї батьківщини, і ніхто вже не зможе воскресити в українського селянина довіру до теперішнього режиму. Колективні господарства теж страждають від страшного голоду. Вони розпадаються через високий рівень смертності і втечу вцілілих селян до міст. Усі тікають до великих міст, але навіть якщо їм стає сили дістатися туди, там їх теж чекає голодна смерть, бо вони не мають ані копійки і нікому їм допомогти. Моїй доньці щойно виповнилося 15 років, а вона навіть не мала змоги побачити нашу країну багатою і щасливою, як у минулому. Можливо, цілковите знищення селянина принесе «спасіння». Уряд замінить селянина новим елементом, який працюватиме коло землі так, як робітник на заводі. Проте досвід показує, що в руках теперішнього режиму заводи теж нічого не вироблятимуть. Так само буде і з землею; коли її передадуть радгоспам, режим зрештою занепаде. Нещодавно я відвідав кілька осіб, що мешкають в околі Ленінграда. Там скаржаться, що втратили 50–60 % худоби! Але вони пристойно живуть, їдять хліб щодня. Їм насправді нема на що скаржитись! Їм непогано ведеться; нехай би приїхали сюди й поглянули, що тут коїться! Розмова відбулася в оселі наших спільних знайомих.

Ці міркування загального характеру підказані розвитком подій, які призвели до теперішньої катастрофи.

Вважаю за доцільне навести ще один епізод, який ілюструє ситуацію.

Такий собі товариш Френкель, член колегії ГПУ, признався одному нашому знайомому, що в Харкові на дорогах щоночі збирають 250 трупів померлих від голоду. Зі свого боку, я можу засвідчити, що бачив, як після півночі повз консульство проїжджали вантажівки, які везли по 10–15 трупів. Неподалік від консульства зводять три великі житлові будинки, тому вантажівки зупинилися перед парканом, і двоє наглядців з вилами увійшли туди, шукаючи

труп. Я бачив, як вони підібрали 7 тіл: двох чоловіків, однієї жінки і чотирьох дітей. Інші люди прокинулися і щезли, мов тіні. Один із тих двох промовив до мене: «У вас такого нема, правда?»

Вранці 21 числа мертві тіла лежали на базарі, звалені в купи, мов ганчір'я, у грязюці та людських екскрементах уздовж огорожі, яка відгороджує майдан з боку річки. Тіл було десь із 30, а вранці 23 числа я нарахував 51. Немовля смоктало груди мертвої матері з посірілим обличчям. Люди казали: це пуп'янки соціалістичної весни.

Якось післяобідньої дощової пори я йшов Пушкінською до центру. Переді мною пройшло троє безпритульних, вдаючи бійку. Двоє з них пхнули третього на жінку, яка несла зав'язаний в хустину горщик борщу. Горщик упав на землю і розбився. Винуватець утік, а двоє інших руками вибрали борщ із грязюки і з'їли його, після чого набрали трохи борщу в шапку для свого товариша.

На тій самій Пушкінській за 20–30 метрів від консульства цілий день сиділа якась селянка з двома дітьми, які згорнулися в клубок на розі тротуару, – так, як сиділи багато інших матерів вздовж усієї вулиці. Вона тримала звичну бляшанку з-під консервів без накривки, до якої час від часу перехожі кидали копійки. Того вечора вона одним рухом відсторонила обох дітей, звелася на ноги й кинулася під трамвай, який їхав на повній швидкості. Через півгодини я побачив, як двірник зішкрібає нутрощі бідолахи. Діти стояли там увесь цей час і спостерігали.

Лише тиждень тому було зорганізовано службу підбирання покинутих дітей. Окрім селян, які валують до міст, не маючи вже жодної надії вижити в селі, є також чимало дітей, яких батьки приводять сюди й кидають, а самі повертаються до свого села, щоб там померти. Вони сподіваються, що в місті про їхніх дітей хтось подбає. Ще тиждень тому плачучих дітей полишали під дверима, на тротуарах та й усюди. Можна було побачити десятирічних дівчаток, які виконували роль мам для три- і чотирирічних дітей. Коли надходила ніч, вони накривали їх своїм пальто чи шаллю, а самі спали на землі, залишивши поруч бляшанку для милостині.

Вже протягом тижня мобілізовані робітники міських служб, одягнуті в білі фартухи, ходять містом, підбирають дітей і приводять їх до найближчого відділка міліції, нерідко зі сценами відчаю, криками і плачем. Перед консульством є відділок міліції, і щомиті звідти лунають розпачливі крики: «Не хочу в бараки смерті, дайте мені спокійно вмерти».

Десь опівночі дітей починають вантажівками вивозити на залізничну станцію Северодонецьк¹ й вантажити у товарні потяги. Туди ж звозять дітей, підібраних у селах, знайдених у поїздах, а також селянські родини, самотніх старих людей, підібраних у місті за день. «Сортування» здійснюють санітари (зі слів одного лікаря, вони справжні герої; наразі 40 % з них померли від тифу, яким вони заразилися під час цієї роботи). Тих, хто ще не опух і має якісь шанси

¹ Неточність у назві станції. У Северодонецьку (Луганська область) залізничної станції немає, оскільки немає залізниці. – Прим. наук. редактора.

оклигати, відсилають в бараки на Холодній Горі. Там на соломі під навісами мучиться десь 8 тис. душ, переважно діти. Один лікар, прикріплений до цих бараків, розповів мені, що їм видають молоко й суп, але цих харчів, очевидно, дуже мало і надходять вони нерегулярно. Голодні люди «виживають як можуть». Щодня 80–100 з них вмирає. «Російському лікареві більше не можна мати чутливого серця, – сказав він, – та в мене щоразу крається серце».

Опухлих вивозять товарним потягом за 50–60 км за місто, щоб вони померли там подалі від міських очей. Вагони забивають людьми й закривають на засув. Часто трапляється, що потяг повністю завантажують лише за кілька днів, бо видно, що всі вагони стоять закриті. Кілька днів тому один залізничник, проходячи повз один із таких вагонів, почув чийсь крик. Підійшовши ближче, він почув, як якийсь бідолага всередині вагону благає випустити його, бо трупний сморід став нестерпним. Коли вагон відкрили, виявилось, що цей чоловік єдиний залишився живий; тоді його звідти перевели вмирати в інший вагон, де замкнені люди були ще живі.

Після прибуття на місце розвантаження викопують великі ями й вносять з вагонів усіх мертвих. Мені сказали, що до трупів ніхто особливо не придивляється, і часто вкинуті до ями люди притомніють й ворухаться в останньому проблиску життя. Але це не перериває працю гробарів, і вивантажування триває.

Ці подробиці я почув від санітарів і можу поручитися за їхню правдивість.

У в'язниці на Холодній Горі щоденно помирає в середньому 30 людей. У селі Гракове, за 50 км від Харкова, із 1300 мешканців залишилося близько 200.

Полтавська область потерпає, здається, найбільше, навіть гірше, ніж Харківська. У Полтаві навіть лікарі починають опухати від недоїдання.

Один сумчанин-комсомолец написав у Харків дівчині, що в сім'ях вбивають і з'їдають найменших дітей.

Додаю зразки порошку з коріння, з якого готують волокнисту кашу в Білгородському районі.

Перед будинком пана Балловича якийсь інтелігентний з виду старий чоловік раптом нахилився над купою стружки, взяв жменю й проковтнув.

Додаю фотографію хлопчика, якого привезла сюди родина німецького походження із Середньоволжя, щоб через Генеральне консульство Німеччини повернути його на батьківщину. Люди мають вигляд знесилених старців, що можна часто спостерігати навіть тут у Харкові.

Насамкінець слід згадати самогубство генерала ГПУ Бродського. 18 числа цього місяця він повернувся до Харкова після огляду сільської місцевості й зчинив бурхливу сварку з Балицьким, під час якої не раз вигукував, що це не комунізм, а «гидота», що він уже ситий цими оглядами і що більше не поїде нікуди виконувати «накази»

(видається, що він мав провести якийсь репресивний захід). Після цього Бродський вистрелив із пістолета собі в голову.

Подібні причини були і у випадках самогубства Хвильового та Гірняка.

Оскільки ці самострати потягнули за собою надзвичайно цікаві політичні наслідки, їх буде розглянуто в окремому повідомленні.

І насамкінець: один високопосадовець місцевої влади й член Компартії, чие ім'я мені не вдалося встановити, збожеволів після перевірки сільської місцевості. На нього довелося надягти гамівну сорочку. Він теж розшаленів і кричав: «Це не комунізм; це душогубство».

Із цього я висновую таке: теперішня катастрофа потягне за собою колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить етнографічний характер України. У майбутньому, причому цілком можливо, дуже близькому, вже не доведеться говорити про Україну, ані про український народ, а відтак і про українську проблему, бо Україна стане де-факто російським регіоном.

Щиро Ваш,

Королівський консул Граденіго

Консульство Королівства Італії °
ХАРКІВ

31 травня 1933 року

№ 478/106

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ

*Самогубство Миколи Хвильового
та ситуація в Україні*

Ввечері 13 травня український письменник і поет Микола Хвильовий заповдіяв собі смерть пострілом у голову.

Аби передати враження, яке це самогубство справило в Харкові і взагалі по всій Україні, а також в урядових колах, і щоб змалювати життя Хвильового і що з цього випливає, доцільно потратити кілька слів на опис інциденту.

У першополітичному числі журналу «Нова антологія» (Nuova Antologia) вміщено статтю «Україна vs. Москва, скіф», у якій Хвильового обговорювано з глибоким знанням ситуації, із чого я, здається, впізнаю мого попередника в Харкові, королівського консула Мауріліо Коппіні. Тому, щодо ідей та діяльності Хвильового в українській літературі та політиці, я можу лише послатися на зміст цієї статті.

Можу також додати, що під час роботи на Донеччині Хвильового звинуватили в ересі (справа Єфремова), бо він обстоював ту думку, що Україні слід мати справу безпосередньо з Європою, бо українці за своєю суттю – європейський народ, і що слід віддалитися від московських ідей, у суті своїй азійських, і що Україні не варто іти до Москви, щоби мати справу з Європою. Оскільки в той час Хвильовий хворів на туберкульоз, його пожаліли і вислали з країни на лікування. Це сталося приблизно п'ять років тому.

Добре відомо, що після повернення він почав заглядати в чарку. Перед поверненням він відмовився від авторства роману «Вальдшнепи», лише першу частину якого було опубліковано. Знову ж таки, після повернення Хвильовий ввів у свої літературні твори накинуті партією ідеї, але не в силах змиритися із фальшуванням власних ідей, спалив усе написане.

Він був безкомпромісним українським націоналістом, однак мав таку популярність, що йому дали спокій.

Посольство Королівства Італії

Москва: 6 червня 1933 року – XI

КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

Нестача та голод в Україні та СРСР

Ситуація з продуктовим забезпеченням в Україні, у всіх її жахливих аспектах, подібна до ситуації на Північному Кавказі, як повідомляли нашому Королівському посольству (див. наш телекс № 2433/1242 від 27 травня).

Повідомлення з Королівського консульства у Харкові, які стосуються інформації, що її звирив Френкель, член виконавчого комітету ГПУ, вказують на те, що на вулицях Харкова щоночі підбирають приблизно 250 тіл людей, померлих із голоду. С. Граденіго бачив, як вантажівка з 15 трупами проїхала повз його помешкання, а інші люди бачили трупи, звалені в купу на базарі. Одна жінка кинулася під трамвай прямо в центрі міста, покинувши двох своїх дітей. Королівський консул в Харкові знайшов полишену 11-річну дівчину прямо під своїм службовим приміщенням і забрав її всередину. Під час розпитувань вона пояснила, що її батьки померли і що вона прийшла до міста разом зі своєю сестрою: в якийсь момент її сестра сказала їй почекати хвилинку, поки вона повернеться. Коли вона зникла і не повернулася, дівчинка почала блукати сама і так опинилася біля консульства, де й присіла під ворітьми.

Міліція підбирає на вулицях селян, які прийшли із сіл у пошуках хліба, і, наскільки це можливо, поміщає їх у тимчасові бараки: тих, хто вже виявляє характерні ознаки наближення смерті (опухання кінцівок), вантажать у товарні вагони та вивозять за 50 з лишком кілометрів за місто, де їх викидають у полі та залишають помирати подалі від усіх.

У найбільш враженому районі Полтавської області, де навіть лікарі помирають від виснаження, у селі Гракове (за 50 миль від Харкова), кількість населення поменшала з 1300 осіб до близько 200.

Я додаю зразки хліба, виготовленого з перемелених коренів; цим живляться мешканці Білгорода та його околиць. Також надсилаю фотографію з тієї самої місцевості, на якій зображено дитину, сина середньоволзьких німців, якого німецьке консульство в Харкові репатрїювало до Німеччини. Дитина має ознаки голодування; ми бачимо багато дітей у такому жахливому стані, причому не лише в селах, а й на вулицях столиці України.

18 травня після повернення з огляду (а також, очевидно, репресивних заходів) генерал харківського ГПУ Бродський заподіяв собі смерть пострілом із револьвера після бурхливої сварки зі своїм начальни-

ком Балицьким, якому він сказав, що не має бажання проводити більше оглядів – після жаків, що їх він побачив у селах. Ще один високопосадовець українського уряду, передають, збожеволів після подібного огляду ситуації на селі.

Під час недавньої поїздки (пор. мій телекс № 2519/1277 від сьогодні) я також мав змогу спостерігати трагічні умови життя російських людей і радянських керівників: кажуть, що в сільській місцевості лише за 40 кілометрів від Москви можна побачити опухлих від недоїдання людей, які тиняються безцільно.

Я отримую листи від земляків, які живуть у віддалених районах Росії. Вони пишуть, що вже не мають хліба і живуть на зелених овочах, зварених у воді.

У Москві та Ленінграді, двох великих промислових центрах, умови, порівняно з цими, набагато кращі, якщо судити зі слів людей, які приїхали з інших досить великих міст. Газета «Таймз» перебільшує, коли пише (у числі за 30 травня), що «опухлі обличчя» можна побачити на вулицях Москви і що людей, які померли з голоду, можна часто знайти на вулицях.

Тим не менш, це правда, що голод, який зараз шириться Росією, безумовно, порівнянний з голодом 1921 року, а в деяких регіонах навіть набагато суворіший від нього.

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії °
ХАРКІВ

22 червня 1933 року

ТАЄМНО
№ 545/70

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Вигляд України з літака 13 і 16 червня

Їдучи до Одеси у справах, я скористався недавно відкритим повітряним сполученням між Харковом та Одесою.

Політ в обидва боки відбувався на висоті 500–600 метрів. Переді мною відкрився вид місцевості на 6 кілометрів по правий бік (коли ми летіли до Одеси) і на таку ж відстань по лівий бік при поверненні. Через це я можу твердити, що оглянув 8 тис. км² за трохи більше як 10 годин у дуже зручних умовах. Видимість була така, що я бачив і легко розпізнавав фігури людей і худоби на полях, а в Україні нема лісів, лише величезні, нескінченні, майже пласкі поля.

Ось які спостереження я зробив:

1. Протягом 10 годин я не побачив ані струминки диму хоча б з одного будинку чи халупи в усіх селах, декотрі з яких були досить великі (в одному було понад двох тисяч дворів). Землі здавалися незаселеними.
2. Із жодного будинку не вибігла дитина, щоби поглянути на літак. Лише вряди-годи я бачив людей на току, загалом десь кільканадцять осіб. Також помітив лише одну маленьку зграйку дітей у балці.
3. Дорогою до Одеси від 7:30 до 13:00 я нарахував у полі 341 селянина, які виривали бур'яни, не звертаючи більше ні на що уваги, а також близько 1700 голів худоби, зокрема великої рогатої худоби, коней та свиней. На зворотному шляху між 11:00 та 17:00 я нарахував близько 500 людей та 2500 тварин, які завжди з'являлися групами по 50 чи 100, а одного разу їх було 250.

Поля виглядають напрочуд зеленими, і зернові, здається, добре розвинулись, обіцяючи оптимальний врожай. Лише кілька гектарів зернових помітно вилягли. Коли ми приземлялись у Дніпропетровську, я бачив, що кукурудза сягає висоти 50 сантиметрів, а пшениця – майже одного метра і має налите колосся. Між Дніпропетровськом і Кривим Рогом, а це близько 70 кілометрів і 30 хвилин польоту,

землі видавалися цілком покинутими. Що стосується решти площ, то осіннє прополювання, здається, виконано добре, лише подекуди є огріхи. Видно, що після весняної посівної багато земель не охоплено, а висадження культур, здається, здійснили на окремих ділянках, які місцями щільно прилягають, а подекуди досить далеко відстоять одна від одної. У Кривому Розі я побачив велетенське приміщення металургійного заводу з вісьмома домнами, але воно геть закинута. За всю подорож я не помітив там жодної людини.

У полях можна часто побачити руїни заводів, що їх, очевидно, залишили куркулі, чії домівки було знесено.

Отже, ситуацію в сільському господарстві можна описати навіть не просто як добру, а дуже добру. Нерівномірна зораність площ безперечно дасться взнаки під час весняної посівної. Через те, що деякі культури не пропололи як слід (прополювання, можна сказати, ще не почалося, бо бракує робочих рук), вони сильно і навіть дуже сильно постраждають (наприклад, буряк, картопля). Якщо погода й далі буде така ж дощова, колоски зернових культур можуть втратити зерно, залишитись порожніми або зогнити. Попереду ще питання, як зібрати врожай, і його треба буде вирішувати. Отже, врожаю загрожує чимало несприятливих обставин, що їх за нормальних умов життя принаймні передбачили би.

Зараз роблять усі приготування, аби послати робітників та службовців у поле для збирання врожаю. Передусім їх скерують до регіонів, найбільше вражених тифом, і поставлять до найважчої роботи, а пізніше посылатимуть робітників, які матимуть кращі умови, зокрема в плані харчування. Кажуть, що лише в Харкові мобілізують 40 тис. службовців та 60 тис. робітників. Мені важко повірити, що ця робоча сила врятує врожай. Високий відсоток втрат під час збирання врожаю майже гарантовано.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

22 червня 1933 року

№ 546/71

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Голод

Ця тема сама по собі сумна, але все ж варто навести кілька прикладів, щоб прояснити менталітет і поведінку влади.

«Загублених», «покинутих», «спекулянтів» тощо й далі виловлюють настільки нерозсудливо й енергійно, що мені довелося видати моему слугі довідку, яку він може показати, якщо його раптом потягнуть на одну з «вантажівок смерті». Складається враження, що існує денна «норма» цього «вилову». Власне, родина університетських викладачів розповіла мені про такий факт. Одна дівчинка, яку мати послала стояти в черзі по хліб, присіла на тротуарі, читаючи книжку і чекаючи своєї черги чи, можливо, того моменту, коли почнуть видавати хліб. Підїхала «вантажівка смерті» й забрала її. Даремно вона кричала й вигукувала, що мешкає тут поблизу. Немов візники з роману Мандзоні, вони забирають усіх, хто попадеться. Цю сцену побачила сусідка й побігла повідомити матір. Мати поспішила до найближчого відділка міліції. Але все марно: її прогнали. Вона побігла до свого друга, який працював у ГПУ, але в міліційному збірному пункті дівчинки вже не було – її вже відвезли на Холодну Гору. Матері дозволили зайти до бараків (пізніше вона розповіла, що ледь живі лежали там впереміш із мертвими, стояв трупний сморід, лежали скалічені мерці – викрадені вночі чи померлі з голоду удень?), де вона й знайшла свою доньку. Високопосадовець ГПУ допитав підбирачів, чому вони забрали добре одягнену й вочевидь не полишену дівчинку. Вони відповіли: «Ми не знаємо, кого брати, а кого лишати, а знаємо тільки, що мусимо виконати щоденну норму, інакше матимемо неприємності».

Із інших достовірних джерел я дізнався, що на цвинтарях і в ярах за містом разом із мертвими кидають тих, хто вмирає, і залишають конати від виснаження або закопують живцем.

До довгого переліку сіл, мешканців яких майже цілковито винищено, можна додати ще такі села й навести відсоток померлих:

47-й колгосп, Харківська область – живі лише працівники сільради, усього кількадесят людей.

Терстаньяк¹ – за 60 км від Харкова – УСІ ПОМЕРЛИ ВІД ТИФУ І ГОЛОДУ.

Доктор Гей, якого послали туди, увійшовши в село, був приголомшений жахливим смородом трупів, які розкладалися в будинках. (З його особистого повідомлення.)

У Мохначах поблизу Чугуєва, де колись жило близько 1000 осіб (там проводила відпустки пані Баллович), залишилося ще 12 чоловіків, кілька жінок і кілька дітей (п. Баллович відвідала село 11 червня).

У неназваному селі Валківського району (за зізнанням одного університетського професора), де колись жило 3000 осіб, від осені й дотепер «офіційно» зареєстровано 800 померлих і ще 800 «пропалих безвісти»; на ціле село нема жодної вагітної жінки чи немовляти. Одна жінка втекла з дому, бо члени її сім'ї напівжартома сказали їй, що вона найгладкіша і добре смакуватиме, коли її зварити. Схоже, що всі вцілілі люди стали людодоїдами.

До Харківського трибуналу надійшло близько трьохсот судових справ щодо людодійства. Мої знайомі лікарі помітили, що на базарі продають людське м'ясо.

Представники уряду визнають, що людські втрати лише в Україні становлять 9 млн осіб. В університетському середовищі говорять про 40–50 % усього населення України, і я вважаю цю цифру (15–16 млн осіб) точнішою.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Граденіго

P. S. Кілька працівників із установ охорони здоров'я в один голос заявили мені, що в селах вже немає вагітних жінок і немовлят.

¹ Села з такою назвою не вдалося віднайти. Сама назва змушує замислитись над ймовірністю помилки при перекладі. Можливо, йдеться про одне з цих сіл: с. Шев'яківка Великобурлуцького району, с. Черняків Вовчанського району або с. Черняки Харківського району. – Тут і далі у Додатку II прим. наук. редактора.

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

22 червня 1933 року

ТАЄМНО

№ 547/72

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ

ТА ДО ВІДОМА

МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Україна

Посилаючись на два попередні мої звіти на цю тему, № 478/107 від 31 травня ц. р. і № 504/109 від 9 червня, повідомляю додатково ще такі дані.

Секретар М. Скрипника Ерстенюк, заарештований за звинуваченням у зв'язках із «австрійським» угрупованням (Коновалець?), усе ще у в'язниці. Недавно за тим самим звинуваченням ув'язнили також Гірчака, який обіймав посаду заступника наркома освіти, а також викладав в Українському інституті марксизму-ленізму.

Українська СРР, здається, стала особистою вотчиною Постишева, який видає накази, не радячись вже ні з ким. Зокрема, він наказав за 48 годин знести великий, недавно збудований і ще не відкритий ресторан (біля університетського мосту – на нього витрачено 100 тис. карбованців) і всі магазини й кафе в колишньому університетському парку (деякі з них щойно скінчили будувати і ще не відкрили), «бо не слід хизуватися бенкетами, коли не вистачає продуктів». Це офіційна версія, не оприлюднена, але часто повторювана.

За останні дні стався ще один арешт – письменника Ялового. Мені не вдалося дізнатися про нього докладніше.

Хочу підтвердити вже сказане: тут не йдеться про якісь змови, систематичні організації, дійсні угоди – радше йдеться про одне потенційне порозуміння і збіжність кількох ідейних напрямів, які ширяться й глибшають. Цей новий наступ, який обернувся проти тих, хто ці ідеї розвинув, без сумніву, сплановано для того, щоб паралізувати будь-які прояви українського сепаратизму, навіть його платонічного різновиду.

Один із моїх інформаторів говорив мені: «Тепер ясно видно намір позбавити Україну найменших, навіть найскромніших, шансів вимагати автономії. Насувається русифікація Донеччини, де всі театральні програми на наступний рік вже видано російською мовою. Вистави українською мовою тепер ідуть тільки в Києві, Одесі та Харкові. До того ж, побутувала навіть ідея заселення спустошеної

сільської території німецькими комуністами (?), принаймні про щось таке говорили до того, як Гітлер став канцлером. Тепер він їх, мабуть, не випустить із Німеччини.

З української мови виживе лише те, що вписується в політику Москви, – щоб створити підстави для претензій на частину України, яка наразі перебуває у складі Польщі. Москва знає, що в цій політиці їй в якийсь момент треба буде спертися на підтримку всіх ображених українців, хоч як їх утискають сьогодні. Наші власні надії зараз мізерні й зводяться до мрій про японське військове втручання...»

Як впливає з інших моїх повідомлень про голод, сільська місцевість знелюдніла відсотків на 50, а голоду ще не кінець, і можна навіть сказати, що становище лише підходить до апогею. Найбільше страждають центральні регіони. Ближче до Польщі населенню, схоже, ведеться ліпше. В Одесі я застав кращі умови, ніж раніше, а на Донеччині, як мені переповідають, видають більше продуктів і ситуація видається ліпшою, ніж у Харкові.

Міркування, якими керується центральний уряд у Москві, жертвуючи й пригноблючи стільки мільйонів людей, зрозумілі: позаяк голод завжди породжує революцію (у цьому разі контрреволюцію), найбільший удар голоду (великою мірою спровокованого) припав на плечі українського селянства, яке було політично найнебезпечнішим і в усіх аспектах чинило найбільший опір колективізації. Хоч яким би голодним він був, селянин не може піти наступом на місто й становити загрозу для режиму, переважно із суто організаційних міркувань. Небезпечними можуть стати робітничі маси в містах, тому в 1923 році існував неп, а в 1932 році зорганізовано цілковите знищення українського селянства, щоб уникнути голоду в містах. Саме тому, попри настільки жахливі масштаби знищення людей і такий страхотливий голод, радянський режим не зважає на ознаки небезпеки: робітники ще мають що їсти, а навіть якщо вони їдять менше і живуть гірше, ніж у середньому по Росії, вони не скаржаться, або навіть коли й обурюються, то винуватять селян, яких уже багато місяців називають «куркулями», «підкуркульниками», «зараженими куркульством». Якщо вихід із усієї цієї ситуації існує десь у майбутньому, він полягає в тому, що голод може поширитися також на міста. Але наразі влада докладєє усіх зусиль, аби уникнути цього лиха або ж принаймні утримувати його в прийнятних межах. Якщо новий урожай пропаде, з-за кордону не вдасться ввезти в достатній кількості зерно та продукти і голод охопить також промислові центри, тоді й лише тоді можна вже гадати, чи це не початок останнього розділу в історії російського комунізму.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

10 липня 1933 року

№ 569/73

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Становище в сільському господарстві

У сільському господарстві України наразі виразно проступають дві особливості. Зернові культури, як-от пшениця, жито, ячмінь та кукурудза, в непоганому стані майже всюди. Зливи завдали певної шкоди, але без серйозної загрози для врожаю. З другого боку, якщо погода й надалі буде дощовою, долю жнив у всій Україні можуть вирішити найближчі кілька днів. Сам факт нестачі робочої сили може бути серйозною проблемою, оскільки врожай довше залишиться на полях і на нього більше вплинуть погодні умови, аж поки його не зберуть. Цілком відмінною є, натомість, перспектива стосовно масово вирощуваних городніх культур і технічних культур, серед яких першорядну вагу має цукровий буряк. У цій ділянці для успішного врожаю ручна праця вкрай важлива. Пересаджування, вирівнювання, прополювання, сапання – все це вимагає зусиль мільйонів рук, яких Україна більше не має. Оpubлікована в газетах статистика від Компартії та Комісаріату сільського господарства роздута, причому сильно. Вона неправдиво відображає стан справ із двох причин: по-перше, через бажання тримати марку перед робітничим класом, а по-друге – тому що різні місцеві парткоми, керівництва трестів тощо, боючись накликати на себе догани й покарання, подають фальшиві цифри, які складаються на дуже оптимістичну картину.

Одначе з промови комісара сільського господарства О. Одинцова, яку він виголосив на червневому засіданні Компартії в Харкові, дізнаємося, що становище далеко не оптимістичне, особливо щодо врожаю буряків. З інших повідомлень можна дізнатися, що цього року знову у значних кількостях поширилася галиця зернова (*Sesidomyiidae tritici*), для боротьби з нею не вживають жодних заходів через брак робочих рук. За оцінкою Одинцова, для належного обробітку буряків потрібно 2,5 млн трудівників, а таку кількість робочої сили зібрати й відповідно контролювати важко.

Триває кампанія мобілізації на польові роботи студентських мас, службовців та робітників (у такому порядку). Керівництво заявляє,

що велика частина цих міських жителів – це насправді селяни, які лише недавно покинули поля, а тому вони вже мають належну кваліфікацію. Це лише почасти правда, бо службовці та студенти – всі або майже всі міського походження, а інші вже так давно живуть у місті, що їм бракує фізичної витривалості для виснажливих польових робіт. У газетах публікують однотипні повідомлення про втечі та «дезертирства». Наявні в мене дані підтверджують, що якість праці цих людей жалюгідна. Часто прополювання перетворюється на справжнє спустошення, позаяк цим недосвідченим людям важко відрізнити корисні культури від бур'янів (особливо під час першого прополювання певних культур). До того ж, до місця роботи їм треба долати пішки від найближчої залізничної станції 7–10 верст, нерідко (з того, що мені відомо) 15 верст, а в одному випадку – усі 25 верст! Не дивно, що вони прибувають на місце стомлені. Вони мусять брати із собою їжу, а обіцяну на місці пайку часто так і не видають. Поки що погода стоїть така, що плоди праці цих людей мінімальні. За роботами наглядають озброєні солдати, проте вони часто бувають безсилі проти загального знеохочення й обурення. Бувало, що цілі групи цих людей, прибувши на місце після довгого переходу зі станції, були змушені днями просиджувати в порожніх хатах померлих селян, чекаючи, поки вщухне дощ, а коли він таки припинявся, то призначений час їхньої роботи вже закінчувався і вони зрештою поверталися, так нічого й не зробивши.

Тому прогноз щодо цих культур не може бути оптимістичним; цілком імовірно, що велику частину врожаю буде втрачено.

Косовицю провели пізно, і дощі не дали ще траві висохнути. Зібране сіно може згодитися в найкращому випадку на паливо. Навряд чи врятують від погоди ще трохи сіна, проте навіть і так воно буде дуже поганої якості, бо косовиця запізнiла.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

10 липня 1933 року

№ 570/74

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Голод і санітарний стан

Картина того, що коїться нині в Україні, вкрай сумна. Крім сусідніх із містами районів (в радіусі близько 50 км) та й самих великих міст, країна стала жертвою голоду, тифу, дизентерії, нібито й холери і навіть чуми, яка поки що з'являється спорадично.

Коли минулого року вперше постала ймовірність голоду, уряд замислився над можливими політичними наслідками і вдався до дії, залишаючись вірним вченню Леніна про те, що голод породжує революції. Зараз можна пояснити причини деяких із цих заходів. Серйозна небезпека революції, а точніше контрреволюції, у зв'язку з голодом могла постати лише у великих промислових центрах. Отже, саме про них треба було думати передусім і забезпечити їм якомога краще постачання. З огляду на величезні відстані, а також погану якість і незначну кількість доріг сільська місцевість не така небезпечна. Тому її можна залишити напризволяще (в Україні постало також політичне питання ліквідації селянства). Однак села в радіусі 50 км від великих центрів (для Москви цю цифру для більшої певності встановили на позначці 100 км) ще могли становити загрозу. Отже, це пояснює, чому поблизу Харкова, Одеси тощо люди ще живуть, а поблизу Полтави і в самій Полтаві мруть, чому в околі Дніпропетровська виживають, а в околі Києва вимирають. Тепер можна пояснити також причину повернення до паспортної системи й вивезення за межі 50-кілометрової зони (чи 100-кілометрової для Москви) сотень тисяч осіб (непотрібних, небезпечних, «колишніх») – це має на меті сприяти поліпшенню постачання великих центрів і запобігти заворушенням чи навіть протестам. Чистка партійного апарату пов'язана із продуктовим забезпеченням, а точніше – зі страхом перед очікуваною реакцією на голод.

Цей голод винищив половину сільського населення України.

Це пояснює ту жорстокість, з якою міліція неухильно виловлює всіх селян (я помітив, що через невиразний захисний інстинкт, навмисне під'юджувану ненависть чи нездоланне бажання мордувати міське

населення охоче допомагає в цьому полюванні на селянина, і коли хтось намагається втекти з вантажівки, якою спійманих звозять до міліційного збірного пункту, завжди знаходиться з десятків міських мешканців, готових погнатися за втікачем, побити його й передати міліціонерам). Через це й лікарям наказали не приймати селян, які з'являються в місті.

Тепер цих нещасних виловлюють по дві тисячі на день, а вночі вивозять за місто. Цілі сім'ї, які прибули до міста з останньою надією уникнути смерті від недоїдання, безжально тримають у бараках день-два, а тоді вивозять їх, все ще голодних, за 50 і більше кілометрів від Харкова і кидають до вимитих зливами ярів. Багато людей лежать і вмирають, іншим вдається підвестися, а дехто навіть знаходить сили ще раз сходити до міста, де їм інколи перепадає милостиня. Від одного з тих людей я дізнався, що одне з таких місць розташоване в болотах за Рай-Оленівкою, за 4 години [ходу] від найближчої залізничної станції. Кожні три-чотири дні загін копачів іде туди ховати померлих.

Деякі мої друзі-лікарі повідомили мені, що в селах смертність часто сягає 80 % і ніколи не опускається нижче за 50 %. Найбільших втрат зазнали Київський, Полтавський, Сумський регіони, де вже можна говорити про безлюдну територію.

Додаю ще одну назву до переліку вимерлих поселень: ЛЮТОВЕ¹, неподалік від Харкова, де колись жило 1500 мешканців, а зараз лишилось 90.

Санітарний стан такий, що гіршого не буває. Лікарям заборонили говорити про тиф і голодну смерть, вони навіть не мають права збирати спостереження, які могли б становити великий науковий інтерес. Попри це, я дістав таку інформацію про патологію цього недоїдання. Ті, хто крім хліба не споживали більше нічого (та й хліб цей дуже чорний, спечений із найрізноманітніших складників), поступово і незмінно худнуть, аж поки, без жодних попередніх ознак, у них зупиняється серце. У тих же, хто тримався лише на різній рідкій їжі та невеликій кількості молока, повільно опухають ноги й суглоби, аж поки вони не помирають – теж від зупинки серця.

Дуже поширене явище галюцинацій, коли люди, дивлячись на дітей, бачать лише тварин, убивають їх і з'їдають. Деякі з тих, кому пізніше вдалося відновити сили нормальним харчуванням, не пам'ятали, що хотіли з'їсти власних дітей, і заперечували, що вони могли навіть думати про таке. Ці явища спричинює нестача вітамінів; їх було би дуже цікаво вивчити, але їх заборонено навіть розглядати з позицій науки.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

¹ Ймовірно, йдеться про село Лютівка Золочівського району Харківської обл.

Посольство Королівства Італії
в СРСР

Москва, 11 липня 1933 року – Рік 11

ТАЄМНО

ТЕЛЕКС [нерозб.: «3053/1697»?]

МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ

*Думки німецьких фахівців про стан
радянського сільського господарства*

Д-р Шиллер, аташе з питань сільського господарства тутешнього німецького посольства, нещодавно повернувся з подорожі Україною, під час якої він подолав автомобілем понад 4500 км. Одночасно до Москви на запрошення посла Німеччини приїхав д-р Дітлоф, директор німецької сільськогосподарської концесії «Друзаг», розташованої між Кубанню та Північним Кавказом.

Від них я одержав цікаві дані про загальну ситуацію в найважливіших для СРСР сільськогосподарських регіонах.

На думку д-ра Шиллера, нестача продуктів для українського населення вже досягла крайньої межі. Він показав свої фотографії сіл, де на вулицях видно ще не поховані трупи померлих із голоду мешканців, фотографії халуп, всередині яких лежать тіла дітей, покинутих через те, що вони були неспроможні тікати, і, страшно сказати, порізані на шматки людські тіла, як у 1921 році.

Кількість померлих і втеча населення – це два явища, які вражають найбільше. Якщо обчислити рівень смертності у містах Харкові, Києві, Орлі та Курську і навколишніх районах від вересня 1932-го по червень 1933 року, отримаємо неймовірну цифру в 6 млн померлих, яка неодмінно зростатиме в наступні місяці.

Що стосується втечі населення, то вона досягла свого піку торік восени, а тепер її темпи різко падатимуть. Закони про прикріплення селян до землі (від 13 вересня минулого року), про крадіжки в аграрному секторі (від 8 серпня минулого року) і про паспорти (від 4 грудня минулого року), а також посилений нагляд міліції в сільській місцевості та заборона купувати залізничні квитки різко сповільнили цю марну масову втечу.

Сидячи у своїх селах, як у пастці, не маючи змоги просити милостиню в містах, теж доведених до жалюгідного стану, українські селяни не мають іншого вибору, ніж працювати на державу, щоб отримати ледве достатній мінімум їжі, або, в буквальному сенсі, померти з голоду.

У цьому, на думку д-ра Шиллера, полягає секрет відродження українського сільського господарства. Минулого року його довели до злиденного стану через недбальство й саботаж з боку селянських мас, проте цього року воно в непоганому стані й залишає надію на хороший урожай. Бур'ян повиривали, зерно засіяли добре, більше турботи приділили худобі, яка для багатьох дрібних власників стала останнім порятунком.

Отже, уряд показав велике вміння і знання того, як можна видобути найбільшу користь із такої зброї, як голод. Виснажені селяни іноді вмирають під час роботи, але силою розпачу виробляють достатньо, щоб допомогти справі мас.

На думку цього ж пана Шиллера, не менш важливою для успіху аграрної кампанії буде робота політвідділів у радгоспах та на колгоспних машинно-тракторних станціях. Ці відділи, які складаються переважно з агентів ГПУ в уніформах, не стільки переймаються технічними проблемами господарств, скільки наглядають за робочою силою і керують нею.

Насамкінець наведу думку німецького аташе із сільського господарства: хоча українське населення й далі перебуває в надзвичайній скруті, а голод продовжує косити людей, усе ж ситуація в сільському господарстві, а лише вона й цікавить радянський уряд, безсумнівно, поліпшилась проти торішньої. Не можна сказати, що кризу подолано, оскільки треба ще, окрім усього іншого, з'ясувати, чи застосовані під час посівної методи спрацюють так само ефективно в період жнив і молотьби.

За словами д-ра Дітглофа, директора німецької концесії на Північному Кавказі, ситуація в цьому регіоні цілком інакша. Урядові, заскоченому масштабами масового невидимого бунту козаків минулої осені, довелося вдаватися до радикальних заходів: замінити значну частину місцевого населення, для певності вивезеного до Сибіру, іншим населенням, здебільшого об'єднаним у військові колективні господарства. Цю операцію здійснили наразі лише частково, тож вона й принесла частковий результат. Тому населення все ще сильно страждає від нестачі харчів, а сільське господарство перебуває в жахливому стані, навіть порівняно з торішнім, теж незадовільним станом. Зі слів д-ра Дітглофа, регіони навколо Новоросійська й Ростова-на-Дону – це достоту цвинтар. Навіть у самій німецькій концесії (завдяки розсудливому керівництву вона досягає чудових результатів) довелося призначити п'ятьох людей лише для того, щоб вони знаходили й ховали трупи тих, хто вмирає від виснаження, перетинаючи територію концесії.

Цьогорічний врожай на Північному Кавказі навряд чи буде щедрим, та з погляду цілої радянської економіки це не надто важливо.

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

19 липня 1933 року

ТАЄМНО

№ 599/80

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

*Спостереження, зроблені під час подорожі автомобілем
з Харкова до Полтави 16 липня 1933 року*

В неділю, 16 числа цього місяця, я поїхав до Полтави автомобілем, аби зблизька побачити ту саму сільську місцевість, яку я спостерігав з літака під час подорожі до Одеси. В основному всі мої раніші спостереження підтвердилися. Зокрема, хочу повідомити про таке.

Стан доріг: із Харкова виходить бруківка зі штучною основою. Брукняк виступає над рівнем дороги, і через це подорож дуже незручна: машину весь час підкидає на нерівностях і виступах, коли швидкість перевищує 50 км/год, машина немовби танцює. Дорога доходить лише до Валок, за 50 км від Харкова. Далі до полів іде ґрунтова дорога. Місцями її стан задовільний, але в багатьох місцях вона порита коліями від фургонів, які проїжджали по ній у дощову погоду. Глибина колій – 10–30 см, а ширина – 10–15 см. Вони тягнуться рядами по чотири, шість, вісім і більше паралельних жмутів, створюючи небезпеку, бо коли колесо потрапляє в таку колію, машина може перевернутися. Окрім того, що подорож постійно затримувалася, через кожні кілька кілометрів у дорозі траплялися улоговини, в яких потоки й зливи повимивали колії завширшки й завглибшки з метр, з прямовисними боками. До цих канав треба підїжджати на мінімальній швидкості, взагалі зі швидкістю пішохода, якщо не хочеш перекинутися. Мости через такі балки є тут і там, але лише 30 % від потрібної кількості.

Хмара пилу здіймається густа, і через те що місцевість не дає змоги рухатися швидко, вона майже встигає опуститися на машину. У селах, а також за кілька кілометрів до них і за ними дороги перебувають в особливо катастрофічному стані. Я пригадую селище Коломак, де треба було приблизно 40 м повільно підніматися, а потім опускатися з різних рівнів. Ці нерівності були утворені великими грудми землі, накиданими абияк, з ямами завширшки кілька метрів з кожного боку. Коли доводиться їхати такою дорогою, для водія це справжнє випробування нервів та вміння. Підїзди до цього селища більше підходять для танків, ніж навіть для найпотужніших пасажирських автівок.

СЕЛА ТА МІСТЕЧКА. Я проїхав через Люботин, але там немає нічого особливого, бо цей населений пункт розташований недалеко від Києва¹. Валки – це немале місто, і його площу важко досягнути. Проте це типowo для такого роду українських поселень, де групи хатинок і будинків, розкинутих по ландшафту, оточує буйна рослинність. Я спостерігав за недільним базаром. На нього приїхали селяни приблизно тридцятьма возами, але привезли небагато овочів і кілька банок бурякового повидла. Бракувало абсолютно всього: людей, тварин, домашньої живності й товарів. Не було курей, гусей, поросят, горщиків, одягу – нічого не було. Я спитав себе: яка ж мета такого базару? Можливо, це просто недільний звичай і більш нічого. Ту саму картину я побачив через 30 км у Коломаку. Там я спостеріг лише близько 50 коней, запряжених у фургони. У села Ворнівка цікавинок було найбільше. На цвинтарі було близько 10 почорнілих від часу хрестів, біля яких розкинулося поле, всіяне свіжими білими хрестами. Там мені вдалося побалакати із досить кремезної статури колгоспником років 30. Ми перекинулися лише кількома словами, бо ГПУ нищпорить у кожному селі. Зараз у селі близько 40 чоловіків, жінок і дітей. Рік тому було близько 800 мешканців. Багатьох селяни самі вбили, «бо вони з'їли чужих дітей». Багато «подалися вмирати за село». Я помітив із десятків знесених будинків при дорозі. Вцілілі селяни розібрали їх на ще придатні матеріали. Те саме я побачив у двох інших маленьких селах, які я не можу знайти позначеними на моїй мапі (детальні російські мапи у продажу знайти неможливо). Я не зміг дізнатися, як називаються ці села, бо нікого там не побачив. Всі, мабуть, уже вимерли. У Ворнівці² я завважив дві хати, з коминів яких піднімалися цівки диму, ще кілька таких хат у Коломаку і ще три в Парасковіївці³, останньому чималому поселенні перед Полтавою. Тут ми знову натрапили на бруківку. За 10 годин, які я провів у автівці, за межами Харкова, Полтави та Люботина я помітив лише три собаки. У Парасковіївському радгоспі я побачив три табуни гусей (голів із 60) під опікою двох жінок і один табунець поросят. На підході до Парасковіївки я побачив стадо худоби голів на 50, ще одне стадо поблизу Люботина і ще одне – перед Валками. Вони належали радгоспу «Перше травня», розташованому між Люботином і Валками. Як заходило сонце, біля Люботина восьмеро хлопчаків пасли з десятком корів на паші. Я бачив лише одну жінку з дитиною на руках. Старих людей взагалі не було видно. Дорогою додому, близько 7 години вечора, я побачив групу з п'яти жінок середнього віку, які стояли перед хатиною й балакали. Далі в тому ж селі помітив із десятком хлопців віком 10–15 років. Окрім як у містах і двох районних центрах я не бачив дітей віком 3–7 років протягом цілого дня. Близько

¹ Місто Люботин розташоване неподалік від Харкова.

² Села з такою назвою віднайти не вдалося. Ймовірно, йдеться про село Войнівка Чутівського району Полтавської обл. Воно розташоване на автошляху між Полтавою та Харковом.

³ Нині – село Куликове Полтавського району Полтавської обл.

6 години вечора я помітив групу з 20 селян, які йшли по двоє й несли на плечах лопати, прямуючи до Коломака. За два метри попереду них їхав віз із двома чоловіками з гвинтівками в руках, які весело розмовляли, а два метри позаду цих селян їхав ще один такий самий віз. Селяни мовчки йшли пішки. Вони були дуже похмурі й очевидно смертельно втомлені. За цілісінський день я не чув, щоб хтось співав.

СІЛЬСЬКА МІСЦЕВІСТЬ. Одразу за Харковом я завважив місце розміром приблизно 20 на 10 км, де сіно було скошене й зібране в снопи. Трохи сіна було розкидано по землі. Колір його був точнісінько шоколадний, навіть без натяку на жовто-зелений. Це сіно тепер годилося лише на соломку або на спалення. Далі за Люботином відкрилося величезне поле пшениці, розміром 30 на 15 км, чудове на вигляд, як океан. Проте обстеживши його зблизька, я помітив дві речі: пшениця була рідка, колосся стояло дуже прямо і здавалося порожнім. Трохи менше половини колосків вгиналися під вагою зерна. Це мої власні думки й спостереження, не фактові. Проте вони можуть пояснити той факт, чому середня врожайність така низька. Я побачив ще одне поле подібних розмірів у Парасковіївському радгоспі під Полтавою. Що стосується решти, то я бачив середнього розміру поля, виляглі тут і там, часто порослі бур'янами. Кукурудза повсюди була схована у лісі бур'янів з мене заввишки. Все, що я насправді міг зробити, – це вихопити поглядом стебла кукурудзи з-поміж усього цього бур'яну, який вигнався до фантастичної висоти. Селянин посіяв усе, що в нього залишилося. Навіть зерно, призначене для худоби, було від неї забране, щоб якомога більше посіяти. Я також бачив величезні ділянки полів, засіяні водночас конюшиною й вівсом, але овес уже вигнався у такі стебла, що їх не використаєш як фураж. Овес треба було зібрати місяць тому.

ПОЛЬОВІ РОБОТИ. До 10-ї години ранку я не побачив у полі жодної живої душі. Пізніше помітив жниварку, яку тягнули коні, і селян із ручними косами, розкиданих тут і там. Ще кілька селян пололи власні маленькі наділи (які не належать колгоспам і радгоспам). Лише після обіду я побачив із десятків груп селян і селянок, дець по 20 (або й менше) осіб у кожній, які прополювали поле. Після 6-ї вечора – знову безлюддя. Можливо, вони святкували неділю, але під час жнив і за такого режиму, як цей, я не думаю, що вони б не працювали по неділях. У трьох місцях я побачив по озброєному сторожу коло пшениці. Але загалом мені здалося, що її взагалі не стережуть – а це суперечить заявам у пресі про здійснення нагляду.

Заправився я в Полтаві: потратив 4 години на те, щоб купити 40 л бензину і добратися до міськради, аби зустрітися з головою. Він дав мені листа, з яким я пішов шукати директора бази. Коли я нарешті знайшов його, він підписав листа. І лише отримавши ще три підписи і пройшовши два огляди, я зміг дістати 40 л бензину.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Граденіго

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ СРСР

Харків, 19 липня 1933 року – XI

ТАЄМНО
№ 608/88

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Після самогубства Миколи Скрипника

Зараз я можу додати такі деталі про смерть вказаної особи.

Кажуть, що перш ніж Скрипник заподіяв собі смерть, він сказав своїй дружині по телефону: «Я не маю іншого вибору; бережи нашого сина (йому кілька років). Прощавай». Його дружина кинулася до будівлі Держпрому і почула револьверний постріл, коли вже входила до фойє. Скрипник був при смерті, його відвезли до університетської клініки, де він отямився під час переливання крові. Він сказав Постишеву, який зайшов до нього, що справжня небезпека для комунізму лежить в російському імперіалізмі, який зараз на підйомі. Його залишили в клініці на ніч і відвезли до «Дому старих комуністів» лише за півгодини до похорону. Він був непопулярний, бо на посаді голови ЧК послав незліченну кількість людей на смерть; однак своїм стоїчним самогубством очистив себе в очах багатьох людей.

Після смерті Скрипника Попов, заступник секретаря Компартії, виголосив промову, в якій переповів історію відступництва Скрипника в ений раз і сказав, що перед смертю той покавсяся і визнав свої помилки. Попов зачитував листа, який підтверджував ці слова, але ніхто не вірить у його автентичність.

Власне, ходить чутка, яку я наводжу тут лише як передавану з уст в уста інформацію: Скрипник досяг згоди із заступником Верховного головнокомандувача Червоної армії Лебедевим, який помер своєю смертю за кілька днів до Скрипника (хоча тепер кажуть, що то теж було самогубство) – згоди, яка привела би до збройного повстання проти Москви. Подвійне самогубство в такому разі було би наслідком викриття змови. Однак мені повідомляють, що Лебедев очолював відділ «керівництва радгоспами» в Червоній армії, тобто був генералом господарської частини і мав дуже мало до справи з найглибшими механізмами функціонування армії.

Зараз на повний хід іде реформа українського правопису (його позбавили кличного відмінка, якого російська мова, на відміну від

української, не має). В урядових організаціях знову послуговують-ся російською мовою, а також у листуванні та словесних перемовинах між працівниками. Я хочу вказати на Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном, яке позбулося української мови першим. Всім відділам було видано обіжник з вимогою опитати працівників, чи вони вивчали українську мову «ДОБРОВІЛЬНО» (протягом двох років вони були зобов'язані вивчати її, і якщо не знали мови за один рік, то їх звільняли), чи проти своєї волі. Звісна річ, виявляючи особливий для таких, як вони, різновид відваги, всі вони як один відповіли, що вивчали українську мову проти своєї волі. Тобто це була прелюдія до цілковитого усунення української мови як мови ділового спілкування.

Навіть книжку генерала Дж. Духета «Панування в повітрі», що її друкує українське військове видавництво, перекладають російською мовою, а український переклад, розпочатий раніше, припинили. Книжка матиме назву «На варті».

Якщо взяти до уваги, що в Україні щільне українське населення є лише в районах навколо Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Дніпропетровська, тоді як в інших місцевостях воно становить 50 %, а часто тільки 30 % всього населення (у містах завжди близько 60 % в найкращому разі), що найбільший відсоток українців завжди був і є серед сільського населення і що навіть у вищезгаданих регіонах вони, вважайте, що зникли, ми можемо виснувати тільки те, що на український народ насувається затемнення, яке, цілком імовірно, може виявитися нескінченною ніччю, бо російський імперіалізм із його теперішнім «милосердям» (тобто комуністичним «милосердям») спроможний стерти націю, ба цивілізацію, з лиця землі, якщо ми не будемо дуже пильні.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

20 липня 1933 року

ТАЄМНО

№ 616/89

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ

Примусові роботи в сільській місцевості

Мобілізація міського населення на польові роботи набула гігантських масштабів. Згідно з підрахунками, цього тижня не менш ніж 20 тис. осіб щоденно вирушали на польові роботи на 2–3 тижні. Їх використовують насамперед для пересаджування буряку і прополювання картоплі, кукурудзи, соняшника тощо. Обізнаних із технікою ставлять до збирання зернових культур або призначають механіками, водіями тощо. Харчів їм видають обмаль, і всі стараються прихопити із собою те, що можуть, КОЛИ ЇМ ДАЮТЬ ЧАС ПРИПАСТИ ЩОСЬ ДЛЯ СЕБЕ. У торгсині тепер продають хліб, подібний до того, який раніше продавали за так званими комерційними цінами, і коштує він тепер 21 золоту копійку, тобто 2,1 ліри за кілограм. Цей хліб спечений із грубо змеленого жита і хтозна ще чого. Від нього тхне пліснявою, а смакує він як тиньк.

Примусова мобілізація людей набула характеру торгівлі неграми-рабами. Позавчора оточили базар, забрали всіх працездатних чоловіків, жінок, хлопців і дівчат і з конвоєм ГПУ відвезли на вокзал і далі на поля. Товар забрало ГПУ. Де б не утворилася черга, у ній є люди ГПУ, і коли вони бачать, що в черзі достатньо «придатних» до вивезення людей, ГПУ робить свою справу.

Переказую тут те, що оповіла мені одна комсомолка після тритижневого перебування на польових роботах. Йдеться про доньку інженера Єнкова (який свого часу одружився з донькою великого московського промисловця Крістовнікова). Це родина старої школи, проте їхня донька була і є полум'яною комуністкою, комсомолкою, членом осередку джутової фабрики у місцевості Нова Баварія (там є також однойменний пивзавод). Її послали прополювати буряки. Вона провела на польових роботах 21 день, мешкаючи в сільській школі, де чоловіків і жінок було розміщено впереміш. Шість верст від станції до села вона пройшла пішки. Тільки-но вона прибула на місце, її викликав до себе директор (працівник ГПУ) і попередив, щоб вона сама не ходила по селу, особливо після заходу сонця, бо

рештки населення вдаються до людодства. До роботи ставали о 5-й ранку і закінчували о 8-й вечора. Перші дні вона почувалася розбитою, хоча сама міцна, але потім втягнулася. Каже, що ці три тижні пішли на користь її здоров'ю. Тричі на день вона отримувала борошно, зварене на воді, «іноді було трохи жиру, але дуже рідко». Спочатку з голоду вона такий харч терпіла, але наприкінці це їдло видавалося їй такою гидотою, що вона не могла його їсти. Ще вона отримувала 100 грамів хліба на день. Праця була важка, бо бур'яни були такі великі й міцні, що часто вона не могла їх вирвати. Бур'яки здавалися дуже малими, як кілька грудочок землі. Багато хто не розумів і не знав роботи, тому вони все псували, але потім помалу вчилися. Були ще кінні працівники ГПУ, які карали шкідників, не дбалих і тих, хто просто стояв без діла: їм часто вдавалося прискорювати роботу нагайкою, добряче пройшовшись нею по спинах класових ворогів. Проте її віри це не похитнуло, і навіть у нагайці вона не вбачає нічого поганого, бо вона, звісно, геть не така, як за царя: тепер нею орудують пролетарі-диктатори.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Р. С. Щойно мобілізували доньку нашого порт'є Митрофана. Її насильно завербували, і вона поїхала з тими речами, що їй поспіхом зуміли спорядити батьки. Вона знає, що працюватиме 6 тижнів, але невідомо, куди її пошляють.

Чимало фабрик і заводів (як і той, на якому вона працювала і з якого повернулася лише півгодини тому) стоять закриті. Так само зачинено багато установ.

Консульство Королівства Італії °

ХАРКІВ

31 липня 1933 року

№ 660/96

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ

Українська та російська мови

Зворотні процеси (тобто деукраїнізація та русифікація), які були на підйомі від часу смерті Скрипника, зараз досягли таких стадій. Ошатно видрукувані російськомовні кіноплакати і кінопрограми з Москви, до яких раніше намагались подавати щось на кшталт перекладу, написаного від руки великими літерами на білих плакатах, тепер вивішено без українського перекладу.

Декламації в театрах під відкритим небом і парках проходять лише російською, а з настанням осені в репертуар ставитимуть незмінно російські п'єси.

Від минулої осені Харківський оперний театр мав у своєму репертуарі п'єсу «Тарас Бульба», яка рясніє мотивами незалежності України. Тепер же перший показ перенесли на останній день сезону. Того вечора, на відміну від заведеного для прем'єр порядку, не був присутній ніхто з уряду чи партії, ба навіть безплатні квитки не роздавали, як звичайно, на фабриках і заводах, через що напівпорожній театр було важко впізнати. Після першої дії, яка закінчувалася повстанням у Києві проти поляків та їхнім вигнанням, актори не змогли вийти на сцену й подякувати публіці, а та аплодувала чемно, але не бурхливо. Цей твір більше не показували, бо наступного дня театр закритися.

Польський колега звернув мою увагу на постійну репатріацію чималої кількості карпатських українців, фахових вчителів. Дехто з них прибув в Україну ще за часів Петлюри, а тепер вони не мають роботи або бояться її втратити. Більшість із них набули радянського (спочатку українського) громадянства, але радянська влада позбувається їх, звільняючи одного за одним з роботи, тому ці загублені вівці з польських теренів тепер повертаються до Галичини.

Хочу відзначити, що ширяться чутки про те, що Скрипник залишив листа зречення, якого закінчив такими словами: «я маю намір приєднатися до 14 млн українців, які пішли переді мною, заморені голодом». Це мені повідомив чоловік, чия дружина товаришує зі Скрипниковою вдовою.

Ще одна чутка: коли помер Скрипник, на околицях Харкова сталися якісь військові бунти. Така інформація дійшла до поляків і німців; я теж її отримав, але не мав змоги дізнатися про це докладніше.

Хочу також звернути увагу на таке: увечері напередодні відправлення на польові роботи 100–150–200 тис. осіб (друга цифра ближча до істини) в бараках ГПУ зібрали чотири полки: когось розквартирували в 50 з лишком будиночках, а когось у двох великих, спеціально для цього розбитих таборах. Я бачив їх на власні очі: когось 25 червня, а решту 12 липня, тих, кого розмістили в таборах. Їх зібрали, очевидно, просто на той випадок, якщо примусова мобілізація робочої сили наштовхнеться на якийсь опір.

Щиро Ваш,

Королівський консул
Граденіго

Консульство Королівства Італії**ХАРКІВ
СРСР**

Харків, 16 серпня 1933 року – Рік XI

ТЕЛЕКС

ТАЄМНО

№ [нерозбірливо]

Документи: мої звіти № 75/104 (вищевказаному міністерству)
та № 74/148 (Королівському посольству в Москві) від 15 серпня ц. р.**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ***Ситуація в селах України*

Я дізнався про один епізод, який може стати взірцем для наслідування і призвести до дальшої ескалації теперішньої досить сильної напруги. У кожному разі, це досить важливий знак доби, і тому про нього варто повідомити.

У сільській місцевості неподалік від Києва селяни особливо недоброзичливо ставляться до присланих на польові роботи міських робітників. Тут теж не раз можна почути, що замість того, аби прислати цих лідарів, слід би дати селянам хліба, і тоді вони запрацюють. У Києві обурення набуло особливо серйозних масштабів. Віце-консул Польщі, який наразі керує Генеральним консульством Польщі, учора ввечері повернувся з подорожі, здійсненої почасти залізницею, а почасти машиною, територією між Києвом та польським кордоном, і розповів мені, що 15 осіб із серйозними опіками по всьому тілу привезли назад до Києва, бо селяни в різних місцях почали вночі підпалювати будинки, в яких були розквартировані робітники з міста. Десятки людей загинули. Невдоволення, здається, шириться. Стан сіл у цій місцевості подібний до ситуації, яку я вже описував. Польський віце-консул відвідав одне село, де з 250 мешканців залишилося лише 22. До деяких хат неможливо підійти через трупний сморід – там розкладаються трупи, які ніхто не завдає собі клопоту поховати.

Червона армія, про участь якої не раз говорилося в контексті врятування врожаю, вже досить тривалий час справді залучена до польових робіт, але лише в радгоспах, які належать їй самій, бо уряд боїться, що монолітність армії розлетиться на друзки, якщо їй доведеться мати справу з колгоспниками або, ще гірше, з незалежними селянами. Однак допомога армії військовим радгоспам може бути цінна хіба що як приклад, бо в радгоспах Радянської армії не було ні голодної смерті, ані нестачі ресурсів, а тому вони перебувають у привілейованому становищі й на рівні, вищому за середній.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Консульство Королівства Італії
СРСР

Москва, 29 серпня 1933 року – Рік XI

ТЕЛЕКС № [нерозбірливо]

Документи: мій телекс № 3502/1704 від 15 серпня ц. р.

МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Візит Е. Еріо

У супроводі сенатора Серлена, депутатів Жульєна та Маргена та М. Марсея Рея Едуард Еріо прибув до Одеси 26 серпня ц. р. Його урочисто прийняв посол Франції, пан Гельфанд, заступник голови англо-романського відділу Народного комісаріату закордонних справ, якого прикріпили до гостя впродовж його подорожі по СРСР, та представники основних місцевих органів влади. Е. Еріо привітали звичними промовама та бенкетами й повезли відвідати кілька місцевих колгоспів.

Того ж вечора він виїхав до Києва, де на додачу до церемонії привітань на його честь організували масовий мітинг на вулицях, якими він проїжджав машиною. В інтерв'ю, яке він дав у Києві представникам преси (див. бюлетень посольства № 47 – док. № 3632/1761), Еріо сказав, що він зворушений мітингами на його честь, і розповів, як його вразив рівень культури селян. Він заявив, що на нього сильне враження справило те, як «повага до духу соціалізму вживається з повагою до українських національних почуттів» (так!). Це найважливіше з того, що він сказав.

Еріо провів день 28 серпня в Києві. І цього дня теж були масові мітинги, візити на фабрики, заводи й культурні заклади, всі правильні промови тощо.

Ввечері 28-го, на вечері, що її уряд УСРР влаштував на честь колишнього французького прем'єр-міністра, Еріо з почуттям вихваляв колективізацію сільського господарства в СРСР, а також організацію роботи на заводах, технічний вишкіл робітників тощо і наприкінці висловив цілковиту певність, що дружні відносини між Францією та СРСР міцнішатимуть.

За телеграфними повідомленнями з Харкова до газети «Известия», французька сторона заявила, що «вже перші наші враження від візиту до України показують, що громадськість у Франції ввели в оману щодо справжнього стану справ в СРСР, і зокрема в Україні» (!).

Ввечері Еріо виїхав до Дніпрогесу. Далі він вирушить до Криму, де в Алупці проведе перемовини зі Сталіним.

Мої передбачення щодо урочистої важливості, яку буде надано візиту Еріо, цілком підтвердились. Я маю враження, що радянський уряд

зробив усе можливе й неможливе, аби вразити французького гостя, який свідомо чи несвідомо задоволено підігрував усім цим театральним діям на його честь.

Що стосується преси, то якщо залишити поза увагою незліченні публікації про деталі його «тріумфальної подорожі», варто лише згадати докладну статтю, присвячену Ерію, в неофіційному виданні «Известия» (вислану в перекладі з прес-релізом № 46 – док. № 36 23/1752 від 28 серпня ц. р.). Стаття завершується словами: «Ерію, далекоглядний буржуазний політик, правильно оцінює роль СРСР як ключового гравця на міжнародній арені» та «радянська громадська думка цілком поділяє прагнення до миру й тісніших зв'язків між Францією та Радянським Союзом, що їх висловив Ерію».

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії**ХАРКІВ
СРСР**

Харків, 1 жовтня 1933 року – XI

ТАЄМНО
№ 907-116**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ***Збирання врожаю зернових, буряку й картоплі*

Долучаючи до цього звіту кілька вирізок з місцевих газет стосовно збирання врожаю зернових, маю честь повідомити таку інформацію та коментарі до неї.

1. Врожай не був таким фантастично чудовим, як сказано в оманливій заяві радянської влади. Зерно засіяли низької якості, часто сіяли мішанку з різних сортів та різновидів, посівну провели зле, земля була незорана (її вже три роки не обробляють) – тому попри винятково сприятливі погодні умови врожай можна означити так: на диво щедрий.
2. Уряд зобов'язав селян-одноосібників, колгоспи й радгоспи виконати попередньо встановлені плани, а саме: державний заготівельний план (у тоннах), план (у відсотках) для МТС і ще один план, який потрібно здати державним млинам. Решта продукції залишається у вільному розпорядженні одноосібників, колгоспів та радгоспів. Імовірний обсяг продукції було визначено на підставі оцінок відповідних комісій, і на цій самій основі встановлено три плани, вказані вище. Залишок було поділено на кількість трудоднів, яка, за оцінками, буде потрібна для збирання врожаю. За один трудодень кожен трудівник мав отримувати не лише оплату (велика частка якої іде на харчі), а й певну кількість пшениці як пайку від того, що вродила земля.
3. Влада гадала, що зможе компенсувати нестачу робочої сили, спричинену смертю мільйонів людей (тепер особи, обізнані із ситуацією, говорять про 18 мільйонів жертв лише в Україні, бо в розпал жнив люди й далі помирають із голоду, хоч у це, можливо, важко повірити), механізацією сільського господарства (тракторами, комбайнами тощо) та примусовою мобілізацією міських жителів на польові роботи, виконувані вахтовим методом.

4. Уповання на механізацію виявилось марним. У пресі значного поширення набула неодноразово повторювана інформація про те, що продуктивність машин виявилася майже вдвічі меншою, ніж передбачали. Комбайни були неспроможні працювати на нерівних полях, покритих бур'янами; у тракторів знайшли ливарні дефекти; міцність і тривалість служби і перших, і других виявилися мінімальними. Як і минулого року, дуже велику частку зерна комбайни постійно залишають на колосках (сівалки працюють нерівномірно). Згубним для всіх сільськогосподарських машин було невміле користування, необізнаність і недбальство тих, хто на них працював. Брак тяглової худоби й невелика продуктивність праці вцілілих напівголодних селян (вони раніше казали: залиште в містах тих, хто нічого не тямить у сільськогосподарських роботах, дайте нам більше харчів, і ми покажемо, на що ми здатні) та недосвідчених міських жителів ще більше підірвали розрахунки уряду.
5. Усе зібране зерно забрали й вивезли до Москви, Ленінграда, на військові склади, у порти, звідки його експортують за кордон і де воно лежить, аж поки не наступить час його продавати. Гасло було таке: передусім якнайскоріше сплати державі зерновий податок. Тоді почали жати ще зелену пшеницю і везли ще зелене й вогке зерно на елеватори, до млинів. Далі його згромаджували на залізничних станціях, навіть коли пакгаузи вже були переповнені. Бракувало робочих рук, щоб вантажити його на потяги, не вистачало навіть вагонів. Далі забракло робочої сили, щоб провітрювати зерно, прикривати, та й не було чим прикривати. Вже півтора місяці газети рясніють короткими замітками такого змісту, що дає певне уявлення про зернову трагедію України.

Висновок: за офіційною статистикою (хоча де гарантія правдивості цих цифр?), на кінець вересня з полів було зібрано близько 80 % зерна, належного державі, і половину або трохи більше того, що мало надійти до державних МТС і (державних) млинів. Важко сказати, скільки це точно в тоннах, бо МТС дістають відсоток від відсотка (частину земель обробляли не машини МТС, а тяглова сила). Комісари народного господарства, радгоспи, зерносовища тощо подали мішанину абсолютних і відносних показників радше для того, аби заплутати, ніж прояснити ситуацію. Газетні коментарі напускають ще більше туману, бо тут діє знаменита приказка риторика: говори темно і навіть ще темніше, бо частину ще можна зрозуміти.

Цілком зрозуміло лише одне: поки що лише держава отримала якусь частку врожаю, хай навіть 80 % від очікуваного. Проте немала частина цих 80 % і далі залежується в колгоспних коморах, на залізничних станціях і ферментує, гние тощо; і точно відомо, що й на раніших етапах кращого догляду за цим зерном не було. Газети постійно рясніють сигналами тривоги, звинувачень, відозв, у яких ідеться про те, що ТИСЯЧІ тонн пшениці й ТИСЯЧІ вагонів зерна псуються на залізничних станціях та заготівельних пунктах.

МТС дістали лише половину. Радгоспи, яким уряд виставив дещо більші вимоги, ніж від початку, коли ще й гадки не мали, що врожай буде таким на диво щедрим, відреагували тим, що здали менше від усіх зерна, тобто повелися точнісінько так само, як і всі інші державні підприємства, до яких їх уподібнили в адміністративному порядку. Стає очевидним катастрофічний стан цього суто комуністичного способу господарювання, який є явним уособленням всіх інших сфер соціалістичної реорганізації країни.

Збирання врожаю вже припинили; це сталося раптово, наприкінці вересня після десятиденного стрімкого зниження темпів. Партія, уряд і газети здійняли шалений галас, що це саботаж (безперечно, величезна спонтанна змова з метою саботажу діє в сільському господарстві та й інших сферах, до неї залучено десятки мільйонів людей-рабів, це змова, в якій важко виокремити передову, змова під гаслом «чим гірше – тим ліпше»), що треба далі здавати зерно, хоча для «жінок-більшовичок» уже почалося збирання буряку і його треба продовжувати (а просувається воно дуже погано, бо буряк дрібний, бо його так задушили бур'яни і шкідники, що з кожного гектара збирають на третину менше від нормального врожаю), і що водночас слід блискавично здійснити посівну озимих (причому добра половина тракторів стоять поламані). Коли сили (і які ж то ті сили!) кидають відразу на три фронти, результат буде такий самий, як зараз уже починають повідомляти: ніде нічого доброго не робиться. А на порозі зима.

Скільки якісного зерна фактично дістане держава з цього врожаю? Можна вважати, що 1 жовтня жнива було завершено, хоча якусь дрібку ще можуть дозібрати, тому зібрано, можливо, 70 % від передбаченого (передбаченого тоді, коли ще було невідомо, що погода буде такою сприятливою для врожаю), тобто менше від необхідного обсягу, адже слід пам'ятати те, що добрих 10 % врожаю було втрачено з причини його ферментування, проростання, псування, крадіжок тощо. Решта ще на полях. Чи зможе селянин його ще зібрати?

Я побував на полях довжиною в десятки кілометрів і шириною 3–4 км поблизу Білгорода; частина пшениці лежить розкидана по землі там, де її залишила жатка або женці, частина зібрана в невеликі в'язки, частина в низькі, розшарпані вітром та дощем снопи, на колосках ще зосталася приблизно третина зернят, ближче до землі частина їх проросла; усе це темно-коричневого кольору (неділя, 24 вересня 1933 р.) і намокло від дощу.

А чому селянин має завдавати собі клопоту й збирати це зерно, якщо ГПУ тепер стежить за оранкою та сіянням озимих, збиранням картоплі та буряку? Він знає, що має ще борг перед державою, перед МТС, перед млинами. Чому він має на них працювати? Навіть якби він зумів виконати всі плани, пізніше все одно прийдуть і конфіскують зерно на посівну осінню (йому це «відрахують» від кількості трудоднів, записаних на його ім'я – це його пай, який поки що існує

лише на папері, аж поки все не буде сплачено державі; це пай, якого досі ніхто, крім членів партії, не бачив, окрім як у формі «розписок») і на посівну весняну.

Тому можна однозначно твердити про неминучість голоду в селах взимку, і цей голод далі коситиме тисячі жертв, «аж поки всі ми не помremo», як кажуть селяни. Мусимо також наголосити на тому, що люди й далі вмирають із голоду; я це точно знаю з повідомлень і заяв, які надходять до нас.

І ще одне: уряд ще раз здолав (і якою ціною) опір українського селянина, насамперед завдяки політвідділу – ГПУ, яке нацьковують на селян у всіх населених пунктах.

Уряд експортував пшеницю за кордон (можливо, навесні йому доведеться її реімпортувати або придбати ще, якщо зможе продати наявне зерно). Уряд має достатні запаси хліба на зиму для Москви, Ленінграда, Харкова та інших промислових центрів. Трохи важче буде з м'ясом і картоплею, але уряд може розраховувати, що цих запасів вистачить на шість місяців. Уряд тішить себе ілюзіями, що селян, які вмирають, можна буде замінити машинами (які не мають незручних для нього національних почуттів), а поламані машини – новими (на місцевому тракторному заводі майже щодня фіксують виробництво 145 тракторів).

Залишається відкритим таке питання: якщо осінню посівну буде проведено так само, як весняну посівну 1932 року (а саме так воно видається), а метеорологічні умови не будуть такими винятково чудовими і надивовижу сприятливими, як цього року, і збирання врожаю пшениці не вдасться (так, як це сталося цього року з буряком і картоплею), і голод постукає у двері промислових міст... що тоді? Тоді вирішальним буде 1935 рік.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Додатки: 8 вирізок із харківських газет.

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ
СРСР

Харків, 1 жовтня 1933 року – XI

ТАЄМНО
№ 911-118

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Два документи про ситуацію в українському селі

Додаю до цього рапорту два документи, які характеризують теперішню ситуацію в українському селі.

У першому документі зі справді більшовицькою ширістю співають оду приходу «культури» та «комфортного життя» в халупу українського колгоспника. «Культура» складається зі старого грамофона, а «комфортне життя» представлено якоюсь парою штанів, однією зубною щіткою на всю сім'ю й бруском мила.

Цей аспект документа, який нам може видатись просто поганим жартом, важливий хоча б тому, що показує, наскільки довірливі люди, на яких ставлять цей макабричний комуністичний експеримент. Варто лише проаналізувати питання 250 пудів пшениці, які українському колгоспнику та його сім'ї належить отримати за колгоспні трудовні.

По-перше. Ці 250 пудів зараз лише нараховують. По-друге, цей обсяг (поки він ще зафіксований на папері) зменшують вдвічі, забравши половину для забезпечення осінньої посівної (згідно з наказом Комісаріату земельних справ). По-третє, за змелення український колгоспник має заплатити 33 % зерна. І, нарешті, по-четверте, йому доведеться потурбуватися самому про те, щоб забрати належне йому зерно, коли колгосп цілком виплатить свій зерновий податок державі, виконавши державний план хлібозаготівель (зараз виконано зазедве на 80 %), план МТС (наразі зазедве 60 %) і план відвантаження зерна державним млинам (наразі також близько 60 %). Все це, можливо, могло би статися до жовтня, але найімовірніше так ніколи й не відбудеться, бо весь жовтень зайнятий осінньою посівною та збиранням врожаю буряку, а через це в колгоспах не буде робітників, які зможуть заходитись рятувати решту пшениці, яка все ще стоїть у полі.

Колгоспники матимуть що їсти цієї зими, якщо і лише настільки, наскільки колгоспи, можливо, зуміли щось приховати від державної

хлібозаготівельної кампанії, яку майже всюди добре представляє політвідділ, або від підрозділів ГПУ. Інакше голод тамувати буде нічим. Цілковита відсутність пшениці в колгоспах вже стала очевидною, якраз на тому етапі, коли колгоспи привозили пшеницю до пакгаузів. На багатьох пунктах колгоспи спробували залишити в себе своє зерно, підкупивши працівників ГПУ (поширена сьогодні практика) або давши пшениці увібрати воду, щоб виправдати нездання зерна тим, що його треба висушити.

Тому не можна виключати можливість того, що звичні методи будуть використані й під час весняної посівної наступного року, тобто безжалісна конфіскація всього, що тільки можна знайти в селян. Колгоспників та одноосібників спіткала однакова доля в цих випадках, хоча в одноосібників продукцію вилучають із більшою жорстокістю.

Що стосується другого документа, до цього крику серця нічого додати.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Два додатки

Консульство Королівства Італії**ХАРКІВ
СРСР**

Харків, 1 жовтня 1933 року – XI

№ 913-119

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ***Державна освіта в Україні*

Я додаю переклади трьох статей, опублікованих в місцевих газетах, а саме: у числі газети «Харківські пролетарі» за 14 серпня під назвою «Без весел та стерна», у числі газети «Вісті» за 1 вересня з інтерв'ю, що його дав комісар народної освіти, та в числі газети «Комуніст» за 17 вересня.

Як передне слово й водночас коментар я хотів би висловити такі зауваги.

Від часу революції організація освіти в Україні в певних аспектах відрізнялася від РРФСР.

Ще кілька місяців тому діяла стара схема. Початкова школа починалася з восьми років (діти молодшого віку можуть і не ходити в дитячі садки, цей рівень освіти запроваджений лише в певних закладах у порядку експерименту і користуються ним закордонні гості). Навчання в школі триває неозначений період: інколи сім років (класів), інколи шість або вісім. Минулого року було встановлено шестирічне навчання. Зараз додають ще один рік, однак існують плани введення 10-річного навчання. Особливу увагу звертають на початкову школу (це «єдина» школа). Поки готують нові підручники, у цих школах намагаються знайти застосування підручникам, видрукованим раніше й засудженим як неправильні, бо їх підготовлено за часів Скрипника. Навіть учнів змушують полювати за підручниками, особливо з довоєнної історії. Попри такі болючі тимчасові відхилення в бік петлюрівців та буржуазії, школи майже цілком позбавлені підручників (за винятком першого класу). Якщо на клас є лише п'ять книжок, кажуть, що тут винятково сприятливі умови для навчання. Для першокласників, кажуть, надрукували достатньо підручників по всій Україні. Просто розподіл їх по місцях жахливо повільний. Це правда, що тут у Харкові першокласники лише двох шкіл всі мають підручники: школи № 36, до якої ходять діти працівників ГПУ, уряду, партії тощо, і школи, розташованої перед евангелістською церквою, куди змушують ходити дітей іноземців.

Тим не менш, що стосується підручників, досягнуто чималого прогресу, якщо порівнювати з тими часами (1919–1920), коли книжки відкрито засуджували як інструмент буржуазного гніту і заявляли, що «у школах підручники не потрібні».

У цих початкових школах батьки, опікуни й особи, «відповідальні» за учнів, платять школі 2–4 % від своїх заробітків. Ті, хто може дозволити собі вносити ще щомісячну плату розміром 15 руб. (робітнику зробити це дуже важко або неможливо), отримують щодня склянку чаю, шматочок масла, булочку та порцію м'яса – принаймні в школі [№ 36 було від руки виправлено на № 32] – хоча це, очевидно, тому, що її відвідують діти «верхівки суспільства». У кожному разі правило таке: хто не платить, той не їсть – нова версія Ленінового лозунгу: хто не працює, той не їсть.

Після закінчення початкової школи і складення вступного іспиту учні можуть далі піти: (1) до технікуму, який тут в Україні дотепер мав статус закладу вищої школи, а в Москві його вважають середнім навчальним закладом. Позаяк по сьогодні студентам не дозволяли відвідувати й закінчити більш ніж один заклад вищої освіти, ті, хто планував після технікуму вступити до такого закладу, зазвичай залишали технікум після другого року навчання і вступали до спеціалізованого інституту. У такий спосіб їм вдається пройти частину, а то й весь курс навчання справжньої середньої школи, не закривши водночас собі шлях до вищої освіти. До таких закладів найзручніше було вступати через робфак – це щось на кшталт дворічних підготовчих курсів для робітників, які хочуть відразу ж із заводу вступити до інституту. Курси ці не лише були й залишаються великою мірою нікчемними; вони ще й неспроможні серйозно підготувати до вищої освіти (через надзвичайно низький рівень культури слухачів). Робфак – це один із тих закладів, що їх створили суто в цілях пропаганди і які позбавлені якогось більш-менш практичного здорового глузду. (2) До інституту народної освіти, який зараз має назву «педінститут» і який своїми цілями відповідає нашим педагогічним коледжам чи факультетам освіти. (3) На завод чи в контору, робітником чи службовцем.

Окрім початкових шкіл, початкову освіту (останні роки навчання) також надають так звані фабрично-заводські школи. Тепер кажуть, що ідея створення цих шкіл – суцільна помилка, бо з теоретичного погляду вони організовані вкрай зле, хоча намагалися стати чимось на кшталт італійської системи додаткової освіти. Після того як учні провчилися в початковій школі кілька років і досягнули мінімального працездатного віку (бо декілька років не вчилися у школі), вони могли стати до роботи на фабриці чи заводі й водночас продовжити шкільну освіту у фабрично-заводській школі (там, де вони були). Ці школи навчали за навчальним планом, подібним до плану останніх класів початкової школи. Але все це завжди було дуже туманно. В якому віці слід залишати початкову школу і після якого класу? Яку ж власне роль у початковій освіті відіграють фабрично-

заводські школи? Нема ні складу, ні ладу. Це винесено на розсуд викладача, вчителя, будь-кого.

Робітники, яким партія рекомендувала вчитися й водночас працювати на заводі, мали змогу, і ще її мають, прослухати спеціальні підготовчі курси під назвою «робфак» (робочий факультет), що їх проводять у кожному вищому навчальному закладі. Із допомогою студентів старших курсів вони мусять досягнути достатнього рівня підготовки за кілька років, аби розпочати навчання на рівні власне вищої освіти. Саме в цій ділянці комуністичний експеримент виборів сумнівної слави приз: напівграмотні робітники, які часто приїжджали із сільської місцевості, за два роки невимовних мук знову поверталися до початку. У відчаї та страху перед партією вони вже не знали, що робити далі. Із цих людей вийшли (якщо вийшли) найгірші фахівці серед усіх недолугих випускників вищих навчальних закладів Радянського Союзу. Винятків поки що не було.

Існує велика кількість інститутів для всіх природничо-наукових спеціальностей, в яких середня тривалість навчання становить три роки. Наприклад, Інститут геодезії, Технологічний інститут (щось на зразок політехнічного з багатьма напрямками), Інститут архітектури, Інститут хімії та Медичний інститут (три останні мають по кілька факультетів), Інститут ветеринарної медицини, Інститут агрономії (також поділений на різні факультети), Інститут лісового господарства (філія відповідного московського інституту), Інститут Маркса і Леніна для вишколу партійних працівників, який зараз вивищили до статусу академії, тощо.

Університет розформували 1919 року і спочатку замінили Академією теоретичних наук, яка складалася приблизно з тих самих факультетів і курсів, що й раніше, окрім медичного факультету, який винесли в окремих інститут, що існує й понині.

У 1920 році цю академію, назва якої видавалася все ще надто буржуазною, було переіменовано на Інститут народної освіти (для вишколу вчителів та викладачів) з такими факультетами: фізико-математичним, біологічним, географічним, філологічним, історико-економічним. Спочатку на ці факультети можна було потрапити, прослухавши однорічні підготовчі курси (однакові для всіх), а пізніше – відразу після дворічних таких курсів. Цікаво завважити навчальну програму цих підготовчих курсів: марксизм-ленінізм, ПРАВОПИС, ГРАМАТИКА Й СИНТАКСИС. Після цього навчання на факультеті тривало три з половиною роки.

У 1928 році Інститут народної освіти знову змінив назву. Тепер він називався Інститут професійної освіти і готував викладачів середньої ланки освіти (технікуми, фабрично-заводські школи, робфаки), а вишкіл учителів початкових шкіл та вчителів фізичного виховання передали новоствореному Інституту народної освіти.

Це систематичний огляд системи освіти в Україні, якою вона була до червня цього року.

Можна також додати, що оскільки особи кожної національності мають право на навчання рідною мовою, існують школи, курси, гуртки та факультети в Україні з різними мовами викладання: українська, російська, молдавська, німецька та гебрійська. Скрипник, комісар народної освіти, який нещодавно заподіяв собі смерть, взявся звести до мінімуму кількість шкіл з іноземною мовою викладання, чим накликав на себе гнів росіян та євреїв, які, до того ж, хотіли мати змогу навчатися в російських, а не єврейських школах – але не в українських. Окрім того, Скрипник здійснив спробу очистити українську мову від усіх чужомовних елементів, особливо російських, які непомітно зайшли до неї.

Ця його політика, підтримувана запрошенням до України чималої кількості карпато-українських вчителів і викладачів із підпольської Галичини, явно мала на меті в перспективі врятувати Україну від тоталітарного підкорення чи асиміляції, якої завжди відкрито прагнула Москва, чи то в царській, чи в комуністичній своїй поставі. Відомі твердження Розенберга стали позірною підставою для руйнування цієї політики. Коли Скрипник опинився за дужками, до реформи народної освіти, яку вже готували для всього Союзу, включили особливу політику щодо України.

З інтерв'ю тов. Затонського випливає, що із системи освіти було усунуто всіх учителів й викладачів, відомих своєю відданістю ідеям Скрипника, котрі якимось чином скомпрометували себе або були під підозрою. Тобто в такий спосіб система вищої освіти України недорахувалася кількості освітян. Достатньо значну частину звільнених учительських посад, а також посади (зокрема, багато новостворених), запроваджені відповідно до реформи, було довірено молодим людям, які аж надто часто ВЗАГАЛІ не мали вишколу й здатності до навчання на рівні вищої освіти, що виявлялося в найнегативніший спосіб.

У початкових школах і технікумах було закрито багато класів з українською мовою викладання й замінено їх російськомовними класами. В інтерв'ю комісар сказав, що було створено нові російськомовні, німецькомовні тощо групи. Насправді ж, російськими чи німецькими, єврейськими чи молдавськими групами замінили ту саму кількість українських груп у тих самих закладах.

Я не можу навести цифри. У мене склалося враження (до якого доклалися картини спустошення після голоду), що Сталінові емісари на сьогодні врізали викладання українською мовою, залишивши його доступним для менше ніж половини населення.

З невеликою допомогою українського націоналізму сама українська мова перетворюється на вінегрет, в якому, після введення усіх російських слів і слів, вибраних з усіх мов, залишиться дуже мало власне українського, причому настільки мало, що ми можемо застати той день, коли вона буде вже неспроможна претендувати на статус мови.

В освіті відбуваються такі організаційні зміни.

Навчання в початкових школах збільшують до 6–7 років, а за навчальними планами вони мають перетворитися на десятирічки.

Технікум втратив свій колишній статус вищого навчального закладу, перетворившись на середню школу, подібну до наших шкіл мистецтв та ремесел.

Робфаки теоретично залишаються, але на практиці видно тенденцію до їх ліквідації, чого досягають ускладненням вступних іспитів до інститутів вищої освіти.

Фабрично-заводські школи починають розглядати як невдалий варіант. Існують плани реорганізувати їх у певного виду підготовчі школи до технікуму.

Медичні інститути залишаються без змін.

Спеціалізовані інститути змінюють назви, що частково залежить від різних комісаріатів, для яких вони готують чиновників і фахівців. Тим не менш, вони залишаються на місці.

Інститут народної освіти, який готує вчителів початкових шкіл та вчителів фізичного виховання, перетворюють на педінститут, але це лише зміна назви, а не суті.

Інститут професійної освіти (колишній університет, але вже без медичного факультету, перетворений на Академію теоретичних наук, яка пізніше стала Інститутом народної освіти, а відтак Інститутом професійної освіти) знову офіційно стає університетом. У ньому вісім факультетів у Харкові (фізико-математичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, історичний, економічний, факультет літератури і юридичний), шість у Києві (без економічного та юридичного), чотири в Одесі (фізико-математичний, хімічний, біологічний, економічний) і чотири в Дніпропетровську (фізико-математичний, хімічний, геолого-географічний, економічний). До університету приймають осіб віком до 35 років, які можуть підтвердити своє пролетарське соціальне походження чи єврейську національність і можуть скласти іспит, який охоплює зміст навчальних планів, затверджених для технікумів. Також приймають випускників робфаку та фабрично-заводських шкіл, якщо вони складуть іспит. Проте випускники цих двох типів закладів пройшли лише трохи більше, ніж вивчають у початковій школі, і тому допуск до іспитів неunikно залишиться відкритим лише для тих, кого особливо «порекомендували», а їх, очевидно, буде небагато.

Вступний іспит особливо важкий у частині мови й математики (письмовий та усний). До того ж він включає усні іспити з мови й літератури, математики, фізики, хімії, соціології, історії класової боротьби, історії Компартії, історії КП(б)У, історії комінтерну, ленінізму, політекономії та економічної політики (за інформацією, взятою зі вступних програм).

Без змін залишається спеціальний компартійний інститут, де готують директорів клубів, бібліотек та відділів пропаганди. Відповідні три факультети поділено так: клубний факультет: промисловий відділ

та відділ сільського господарства (клуби для робітників і для селян); бібліотечний факультет: відділ організації та методології, відділ керування, відділ викладання дисциплін, відділ бібліотек закладів середньої освіти; факультет пропаганди: відділ історії, відділ організації, відділ викладачів партійних інститутів, економічний відділ, філософський та антирелігійний. До цього інституту приймають лише членів Компартії за поданням і рекомендацією партії.

Реформа також передбачає, що книжки мають повернути до тих різних бібліотек, звідки їх взяли в той час, коли прийняли постанову зібрати в кожному місті книжки в одну міську бібліотеку. В такий спосіб у Києві змішали всі книжки, які раніше належали окремо університетам, академіям, інститутам тощо, в одну колекцію, не сортувавши їх за навчальними закладами. На щастя, Харків у той час не виконав цей припис, і тому зараз усі міські бібліотеки забезпечені, як раніше.

Навчальні програми і для початкових шкіл, і для вищих навчальних закладів (а особливо університетів) мають суворо дотримуватися відповідних московських взірців. Їх відіслали для схвалення до Москви, якого ще не отримали. Справжньою причиною катастрофічного початку навчального року є цей чинник, а також нестача вчителів і викладачів, а не те, про що пишуть газети.

Не буду докладно описувати злидні, аморальну поведінку і т. п. у гуртожитках (в них мешкають особи обох статей), ані умов проживання, у яких держава змушує жити студентів (з другого боку, партія дає щедрі стипендії). Я вже описував ці умови в повідомленні № 274/33 посольству Королівства Італії в Москві від 4 квітня ц. р. Тим не менш, я гадаю, варто згадати один випадок, який засвідчує умови та обставини, в яких опинився студент, за навчання якого платить партія.

Товариш Толхач, який зараз мешкає в Пушкінському гуртожитку, працював бухгалтером в Хоролі (Полтавщина). Як взірцевого комуніста, партія направила його на навчання до Вищого інституту сільського господарства. Він продав усе своє особисте майно тощо і переїхав до Харкова з дружиною та дитиною. Що й казати, він не має 3–4 тис. руб., потрібних для «купівлі» кімнати (можливість придбати кімнату надають тим особам, які залишають свою домівку й переїжджають до іншого міста; згідно із цією нормою працює відповідний сегмент житлового ринку). Тому він попросив «місце» в гуртожитку. Його дружині вдалося винайняти «куток» у кімнаті своєї сестри на вул. Лібкнехта, 24. У тому «кутку» вона зуміла поставити ліжко, в якому спить зі своєю 12-річною дитиною.

Її чоловік настільки зайнятий інститутом, навчанням і зборами, що вона його більше не бачить. До того ж, у гуртожитку він знайшов стільки дівчат, скільки його душа бажає, і про сім'ю більше не турбується. Аби заробити на прожиття, його дружина працює офіціанткою в міліцейському ресторані, обслуговує столики, підмітає та мие

посуд. За місяць вона отримує 100 руб., з яких 40 віддає сестрі за винайнятий «куток». Її 12-річний син не має права робити уроки у тітчиному домі, та він би й не зміг, бо його кузени ще маленькі й не дають йому спокою, а тітка й сама не хоче, щоби він був удома, коли немає його мами. Тепер він ходить до кімнати свого батька, в якій той мешкає із п'ятьма іншими студентами. Його батько-студент отримує щомісячну стипендію 250 руб. Із неї 80 руб. він платить за кімнату і їжу і 20 руб. як різні внески (до ТСОАВІАХІМу, партійні, за позики тощо), проте він каже, що тих 150 руб., які залишаються, йому зазедве вистачає для прожиття, бо окрім хліба, іншу гуртожитську їжу споживати неможливо. Йому навіть довелося продати запасний одяг, аби звести кінці з кінцями. Сім'ю розвалено, домашнє вогнище згасло, і всі нещасливі.

Наприкінці, підсумовуючи сказане, я хотів би висловити такі дві зауваги: (1) розкладання українського народу активно здійснюють через навчальні заклади; (2) усвідомивши поразку своєї політики в галузі освіти й науки, радянський режим повільно повертається до серйознішої та реалістичнішої схеми організації освіти, яка має наслідувати програми, усталені в країнах розвинутої цивілізації. Програми трохи роздуті в частині класової риторики, хоча це не так очевидно під час першого ознайомлення із цією системою.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ
СРСР

Харків, 12 грудня 1933 року – XII

ТАЄМНО

№ [нерозбірливо]

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Висипний тиф зазвичай починає ширитися в жовтні, однак цього року затримався до другої половини листопада. Запізнення живило надію, що це лихо відступає і що захворюваність залишиться на рівні 50–60 випадків на день (звичний показник для літнього періоду). Проте наприкінці листопада, з першими заморозками, коли люди одягли зимові кожухи, тиф раптово поширився в іще більших масштабах, ніж торік, особливо в сільській місцевості. У Харкові вже деякий час щоденно фіксують 300 нових випадків захворювання, а смертність, якщо мене правильно інформують, становить 15–20 % (минулого року, однак, вона сягала 40 %). 4 грудня було зібрано нараду всього медичного персоналу міста з метою організувати боротьбу із цією епідемією, яку вже можна назвати ендемією. Було створено численні комісії та підкомісії для проведення перевірок. Ретельно перевірили всі перукарні; їх працівників та клієнтів також оглядають. Інші комісії оглядають кімнати в помешканнях. Накладають штраф за штрафом, де тільки застають жахливий бруд. Заборонили також вирощувати курей і кролів у кімнатах (поширене явище) – їх дозволено тримати лише у ванних кімнатах. Усі тротуари вулиць Харкова вкриті помітними білими написами: ГЕТЬ СМІТТЯ. У сільській місцевості від тифу злягло близько 10 % населення. У харківських лікарнях у тифозних хворих знову спостерігають набір різних симптомів та дивних явищ, пов'язаних із недоїданням.

Ще одним лихом, про яке говорять все більше і яке раптом стало швидко ширитися, набуваючи дедалі серйозніших масштабів, є МАЛЯРІЯ. Вологе й надзвичайно дощове літо посприяло поширенню в небезпечних масштабах цієї хвороби, яку в минулі роки, завдяки сильним посухам (що, як відомо, завдали шкоди врожаю) і спекотності українського літа вдавалося успішно контролювати. Звичайно, повсюдне виснаження населення теж зіграло на руку цьому лихові. Зараз поширюють дуже невтішні повідомлення про те, що В КОЖНОМУ БУДИНКУ АБО ХАТІ Є ПРИНАЙМНІ ОДИН ХВОРИЙ НА МАЛЯРІЮ.

Доказом того, наскільки небезпечним є стан здоров'я населення, є той факт, що малярія набула незвичних форм: разом із лихоманкою з'являються надзвичайно сильні болі в потилиці, хребті, попереково-му відділі. Здається, що в країні зовсім не було й нема хініну, чи принаймні не в таких обсягах, щоб з його допомогою можна було дати відсіч хворобі. Тепер хінін продають **ЛИШЕ У КРАМНИЦЯХ ТОРГ-СИНУ**. Це ж стосується і сільської місцевості й означає, що селянам не надають жодної допомоги для боротьби з малярією.

Загалом у ділянці санітарії помітний той самий занепад, що й в усіх інших сферах послуг. Наведу для прикладу випадок, який стався два дні тому в університетській клініці. Професор був змушений відкласти всі п'ять запланованих операцій, бо бракувало гасу, потрібного для нагрівання стерилізаторів (про електричні пристрої нагрівання більше не йдеться, бо напруга стрибає, інколи становить 80 вольт, іншим разом 100 або 110 вольт тощо, а то й зникає зовсім) і для освітлення, не було білизни, світла.

Усі харківські лікарні отримали попередження, що єдина в Союзі фабрика, а саме стара, довоєнна, московська фабрика, яка виробляє ефір, буде закрита впродовж 6 місяців, тому для операцій доведеться використовувати, як у старі часи, хлороформ.

Щиро Ваш,

Королівський консул

**Консульство Королівства Італії
ЛЕНІНГРАД**

Ленінград, 2 січня 1934 року – XII ФАШИСТСЬКА ДОБА

ТАЄМНО
ТЕЛЕКС № [нерозбірливо]

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Арешти студентів, професорів та інтелігенції

Маю честь повідомити Вам, Ваша ясновельможність, що кілька науковців, пов'язаних із Всеукраїнською академією наук, були недавно заарештовані з невідомих поки що причин, оскільки жоден з них іще не повернувся додому.

Було заарештовано також шість посадових осіб і кураторів Ермітажу, у тому числі відомого професора Шмідта, провідного фахівця з італійського мистецтва, нібито за те, що вони незаконно сприяли поверненню творів мистецтва до українських музеїв.

Із тих самих причин така ж доля спіткала кожного посадовця й куратора Російського музею в Ленінграді, якому зараз критично не вистачає кадрів.

(підпис нерозбірливий)

Консульство Королівства Італії**ХАРКІВ
СРСР**

Харків, 31 січня 1934 року – XII

№ [нерозбірливо]

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ***Перенесення столиці України з Харкова до Києва*

Маю честь навести тут незашифрованими три шифровані телеграми, які я надіслав посольству Королівства Італії в Москві 21-го (№ 3), 22-го (№ 4) і 27-го (№ 5) числа цього місяця.

№ 3 – У п'ятницю, 19 січня ц. р., ЦК КП(б)У ухвалив на закритому засіданні запропонувати партійному з'їзду перенести столицю до Києва. Цю новину, опублікування якої заплановане в найближчі дні, а офіційне схвалення – на наступний з'їзд у Москві, підтверджують повідомлення з різних джерел. Перенесення столиці потягне за собою переїзд 100 тис. людей із Харкова. Разом з урядом до Києва переїде оперний театр, Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном, провідні газети та певні вищі навчальні заклади у сфері політики й літератури. У Харкові залишаться технічні вищі та загальне керівництво промисловістю. Нова столиця вступить у права 1 серпня. У світлі подій всередині країни та за кордоном за останній рік ця новина надається до такого витлумачення: майбутні кордони України звуться до меж первісної української держави між Дніпром і Чорним морем, а після цього найбагатші території Лівобережжя анексують до Московщини. Голод винищив цю територію, і вже протягом двох місяців її заселяють масами великоросів, яких потягами привозять із Сибіру. Перенесення української столиці буде ознакою найглибшої довіри в російсько-польських відносинах, навіть у світлі приписуваних Німеччині намірів. По-друге, цей продуманий крок має на меті спростувати інформацію про переслідування українського народу, який мав би радіти до нестями з приводу повернення столиці на її історичне місце. Повернення столиці до Києва закриває історичний розділ, що його 1919 року відкрив Петлюра, маючи намір створити велику незалежну Україну зі столицею в Харкові, і продовжує процес територійного знечолювання, тоді як національне знечолювання українського народу вже успішно просувається й просуватиметься далі, коли в найближчі місяці настане голод.

№ 4 – У вечірньому випуску газет було офіційно оголошено про перенесення столиці до Києва за рішенням партії та уряду. Підстави наведено такі: оскільки промислові райони цілком розвинені, тепер треба перенести столицю в центр сільськогосподарських районів, які все ще є оплотом контрреволюційного націоналістичного контингенту, що спричинює сповільнення розвитку економіки сільського господарства. Мені підтвердили, що територію Лівобережної України скоро мають перетворити на федеральну автономну промислову територію.

№ 5 – Автономна територія, про яку я згадував у попередній телеграмі, охопить Харківську, Дніпропетровську та Донецьку області. Харків і далі лишатиметься університетським центром, і від самого початку частково центром російської мови. Дніпропетровськ буде адміністративним центром згаданого вище Південно-Східного краю, за керівництвом якого наглядатимуть із Москви. Полтавщину ще остаточно не долучили до цієї нової території (хоча вона є частиною Харківської області). Можливо, нею має закінчуватися решта України. Чубаря мають перевести на нову посаду до Москви. Косіор стане головою союзу профспілок. За чутками, підтвердити які немає можливості, Постишев має очолити новий автономний край.

До попередніх зауваг маю честь додати ще такі.

Якщо судити не лише з моїх попередніх повідомлень на цю тему, факт знелюднення України (особливо Лівобережної) можна також висувати з таких новин, які надійшли до мене за останні два місяці. З приблизно 10 тис. мешканців селища Велика Перещівка¹ залишилося в живих 250 (двісті п'ятдесят). Тиф косив людей у парі з голодом; я відвідав п'ять сіл між Полтавою та Дніпропетровськом, де не залишилося жодної живої душі; населення села Буки² впало з 2 тис. до 400; у німецькій колонії Губонка у 10 домівках померло 25 дітей за осінні місяці; селище Малописарівка³ (Солочинський) втратило 6 із 9 тис. населення. Влітку до цього регіону прислали сто робітників-«добровольців» для допомоги колгоспникам, які від недоїдання стали напівінвалідами. Під час молотьби цим колгоспникам давали 50 грамів хліба і 200 грамів вареного ячменю на день, але пізніше хлібну пайку збільшили до 70 грамів, а зрештою й до 140 грамів. Жодної зернини із зібраного врожаю колгоспникам не дали; все зерно вивезли потягами.

Загалом середня зарплата робітників, виплачувана пшеницею, становить приблизно лише ОДИН ПУД на душу – це їхній ЗАПАС НА ВСЮ ЗИМУ. Я міг би додати з добрий десяток листів від німецьких

¹ Схоже, йдеться про м. Перещепине Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., яке розташоване майже на межі з Полтавською обл. Є також імовірність, що мова йде про с. Мала Перещепина Новосанджарського р-ну Полтавської обл.

² Серед існуючих сьогодні в Україні 4 сіл з такою назвою жодне не розташоване на лівому березі Дніпра.

³ Ймовірно, йдеться про село Писарівка Новосанджарського р-ну Полтавської обл. У цьому ж районі також неподалік від залізниці розташоване село Малі Солонці (див дужки).

колоністів про теперішню ситуацію, а це знову стан голоду. Там описані епізоди, від яких серце крається на шматки – про них я вже розповідав. Далі тривають виселення, жорстокі конфіскації без жодної компенсації, деякі з них заторкнули наших італійських земляків (сім'я Заньє), як я вже повідомляв. Знову ж таки, конфіскації здійснюються дуже інтенсивно, не оминаючи навіть сімей солдат Червоної армії. Якщо раніше військові органи влади втручалися, коли їх інформували про те, що сім'ю солдата вигнали з хати і землі, яка їй належала, й домагалися повернення майна цій сім'ї, то зараз, якщо солдат подасть протест проти такого поводження з його сім'єю, його виженуть із армії.

Можу навести таку цифру стосовно кількості жертв: Комісаріат сільського господарства зі своєю філією «Союз» зобов'язані подавати щорічний підрахунок кількості осіб, що потребують харчів, аби вижити. За їхніми підрахунками, сільське населення поменшало на 11,5 млн осіб. Я також дізнався від моїх звичних інформаторів, що у величезній кількості сіл «старими» вважають насправді молодих хлопців віком, можливо, 14–17 років.

Заселення росіянами відбувається регулярно, потяги привозять великоросів із менш родючих сибірських районів¹. Проте ситуація, в якій вони опиняються, теж невесела, бо дістають у власність халупи, які стоять покинуті вже багато місяців, зарослі за час на диво родючого літа бур'янами (у хатинах підлога завжди земляна), без жодних меблів, давно вже пограбовані мародерами і завжди заражені вошами, які переносять висипний тиф. Я також читав у польських газетах («Новий час» та «Неділя» – обидві львівські), що в Україні, Криму та на Північному Кавказі було утворено єврейські колонії, які нараховують 18 627 сімей, тоді як на Далекому Сході українців, яких раніше були закріпили за приамурськими територіями, вислали в центр Сибіру під тим приводом, що вони, мовляв, неблагонадійні.

Загалом найближчі місяці обіцяють бути важчими для людей, ніж той самий період торік. Ми просто бачитимемо менше людей навколо, через те що велика маса їх вже померла, а також тому, що органи влади тепер ліпше організовані й не дозволять заскочити себе, як це сталося торік. Вони змушуватимуть людей помирати на місці, не даючи їм ані найменшого шансу пробратися до великих міст.

Ми вже маємо очевидні докази стосовно організації автономної території. Наприклад, сьогодні видали наказ про те, що заводи, які виробляють легкі спиртві напої, замість того, щоб звітувати українській столиці, як це було дотепер, повинні переорієнтуватися, кожен окремо, на район області свого розташування. У такий спосіб адміністративну систему щодня потроху подрібнять на обласні

¹ У 1933–1934 роках переселення до України з-за меж УСРР відбувалося з БСРР та Горківської, Іванівської, Центрально-Чорноземної і Західної областей РСФРР. Тобто з Сибіру не було переселення.

структури, що врешті-решт сприятиме перегрупуванню промисловості та керівництва на два окремі державні центри.

Мушу також зазначити той факт, що щоденні пайки хліба для робітників уже зменшили на 100 грамів і що далі цілими потягами вивозять пшеницю у східному напрямку. У якому стані ця пшениця, можна легко зрозуміти з долучених газетних вирізок. Що стосується загального обсягу українського врожаю, можу навести цифру, яку я вважаю близькою до істини: 6 млн тонн, з яких, однак, за даними мого джерела, 40 % вже сильно постраждало від поганої погоди, крадіжок тощо. Якщо судити з того, що отримали відразу ж після початку жнив, то слід очікувати дещо кращий врожай, ніж 1931 року. Що й казати, ситуація значно виграла від того, що не треба годувати мільйони померлих селян.

Хочу також зазначити, що місцевий радник дипломатичної місії, генеральний консул Польщі Седлевський найважче пережив новину про перенесення столиці до Києва. Його поведінка різко змінилася, причому до невпізнанності. Якщо раніше він співав оди результатам радянської реконструкції, то тепер говорить про це зневажливо і знову дотримується думки, що все котиться в тартарари. Він зблизився з Генеральним консульством Німеччини і буквально засипав його запрошеннями і т. п. Позаяк він тримається у близьких стосунках із польськими дипломатичними колами в столиці, його штуки мимоволі видають, звідки вітер віє. Отож, я тлумачу цей епізод так, що Польща побоюється, що через свою близькість до кордону й оборонні укріплення, які, кажуть, подібні до фортифікацій на французько-німецькому кордоні, Київ цілком може стати центром притягання для українського ірредентизму. Позбавившись страху потенційних націоналістичних ускладнень і щойно так ослабивши Україну, СРСР, можливо, захоче розіграти цей новий козир, так майстерно віднайдений і настільки доречний у теперішній грі.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Три додатки

Консульство Королівства Італії
ОДЕСА

19 лютого 1934 року – XII

ТАЄМНО
№ 262/42

Шановний пане после.

Нещодавно я мав нагоду спілкуватися з дипломатичним представником Народного комісаріату паном Гайлюнським, який на мій запит щодо того, чи є перенесення столиці України до Києва ознакою посилення концепції об'єднання української держави, підтвердив, що це не так.

Подібного погляду дотримується і консул Німеччини Рот.

Вже певний час зрозуміло, що московський уряд має намір вирішити українську проблему раз і назавжди.

Переслідування українських інтелігентів, звинувачених у співчутті до їхніх колег і братів у Галичині й Польщі; самовбивство комісара народної освіти України Скрипника; ув'язнення численних німців, звинувачених у співчутті до українців; вилучення в селян їхніх запасів зерна, що весною минулого року призвело в Україні до небаченого голоду, від якого за достовірними даними померло 7 млн осіб – все це свідчить про те, що московський уряд прагне використати всі доступні йому засоби, щоб до кінця знищити будь-які прояви українського націоналізму.

Зрештою слід пам'ятати, що значну кількість українців було насильно вислано до Сибіру для заснування нових колгоспів на берегах Амуру, що мало подвійну мету – освоїти сільськогосподарський потенціал саме цієї території з одночасним збільшенням кількості місцевого населення й водночас чисельно послабити українську спільноту.

Відповідно перенесення столиці з Харкова до Києва постає як задум розділити територію України на дві частини, одна з яких, ймовірно, безпосередньо підпорядковуватиметься Москві і столиця якої буде у Дніпропетровську – в майбутньому великому промисловому місті.

Порівняно з можливостями Харкова, в Києві бракує будівель, придатних для розміщення урядових служб, тож там український уряд буде скоріше символом, аніж дієвим органом.

Раніше Україна була єдиним великим краєм, що мав певну етнічну, лінгвістичну та історичну злютованість і чинив спротив московській програмі централізації – тепер можна сказати, що цю перешкоду подолано.

Щиро ваш,

Генеральний консул Королівства Італії

Консульство Королівства Італії

ХАРКІВ
СРСР

Харків, 5 березня 1934 року – XII

ТАЄМНО

№ [нерозб.]

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
КОРОЛІВСЬКОГО МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ*Осілля сівба під серйозною загрозою; голод*

Як я вже повідомляв раніше, в Україні після літньо-осіннього короткого перепочинку голод продовжив нищити сільське населення, яке вже третій рік поспіль недоїдає.

Відвантаживши в примусовому порядку все, що було успішно зібрано й обмолочено протягом 120 днів найнапруженішої роботи й 40 днів напівмарних зусиль минулої осені, з урожаю сільські жителі отримали мінімальні аванси й сміховинні «паї». Однак провівши якомога гірше осінню сівбу, селяни могли поклатися почасти на свої приховані запаси (хай і незначні), а почасти на ще не гниле й не розкидане, незжате або покинуте напризволяще в снопах чи в'язках збіжжя в полі. Потім настало хронічне виснаження організму селян: голодування, опухлі кінцівки, мовчазна смерть, випадки галюцинацій скорботно супроводжують передсмертні муки селян, яких тепер, внаслідок аграрного футуризму СРСР, машини зробили непотрібними.

Проте відкриття в селах політвідділів і відділів ГПУ значно перевершують заходи, вжиті попереднього року. Великі міста охороняють набагато краще, і голодним людям дуже рідко вдається подолати кільце міліції й дістатися до великих промислових забудованих територій. Але навіть якщо вони й досягають мети, варто їм лишень пройти декілька вулиць в напрямку до центра міста, як їх хапають і тягнуть до міліційного відділка, а потім на світанку знову відправляють у сільську місцевість.

Мій співвітчизник Джузеппе [Інсам?], який нещодавно приїхав до Харкова, розповів мені, що в околі Києва, в якому він мешкає, стан справ навіть гірший, ніж минулого року, оскільки цьогорічний нуль додався до нуля торішнього. Він розповів, що українці мруть так само, як і минулого року. В грудні вони почали пухнути, а під кінець січня помирають. Німці-поселенці були в дещо кращому становищі, оскільки уряд дозволив їм купувати певні продукти в торгсинах за прислані з Німеччини марки (п'ять марок за один переказ), але під кінець січня з Москви прийшов наказ нічого їм не давати, а змусити

їх підписати або написати листа в Німецький комітет (тобто до Генерального консула Німеччини в Харкові, але також і безпосередньо в Берлін). В листах вони мають повідомити, що відмовляються від будь-якої допомоги, тому що після великого врожаю влітку нічого не потребують. До того ж урожай, мовляв, був такий рясний, що вони просять Комітет прислати до України тисячі голодних людей по черзі, щоб вони вгамували тут свій голод. У будь-якому разі, ті гроші, що вони надсилають до України, їм радше треба витратити саме на *цих* людей, зважаючи на те, що в Німеччині (але не в Україні) помирають люди. Цією кампанією, яку серйозно розгорнули місяць тому, зірвано навіть роботу Німецького комітету.

Із Середньоволжя надходять повідомлення в такому ж стилі.

Днями я отримав таку інформацію про умови життя в російських (казахських) селах в Україні. Їхнє становище можна вважати винятково сприятливим, оскільки там кожен щоденно отримує 200 грамів хліба. Решту харчів вони мусять здобути самостійно. Це голод, але такий голод, в якому російські селяни, схоже, навчилися виживати. В селі Липці¹ (на північ від Харкова – село «з церквою», тобто дуже велике; і справді у ньому приблизно 700 дворів) на 700 господарств є всього 57 коней. Намагаючись заробити трохи грошей і купити харчі для своїх родин, селяни роз'їхались на підводах по містах у пошуках роботи або щоб перевозити вантажі із залізничних станцій тощо. Два такі тимчасові робітники надали мені цю інформацію, а також повідомили, що значна частина населення в селі Липці вже уражена першими симптомами голодної смерті – опухання, галуцинації тощо («вони шаленіють» [так!]).

Погодні умови останніх двох тижнів стали по-справжньому вбивчими для висіяного восени насіння. Сніг на полях, що випав у попередній місяці в недостатній кількості, поступово перетворюється (через високу денну температуру) на все тонший шар криги, яка, танучи вдень під сонячним промінням, стає водою, а та, в свою чергу, просочується в землю і вже перетворила засіяні поля на замерзлі брили. Вночі температура завжди падала (вона і досі опускається) до 12–14° нижче нуля, в той час як від 10:00 до 15:00 вона піднімається до 6–7° вище нуля. Я чув, що подібні погодні умови значною мірою знищили озимину в північних областях України і пошкодили посіви на великих територіях в областях центральної частини України. Додайте до цього звичні перешкоди, на які уряд наштовхується під час приготувань до весняної сівби, особливо проблеми з добривами для овочівництва. На момент підготовки цього звіту можемо зробити прогноз, що передбачуваний цьогорічний врожай буде не до порівняння з торішнім урожаєм, який був не більший, ніж нормальний середній. А втім, голод відновить рівновагу, бо скоротить надмір населення на декілька мільйонів осіб. Їх замінять машинами.

Щиро Ваш,

Королівський консул

¹ Село Липці Харківського р-ну Харківської обл.

**Генеральне консульство Королівства Італії
ХАРКІВ
КИЇВ
СССР**

Харків, 3 травня 1934 року – XII

ТАЄМНО

№ 505/62

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
КОРОЛІВСЬКОГО МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ**

Нові переведення й призначення в українському уряді

Я вже мав честь повідомляти Вам ще 16 грудня 1932 року (у звіті № 614/234), що голова Ради народних комісарів УСРР ЧУБАР більше не міг відмовлятися від пропозиції і був змушений прийняти нижчу посаду, що скрізь розцінюють як пониження.

Його замінив не Балицький, а Любченко, котрого відтак призначили його наступником. Любченко зобов'язаний цим призначенням головню своїм товариським стосункам із Постишевим, тому що він був одним із найлютіших ворогів Чубаря, а також його особистій тактиці, за допомогою якої він завжди займав проросійську позицію (він був громадським обвинувачем на процесі СВУ [Спілка визволення України] у 1929 році). Любченко – єврей німецького походження, який взяв українське прізвище, як це зробив його двоюрідний брат, голова харківського відділення Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном, але який завжди був рішучим прибічником з'єднання з Росією. Балицький, з другого боку, опинився в доволі складному становищі: його було звинувачено в незнанні того, що робить київське ГПУ (два роки перед тим вже звинувачене в притягненні до відповідальності невинних людей лише для того, щоб мати добрі показники). Насправді, київське ГПУ створило спілку для того, щоб заробляти на мешканцях міста, у яких *brevi manu* (без церемоній) відбирали будь-яке цінне майно. Вилучені хутрянні вироби й коштовності потім збували на різних базарах спеціальні агенти. Ці ганебні діяння сягнули такого рівня безсоромного зухвальства, що довелося провести розслідування, яке призвело до 90 арештів. Балицького також звинувачують у тому, що він дозволив українським націоналістам таємно підготувати в Києві змову, внаслідок якої було підірвано залізничну колію, якою до Києва мав їхати поїзд із Петровським. Підкладена бомба таки спрацювала, але вибух не призвів до серйозних збитків; у будь-якому

разі, Петровський залишився цілий і неушкоджений. Два місяці тому впродовж кількох днів залізничні потяги рухалися обхідними коліями в околі Києва. В Києві проведено вісімдесят арештів, серед заарештованих є підозрювані або причетні до цієї справи, і не лише в Києві, як я їй повідомляв в іншому звіті.

Голову міської ради Селігеса (Selihes), переведено до керівництва Ради народних комісарів на посаду першого заступника Любченка (тобто раніше сам Любченко обіймав цю посаду).

Вважають, що секретар КП(б)У Косіор має намір обійняти посаду голови профспілок СРСР у Москві й долучитися до роботи щойно створеної Ревізійної комісії (Commission of Inspections) в Комуністичній партії.

І нарешті, Постишев, чия популярність росте щоденно, має успадкувати посаду Косіора. Проте, кажуть, що він починає викликати підозру в Москві і що для нього вже підготували нову посаду на Уралі. Причиною цієї популярності є те, що він привітно ставиться до робітників, вважає своїм обов'язком відповідати на всі листи, які йому надсилають, підвищив до 15 рублів стипендію всім студентам без винятку. Лише Постишева вихваляють у Харкові. Я маю справу з Постишевим.

Щиро Ваш,

Королівський консул

**Генеральне консульство Королівства Італії
(ХАРКІВ)
СРСР
КИЇВ**

Харків, 3 травня 1934 року – XII

ТАЄМНО
№ 506/63

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Ситуація в сільській місцевості й перебіг посівної

Більш-менш достовірною офіційною статистикою вказує на те, що весняну посівну закінчено відсотків на 85.

Цього року не було змоги сіяти в землю, ще просякнуту напівталим снігом, як торік, бо цієї зими випало дуже мало снігу, а в лютому майже не було. Тим часом весна почалася наприкінці лютого, бо було кілька справді теплих днів, хоча ночі були ще пронизливо холодні; тонкий сніговий покрив розтанув за три дні. Отже, такі умови завдали шкоди озимим посівам, і вони частково загинули. Проте ще більшої шкоди завдав сам факт передчасного приходу весни, оскільки готувати насіння не скінчили, а 80 % тракторів стояли ще не готові до роботи. Тієї невеликої кількості снігу вистачило, щоб трохи зволожити ґрунт на глибину близько 10 см, однак степовий вітер, який віяв упродовж березня і квітня, зробив землю сухою й сипкою як пісок.

Озимі посіви, які досить добре витримали зиму, хоча їх частково знищили лютневі заморозки, почасти замінили висадженою кукурудзою. Решту висіяли в сухий, необроблений ґрунт, зачасту на тих самих ділянках, де торік посіяли були пшеницю, таким чином не забезпечивши сівозміну.

Насіння нових посівів зійшло вже в багатьох областях, але через те, що геть немає дощу, який був терзав Україну протягом 70 днів, паростки ці вже пожовкли, тобто загинули, на таких великих площах, що ситуація стає дедалі тривожнішою. Погода в цю пору року така ж, як і в сумнозвісному 1921 році. Врожай ще не можна вважати втраченим, але він під серйозною загрозою, і це стосується що зернових, що кормових культур. Лише період сильних дощів міг би врятувати значну його частину, але для цього він має настати не пізніше ніж 15–20 травня.

Якщо ж рік видасться подібним до 1921-го, наслідки можуть бути набагато гірші, оскільки голод може охопити й міста, що загрожує політичними наслідками, які, можна припустити, сягнуть вкрай серйозних масштабів.

Після колективізації стан сільської місцевості досить сильно відрізняється від колишнього, бо село більше не має жодних резервів. Нема худоби на забій, нема запасів, не розводять свійських тварин. Не вистачає навіть людського ресурсу, винищеного голодом 1931 року, жадливим голодом 1932 року і відчутним голодом 1933 року (селяни, які ще мали силу триматись на ногах і одяг на плечах, досягали міст по кілька за раз – їм вдавалось прослизнути через щільне оточення, яке мало би не пропустити їх туди; затамувавши подих, вони шукали – і далі щоранку шукають – хліба на ринку, запасуються черствим хлібом, будь-яким хлібом). Хто має ще трохи сили, перебирається в пошуках роботи до міст, на Донеччину тощо. Завезення великоросів, яке систематично проводили впродовж цілої зими, малокорисне, бо новоприбулі опиняються на покинутих землях, без худоби й продуктів, окрім тієї мізерної допомоги, яку держава наразі дає, а завтра може й не дати. Решта, мабуть, опиняться на межі вимирання за кілька місяців. Все, що ця випалена земля зможе вродити, піде державі, але робочих рук, можливо, не стане навіть для того, щоб зібрати ці убогі й недоступні «плоди землі».

До того ж, слід детальніше розглянути становище колгоспів.

Баланс 1933 року вони підбили на такій позначці: державі віддано насіння, позичене восени 1932 року і весною 1933 року. Державі продано встановлену кількість хліба по 6 ПАПЕРОВИХ рублів за центнер. Ще 20 % від усього врожаю вони віддали МТС за надання в користування сільськогосподарської техніки, ЧАСТО ЇМ ДОВОДИЛОСЯ ПЛАТИТИ ЗАВОДАМ ЗА НАВ'ЯЗАНІ ЇМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ МАШИНИ, які потім просто відстоювалися через свою непридатність до використання або через те, що колгоспи не знали, як ними користуватися. Ще 10 % колгоспи віддали державним млинам за змелення зерна на власні потреби. Вони утримували велику бюрократичну машину – політвідділ, а колгоспників годували супом із капусти й коренеплодів, в якому влітку жиру було мало, а взимку взагалі не було. Тим самим колгоспникам влітку давали хліба спочатку 600, а потім 800 грамів, а взимку часто лише 300 або навіть 100 грамів. «Номінально» колгоспникам також мали видавати «частину прибутків», яка в найкращих колгоспах, наскільки мені відомо, ніколи не перевищувала 1,25 кг ПШЕНИЦІ за трудовень. Цього зерна колгоспникові мало вистачити на всі інші його потреби, а саме: одяг, якийсь харч на додачу до супу й скибки хліба від колгоспу, якусь крихту, щоб сплатити внески в Культфонд, ТСОАВІАХІМ (хоча цього ніколи не вдавалось зробити жодному колгоспу), плату за позики, внески в Червоний Хрест. Продавши зерно на ринку, колгоспники виручають

стільки, що їм зазедве вистачає на сплату всіх цих різноманітних внесків – і все. Колгоспи ж, аби дати якусь крихту колгоспникам, аби вони не померли з голоду, купували пшеницю на тому самому ринку (за ринковою ціною, тобто по 150–200 руб. за центнер), часто-густо те саме зерно, що його було видано колгоспникам. Деякі колгоспи випрошують у держави зернові позики. Тепер немає жодного колгоспу, який не був би по вуха в боргах чи не стояв би з порожніми коморами. Якщо колись ще була якась корова чи теля, то їх уже давно продали або забили. У селах із двотисячним населенням залишилося лише по 3–4 корови. У Локиці, найкращому колгоспі поблизу Києва, на 80 будинків лишилося 3 корови.

Колгоспи намагаються компенсувати свої втрати за рахунок незалежних селян, яких вони утискають усіма можливими способами й дошкуляють надзвичайно обтяжливими відрахуваннями на користь різних програм та установ. Але з них можна мало що здерти, бо живуть вони у великих злиднях, адже виділені їм землі завжди найгірші.

Отож, ще один такий рік, як 1921-й, і наслідки в сільській місцевості будуть страхітливі, що дуже серйозно відіб'ється на містах.

Щиро Ваш,

Королівський консул

**Генеральне консульство Королівства Італії
(ХАРКІВ)
СРСР**

Харків, 3 травня 1934 року – XII
Київ

ТАЄМНО
№ 509/65

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Український націоналізм: прояви та репресії

Останні місяці триває жорстке придушення будь-якої української націоналістичної діяльності; випадки таких цькувань сталися в Москві, Києві та Харкові.

У парі зі знищенням будь-яких поривань українського сепаратизму проводять підкреслену політику використання українських національних характеристик, як я передбачав ще тоді, коли Київ було знову вирішено зробити столицею України¹. Тобто влада намагається замінити український націоналізм сепаратистського спрямування, який дивиться в бік Польщі, націоналізмом доцентровим, який має звабити українців у Польщі до можливого або бажаного єднання з українцями в СРСР.

Польща вже помітила цю тенденцію і зреагувала на неї. Із цього приводу є дуже важлива заява прем'єр-міністра Польщі Єнджеєвича, у якій він запевняє українців, що мешкають у Польщі, що польська політика стосовно них буде повністю переглянута.

Ось факти, які стосуються політики придушення українського націоналізму сепаратистського спрямування.

У Києві виявлено змову, яка нібито мала на меті знищення багатьох видатних діячів українського уряду, а насамперед керівника республіки Петровського. Чого очікують від такого роду ходів, не зовсім зрозуміло. Говорять про можливі міжнародні ускладнення, на які ж тривалий час покладають великі сподівання. Єдиним певним фактом є те, що кілька тижнів тому на залізничних коліях поблизу Києва стався вибух бомби саме там, де мав проїжджати Петровський. Ми також з'ясували, що після цього інциденту в Києві було проведено близько 80 арештів. Усі заарештовані належать до угруповання тих колишніх соціалістів-революціонерів, які перейшли на позиції комунізму лише під час другої кампанії і яких підозрюють у симпатіях до діяльності покійного комісара Скрипника.

¹ Рішення про перенесення столиці було ухвалено на XII з'їзді КП(б)У 21 січня 1934 р.

Особисто я підозрюю, що зараз поширюють друковані брошурки крайнього, націоналістичного змісту, бо коли я подав до відповідної місцевої комісії список книжок, які я планую забрати із собою, мене попросили показати лише з десяток книжок пропагандистського характеру, надрукованих тут або в Москві за останні роки або місяці. Коли я спитав, чому вони хочуть переглянути саме ці книжки, працівник комісії досить відкрито відповів мені, що зміст може відрізнятися, притому суттєво, від того, що заявлено в назві, і по руках ходить ще багато таких замаскованих книжок.

Немає що й казати, важко дізнатися що-небудь достеменно про висунуті звинувачення й вмотивування вироків цих заарештованих, відданих під суд і засуджених людей. Відомо лише те, що самі засуджені встигли переповісти своїм сім'ям у хвилину прощання перед розстрілом або депортацією.

Відомо, наприклад, що після арешту директора місцевого музею українського мистецтва (все ще закритого у зв'язку з реорганізацією) в приміщеннях музею було знайдено зброю. У зв'язку із цим було заарештовано чоловіка на ім'я «Оставична» [Остап Вишня], колишнього соціаліста-революціонера, не компартійця, але нібито «члена ГПУ». Оставична – це псевдонім, а справжнього його імені я не знаю. У минулому заарештований був редактором «Крокодила», а тепер він дуже популярний український письменник. Його знову заарештували ще в грудні, звинувативши в тому, що він готував терористичні акти, точніше, збирався закидати бомбами конференцію тутешнього ВУЦВК. У нього вдома знайшли бомбу. Дружина твердила, що то стара бомба, яку колись готували для Махна. Його засудили до розстрілу, але потім цей вирок замінили на 10 років примусових робіт і 6 квітня відправили з партією 150 засуджених. У квітні таких партій вирушило вісім, усі засуджені – представники інтелігенції. Поки він чекав на «етап» (для цих депортацій відновили давні назви, які побутували за царя), йому вдалося поговорити з дружиною, і він сказав їй, що сподівається на помилування після трьох років покарання. Ці групи засуджених мали вивезти до Димитрова, до «взірцевого» концентраційного табору, який також мають показувати туристам. Засуджені мали працювати, згідно зі своїми можливостями, на будівництві каналу Москва–Ярославль.

Ще одна хвиля арештів, теж у зв'язку з українським рухом, пройшла в Москві та Ленінграді. Її жертвами стало кілька професорів слов'янських мов у Москві, зокрема Дурново, який раніше перебував у відрядженні у Чехословаччині, Петерсон і Сілішев, а також той професор Шмідт з Київської академії, який тепер мешкає в Ленінграді і який колись було зорганізував виставку ікон у Берліні.

Разом із групою націоналістів і зі звинуваченням у змові заарештували також Приходька, колишнього комісара юстиції й колишнього голову суду, який брав участь у справі СВУ 1929 року. Звинувачення й викриття інших осіб, схоже, походять від нього. Напевне відомо те, що він взяв на себе відповідальність за арешт Полоза, колишнього

комісара фінансів у Харкові, який уже п'ять років працює в Комісаріаті фінансів у Москві. Полоз мав великий вплив у Компартії, але три роки тому його дружину звинуватили в троцькізмі й депортували. Коли мене щойно перевели до Харкова, я зустрівся з одним своїм родичем, який сказав, що подякувати за це слід Антонові Приходьку.

До тієї ж групи належить Озерський, керівник українських друкарень та української цензури, та Кечинський, професор Інституту сільського господарства в Харкові. Останнього звинувачують у тому, що він надто жорстоко тиснув на селян улітку 1933 року, коли його послали здійснювати хлібозаготівлю в сільській місцевості, і що робив він це зумисне, аби «спровокувати заворушення», а насправді спровокував бунти й знищення зерна.

Усіх чотирьох цими днями засудили до смертної кари, але ми гадаємо, що їх помилують і замінять покарання на звичних 10 років депортації й примусових робіт.

А от Максимовичу, який десь чотири роки тому був секретарем Наркомінсправ у Харкові, смертної кари не скасували. Як повідомляє його сім'я, його вже розстріляли за націоналістичну змову.

Із цією політикою придушення націоналізму сепаратистського забарвлення контрастує підкреслення українського національного характеру через мову й традиції.

На військово-цивільному параді 1 травня пройшла група з двадцяти дівчат, одягнених у розкішні українські національні костюми. Напередодні в Оперному театрі після урочистої частини червоного свята співали українських пісень, а на сцені виконували традиційні українські й козацькі танці. На різних зібраннях просто неба 1 та 2 травня танцювали не лише сучасних танців, а й (за наказом Посстишева) українських.

У вишах Москви, Ленінграда та Тифліса читають систематичні курси української мови й літератури (як особливе самовираження українського народу). Те саме стосується білоруської мови.

Щоб забезпечити школи українськими вчителями, було вирішено взяти з українських колгоспів 10 тис. селян і послати їх на пришвидшені курси, щоби зробити з них учителів початкових класів українських шкіл.

Одне слово, закладають основи ортодоксального, лояльного до Москви українського націоналізму, як знаряддя для переманювання українців із Польщі, з офіційним центром у Києві, історичній столиці України від Карпат до Дніпра.

Щиро Ваш,

Королівський консул

**Генеральне консульство Королівства Італії
(ХАРКІВ)
СРСР
Київ**

Харків, 15 травня 1934 року – XII

ТАЄМНО
№ 573/72

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Український націоналізм: вироки та депортації

Стосовно викладеного у моєму повідомленні № 478/39 (посольству Королівства Італії в Москві) від 3-го числа цього місяця та № 509/65 (Міністерству закордонних справ), маю честь повідомити ще таке:

Того заарештованого на ім'я Оставична, а точніше Остап Вишня, колишнього редактора «Крокодила», не депортували до Димитрова, як не вислали туди й решту представників української інтелігенції. То був невеликий жарт, який розіграли із засудженими та їхніми родинами, щоб вони сподівалися на особливі, стерпні умови відбування кари. Насправді їх вислали на лісоповал до гирла Печори, що на Крайній Півночі. Разом з Остапом Вишнею були вислані, зокрема, Лесь Курбас – режисер українського театру «Березіль», про арешт якого я свого часу повідомляв, Сергій Пилипенко, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (звинувачений у наданні надто великої ваги мовному націоналізмові Скрипника), і ще двоє, чиїх імен мені дізнатися не вдалося. Їхні сім'ї жили в будинку «Слово», призначеному спеціально для літераторів. Наступного дня після відправлення засуджених усі п'ять сімей вигнали з будинку і забрали, ясна річ, продуктові картки.

30 квітня разом з іншими заарештували також Олексу Слісаренка, якому було доручено роль громадського обвинувачувача на знаменитому процесі Єфремова. Схоже, тепер йому інкримінують, що він був занадто суворий. У зв'язку з підозрою, яку я виклав у своєму останньому повідомленні стосовно поширення пропагандистських брошур і книжок, тепер я дізнався, що кілька арештів було здійснено також серед українських друкарів.

Загалом можна сказати, що знову лютує антиукраїнський наступ на осіб, яких підозрюють у таємних сепаратистських переконаннях, бо щодня ми чуємо про зникнення людей.

Ясна річ, не можна виключати, що ця хвиля арештів пов'язана з повідомленням про очікувану реорганізацію ГПУ, причому адміністративний контроль мають перебрати збройні сили і т. п.

Не виключено також, що, як то вже повелося, бідолашним невинним людям накидають участь у насправді сфабрикованих змовах, аби показати, що теперішня функція ГПУ необхідна для збереження держави.

Щиро Ваш,

Королівський консул

**Генеральне консульство Королівства Італії
(ХАРКІВ)
СРСР
Київ**

Харків, 15 травня 1934 року – XII

ТАЄМНО
№ 575/73

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Ситуація в сільській місцевості й перебіг посівної

Посилаючись на свої повідомлення № 476/37 (посольству Королівства Італії в Москві) від 3-го числа цього місяця та № 506/63 (Міністерству закордонних справ), я хотів все ж додати до цієї теми таке.

До мене дійшли повідомлення селян (одноосібників і колгоспників) із Беззаботівки (район Поволжя), з місцевостей між Полтавою та Дніпропетровськом і між Курськом та Білгородом. Вони одностайно твердять, що станом на 10 травня 90 % озимих посівів знищено і лише 10 % можна буде врятувати, якщо тільки негайно підуть дощі, причому рясні, тобто зливи кількадечної тривалості, чого насправді не сталося. Значну частину осінніх посівів коштом величезних зусиль замінили новими посівами кукурудзи і проса – кажу величезних, бо сильно бракує знарядь для оранки та сіяння. Всі селяни кажуть: коли ми були незалежні, кожен мав достатній запас для посіву відразу, негайно, тільки-но приходила відповідна пора. Тепер же треба чекати дозволу державних агрономів, які не знають особливостей ґрунтів. Вони дають дозвіл переорювати й заново сіяти із затримкою, після того як вже втрачено безцінні дні, якщо не тижні, причому розпоряджаються сіяти культури, які не завжди придатні для цілої області. А тоді насіння привозять, коли воно вже ні на що не годиться, і ми мусимо частину його вжити в їжу, щоб не повмирати всім із голоду.

Один селянин з Поволжя казав: «Якби моя воля, я переорав би весняні посіви, які вже всі пропали, сподіваючись, що через пару тижнів піде дощ і новим посівам поталанить більше, ніж насінню, висіяному два місяці тому, але мені не дозволяють. Мушу чекати, доки московські агрономи дадуть дозвіл; а в мене є запас насіння, бо я німець і мені вдалося зберегти свободу».

Ще один селянин сказав: «Як німецький поселенець Поволжя, я все ще залишаюся одноосібником. Маю троху дуже доброї землі, мені

вдалося її зберегти. У мене становище наполовину краще, ніж у колгоспників. Якщо випаде дощ (а це він говорив 10 травня), я сподіваюсь, що зможу зібрати вдвічі більше, ніж посіяв».

Але кормів тепер взагалі нема. Мені повідомляють, що коні й воли дохнуть із голоду. У корів трапляється 30 % викиднів.

Зійшло поки що лише 5 % буряку. Невідомо, чи решта вже загинула, чи ще тримається.

Вважають, що 50 % нових посівів на переораних полях, що їх восени засіяли пшеницею, уже загинуло.

Половину озимих посівів теж вважають остаточно втраченими, а тепер, здається, вже запізно знову орати й сіяти кукурудзу та просо, як селяни назагал хотіли зробити кілька тижнів тому.

Велика спека спричинилася до передчасного дозрівання культур на багатьох ділянках поблизу великих доріг, а причину ніхто так і не пояснив. Пшениця вже тепер пустила порожній колос на стеблі висотою заздалегідь 20 см; фахівці кажуть, що так воно й залишиться, бо в ґрунті бракує поживних для рослин речовин. Інше явище, яке важко пояснити, це ріст бур'янів, які не мали би буяти в таких спекотних умовах, а натомість ростуть найпишніше, що, можливо, є наслідком значного їх розростання торік.

Усі як один кажуть, що якщо до кінця травня не випадуть дощі, врожаю не буде взагалі. Між Курськом і Мелітополем дощів не було вже понад два з половиною місяці. Між Києвом, де місяць тому випало кілька невеликих злив, та Волгою й Північним Кавказом тримається цілковита посуха. До того ж уже два місяці віє гарячий степовий вітер, який ще більше висушує землю.

У радгоспах і в деяких колгоспах харківських заводів землю поливають водою з бочок, які тягнуть на візках люди. Один керівник сказав: «Так, поки працюєш, принаймні не думаєш про те, що нас чекає».

Кілька днів тому хлібну пайку зменшили до 100 грамів на особу. Вільний продаж триває, але обсяги виробництва впали, тому більше ніж півкілограма хліба на людину не дають, а продаж хліба в крамницях припиняють через кілька годин, коли виходить весь хліб. Натомість в очікуванні візиту французьких професорів у всіх вітринах повиставляли чимало хлібин із розмальованого дерева, дуже близьких до оригіналу. Говорять про те, що невдовзі припинять вільний продаж хліба й скасують пайки для членів сімей картковиків, отож, лише картковики матимуть право на хліб.

Щиро Ваш,

Королівський консул

Генеральне консульство Королівства Італії
ХАРКІВ
КИЇВ
СРСР

Харків, 7 червня 1934 року – XII

ТАЄМНО
 ТЕЛЕКС
 № 662/77

СТОСОВНО: моїх повідомлень № 478/39 та 509/65 від 3 травня ц. р.
 та № 572/72 від 15 травня ц. р.

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ

Український націоналізм. Вироки й депортації

ГПУ, здається, дістало наказ (або виявило власну ініціативу) позбутися всіх політичних в'язнів у Харкові, перед тим як перебраться до Києва. І справді, темпи етапування нещодавно пришвидшили. Із заарештованих у справі, відкритій після того, як у місцевому музеї української історії знайшли зброю, чотирьох осіб засудили до 5 років заслання, а саме чотирьох університетських професорів: Сумера, Гордієва, Таранушенка та Дубровського. Імені п'ятого заарештованого мені дізнатися не вдалося. Ще трьох, серед них професора Поплавського та професора Чукіна, засудили до 3 років примусових робіт. Члени їхніх сімей не знають, чи їх вивезли в Астраханську область чи в Сибір, а самі сім'ї відразу ж вигнали з помешкань і позбавили пайок, тобто продуктових карток для інтелігенції.

Генеральне консульство Італії КИЇВ

Харків, 18 грудня 1934 року – XIII

Статус UP1
№ 1533/162

Репресії в Україні. Виконання вироків у Києві

В Україні вбивство С. М. Кірова призвело до зростання кількості заходів поліційного характеру в сільській місцевості та у великих міських центрах. В Харкові і Києві заарештовано кількості осіб, тоді як багатьох інших людей, що вже місяцями були позбавлені свободи, тепер піддають особливо жорсткому поводженню, зокрема допитах, під час яких працівники слідчих органів не зупиняються ні перед чим, щоб отримати відносно спонтанні зізнання. ГПУ продовжує свою діяльність, постачаючи виїзному військовому трибуналу Верховного Суду СРСР якнайбільшу кількість людей, заарештованих до й після 1 грудня.

Військовий трибунал почав працювати в Києві і, починаючи з 13–16-го числа, ухвалив рішення у справі 37 осіб, звинувачених у тому, що вони створили таємну організацію, планували проведення серії терористичних актів на території України і що незаконно володіли вогнепальною зброєю, ручними гранатами й вибухівкою. Згідно із заявами й обвинувальними актами, зробленими лише на підставі звітів працівників ГПУ, ці псевдозмовники начебто пробрались в Україну через польський і румунський кордони. Трибунал на чолі з В. В. Ульріхом виніс смертні вироки 28 звинуваченим і наказав провести подальше розслідування щодо решти восьми осіб, серед яких жінка на ім'я Анна Іванівна Скрипа-Козловська. Згідно з новими правилами ведення процесу, що їх 1 грудня ухвалив ВЦВК, рішення суду було виконано негайно, але в Харкові про це стало відомо сьогодні близько 11-ї години від тих, хто приїхав із Києва. Місцеві газети, які вийшли о 20-й годині, а не одразу після полудня, надрукували короткий звіт про вирок і прізвища страчених людей. Ось вони: 1) Роман Федорович Сказінський; 2) Іван Антонович Крушельницький; 3) Тарас Антонович Крушельницький; 4) Михайло Мойсейович Лебединець; 5) Роман Ілліч Шевченко; 6) Анатолій Юрійович Карабут; 7) Петро Йозефович Сидоров; 8) Григорій Михайлович Косинка-Стрілець; 9) Дмитро Никанорович Фальковський; 10) Михайло Гаврилович Оксамит; 11) Олександр Гаврилович Щербин; 12) Іван Петрович Терещенко; 13) Костянтин Степанович Буревій; 14) Олексій Федорович Влизько; 15) Євген Кузьмич Дмитріїв; 16) Адам Адамович Богданович; 17) Порфірій Іванович Бутузов; 18) Іван Мойсейович Бутузов; 19) Володимир Васильович

П'ятниця; 20) Яків Павлович Блаченко; 21) Доминик Йозефович Полевий; 22) Іван Онуфрович Хоптяр; 23) Петро Миколайович Борецький; 24) Леонід Іванович Лук'янів; 25) Костянтин Іванович Півненко; 26) Гаврило Микитич Проценко; 27) Сергій Якович Матяш; 28) Олександр Корнійович Ляшенко.

Більшість із названих вище не було заарештовано після вбивства С. М. Кірова – їх уже декілька місяців утримували під вартою відповідно до адміністративного провадження виключно на підставі підозри. Це письменники, студенти, вчителі, інженери й робітники, і майже всі вони – молоді люди.

...

(...) в Мінську і в інших місцевостях представники влади й партійні керівники докладають колосальних зусиль, щоб рознести серед мас плітки про небезпечну змову проти Радянського Союзу, що її начебто організували «класові вороги», члени колишніх організацій білих і послідовники Троцького й Зінов'єва, які мають відділення й пункти підтримки в сусідніх із Радянським Союзом державах.

Таке пояснення подій приносить небагато користі, оскільки широка громадськість розглядає його лише як виправдання, спробу обґрунтувати необхідність заходів, які ВЦВК вжив для того, щоб запобігти будь-яким внутрішнім труднощам, які могли би розростися в умовах загального неспокою, нестачі ресурсів, жахливої скрути сільського населення та конфронтацій між керівниками декількох робочих і молодіжних організацій і всередині самої КП(б)У.

Тим часом Києвом, Харковом, меншими містами ширяться найнеймовірніші чутки, і люди живуть в атмосфері натяків, підозр і недовіри, в постійному страху перед новими і навіть ще суворішими репресивними заходами. На вулицях, міських площах, у магазинах, театрах можна побачити дуже мало людей. Вони з'являються там лише тоді, коли робітники й службовці повинні йти з дому на роботу або коли повертаються додому.

Нескінченні арешти, гоніння, розпочаті в університетах, школах і закладах середньої освіти, в конторах і на фабриках породжують жах і відчай не лише в багатотраждального українського суспільства, а й навіть у тих людей, яких насильно завезли й переселили в Україну з Великої Росії, з Уралу і Сибіру.

Попри активні зусилля пропаганди переконати народні маси в перевагах, що їх несе диктатура пролетаріату й економічна та сільськогосподарська політика комуністичного режиму, й попри нагляд і насильство з боку міліції, зростає почуття недовіри й обурення стосовно осіб і методів, нав'язаних із Москви.

Щиро Ваш,

(підпис нерозбірливий)

Посольству Королівства Італії в Москві
Королівському міністерству закордонних справ у Римі

Генеральне консульство Італії
КИЇВ

Харків: 21 грудня 1934 року – Рік XIII

Статус УР 1
№ 1537/163

Новини щодо проведених у Києві страт

На додачу до мого повідомлення від 18-го числа поточного місяця маю честь повідомити Вам, що більшість нещодавно страчених у Києві (згідно з вирокком виїзного військового трибуналу Верховного Суду СРСР) людей походять із селянських або робітничих сімей. За винятком братів Івана і Тараса Крушельницьких, що походять із Галичини, всі решта були громадянами Радянської України.

Р. Шевченко викладав українську літературу в Інституті комуністичного виховання в Києві і був добре відомий як активний й енергійний член партії. Г. Косинка-Стрілець, О. Влизько і Д. Фальковський були досить добре відомі в літературних колах як письменники і мистецтвознавці, а останнього знали як активного чекіста. К. Буревій і С. Матяш були учителями середньої школи і дописували в літературні журнали й газети.

Серед тих, кому, принаймні досі, вдалося уникнути знайомства із розстрільною командою, – А. Скрипа-Козловська, яку вважають активісткою з великим стажем і яка отримувала особливу пенсію за свої заслуги перед партією.

А. Ковалів, професор ленінізму, працював у Москві й Харкові. Його заарештували в Харкові на початку листопада, коли він гостював у свого приятеля Михайловича (Абрамовича), народного комісара юстиції України. Ковалів мав до певної міри недобру славу через те, що підписав сепаратний мирний договір між Україною і Німеччиною в 1918 році, і тому, що був у складі радянської делегації до Брест-Литовська як представник Української республіки.

У Харкові і Києві люди й далі живуть у постійному страху перед новими репресіями. Влада запровадила ще жорстокіші заходи в питаннях правопорядку, тривають також масові арешти. У Києві для патрулювання міста й передмість залучають міліцію й військо.

Щиро Ваш,
(підпис)

Міністерству закордонних справ Королівства Італії в Римі
Посольству Королівства Італії в Москві

Генеральне консульство Італії КИЇВ

Харків, 24 грудня 1934 року – XIII

Статус УРЗ
ТЕЛЕКС [номер нерозбірливий]

ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ У РИМІ

Вибори до сільських рад в Україні

Нещодавно, після інтенсивної пропаганди з боку органів влади й партійних організацій, пройшли вибори до сільських рад. Згідно з наявною в мене інформацією, явка виборців сягнула 88 % порівняно з 76 % на попередніх виборах. Варто також звернути увагу на те, що відсоток жінок, які взяли участь у виборах, становив 87 %, що на 15 % більше, ніж на попередніх виборах.

Загалом обрано 211 200 депутатів, з яких 27 % становлять жінки. Решта припадає на селян-колгоспників, робітників і комсомольців.

Хоча виборчу кампанію було проведено відповідно до чинного й звичного у всьому Радянському Союзі порядку й попри апатію та стоїчну покірність народних мас, яких заганяли до кабін для голосування як овець до отари, не обійшлося без пригод. На Харківщині й Полтавщині групи молодих людей порушили громадський порядок. Із приміщень, де проводили передвиборні мітинги, вигнали людей, а з голів виборчих комісій мало не вибили дух. У кількох місцевостях сільські громади відкрито протистояли нормальному проведенню виборчої кампанії. Замість того, щоб переховуватися, призвідники цих заворушень й актів насилля, власне, самі здалися правосуддю в Харкові й без жодних ознак каяття підтвердили свої дії. Партійні організації і частина преси вимагали суворого покарання, але на практиці (виходячи з доцільності, а також через інші причини) судді обмежилися тим, що винесли порівняно поблажливі вироки – штрафи або кількамісячне ув'язнення.

Щиро Ваш,
(підпис)

**Генеральне консульство Італії
КИЇВ**

Харків, 16 січня, 1935 року – Рік XIII

Статус UP1
№ 87/10

Репресії в Україні

На додачу до моїх листів від 18 і 21 грудня я маю честь повідомити Вашій Ясновельможності, що в Києві й Харкові міліція й далі заарештовує усіх (незалежно від віку, статі або обставин), кого запідозрюють у співчутті до зінов'євської опозиції або українського націоналізму. Із моїх загалом добре поінформованих джерел мені стало відомо, що кількість затриманих осіб у Харкові перевищує 1500, а в Києві вже досягла 3000. Попри те, що значну кількість затриманих переведено до Москви або відправлено прямо в сумнозвісні місця заслання в Сибіру й на Півночі, в цих самих містах будівлі, що їх перетворили на в'язниці, переповнені людьми, й керівництву дуже важко розмістити щоденні партії затриманих.

Затримують переважно студентів, лікарів, юристів, працівників контор, інженерів і кваліфікованих робітників, тобто тих, хто підпадає під поняття «інтелігенція». Особливих переслідувань зазнають учителі вищої і середньої школи, музиканти, письменники й художники. Беручи до уваги те, що складно звинуватити всіх у належності до зінов'євської опозиції, роблять спроби використати жупел українського сепаратистського націоналізму. Відомі своєю цілковитою аполітичністю люди таємничим чином зникли й тепер відбувають покарання за те, що колись, хай навіть у молодості, опублікували вірша про чарівність і привабливість ньеньки України чи про вечірню зорю над Дніпром, наукові праці або статті в журналах чи газетах на історичні теми або про місцевий фольклор.

Серед затриманих багато осіб із випробуваними й перевіреними комуністичними переконаннями, які останніми роками обіймали важливі й відповідальні посади. Наприклад, Любченко раніше був головою Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном в Україні; головний редактор харківської газети «Комуніст», який досить довго жив за кордоном, виконуючи доручення радянського уряду; Поліцький, колишній заступник комісара народної освіти, інтелігентна й досвідчена людина із широким світоглядом і вмінням порозумітися – риси, які не часто вирізняють керівників виконавчого комітету Української СРР; Кудрій, колишній директор «Українського банку»; Фабіченко, дуже здібний інженер і директор великих промислових підприємств, нагороджений найвищими

радянськими орденами за численні заслуги перед партією і за віддану активістську діяльність. Мені знадобилося б надто багато часу, щоби назвати імена всіх митців, літераторів, журналістів і студентів, яких спіткала доля названих вище осіб. Проте додайте ще невелику кількість молодих людей, які є членами робітничих і студентських організацій.

У чималій кількості шкіл та інститутів через арешти викладачів заняття припинено. Багато контор і фабрик близькі до зупинки через брак керівників, інженерів і працівників. До родин затриманих застосовують ті самі заходи тиранії, репресій й безглуздої жорстокості, які були в моді в перші роки більшовицької революції – вилучення документів і карток на предмети найпершої потреби, позбавлення житла, конфіскація всієї власності, навіть найнеобхідніших хатніх речей, одягу й постільної білизни, звільнення з роботи і, що найганебніше, відмова в наданні медичних послуг або лікарняного лікування й виселення літніх людей, дітей та інвалідів із будинків для старших людей, шкіл-інтернатів і притулків.

Панування терору й зловживань, що їх доводиться переживати широким верствам населення, не кажучи вже про труднощі, що прийшли із зимою порою, нестача продуктів і жахливі житлові умови – все це поглиблює неспокій та обурення вождями та самою Системою.

Попри пильний нагляд влади, партії та мережі шпигунів, яка простягнула свої щупальця в кожну галузь людського життя, з'являються ознаки, які, хоча й здаються несуттєвими, проте викликають підозру, що терплячість і стоїчна покірність українського народу, цілком можливо, сягнули своєї межі.

Постійно з'являються скарги, протести і критика в найрізноманітніших і найнесподіваніших формах. На тлі усіх неймовірних, перебільшених заяв про чудові врожаї, успіхи й переваги індустріалізації, скасування продуктових карток і всупереч демонстрації статистики, цифр, планів, діаграм і графіків сумніви починають висловлювати навіть ті, хто підтримує найстрогішу ортодоксальність Комуністичної партії. Вони живуть у страху перед дальшими, суворішими ускладненнями; ними заволодів скептицизм і почуття пригніченості.

Зречення моральних і духовних цінностей, цілковита відсутність гарантій і впевненості в тому, що стосується життя, майна і добропристойності, панівна атмосфера зради, інтриг і злиднів – все це не може не породжувати такі відчуття у широких кіл громадськості, а особливо в середовищі шкільної та робітничої молоді.

Щиро Ваш,

(підпис)

Королівському Міністерству закордонних справ у Римі
Посольству Королівства Італії в Москві

Генеральне консульство Італії

Одеса, 21 березня 1935 року – XIII

ЦІЛКОМ ТАЄМНО

№ 105/М

Економічне становище в місті і в сільській місцевості

Шановний пане міністре.

Я вже мав честь повідомити Вашій Ясновельможності, що останні два тижні в цьому місті така нестача хліба, що довгі черги по хліб починають вишиковуватися до крамниць спозаранку.

Із сільської місцевості також надходять повідомлення про голод, який там лютує. Люди повірили завірянням, що скасування продуктових талонів від 1 січня означатиме наявність достатньої кількості хліба. Тепер вони починають розуміти, що насправді зерна бракує, а уряд просто шукав спосіб перекласти рішення хлібної проблеми на людей.

Наш співвітчизник Джованні Маснато, який мешкає в селі Ширяєве¹ цієї області й приїхав сюди, щоб потурбуватися про формальності, пов'язані з репатріацією його і його сім'ї, засвідчив:

Кожного тижня я з труднощами дістаюся Одеси й долаю відстань приблизно у 200 кілометрів, щоб купити хліб, аби забезпечити свою родину із семи осіб, бо я не можу дістати хоч якогось хліба в селі – це можуть зробити лише керівники, тобто комуністи-картковики сільради. Навіть селяни – члени сільськогосподарських кооперативів зовсім не можуть дістати хліба, оскільки на декілька миль в окрузі немає жодної булочної. Ці селяни отримують лише по одному кілограму висівок на душу, чого має вистачити на два дні, тоді як для кожного члена їхньої родини кількість цього продукту зменшена до одного кілограма на п'ять днів. Але все це не так погано, як здається, бо є сільськогосподарські громади, які замість муки розподіляють селянам макуху.

Майте на увазі, що працівникам сільради хліб доставляють вантажівкою під саму хату.

Отож, селяни в нашому селі дуже страждають від голоду й пхнуть. Вже відомо про перші смертні випадки, хоча це ще тільки початок. Але можна очікувати, що після 15 березня, коли починається сезон весняної сівби і коли селянам вже не дозвлятимуть ходити в місто, від голоду помре багато людей. До нового врожаю потрібно прожити ще більше трьох місяців.

Велика кількість людей приречені на смерть, бо вже зараз їхні кінцівки так опухли, що лікарі не мають на них надії, навіть якщо відновити повноцінне харчування.

¹ Нині – смт Ширяєве Одеської обл., райцентр.

Так само, як і в 1932 році, перші жертви голоду з'явилися в березні, щойно почали кінчатися запаси з попереднього врожаю.

Селянам дозволяють купувати хліб у містах, але в обмежених кількостях. За перевищення цих норм міліція їх затримує. Наплив мешканців навколишніх сіл призвів до свого роду хлібного саботажу і в містах. Міста мають переваги у забезпеченні хлібом згідно з присвоєними категоріями, бо в місті бунт придушити набагато важче.

Ця добре задокументована нестача зерна в такій житниці, як Росія, котра до війни зазвичай експортувала мільйони центнерів зерна, просто свідчить про один із таких варіантів: радянський уряд цілком свідомо забирає зерно в українського народу, щоб зламати залишки національного духу через смерті або депортації; радянський уряд виявився неспроможним врахувати національні потреби, плануючи нехай обмежений експорт зерна в обмін на устаткування й хімікати; це наслідки торішнього бідного врожаю. Найімовірніше – це результат певного поєднання цих трьох чинників. Факт лишається фактом – комуністична організація сільського господарства просто неспроможна підвищити індивідуальну продуктивність селян, а саме вона є ключем до процвітання сільського господарства, як ми знаємо. Із цього випливає, що для інтенсивного виробництва продукції селянин мусить володіти землею, на якій працює, тоді він буде по-справжньому прив'язаний до неї й отримуватиме задоволення, спостерігаючи, як з кожним роком вона родить все більше. Інакше йому слід надати узурфрукт¹ на таких умовах, щоб він мав якісь стимули підвищувати віддачу цієї землі. А якщо він не має жодної гарантії, що перебуватиме в одному колгоспі два сезони поспіль, то перетвориться на ще одного дрібного сільського бюрократа, ледачого і байдужого. Додайте до цього атавістичний чинник, який полягає у тому, що в минулому вважали російське селянство не здатним на високу продуктивність через його пасивність, неосвіченість і обмеженість, і ми виходимо на парадоксальні висновки щодо сьогодення, коли в родючій Україні люди помирають від голоду, коли чотири п'ятих населення не живуть, а животіють і коли навіть загроза смерті вже не може вивести їх із цього стану.

Подальше підтвердження практичної нездатності комуністичних принципів бачимо в жахливому становищі з поголів'ям худоби. Це найскладніша галузь сільського господарства; вона подібна до лісівництва, де відновлення знищеного також розтягується на кілька років. Переїнявши цю проблему (а вона впливає також на боездатність війська), радянський уряд недавно ухвалив повернути селянству худобу. Хоча для отримання відчутних результатів необхідно буде розв'язати теперішній клубок проблем, а це означає, що селянам треба дати можливість заготовляти зерно й фураж без посередників, тобто зрештою має відбутися повернення до сільських господарств сімейного типу. Сьогодні радянська держава потребує

¹ Узурфрукт – юридичний термін, що означає право користуватися чужим майном і доходами від нього. – *Прим. перекладача.*

негайного вирішення двох дуже складних проблем – відродження транспортної системи й відродження радянського сільського господарства. Обидві галузі так погано організовані й так тісно пов'язані одна з одною, що разом вони є «ахіллесовою п'ятою» Радянського Союзу.

Якщо матеріально-технічне забезпечення радянського війська настільки потужне (і його, схоже, виробляють на сучасному рівні, а матеріали, опубліковані з нагоди 17-ї річниці від заснування Червоної армії 23 лютого 1918 року показують, що створено його у величезних кількостях), якщо таку особливу увагу приділяють продовольчому й матеріальному забезпеченню війська й внутрішніх сил, якщо в мирний час Червону армію за кількісними показниками можна вважати найпотужнішою у світі, в оборонному панцері Радянського Союзу все одно залишаються дві вказані вище тріщини.

Аби налагодити роботу транспортної галузі, два місяці тому комісаром шляхів сполучення призначено не кого-небудь, а, звісно, самого Кагановича, відомого своєю енергійністю й розумом. Додамо, що Сталін хотів зняти його з посади заступника секретаря через те, що завдяки його впливу єврейська громада (а він сам єврей) спромоглася досягти привілейованого становища в багатьох керівних органах. Тож Сталін не лише перевів його із цієї посади, а й водночас доручив йому одну з найскладніших проблем в усьому Радянському Союзі, проблему дуже давню, розв'язати яку заважають великі відстані.

Тоді як у минулому ця нестача шляхів сполучення була головною захисною перевагою, то тепер, якщо взяти до уваги, що для проведення бойових дій військо сучасного типу потребує набагато більше припасів, аніж будь-коли, вона стала перешкодою.

Це завдання, яке потребує радикального вирішення, оскільки Радянський Союз тепер сам забезпечує свої потреби в залізі й сталі. Потрібно почати із залізничних шляхів, на яких слід підняти рівень головки рейок, щоб потяги могли рухатися швидше, замінити рухомий склад й особливо пасажирські й товарні вагони, більшість із яких – це старі дерев'яні конструкції, експлуатація яких надто часто призводить до жахливих залізничних катастроф.

З нагоди 17-ї річниці створення Червоної армії радянська преса радо прославляє її боездатність (див. Додаток 1); але зараз ми маємо враховувати, що через *постійне недопостачання основних служб, які є невід'ємною частиною будь-якого війська під час війни, Червоної армії буде важко витримати тривалу військову кампанію*. Але якщо почати вже сьогодні, то через кілька років, маючи поліпшену систему шляхів, оновлені залізниці й сільське господарство, яке з відходом від комуністичних абстракцій і поверненням до фашистської практичності, можливо, відродиться, боездатність війська буде набагато вищою, а беручи до уваги обсяги залучених ресурсів, можливо, навіть значною. Якщо перехід на здорові принципи

фашистського здорового глузду зможе принести відчутні результати, тоді це також буде проголошено досягненням комуністичної ідеології.

Ніколи достеменно не відомо, як поведуться солдати. Цих молодих людей виховали в апокаліптичній атмосфері й втовкмачили в незрілі їхні голови ту ідею, що лише вони справді «вільні» (тоді як вони в ще гіршому рабстві, ніж їхні батьки) і що крім оборони теперішнього порядку вони також повинні боротися за звільнення своїх братів і сестер з-під гніту капіталістичної експлуатації, хоча вони й не знають, яким життям живуть люди за радянськими кордонами. Тож ці молоді люди цілком можуть стати жорстокими бійцями, особливо тому, що болюче почуття невідвортної втрати через хвороби й недоїдання, яке вразило цілі родини, пройшло значною мірою повз них, і тому, що послаблення родинних зв'язків випнуло їхні ниці інстинкти. Якби лише росіяни були меткішими й сильніше обстоювали свої права, комунізм уже дуже давно віддав би дух.

Щиро Ваш,

(новий нерозбірливий підпис)

Генеральний консул Королівства Італії

Королівському Міністерству закордонних справ у Римі
Головному управлінню в політичних справах

Посольству Королівства Італії в Москві

**Посольство Королівства Італії
в СРСР**

Москва, 13 червня 1935 року – XIII

ТЕЛЕКС № 2763/1105

**КОРОЛІВСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ПІДСЕКРЕТАРІАТУ З ПРЕСИ Й ПРОПАГАНДИ В РИМІ**

1 додаток

Україна, Польща й Німеччина

Через рік після проголошення «більшовицької перемоги» над українським партикуляризмом і перенесення столиці з промислового району (Харків) до сільськогосподарського району (Київ), який тоді нібито був «вогнищем підірвної діяльності націоналістичних елементів, відповідальних за зниження темпів економічного зростання краю», не виникає жодних сумнівів у тому, що *процес радикальної радянзації, якому вже певний час піддають Україну, досягнув своєї мети і що останні жорстокі чистки знищили залишки націоналістичного партикуляризму*. Ця велика російська житниця уникла жахить голоду в останні роки й тепер міцно закута кайданами й економічною політикою режиму.

Московський уряд, хоча й підбадьорений цим станом справ, проте боїться польсько-німецької загрози, яка «націлюється на Україну». Тому він прагнув відзначити 15-ту річницю окупації Києва й «поразку польського війська Пілсудського» і в такий спосіб застерегти «певні імперіалістичні держави», чия зовнішня політика «тісно пов'язана із зазіханнями на територію інших держав і на невеликі народи», так, щоб показати їм, що в цьому регіоні, який став міцним «оплотом соціалістичної батьківщини», склалася нова ситуація.

Щоб відзначити цю подію, було проведено урочисті заходи на місцевому рівні, й верхівка Компартії України надіслала адрес «дорогому товаришу Сталіну», переклад якого додається.

Характер цього послання й кучеряві повідомлення в матеріалах преси цих днів виказують кінцеву мету всієї цієї вистави, яка відбувалася якраз тоді, коли західні політики шикувалися в чергу, щоб відвідати Москву.

Тон «забави» задав Карл Радек своєю статтею в газеті «Известия» за 12 число поточного місяця під назвою «Урок історії».

Коротко сказати, його мета полягає в тому, щоб, користуючись цитатами з праць Пілсудського й статей з польської преси, довести, що

«польська кампанія в Україні була націлена на розчленування Росії, на те, щоб зробити Польщу суддею й судом присяжних в Східній Європі».

Навіть зараз ці тенденції ще не зникли. Всупереч надіям, що він їх сам висловив після смерті Пілсудського, Радек змушений визнати, що «вся антирадянська імперіалістична структура» (книжки Студницького, статті в таких виданнях, як «Час», «Слово» тощо) й досі тримається в Польщі. Цей радянський автор у відповідь каже:

Нова соціалістична Україна, її миролюбний народ не плекає жодних мрій про війну для об'єднання всього українського народу, бо знає, що раніше чи пізніше соціалізм переможе у всьому світі. Прошло п'ятнадцять років після її визволення, і Україна нікого не допустить на свою територію. Тим, хто хоче розвивати з Україною дружні стосунки, варто перестати брязкати зброєю. І допоки за кордоном існують впливові кола, які загрожують війною на теренах Радянської України, Україна стоятиме насторожі, ще більше підвищуючи свою власну оборонну здатність, і навколо цієї спільної справи об'єднуються пролетаріат і колгоспне селянство всього Союзу.

У редакційній статті 13 червня газета «Правда», в свою чергу, заявила, «...що Україна ніколи не забуде свої "воєнні рани", як ніколи не забуде кровопролиття за часів польської і німецької окупації».

Ця інвектива органу Комуністичної партії заслуговує на те, щоби процитувати її цілком:

Робітники Радянської України знають це дуже добре як з власного досвіду, так і з невблаганної і жахливої долі їхніх товаришів у Західній Україні. Робітники й селяни Західної України живуть у жалюгідних злиднях, вони не мають жодних юридичних прав, їх підтоптує під ноги безприкладний національний гніт. Канчук і куля – ось такі адміністративні методи в цій відсталій країні. Коли народ Радянської України чує голосіння звіддала, він закипає від гніву до цих гнобителів і наповнюється все палкішою відданістю власній вільній Батьківщині.

Німецькі й польські фашисти планують нову кампанію проти Радянської України. Ці фашисти мріють про поневолення українських робітників і селян, вони вигадують нові вбивства й розруху для народу.

Потужна демонстрація радянського патріотизму, якою український народ відзначив 15-ту річницю свого звільнення від польської окупації, є промовистою відповіддю на підступи його ворогів.

Радянська влада й Комуністична партія роблять все можливе, щоб великий український народ був вільним і щасливим. І український народ нікому не віддасть свою свободу й щастя. Ми боролися з окупантами і перемогли їх тоді, коли не мали й однієї сотої тієї сили, яку нині має Країна Рад. Але якщо

окупанти колись могли гвалтувати й плюндрувати окуповану Україну, поки їх не вигнали, тепер наші агресори втратять життя перш ніж насміляться ступити на нашу священну й недоторканну радянську територію. Запорукою цього є велика любов радянського народу до своєї країни, а також його непохитна солідарність зі своїм вождем, що її так потужно продемонстрували робітники Радянського Союзу під час святкування доленосної річниці свого звільнення від польської окупації.

Публікація Радека й стаття у «Правді» – це удар у відповідь, який спочатку мав форму ледве завуальованої в'їдливості, а тепер знову набуває граничної гостроти.

Польщу, яку до цього часу жалували, в цей момент знову прирівняли до гітлерівської Німеччини, а отже зарахували до ворогів СРСР.

(підпис нерозбірливий)

Привітання урочистого пленуму київської міськради до ЦК ВКП(б) – товаришу Сталіну.

Дорогий товариш Сталін!

Сьогодні, в день 15-річчя розгрому під твоїм безпосереднім керівництвом армії польських панів і звільнення Києва і України від польських поміщиків та капіталістів – перше слово привіту українського народу – тобі, нашому славному вождеві й вчителеві.

15 років тому, здійснивши вироблений тобою і твоїми найближчими соратниками – Ворошиловим, Будьонним і Єгоровим, геніальний стратегічний план розгрому польських окупантів, доблесні частини робітничо-селянської **Червоної армії** зайняли Київ. У паніці й страху тікали польські окупанти, переслідувані червоними військами, разом з ними тікали звідси приведені польськими поміщиками наймити з табору української націоналістичної контрреволюції. Над нашим славним містом, яке знову стало столицею Радянської України, звився червоний прапор Рад.

Відтоді минуло 15 років. На Україні, яку розоряли і грабували загони польських панів та наймитів і петлюрівських погромщиків, вирости гіганти соціалістичної індустрії. На широких просторах, по яких славна червона кіннота гнала польських окупантів, непереможними фортецями стоять МТС, колгоспи і радгоспи, які більше й більше міцніють і розквітають.

На наших кордонах пильно охороняють недоторканність радянської землі частини доблесної Червоної армії, які вкрили себе невмирущою славою боїв і перемог. У братерській сім'ї народів Союзу квітне і міцніє індустріально-колгоспна Україна.

Нам пам'ятні бойові дні 1920 року. З невимовною любов'ю, теплотою і безмежною відданістю вимовляє кожен трудящий України твое ім'я, дорогий товариш Сталін, ім'я того, кому зобов'язані ми блискучим успіхом у боротьбі з польськими панами, чий стратегічний план забезпечив перемогу над зухвалим ворогом і чий мудрий провід перетворив Радянську Україну в ряду всіх братерських республік СРСР, на країну господарського і культурного розвитку.

Героїчні традиції 20-го року живі в нашому народі. На цих традиціях виховуються мільйони трудящих, завжди готових битися за соціалістичну батьківщину.

Авантюристи з боку польських панів, вкупі і влюбі з німецькими фашистськими бандитами, готують новий напад на нашу трудову батьківщину.

Народи Радянської України ніколи не допустять здійснення цих планів! Сильна і непереможна наша соціалістична батьківщина. Могутня наша Червона армія. Міцний і сильний наш червоний флот!

Горе тим, хто захоче спробувати нашу силу, хто зазіхне на нашу радянську землю, на завойовану кров'ю кращих синів народу батьківщину трудящих. Хай пам'ятають про це пани Радзивіли, Сангушки й Потоцькі, їхні союзники і наймити – українські націоналісти Коновальці, Левицькі та інші, хай пам'ятають про це німецькі і польські фашисти, які готують рокову для них авантюру, що може скінчитися тільки їх цілковитим розгромом.

Хай живе вільна, квітуча Радянська Україна – незламний і надійний форпост могутнього СРСР.

Хай живе наша могутня соціалістична батьківщина – великий Радянський Союз!

Хай живе наша партія Леніна-Сталіна і її сталінський Центральний Комітет!

Хай живе геніальний вождь і любимий друг народів Радянського Союзу і Радянської України – товариш Сталін!

Цитовано за оригіналом: Привітання урочистого пленуму київської міськради до ЦК ВКП(б) – товаришу Сталіну // Вісті ВУЦВК. – 1935. – 12 червня.

Генеральне консульство Італії

Одеса, 19 червня 1935 року – XIII

Мій земляк Карло Маснато (батько п'яти дітей), брат мого земляка Джованні Маснато (нешодавно відправлений додому) і ще один Джованні Маснато (син останнього), котрий не зміг повернутися додому через незавершеність процедури набуття його дружиною італійського громадянства, які мешкають відповідно в селах Володимирівка й Олексіївка, приблизно за 200 кілометрів від Одеси на території України, розповіли мені те, що я вже знав від вищезгаданих брата і батька про голод, який лютує в Україні. Їхні свідчення мені підтвердили інші італійські та іноземні джерела, а саме німецькі й турецькі колеги, які клопочуться коло тієї самої проблеми – надання допомоги своїм землякам.

Голод неминуче триватиме до нового врожаю (тобто до наступного серпня), який завдяки цьогорічним сприятливим погодним умовам, схоже, подає надію. Здається цілком зрозумілим те, що через торішній поганий урожай радянський уряд не має достатніх зернових запасів, щоб нормально видати пшеницю.

Це явище ми спостерігаємо вже декілька років і знаємо його основні причини – незацікавленість селянства в інтенсифікації виробництва й погана організація роботи залізничного транспорту, що добре проілюстрував у своїй доповіді Каганович.

Оскільки в Росії майже немає доріг на наносних рівнинах України і Дону, куди гравій для дорожнього полотна потрібно привозити за кількасот кілометрів, транспортними засобами на машинній тязі можна транспортувати лише обмежену кількість продуктів. До того ж, автомобілів (які не використовують на потреби війська) тут можна побачити небагато, оскільки заводи в першу чергу постачають військо і виробляють велику кількість тракторів для сільського господарства.

Судячи зі сварливого тону преси, причина досить високого відсотка несправних транспортних засобів полягає в централізації потужностей для виробництва запчастин, значних відстанях й нестачі кваліфікованих механіків, тож повернення їх до робочого стану відбувається дуже повільно. Відвідуючи колгосп поблизу Одеси, я бачив трактори й сільськогосподарські машини, залишені під відкритим небом – вони були в жахливому технічному стані.

Можна з упевненістю сказати, що трагедія голоду в Україні відбувається знову й знову відтоді, як більшовики стали повновладними господарями. У зв'язку з цим постає запитання: як можна пояснити той факт, що перед війною запасів пшениці було цілком достатньо і навіть провадилась значна експортна діяльність? До того ж,

царський уряд, який, на відміну від уряду комуністичного, можна характеризувати як такий, що сповідував принципи патерналізму, переймався долею народу, хай і не так, як це роблять у західних державах, але напевне великою мірою; цьому сприяло й сповідання релігії. Отож, у дія царського уряду було місце для людського співчуття, а твердження про те, що злочини загального характеру придушували з якнайбільшою жорстокістю – аж ніяк не правда. Очевидно, що ті злочини не карали стратою з такою готовністю, як це відбувається зараз.

У брутальному матеріалізмі теперішньої влади немає місця на гуманітарні жести. У ті часи шляхи сполучення (хоч і не відповідали кількості населення) працювали нормально, а місцеві органи влади не були просто збіговиськом головорізів і дурнів. У різних регіонах існували склади резервної пшениці, й приватні організації могли надавати допомогу, щоб доповнити зусилля держави таким чином, що компенсували на такій величезній території відмінності у виробництві сільськогосподарської продукції, яке так залежить від погодних умов. Коли ж критична пора року не обіцяла успіху, тоді власники землі могли змінити посівну культуру на власний розсуд і без бюрократичної тяганини засіяти нову культуру. В містах не знали нестачі хліба, а в разі поганого врожаю полегшували оподаткування села.

У кожному разі, обсяги надлишкової пшениці настільки перевищували річні потреби, що в Новоросійську, найбільшому порті для експорту зерна, побудували величезні вежі, звідки пшеницю могли дуже швидко завантажити на пароплави. Ці об'єкти зараз покинуті без догляду.

Хлібне питання в Росії не можна приписати інертності царської влади, яка (за твердженням більшовиків) прирекла країну на неосвіченість і безлад. Його можна скоріше пояснити безладом і неосвіченістю, яку приніс із собою комуністичний лад. Упродовж 18 років свого правління комуністичний уряд засвідчив байдужість до долі російського народу, який зазнав страждань і досі страшно страждає. За першочергове завдання уряд взяв організацію війська і внутрішніх військ.

Радянські органи влади пом'якшують свої підходи і, схоже, схильні дати більший простір індивідуальній власності – можливо, через це вельми очевидне відкриття: культурний та економічний прогрес неможливий, якщо людину запакували в оболонку зі страху й бідності, і замість того, щоб бути (як це має бути) опорою суспільства, ця людина перетворюється на байдуже й паразитичне – «знеосіблене» – створіння, якщо скористатися часто вживаним у радянській пресі висловом. Іншими словами, це ранні ознаки переходу від колективістського екстремізму, який зазнав такого очевидного краху, що сьогодні в країні з такими величезними можливостями для сільськогосподарського процвітання ми й досі мусимо рахувати випадки смерті з голоду, – в напрямку до справедливішого підходу до со-

ціальної рівноваги на основі корпоративізму з належною рівновагою прав і обов'язків між індивідом і державою.

Тож можемо сказати, що комунізм розпочав свій похід... в напрямку до фашизму, навіть якщо люди продовжують писати, що фашизм (його й досі злісно ототожнюють із капіталізмом) стоїть на краю могили. Із трьох основних принципів комунізму – обмеження особистого права власності засобами для існування, знецінення родинних уз і руйнування релігійних почуттів – відбувається перегляд перших двох. Проте щодо третього принципу, схоже, існує бажання продовжувати рух у цьому напрямку (див. моє цілком таємне повідомлення № 126 М від 18 червня). Поступове зникнення священнослужителів, прискорене арештами й депортаціями, унеможливило відправлення релігійних культів; внаслідок цього церкви закривають і поступово руйнують.

З упевненістю можна стверджувати, що за декілька років зникнуть усі церкви. Одеський православний собор (робота італійського архітектора Франческо Фрапполі) потребує ремонту, але міськрада не має на це грошей. В Києві, через який я нещодавно проїжджав, зараз зносять стародавній Святомихайлівський монастир, заснований у 1108 році, який має чудову семибанну церкву. Розкішний Софійський собор закрито й занедбано. Собор має знамениті мозаїки у візантійському стилі, але вони більше не доступні для огляду. Радянська молодь тепер майже вся сповідує атеїзм, до церков ходять лише старі люди, особливо жінки.

Зараз і справді розглядають важливі рішення стосовно повернення православної церкви в лоно римо-католицької церкви, і я хотів би повідомити Вашу Ясновельможність, що мені здається доцільним пришвидшити прийняття цих рішень, оскільки з часом все менше росіян будуть до цього небайдужі. Час для цього зараз якраз слушний, навіть якщо це рішення представники православного духовенства ухвалять у неповному складі, а саме духовенство за кордоном, оскільки на офіційне оголошення духовенства з Росії покладатися неможливо. Після прийняття рішення воно напевно прихилиться до великого морального авторитету римо-католицької церкви. Лише вона може дати хоч якусь надію, що руйнівні наміри радянського уряду можна буде пом'якшити.

Повернення православної церкви в лоно римо-католицької церкви, об'єднання, якого прагнули століттями, відбудеться завдяки вічній універсальності Риму, збагаченого духовною сутністю фашизму, що є репоною для варварства будь-якого походження.

Щиро Ваш,

Генеральний консул Королівства Італії

Додаток III

**ЗАВЕРШАЛЬНЕ ЗАСІДАННЯ
КОМІСІЇ З ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ****19 квітня 1988 року****ЗАСІДАННЯ**

Вівторок,
19 квітня 1988 року

Будинок Палати представників «Рейберн»,
Кімната 2222

Вашингтон, округ Колумбія

Засідання Комісії розпочалось о 15:40.**ПРИСУТНІ ЧЛЕНИ КОМІСІЇ:**

Конгресмен Деніел А. Майка (Демократична партія, штат
Флорида), голова

Конгресмен Вільям Брумфілд

Богдан Федорак, представник громадськості

Конгресмен Бенджамін Джилман

Конгресмен Денніс Гертел

Д-р Мирон Куропас

Деніел Марчишин

Уляна Мазуркевич

Анастасія Волкер

Д-р Олег Верес

ТАКОЖ ПРИСУТНІ:

Д-р Джеймс Е. Мейс, виконавчий директор

Д-р Ольга Самійленко, помічник

Волтер Печенюк, помічник

РОБОТА КОМІСІЇ

Конгресмен Д. МАЙКА: Засідання Комісії з вивчення Голоду в Україні оголошую відкритим.

Діяльність нашої Комісії добігає кінця, і я вважаю, що роботу було пророблено фантастичну. Я мав змогу дуже докладно проаналізувати пояснювальну записку й менш детально всі результати роботи. Ми подали низку зауваг.

Я хотів би – ось, що я пропоную, і запрошую членів Комісії висловити свої побажання. Спочатку я попрошу д-ра Мейса дати нам усний підсумок роботи над звітом та пояснювальною запискою. Я розумію так, що проект вам надали раніше.

Потім, після усного підсумку д-ра Мейса, ми розпочнемо обговорення і вислухаємо будь-які коментарі чи пропозиції, що слід змінити перед остаточним ухваленням. Після цього висунемо пропозицію остаточно ухвалити звіт. Ми маємо зробити це до п'ятниці. І ще я попрошу кожного члена Комісії – і я можу просто сказати вам зараз, що якщо хтось із членів Комісії хоче подати окрему думку «за» чи «проти» у формі окремих документів, які будуть включені до остаточного переплетеного документа, то можете це зробити, і тоді ми внесемо його до остаточної версії.

А зараз, д-ре Мейс, Джиме, я хотів би попросити Вас взяти мікрофон і підсумувати роботу. Я тільки скажу Вам, що ми цінуємо всю роботу, яку Ви і Ваші співробітники зробили, це фантастична робота, особливо зважаючи на сесію, під час якої уваги членів Комісії вимагали й інші справи. Ви справді виконали левову частку роботи, й ми дуже цінуємо це.

Д-р Дж. МЕЙС: Дуже дякую.

Спершу я хотів би нагадати вам, що цей текст надрукували в текстовому редакторі вчора ввечері, і ми ще можемо внести зміни.

Передусім хочу сказати, що те, що ви бачите перед собою сьогодні, ви вже бачили раніше, але в дещо відмінному форматі. Ми витягнули конкретні висновки на сторінках 6 і 7 пояснювальної записки, пронумерувавши їх 1–19. Я гадаю, що найлегше буде, якщо я пройдуся по них швидко, зачитуючи їх вголос. А текст пояснення, чому ми запропонували самі ці висновки, зрозумілий із пояснювальної записки, яку ви вже читали.

1. Немає сумніву, що значна кількість жителів Української СРР та Північно-Кавказького краю померли голодною смертю під час штучного голоду 1932–1933 років, спричиненого тим, що радянська влада конфіскувала врожай 1932 року.
2. Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.

3. Офіційні заяви радянської влади про «саботаж куркулів», на який було покладено вину за всі «труднощі» під час Голоду, неправдиві.
4. Голод не був, як це часто припускають, пов'язаний із посухою.
5. У 1931–1932 роках у відповідь на спричинену посухою нестачу зерна за межами України офіційна радянська влада надала допомогу враженим територіям і зробила низку поступок селянам.
6. У середині 1932 року, після нарікань керівництва Української СРР на те, що надмірні обсяги хлібозаготівель призвели до спалахів голоду в окремих місцевостях, Москва змінила курс і почала висувати все жорсткіші вимоги до селян.
7. Через неспроможність виконати план хлібозаготівель радянська влада в Україні була змушена вдаватися до щоразу суворіших заходів із метою вилучити граничну кількість зерна в селян.
8. Восени 1932 року Сталін скористався спричиненою цими діями кризою хлібозаготівель в Україні як приводом для консолідування свого контролю в Україні та дальшого посилення конфіскації зерна.
9. Український Голод 1932–1933 років спричинило вилучення в граничних обсягах сільськогосподарської продукції в сільського населення.
10. Службові особи, які відповідали за конфіскацію зерна, також жили в страху перед покаранням.
11. Наприкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди вмирали з голоду.
12. У січні 1933 року Сталін використав «недостатню наполегливість» української влади в здійсненні конфіскації зерна, аби ще більше посилити контроль за Комуністичною партією України, та санкціонував заходи, які погіршили ситуацію й гранично збільшили кількість людських жертв.
13. П. Постишев отримав подвійне завдання від Москви: посилити конфіскацію зерна (а отже й Голод) в Україні та ліквідувати скромні вияви національного самоствердження, які керівництво СРСР доти дозволяло українцям.
14. Хоча впродовж 1932–1933 сільськогосподарського року голод охопив також басейн Волги та Північно-Кавказький край у цілому, лише на Кубані – населеному етнічними українцями регіоні Північно-Кавказького краю – агресивність втручань Сталіна була такою ж, як восени 1932 року та в січні 1933 року в Україні.
15. Було вжито заходів для того, щоб не дати голодним людям змоги їздити до інших місцевостей, де було більше харчів.
16. У 1932–1933 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців.
17. Американський уряд вчасно отримував достатню інформацію про Голод, проте не зробив жодних кроків, які могли би поліп-

шити ситуацію. Натомість одразу ж після Голоду, у листопаді 1933 року, адміністрація США пішла на дипломатичне визнання радянського уряду.

18. Під час Голоду певні представники американського журналістського корпусу співпрацювали з радянським керівництвом з метою заперечити факт українського Голоду.
19. Останнім часом наука на Заході, й меншою мірою в Радянському Союзі, зробила вагомий поступ у справі вивчення Голоду. Хоча офіційні радянські історики та представники так і не подали цілком точного й адекватного трактування, за останні місяці досягнуто великого прогресу щодо цього. Це очевидно з багатьох фактів, опублікованих у радянській пресі, листів до редактора журналу «Огонёк».

На цьому я хотів би призупинити моє свідчення, щоби шановний конгресмен Джилман міг сказати кілька слів, якщо він має таке бажання.

Конгресмен Б. ДЖИЛМАН: Дякую.

Мені шкода, що дебати щодо українсько-американської резолюції з приводу відзначення тисячоліття затягнулися. Білл Брумфілд, наш шановний старший член комітету, повідомив, що він прийде відразу після завершення дебатів.

Я хочу похвалити вас за чудову роботу над звітом і за всю роботу Комісії. Хочеться вірити, що ми зможемо продовжити мандат Комісії, працюватимемо над тим, щоб усі наші колеги-конгресмени доклали спільних зусиль і домоглися цього з тим, щоб Комісія належно виконала всі обов'язки, які ми хочемо бачити завершеними. Це колосальна праця; вона, безумовно, дасть дослідникам щедрий матеріал для дальших досліджень. Це основа, причому, я вважаю, важлива основа. Я ще раз хочу подякувати співробітникам Комісії і д-ру Мейсу за виконану роботу.

Д-р Дж. МЕЙС: Дякую.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дякую. Я гадаю, у нас залишилося ще один чи два пункти.

Д-р Дж. МЕЙС: Ми дійшли до пункту 19.

Конгресмен Д. МАЙКА: Тоді запрошую до слова членів Комісії. Я розумію, що може також бути пропозиція продовжити мандат Комісії і що є кілька членів Комісії, які бажають внести такий законопроект. Про нього говоритиме мій підкомітет. Я не думаю, що мені годиться вносити це зараз, але ми підемо за належною процедурою і, якщо потрібно, я думаю, безумовно дістанемо необхідне продовження.

Ключовим моментом продовження є не стільки мандат Комісії, а законодавче підкріплення фінансування, якщо таке потрібне – ми зможемо про це поговорити.

Чи хтось із членів Комісії має додаткові зауваги чи будь-яку заувагу щодо звіту?

Д-р М. КУРОПАС: Я хотів би прочитати свій коментар для протоколу.

Громада українських американців надзвичайно задоволена роботою Комісії США з вивчення Голоду в Україні. Д-ри Мейс і Самійленко заслуговують на велику похвалу, визнання та вдячність від нашої громади за вчасне завершення цього професійно написаного історичного документа. Я не маю сумнівів у тому, що їхня робота матиме вплив не лише на науковий світ, а й на державну політику.

Американським громадянам слід добре завважити, як їхні інтереси представляла політика адміністрації США у 1932–1933 роках і ліберальні американські кореспонденти, які завзято захищали Радянський Союз будь-яким коштом. Конгресу США, Держдепартаменту та Білому дому слід пам'ятати про уроки українського Голоду, коли їх занадто зачаровує блиск і шик гласності.

Сьогодні, 55 років після Голоду, Радянський Союз все ще заперечує той факт, що Голод був прямим наслідком державної політики СРСР. Як би не старалася радянська влада змінити свій імідж, аби впоратися з теперішньою внутрішньою напругою, нам слід пам'ятати, що та сама система, яка створила Голод 1932–1933 років, все ще діє в СРСР. Михайло Горбачов – спадкоємець Сталіна.

А що в майбутньому? Я знаю, що є такі люди, які воліли би радше поховати наш звіт в якійсь затхлій архівній теці й ніколи більше про нього не згадувати. Це не в інтересах США. Тому українсько-американська громада підтримує законодавчий акт, який дав би змогу Комісії продовжувати роботу, не використовуючи кошти американських платників податків.

Я не можу уявити, що якийсь член цієї Комісії може бути проти такого акту чи підтримувати його нерішуче. Зважаючи на важливість нашого звіту, таке ставлення було би важко зрозуміти.

Комісія щойно почала свою роботу, пані та панове, і не може бути й мови про припинення її діяльності, хай би яким теплим і пухнастим видавався нам пан Горбачов.

Насамкінець я хочу особисто подякувати співробітникам Комісії за їхній важкий труд і тим членам Комісії, які так тісно співпрацювали з ними попри численні нагальні справи. Особливо слід відзначити внесок голови, Дена Майки, сенатора Денніса Ді Консіні, конгресменів Вільяма Брумфілда, Денніса Гертела, Бенджаміна Джилмана, а також радника Білого дому Гарі Бауера.

Я з нетерпінням чекаю на нашу співпрацю наступного року.

Конгресмен Д. МАЙКА: Ще якісь коментарі?

Д. МАРЧИШИН: Так, Деніел Марчишин.

Мене особливо турбував висновок № 17; от і Мирон згадав про те, що американський уряд вчасно отримував достатньо інформації про Голод, але не зробив відповідних кроків стосовно нього, а ухвалив надати Радянському Союзу офіційне визнання.

На жаль, уже роками адміністрація США, ліберальна чи консервативна (як назвала би себе теперішня адміністрація), схильна удавати, що нічого не помічає, коли мова заходить про Радянський Союз та нагоду вдатися в торгівлю. Попри радянську агресію в Нікарагуа,

Анголі, Ефіопії, Афганістані, міністр торгівлі К. Вільям Веріті якраз зараз очолює делегацію, я пригадую, читав, із 300 бізнесменів, які поїхали до Москви, намагаючись збільшити, ще істотно збільшити обсяги торгівлі з Радянським Союзом через ці так звані спільні підприємства.

Я також знаю, що члени Конгресу беруть участь у спільних із Радянським Союзом підприємствах і мають бізнес у СРСР, навіть в Україні. Особисто я вважаю, що така поведінка з боку адміністрації – консервативної, ліберальної, демократичної чи республіканської – є абсолютно аморальною й заслуговує на цілковитий осуд.

Я радий, що Комісія впоралася зі своїм завданням, так ретельно дослідивши період Голоду, і мені прикро за таке, на мою думку аморальне, ставлення до Радянського Союзу, метою якого є збагачення на кілька доларів у короткотерміновій перспективі шляхом торгівлі з СРСР і яке не зважає на довготермінову ситуацію щодо СРСР та його політику стосовно українців та цілого світу.

Це все, що я маю сказати.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дякую.

Я хотів би лише зазначити, що зі с. 151 починається обговорення реакції американського уряду на цю ситуацію, яке займає 20 сторінок. До того ж, я можу вам сказати, що є принаймні один чи два, а може й три томи додатків до цього документа, але співробітники Комісії справді розглянули тут реакцію США досить докладно.

Д. МАРЧИШИН: Я знаю.

Конгресмен Д. МАЙКА: Ще якісь коментарі? Хто-небудь?

ЗАЯВА Д-РА ОЛЕГА ВЕРЕСА

Я вітаю остаточний звіт Комісії уряду США з вивчення Голоду в Україні з великим задоволенням, оскільки він знаменує успішне завершення великої роботи.

Я хочу подякувати й привітати членів нашого уряду за те, що вони дали життя цій Комісії і забезпечили їй бюджетне фінансування. Хочу подякувати нашим численним прихильникам у громаді українських американців за їхню фінансову підтримку, яка дала змогу Комісії продовжити роботу, вийшовши далеко за межі початкових урядових асигнувань.

Я дякую й вітаю штатних співробітників Комісії – д-рів Джеймса Мейса та Ольгу Самійленко – за величезну успішну наукову роботу, плодом якої є цей звіт.

Збирання, транскрибування та переклад свідчень від понад 200 очевидців, які пережили Голод, вилилося в безцінний корпус первісних даних для майбутніх дослідників, а це робота, яку необхідно було зробити зараз, поки очевидці ще живі.

Звіт, що його підготували співробітники – він складається з кількох «робочих документів», в яких проаналізовано конкретні аспекти Голоду та реакції на нього, – це вагома книжка. Я сам написав свою

частку урядових звітів, а тому можу ручатися за надзвичайну легкочитність та інформативність цього звіту. Окремі робочі документи є вагомими самостійними науковими дослідженнями, які, я певен, будуть незабаром опубліковані як статті в науковій літературі, присвяченій історії та літературі України та СРСР.

Я відчуваю, що ми заслужили на привітання самих себе як колективу, який складається із членів уряду, представників громадськості та співробітників Комісії, за наші досягнення в справі інформування громадськості щодо Голоду, його причин та наслідків, а також сприяння визнанню Голоду. П'ять років тому, на 50-річчя Голоду, цей нелюдський епізод історії був майже незнаний за межами української громади. Відтоді завдяки нашим зусиллям і зусиллям українських американців і канадців та наших друзів дані про Голод стали загальновідомими серед тих, хто цікавиться історією. Отже, ми долучилися до того, щоб надати належне місце цій трагічній події в історії українського народу й людства.

Не можна було би вибрати ліпший період для нашої діяльності. Сьогоднішня доба – це час змін і прогресу в Радянському Союзі, який включає «заповнення порожніх сторінок історії». Лише за останні тижні Голод визнали й відкрито обговорили в радянській пресі. Історичність Голоду вже не піддають сумніву, визнано його штучний характер, вину Сталіна та його поплічників, і є згадки про мільйони жертв, більша частина яких припадає на Україну. Єдиним елементом, який ще потребує визнання, є геноцидний характер та мета Голоду.

Я не думаю, що той факт, що визнання прийшло саме тепер, за кілька тижнів до представлення цього звіту, – це випадковий збіг. Слово уряду США має великий авторитет для радянських людей, і коли Конгрес США прийме цей звіт, радянські люди, які почують про цю новину, також приймуть його. Ті особи й органи СРСР, які відповідають за визначення «історичної правди», були змушені випередити наш звіт, визнавши, що основні факти Голоду правдиві. Ця фундаментальна поступка встановлює нові, набагато ширші межі прийнятних наукових досліджень та коментарів щодо історії підрадянської України. Ця поступка дасть змогу чесним науковцям та публіцистам в Україні провести серйозне дослідження й обговорення Голоду, який донедавна був абсолютно забороненою темою.

Хоча початковий мандат, що його надав нашій Комісії Конгрес, майже вичерпано, я не сумніваюсь, що ми отримаємо пролонгацію і продовжимо нашу роботу за фінансової підтримки громади українських американців. Я сподіваюсь і очікую, що до завершення дії поновленого мандату нашу роботу визнають і оцінять у Радянському Союзі, а членів та співробітників Комісії запросять відвідати Україну в їхньому офіційному статусі. Тоді ми отримаємо сатисфакцію, знаючи нарешті, що допомогли Україні та Радянському Союзу зробити ще один крок на шляху до спільноти вільних людей.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дякую.

Перш ніж ми продовжимо роботу, я хочу повідомити, що до нас приєднався конгресмен Білл Брумфілд, і спитати, чи він не має коментарів?

ЗАЯВА КОНГРЕСМЕНА ВІЛЬЯМА БРУМФИЛДА

Члени Комісії, високоповажні гості, цю Комісію було створено з метою розширення знання світової спільноти про події, відомі як український Голод, і, як результат, дати американській громадськості змогу краще зрозуміти Радянський Союз шляхом виявлення того, яку роль він відіграв у Голоді.

Комісія провела кілька прилюдних слухань у різних містах США з метою почути з перших вуст страшні спогади тих, хто, власне, пережив Голод 1932–1933 років в Україні. Комісія прийняла свідчення від 57 очевидців Голоду і провела докладні опитування понад 200 людей, які вижили в цій трагедії.

Під час слухань ми почули про мільйони осіб, які померли з голоду в Україні протягом цього жахливого періоду. Ті, хто пережив Голод, розповіли Комісії про те, що вони бачили: як тіла людей залишали там, де вони померли, як близькі їм люди все більше слабнули з голоду й повільно поступалися зтяжній і болісній смерті. Комісія дізналася, що українці підтримували життя, споживаючи в їжу все, що могли: від трав, бур'янів і гілок дерев до диких звірів і пташок, яких вони ловили і їли невареними.

Ми також дізналися від очевидців, що врожаї в Україні протягом цього періоду були такими ж рясними, як і в попередні роки, коли голоду не було. Голод 1932–1933 років був вислідом не природних причин, а організованих конфіскацій зерна та інших продуктів в українського народу. Очевидці повідали Комісії про вщерть наповнені продуктами й зерном вагони, що їх вивозили з України, і про систематичні обшуки кожної домівки, під час яких державні службовці відбирали кожен грам їжі. Ми також почули про обмеження на пересування, що їх ввів радянський уряд, аби не дати українцям змоги поїхати до інших країв, де були харчі.

Висновок, детально викладений у звіті Комісії для Конгресу, неминучий. Голод, який стався в Україні і який забрав життя мільйонів людей на її території, був результатом навмисної політики уряду Радянського Союзу. Тому важливо, щоби ми назвали цей штучний голод актом геноциду радянського уряду проти українського народу, яким він насправді і є.

Це важка історія. У тих членів Комісії, які вперше почули деталі цього геноциду, краялося серце. Тим, хто пережив цю трагедію, було боляче пробуджувати спогади, які багато хто був поховав разом із друзями та дорогими їм людьми багато років тому.

Проте український Голод та події навколо нього є важливою частиною історії, яку американський народ та решта світу повинні знати.

У якомусь сенсі встановлені факти прояснюють події в Україні в 1932–1933 роках. У ширшому ж контексті вони засвідчують, які страждання людина може завдати своєму ближньому, коли світ, зокрема Сполучені Штати, не бажає звертати на це увагу. Уроки Голоду передусім говорять нам про моральну порочність радянської системи влади, системи, яка не зупинилася перед тим, щоби зініціювати політику геноциду, і системи, яка сьогодні залишається у суті своєї незмінною. Уроки українського геноциду нагадують нам про те, що важливо бути пильними й притягти радянський уряд до відповідальності за систематичні порушення прав людини.

Голову й членів Комісії, співробітників штату Комісії на чолі з д-ром Джеймсом Мейсом варто привітати зі старанням і відданим виконанням праці, покликаної шукати й встановити правду про штучний Голод в Україні. Я розумію, що Комісія має ще незакінчену роботу в площині завершення дослідження й ширшого оприлюднення його результатів. Я наполягаю на тому, щоб Конгрес розглянув можливість продовження діяльності цієї Комісії з тим, щоб цю важливу роботу можна було завершити на спомин про тих, хто загинув, і на честь тих, хто пережив радянський геноцид в Україні 1932–1933 років.

Однак я хотів би скористатися цією нагодою також для того, щоби віддати належне вам і особливо д-ру Мейсу та його помічникам за підготування цього звіту. Я вважаю, це надзвичайно важливо. І якщо ми досягнули того, що встановили історичну правду про Голод, то досягнення наше велике. Це, я думаю, дуже важливо.

Сьогодні були цікаві дебати, ми розглядали ще один законопроект, і я радий, що обстоював його від Республіканської партії.

Чесно кажучи, я насправді не мав змоги проглянути всі рекомендації через напружений графік. Але для мене було великим задоволенням виконувати свої обов'язки в цій Комісії.

ЗАЯВА СЕНАТОРА ДЕННІСА Ді КОНСІНІ

Насамперед я хотів би віддати належне голові Дену Майці за ефективне керування діяльністю Комісії з вивчення Голоду в Україні протягом останніх двох років. Я високо оцінюю чудову роботу штату співробітників Комісії під вмілим провідом д-ра Джима Мейса. Їхню відданість і присвяту сумлінному з'ясуванню правди про трагедію штучного Голоду 1932–1933 років засвідчує високий якісний рівень цього звіту.

Як вам, можливо, відомо, в лютому 1987 року я головував на слуханнях цієї Комісії в Сан-Франциско. Я не можу не згадати зворушливі свідчення мужніх людей, які розповідали з перших уст про неймовірні людські страждання, що їх завдав уряд Сталіна. Я усвідомлюю, наскільки важко їм було заново пережити болісні й травматичні події. Їхні свідчення стали надзвичайно цінним внеском до наших зусиль, скерованих на глибше розуміння українського Голоду.

Відтоді, як Комісія розпочала роботу, у Радянському Союзі сталося багато цікавих зрушень, зокрема все відкритіше стали обговорювати «білі плями» радянської історії. Я задоволений тим, що радянські засоби масової інформації зробили поступ в обговоренні різних аспектів Голоду, хоча мушу сказати, що залишається ще надто багато «білих плям», зокрема фундаментальне питання про те, чому ж відбувся Голод. Я маю надію, що робота цієї Комісії справді стане внеском до дискусії про Голод, яка сьогодні точиться в Радянському Союзі.

Багато із вміщених у звіті висновків глибоко тривожать, насамперед той висновок, що Йосип Сталін і його поплічники скоїли геноцид проти українського народу в 1932–1933 роках, аби знищити прояви українського самоствердження. Але мене також турбує те, що наш уряд не зробив усього можливого, аби полегшити цю трагедію. Я сподіваюсь, що якщо з цього буде винесено урок, то він полягатиме в тому, що ми мусимо завжди бути насторожі, здійснювати моніторинг порушень прав людини й ніколи не боятися діяти відповідно до тієї інформації, яка потрапляє в поле нашої уваги.

Попри чималий обсяг завершеної на сьогодні роботи, нам слід зробити ще більше, щоби кинути світло на увесь масштаб цієї трагедії. Сенатор Бредлі незабаром внесе законопроект (я його підтримую), щоби продовжити мандат Комісії. Цей додатковий час можна буде використати для завершення тієї важливої праці, яку ще належить зробити, зокрема продовжити збирання й підготовку до друку усних історій та докласти дальших зусиль, аби удоступнити матеріали про український Голод для використання в шкільних програмах. Нам слід і далі звертати увагу світової громадськості на Голод, щоби відвернути повторення подібних трагедій у майбутньому.

ЗАЯВА УЛЯНИ МАЗУРКЕВИЧ

Наявний дворічний законодавчий мандат Комісії з вивчення Голоду в Україні вичерпано. Під вмілим керівництвом конгресмена Деніела Майки Комісія провела шість прилюдних слухань, збрала понад 200 усних свідчень і завдяки дослідженням й високому науковому рівню керівника штату Комісії д-ра Джеймса Мейса і його двох помічників, д-ра Ольги Самійленко та Волтера Печенюка, подала блискучий звіт.

Особливо я хочу подякувати конгресменам Брумфілду, Джилману та Гертелу і сенатору Ді Консіні за те, що вони виділяли час зі свого напруженого графіка і їхали в різні місця країни, щоб головувати там на слуханнях Комісії з вивчення Голоду в Україні. Хочу висловити їм вдячність за відданість справі збирання інформації про Голод та донесення її до американських громадян. Вони показали зацікавленість і продемонстрували відданість. Ось із таких людей складається Америка – із громадян, які не вагаються взятися за зброю і піти в наступ проти жахливої несправедливості.

Хочу також додати, що я з великим захопленням працювала пліч-о-пліч з іншими представниками громадськості в Комісії і рада, що змогла внести свою лепту в кінцевий продукт – звіт, що ми його сьогодні затверджуємо.

Я була особливо зворушена, коли слухала свідчення очевидців Голоду і з перших уст почула сповнені гіркоти оповіді про повільну агонію голодних та їхню героїчну боротьбу за виживання.

Цілком можливо, що аж 8 млн українців загинули від насильницького голодування, у той час як світ пропускав повз вуха їхні сповнені болю крики. Лише з початком роботи Комісії з вивчення Голоду в Україні з'явилася можливість розказати історію цих жертв в усій повноті.

На початку слухань я часто говорила про Голод як про підрядкове посилення в історії. Сьогодні завдяки зусиллям Комісії Голоду надають набагато більше уваги, і з часом ця сумнозвісна подія посяде належне місце на тих сторінках підручників історії, які донині залишаються порожніми.

Комісія подала блискучий звіт. Будемо сподіватися, що Конгрес і президент дозволять нам примножити це досягнення, продовживши мандат Комісії. Однак, хоч як би там що було, тепер поширення й публікація висновків Комісії залежить від її членів. На них лежить обов'язок забезпечити кожному зацікавлену середню школу матеріалами, потрібними для включення Голоду в навчальну програму. Завдяки зусиллям мого колеги д-ра Куропаса та інших осіб ми видали такий чудовий посібник, і я знаю, що д-р Куропас горить бажанням далі його вдосконалити. Навіть одна ця потреба є достатньою підставою для того, аби надати нам час, необхідний для продовження роботи в статусі Комісії.

До того ж, слід викрити й засудити тих, хто допомагав чинити геноцид голодом, і тих, хто сприяв його замовчуванню. Варті осуду дії Волтера Дюранті, який свідомо надсилав неправдиві повідомлення про Голод, і цей вчинок таки потрібно засудити. Особливо трагічним є те, що наступників призвідників Голоду не можна притягнути до відповідальності за злочин їхніх попередників.

Сьогодні, в еру гласності, окремі гравці в Кремлі змінилися, але суть їхня та сама; вони просто надягнули людяніші личини. Ядро їхньої політики залишилося незмінним. Донині є місцевості у світі, які страждають від руйнівної дії голоду, що його штучно створили агенти того самого режиму, який спричинив Голод в Україні. Афганістан та Ефіопія несуть сліди тої самої радянської політики, яка викликала Великий голод в Україні понад 50 років тому. Порушення основних прав людини в Україні тривають, і кількість їх не меншає. Є всі підстави боятися уряду, який відмовляє своїм громадянам в основних, Богом даних правах.

Америка мусить бути насторожі. Вона мусить бути готова перешкоджати репресіям і винищенню людей. Америка – велика й прекрасна країна. Щедрість і гуманність її народу непорівнянні. Понад пів-

століття тому в Україні було змарновано життя мільйонів людей; сьогодні ми не можемо повернути їх. Але ми можемо своїми незначними силами забезпечити трохи справедливості, яка походить від встановлення й закріплення історичної правди, чого ми досягнемо, потурбувавшись про те, щоб майбутні покоління постійно пам'ятали історію цих людей.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дякую. Ви знаєте, я хочу сказати членам Комісії, що на початку, коли її було тільки сформовано, в голови Комісії, а можливо і ще в когось, було певне занепокоєння, що перед штатом співробітників можуть бути поставлені певні обмеження через політичну діяльність різних членів Комісії. Але я вважаю, що можу сказати, не боячись, що хтось мені заперечить, що співробітникам дали цілковиту свободу дій, вони дослідили кожен аспект питання. Не було жодного випадку, коли їм говорили, що не можна зачіпати певні теми або досліджувати певні ділянки.

У результаті ви маєте документ, який спирається на ретельне дослідження, і до нього увійшло все, що співробітники вважали за важливе. І ніхто не викинув жодної частини із цього документа.

Я працював у тизна скількох різних комісіях і групах тут за останні 10–20 років, і знаю, що така ситуація є рідкісною. Дуже часто перед тим, як справа доходить до засідання Комісії, хтось проходиться по документу з чорним маркером і каже: «Ми не можемо чіпати це, ми не можемо втручатися туди». Отож, це не лише офіційний документ, яким ми можемо пишатися, а й вагома, цілком обґрунтована праця, якою зможуть скористатися дослідники в майбутньому. Це виклад результатів дослідження без цензурних купюр.

Чи хтось має ще коментарі?

(Мовчання.)

Конгресмен Д. МАЙКА: Тепер комусь годилось би запропонувати схвалити звіт чи висунути пропозицію продовжити мандат Комісії.

Я хотів би порадити вам, що ми можемо порекомендувати продовжити мандат, але для цього потрібно буде законодавче підкріплення, наскільки я розумію. Законодавчий акт передбачатиме, що Комісія працює без додаткового фінансування, без використання грошей платників податків. Можливо, я лише запропоную це, а члени Комісії вирішать, як найліпше вчинити, – по-перше, рекомендувати схвалити звіт. По-друге, рекомендувати Комісії ухвалити резолюцію з проханням продовжити мандат без додаткових витрат для платників податків. Отже, ми матимемо дві відмінні резолюції, які можна буде прийняти; одну з них для того, щоб завершити звіт.

Тоді я знову, якщо не буде заперечень, відкрию обговорення звіту, і члени Конгресу чи Комісії зможуть висловити особисті коментарі, які увійдуть до цього звіту.

Д. МАРЧИШИН: Пане голово, я пропоную Комісії прийняти звіт.

Б. ФЕДОРАК: Підтримую.

Конгресмен Д. МАЙКА: Пропозицію висунуто й підтримано. Обговорення?

(Мовчання.)

Конгресмен Д. МАЙКА: Хто за, прошу сказати «за».

(Члени комісії хором кажуть «за».)

Конгресмен Д. МАЙКА: Проти?

(Мовчання.)

Конгресмен Д. МАЙКА: Пропонує до протоколу, що Комісія одноголосно схвалила звіт.

Ще пропозиції?

Д. МАРЧИШИН: Пропоную Комісії підтримати внесення законопроекту про продовження мандату Комісії без додаткового фінансування з боку Конгресу.

Б. ФЕДОРАК: Підтримую.

Конгресмен Д. МАЙКА: Пропозицію висунуто й підтримано. Обговорення? Пане Джилман, прошу.

Конгресмен Б. ДЖИЛМАН: Пане голово, чи доречно було би запропонувати, щоб Комісії виділили якусь мінімальну суму, щоб вона могла завершити свою роботу? Я думаю, що це дуже допомогло би Комісії закінчити роботу, навіть у тій частині, яка стосується розсилання звіту поштою та підготовки додаткових примірників, якщо потрібно, якщо буде на нього великий попит.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дозвольте мені сказати, що резолюція матиме просто рекомендаційний характер. Отож, я, як голова, готовий вислухати будь-які рекомендації.

Мене повідомили, принаймні неофіційно, що на цьому етапі Комісії фактично неможливо отримати будь-яке дальше фінансування з бюджету. Можливо, у Комітеті закордонних справ залишилися якісь кошти, що їх можна буде використати для завершення чи припинення діяльності Комісії та її звіту, розсилання поштою тощо.

Конгресмен В. БРУМФИЛД: Ден, яка це може бути сума приблизно?

Конгресмен Д. МАЙКА: У нас зараз залишилося близько 30 тис. доларів, так?

Д-р Дж. МЕЙС: Це більш ніж достатньо для завершення нашого завдання при поточному рівні витрат до 22 червня 1988 року.

Конгресмен Д. МАЙКА: Чи це включає видрукування звіту?

Д-р Дж. МЕЙС: Це не включає видрукування звіту. Проблема з Управлінням загальними службами полягає в тому, що можна отримати один звіт, який каже одне, і ще один звіт, який каже щось інакше. Ми вже вивчили такий урок на своєму гіркому досвіді.

Згідно з нашими найпесимістичнішими попередніми розрахунками, якби ми від сьогодні не отримували жодних внесків, надрукували звіт, розіслали його, втримали наші витрати на поточному рівні до завершення мандату Комісії в середині червня, у нас би залишилося 30–40 тис. доларів.

Громада українських американців зробила дуже щедрі пожертви: ми отримали від неї близько 140 тис. доларів приватних пожертв. І те-

пер, якщо мандат продовжать, нам неодмінно треба буде мобілізувати більше коштів, однак я не передбачаю з цим серйозних проблем.

Д-р М. КУРОПАС: Я був особисто залучений до збирання грошей і хочу, щоб ви знали про те, що Комісія має потужну підтримку, і щедрість пожертв – підтвердження тому. Це дуже-дуже приємні люди.

Якщо мандат Комісії продовжать, а я сподіваюсь, що так і станеться, я маю цілковиту певність, що які б кошти не були потрібні, наша громада українських американців зможе їх надати.

Конгресмен В. БРУМФИЛД: Тут є одна очевидна річ: якщо ми не фінансуємо Комісію з бюджету, а ви залучите кошти ззовні, то є більше шансів, що резолюцію продовжать. Я не думаю, що є якісь сумніви щодо цього, я так відчуваю.

Конгресмен Д. МАЙКА: Безсумнівно. Якщо резолюція піде в Комітет асигнувань, то там все може й скінчитися. І саме в цьому я вбачаю проблему: тоді ми втрачаємо контроль над ситуацією.

Конгресмен В. БРУМФИЛД: Саме так.

Конгресмен Д. МАЙКА: Нам слід доручити нашим спеціалістам поглянути на це, але судячи зі звітів і документів у межах бюджету Комітету закордонних справ, якщо я не помиляюсь, ми можемо сказати, що мандат продовжено і їм потрібно буде ще 10 тис. доларів для розсилання й друку.

Ось моя пропозиція: ви можете подати резолюцію такою, якою вона є зараз, щоб продовження мандату було без залучення коштів платників податків. Але якщо Комісія закордонних справ – і ми це можемо зробити окремо від резолюції – якщо Комісія закордонних справ знайде можливість надати додаткові кошти на поштові витрати й друк, а це потрібно, то ми спробуємо так і зробити.

В резолюції, так мені здається, треба вписати, що не потрібно буде додаткових витрат з боку платників податків.

Конгресмен Б. ДЖИЛМАН: Пане голово, я відкликаю свою пропозицію.

Конгресмен Д. МАЙКА: Гаразд.

Чи хтось підтримує?

Д-р М. КУРОПАС: Підтримую.

Конгресмен Д. МАЙКА: Пропозицію внесено й підтримано.

Чи хтось бажає обговорити резолюцію?

Д. МАРЧИШИН: Так. Я гадаю, Комісії варто було би підготувати дуже приблизний бюджет чи план роботи, якщо хочете, на наступний рік.

Якщо ми матимемо нагоду, а ми таки зможемо залучити додаткові кошти від української громади, щоб ми мали що запропонувати конкретно або ж принаймні загальний план дій, який ми зможемо представити.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дозвольте мені наприкінці нашого засідання дати доручення співробітникам Комісії: підготувати проект кошторису на наступний рік на той випадок, якщо справді мандат

буде продовжено. Я гадаю, що це буде фактично необхідно, якщо буде внесено законопроект, щоби ми спиралися на кошторис як на основу для лобювання законопроекту.

Я згодний з паном Брумфілдом, що немає проблеми в тому, що в законопроекті не буде вказано вартості проекту в доларах – я не кажу це в негативному сенсі; якщо вказати суму в доларах, інший комітет може не дати йому життя, я це бачу.

Ви згодні?

Конгресмен В. БРУМФИЛД: Так, у цьому немає сумніву.

Конгресмен Д. МАЙКА: Тоді прошу співробітників це зробити. Я залишаю доречність кошторису, планів щодо його використання тощо виключно на розсуд членів Комісії і прошу співробітників підготувати його. Тоді ми можемо або поцікавитися думкою членів Комісії, або, якщо потрібно, провести додаткове засідання.

Хто за, прошу сказати «за».

(Члени комісії хором кажуть «за».)

Конгресмен Д. МАЙКА: Проти?

(Мовчання.)

Конгресмен Д. МАЙКА: Схвалено – резолюцію на підтримку продовження мандату. Звіт також схвалено.

І ще раз дозвольте мені подякувати кожному члену Комісії за час, присвячений нашій роботі. Я пропоную вам, навіть якщо ви погоджуєтесь з усім змістом звіту, написати заяву, яку буде внесено до остаточного, видрукуваного варіанта звіту, виклавши ваші власні погляди та коментарі щодо роботи Комісії. Я думаю, вони будуть чудовим додатком. Як я вже казав, цей звіт стане, я певен, вагомим джерелом для науковців усього світу на багато років уперед.

І як член Комісії – ми в Конгресі часто робимо це, коли готуємо звіти чи законопроекти, незалежно від того, наскільки глибоко ми згодні чи незгодні з проектом – пропоную принаймні включити в офіційний звіт зауваги щодо нашої власної позиції.

Отож, я просив би вас це зробити і подати д-ру Мейсу для внесення в остаточний варіант звіту.

Чи в кого будуть ще зауваги? До нас приєднався ще один конгресмен, пан Гертел. Чи хотіли би щось прокоментувати?

Конгресмен Д. ГЕРТЕЛ: Ні, пане голово, але я дуже задоволений тією роботою, яку завершила Комісія, співробітники, я хотів би подякувати їм. Мені було справді приємно працювати з вами усіма. Це була велика жертва, особливо для представників громадськості, і велика допомога нам усім – те, що ви, можна сказати, взяли на себе основний тягар роботи, через те що в нас такий напружений графік.

Ми дуже цінуємо те, що ви нас так постійно залучали.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дозвольте мені ще раз повторити, я цілком згоден із конгресменом Гертелом: ми виконали роль помічників, а все це зародилося й розвинулося в українській громаді. Роботу виконали члени Комісії та її співробітники. Ми пишаємося тим, що

підтримали й зробили свій внесок до цього процесу, але роботу насправді виконали присутні тут. І ми це цінуємо, хвалимо вас і дякуємо всім і кожному за вашу послугу.

Д. МАРЧИШИН: Я хотів би додати кілька зауваг, подякувавши голові Комісії. Я особисто ціную те, що зміг працювати під керівництвом голови Комісії з вивчення Голоду Дена Майки.

Я сподіваюсь, що наступного року ми зможемо продовжити, але я розумію, що наш голова взявся за ще одну кампанію. Якщо вона буде успішною, він, можливо, не зможе...

Конгресмен В. БРУМФИЛД: Так, але він розширює її. Він може продовжити її в сенаті.

Д. МАРЧИШИН: Сподіваюсь, що так і буде.

Конгресмен Д. МАЙКА: Дуже вам дякую, і ми дякуємо всім і кожному з вас. І знову ж таки, д-ре Мейсе та співробітники – ми справді цінуємо вашу роботу й відданість справі. Ми виконали левову частку роботи, причому зробили це бездоганно.

Якщо більше немає коментарів, засідання Комісії оголошую завершеним. Дякую.

(На цьому, о 16:12, засідання Комісії завершилося.)

Додаток IV

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ КОНГРЕСУ США
З ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ ¹

Створення Комісії – наслідок глибинних змін в українській громаді США. У 1970-х роках післявоєнна, переважно галицька, еміграція стала сильнішою економічно та починала поступово набувати політичного досвіду. До цього її внутрішнє життя мало, як правило, суто внутрішні орієнтири. Переважно ця діяльність була обернена всередину: святкували, відзначали, вшановували зібрання здебільшого самі для себе. Про Голод в Україні писали в основному такі україномовні видання, як «Свобода» (орган Українського народного союзу), «Визвольний шлях», «Народна воля», «Новий шлях», «Українська думка», «Мета», «Вперед», численні релігійні видання, виходили дослідження Дмитра Соловоя, Семена Підгайного, Миколи Ковалевського, Володимира Тимошенка, Василя Гришка, Олекси Калиника, Олекси Воропая, П. С. Лиха, Федора Піридо-Правобережного, Всеволода Голубничого, Григорія Костюка ²

¹ У 2003 році Інститут історії України НАН України підготував і видав фундаментальну працю «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (видавництво «Наукова думка», 888 с.). Ми звернулися до Дж. Мейса з проханням увійти до складу наукової ради і в підсумковому розділі написати тексти про відзначення українською діаспорою 50-річчя Голодомору і про діяльність Комісії Конгресу США з розслідування голоду в Україні. Мейс відповів згодою. Нарис про діяльність Комісії передруковується в цьому томі як одна з останніх праць американського вченого, який присвятив своє життя розкриттю найжахливішого сталінського злочину. – С. *Кульчицький*.

² *Соловей Д.* Голгота України. Ч. 1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною (Вінніпег: Укр. голос, 1953; репринт: Дрогобич: «Відродження», 1993); *Соловей Д.* Українське село в роках 1931–1933 // Укр. зб. – Кн. 2. – 1955. – С. 64–65; *Соловей Д.* Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні // Там само. – Кн. 15. – 1958. – С. 3–61; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – Б. м., Вид-во «Прометей», 1947; *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом: Док. й факти. – Варшава; Львів: Схід, 1937. – С. 128–131; *Tymoshenko V. P.* Agricultural Russia and the Wheat Problem (Stanford; Food Research Institute and the Hoover War Library, 1932); *Soviet Agricultural Policies and the Nationalities Problem in the USSR: Report on the Soviet Union in 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR (Based on the Seventh Institute Conference).* – 1956. – April 28–29; (Munich: In-te for the Study of the USSR, 1956. – P. 39–47); *Гришко В.* Москва слюзам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя. – Нью-Йорк: Видання ДОБРУС'у в США, 1963; Український «Голокост», 1933. – Нью-Йорк; Торонто: ДОБРУС-СУЖЕРО, 1978; переклад: *Hryshko W.* The Ukrainian Holocaust of 1933. – Toronto: Bahriany Foundation, 1983; *Kalenyk O.* Communism, the Enemy of Mankind: Doc. and Comments. – London: Ukrain. Youth Associat. of Great Britain, 1955; Документальна основа цієї книжки – документи Криничанського району, які потрапили на Захід і перебувають у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку, можуть бути використані з дозволу цієї організації; *Воропай О.* В дев'ятому крузі. – Лондон: Вид-во

та багатьох ін. ¹ Проте вкрай мало матеріалів про голод 1932–1933 років побачили світ іншими мовами, в тому числі англійською. Це насамперед англійське видання книги у двох томах «Біла книга про чорні діла Кремля», ² різноманітні заклики і послання громадських та релігійних організацій, відомих діячів і підприємців, зокрема Дани Далримпла. ³ В принципі, лише дуже поодинокі інформація про цей період з'являлась у виданнях західного світу. Сама роз'єднаність українських емігрантів і постійні взаємні сутички призвели до того, що навіть після друку англійською та німецькою мовами твору фактично одного з першовикривачів системи більшовицького терору Івана Багряного «Сад Гетсиманський» ця тема не привернула належної уваги. Як зазначає Юрій Шерех-Шевельов «брак сприятливої кон'юнктури 1950 супроти 1970-го і класичне українське невміння виходити поза межі свого гетто спричинилися до того, що роман Багряного не здобув і однієї тисячної частки тієї популярності, якої досягла документальна епопея Солженіцина». ⁴ Те саме трапилося і з великою й потужною інтелектуальною спадщиною Івана Лисяка-Рудницького, яку лише зараз може досягнути український і зарубіжний читач. Тому без відповіді залишився памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (якщо не рахувати чотиритомної «Розповіді про неспокій» Юрія Смолича, де він в обмеженому плані зміг розповісти про жертви розстріляного відродження) Івана Багряного, звернений до світу, де він докоряв західній громадськості, що в більшості своїй сліпо не помічала трагедії мільйонів жертв більшовизму і, загіпнотизована сталінською пропагандою, ставилася до втікачів з СРСР як до нібито «фашистських колабораціоністів». Іван Багряний закликав: «То нехай нам влаштують суд. Нехай нас судять, але в Європі, перед лицем усього світу. Нехай нас обвинувачують, у чому хочуть, але нехай нас судять представники цивілізованого світу. Але на такий суд Сталін не піде. Ми того суду не боїмося, але його боїться сонцеподібний “батько народів”, “най-

СУМ, 1953; репринт: *Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933.* – Cambridge: Harvard University, Ukrain. Studies Fund, 1983; *Лихо П. С. Советская власть на местах: Робота Комуністичної партії у Чорницькому районі на Полтавщині // Укр. зб. – 1957. – Кн. 8. – С. 99–172; Правобережний (Пірідо) Ф. 8.000.000. 1933-й рік на Україні.* – Вінніпег: Культура й освіта, 1951; *Пірідо Ф. Україна під большевицькою окупацією.* – Мюнхен: Ін-т по вивченню СРСР, 1956; *Голубничий В. Причини голоду 1932–1933 рр. // Вперед. – 1958. – № 10; Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939.* – London: Atlantic Books, 1960.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліогр. покажчик; Commission on the Ukrainian Famine: Report to Congress. – Wash.: Government Printing Office, 1988. – Р. 1–35.

² *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book.* – Toronto: Ukrain. Associat. of Victims of Rus. Communist Terror, 1953–1955.

³ *Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies.* – 1964. – XV: 3. – January. – P. 250–284; Idem.: *The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References // Soviet Studies.* – XVI: 4. – P. 471–474.

⁴ *Шерех Ю. Третя Сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія.* – Балтімор; Торонто: Смолокип, 1991. – С. 218, 220.

мудріший з мудрих”, “найдемократичніший з демократичних”, бо то був би суд над ним і над цілим більшовизмом. Всі оті сотні тисяч нас, утікачів від більшовизму, сядуть на лаву підсудних». ¹ Цього заклику західна громадськість не почула. По-перше, новітня післявоєнна українська еміграція перебувала під тиском російських, польських, єврейських кіл. Перед очима світу відкрилися жахи Освенцима, Майданека, Треблінки, Дахау. Весь світ говорив про трагедію Бабиного Яру. Євреї усього світу збирали, аналізували та публікували матеріали про геноцид. Україна ж була за залізною стіною СРСР, а українцям заборонили будь-яке звертання до громадськості світу. Але у 70-х роках, коли покоління уже англійських професійних науковців-українців суто американського походження набуло впливу в українській громаді, а також у радянському вченостві взагалі, воно почало вимагати відзначення Великого голоду в Україні 1932–1933 років на ширшій сцені. Вперше така кампанія була організована ними на захист українських політ’язнів СРСР, яка отримала своє завершення у вигляді заснування Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті коштами самої української громади.

Тим часом у Гарвардський університет були запрошені відомий англійський письменник і радянолог Роберт Конквест та автор цього параграфа, а в ті роки асистент, Джеймс Мейс для науково-дослідницької роботи. Працюючи над докторською дисертацією «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні, 1918–1933», я знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст голоду в УСРР і СРСР. Підсумком наших досліджень стали «Жнива скорботи». ² Проте контрверсійні питання залишалися.

Сама ідея Комісії постала на Заході у 50-ліття Великого голоду в Україні. У 1983 році у США було сформовано Крайовий комітет вшанування жертв геноциду в Україні 1932–1933 років, який накреслив і виробив низку програм. До комітету увійшли понад 120 представників від церков та різних церковних і світських організацій, головою було обрано д-ра Петра Стерча, тодішнього голову уряду Карпато-Української держави у екзилі. Після багатьох нарад і засідань було вирішено організувати у Вашингтоні пам’ятну демонстрацію. Восени конгресмену Флоріо було подано законопроект Комісії з метою координування акцій із відзначення трагічної події.

Особливу, якщо не кардинальну, роль відіграла громадська організація АГРУ (Americans for Human Rights in Ukraine – Американці в обороні людських прав в Україні), яка постала 1980 року на основі захисту прав підрадянського в’язня Валентина Мороза, якого обміняли на радянських шпигунів. Після його приїзду до США

¹ *Bahryany I. I Accuse: The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. V. 1. Book of Testimonies.* – Toronto: Ukrain. Associat. of Victims of Rus. Communist Terror, 1953. – С. 18–19.

² *Conquest R. Harvest of Dispair: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – London, 1986.

і створення Української Гельсинкської групи у 1976 р., розгромленої брежневським режимом, з'явилася потреба сильної, ділової організації із широкими завданнями оборони людських прав і політ'язнів. Порівняно з іншими організаціями у діаспорі вагомість АГРУ полягала в тому, що це була американська, а не суто емігрантська організація, її загальні гуманітарні права спиралися на Загальну декларацію прав людини ООН.

Угоди, які підписали президент США Джеральд Форд і генсек Леонід Брежнев, стали першими міжнародними угодами між Радянським Союзом і «Вільним світом» (США, Канада, 32 європейські держави), які давали змогу втручатися у порушення прав людини. Відтоді в Україні закордонні починають діяти гельсинкські угоди. При Конгресі й Президентові США була створена Гельсинкська комісія, де працював п. Дейчаківський. Отже, прецедент був.

Для створення конгресової голодової комісії був необхідний закон, прийнятий Конгресом США. Саму ідею закону Конгресові треба було подати як корисну й потрібну саме для американців, а ще важливіше – знайти таких конгресменів і сенаторів, котрі внесли б подібний законопроект й підтримали його. Та насамперед потрібно було підготувати матеріали, на основі яких ця справа взагалі стала би можливою. Саме Ігор Ольшанівський – відомий захисник прав людини в Україні, активіст української громади, використовуючи архіви й документи американської Комісії про Голокост, сформував основу законопроекту про створення Комісії про Великий голод. Наприкінці 1984 року законопроект остаточно підтримали 123 конгресмени, що становило понад чверть членів Палати представників (іх усіх 435).¹

Найсильнішу і найбільшу підтримку проект Комісії дістав від Українського народного союзу (УНС), його голови д-ра Івана Флиса, віце-голови д-ра Мирона Куропаса. «Український тижневик» (Ukrainian Weekly) випустив два окремі числа й одну книжечку, повністю приурочені 50-літтю Великого голоду, а також весь номер від 20 березня 1983 року. В числі за 1 квітня 1984 року було опубліковано звіт та інформацію про створення комісії в Конгресі. Брошуру «Великий голод: невідомий голокост» дуже вдало підготували і зредагували Рома Гадзевич, Юрій Зарицький та Марта Коломиєць – редактори «Тижневика». ² Її видав УНС у Джерзі Сіті у 1983-му, а друге видання вийшло 1988 року.

Водночас із активізацією української громади у зв'язку з 50-річчям Голоду члени громади змогли зібрати тисячі підписів, дістати підтримку важливих організацій громади і, врешті-решт, підтримку Конгресу США. Американські політичні діячі вбачали у цій пропозиції шанс продемонструвати свою підтримку громаді в обмін на підтримку українських американців під час виборів. Активні члени

¹ *Conquest R. Harvest of Dispair: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – London, 1986.

² *The Great Famine: The Unknown Holocaust: In Solemn Observance of the Fiftieth Anniversary of the Ukrainian Famine of 1932–1933.* – Jersey City: Ukrain. Nat. Associat., 1983, 1988.

громади, такі як Мирон Куропас – тодішній віце-президент Українського Народного Союзу і колишній радник президента Дж. Форда з етнічних справ – отримав підтримку інших своїх «етників» (колеги, що займаються етнічними справами) для створення такої Комісії.

27 вересня 1983 року конгресмен Джеймс Флоріо вніс законопроект № 3993 в Палату представників, запропонувавши закон, на базі якого при американському Конгресі мала виникнути Комісія для дослідження Великого голоду в Україні 1932–1933 років.

Для посилення підтримки цього законопроекту і тому, що до нього приєдналося ще 59 конгресменів-спонсорів, пан Флоріо вніс законопроект вдруге 17 листопада 1983 року (цей законопроект дістав класифікацію № 4459 згідно з правилами Палати представників). Втім, до прийняття самого закону було далеко, а організаційні зусилля виявилися просто політичним маневруванням і лобіюванням. Створення Комісії вимагало в першу чергу великих коштів, яких в українців не було, але у них, як в американських громадян, були голоси виборців, за які вони могли торгуватися. Це була складна, суто американська політика, в якій здобула перемогу маленька група людей, національно, політично та соціально налаштованих. Дискусія велася приблизно на такому рівні: О'кей! Чого вам треба? На слухання законопроекту немає часу, бо є важливіші справи, такі як: може бути Єрусалим столицею Ізраїлю, чи ні? ¹

Створення Комісії – своєрідний взірєць того, як працює громадянське суспільство за системи представницького самоврядування, розписування чого займе не одну сторінку. Українці прагнули оприлюднення своєї трагедії з найвищих світових трибун і її визначення на рівні держав та ООН. Вони хотіли моральної сатисфакції за лихоліття принижень. Не останню роль у цьому відіграв довготривалий процес над Іваном Дем'янюком у США, а потім в Ізраїлі, який став катализатором надзвичайно потужних українофобських настроїв на Заході. Вже під час цього, явно недолугого процесу, деякі далекоглядні представники єврейських громад прагнули примирення, налагоджування взаємин з українцями, порозуміння. Таким пунктом і стала їхня підтримка Комісії під час слухання в конгресових комітетах проекту закону про створення Комісії. В цьому сенсі свою важливу лепту вніс Американський єврейський комітет, який був чи не єдиною неукраїнською організацією, що виступала в конгресовому слуханні на підтримку створення такої Комісії. ²

Законопроект, його проходження та прийняття вимагали не лише великих інтелектуальних і політичних зусиль американської укра-

¹ З прес-релізу організації «Американці в обороні людських прав в Україні» за 1993 р.

² US Senate, Committee on Foreign Relations, Hearing. *Ukrain. Famine of 1932 and 1933*: 1984, Aug. 1. – Wash.: Government Printing Office, 1984. – P. 18–19; US House of Representatives, Committee on Foreign Affairs, Subcommittee on International Operations, Hearing. *Commission on the Ukraine Famine Commission Act*: 1984, Oct. 3. – Wash.: Government Printing Office, 1985. – P. 2–14, 22–27. Погляди адміністрації Рейгана були представлені Робі Марк Палмером з Департаменту, погляди Американського комітету – Девидом Ротомю.

їнської діаспори, а й фінансових можливостей широких кіл. Це була спільна робота всесвітньої української громади, спільна демонстрація нею своїх сил і потуг.

Існує думка, що створення такої Комісії було складовою антирадянської кампанії президента Р. Рейгана проти «імперії зла». Однак єдиним офіційним опонентом щодо створення такої Комісії була саме адміністрація Рейгана, яка вбачала порушення конституційної доктрини відокремлення повноважень виконавчої і законодавчої владних гілок у самому створенні так званих гібридних комісій з участю Конгресу і президентських представників. Та, за критеріями судової справи Буклі у Верховному Суді США в 1976 році, така Комісія відповідала конституційності подібного типу комісій. Все ж, щоб запобігти загрози президентського вето, Комісію створено не окремим законом, а як додаток до загального бюджету уряду.

19 вересня 1984 року Комісія закордонних справ мала ділове засідання, на якому схвалено з незначними поправками текст сенатського законопроекту № 2456. Проте основною перешкодою залишався запропонований 4,5-мільйонний бюджет на Комісію. Він був нерéalний, тому українські активісти погодилися на значно меншу суму – 400 тис. дол. на два роки, що було реалістичним компромісом. За таких умов законопроект схвалили і передали до Сенату, який його одногослосно прийняв 21 вересня 1984 року.

Президент Рейган підписав його 12 жовтня 1984 року, відтак законопроект конгресової Голодової комісії став законом за номером 99/180. Комісія не завершила своєї роботи відповідно до передбаченого терміну, тому його продовжили законом № 100/340 від 1988 року й виділили для досліджень голоду ще 100 000 доларів.

Створення такої Комісії викликало занепокоєння служб безпеки СРСР. Цифри жертв голоду 1932–1933 років вражали, заперечити їх було неможливо,¹ списати на погані кліматичні умови також було неможливо, неминуче поставало запитання: хто винен? Втім, був шлях: звалити все на фальсифікацію буржуазних науковців і агентів українських буржуазно-націоналістичних наймитів фашизму.

Радянське керівництво взагалі вважало, що навіть якби на офіційному рівні, у Конгресі США, українці щось могли б і довести, то ця правда залишилася б внутрішньою перемогою української еміграції і за жодних обставин не отримала б суспільного резонансу на Заході, бо тоді ніхто не сприймав українців серйозно. Крім того, західним науковцям, які не мали у своєму розпорядженні необхідних документальних джерел, навряд чи хто міг довести й пояснити масштабність того, що сталося. Обмаль було аналітиків, які би звели ці події в єдине. А серед американських науковців під час війни США проти В'єтнаму була потужна реакція на ідеологію холодної війни. Ідея знищення тоталітарної моделі, як атрибуту холодної війни, домінувала майже всюди, особливо серед учених-славистів. Знищити чи за-

¹ Для доведення, що засуха була саме у 1931, а не 1932, див. стандартну кліматичну історію: Засухи в СРСР. Их происхождение, повторяемость и влияние на урожай. – Л.: Гидрометеорол. изд-во, 1958. – С. 168.

блокувати інформацію радянська пропаганда не могла, підняти хвилю звинувачень, як зазвичай практикувалося в СРСР, було не вигідно: вона могла обернутися проти них. Відверта дискусія про «перекручення чи невиконання ленінської лінії» була також вкрай небезпечна й не підконтрольна.¹ Тема стосувалася не однієї людини, яку можна звинуватити, розстріляти, а потім виправдати. Це стосувалося мільйонів жертв і мільйонів свідків такої катастрофи.

Програма Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (АЙРЕКС) – міжнародний дослідницький обмін давала радянському ідеологічному істеблшментові можливість впливати на розвиток американського радянознавства, адже радянська сторона могла приймати чи не приймати будь-якого дослідника будь-якої теми і контролювати його доступ до інформаційних каналів. А для дослідника доступ до першоджерел – це особиста кар'єра, можливість отримати стабільне становище в науці. Українська тематика була однією з тих, яку повністю контролювали. В цьому сенсі варто згадати неофіційну пропозицію історика І. С. Хмеля, члена радянсько-української делегації в ООН, науковцям Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті – облишити виконання програми дослідження Голоду в Україні, а натомість дістати доступ до всіх архівних документів часів Козаччини. Пропозиція була вельми спокусливою. За таких обставин найважливішу роль відіграв фінансовий тиск українських еміграційних меценатів, які вимагали, щоб Український Гарвард, який вони створили коштом понад 3 млн доларів, здійснив дослідження Голоду. Необхідно виокремити такі активність Петра Яценка та Степана Хемича – голови Фонду кафедри українознавства. Історія Київської Русі, дослідження археологічних пам'яток і Козаччини були важливі, але найважливішим на той момент мало стати дослідження причин і наслідків найстрашнішої трагедії української нації ХХ ст. – Великого голоду в Україні 1932–1933 років, тобто політична реабілітація України та українців. Була задіяна потужна державотворча енергія усіх вигнанців з України, і стало зрозуміло, що протидіяти їй звичними засобами марно.

Інформація про створення Комісії не публікувалася в Радянському Союзі ні в позитивному, ні в негативному сенсах. Радикальних заходів ані посольство СРСР, ані міжнародний комуністичний рух не застосовували: «не вигідно».

Як зазначав колишній кореспондент РАТАУ Аркадій Сидорак, «ми просто збирали публікації про Голод і без коментарів одсилали їх (щодня та у великій кількості) у Москву». Єдиною відповіддю стала поява документа, який наводиться нижче мовою оригіналу. Наскільки дієвим був цей документ – невідомо, де, в яких колах він був поширений – також, але стало зрозуміло, що на цю тему накладено табу. Прочитуємо документ повністю.

¹ Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазної фальсифікації (Матеріали Круглого столу) // УІЖ. – 1986. – № 1. – С 59–99. Commission on the Ukraine Famine: Report to Congress. – P. 37–68.

СЕКРЕТНО

ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

О ПРОПАГАНДИСТСКИХ МЕРОПРИЯТИЯХ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ РАЗВЯЗАННОЙ РЕАКЦИОННЫМИ ЦЕНТРАМИ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ АНТИСОВЕТСКОЙ КАМПАНИИ В СВЯЗИ С ИМЕВШИМИ МЕСТО В НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ТРУДНОСТЯМИ НА УКРАИНЕ

Во исполнение поручения информируем, что соответствующие ведомства и организации республики с целью противодействия проводимой за рубежом антисоветской кампании по случаю т. н. «50-летия искусственного голода в Украине» принимают меры пропагандистского и контрпропагандистского характера.

Реакционными центрами украинской эмиграции на Западе в свое время велась антисоветская пропаганда вокруг вымышленных националистами годовщин 30-летия, затем 40-летия «голода». В 1981 году «секретариатом всемирного конгресса свободных украинцев» создан специальный комитет для координации враждебных акций в связи с новым т. н. «юбилеем». Противник намечает проведение в нынешнем году антисоветских демонстраций, подготовку различных «научных исследований» и других публикаций, организацию выставок «документов», направление разного рода петиций и меморандумов в международные организации, сооружение памятников «жертвам голода». Клеветнические материалы систематически передаются зарубежными радиостанциями, вещающими на Украину. Об активизации антисоветской пропаганды сообщает в телеграмме и посол СССР в Канаде т. Яковлев А. Н.

Следует отметить, что в советской исторической литературе упоминается о существовании продовольственных трудностей на Украине в начале 30-х годов, признается, что особенно осложнилась хозяйственная обстановка осенью 1932 года в связи с необоснованным завышением хлебозаготовительных планов («Історія Української РСР: Короткий нарис», Київ, 1981). Обстановка тех лет нашла отражение и в ряде художественных произведений советских писателей (М. Стельмах. «Чотири броди», П. Проскурин. «Судьба», Г. Семинихин. «Новочеркаск», М. Алексеев. «Хлеб – имя существительное» и др.).

Ввиду того, что нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями, в настоящее время усилия сосредоточены на пропаганде в республике и на зарубежные страны достижений сельского хозяйства Советской Украины, преобразований в деревне, ставших возможными благодаря победе колхозного строя.

Материалы по этой тематике публикуются в республиканской, областной и районной печати, передаются по телевидению и радио.

На усиление пропаганды исторического опыта КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана, аграрной политики партии, критики ее буржуазных фальсификаций сориентированы организации общества «Знание» УССР.

В последние месяцы по линии Украинского отделения АПН подготовлены и распространяются в США и Канаде статьи министра сельского хозяйства УССР т. Хорунжего М. В. «Сельское хозяйство республики: вчера и сегодня» и первого секретаря Богуславского райкома партии Киевской области т. Швеца В. Р. «Что дала крестьянину коллективизация?». Эта тема систематически освещается в газетах «Вісті з України» и «Ньюс фром Юкрейн», в пресс-бюллетене Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами, Вестнике РАТАУ, передачах иновещания Гостелерадио УССР. Только в названных выше газетах в 1982 году опубликовано 150 интервью, статей, репортажей и очерков о преимуществах коллективного ведения сельского хозяйства, осуществлении Продовольственной программы, социальном развитии сел, духовном облике людей социалистической деревни.

По нашему мнению, следует продолжать активную пропаганду достижений колхозного строя.

В частности, в первом полугодии 1983 года планируется показать в кинотеатрах и по телевидению киноленты прошлых лет, посвященные коллективизации сельского хозяйства. В мае–июле по республиканскому телевидению будут организованы передачи с участием передовиков сельскохозяйственного производства, руководителей колхозов, сюжеты о крупных организаторах колхозного движения. В течение года предусматривается опубликовать в партийных, научных журналах ряд статей по этой проблематике.

В дополнение к печатной и радиопропаганде на зарубежные страны в целях информационно-пропагандистской работы будут использованы намеченные на 1983 год поездки делегаций и групп общества «Украина» на фестивали «Фольклорама», «Мозаика», «Фолкфест», Шевченковские чтения в Канаде, празднование «Украинского дня» и карпатско-русский фестиваль в США.

Считали бы целесообразным, если в акциях, намечаемых украинскими буржуазно-националистическими центрами, примут участие официальные лица США, Канады или других западных стран, опубликовать в газете «Радянська Україна» материал, раскрывающий истинные цели их антисоветских действий. Затем перепечатать этот материал в газетах, распространяемых за рубежом, и передать по иновещанию. В этом случае конкретные предложения будут внесены дополнительно.

Институтом истории партии и марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и Институтом истории АН УССР подготовлена справка о несостоятельности измышлений буржуазной пропаганды о т. н. «искусственном голоде 1932–1933 годов на Украине». Имеется в виду направить ее посольствам СССР в США и Канаде, постоянным пред-

ставительством УССР при международных организациях в Нью-Йорке, Париже и Женеве для использования в случае необходимости в устной контрпропагандистской работе.

В связи с просьбой т. Яковлева А. Н. о направлении посольству литературы о коллективизации и развитии сельского хозяйства в Украинской ССР можно было бы поручить Институту истории АН УССР и Институту экономики АН УССР подобрать, а обществу «Украина» переслать посольству соответствующие научные публикации.

Просим рассмотреть.

А. Канто

«11» февраля 1983 года

С. Муха

Фактично, це був чи не єдиний офіційний документ тих часів, тоді нам доступний.

А 23 квітня 1983 року з'явився прес-реліз посла СРСР в Канаді Олександра Яковлева, у якому зазначалося, що ніякого голоду не було, мовляв, були «труднощі» через засуху (яку офіційні метеорологи відзначають роком раніше). Підкреслювалося, що переважна більшість селянства радянську владу підтримувала, а акти тероризму влаштовували селяни-куркулі. Зазначалося, що багато родин «навіть страждали», «особливо ті, чиї сини були убиті куркулями-бандитами». Підкреслювалося, що сучасний вигляд України навряд чи був би такий, як він є, аби мав місце той «повний занепад, що змальований найенергійнішими письменниками Канади. Навпаки, атмосфера активної роботи й неповторного ентузіазму панувала тоді в країні, бо нація починала величезні кроки в економіці й соціальних програмах».¹ З України нарешті виступив академік Б. М. Бабій, який критикував створення Комісії Конгресу США з вивчення Голоду в Україні, розцінюючи це як втручання у внутрішні справи СРСР.

У жовтні 1983 року його виступ підтримав Іван Хміль. Тільки пізніше я дізнався, що саме його батьки померли від голоду в 1933 році. Жахливий приклад радянської системи яничарства. Він стверджував, що розмови про те, що «нібито» в Радянській Україні 50 років тому був голод, – це наклеп «українських буржуазних націоналістів», які під час Другої світової війни служили в Гітлера, а пізніше використали всю цю брехню як мотивацію їхнього перебування на Заході.² У 1986 році він виголосив таке: «Ганебна теза про штучний голод в Радянському Союзі використовується пропагандистськими службами США з метою відвернути увагу свого населення від своїх труднощів, адже не випадково, що початок пропагандистської

¹ Press Release of the USSR Embassy in Canada «On the So-Called 'Famine' in the Ukraine» // News Release. – 1983. – № 60. – Apr. 28. Сумніваюсь, що існує українською мовою і ніколи не бачив російською, але документ цей був зроблений в Інституті історії в Києві з відповідним прочитанням у Москві.

² United Nations General Assembly, Thirty-Eighth Session, A/C.3/38/SR.17 for October 19, 1983.

кампанії збігся з початком погіршення продовольчої ситуації в США... Спроби спекулювати на історичних подіях 50 років тому, щоб активізувати антирадянську істерію, виявилися безперспективними».¹

Очевидно, що у підрадянській пресі пішла хвиля публікацій про переваги колгоспного ладу, чергові «накачки», «накрутки». Радянські органи замовчували тематику голоду у себе й робили чергові нападки на українських буржуазних націоналістів. Вони сподівалися, що все закінчиться звичайною демонстрацією, галасом, може, книжкою з мізерним накладом.

Комісія Конгресу і президента США повинна була або дати обґрунтовану відповідь на принципові запитання щодо того, чи був і яким був голод 1932–1933 років, або обмежитися загальною декларацією. Саме в цей момент мене було призначено штатним директором Комісії. Моїм завданням було: або ізолювати питання штучного голоду в Україні, або еволюціонізувати його. Моє призначення стало результатом великої політичної гри, в якій я не брав участі й багато про неї досі не знаю, але все ж я був присутній при цій грі, відтак мав шанс особисто бачити, як українсько-американська громада – складова американського громадянського суспільства – впливала на американських політичних діячів. Так чи так, але я виставлявся хлопчиком для биття. І я ним таки став, але збагнув це, тільки приїхавши в Україну.

Захист докторської дисертації в Мічиганському університеті, її публікація американською академічною громадою в Гарварді² – Меці американського академічного світу – й абсолютно компетентне керівництво з дослідницького проекту Конгресу давали мені всі шанси сподіватися на стабільну академічну кар'єру. Втім, не хочу лукавити, – саме обрання об'єктом вивчення України (найчисельнішої після Росії слов'янської держави) було вкрай небезпечним. Проблема полягала не лише у антитоталітарних американських рухах часів в'єтнамської війни. Демонізація образу українців була кон'юктурою багатьох сил, і не лише радянської пропаганди. Ця кон'юнктура має свою історію, яка, на превеликий жаль, не закінчилася досі, але з якою треба рахуватися. Отже, після оприлюднення результатів Комісії переді мною усі двері академічних інституцій були зачинені наглухо.

Коли я прибув до Вашингтона, вже були призначені конгресові члени Комісії, серед яких два сенатори, чотири члени Палати представників, у тому числі голова Комісії конгресмен Даніел Майка з 14 виборчого округу штату Флорида. Ще не було призначено шість «публічних членів», але кожен конгресмен та кожен сенатор мав право призначити «свого» члена з української громади. Деякий час, поки я чекав на відкриття офісу в Управлінні генеральних послуг (General

¹ Summary of World Broadcasts, 21 Novem. 1986 // SU/8422/A1/9-11.

² James E. Mace. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge; Harvard, 1983.

Services Administration), я працював в офісі конгресмена Майки і бачив політичний контекст, у якому працюють вибрані представники наймогутнішої держави світу. Політичний контекст був очевидний – забезпечити успіх у наступних виборах шляхом підтримки тих чи тих груп (і навіть індивідів) серед своїх виборців. Голосування в залі «за» чи «проти» того чи іншого закону – лише малесенька частина роботи конгресмена.

У Палаті представників існує ієрархія на основі стажу та через вплив у комітетах, де виконується більша частина роботи. Майка розглядав пост голови Комісії із вивчення Голоду в Україні як черговий крок по сходах до політичного успіху, позаяк він був головою підкомітету із закордонних зв'язків Комітету закордонних справ Палати представників Конгресу США. Серед членів Комісії він не мав багато україно-американців, натомість у його виборчому окрузі було багато євреїв-пенсіонерів, і коли я пояснив проблеми українців і євреїв, він наполіг, щоб публічним членом Комісії був єврей. Вибір впав на Любов Арнольдівну Марголіну, яка жила у Вашингтоні, доньку того самого Арнольда Марголіна, котрий був одним із адвокатів Бейліса в Києві на відомому процесі 1912 року, а пізніше намагався представляти інтереси УНР на чолі з Симоном Петлюрою на конференції переможців Першої світової війни в Парижі і написав кілька дуже цікавих спогадів. Проте Любов Марголіна відмовилася.

Така Комісія, по суті, є конгресовою, але з представниками виконавчої влади (тоді – головним лікарем служби народного здоров'я С. Еверетом Купом, підсекретарем освіти Гері Бауером і від Держдепартаменту Г. Юджином Дугласом, який уже пішов з поста як повноважний посол з прав людини. Я навіть не пригадую, чи я хоч раз його бачив). Комісія працювала фактично як розширений комітет Конгресу. Тож роль виконавчої влади була мінімальною, і під тиском українських організацій, завдяки яким Комісія була створена, мені треба було давати іноді брифінги конгресовим членам, які прагнули згармонізувати свої політичні інтереси з реаліями української громади в США. Я мав дуже невідчайдне завдання – пояснити американським політичним діячам внутрішні політичні реалії американської етнічної субкультури українців, дійсність якої не мала жодного відношення до американських демократів чи республіканців, а стосувалася екзотичних конфліктів між бандерівцями і мельниківцями, греко-католиками й автокефальниками.

Деякі конгресові члени наполягали на призначенні своїх публічних представників. Так, конгресмен Вільям Брумфілд з Мічигана, найстарший за стажем республіканець, хотів призначити Богдана Федорака. Другий республіканець-конгресмен Бенджамін Джилман з Нью-Йорка наполягав на призначенні Уляни Мазуркевич, яка очолювала комітет, подібний до комітету Ігоря Ольшанівського, але з Філадельфії (і це був подарунок Бога, що і Джилман, і Мазурке-

вич були членами Комісії). А Іван Флис з УНСоюзу, який не раз був фактично фінансовим і моральним рятувальником Комісії, пропонував свого віце-голову – Мирона Куропаса, ані в якому разі – бандерівця. І мені треба було пояснювати, що Брумфілд наполягає на призначенні п. Федорака, інакше не буде діла.

Ще до мого призначення І. Ольшанівський посварився з Деніелом Майкою, й було тверде вето від голови Комісії проти Ігоря, але я наполягав, що відмежуватися від організацій, чиїми зусиллями така Комісія була створена, та навіть від одного її члена, було би смертельною образою, таким чином, був призначений Деніел Марчишин від організації Американців в обороні людських прав в Україні. Сенатор Денніс Ді Консіні, між іншим, голова Комітету «етників» Демократичної партії, пропонував Олега Береса з Каліфорнії. Другий конгресмен-демократ Денніс Гертел з Мічигана (і після Майка – голова) хотів когось із власного виборчого округу, та довго не міг вирішити, чи то має бути колишня в. о. мера Чикаго Мері Бек, чи голова найбільшого дому пенсіонерів українського походження у своєму окрузі Анастасія Волкер. Нарешті, в розмовах з цими штатниками (багато що так вирішується в Конгресі США), зупинились на кандидатурі Волкер. Я також дуже хотів, щоб членом був Василь Гришко, котрий з Наддніпрянщини й починав писати про голодомор ще 1963 року. Голодомор відбувся в Наддніпрянщині серед православних, а всі публічні члени Комісії мали коріння з домінуючої західноукраїнської діаспори в США. Але я не зміг нікого переконати. Хотілося б, щоб на іншому світі він мене пробачив. Але виборці вибирали своїх обранців, я ж був простим штатним робітником, тому міг лише пояснити, запропонувати, виконати, але остаточне рішення залишалось не за мною. Зробив, що зміг.

Тодішній дослідник із Держдепартаменту національних справ в СРСР Пол Голбел попросив мене намалювати картину розбіжностей всередині української громади. Я написав три сторінки і надіслав йому, і маю визнати, що зробити це було складніше за пояснення теорії відносності Ейнштейна.

Треба знати, що таке політична еміграція: група людей, вигнана зі своєї батьківщини якоюсь злісною силою й з'єднана однією думкою, як визволити її від загарбника. Це результат довготривалої війни за виживання української нації, різноманітність рухів та своєрідний архаїзм, який неминуче існує в усіх політичних еміграціях. Утім, почасти, саме подібні еміграції стають носіями, охоронцями й оборонцями національних цінностей, заборонених на батьківщині. І не можна не захоплюватися мужністю українців, які через численні лихоліття все ж зберегли скарби мови, культури, духовності, які ще й досі не освоїла людська цивілізація. Хоча не моє завдання вдаватися до церемоніальних жестів. Осягнення своєї історії, її уроків є справою насамперед українців.

Після призначення публічних членів стало зрозуміло, які я мав обмеженості й водночас свободи. Що я хотів і на що українська громада

в США сподівалася – це великий дослідницький проект про голодомор у контексті української історії. Для будь-якого історика це просто незбагненна мрія. Вже були касети свідчень 57 свідків голодомору, зроблені досвідченим дослідником цього питання Леонідом Герецом. Він міг ставити запитання та, найголовніше, він умів слухати. Питання ставилися за задалегідь розробленою мною схемою. Відповіді, накладені одна на одну, окреслювали цілісну картину подій. І хоча усні свідчення мають свої проблеми: людина рідко признається вочевидь у тому, в чому вона завинила, проте накладання однієї картини на одну і ще на іншу, і на сотні, тисячі подібних свідчень ставали абсолютним і незаперечним документом історії. Кожне свідчення – унікальний історичний документ, який вимагає оцінки професійного історика. Такий підпредмет історії називається джерелознавством. Нашим завданням було зібрати якомога більше інформації, щоб дати майбутнім дослідникам найбільше матеріалів для оцінки даного джерела і максимально обмежити вплив самих запитань на відповіді.

Іншим доступним для нас джерелом стала преса УСРР – «Вісті ВУЦВК», «Більшовик України», «Колгоспниця України», СРСР – «Правда», «Известия», публікації самої еміграційної громади в США та Канаді, переважно «Свобода», статті в зарубіжній пресі таких журналістів, як Малькольм Маггеридж, Вільям Генрі Чемберлін, Юджин Лайонз, їхні спогади. Вже була монографія про Волтера Дюранті – спецкореспондента «Нью-Йорк Таймс» у Москві під час голодомору і найвідомішого американського закордонного кореспондента свого часу, який у своїх публікаціях стверджував, що є поодинокі голодні люди, але нема ніякого голодомору. Дюранті – одна з відомих постатей в історії світової журналістики, який отримав Пулітцерівську премію у 1932 р. за репортажі, в яких відверто пропагував погляди радянської влади, насамперед Сталіна, він згодом визнавав, що його публікації не мали нічого спільного з дійсністю, а просто відображали погляди радянського керівництва.¹

Ми аналізували радянську художню літературу, інші люди працювали в Національному архіві США та архівах інших країн. Канадський документальний і дослідний центр надіслав Комісії безцінні рапорти італійського консула в Україні, віднайдені українськими католицькими науковцями в Римі. В поле нашої уваги потрапляли і публікації радянських науковців, але найважливішою для цього періоду була книга І. І. Слинька «Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.)», опублікована 1961 року, яка стосувалася нібито створення МТС, але висвітлювала схему викачки хліба з селян. Цікавим з погляду дослідження цієї проблематики був польський журнал «Rosija Sowiecka»,

¹ *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937, A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty.* – Wash.: Univers. Press of America, 1982; *Taylor S. J. Stalin's Apologist: Walter Duranty: The New York times Man in Moscow.* – New York; Oxford: Oxford Univers. Press, 1990.

який виявився для Держдепартаменту США таким цікавим, що вони наказали своєму посольству перекласти його на англійську мову й дипломатичними каналами пересилати у Вашингтон.

Цікавим і доступним для нас джерелом стала газета «Сільські вісті», в якій була постійна колонка, що давала змогу людям розшукувати рідних, втрачених під час війни, але там друкувалося й чимало повідомлень про людей, які були втрачені саме у 1932–1933 роках. Треба усвідомлювати, яким закритим для нас був Радянський Союз навіть у 1986 році, тоді студенти могли через АЙРЕКС лише на кілька тижнів поїхати і попрацювати в радянських бібліотеках або на кілька днів поїхати до родичів. І це все. Тільки через художню літературу та публікації у «Сільських вістях» ми могли отримати якусь безпосередню інформацію про силу народної пам'яті про голодомор.

Аналізувалося також «Полное собрание сочинений самиздата», де різні українські правозахисники згадували про голод. Серед російських дисидентів були Лев Копелев, Олександр Бабьонішев, Володимир Малінкович, які також стверджували, що й росіяни не мовчали про голодомор. Нас особливо цікавило, що саме американський уряд знав про голодомор. Держдепартамент отримував постійну інформацію з Риги та Варшави і від американців, які перебували в Радянському Союзі, й чимало людей особисто зверталися до президента Рузвельта та його дружини, а також насамперед до Центрального комітету менонітів у штаті Канзас, які знали про голод від своїх родичів. Колишній гетьман України Павло Скоропадський особисто звертався з листом до Рузвельта. Незадовго до офіційного визнання СРСР Рузвельт наказав Держдепартаментові зібрати інформацію про голод у СРСР.

Окрім того, були листи від 2 лютого й 24 червня 1931 року. Цитую один з них: «Заява цілого народу України Президентові і Сенату і всім громадянам Америки. Будьте добрі, допоможіть нам, іменем людства й братерської любові не ігноруйте це наше благання і протестуйте проти червоних убивців, хто сучасні господарі. Вкрали від нас все. І тепер нас примушують працювати голими на бурякових полях. І ті, які не підуть збирати буряки, хоч вони голі і голодні, змушені платити штраф від 10 до 100 рублів за кожен пропущений день. Вони забрали в нас одяг і худобу, і все, що ми мали, і тепер нас залишили без притулку, і ми спимо, де ми можемо, в руїнах наших хат, і вранці вони провадять нас як корів, щоб цілий день збирати буряки. Є хати, переповнені людьми, які не витримують працювати голодні і голі, і були замкнені в цих хатах надовго, і багато помирало від голоду, у місті Умань на Київщині тисячі помирали в тюрмі. У Жашкові, де колись була баня, тисячі людей страждають і помирають від голоду. Тобто ми йдемо до вас з проською: не ігноруйте нашу ситуацію і ставайте перед цими убивцями, чи оголосіть війну проти них. Маса людей не будуть воювати і тоді буде легко знешкодити цих убивців. Бувайте здорові! Ми чекаємо на вашу допомогу.

Ш. Кудея, Дудник, Р. Король та Левшончик, І. Якимич, К. Гнилон, П. Драч. Написано Ч. Ш.»¹

Ми не знаємо, яким чином до Державного департаменту США потрапили через радянську пошту такі листи. І скільки подібних їм не дійшло? В яких схронах вони осіли? Можна тільки уявити, що сталося з їхніми авторами.

Проте особливо хочеться зупинитися на роботі над таким безцінним і доступним для нас джерелом, як уже згадані «Вісті ВУЦВК», тому що саме ця щоденна газета пояснювала через декрети, постанови, рапорти, протоколи юридичних справ проти ворогів народу, що влада чекала від людей і за що влада їх карала. Загальна схема тепер точніше відома з опублікованих архівних документів, але вона в основному збігається з тією, яку ми виклали у 19 висновках Комісії.

Перипетії створення конгресової Комісії нецікаві, можливо, але абсолютно важливі. Це своєрідна модель демократії, за якої люди мають право голосу, і цей голос вони здобули завдяки ними ж створеному законодавству. Зазначу, що боротьба за участь у роботі Комісії набувала часто жорстких, навіть жорстоких форм. Сама ідея викликала серйозне роздратування американських політиків, політична погода у світі різко коливалася. Було не до питань далекої історії. З другого боку, українці побоювалися, що під час великих цивілізаційних криз, які вже вочевидь наступали, Україна знову стане розмінною монетою, жертвою чиїхось амбіцій, примх, бажань. Українські громади були налаштовані рішуче, вони ладні були піти на великі фінансові ризики, зрештою, вони на них пішли. Суто амбіційні мотиви були, звісно, важливі, але не визначальні. На цьому етапі ламалися й будувалися чиїсь кар'єри, але жертвовність українців не може не викликати поваги.

Особливо необхідно підкреслити роль жіноцтва. По-перше, цікавий факт: єдиною організацією, яка запропонувала ефективну допомогу голодуючим селянам в Україні, був Союз жінок. Вони організували лотерею, премією в якій була скульптура роботи Олександра Архипенка, закупили сертифікати торгсину, щоб послати їх людям на селі, і, безперечно, врятували не одну сотню людей.

Більшість витрат Комісії пішло на створення тритомника усних свідчень.² Важко навіть уявити, скільки людської праці це вимагало. Як правило, фахівці орал-гісторі, яка відзначена на Заході як серйозна наукова дисципліна, оцінюють розшифрування однієї години магнітофонної стрічки в десять годин праці фахівця. І переважно жінки виконували цю роботу за досить скромну зарплату. Ціла армія

¹ Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress.–Wash.: United States Government Printing Office, 1988. – P. 152. Переклад з англ.

² Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Oral History Project. – Wash.: United States Government Printing Office, 1990.

спеціалістів рятувала унікальне, бо інакше воно було би втрачене, історичне джерело. Неможливо назвати поіменно всіх «героїнь національної праці», але безперечною героїнею у цій справі була і є Лариса Онишкевич, нині голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка в США.

Українці вирішили пробити стіну мовчання, заповзятливо вибудувану Сталіним. І не можу сказати, що заборона на цю тематику існувала лише на офіційному рівні; якісь, мабуть, були таємні інструкції, на кшталт заборони називати ім'я діда Леніна, чи «циганську» свободу, але я особисто у своїй дослідницькій роботі не стикався з документами, де би прямо про це говорилося. Проте якісь деталі запали в пам'ять. Моя дружина* розповідала, яка паніка почалася у львівській газеті «Ленінська молодь», коли вона написала, за її визначенням, «абсолютно наївного, неполітичного, дитячого» вірша про голод 1947 року. Вірша зняли зі шпальти, текст примусили спалити прямо на очах начальників. Це деталь, але дуже промовиста.

На саме слово «голод» було накладене безумовне табу. У словниках, енциклопедіях, книгах. Люди, які поверталися з ГУЛАГу, давали підписку про мовчання, ті, хто вижив після лихоліття, боялися згадувати, боялися говорити. Навіть ті, які свідчили перед американською Комісією, часто просили не називати їхніх імен. Жах цієї тематики я часто відчував на собі, слухаючи глибоко утаємничені людські зізнання, почасти прямо вирвані, виридані з глибин душі.

Втім, попри все жахіття самої тематики, у членів Комісії страху не було, ми були захищені державою, ми не порушували її законів, ми за завданням держави виконували свої обов'язки. Ми прагнули дослідити причини, процеси, механіку, наслідки. Нашим завданням було оприлюднення документів, якомога точніших, без політичних надуживань. Механіка роботи була складною, вимагала нескінченної низки зустрічей і розмов з українськими організаціями, які очікували на негайні результати. Їхній тиск у час відзначення 50-річчя голодомору був легітимний, розумний і надзвичайно потужний. Досить звернутися до бібліографічного покажчика «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.». Моя робота там представлена досить широко, але неповно.

Наприкінці роботи Комісії з'явилися перші публікації у підрадянській пресі, де прямо говорилося про голод 1932–1933 років, і стало зрозуміло, що навіть там уже був перейдений больовий поріг, за яким далі приховувати правду було неможливо. Антикомісія, яка була утворена у Києві і про яку детальніше знає Станіслав Кульчицький, фактично так і не розпочала своєї діяльності після ознайомлення з попередніми результатами роботи американської Комісії. Фактично водночас працювала Міжнародна комісія, створена зусиллями Світового конгресу вільних українців у Торонто, вона відіграла свою важливу роль в оприлюдненні тематики голодомору, але не змогла розставити остаточні акценти, позаяк фундаментальним її

* Українська поетеса Наталя Дзюбенко-Мейс. – Прим. ред.

прорахунком було віднесення питання штучного Голоду в Україні до проблем законодавства, а не права.¹

Допомога публічних членів Комісії, безумовно, була важливою, але основну роботу в ній зробили Леонід Герец, який зібрав найбільший масив усних свідчень, та Сюзанна Веббер, роль якої була значно меншою. На мою долю випала обробка цих матеріалів та практично усі резюме до них англійською мовою. Ольга Самійленко аналізувала у Рапорті радянську художню літературу. Я ж писав основні його частини та висновки. Можливо, комусь видасться, що вони надзвичайно лаконічні й обережні. Але переді мною стояло нелегке завдання – чітко сформулювати тільки те, що нами достеменно вивчено і доведено. Уникати будь-яких політичних інвектив, щоб не провокувати самих американських конгресменів та політичних діячів на звинувачення нас у політичній заангажованості. І хоч сама ідея створення Комісії, її робота викликали великий спротив у радянських колах та у багатьох закордонних організаціях, підшттовхуваних чи просто куплених радянським урядом, проте після опублікування Рапорту та тритомника прямо проти висновків Комісії ніхто не виступав. Критика уже не велася на попередньому рівні, що голод – це вигадки фашистських колаборантів, а в основному зводилася до намагань вести дискусію про голод як наслідок того, що в 1932/33 році був недорід, і крутилася довкола цифр жертв Великого голоду: чи то три, шість, чи десять, чи скільки-то мільйонів. Утім, були і зараз з'являються окремі публікації,² в яких звучать звинувачення, що висновки Комісії знижували рівень дискусії, але ніколи в західній науці не заперечували самих фактів, наведених нами: що мільйони померли саме від голоду, який офіційні заходи радянського уряду не могли не поглиблювати, і ця страшна сторінка історії України мала місце в контексті повного наступу проти України як такої. Мене звинуватили на Заході в тому, що моя праця була якись чиним «дефективною». Сьогодні це звинувачення потрібно закидати всім серйозним дослідникам цього періоду.

А висновки Комісії були такі.

1. Немає сумніву, що значна кількість жителів Української СРР та Північно-Кавказького краю померли голодною смертю під час штучного Голоду 1932–1933 років, спричиненого тим, що радянська влада конфіскувала врожай 1932 року.

¹ International Commission of Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine: The Final Report. – Toronto, 1990.

² Перше звинувачення, що моя робота знижувала рівень дискусії, з'явилося в журналі «Проблеми комунізму» у 1985 р. і в тому числі є: *Wheatcroft S. G. Letter to the Editor // Probl. of Communism*, 34: 1985. – 2. – March–Apr. – P. 132–134; *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. – Toronto: Progress Books, 1987; *Merl Sf. Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrbüch. für Geschich. Osteuropas*. – 37: 4 (1989), Seiten 569–590; *Tauger M. B. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // Slavic Review*. – L:1, Spring, 1991. – P. 84–89; *Davies R. W., Tauger M. B., Wheatcroft S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // Slavic Review*. – LIV:3, Fall 1995. – P. 643–657; та багато ін.

2. Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.
3. Офіційні заяви радянської влади про «саботаж куркулів», на який було покладено вину за всі «труднощі» під час Голодомору, неправдиві.
4. Голод не був, як це часто припускають, пов'язаний із посухою.
5. У 1931–1932 роках у відповідь на спричинену посухою нестачу зерна за межами України офіційна радянська влада надала допомогу враженим територіям і зробила низку поступок селянам.
6. У середині 1932 року, після нарікань керівництва Української СРР на те, що надмірні обсяги хлібозаготівель призвели до спалахів голоду в окремих місцевостях, Москва змінила курс і почала висувати все жорсткіші вимоги до селян.
7. Через неспроможність виконати план хлібозаготівель радянська влада в Україні була змушена вдаватися до щоразу суворіших заходів із метою вилучити граничну кількість зерна в селян.
8. Восени 1932 року Сталін скористався спричиненою цими діями «кризою хлібозаготівель» в Україні як приводом для консолідування свого контролю в Україні та дальшого посилення конфіскації зерна.
9. Український Голод 1932–1933 років спричинило вилучення в граничних обсягах сільськогосподарської продукції в сільського населення.
10. Службові особи, які відповідали за конфіскацію зерна, також жили в страху перед покаранням.
11. Наприкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди вмирали з голоду.
12. У січні 1933 року Сталін використав «недостатню наполегливість» української влади в здійсненні конфіскації зерна, аби ще більше посилити контроль за Комуністичною партією України, та санкціонував заходи, які погіршили ситуацію й гранично збільшили кількість людських жертв.
13. П. Постишев отримав подвійне завдання від Москви: посилити конфіскацію зерна (а отже й Голод) в Україні та ліквідувати скромні вияви національного самоствердження, які керівництво СРСР доти дозволяло українцям.
14. Хоча впродовж 1932–1933 сільськогосподарського року голод охопив також басейн Волги та Північно-Кавказький край у цілому, лише на Кубані – населеному етнічними українцями регіоні Північно-Кавказького краю – агресивність втручань Сталіна була такою ж, як восени 1932 року та в січні 1933 року в Україні.
15. Було вжито заходів для того, щоб не дати голодним людям змоги їздити до інших місцевостей, де було більше харчів.
16. У 1932–1933 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців.
17. Американський уряд вчасно отримував достатню інформацію про Голод, проте не зробив жодних кроків, які могли би поліпшити ситуацію.

- цію. Натомість одразу ж після Голоду, в листопаді 1933 року, адміністрація США пішла на дипломатичне визнання радянського уряду.
18. Під час Голоду певні представники американського журналістського корпусу співпрацювали з радянським керівництвом із метою заперечити факт українського Голоду.
 19. Останнім часом наука на Заході, й меншою мірою в Радянському Союзі, зробила вагомий поступ у справі вивчення Голоду. Хоча офіційні радянські історики та представники так і не подали цілком точного й адекватного трактування, за останні місяці досягнуто великого прогресу щодо цього.

Висновок американської Комісії був однозначний: голод був геноцидом, спрямованим проти України як держави, проти українців як нації. Цей висновок сформульований не на ґрунті політичних впливів чи амбіцій. Це було суто наукове визначення на основі безперечних доведень, неспростовних аргументів і насамперед класичного радянологічного прочитання офіційної радянської преси періоду голодомору. На запитання: хто винен? Комісія відповіла: Сталін і створена ним система. Персоніфікація держави з особистістю відбувається, як показує історія, лише в одному випадку: за умови повної концентрації влади в руках однієї людини. Тому, коли ми говоримо: Сталін перемиг, знищив, розстріляв чи, часом: винен Сталін – тут немає підміни понять, а є ідентичність термінів «Сталін» і «влада».

22 квітня 1988 року текст Рапорту був переданий Конгресові. Таким чином, був реалізований початковий мандат Комісії. Для закінчення проекту потрібно було ще не менше двох років, щоб завершити опрацювання усних свідчень. Більша частина попередніх коштів була уже витрачена на це, і майбутні два роки, на які нам продовжили термін, ми використали на оформлення й опублікування три томника усних свідчень. Він вийшов наприкінці 1990 року. Уже в січні 1988-го з'явилися перші, хоч і дуже обережні, публікації українського дослідника Станіслава Кульчицького, тому в 1988 році я попросив Ігоря Дунаєвського, головного консула Радянського посольства у США, передати підготовлену верстку усних свідчень С. Кульчицькому, а коли довідався про створення Оргкомітету міжнародного симпозіуму з питань голодомору, – ще й голові оргкомітету О. Гончару.

Я ніколи не мріяв відвідати Україну, але завдяки політичним змінам через радянське посольство наприкінці 1989 року несподівано отримав запрошення в Україну. У січні 1990 року я вперше ступив на українську землю. Очевидно, тоді я ще вкрай важко розмовляв українською мовою, але ми порозумілися. Може, завдяки роботі Комісії відкривалося дедалі ширше питання голодомору, і в СПУ на чолі з Олесем Гончаром запрацювала комісія для підготовки міжнародного симпозіуму. Покійний Володимир Маняк був основним упорядником книги народної пам'яті, в Інституті історії Станіслав Кульчицький почав писати про голодомор.

27 січня 1990 року Іван Драч по телефону поінформував мене про повідомлення у газетах про постанову ЦК, в якій визнавалося, що голод був і прийнято рішення про публікацію відповідних документів. Я прибув до Києва, Володимир Маняк одразу зініціював встановлення пам'ятника жертвам голодомору в Уманщині, проте місцева влада забороняла це робити, але якщо в ініціативній групі буде американець, міркував В. Маняк, то може з ним рахуватимуться. Він запитав, чи я поїду? Вагань не було. Отже – Умань. Свідок голоду Дмитро Капенник, скульптор Юлій Сінкевич, бандурист-письменник Микола Литвин, Володимир Маняк та інші – в селі Рижавка нас зустріли два місцеві міліціонери і десяток з Умані. Стало зрозуміло, що встановити пам'ятник не вдасться. Каленик провів нас до братських могил 1933 року. Там стояв тільки один залізний хрест побіч офіційного цвинтаря. Кілька тисяч жертв голодомору тільки з одного села. Покручена чорна земля з виярками, западинами. Земля на крові. Всі сказали по декілька слів. Я плакав. З далекої Америки, не лише від їхніх земляків, а й від усіх моїх земляків я привіз їм і своє співчуття, і свій поклін. Проте говорити було важко. До нас селяни не наближались: тільки на краю цієї велетенської могили дві сиві жінки в чорних хустинах. Після того був мітинг в Умані на переповненому стадіоні, де майоріли синьо-червоні й жовто-блакитні прапори. Люди боялися, що міліція може спробувати забрати ще заборонені національні прапори. Але все минулося, ми пішли на цвинтар, де були поховані жертви ежовщини. Були дві молитви. З одного боку службу відправляв руський православний священник, з другого – український автокефальний, якого багато людей сприймали тоді за католика. Відбулася дуже гостра розмова з мером Умані й стало зрозуміло, що одразу після нашого від'їзду пам'ятник, який ми збиралися встановити, безслідно зникне. І справді, перед моїм поверненням до Америки я брав участь у мітингу біля Жовтневого палацу культури – колишньої штаб-квартири НКВС. Ми поставили там знак. Коли я знову повернувся до Києва, мені сказали, що знак хтось украв. Такі були часи... Робота Комісії була завершена. Відкрився новий етап української історіографії в Україні, коли вітчизняні історики та дослідники і, головне, сам український народ в Україні починали розбиратися з довго забороненою, але своєю історією.

Джеймс Мейс

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	5
Розділ 1. Доробок нерадянських дослідників про український Голод	28
Розділ 2. Радянська історіографія голоду. Післясталінський період	70
Розділ 3. Радянська преса про Голод	106
Розділ 4. Радянська історична проза про Голод	137
Розділ 5. Голод за межами України	181
Розділ 6. Реакція США на Голод	199
Розділ 7. Короткий виклад громадських слухань	238
Розділ 8. Проект «Усна історія»	276
 Глосарій	 287
Найчастіше згадувані в тексті особи	291
 Додаток I. Вибрані інтерв'ю	 293
Додаток II. Депеші італійських дипломатів та консульських працівників	467
Додаток III. Завершальне засідання Комісії з вивчення Голоду в Україні	585
Додаток IV. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення Голоду в Україні	601

Документальне видання

**ВЕЛИКИЙ
ГОЛОД
В УКРАЇНІ
1932
—
1933
РОКІВ
У IV ТОМАХ
ТОМ IV**

***Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження
Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні***

Упорядник – виконавчий директор Комісії
Джеймс Мейс

Співредактор *Леонід Герець*

Коментарі до 4-томного видання
підготував *Г. Г. Єфіменко*

Відповідальна за випуск *В. Й. Соловйова*

Переклад з англійської *В. Ф. Старка*

Редактор *І. Г. Ярошенко*

Складання *Н. О. Єгоровець*

Художнє оформлення *Н. В. М'яковської*

Технічне редагування *Т. М. Новікової, В. І. Перекреста*

Комп'ютерна графіка *О. С. Тичиніної*

Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак, М. С. Черноморд*

Коректори *О. Г. Пазюк, Н. О. Єгоровець*

Підписано до друку 11.08.2008. Формат 70 × 100^{1/16}.

Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «Warnock Pro».

Ум. друк. арк. 50,31. Обл.-вид. арк. 50. Наклад 2000 прим.

Видавничий № 8-273.

Видавничий дім «Киево-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

Видруковано у ВАТ
«Білоцерківська книжкова фабрика».
Зам. 8-428.
09100, Україна, м. Біла Церква,
вул. Л. Курбаса, 4.

Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт В97 Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 622 с.

ISBN 978-966-518-472-0

ISBN 978-966-518-476-8 (Том IV)

Останній том чотиритомного видання матеріалів Комісії з розслідування Голоду 1932–1933 рр. в Україні, виконавчим директором якої був відомий історик Дж. Мейс, містить підсумковий звіт із додатками. Проаналізувавши доробок нерадянських дослідників про український Голод, його особливості в контексті радянської історіографії голоду, згадки про Голод у радянській пресі, висвітлення цієї теми в історичній прозі, а також реакцію на Голод 1932–1933 років за межами України, подаючи унікальні свідчення тих, хто пережив Голодомор, архівні матеріали країн Заходу, зокрема депеші італійських дипломатів, Комісія дійшла висновку, що Голод 1932–1933 років був спланованим геноцидом, направленим на винищення українського селянства – життєдайної основи української нації.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої країни.

**УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615**

